Timothy Snyder

KRUVINOS ŽEMĖS

EUROPA TARP HITLERIO IR STALINO

TYTO ALBA

Timothy Snyder

KRUVINOS ŽEMĖS

EUROPA TARP HITLERIO IR STALINO

Iš anglų kalbos vertė
Vitalijus Šarkovas

VILNIUS 2011

UDK 94-11
Sn-11

Timothy SNYDER
BLOODLANDS
EUROPE BETWEEN HITLER AND STALIN
Basic Books, New York, 2010

Knyga išleista bendradarbiaujant su Lietuvos Respublikos užsienio reikalų ministerija

Copyright © 2010 by Timothy Snyder
First published in the United States by Basic Books, a member of The Perseus Books Group
Pirmą kartą išleista Jungtinėse Valstijose *Basic Books*, priklausančios *The Perseus Books Group*
© Vitalijus Šarkovas, vertimas į lietuvių kalbą, 2011
© Hulton-Deutsch Collection/CORBIS/Scanpix, viršelio nuotrauka
© Asta Puikienė, viršelio dizainas, 2011
© „Tyto alba“, 2011

ISBN 978-9986-16-850-8

TURINYS

PRATARMĖ • EUROPA

„Dabar gyvensime!" - mėgdavo sakyti mažas alkanas berniukas, eidamas ramia šalikele arba per tuščius laukus. Tačiau maistas, kurį jis matydavo, buvo tik jo vaizduotės vaisius. Kviečiai buvo atimti per beširdišką rekvizavimo kampaniją, kuri pradėjo Europoje masinių žudynių erą. Buvo 1933 m., ir Josifas Stalinas sąmoningai marino badu Sovietų Ukrainą. Tas mažasis berniukas mirė, kaip ir trys milijonai kitų žmonių. „Sutiksiu ją po žeme", - sakė vienas jaunas Sovietų Sąjungos gyventojas, kalbėdamas apie savo žmoną. Taip ir atsitiko; jis buvo sušaudytas netrukus po jos ir juodu buvo palaidoti tarp septynių šimtų tūkstančių 1937-1938 m. Stalino Didžiojo teroro aukų. „Jie paklausė apie sutuoktuvių žiedą, kurį aš..." Tokiais žodžiais nutrūko lenkų karininko, 1940 m. nužudyto Sovietų Sąjungos saugumo pajėgų, dienoraštis. Jis buvo vienas iš apytiksliai dviejų šimtų tūkstančių Lenkijos piliečių, kuriuos nužudė sovietai arba vokiečiai Antrojo pasaulinio karo pradžioje, kai nacių Vokietija ir Sovietų Sąjunga drauge okupavo jo šalį. 1941 m. pabaigoje vienuolikmetė mergaitė rusė, gyvenusi Leningrade, užbaigė savo kuklų dienoraštį tokiais žodžiais: „Liko tik Tania." Adolfas Hitleris apgavo Staliną, jos miestą laikė apsiautę vokiečiai, o jos šeima buvo tarp keturių milijonų Sovietų Sąjungos piliečių, kuriuos vokiečiai numarino badu. Kitą vasarą dvylikametė mergaitė Baltarusijoje rašė tėvui paskutinį laišką: „Sudie, tėti, netrukus mirsiu. Aš taip bijau, nes mažus vaikus į masinius kapus jie sumeta dar gyvus." Ji buvo viena iš penkių milijonų žydų, kuriuos vokiečiai nunuodijo dujomis arba sušaudė.

Pačiame Europos centre XX a. viduryje nacių ir sovietų režimai nužudė apie keturiolika milijonų žmonių. Vieta, kur žuvo visos tos aukos, kruvinos žemės, driekiasi nuo Vidurio Lenkijos iki Vakarų Rusijos, apimdamos Ukrai-

ną, Baltarusiją ir Baltijos šalis. Nacionalsocializmo ir stalinizmo įtvirtinimo laikotarpiu (1933-1938 m.), per Vokietijos ir Sovietų Sąjungos kartu vykdytą Lenkijos okupaciją (1939-1941 m.), o paskui per Sovietų Sąjungos ir Vokietijos karą (1941-1945 m.) šis regionas patyrė iki tol dar niekada istorijoje neregėto masto masinį smurtą. Aukos daugiausia buvo žydai, baltarusiai, ukrainiečiai, lenkai ir Baltijos šalių gyventojai, kuriems šios žemės buvo gimtosios. Vos per dvylika metų, nuo 1933-iųjų iki 1945 m., Hitlerio ir Stalino valdymo laikais, nužudyta keturiolika milijonų žmonių. Nors jų tėvynės tuo laikotarpiu buvo tapusios mūšio laukais, visi šie žmonės buvo žudikiškos politikos, o ne karo veiksmų aukos. Antrasis pasaulinis karas buvo daugiausia gyvybių nusinešęs konfliktas istorijoje, o apie pusę kareivių, kurie žuvo jo mūšiuose visame pasaulyje, paguldė galvas kaip tik čia, tame pačiame regione, kruvinose žemėse. Bet nė vienas iš tų keturiolikos milijonų nužudytųjų nebuvo veikiančios armijos kareivis. Dauguma jų buvo moterys, vaikai ir senoliai; nė vienas iš jų neturėjo ginklo; iš daugelio buvo atimtas visas turtas, įskaitant drabužius.

Aušvicas yra labiausiai pagarsėjusi žudynių vieta kruvinose žemėse. Šiandien Aušvicas yra holokausto sinonimas, o holokaustas - šimtmečio blogio sinonimas. Tačiau žmonės, įtraukti į Aušvico darbininkų sąrašą, turėjo galimybę išgyventi: jo pavadinimą žinome iš išgyvenusiųjų parašytų atsiminimų ir romanų. Kur kas daugiau žydų, daugiausia gyvenusių Lenkijoje, buvo nunuodyti dujomis kituose Vokietijos mirties fabrikuose, kuriuose neišgyveno beveik niekas ir kurių pavadinimai prisimenami kur kas rečiau: Treblinkoje, Chelmne, Sobibore, Belžece. Dar daugiau žydų, Lenkijos, Sovietų Sąjungos ar Baltijos šalių gyventojų, buvo sušaudyta prie duobių ir griovių. Dauguma tų žydų žuvo netoli savo gyvenamųjų vietų okupuotoje Lenkijoje, Lietuvoje, Latvijoje, Sovietų Ukrainoje ir Sovietų Baltarusijoje. Vokiečiai žydus iš kitų vietovių vežsaid žudyti į kruvinas žemes. Žydus traukiniais į Aušvicą atgabendavo iš Vengrijos, Čekoslovakijos, Prancūzijos, Olandijos, Graikijos, Belgijos, Jugoslavijos, Italijos ir Norvegijos. Vokietijos žydai buvo deportuojami į kruvinų žemių miestus - Lodzę, Kauną, Minską ir Varšuvą, kur jie paskui būdavo šaudomi arba nuodijami dujomis. Žmonės, gyvenę šiose gatvėse, kur aš dabar rašau savo knygą, Devintajame Vienos mikrorajone, buvo deportuoti į Aušvicą, Sobiborą, Treblinką ar Rygą - visi į kruvinas žemes.

Vokiečiai masiškai žydus žudė okupuotoje Lenkijoje, Lietuvoje, Latvijoje, Sovietų Sąjungoje, bet ne pačioje Vokietijoje. Hitleris buvo politikas antisemitas šalyje, turėjusioje labai mažą žydų bendruomenę. 1933 m., kai Hitleris tapo kancleriu, tarp Vokietijos gyventojų žydų *buvo mažiau negu vienas procentas,* o Antrojo pasaulinio karo pradžioje - apie *vieną ketvirtį procento.* Pirmaisiais šešeriais Hitlerio valdymo metais Vokietijos žydams buvo leidžiama emigruoti (žeminančiomis ir skurdinančiomis sąlygomis). Daugelis Vokietijos žydų, kurie tapo Hitlerio pergalės 1933 m. rinkimuose liudininkais, mirė dėl natūralių priežasčių. Savaime suprantama, nužudyti 165 000 žydų buvo šiurpus nusikaltimas, bet tai. tik labai maža Europos žydų tragedijos dalis: mažiau negu trys procentai visų žuvusiųjų per holokaustą. Tik 1939 m. nacių Vokietijai užgrobus Lenkiją, o 1941 m. užpuolus Sovietų Sąjungą, Hitlerio vizijos atsikratyti žydų Europoje susikirto su dviem didžiausiomis Europos žydų bendruomenėmis. Jo ambicijos pašalinti iš Europos žydus galėjo būti įgyvendintos tik tose Europos dalyse, kur gyveno žydai.

Holokaustas užgožia Vokietijos planus, kuriuose buvo numatytos dar didesnės žudynės. Hitleris norėjo ne tik išnaikinti žydus; jis taip pat norėjo sunaikinti Lenkiją ir Sovietų Sąjungą kaip valstybes, išnaikinti jų valdančiąsias klases ir nužudyti dešimtis milijonų slavų (rusų, ukrainiečių, baltarusių, lenkų). Jeigu Vokietijos karas su SSRS būtų klojęsis kaip suplanuota, trisdešimt milijonų civilių gyventojų būtų buvę numarinti badu pirmąją žiemą, o paskui dar dešimtys milijonų ištremti, nužudyti, asimiliuoti ar paversti vergais. Nors šie planai taip ir liko neįgyvendinti, jie teikė moralines prielaidas Vokietijos okupacinei politikai Rytuose. Vokiečiai per karą nužudė maždaug tiek pat ne žydų kiek ir žydų, daugiausia marindami badu Sovietų Sąjungos karo belaisvius (aukų skaičius siekė daugiau kaip tris milijonus) ir apsiaustų miestų gyventojus (iš jų mirė daugiau kaip milijonas žmonių) arba šaudydami civilius gyventojus per „baudžiamąsias akcijas" (per jas žuvo beveik milijonas žmonių, daugiausia baltarusių ir lenkų).

Sovietų Sąjunga Antrajame pasauliniame kare nugalėjo nacių Vokietiją Rytų fronte ir pelnė Stalinui milijonų žmonių dėkingumą bei lemiamą balsą nustatant pokario Europos tvarką. Tačiau Stalino vykdytų masinių žudynių mastas buvo ne ką mažiau įspūdingas negu Hitlerio. Faktiškai masinės žudynės taikos laikais buvo kur kas didesnis nusikaltimas. Kad apgintų ir modernizuotų Sovietų Sąjungą, Stalinas ketvirtajame XX a. dešimtmetyje sukėlė milijonų žmonių gyvybes nusinešusį badą ir įsakė sušaudyti tris ketvirtadalius milijono žmonių. Stalinas žudė savus piliečius ne mažiau veiksmingai negu Hitleris - svetimų šalių piliečius. Trečdaliui iš keturiolikos milijonų žmonių, sąmoningai nužudytų kruvinose žemėse 1933-1945 m., gyvybes atėmė sovietų valdžia.

Tai masinių politinių žudynių istorija. Keturiolika milijonų žmonių žuvo dėl žudikiškos Sovietų Sąjungos arba nacių Vokietijos politikos, daugelis jų tapo Sovietų Sąjungos ir nacių Vokietijos sąveikos, bet ne karo tarp jų aukomis. Ketvirtis jų buvo nužudyta Antrajam pasauliniam karui dar net neprasidėjus. Dar du šimtai tūkstančių žuvo 1939-1941 m., kai nacių Vokietija ir Sovietų Sąjunga dalijosi Europą kaip *sąjungininkės.* Tų keturiolikos milijonų žmonių mirtis kartais būdavo numatoma ekonominiuose planuose arba paskubinama

ekonominiais sumetimais, bet jokios ekonominės būtinybės griežtąja prasme atimti jiems gyvybę nebuvo. Stalinas 1933 m. žinojo, kas atsitiks, kai jis atims maistą iš badaujančių Ukrainos valstiečių, kaip ir Hitleris aštuoneriais metais vėliau žinojo, kas atsitiks Sovietų Sąjungos karo belaisviams, jeigu jiems nebus duodama maisto. Ir pirmu, ir antru atveju mirė daugiau kaip trys milijonai žmonių. Šimtai tūkstančių Sovietų Sąjungos valstiečių ir darbininkų, kurie tapo 1937 ir 1938 m. Didžiojo teroro aukomis, buvo nužudyti vykdant aiškias Stalino direktyvas, kaip ir milijonai žydų, sušaudytų ir nunuodytų dujomis 1941-1945 m., buvo atviros Hitlerio politikos aukos.

Karas pakeitė žudynių balansą. XX a. ketvirtajame dešimtmetyje Sovietų Sąjunga buvo vienintelė valstybė Europoje, vykdanti masinių žudynių politiką. Prieš Antrąjį pasaulinį karą, per pirmuosius šešerius su puse metų nuo to laiko, kai Hitleris atėjo į valdžią, nacių režimas, apytiksliais skaičiavimais, nužudė ne daugiau kaip dešimt tūkstančių žmonių. Stalinistinis režimas jau buvo numarinęs badu milijonus žmonių ir beveik milijoną sušaudęs. Vokietijos masinių žudynių politika pradėjo konkuruoti su Sovietų Sąjungos žudynių politika 1939 m. rugsėjo-1941 m. birželio laikotarpiu, kai Stalinas leido Hitleriui pradėti karą. 1939 m. rugsėjį vermachtas ir Raudonoji armija kartu puolė Lenkiją, Vokietijos ir Sovietų Sąjungos diplomatai pasirašė Sienų ir draugystės sutartį, o vokiečių ir sovietų pajėgos beveik dvejus metus kartu laikė okupavusios šią šalį. Kai Vokietija išplėtė savo imperiją į vakarus ir 1940 m. užgrobė Norvegiją, Daniją, Beniliukso šalis ir Prancūziją, Sovietų Sąjunga okupavo ir aneksavo Lietuvą, Latviją ir Estiją. Abu režimai sušaudė dešimtis tūkstančių išsilavinusių Lenkijos gyventojų ir šimtus tūkstančių jų ištrėmė. Stalinui tokios masinės represijos buvo senos politikos naujose žemėse tąsa; Hitleriui tai buvo proveržis.

Plačiausio masto žudynės prasidėjo, kai Hitleris apgavo Staliną ir vokiečių pajėgos 1941 m. birželį įsiveržė į neseniai išplėstą Sovietų Sąjungą. Nors Antrasis pasaulinis karas prasidėjo 1939 m. rugsėjį bendra Vokietijos ir Sovietų Sąjungos invazija į Lenkiją, didžiausias žudynių mastas prasidėjo po antrojo puolimo rytų kryptimi. Sovietų Ukrainoje, Sovietų Baltarusijoje ir Leningrado srityje, žemėse, kur stalinistinis režimas per ankstesnius aštuonerius metus numarino badu ir sušaudė apytiksliai keturis milijonus žmonių, Vokietijos pajėgos per pusę šio laikotarpio sugebėjo numarinti badu ir sušaudyti dar

daugiau žmonių. Vos tik invazija prasidėjo, vermachtas ėmė marinti Sovietų Sąjungos belaisvius badu, o ypatingos paskirties būriai *Einsatzgruppen* - šaudyti politinius priešus ir žydus. Kartu su Vokietijos tvarkos policija, *Waffen-SS,* vermachtu ir vietos gyventojų pagalbine policija bei ginkluotais būriais *Einsatzgruppen* tą vasarą pradėjo naikinti žydų bendruomenes.

Kruvinos žemės driekėsi ten, kur gyveno dauguma Europos žydų, kur persiklojo Hitlerio ir Stalino imperiniai planai, kur kovojo vermachtas ir Raudonoji armija ir kur savo pajėgas telkė Sovietų Sąjungos NKVD ir Vokietijos SS. Dauguma žudynių vyko kruvinose žemėse: pagal XX a. ketvirtojo dešimtmečio ir penktojo dešimtmečio pradžios politinę geografiją jos apėmė Lenkiją, Baltijos valstybes, Sovietų Baltarusiją, Sovietų Ukrainą ir vakarinį Sovietų Rusijos pakraštį. Stalino nusikaltimai dažnai siejami su Rusija, o Hitlerio - su Vokietija. Bet daugiausia gyvybių buvo atimta nerusiškoje Sovietų Sąjungos periferijoje, o naciai dažniausiai žudė už Vokietijos ribų. Manoma, kad baisiausi dalykai XX a. dėjosi koncentracijos stovyklose. Tačiau dauguma nacionalsocializmo ir stalinizmo aukų mirė ne koncentracijos stovyklose. Neteisingas supratimas apie masinių žudynių vietas ir metodus neleidžia mums suprasti XX a. siaubo.

Koncentracijos stovyklos, kurių kalinius 1945 m. išlaisvino amerikiečiai ir britai, telkėsi Vokietijoje; didžioji dalis gulago lagerių, kuriuos Vakaruose išgarsino Aleksandras Solženicynas, savaime suprantama, telkėsi Rusijos Sibire. Tačiau šitų stovyklų vaizdai, fotografijose arba aprašymuose, tėra tik užuomina apie Vokietijos ir Sovietų Sąjungos smurto istoriją. Vokiečių koncentracijos stovyklose mirė apytiksliai milijonas dirbti jose nuteistų žmonių, o vokiečių dujų kamerose, vokiečių žudymo laukuose ir bado zonose mirė *dešimt milijonų* žmonių. Sovietų Sąjungos gulage 1933-1945 m. išsekimas ir ligos sutrumpino daugiau kaip milijono žmonių gyvenimą, o Sovietų Sąjungos žudymo laukuose ir bado regionuose mirė apytiksliai *šeši milijonai* žmonių, maždaug *keturi milijonai* iš jų - kruvinose žemėse. Devyniasdešimt procentų patekusiųjų į gulagą išgyveno. Dauguma žmonių, kurie pateko į vokiečių koncentracijos stovyklas, taip pat išgyveno (priešingai negu tie, kurie pateko į dujų kameras, mirties duobes ir karo belaisvių stovyklas). Nors koncentra-

KRUVINOS ŽEMĖS 1941 M. RUGPJŪTĮ
Vokiečių okupuotos žemės
Žemės, kurios iki 1941 m. rugpjūčio buvo okupuotos du kartus
NORVEGIJA
Oslas
ŠVEDIJA
Stokholmas
SUOMIJA
Helsinkis
KARELIJOS–SUOMIJOS SSR
Leningradas
Talinas
ESTIJOS SSR
Novgorodas
SSRS
Maskva
RUSIJOS SFSR
DANIJA
Šiaurės jūra
Baltijos jūra
Ryga
LATVIJOS SSR
LIETUVOS SSR
Vilnius
Karaliaučius
Dancigas
Smolenskas
Minskas
Hamburgas
OLANDIJA
Berlynas
Balstogė
BALTARUSIJOS SSR
Molotovo–Ribbentropo linija
Vysla
Pozenas
VATERLANDAS
Varšuva
Lodzė
Kurskas
VOKIETIJA
BELGIJA
Reinas
Drezdenas
Liublinas
GENERALINĖ GUBERNIJA
Donas
Kijevas
Stalingradas
Volga
LIUKSEMBURGAS
Praha
Bohemijos ir Moravijos protektoratas
Krokuva
Lvovas
UKRAINOS SSR
Dniepras
Elzasas–Lotaringija
PRANCŪZIJA
Dunojus
Miunchenas
SLOVAKIJA
Bratislava
Viena
Stalino
ŠVEICARIJA
Budapeštas
MOLDAVIJOS SSR
Kišiniovas
Odesa
VENGRIJA
KRYMAS (RSFSR)
VIŠI PRANCŪZIJA
RUMUNIJA
KROATIJA
ITALIJA
Bukareštas
SERBIJA
Juodoji jūra
GRUZIJOS SSR

cijos stovyklų kalinių likimas ir siaubingas, jo nepalyginsi su tuo, kas atsitiko daugeliui milijonų žmonių, kurie buvo nunuodyti dujomis, sušaudyti arba numarinti badu.

Neįmanoma tiksliai apibrėžti skirtumo tarp koncentracijos stovyklų ir žudymo vietų: vienu atveju žmonės buvo žudomi, kitu - mirdavo badu įkalinimo vietose. Tačiau yra skirtumas tarp nuosprendžio įkalinti koncentracijos stovykloje ir nuosprendžio sušaudyti, yra skirtumas tarp priverstinio darbo ir dujų, tarp vergovės ir kulkų. Didžioji dalis ir nacių, ir sovietų režimo aukų niekada nematė koncentracijos stovyklų. Aušvicas turėjo dvi paskirtis - tai buvo ir priverčiamojo darbo stovykla, ir žudymo vieta, ir akivaizdu, kad ne žydų, nuteistų priverstiniams darbams, ir žydų, atrinktų dirbti, likimas labai skyrėsi nuo to, kas ištiko žydus, atrinktus dujų kameroms. Taigi Aušvicas priklauso dviem istorijoms, susijusioms, bet skirtingoms. Aušvicas, kaip priverčiamojo darbo stovykla, labiau atstovauja daugelio žmonių, nukentėjusių nuo vokiečių (arba sovietų) kalinimo politikos, patirčiai, o Aušvicas, kaip mirties fabrikas, daugiau byloja apie sąmoningai nužudytų žmonių likimą. Dauguma į Aušvicą patekusių žydų buvo tiesiog nunuodyti dujomis; jie, kaip beveik visi keturiolika milijonų žmonių, nužudytų kruvinose žemėse, koncentracijos stovyklose nepraleido nė dienos.

Vokiečių ir sovietų koncentracijos stovyklos supa kruvinas žemes ir iš rytų, ir iš vakarų, suliedamos juodą spalvą su pilkšvai juoda. Antrojo pasaulinio karo pabaigoje amerikiečių ir britų pajėgos išlaisvino tokias Vokietijos koncentracijos stovyklas kaip Belzenas ir Dachau, bet Vakarų sąjungininkai neišlaisvino *nė vieno* žmogaus, patekusio į žudymo įrenginius. Vokiečiai didumą savo žudynių politikos vykdė žemėse, kurias paskui užėmė Sovietų Sąjunga. Raudonoji armija išlaisvino Aušvicą, Treblinką, Sobiborą, Belžecą, Chelmną ir Maidaneką. Amerikiečių ir britų pajėgos nepasiekė *nė vienos* iš kruvinų žemių ir nepamatė *nė vienos* iš pagrindinių žudynių vietų. Amerikiečių ir britų pajėgos neišvydo ne tik Sovietų Sąjungos žudymo vietų, palikdami stalinizmo nusikaltimų dokumentavimą Šaltojo karo pabaigai, kai atsivėrė archyvai, jie neišvydo ir *vokiečių* žudynių vietų, ir kaip tik todėl Hitlerio nusikaltimams suprasti prireikė tiek daug laiko. Daugumos vakariečių supratimas apie masines žudynes apsiribojo tuo, ką galima pamatyti vokiečių koncentracijos sto-

vykių fotografijose ir filmuose. Tačiau kad ir kokie siaubingi šie vaizdai, tai tik užuominos apie kruvinų žemių istoriją. Jie nėra visa istorija; nelaimei, jie net ne įžanga į ją.

Masinės žudynės Europoje paprastai siejamos su holokaustu, o holokaustas - su greitu, pramoniniu žudymu. Šis įvaizdis yra pernelyg supaprastintas ir vienareikšmis. Vokietijos ir Sovietų Sąjungos žudynių vietose žudymo metodai buvo veikiau primityvūs. Pusė iš keturiolikos milijonų civilių ir karo belaisvių, nužudytų kruvinose žemėse 1933-1945 m., mirė dėl to, kad negaudavo maisto. XX a. viduryje europiečiai sąmoningai numarino badu pasibaisėtinai daug europiečių. Dvi masiškiausios po holokausto žudymo akcijos buvo vykdomos taikant kaip tik šį būdą atimti gyvybę - Stalinas ketvirtojo dešimtmečio pradžioje surežisavo badmečius, o Hitleris penktojo dešimtmečio pradžioje įsakė marinti badu Sovietų Sąjungos karo belaisvius. Marinimui badu buvo teikiama pirmenybė ne tik praktikoje, bet ir planuose. „Alkio plane" nacių režimas 1941-1942 m. žiemą numatė numarinti dešimtis milijonų slavų ir žydų.

Antrasis dažniausiai taikytas žudymo būdas buvo šaudymas, trečiasis - nuodijimas dujomis. Per Stalino Didįjį terorą 1937-1938 m. buvo sušaudyta beveik septyni šimtai tūkstančių Sovietų Sąjungos piliečių. Maždaug du šimtai tūkstančių lenkų, nužudytų tuo metu, kai Vokietija ir Sovietų Sąjunga drauge laikė okupavusios Lenkiją, taip pat buvo sušaudyti. Per vokiečių „baudžiamąsias akcijas" nuo kulkų žuvo apytiksliai trys šimtai tūkstančių baltarusių ir maždaug tiek pat lenkų. Holokausto metais naikinamiems žydams tikimybė žūti nuo dujų arba kulkos buvo vienoda.

Tiesą sakant, nuodyti dujomis anaiptol nebuvo labai jau modernus žudymo būdas. Maždaug milijonas uždusintų dujomis žydų Aušvice buvo nužudyti naudojant vandenilio cianidą, cheminį junginį, išskirtą XVIII a. Maždaug 1,6 milijono žydų, nužudytų Treblinkoje, Chelmne, Belžece ir Sobibore, buvo uždusinti anglies monoksidu, kurį dar senovės graikai žinojo esant mirtiną. Penktajame dešimtmetyje vandenilio cianidas buvo naudojamas kaip pesticidas; anglies monoksidą gamindavo vidaus degimo varikliai. Sovietai taikydavo technologijas, kurias vargu ar galėjai pavadinti naujomis ketvirtajame

ir penktajame dešimtmetyje - vidaus degimą, geležinkelius, šaunamuosius ginklus, pesticidus, spygliuotą vielą.

Kad ir kokios buvo taikomos technologijos, žudoma buvo asmeniškai. Badaujančius žmones stebėdavo, dažnai iš sargybos bokštų, tie, kurie neduodavo jiems maisto. Vykdytojai šaudomas savo aukas matydavo šautuvų taikikliuose iš labai arti arba du iš jų laikydavo auką, o trečiasis įremdavo pistoletą į pakaušį. Pasmerkti uždusinti dujomis žmonės iš pradžių buvo surenkami į vieną vietą, sukemšami į traukinius, o paskui suvaromi į dujų kameras. Iš jų buvo atimamas turtas, paskui drabužiai, o moterys netekdavo ir plaukų. Kiekvienas iš jų mirė skirtinga mirtimi, nes kiekvienas gyveno skirtingą gyvenimą.

Pats aukų skaičius užgožia kiekvienos iš jų individualumą. „Norėčiau pašaukti jus visus vardu, - rašė rusų poetė Ana Achmatova poemoje *Requiem,* - bet sąrašas jau nuimtas ir nėra kur daugiau ieškoti." Sunkiai dirbdami istorikai atkūrė kai kuriuos sąrašus, ir dabar juos turime; atsivėrus Rytų Europos archyvams, turime kur ieškoti. Mes turime stulbinamai daug aukų liudijimų: pavyzdžiui, vienos jaunos žydės, kuriai pavyko išsikasti iš nacių mirties duobės Babij Jare, Kijeve, ir kitos aukos, kuriai pavyko išsigelbėti Paneriuose, netoli Vilniaus, prisiminimus. Turime keleto dešimčių išgyvenusių Treblinkos kalinių memuarus. Turime Varšuvos geto archyvą, kruopščiai rinktą, užkastą, o paskui atrastą (didžioji dalis). Turime lenkų karininkų, kuriuos 1940 m. Katynėje sušaudė Sovietų Sąjungos NKVD, dienoraščius; jie buvo rasti atkasus jų kūnus. Turime raštelių, kuriuos lenkai mėtė iš furgonų, vežusių juos prie duobių sušaudyti per tais pačiais metais vokiečių vykdytas žudymo akcijas. Turime užrašus, išraižytus ant Kovelio sinagogos ir gestapo kalėjimo Varšuvoje sienų. Turime ukrainiečių, išgyvenusių 1933 m. badmetį Sovietų Sąjungoje, ir leningradiečių, išgyvenusių 1941-1944 m. blokadą, prisiminimų.

Turime kai kuriuos nusikaltimų vykdytojų dokumentus, paimtus iš vokiečių, kai jie pralaimėjo karą, arba rastus Rusijos, Ukrainos, Baltarusijos, Lenkijos ar Baltijos šalių archyvuose po Sovietų Sąjungos žlugimo 1991 m. Turime vokiečių policininkų ir kareivių, šaudžiusių žydus ir vokiečių kovos

Kruvinos žemės
apie 1933 m.
NORVEGIJA
SUOMIJA
Helsinkis
Leningradas
Stokholmas
Talinas
Novgorodas
ESTIJA
RUSIJOS
SFSR
ŠVEDIJA
Šiaurės
jūra
DANIJA
Ryga
LATVIJA
Maskva
Kopenhaga
Baltijos
jūra
LIETUVA
Kaunas
Smolenskas
Karaliaučius
Vilnius
Gdanskas
RYTŲ
PRŪSIJA
(Vokietija)
SSRS
Volga
Hamburgas
Minskas
OLANDIJA
Amsterdamas
BALTARUSIJOS
SSR
Balstogė
Berlynas
Kurskas
Poznanė
Varšuva
BELGIJA
Reinas
VOKIETIJA
Lodzė
LENKIJA
Donas
Dresdenas
Liublinas
Liuksemburgas
Kijevas
Charkovas
Stalingradas
Praha
Krokuva
Lvovas
Dniepras
ČEKOSLOVAKIJA
PRANCŪZIJA
Dunojus
UKRAINOS
SSR
Stalino
Miunchenas
Viena
ŠVEICARIJA
AUSTRIJA
Budapeštas
Kišiniovas
Odesa
VENGRIJA
KRYMAS
(RSFSR)
RUMUNIJA
Venecija
Belgradas
Bukareštas
Juodoji jūra
UŽKAUKAZĖS
SFSR
ITALIJA
JUGOSLAVIJA
Dunojus

su partizanais būrių kovotojų, šaudžiusių baltarusių ir lenkų civilius, ataskaitų ir laiškų. Turime valstiečių ir tautinių mažumų mirties kvotas, kurios 1937-1938 m. iš Maskvos buvo siunčiamos regioniniams NKVD skyriams, ir jų atsakymus, kuriuose jie prašė šias kvotas padidinti. Turime Sovietų Sąjungos piliečių, kurie paskui buvo nuteisti ir nužudyti, tardymų protokolus. Turime vokiečių duomenis apie tai, kiek žydų buvo sušaudyta prie duobių ir kiek jų buvo nunuodyta dujomis mirties įrenginiuose. Turime Sovietų Sąjungos statistiką apie sušaudymo akcijas per Didįjį terorą ir Katynėje. Turime gerus bendrus skaičiavimus, kiek iš viso buvo nužudyta žydų pagrindinėse žudymo vietose, atliktus remiantis vokiečių apskaita ir pranešimais, išgyvenusiųjų liudijimais ir Sovietų Sąjungos dokumentais. Galime pagrįstai apskaičiuoti, kiek žmonių mirė iš bado Sovietų Sąjungoje, nors ne visų mirtys buvo registruojamos. Turime Stalino laiškus artimiausiems bendražygiams, Hitlerio užstalės kalbas, Himmlerio susitikimų dienyną ir daug kitų dokumentų. Vienas niekaip nebūčiau įstengęs išnagrinėti visų šių šaltinių, reikalingų tokiai knygai parašyti; jai atsirasti padėjo kitų istorikų, kurie savo darbuose panaudojo šiuos ir daugybę kitų šaltinių, pasiekimai. Nors aptardamas kai kuriuos aprašytus įvykius rėmiausi ir savo paties surinktais archyviniais duomenimis, šios knygos tekstas ir nuorodos rodo, kokia svari joje mano kolegų ir ankstesnių istorikų kartų darbo dalis.

Knygoje dažnai pasigirs pačių aukų ir jų draugų bei šeimų balsai. Taip pat cituosiu nusikaltimų vykdytojus, tuos, kurie žudė ir įsakė žudyti. Kaip liudytojus taip pat pasišauksiu nedidelę grupę Europos rašytojų: Aną Achmatovą, Hannah Arendt, Jósefą Czapskį, Giinterį Grassą, Vasilijų Grosmaną, Garethą Jonesą, Arthurą Koestlerį, George'ą Orwellą ir Alexanderį Weissbergą. (Taip pat apžvelgsiu dviejų diplomatų - amerikiečio Rusijos specialisto George'o Kennano, buvusio Maskvoje lemtingu metu, ir Japonijos žvalgo Čijunės Sugiharos, dalyvavusio politikoje, kurią Stalinas laikė masinio teroro pateisinimu, o paskui gelbėjusio žydus nuo Hitlerio holokausto - veiklą.) Kai kurie iš šių rašytojų dokumentavo vieną masinių žudynių politiką, kiti dvi ar daugiau. Vieni pateikė įžvalgią analizę, kiti - nedarnius palyginimus, treti - nepamirštamų vaizdų. Tačiau visi jie nuosekliai siekė pamatyti Europą tarp Hitlerio ir Stalino, dažnai nepaisydami tuo metu galiojusių tabu.

Lygindama sovietų ir nacių režimus politikos teoretikė Hannah Arendt 1951 m. rašė, kad „pats faktiškumo nepertraukiamas egzistavimas priklauso nuo netotalitarinio pasaulio egzistavimo". Amerikos diplomatas George'as Kennanas 1944 m. Maskvoje tą patį pasakė paprastesniais žodžiais: „Čia žmonės sprendžia, kas yra tiesa, o kas - melas."

Ar tiesa yra tik galios konvencija ir nieko daugiau, ar tikroviškas istorinis pasakojimas vis dėlto gali atsispirti politikos sunkiui? Nacių Vokietija ir Sovietų Sąjunga siekė užvaldyti pačią istoriją. Sovietų Sąjunga buvo marksistinė valstybė, kurios vadovai pasiskelbė esą istorijos mokslininkai. Nacionalsocializmas buvo apokaliptinė visuotinės transformacijos, kurią turėjo įgyvendinti žmonės, tikintys, kad valia ir rasė gali nusimesti praeities naštą, vizija. Dvylika metų trukęs nacių valdymas ir septyniasdešimt ketveri sovietų valdžios metai smarkiai veikia mūsų gebėjimą vertinti pasaulį. Daugelis žmonių mano, kad nacių nusikaltimai buvo tokie siaubingi, kad atsidūrė už istorijos ribų. Tai keblus paties Hitlerio tikėjimo, kad valia nugalės faktus, aidas. Kiti tvirtina, kad, Stalino nusikaltimus, kad ir kokie jie siaubingi, pateisina būtinybė kurti ar ginti modernią valstybę. Tokie teiginiai primena Stalino požiūrį, kad istorija turi tik vieną kryptį, kurią jis suprato ir kuri retrospektyviai pateisina jo politiką.

Jeigu neturėsime istorijos, kuriamos ir ginamos visiškai kitokiais pagrindais, Hitleris ir Stalinas ir toliau teisins savo darbus mūsų akyse. Koks galėtų būti tokios istorijos pamatas? Nors ši studija apima karinę, politinę, ekonominę, socialinę, kultūrinę ir intelektinę istoriją, jos trys pamatiniai metodai yra paprasti: tvirtas įsitikinimas, kad nėra praeities įvykių, kurių neįmanoma istoriškai suprasti ar istoriškai ištirti; refleksija apie kitokių pasirinkimų galimybę bei tikėjimas, kad žmogus visada, bet kuriomis aplinkybėmis, turi galimybę rinktis; ir chronologinė visų stalinistų ir nacių politikos apraiškų, nužudžiusių daugybę civilių ir karo belaisvių, analizė. Šios studijos formą lėmė ne imperijų politinė geografija, o žmogiškoji aukų geografija. Kruvinos žemės yra ne kokia nors tikra ar įsivaizduojama politinė teritorija; tai tiesiog vietos, kur žiauriausiai siautėjo kruviniausi Europos režimai.

Ilgus dešimtmečius nacionalinės - žydų, lenkų, ukrainiečių, baltarusių, rusų, lietuvių, estų, latvių - istorijos priešinosi nacių ir sovietų žiaurumų

konceptualizacijai. Kruvinų žemių istorija buvo saugoma, dažnai protingai ir drąsiai, dalijant Europos praeitį į nacionalines dalis, o paskui neleidžiant šioms dalims susiliesti vienai su kita. Tačiau jeigu nagrinėsime tik vieną kokią nors persekiotą grupę, kad ir kaip nepriekaištingai atliksime istorinį tyrimą ir jį aprašysime, nepaaiškinsime, kas atsitiko Europoje 1933-1945 m. Nepriekaištingas Ukrainos praeities tyrimas neatskleis bado priežasčių. Tirti Lenkijos istoriją yra ne pats geriausias būdas suprasti, kodėl tiek daug lenkų buvo nužudyta per Didįjį terorą. Kad ir kaip gerai išstudijuosime Baltarusijos istoriją, tai mums nepadės suprasti, kas vyko karo belaisvių stovyklose ir per kovos su partizanais kampanijas, kurios nusinešė tiek daug baltarusių gyvybių. Žydų gyvenimo aprašymas, nors ir apimtų pasakojimą apie holokaustą, jo nepaaiškintų. Dažnai vienos grupės likimą įmanoma paaiškinti tik žinant, kas atsitiko kitai. Tačiau tai tik sąsajų pradžia. Nacių ir sovietų režimus taip pat įmanoma suprasti tik išsiaiškinus, kokiais būdais jų vadovai siekė užvaldyti šias žemes ir kaip jie žiūrėjo į jų gyventojų grupes bei šių grupių tarpusavio santykius.

Šiandien gyvuoja plačiai paplitęs sutarimas, kad XX a. masinės žudynės turi didžiulę moralinę reikšmę XXI a. Todėl tikrai stulbina, kad iki šiol niekas neparašė kruvinų žemių istorijos. Masinės žudynės atskyrė žydų istoriją nuo Europos istorijos, o Rytų Europos istoriją nuo Vakarų Europos istorijos. Žudynės nesukuria tautų, tačiau jos vis dėlto lemia jų intelektinę atskirtį, net praėjus dešimtmečiams po nacionalsocializmo ir stalinizmo pabaigos. Ši studija kartu nagrinėja nacių ir sovietų režimą, žydų ir Europos istoriją bei nacionalines istorijas. Joje rašoma ir apie aukas, ir apie jų žudikus. Joje aptariamos ideologijos ir planai, sistemos ir visuomenės. Tai žmonių, nužudytų tolimų vadų politikos, istorija. Aukų tėvynės driekiasi nuo Berlyno iki Maskvos; iškilus Hitleriui ir Stalinui, jos tapo kruvinomis žemėmis.

HITLERIS IR STALINAS

Nacių ir sovietų režimų ir jų susidūrimo kruvinose žemėse ištakos glūdi 1914-1918 m. Pirmajame pasauliniame kare. Karas sugriovė senąsias Europos sausumos imperijas ir paskatino svajones apie naująsias. Jis pakeitė dinastinį imperatorių valdymo principą trapia tautų suverenumo idėja. Jis parodė, kad milijonai žmonių pasirengę paklusti įsakymams kautis ir žūti dėl abstrakčių ir tolimų tikslų, dėl tėvynių, kurių egzistencija jau ėjo į pabaigą arba dar tik prasidėjo. Naujos valstybės kūrėsi beveik iš nieko, o didelės grupės civilių gyventojų buvo perkeliamos arba pašalinamos taikant paprastas technologijas. Osmanų imperijos valdžia nužudė daugiau kaip milijoną armėnų. Iš Rusijos imperijos buvo tremiami vokiečiai ir žydai. Bulgarija, Graikija ir Turkija, po karo tapusios tautinėmis valstybėmis, apsikeitė gyventojais. Ne mažiau svarbu, kad karas sugriovė ir integruotą pasaulinę ekonomiką. Tokios laisvos prekybos sąlygos, kokios buvo iki 1914 m., nebebuvo atkurtos, o daugumos to meto suaugusių europiečių gerovė per visą jų likusį gyvenimą nepasiekė ikikarinių standartų.

Pirmojo pasaulinio karo esmė buvo ginkluotas konfliktas tarp Vokietijos imperijos, Habsburgu monarchijos, Osmanų imperijos ir Bulgarijos („Centrinių valstybių") iš vienos pusės ir Prancūzijos, Rusijos imperijos, Didžiosios Britanijos, Italijos, Serbijos ir Jungtinių Valstijų („Antantės valstybių") iš kitos. Antantės pergalė 1918 m. padarė galą trims Europos sausumos imperijoms: Habsburgų, Vokietijos ir Osmanų. Pagal Versalio, Sen Žermeno, Sevro ir Trianono susitarimus, po karo daugiatautės valdos buvo pakeistos nacionalinėmis valstybėmis, o monarchijos - demokratinėmis respublikomis. Didžiosios Europos valstybės, kurių karas nesunaikino, - Britanija ir ypač Prancūzija, smarkiai susilpnėjo. Po 1918 m. nugalėtojai puoselėjo iliuziją, kad gyvenimas kažkaip gali grįžti į prieškario vėžes. Revoliucionieriai, kurie tikė-

Kruvinos žemės
apie 1914 m.
Žydų gyvenamos teritorijos Rusijos imperijoje
NORVEGIJA
Helsinkis
Sankt Peterburgas
Stokholmas
Talinas
Novgorodas
ŠVEDIJA
RUSIJOS IMPERIJA
Šiaurės jūra
DANIJA
Ryga
Maskva
Kopenhaga
Baltijos jūra
Smolenskas
Karaliaučius
Vilnius
Dancigas
Minskas
Hamburgas
OLANDIJA
Amsterdamas
Berlynas
Pozenas
Kurskas
VOKIETIJOS IMPERIJA
Varšuva
BELGIJA
Reinas
Drezdenas
Volga
Donas
Liuksemburgas
Kijevas
Charkovas
Carycinas
Praha
Krokuva
Lembergas
Dniepras
PRANCŪZIJA
Dunojus
Miunchenas
Viena
Budapeštas
ŠVEICARIJA
HABSBURGŲ MONARCHIJA
Kišiniovas
Odesa
Krymas
Triestas
Venecija
RUMUNIJA
ITALIJA
Belgradas
Bukareštas
Sarajevas
SERBIJA
Dunojus
Juodoji jūra

josi tapti nugalėtųjų vadais, svajojo, kad kraujo praliejimas pateisins tolesnes radikalias transformacijas, kurios suteiks karui prasmę ir atitaisys jo žalą.

Reikšmingiausia politinė vizija buvo komunistinė utopija. Karo pabaigoje buvo praėję septyniasdešimt metų nuo tos dienos, kai Karlas Marxas ir Friedrichas Engelsas iškėlė savo žymųjį šūkį: „Visų šalių proletarai, vienykitės!" Marksizmas įkvėpė ištisas revoliucionierių kartas kvietimu imtis politinių ir moralinių pertvarkų: jie manė padarysią galą kapitalizmui ir išspręsią konfliktus, kuriuos sukelia privati nuosavybė, ir sukursią socializmą, kuris išvaduos dirbančiąsias klases ir grąžins žmogui pirminį sielos tyrumą. Marksistams istorinės pažangos variklis buvo kova tarp kylančių ir žlungančių klasių bei grupių, kurias kūrė ir perkūrė kintantys ekonominės gamybos būdai. Kiekvienai vyraujančiai politinei tvarkai mesdavo iššūkį naujos socialinės grupės, kurias suformuodavo nauji ūkininkavimo būdai. Naujausiais laikais klasių kova vyko tarp tų, kuriems priklausė fabrikai, ir tų, kurie juose dirbo. Todėl Marxas ir Engelsas tikėjosi revoliuciją kilsiant industriškai pažangesnėse šalyse, turinčiose didelę darbininkų klasę, tokiose kaip Vokietija ir Didžioji Britanija.

Suardydamas kapitalistinę tvarką ir susilpnindamas didžiąsias imperijas, Pirmasis pasaulinis karas akivaizdžiai suteikė revoliucionieriams galimybę. Nors dauguma marksistų tada jau buvo įpratę veikti nacionalinių politinių sistemų ribose ir per karą rėmė savo vyriausybes, Vladimiras Leninas, Rusijos imperijos valdinys ir bolševikų partijos vadovas, laikėsi kitokios pozicijos. Voliuntaristiškai suprasdamas marksizmą, tikėdamas, kad istoriją galima įstumti į reikiamas vėžes, karą jis suvokė kaip savo didžiąją progą. Tokiam voliuntaristui kaip Leninas pritarimas istorijos nuosprendžiui teikė marksistams licenciją skelbti jį patiems. Marxas nemanė, kad istorija iš anksto nulemta, jam ji buvo jos principus suvokiančių individų kūrinys. Leninas kilo iš labai agrarinės šalies, kurioje, Marxo požiūriu, nebuvo pakankamų ekonominių sąlygų revoliucijai. Tačiau, kaip jau minėjau, savo revoliuciniam impulsui pateisinti jis turėjo revoliucinę teoriją. Jis manė, kad kolonijinės imperijos pratęsė kapitalistinės sistemos gyvavimo laiką, tačiau karas tarp imperijų turįs sukelti visuotinę revoliuciją. Rusijos imperija žlugo pirmoji, ir Leninas ėmėsi veikti.

Kenčiantys Rusijos imperijos kareiviai ir nuskurdę valstiečiai 1917 m. pradžioje sukilo. Kai liaudies sukilimas tų pačių metų vasarį nuvertė Rusijoje

monarchiją, naujas liberalus režimas pabandė laimėti karą ir surengė dar vieną savo priešų - Vokietijos imperijos ir Habsburgų monarchijos - puolimą. Tada Leninas tapo slaptu Vokietijos ginklu. Tų metų balandį vokiečiai tremtyje Šveicarijoje gyvenusį Leniną pasiuntė į Rusijos sostinę Petrogradą kelti revoliucijos, turėjusios pašalinti Rusiją iš karo. Padedamas savo charizmatiškojo sąjungininko Levo Trockio ir drausmingų bolševikų, remiamas dalies gyventojų, Leninas lapkritį įvykdė perversmą. 1918 m. pradžioje naujoji Lenino vyriausybė pasirašė su Vokietija taikos sutartį, pagal kurią Baltarusija, Ukraina, Baltijos šalys ir Lenkija atiteko Vokietijai. Iš dalies Lenino dėka Vokietija laimėjo karą Rytų fronte ir trumpai patyrė, ką reiškia būti Rytų imperija.

Už taiką Leninas Vokietijos kolonialistams atidavė buvusias vakarines Rusijos imperijos teritorijas. Vokietijos imperija vis tiek greitai žlugsianti kartu visa engėjiška kapitalistine sistema, įrodinėjo bolševikai, o Rusijos ir kitų šalių revoliucionieriai galėsią paskleisti naująją santvarką vakarų kryptimi, ir šiose teritorijose, ir už jų ribų. Karas, tikino Leninas su Trockiu, neišvengiamai pasibaigsiąs Vokietijos pralaimėjimu Vakarų fronte ir darbininkų revoliucija pačioje Vokietijoje. Leninas ir Trockis sukeltą revoliuciją Rusijoje savo pačių ir kitų marksistų akyse teisino tuo, kad, girdi, greitai neišvengiamai kilsiąs proletarų sukilimas labiau industrializuotose Vidurio ir Vakarų Europos šalyse. 1918 m. pabaigoje ir 1919 m. atrodė, kad Leninas gali būti teisus. Vokietija iš tiesų pralaimėjo Prancūzijai, Britanijai ir Amerikai Vakarų fronte 1918 m. rudenį, taigi turėjo atsitraukti - nenugalėta - iš savo naujosios Rytų imperijos. Vokietijos revoliucionieriai ėmėsi padrikų bandymų paimti valdžią. Bolševikai kaip laimikį pasičiupo Ukrainą ir Baltarusiją.

Senosios Rusijos imperijos žlugimas ir senosios Vokietijos imperijos pralaimėjimas sukūrė valdžios vakuumą Rytų Europoje, bolševikai, kad ir kaip stengėsi, jo užpildyti negalėjo. Kol Lenino ir Trockio naujoji Raudonoji armija buvo užimta pilietiniu karu Rusijoje ir Ukrainoje, penkios šalys prie Baltijos jūros - Suomija, Estija, Latvija, Lietuva ir Lenkija - tapo nepriklausomomis respublikomis. Praradusi šias teritorijas, bolševikinė Rusija buvo kur kas mažiau išsiplėtusi į vakarus negu carinė Rusija. Iš minėtų naujųjų nepriklausomų valstybių Lenkija buvo apgyvendinta tankiau negu visos kitos kartu paėmus ir buvo strategiškai svarbiausia. Lenkija pakeitė galios balansą Rytų Europoje

Kruvinos žemės
1918 m. vasarą
Vokietija ir Centrinės valstybės
Vokietijos ir Centrinių valstybių kontroliuojamos teritorijos
NORVEGIJA
SUOMIJA
Helsinkis
Petrogradas
Stokholmas
Talinas
ESTIJA
Novgorodas
ŠVEDIJA
Šiaurės jūra
DANIJA
Kopenhaga
Baltijos jūra
Ryga
LATVIJA
LIETUVA
BOLŠEVIKŲ RUSIJA
Maskva
Brest Litovsko sutarties linija (1918 m. kovas)
Smolenskas
Vilnius
Minskas
Karaliaučius
Dancigas
Hamburgas
OLANDIJA
Amsterdamas
Berlynas
Pozenas
Varšuva
BALTARUSIJOS LIAUDIES RESPUBLIKA
LENKIJOS KARALYSTĖ
VOKIETIJOS IMPERIJA
BELGIJA
Reinas
Drezdenas
Liuksemburgas
Rytų frontas
Praha
Krokuva
Lembergas
Kijevas
Kurskas
Charkovas
Donas
Carycinas
Volga
UKRAINOS LIAUDIES RESPUBLIKA
Dniepras
Rostovas
PRANCŪZIJA
Dunojus
Miunchenas
Viena
Budapeštas
ŠVEICARIJA
HABSBURGŲ MONARCHIJA
Kišiniovas
Odesa
Krymas
Italų frontas
Venecija
Triestas
RUMUNIJA
Bukareštas
Belgradas
SERBIJA
Dunojus
ITALIJA
Sarajevas
Juodoji jūra
GRUZIJOS RESPUBLIKA

labiau negu bet kuri kita iš naujųjų valstybių, susikūrusių po karo. Ji buvo nepakankamai didelė, kad taptų didžiąja valstybe, tačiau ganėtinai didelė, kad galėtų sukelti rūpesčių kiekvienai didvalstybei, turinčiai ekspansijos planų. Pirmą kartą per daugiau negu šimtmetį ji atskyrė Rusiją nuo Vokietijos. Pats Lenkijos egzistavimas sukūrė buferį Rusijos bei Vokietijos galiai ir sukėlė didelį pasipiktinimą ir Maskvoje, ir Berlyne.

Lenkijos ideologija buvo nepriklausomybė. Lenkijos valstybė neegzistavo nuo XVIII a. pabaigos, kai imperiniai kaimynai pasidalijo Lenkijos ir Lietuvos Valstybę. Net ir valdant imperijoms lenkiška politika nenutrūko per visą XIX a. ir svarbiausias jos pasiekimas buvo lenkų tautos idėjos konsolidacija. Paskelbti Lenkijos nepriklausomybę 1918 m. lapkritį buvo įmanoma tik todėl, kad visos trys ją pasidalijusios didvalstybės - Vokietijos, Habsburgų ir Rusijos imperijos - po karo ir revoliucijos išnyko. Šia puikia istorine konjunktūra pasinaudojo vienas lenkų revoliucionierius, vardu Jozefas Pilsudskis. Jaunystės laikais buvęs socialistu, Pilsudskis tapo pragmatiku, gebančiu bendradarbiauti su viena imperija, kad įveiktų kitą. Kai visos imperijos žlugo, jis su savo bendražygiais, per karą jau susivienijusiais į karinius legionus, turėjo puikias sąlygas paskelbti ir ginti Lenkijos valstybę. Nacionalistas Romanas Dmowskis, didysis Pilsudskio politinis priešininkas, Paryžiuje pateikė Lenkijos bylą nagrinėti valstybėms nugalėtojoms. Naujoji Lenkija buvo įkurta kaip demokratinė respublika. Remiama nugalėtojų iš Antantės bloko, Lenkija galėjo tikėtis daugiau ar mažiau palankių sienų su Vokietija vakaruose. Tačiau Lenkijos rytinių sienų klausimas buvo atviras. Kadangi Antantė nelaimėjo karo Rytų fronte, ji neturėjo jokių priemonių primesti savo valią Rytų Europoje.

1919-1920 m. lenkai kariavo su bolševikais dėl pasienio sričių tarp Lenkijos ir Rusijos, ir šis karas buvo lemiamas Europos tvarkai. Kai vokiečiai pasitraukė, Raudonoji armija įžengė į Ukrainą ir Baltarusiją, tačiau Lenkijos vadovybė nepripažino jai užimtų teritorijų. Pilsudskis šiuos istoriškai su Lenkija susijusius kraštus laikė nepriklausomais politiniais subjektais, kurių vadovai, jo manymu, turėjo pageidauti vienokiu ar kitokiu pavidalu atkurti senąją respubliką Baltarusijoje ir Lietuvoje. Jis tikėjosi, kad Lenkijos armija, remiama ukrainiečių sąjungininkų, padės įkurti nepriklausomą Ukrainos valstybę. Kai 1919 m. bolševikai įtvirtino savo valdžią Ukrainoje ir 1920 m. pavasarį su-

laikė Lenkijos puolimą, Leninas su Trockiu pamanė, kad, durtuvais įkvėpę darbininkus įgyvendinti savo istorinį vaidmenį, galės eksportuoti revoliuciją į Lenkiją. Kritus Lenkijai, Vokietijos draugai, padedami naujosios Raudonosios armijos, naudodami didžiulius Vokietijos išteklius, būtų išgelbėję Rusijos revoliuciją. Tačiau link Berlyno traukiančias sovietų pajėgas 1920 m. rugpjūtį prie Varšuvos sulaikė Lenkijos armija.

Pilsudskis surengė kontrpuolimą, kuris nustūmė Raudonąją armiją atgal į Baltarusiją ir Ukrainą. Stalinas, Raudonosios armijos politinis karininkas Ukrainoje, buvo tarp nugalėtųjų. Kaip tik jo klaidingi sprendimai sukliudė ten deramai koordinuoti bolševikų pajėgų veiksmus ir dėl to Raudonoji armija nesugebėjo tinkamai reaguoti į Pilsudskio manevrus. Karinė Lenkijos pergalė neatėmė iš bolševikų valdžios: Lenkijos kariuomenė buvo pernelyg išsekusi žygiuoti link Maskvos, o Lenkijos visuomenė pernelyg susiskaldžiusi, kad paremtų tokį rizikingą žygį. Galiausiai bolševikinė Rusija ir Lenkija pasidalijo baltarusių ir ukrainiečių gyvenamas žemes. Taip Lenkija tapo daugiautaute valstybe: apie du trečdalius jos gyventojų, sprendžiant iš kalbos, sudarė lenkai, tačiau dar buvo apytiksliai penki milijonai ukrainiečių, trys milijonai žydų, vienas milijonas baltarusių ir nuo pusės milijono iki milijono vokiečių. Pagal konstituciją Lenkija buvo „lenkų tautos" šalis, tačiau čia gyveno didžiausia žydų bendruomenė Europoje ir antros pagal gausumą (po bolševikinės Rusijos) ukrainiečių ir baltarusių bendruomenės. Visų trijų jos gausiausių tautinių mažumų atstovai gyveno ir rytinės kaimynės teritorijoje.

Kol mūšių laukuose Ukrainoje, Baltarusijoje ir Lenkijoje buvo sprendžiamos Rytų Europos sienos, Vidurio ir Vakarų Europoje savo sąlygas diktavo Pirmojo pasaulinio karo nugalėtojai. Kol Lenkija ir bolševikinė Rusija kovojo teritorijose, per kurias anksčiau ėjo Pirmojo pasaulinio karo Rytų frontas, nugalėtoji Vokietija siekė pademonstruoti nugalėtojams savo taikingumą. Siekdama užsitikrinti geresnes pozicijas derybose su Prancūzija, Britanija ir JAV, Vokietija pasiskelbė respublika. Socialdemokratai, stambiausia Vokietijos marksistinė partija, nepasekė bolševikų pavyzdžiu ir šalyje revoliucijos nesukėlė. Dauguma Vokietijos socialdemokratų per karą buvo lojalūs Vokietijos imperijai ir šalies paskelbimą respublika laikė pažanga. Tačiau šis nuosaikumą demonstruojantis pasirinkimas Vokietijai mažai padėjo. Pokario susitarimai

buvo veikiau primesti negu pasiekti derybomis; pažeidžiant seną europietišką tradiciją nugalėtiesiems nebuvo suteikta vieta prie derybų stalo Paryžiaus taikos konferencijoje. 1919 m. birželį Vokietijos vyriausybė, neturėdama kito pasirinkimo, pasirašė Versalio sutartį, tačiau tik nedaugelis politikų jautė esą įsipareigoję vykdyti jos sąlygas.

Kadangi sutartį parengė moralizuojantys nugalėtojai, ją buvo lengva kritikuoti kaip veidmainišką. Kovodamos kare su žemyninėmis imperijomis, Antantės didvalstybės pasiskelbė esančios Vidurio Europos tautų išsilaisvinimo rėmėjos. Amerikiečiai nuolat pabrėždavo įsijungę į šį karą kaip į kryžiaus žygį už tautų apsisprendimo laisvę. Tačiau Prancūzija, kuri nukentėjo labiausiai iš visų Antantės didvalstybių, siekė nubausti Vokietiją ir apdovanoti savo sąjungininkes. Todėl iš tiesų Versalio sutartis prieštaravo kaip tik tam principui, dėl kurio Antantės didvalstybės ir skelbėsi kariavusios - laisvam tautų apsisprendimui. Versalyje, kaip ir Trianone 1920 m. birželį bei Sevre 1920 m. rugpjūtį, tautos, laikytos Antantės sąjungininkėmis (lenkai, čekai, rumunai) gavo didesnes teritorijas ir atitinkamai gausesnes etnines mažumas jų ribose. Tautos, laikytos priešais (vokiečiai, vengrai, bulgarai) gavo mažesnes teritorijas ir atitinkamai didesnės jų pačių diasporos atsidūrė kitų valstybių ribose.

Tuo metu, kai Versalyje prasidėjo svarstymai ir buvo pasirašyta Sevro sutartis, vyko Lenkijos ir bolševikų karas. Kadangi aptariant ir pasirašant šias sutartis Europos rytuose vis dar vyko karas, naujoji pokario tvarka atrodė šiek tiek efemeriška. Rodės, jai gresia bolševikų įkvėptos ar netgi atneštos kairuoliškos revoliucijos pavojus. Kol Lenkija kariavo su bolševikais, Vokietijos revoliucionieriai galėjo tikėtis, kad jiems į pagalbą atskubės Raudonoji armija. Naujoji Vokietijos respublika, rodės, irgi buvo nesaugi - jai grėsė dešiniųjų revoliucijos pavojus. Vokiečių kareiviai, sugrįžę namo iš Rytų fronto, kur jie buvo nugalėtojai, naująją respubliką ir jos pasirašytą Versalio sutartį suvokė kaip tėvynės pažeminimą ir nematė jokių priežasčių ją remti. Daugelis veteranų įstojo į dešiniojo sparno sukarintas organizacijas, kurios kovojo su kairiojo sparno revoliucionieriais. Vokietijos socialdemokratinė vyriausybė, nematydama išeities, pasitelkė dešiniojo sparno sukarintas organizacijas kaip priemonę užkirsti kelią komunistų bandymams sukelti revoliuciją.

Lenkijos pergalė prieš Raudonąją armiją prie Varšuvos 1920 m. rugpjūtį išsklaidė socialistinės revoliucijos Europoje viltis. 1921 m. kovą Rygoje pa-

sirašyta Lenkijos ir bolševikų Rusijos sutartis galutinai užbaigė pokario pertvarkas. Ji nustatė Lenkijos rytines sienas, padalytas baltarusių ir ukrainiečių žemes paversdama ateities nesutarimų objektu, ir bolševizmą iš ginkluotos revoliucijos pavertė valstybine ideologija. Kitais metais susikūrusi Sovietų Sąjunga buvo valstybė su sienomis - ir bent jau šiuo požiūriu tokia pat politinė esatis kaip ir kitos šalys. Pasibaigęs ginkluotas konfliktas taip pat išsklaidė dešiniųjų viltis, kad revoliucija sukels kontrrevoliuciją. Tie, kurie troško panaikinti Vokietijos respubliką - ir kraštutiniai dešinieji, ir kraštutiniai kairieji - dabar turėjo kliautis tik savo jėgomis. Vokietijos socialdemokratai ir toliau rėmė respubliką, o Vokietijos komunistai šlovino Sovietų Sąjungos modelį ir vadovavosi sovietine linija. Nurodymus, kaip veikti, jie gaudavo iš Komunistų internacionalo, kurį 1918 m. įkūrė Leninas. Kraštutiniai dešinieji priėjo išvadą, kad niekas nepakeis pokario tvarkos, nebent tik pati Vokietija, kai bus atkurta ir rekonstruota.

Rekonstruoti Vokietiją atrodė sunkiau negu buvo iš tiesų. Kaltinama sukėlus karą, Vokietija prarado ne tik teritorijas ir gyventojų, bet ir teisę turėti normalias ginkluotąsias pajėgas. Trečiojo dešimtmečio pradžioje ją sukrėtė hiperinfliacija ir politinis chaosas. Tačiau Vokietija vis tiek išliko, bent jau potencialiai, galingiausia Europos valstybė. Gyventojų skaičiumi ji nusileido tik Sovietų Sąjungai, pramoniniu pajėgumu jai neprilygo jokia kita valstybė, jos teritorija per karą nebuvo okupuota, o taikių vokiečių gyvenviečių paplitimas netiesiogiai užbrėžė jos ekspansijos galimybių metmenis. Kai kovos Europoje liovėsi, Vokietijos vyriausybė netruko atrasti sąsajų su Sovietų Sąjunga. Galų gale ir Berlynas, ir Maskva norėjo pakeisti Europos tvarką Lenkijos sąskaita. Abi šalys siekė įveikti izoliaciją tarptautinių santykių srityje. Štai kodėl demokratinė Vokietijos vyriausybė 1922 m. su Sovietų Sąjunga pasirašė Rapalo susitarimą, pagal kurį tarp abiejų šalių buvo atkurti diplomatiniai santykiai, sudarytos palankios sąlygos tarpusavio prekybai ir pradėtas slaptas karinis bendradarbiavimas.

Daugeliui vokiečių tautų apsisprendimo teisė tuo pat metu buvo ir prakeiksmas, ir viltis. Apie dešimt milijonų vokiškai kalbančių žmonių, buvusių Habsburgu imperijos valdinių, liko už Vokietijos sienų. Apie tris milijonus tokių žmonių gyveno Čekoslovakijos šiaurės vakarų pakraštyje, prie pat Čekoslovakijos ir Vokietijos sienos. Vokiečių Čekoslovakijoje buvo daugiau negu

slovakų. Beveik visiems Austrijos, įsiterpusios tarp Čekoslovakijos ir Vokietijos, gyventojams vokiečių kalba buvo gimtoji. Nepaisant to, pagal Sen Žermeno sutartį Austrija privalėjo egzistuoti kaip atskira valstybė, nors dauguma jos gyventojų būtų mieliau pasirinkę prisijungti prie Vokietijos. 1920 m. įkurtos nacionalsocialistų Vokietijos darbininkų partijos vadovas Adolfas Hitleris buvo austras ir propagavo anšliusą - Austrijos ir Vokietijos susivienijimą. Tokie nacionalinės vienybės tikslai, nors ir labai įspūdingi, faktiškai slėpė tikrąjį Hitlerio ambicijų mastą.

Kaip tik Hitleris, tapęs Vokietijos kancleriu, pasirašė su Sovietų Sąjunga sutartį, pagal kurią abi šalys pasidalijo Lenkiją. Žengdamas tokį žingsnį jis tik pasirinko kraštutinę priemonę įgyvendinti nuostatai, kurios laikėsi daugelis vokiečių: Lenkijos sienos esančios neteisėtos, o jos gyventojai neverti valstybingumo. Nuo kitų Vokietijos nacionalistų jį skyrė požiūris į tai, ką reikės daryti įjungus visas vokiečių gyvenamas teritorijas į Vokietijos sudėtį ir užvaldžius Lenkiją - jis ketino išnaikinti žydus ir sugriauti Sovietų Sąjungą. Siekdamas savo tikslų, Hitleris siūlė draugystę ir Lenkijai, ir Sovietų Sąjungai, o radikalesnius savo sumanymus nuo vokiečių slėpė. Tačiau katastrofiškos vizijos nacionalsocializmui buvo akivaizdžiai būdingos iš pat pradžių.

Kai 1921 m. Rytų Europoje pagaliau baigėsi karo kataklizmas, Leninas ir jo bendražygiai turėjo persigrupuoti ir pamąstyti. Kai lenkai sukliudė jiems triumfuoti visoje Europoje, bolševikams neliko nieko kita kaip tik užgesinti savo revoliucinį įkarštį ir kurti kažką panašaus į socialistinę valstybę. Leninas ir jo sekėjai nė kiek neabejojo turį likti valdžioje; negana to, nesėkmė keliant revoliuciją Europoje tapo akstinu siekti kuo didesnės politinės kontrolės. Kad revoliucija būtų užbaigta ir apginta nuo kapitalistinių priešų, valdžia turėjo būti centralizuota. Jie skubiai uždraudė kitas politines partijas ir ėmė terorizuoti politinius priešininkus, apšaukdami juos reakcionieriais. Jie pralaimėjo vienintelius laisvuosius rinkimus ir kitų jau nerengė. Raudonoji armija, nors ir nugalėta Lenkijoje, buvo ganėtinai stipri nugalėti visus ginkluotus konkurentus senosios imperijos teritorijoje. Slaptoji bolševikų tarnyba, vadinama ČK, dėl naujosios Sovietų valstybės konsolidacijos nužudė tūkstančius žmonių.

Tačiau nugalėti smurtu buvo lengviau negu sukurti naują santvarką. Daugiakultūrinėje valstiečių ir klajoklių šalyje iš marksizmo kaip programos buvo menka nauda. Marxas manė, kad revoliucija pirmiausia kils pramoniniame pasaulyje, ir valstiečių bei nacionalinio klausimo nuosekliai beveik nenagrinėjo. Dabar Rusijos, Ukrainos ir Baltarusijos valstiečius bei Vidurinės Azijos klajoklius reikėjo kažkaip priversti kurti socializmą darbininkų klasei, kuri buvo sutelkta rusiškai kalbančiuose miestuose. Bolševikai turėjo transformuoti paveldėtą visuomenę, kad sukurtų industrinę visuomenę, kurios istorija dar nesusiformavo; tik tada jie galėjo keisti tą industrinę visuomenę taip, kad ji taptų palanki darbininkams.

Iš pradžių bolševikams reikėjo sukurti kapitalizmą ir tik tada jie galėjo imtis socialistinių pertvarkų. Jie nutarė, kad kurdama pramonę valstybė pelnys nesuskaičiuojamų Sovietų Sąjungos kultūrų atstovų politinį lojalumą, kuris bus aukščiau už tautinius skirtumus. Patraukti savo pusėn ir valstiečius, ir tautas buvo išties grandiozinis sumanymas, bet bolševikai laikė paslaptyje svarbiausią už jo slypintį dalyką: kad jie yra savo pačių šalies gyventojų - nesvarbu, ar suskirstytų pagal klases, ar pagal tautas, - priešai. Jie buvo įsitikinę, kad jų valdoma visuomenė istoriškai atgyvenusi, žymeklis knygoje, kurį reikia išimti verčiant puslapį.

Karui pasibaigus, norėdami įtvirtinti savo valdžią ir įgyti lojalių kadrų būsimajai ekonominei revoliucijai, bolševikai turėjo eiti į tam tikrus kompromisus. Jų valdomoms tautoms, savaime suprantama, nebuvo suteikta valstybinė nepriklausomybė, tačiau jos nebuvo ir pasmerktos užmarščiai. Nors apskritai marksistai manė, kad modernizavimas sumažins nacionalizmo patrauklumą, bolševikai nutarė pasitelkti tautas, ar bent jau jų elitą, Sovietų Sąjungos industrializavimo kampanijai vykdyti. Leninas skatino puoselėti ne rusų tautybės žmonių tautinę tapatybę. Patys anksčiau buvę vienos daugiatautės valstybės valdiniai ir paskui tapę kitos daugiatautės valstybės valdovais, bolševikai suprato, koks subtilus tautinis klausimas, ir mokėjo taktiškai jį spręsti. Revoliucionierių vadai patys anaiptol nebuvo gryni rusai. Leninas, laikomas rusu ir prisimenamas kaip toks, taip pat turėjo švedų, vokiečių, žydų ir kalmukų kraujo; Trockis buvo žydas, o Stalinas - gruzinas.

Tautos turėjo būti kuriamos pagal naują komunistinį įvaizdį; valstiečiai turėjo būti nuraminti, kol bus įveikti. Su kaimo gyventojais bolševikai nutarė

eiti į kompromisą, kuris, kaip jie žinojo, o valstiečiai bijojo, buvo tik laikinas. Naujasis sovietų režimas leido valstiečiams turėti žemę, kurią jie atėmė iš buvusių žemvaldžių, ir pardavinėti savo produkciją rinkoje. Karo ir revoliucijos suirutė sukėlė aštrų maisto stygių; bolševikai savo ir savo šalininkų reikmėms grūdus rekvizuodavo. 1921 ir 1922 m. iš bado ir nuo jo sukeltų ligų mirė keletas milijonų žmonių. Pamokyti šios patirties, bolševikai nutarė, kad maistas gali būti ginklas. Tačiau kai kova dėl valdžios baigėsi ir bolševikai laimėjo, jiems reikėjo patikimo maisto tiekimo. Jie buvo pažadėję žmonėms taiką ir duonos, tad turėjo duoti jiems nors šiek tiek ir vieno, ir kito, bent jau kuriam laikui.

Lenino valstybė buvo politinis tramplinas būsimajai ekonominei revoliucijai. Jo sovietų politika pripažino tautas, nors marksizmas žadėjo pasaulį be jų, o jo sovietų ekonomika leido rinką, nors komunizmas žadėjo kolektyvinę nuosavybę. Kai 1924 m. sausį Leninas mirė, jau buvo prasidėję debatai apie tai, kada ir kaip šie pereinamojo laikotarpio kompromisai turi atvesti į antrąją revoliuciją. Ir kaip tik ši diskusija naujojoje sovietų santvarkoje nulėmė Sovietų Sąjungos gyventojų likimą. Iš Lenino bolševikai buvo paveldėję „demokratinio centralizmo" principą - biurokratinei realybei pritaikytą marksistinę istoriosofiją. Darbininkai atstovavo istorijos avangardui, drausminga Komunistų partija atstovavo darbininkams, Centro komitetas atstovavo partijai, o Politbiuras, grupelė, susidedanti iš keleto žmonių, atstovavo Centro komitetui. Visuomenė buvo pavaldi valstybei, kontroliuojamai partijos, kurią praktiškai valdė keletas žmonių. Disputai tarp šios grupelės narių, kaip jie buvo vaizduojami, atstovavo net ne politikai, o veikiau istorijai, o tų disputų rezultatai buvo pateikiami kaip jos nuosprendis.

Stalino pateikiama Lenino palikimo interpretacija tapo lemiama. Kai Stalinas 1924 m. kalbėjo apie „socializmą vienoje šalyje", jis turėjo galvoje, kad Sovietų Sąjunga turės statyti savąjį darbininkų rojų nesitikėdama svaresnės pagalbos iš pasaulio darbininkų, kurie nesą susivieniję. Nors komunistai ir nesutarė dėl žemės ūkio politikos prioritetų, visi laikė savaime suprantama, kad Sovietų Sąjungos kaimas netrukus turės finansuoti savo paties sunaikinimą. Tačiau kur rasti pradinį kapitalą skausmingam perėjimui iš agrarinės ekonomikos į industrinę? Reikėjo atrasti būdą atimti iš valstiečių „perteklių", kurį paskui buvo galima parduoti už užsienio valiutą, reikalingą pirkti įren-

SOVIETŲ SĄJUNGA
APIE 1933 M.
Arkties jūra
VOKIETIJA
SUOMIJA
LENKIJA
LIETUVA
LATVIJA
ESTIJA
RUMUNIJA
Murmanskas
Solovkai
Archangelskas
Leningradas
Minskas
BALTARUSIJOS SSR
Kijevas
Charkovas
UKRAINOS SSR
Maskva
Vorkuta
Norilskas
Kolyma
Magadanas
Petropavlovskas
Lena
Jakutskas
Ochotsko jūra
SOVIETŲ SOCIALISTINIŲ RESPUBLIKŲ SĄJUNGA
RUSIJOS SFSR
Volgos vokiečių ASSR
Juodoji jūra
Rostovas
Stalingradas
Engelsas
Samara
Ufa
Sverdlovskas
Čeliabinskas
Irtyšius
VAKARŲ SIBIRAS
RYTŲ SIBIRAS
Obė
Jenisiejus
TURKIJA
Astrachanė
Volga
Orenburgas
Omskas
Tomskas
Krasnojarskas
Baikalo ežeras
Tbilisis
UŽKAUKAZĖS SFSR
Kaspijos jūra
Novosibirskas
Stalinskas
Irkutskas
Čita
Amūras
Blagoveščenskas
Chabarovskas
Bagdadas
IRAKAS
Aralo jūra
Kazachijos ASSR
Akmolinskas
Karaganda
Kyzylas
TUNA TUVA
MANDŽUKAS
(Japonijos satelitė)
Charbinas
Vladivostokas
TURKMĖNIJOS SSR
Karakalpakijos ASSR
Kyzylorda
Balchašo ežeras
Ulan Batoras
Singdzingas
JAPONIJA
Tokijas
Teheranas
Ašchabadas
UZBEKIJOS SSR
Taškentas
Frunzė
Kirgizijos ASSR
Almata
MONGOLIJA
(Sovietų Sąjungos satelitė)
Mukdenas
KORĖJA
(Japonijos)
Kiotas
PERSIJA
Stalinabadas
TADŽIKIJOS SSR
Kašgaras
SINDZIANGAS
Dalianas
Seulas
Pekinas
Veihajus
Čingdao
Kabulas
AFGANISTANAS
Huanghe
INDIJA
(Britanijos kolonija)
TIBETAS
KINIJA
Nandzingas
Šanchajus

gimams, arba panaudoti jį pripildyti augančios darbininkų klasės atstovų pilvus. 1927 m., kai valstybė ryžtingai nukreipė didžiąją dalį investicijų į pramonę, ši diskusija įžengė į lemiamą tarpsnį.

Debatai apie modernizavimą buvo pirmiausia dvikova tarp Trockio ir Stalino. Trockis buvo rafinuočiausias Lenino bendražygis, tačiau Stalinas buvo paskirtas partinės biurokratijos vadovu - Sovietų Sąjungos komunistų (bolševikų) partijos generaliniu sekretoriumi. Valdžia kadrams ir genialūs praktiniai gebėjimai manevruoti komiteto susirinkimuose iškėlė jį į pačią viršūnę. Jis nežibėjo teorinėse diskusijose, tačiau mokėjo suburti koaliciją. Iš pradžių jis sudarė sąjungą su tais Politbiuro nariais, kurie pasisakė už lėtesnes pertvarkas, ir pašalino tuos, kurie atrodė radikalesni; paskui jis užėmė radikalesnę poziciją ir surengęs politinį valymą pašalino buvusius sąjungininkus. 1927 m. pabaigoje jo buvę kairieji konkurentai - Trockis, Grigorijus Zinovjevas ir Levas Kamenevas - buvo išmesti iš partijos. 1929 m. pabaigoje Stalinas ėmė skelbti pašalintų varžovų politines pažiūras ir atsikratė savo pagrindinio dešiniojo sąjungininko - Nikolajaus Bucharino. Kaip ir Zinovjevas bei Kamenevas, Bucharinas, praradęs turėtą įtaką, liko Sovietų Sąjungoje. Stalinas susirado Politbiure ištikimų šalininkų, tarp kurių svarbiausi buvo Lazaris Kaganovičius ir Viačeslavas Molotovas. Trockis išvyko iš šalies.

Anksčiau tik sumaniai manipuliavęs Sovietų Sąjungos politika, dabar Stalinas turėjo pasirūpinti, kad ji įvykdytų savo pažadą. 1928 m. Stalinas pasiūlė per pirmojo penkmečio plano laikotarpį nusavinti dirbamąją žemę, priversti valstiečius dirbti ją pamainomis prižiūrimiems valstybės, o derlių laikyti valstybės nuosavybe - t. y. įvykdyti „kolektyvizaciją". Žemė, įranga ir žmonės turėjo priklausyti kolektyviniams ūkiams, dideliems ūkio subjektams, kurie (kaip buvo manoma) turėjo veikti našiau. Kolektyviniai ūkiai turėjo būti organizuojami aplink Mašinų ir traktorių stotis, kurios turėjo skirstyti modernią įrangą ir teikti pastogę politiniams agitatoriams. Kolektyvizacija turėjo suteikti valstybei galimybę kontroliuoti žemės ūkio produkciją ir tokiu būdu pamaitinti darbininkus bei išsaugoti jų paramą, taip pat eksportuoti ją į užsienį ir gauti šiek tiek tvirtos valiutos investicijoms į pramonę.

Kad kolektyvizacija atrodytų neišvengiama, Stalinas turėjo susilpninti laisvąją rinką ir pakeisti ją valstybės planavimu. Jo sąjungininkas Kaganovičius 1928 m. liepą paskelbė, kad valstiečiai surengė „grūdų streiką" ir kad vienin-

telė išeitis - rekvizuoti jų derlių. Kai valstiečiai suprato, kad jų produkcija gali būti atimta, liovėsi ją pardavinėję ir pradėjo slėpti. Taip rinka ėmė atrodyti dar nepatikimesnė - nors iš tiesų dėl susidariusios padėties buvo kalta valstybė. Dabar Stalinas galėjo tvirtinti, kaip jis ir padarė, kad pamatinė problema yra rinkos spontaniškumas ir kad valstybė turi kontroliuoti maisto produktų tiekimą.

Prasidėjusi Didžioji depresija, rodės, patvirtino, kad Stalinas buvo teisus kalbėdamas apie rinkos nepatikimumą. 1929 m. spalio 29-ąją, Juodąjį antradienį, žlugo Amerikos akcijų rinka. 1929 m. lapkričio 7-ąją, per dvyliktąsias bolševikinės revoliucijos metines, Stalinas aprašė socialistinę alternatyvą rinkai, kurią jis savo politika tuoj sukursiąs Sovietų Sąjungoje. Jis pažadėjo, kad ketvirtasis dešimtmetis būsiąs „didžios transformacijos metas", kai kolektyvizacija atnešianti saugumą ir klestėjimą. Senasis kaimas nustosiąs egzistuoti. Tada revoliucija galėsianti būti užbaigta miestuose, kur misdamas pažabotos valstietijos tiekiamu maistu sparčiai augsiąs proletariatas. Šie darbininkai sukursią pirmąją per visą istoriją socialistinę visuomenę ir galingą valstybę, pajėgią apsiginti nuo užsienio priešų. Ragindamas vykdyti modernizavimą Stalinas drauge pareiškė ir savo pretenzijas į valdžią.

Kol Stalinas dirbo, Hitleris teikė įkvėpimą dirbti kitiems. Stalinas institucionalizavo revoliuciją ir taip užsitikrino vietą vienpartinės valstybės viršūnėje, o Hitleris padarė politinę karjerą nepripažindamas jį supančių institucijų. Bolševikai iš nelegalios veiklos Rusijos imperijoje laikų paveldėjo „aptark, o paskui tiksliai vykdyk" tradiciją. Nacionalsocialistai (naciai) neturėjo tvirtos drausmės ir konspiracijos tradicijos. Kaip ir bolševikai, naciai atmetė demokratiją, tačiau ne dėl Partijos, kuri vykdė istorijos paliepimus, o dėl Vado, kuris geriausiai išreiškė rasės valią. Nacių įsitikinimu, pasaulio tvarka buvusi sukurta ne kapitalistinių imperialistų, kaip manė bolševikai, o susimokiusių žydų. Modernios visuomenės problema esanti ne nuosavybės akumuliacija, sukelianti vienos klasės įsiviešpatavimą, o tai, kad žydai kontroliuoją ir finansinį kapitalizmą, ir komunizmą, taigi ir Ameriką, ir Didžiąją Britaniją, ir Sovietų Sąjungą. Komunizmas esąs tik žydų pasaka apie neįmanomą lygybę, sukurta siekiant įkinkyti naivius europiečius į žydišką jungą. Atsakas į beširdį

žydų kapitalizmą ir komunizmą galįs būti tik nacionalsocializmas, kuris reiškė teisingumą vokiečiams kitų tautų sąskaita.

Demokratinio valdymo laikais, trečiajame dešimtmetyje, naciai stengdavosi pabrėžti, ką jie turi bendra su kitais vokiečiais. Hitlerio nacionalsocialistai, kaip ir daugelis kitų Vokietijos partijų, su pasibjaurėjimu smerkė Versalio sutarties sąlygas. Naciai buvo pakvaišę dėl pažadėtųjų žemių rytuose - kur vokiečių kareiviai iškovojo pergalę Pirmojo pasaulinio karo mūšių laukuose ir kur Vokietija 1918 m. valdė didelę okupacinę zoną Lenkijoje, Baltarusijoje, Ukrainoje ir Baltijos regione. Priešingai negu varžovės Europoje, tokios kaip Prancūzija ir Didžioji Britanija, Vokietija neturėjo didžiulės pasaulinės imperijos, o pralaimėjusi karą turėjo atiduoti ir tas kuklias anksčiau jai priklausiusias užjūrio valdas. Dėl to Rytų Europos žemės atrodė dar labiau viliojančios. Sovietų Sąjunga, suvokiama kaip neteisėtas ir despotiškas žydų režimas, turėjo žlugti. Lenkija, įsitaisiusi tarp Vokietijos ir jos pažadėtųjų žemių rytuose, turėjo būti nugalėta pakeliui į jas. Ji negalėjo užkirsti kelio galingajai Vokietijai ir busimajame kare dėl Rytų turėjo tapti arba silpna sąjungininke, arba nugalėtu priešu.

1923 m. lapkritį Miunchene Hitleris bandė sukelti Vokietijos nacionalinę revoliuciją, tačiau nesėkmingai, ir gavo už tai trumpai pabuvoti kalėjime. Nors jo nacionalsocializmo esmė buvo jo paties kūrinys, imtis šio perversmo jį įkvėpė Italijos fašistų, kuriais jis žavėjosi, sėkmė. Prieš metus Benito Mussolini, surengęs „maršą į Romą", kurį Hitleris nesėkmingai imitavo Miunchene, paėmė valdžią. Italijos fašistai, kaip ir Hitleris su savo naciais, šlovino tautos valią ir niekino politinio kompromiso nuobodybę. Mussolini, o mėgdžiodamas jį ir Hitleris, panaudojo Sovietų Sąjungos egzistavimą siekti vidaus politikos tikslų. Nors ir žavėdamiesi Lenino drausme ir jo vienpartinės valstybės modeliu, abu šie vyrai komunistinės revoliucijos grėsme argumentavo savo pačių pretenzijas į valdžią. Nors jie daug kuo skyrėsi, abu atstovavo naujiesiems Europos dešiniesiems, kurie komunizmą laikė savaimingu didžiuoju priešu, nors daugeliu atžvilgių patys imitavo komunistų politiką. Kaip ir Mussolini, Hitleris buvo puikus oratorius ir vyraujanti asmenybė savo paties judėjime. 1924 m. gruodį paleistas iš kalėjimo, Hitleris nesunkiai atgavo vadovaujančias pozicijas nacių partijoje.

Antrojoje trečiojo dešimtmečio pusėje Stalinas iškilo į valdžią remiamas kadrų, kuriuos jis pats paskyrė ir kuriais galėjo pasikliauti. Hitleris pelnė paramą pasitelkdamas asmeninę charizmą ir tikėjosi, kad jo bendrai ir šalininkai patys atras veiksmus ir žodžius, kurie atitiks jo retoriką ir fantazijas. Stalinas į marksistinę filosofiją žiūrėjo kaip į būtiną priemonę iškilti ir pateisinti savo veiksmus, tačiau bent jau iki 1933 m. jis negalėjo interpretuoti marksizmo kaip tinkamas. O Hitleris įkvėpdavo kitus atlikti už save praktinio mąstymo darbą. Kalėjime Hitleris parašė pirmąjį *Mein Kampf* („Mano kova"), biografinio manifesto, tomą. Šiuose ir kituose savo raštuose (ypač vadinamojoje *Antrojoje knygoje)* jis aiškiai išsakė savo planus, tačiau jie nebuvo kanono dalis.

Stalinas iš pradžių turėjo atsižvelgti į tai, ką gali padaryti jo partijos draugai, o paskui - į tai, ką jie gali pasakyti. O Hitleriui niekada nereikėjo net apsimesti, kad jis atsižvelgia į kitų nuomonę, ir rūpintis, kad nepasirodytų kitiems nenuoseklus.

Paleistas iš kalėjimo Hitleris sudarė tam tikrą kompromisą su Vokietijos respublika. Kaip Nacionalsocialistų partijos vadovas, jis laikėsi parlamentinės politikos taisyklių, nors naudojosi jomis tik kaip priemone skleisti propagandą, įvardyti priešus ir patekti į valdžios institucijas. Jis stengėsi daugiau nepakliūti į kalėjimą, nors kaip tik tada jo sukarintos nacių organizacijos ėmė peštis gatvėse su priešais iš kairiojo sparno. 1928 m., kai Vokietijos ekonomika keletą metų iš eilės augo, naciai, remiami 2,6 procento rinkėjų, gavo parlamente dvylika vietų. Paskui kilo Didžioji depresija, tikra malonė Hitleriui ir netgi Stalinui. Vokietijos ekonomikos nuosmukis prikėlė komunistinės revoliucijos šmėklą; abu šie veiksniai padėjo Hitleriui ateiti į valdžią. Tarptautinė ekonomikos krizė, rodės, pateisino radikalius pokyčius. Tariamas Vokietijos komunistų partijos vadovaujamos revoliucijos pavojus sukėlė nuogąstavimus, kuriuos Hitleris nukreipė nacionalsocializmo naudai. 1930 m. rugsėjį naciai laimėjo 18 procentų balsų ir 107 vietas parlamente, o 1932 m. liepos rinkimuose juos palaikė ne mažiau kaip 37 procentų rinkėjų.

1932 m. Vokietijos parlamento rinkimai veikiau rodė gyventojų paramą nei tiesiogiai grindė kelią į valdžią, nes demokratija Vokietijoje egzistavo tik formaliai. Per ankstesniuosius dvejus metus vyriausybės vadovai (kancleriai) įtikino prezidentą leisti įstatymo galią turinčius dekretus. Parlamentas (Reichstagas) 1932 m. į posėdžius buvo susirinkęs tik trylika kartų. 1933 m.

sausį Hitleris, padedamas konservatorių ir nacionalistų, kurie manė galėsią jį panaudoti, kad užkirstų kelią į valdžią gausiems Vokietijos kairiesiems, buvo paskirtas kancleriu. Jų nuostabai, Hitleris skubiai surengė rinkimus ir pasinaudodamas savo padėtimi įtvirtino savo partijos hegemoniją Vokietijos visuomenėje. Kai 1933 m. kovo 5 d. buvo paskelbti rinkimų rezultatai, paaiškėjo, kad naciai nugalėjo socialdemokratus ir komunistus triuškinama persvara: už juos savo balsus atidavė 43,9 procento rinkėjų ir Reichstage jiems atiteko 288 vietos iš 647.

Hitleris ėmėsi Vokietijos politinės sistemos pertvarkos 1933 m. - tuo pat metu, kai Stalinas kovojo dėl asmeninės valdžios Sovietų Sąjungoje.

1933 m. atrodė, kad ir sovietų, ir nacių vyriausybės yra pajėgios rasti atsaką į pasaulio ekonomikos nuosmukio iššūkius. Abi spinduliavo veržlumu, kai liberali demokratija atrodė nepajėgi išgelbėti žmonių nuo skurdo. Daugelis Europos šalių vyriausybių, įskaitant ir Vokietijos vyriausybę iki 1933 m., manė turinčios nedaug priemonių įveikti ekonomikos nuosmukį. Vyravo požiūris, kad reikia subalansuoti biudžetą ir apriboti pinigų pasiūlą. Tokios priemonės, kaip žinome šiandien, tik pablogino padėtį. Didžioji depresija, rodės, diskreditavo Pirmojo pasaulinio karo pabaigos politinius sprendimus: laisvąją rinką, parlamentus ir tautines valstybes. Rinka sukėlė katastrofą, parlamentai nežinojo, ko griebtis, o tautinėms valstybėms, rodės, trūko priemonių apginti savo piliečius nuo nuskurdimo.

Ir nacių, ir sovietų režimas turėjo įtikinamą istoriją apie tai, kas kaltas dėl Didžiosios depresijos (žydų kapitalistai, arba tiesiog kapitalistai) ir tikrai radikalų požiūrį į politinę ekonomiją. Nacių ir sovietų režimai ne tik nepripažino pokario tvarkos teisinės ir politinės formos, bet ir kvestionavo jos ekonominę bei socialinę bazę. Jie analizavo pokario Europos socialines šaknis ir permąstė vyrų ir moterų, kurie dirbo žemę, gyvenimus ir vaidmenis. Ketvirtojo dešimtmečio Europoje daugumoje šalių žemdirbiai vis dar sudarė gyventojų daugumą, o dirbamoji žemė buvo brangus gamtos išteklius, teikiantis energiją ekonomikai, vis dar varomai galvijų ir žmogaus jėga. Buvo skaičiuojamos kalorijos, tačiau dėl visai kitokių priežasčių negu šiandien: ekonomikos planuotojai turėjo užtikrinti, kad gyventojai būtų pamaitinti, gyvi ir produktyvūs.

Dauguma Europos valstybių neturėjo socialinių pertvarkų perspektyvų, taigi jų galimybės varžytis su nacių ir sovietų režimais ar jiems priešintis irgi buvo menkos. Lenkija ir kitos naujos Rytų Europos šalys trečiajame dešimtmetyje bandė vykdyti žemės reformą, tačiau jų pastangos pasirodė esančios nepakankamos. Žemvaldžiai lobizmu gynė savo nuosavybę, o bankų ir valstybės teikiami kreditai valstiečiams buvo labai menki. Net kai šio regiono šalys nusisuko nuo demokratijos (išskyrus Čekoslovakiją), jų mąstymas ekonominiais klausimais pasikeitė nedaug. Autoritariniai Lenkijos, Vengrijos ir Rumunijos režimai nedvejodami įkalindavo savo oponentus ir vingriau postringavo apie tautą, tačiau nė vienas jų, regis, neturėjo rimtesnių siūlymų, kaip keisti ekonominę politiką Didžiosios depresijos metu.

1933 m. sovietų ir nacių režimų siūlomos alternatyvos demokratijai buvo pagrįstos radikaliais žemės ūkio pertvarkymo sumanymais ir neapsiribojo paprasta žemės reforma, kurią nesėkmingai bandė vykdyti nepavykusios demokratijos. Hitleris ir Stalinas, nepaisant visų jų skirtumų, manė, kad viena iš bėdų priežasčių glūdi žemės ūkio sektoriuje ir kad išspręsti tai galima drastiškai įsikišus valstybei. Girdi, jeigu valstybei pavyktų įgyvendinti radikalią ekonomikos reformą, tai padėtų pamatą visiškai naujai politinei sistemai. Stalinistinis sprendimas, paskelbtas 1928 m. pradėjus Stalino penkmečio planą, buvo kolektyvizacija. Trečiajame dešimtmetyje Sovietų Sąjungos lyderiai leido valstiečiams klestėti, tačiau ketvirtojo dešimtmečio pradžioje atėmė iš jų žemę ir pradėjo kurti kolektyvinius ūkius, kuriuose valstiečiai turėjo dirbti valstybei.

Hitlerio atsakas į valstiečių klausimą buvo ne mažiau išradingas ir ne mažiau užmaskuotas. Prieš Hitleriui ateinant į valdžią ir netgi keletą metų po to, kai jis 1933 m. atėjo į valdžią, atrodė, kad jam pirmiausia rūpi Vokietijos darbininkų klasė ir kad jis imsis spręsti savarankiško apsirūpinimo maisto produktais klausimą juos importuodamas. Greito (ir neteisėto) persiginklavimo politika išvadavo Vokietijos vyrus nuo bedarbystės ir pasiuntė juos į barakus arba ginklų fabrikus. Hitleriui atėjus į valdžią, po keleto mėnesių buvo pradėtos viešųjų darbų programos. Netgi atrodė, kad naciai Vokietijos ūkininkams bus *mažiau* palankūs negu žadėjo. Nors nacių partijos programa žadėjo perskirstyti žemę iš turtingesniųjų skurdesniems ūkininkams, kai Hitleris tapo kancleriu, ši tradicinė žemės reformos versija buvo tyliai atidė-

ta. Hitleris vykdė tarptautinių susitarimų, o ne žemės perskirstymo politiką. Jis siekė su Rytų Europos kaimynėmis sudaryti specialias prekybos sutartis, pagal kurias Vokietijos pramonės prekės iš esmės būtų keičiamos į maisto produktus. Hitlerio žemės ūkio politika ketvirtajame dešimtmetyje šiek tiek priminė Lenino žemės ūkio politiką trečiajame dešimtmetyje: tai buvo politinis pasiruošimas įgyvendinti beveik neįsivaizduojamai radikalius ekonomikos pokyčius. Ir nacių socializmas, ir sovietų socializmas viliojo valstiečius žemės reformos iliuzija, tačiau iš tiesų abu režimai turėjo kur kas radikalesnių planų jų ateities atžvilgiu.

Tikrasis nacių žemės ūkio politikos tikslas buvo sukurti imperiją prie rytinių sienų. Vokietijos žemės ūkio klausimai turėjo būti išspręsti ne pačioje Vokietijoje, o už jos ribų - atimant derlingą žemę iš Lenkijos ir Sovietų Sąjungos valstiečių, kurie paskui būtų numarinti badu, asimiliuoti, ištremti arba paversti vergais. Užuot importavusi grūdus iš Rytų, Vokietija turėjo eksportuoti ūkininkus į Rytus. Šie turėjo kolonizuoti Lenkijos ir vakarines Sovietų Sąjungos žemes. Nors Hitleris bendromis frazėmis kalbėjo apie didesnės „gyvybinės erdvės" poreikį, jis niekada tiesiai nepasakė Vokietijos ūkininkams numatęs, kad daugeliui jų teks vykti į Rytus - lygiai taip pat kaip bolševikai tiesiai nesakė Sovietų Sąjungos valstiečiams numatę, kad jiems teks atiduoti savo nuosavybę valstybei. Vykdydamas kolektyvizaciją ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, Stalinas traktavo šią kampaniją kaip „karą" su savo šalies valstiečiais dėl jų grūdų; Hitleris tikėjosi, kad Vokietiją pamaitins busimoji pergalė kare. Sovietų Sąjungos programa buvo sudaryta dėl universalių principų; naciai planavo užkariauti didelius Rytų Europos plotus viešpačių rasės naudai.

Hitleris iškilo į valdžią Berlyne, Stalinas - Maskvoje, tačiau jų abiejų transformacijų vizijos pirmiausia krypo į žemes tarp šių miestų. Jų valdžios utopijos susiklojo Ukrainoje. Hitleris prisiminė efemerišką Vokietijos rytų koloniją 1918 m., kai Vokietijai atiteko ukrainiečių grūdų aruodas. Stalinas, kuris netrukus po to į Ukrainą nešė savo revoliuciją, žiūrėjo į šią žemę labai panašiai. Jos dirbamoji žemė, jos valstiečiai turėjo būti panaudoti moderniai pramoninei valstybei kurti. Hitleris kolektyvizaciją laikė katastrofiškai nesėkminga

ir pateikdavo ją kaip įrodymą, kad ir pats sovietų komunizmas yra pasmerktas nesėkmei. Tačiau jis nė kiek neabejojo, kad vokiečiai sugebėtų padaryti Ukrainą šalimi, kur teka pieno upės medaus krantais.

Ir Hitleriui, ir Stalinui Ukraina buvo daugiau negu maisto šaltinis. Tai buvo vieta, turėjusi suteikti jiems galimybę sulaužyti tradicinės ekonomikos taisykles, išgelbėti savo šalį nuo skurdo bei izoliacijos ir pertvarkyti žemyną, kaip jiems patiems atrodė tinkama. Visos jų programos ir visa jų valdžia kliovėsi derlingos Ukrainos žemės ir milijonų jos žemės ūkio darbininkų kontrole. 1933 m. milijonai ukrainiečių mirė per didžiausią dirbtinai sukeltą badmetį pasaulio istorijoje. Tai buvo ypatingo Ukrainos istorijos tarpsnio pradžia, bet ne jo pabaiga. 1941 m. Hitleris atėmė Ukrainą iš Stalino ir, pradėjęs nuo žydų šaudymo ir sovietų karo belaisvių marinimo badu, bandė įgyvendinti savąją kolonijinę viziją. Stalinistai kolonizavo savo pačių šalį, naciai kolonizavo okupuotą Sovietų Ukrainą, o Ukrainos gyventojų kančioms nebuvo matyti galo. Per tuos metus, kai valdė Stalinas ir Hitleris, Ukrainoje buvo nužudyta daugiau žmonių negu bet kurioje kitoje kruvinų žemių, Europos ar pasaulio vietoje.

1 SKYRIUS

SOVIETŲ BADMEČIAI

1933-ieji buvo alkani metai Vakarų pasaulyje. Amerikos ir Europos miestų gatvės knibždėte knibždėjo vyrų ir moterų, praradusių darbą ir įpratusių stovėti eilėse prie maisto. Garethas Jonesas, iniciatyvus jaunas žurnalistas iš Velso, matė, kaip bedarbiai vokiečiai Berlyne buriasi pasiklausyti Adolfo Hitlerio. Niujorke, trečiaisiais Didžiosios depresijos metais, jį pritrenkė Amerikos darbininkų bejėgiškumas: „Eilėje stovėjo daugybė varganų žmogelių, kai kurie vilkėdami kadaise gerais buvusiais drabužiais, ir visi laukė, kol gaus du sumuštinius, spurgą, puodelį kavos ir cigaretę." Maskvoje, kur Jonesas atvyko tų metų kovą, alkis kapitalistinėse šalyse kėlė džiaugsmą. Depresija, rodės, pranašavo pasaulinę socialistinę revoliuciją. Stalinas ir jo parankiniai gyrėsi, kad sistema, kurią jie sukūrė Sovietų Sąjungoje, neišvengiamai triumfuos[1].

Tačiau 1933-ieji buvo alkani metai ir Sovietų Sąjungos miestuose, ypač Sovietų Ukrainoje. Ukrainos miestuose - Charkove, Kijeve, Stalino, Dniepropetrovske - šimtai tūkstančių žmonių kiekvieną dieną laukdavo paprasčiausio duonos kepaliuko. Charkove, respublikos sostinėje, Jonesas matė visiškai naujo pobūdžio vargą. Žmonės jau antrą valandą nakties stodavo į eilę prie parduotuvių, nors jos atsidarydavo tik septintą ryto. Kasdien duonos laukdavo vidutiniškai keturiasdešimt tūkstančių žmonių. Laukiantieji taip bijodavo netekti savo vietos eilėje, kad įsikibdavo už priekyje stovinčiojo diržo. Kai kurie iš jų buvo taip nusilpę iš bado, kad negalėjo stovėti nesilaikydami kitų. Laukti eilėje tekdavo visą dieną, o kartais ir dvi. Nėščios moterys ir luoši karo veteranai neteko teisės pirkti be eilės ir turėdavo laukti eilėje kartu su visais kitais, jeigu norėjo valgyti. Kartkartėmis kur nors eilėje sudejuodavo moteris ir aimana nusirisdavo per visą eilę pirmyn ir atgal - visa tūkstančių žmonių eilė skleisdavo garsus tarytum vienas gyvūnas, pagautas stichiškos baimės[2].

Žmonės Sovietų Ukrainos miestuose bijojo prarasti savo vietą eilėse prie duonos, nes nenorėjo mirti badu. Jie žinojo, kad miestas yra vienintelė vieta, kur jie gali tikėtis gauti maisto. Per ankstesnius penkerius metus Ukrainos miestai sparčiai augo, atsiviliodami valstiečius, kuriuos padarydavo darbininkais ir tarnautojais. Ukrainiečių valstiečių sūnūs ir dukterys kartu su žydais, lenkais ir rusais, kurie gyveno tuose miestuose nuo kur kas ankstesnių laikų, priklausė nuo maisto, gaunamo parduotuvėse. Jų šeimos kaimuose neturėjo nieko. Tokia padėtis buvo neįprasta. Paprastai per badmečius alkani miesto gyventojai traukdavo į kaimą. Vokietijoje ar Jungtinėse Valstijose ūkininkai beveik niekada nebūdavo tuščiais pilvais, net per Didžiąją depresiją. Darbininkai ar laisvųjų profesijų atstovai miestuose kartais būdavo priversti pardavinėti obuolius arba juos vogti, tačiau kaimuose, pavyzdžiui, Alteslande arba Ajovoje, visada galėdavai atrasti kokio nors maisto vaismedžių sode, darže ar podėlyje. Ukrainos miestų gyventojai neturėjo kur eiti ir jokios pagalbos iš kaimo negalėjo tikėtis. Daugelis jų turėjo maisto davinio kuponus, kuriuos privalėdavo pateikti, kad gautų duonos. Užrašas ant popieriaus buvo jų vienintelė galimybė išgyventi, ir jie tai žinojo[3].

Įrodymų toli ieškoti nereikėjo. Šalia eilių prie duonos elgetavo badaujantys valstiečiai, maldaudami trupinių. Viename mieste pardavėjas mirtinai sumušė penkiolikmetę mergaitę, kai ši, prašydama išmaldos stovinčiųjų eilėje prie duonos, priėjo eilės priekį. Miestietės namų šeimininkės stovėdamos eilėse matydavo, kaip ant šaligatvių iš bado miršta valstietės. Viena mergaitė kiekvieną rytą eidama į mokyklą matydavo žmones mirštant, o popiet grįžtant namo jie jau būdavo mirę. Vienas komjaunuolis pavadino savo matytus valstiečių vaikus „vaikščiojančiais griaučiais". Kitas partijos narys, gyvenęs pramoniniame Stalino, vos širdies priepuolio negavo, kai prie savo namo užpakalinių durų rado mirusiųjų iš bado lavonų. Parke vaikštinėjančios porelės tolydžio matydavo ženklus, draudžiančius kasti kapus. Gydytojams ir medicinos seserims buvo uždrausta gydyti (ar maitinti) badmirius, atklystančius į jų ligonines. Policija miesto gatvėse gaudydavo badaujančius berniūkščius, kad šie nebadytų praeiviams akių. Sovietų Ukrainos miestų milicininkai per dieną sulaikydavo po keletą šimtų tokių vaikų, o vieną 1933-iųjų pradžios dieną Charkovo milicininkams į rankas pakliuvo net du tūkstančiai nelaimėlių. Charkovo barakuose visada būdavo apie dvidešimt tūkstančių tokių vaikų, kurie ten laukdavo mirties.

Vaikai maldaudavo milicininkų, kad jiems bent jau leistų badauti gryname ore: „Leiskite man ramiai numirti, nenoriu mirti mirties barakuose."[4]

Sovietų Ukrainos miestuose badas buvo kur kas aštresnis negu bet kuriame Vakarų pasaulio mieste. 1933 m. Sovietų Ukrainoje badu mirė keletas dešimčių tūkstančių miestiečių. Tačiau dauguma mirusių ir mirštančių badu žmonių Sovietų Ukrainoje buvo valstiečiai, tie patys žmonės, kurių darbu buvo užauginta miestams tekdavusi duona. Ukrainos miestai šiaip ne taip gyveno, o Ukrainos kaimai mirė. Miestų gyventojai negalėjo nepastebėti, kokie nuskurdę valstiečiai, kurie, kad ir kaip akivaizdžiai nelogiška tai atrodė, paliko laukus ieškodami maisto. Dniepropetrovsko geležinkelio stotis buvo užtvindyta badaujančių valstiečių, kurie buvo pernelyg silpni net elgetauti. Viename traukinyje Garethas Jonesas matė, kaip iš valstiečio milicininkai konfiskavo duoną, kurios jam buvo pavykę šiek tiek gauti. „Jie atėmė iš manęs duoną", - vis kartojo jis, žinodamas, kaip dėl to nusimins jo badaujanti šeima. Stalino stotyje vienas badaujantis valstietis šoko po važiuojančiu traukiniu ir nusižudė. Tą miestą, Pietryčių Ukrainos pramonės centrą, imperijos laikais įkūrė Johnas Hughesas, Velso pramonininkas, kuriam dirbo Garetho Joneso motina. Kadaise miestas buvo pavadintas Hugheso vardu; dabar jis buvo pavadintas Stalino garbei (šiandien žinomas kaip Doneckas)[5].

Stalino penkmečio planas, užbaigtas 1932 m., išplėtojo pramonę, bet nuskurdino gyventojus. Palei geležinkelius mirštantys valstiečiai buvo šiurpinantys naujųjų kontrastų liudininkai. Visoje Sovietų Ukrainoje traukinių keleiviai norom nenorom tapdavo pasibaisėtinų incidentų liudininkais. Palei geležinkelių bėgius einantys į miestus badaujantys valstiečiai krisdavo netekę jėgų. Prie Charcyzko valstiečiai, kuriuos milicija išvydavo iš stoties, pasikardavo ant gretimų medžių. Sovietų Sąjungos rašytojas Vasilijus Grosmanas, grįždamas iš viešnagės gimtajame mieste Berdyčive, matė moterį, kuri po jo traukinio kupė langu maldavo duonos. Tą patį patyrė ir politinis emigrantas Arthuras Koestleris, atvykęs į Sovietų Sąjungą padėti statyti socializmo. Kaip jis paskui prisiminė, už Charkovo stoties valstietė kėlė „link vagono langų pasibaisėtinus vaikus su didžiulėmis tirtančiomis galvomis, nukarusiomis galūnėmis ir ištinusiais, atsikišusiais pilvais". Jo akimis, Ukrainos vaikai atrodė kaip „embrionai stiklainiuose su spiritu". Praėjo daug metų, kol šie du vyrai, dabar laikomi moraliniais XX a. liudytojais, aprašė tai, ką matė[6].

Miestų gyventojai labiau buvo pratę matyti valstiečius miestų turguose, dėliojančius savo gėrybes ir jomis prekiaujančius. 1933 m. valstiečiai traukė į pažįstamus miestų turgus, bet šį kartą ne parduoti prekių, o prašyti išmaldos. Ištuštėjusiose turgaus aikštėse nebuvo nei prekių, nei pirkėjų, tik mirties disharmonija. Ankstyvą rytą vienintelis garsas buvo vos girdimas mirštančiųjų, įsivyniojusių į skudurus, kurie kadaise buvo drabužiai, kvėpavimas. Vieną pavasario rytą mirusių valstiečių krūvoje Charkovo turguje kūdikis čiulpė motinos, kurios veidas buvo negyvai pilkas, krūtį. Praeiviai jau buvo matę tokių dalykų ir anksčiau, ne tik krūvas lavonų, ne tik mirusių motinų ir dar gyvų jų kūdikių, bet ir pačią akimirką, kai mažos lūpytės iš stingstančių spenių iščiulpia paskutinį pieno lašą. Ukrainiečiai sugalvojo net pavadinimą tokiems dalykams. Eidami pro šalį jie tyliai sakydavo patys sau: „Tai socialistinio pavasario žiedai.“[7]

Masinis 1933 m. badas buvo Stalino pirmojo 1928-1932 m. penkmečio plano įgyvendinimo rezultatas. Per tuos metus Stalinas iškovojo valdžią Komunistų partijos viršūnėje, beatodairiškai vykdė industrializacijos ir kolektyvizacijos politiką ir tapo baisiu iškankintos liaudies tėvu. Jis pakeitė rinką planu, ūkininkus pavertė vergais, o Sibiro ir Kazachstano tyrus - koncentracijos stovyklų tinklu. Dėl jo politikos dešimtys tūkstančių žmonių buvo sušaudyta, šimtai tūkstančių mirė nuo išsekimo, o milijonams žmonių ji sukėlė pavojų mirti badu. Stalinas vis dar turėjo rimtą pagrindą nerimauti dėl opozicijos Komunistų partijoje, tačiau jis pasižymėjo didžiuliais politiniais talentais, jį rėmė uolūs satrapai bei aukščiausio sluoksnio biurokratai, kurie tvirtino matą ir kurią ateitį. Ta ateitis buvo komunizmas, o norint jį sukurti reikėjo sunkiosios pramonės, kuriai savo ruožtu reikėjo kolektyvizuoto žemės ūkio, o norint jį kolektyvizuoti reikėjo pajungti didžiausią socialinę grupę Sovietų Sąjungoje - valstietiją[8].

Valstietis, ypač turbūt Ukrainos, vargu ar matė save kaip įrankį šioje didžiojoje istorijos mechanizacijoje. Net jeigu jis visiškai suprato galutinius sovietų politikos tikslus, kurie buvo labai neįtikimi, vargu ar galėjo jiems pritarti. Jis neišvengiamai turėjo priešintis politikai, kuria buvo siekiama iš jo atimti žemę ir laisvę. Kolektyvizacija turėjo reikšti didelę priešpriešą tarp dviejų didžiausių Sovietų Sąjungos visuomenės grupių - valstietijos ir sovietų valstybės bei jos saugumo pajėgų, tada vadintų OGPU. Laukdamas šios kovos, Stalinas 1929 m. įsakė imtis masiškiausio valstybinės valdžios pajėgų dislokavimo sovietų istorijoje. Socializmo statyba, sakė Stalinas, panėšės „į vandenyno kėlimą“. Tą gruodį jis paskelbė, kad „buožės“ bus „likviduoti kaip klasė“[9].

Bolševikai vaizdavo istoriją kaip klasių kovą, kai neturtingieji rengia revoliucijas prieš turtinguosius ir taip varo istoriją į priekį. Taigi oficialiai planas sunaikinti buožes nebuvo tiesiog kylančio tirono ir jo ištikimų pakalikų sprendimas; tai buvo istorinė būtinybė, dovana iš rūsčios, bet geranoriškos Klėjos rankos. Neslepiamą valstybinės valdžios institucijų puolimą, nukreiptą prieš vieną kategoriją žmonių, kurie nepadarė jokio nusikaltimo, palaikė vulgari propaganda. Viename plakate - su užrašu „Sunaikinsime buožes kaip klasę!“ - buvo pavaizduotas buožė po traktoriaus ratais, kitas vaizdavo buožę kaip beždžionę, kaupiančią grūdus, o trečiajame buožė čiulpė pieną tiesiai iš karvės tešmens. Šie padarai ne žmonės, jie - bestijos: tokią mintį piršo šie plakatai[10].

Faktiškai valstybė pati sprendė, kas yra buožė, kas - ne. Milicija trėmė klestinčius ūkininkus, kurie turėjo daugiausia ko prarasti dėl kolektyvizacijos. 1930 m. sausį Politbiuras pavedė saugumo pajėgoms surūšiuoti visus Sovietų Sąjungos gyventojus valstiečius. Atitinkamas vasario 2-osios OGPU įsakymas apibrėžė priemones, kurių reikia imtis siekiant „likviduoti buožes kaip klasę". Kiekvienoje vietovėje buvo sudaryta trijų žmonių grupė, arba „trojka", sprendžianti valstiečių likimą. Trojka, susidedanti iš saugumo pajėgų atstovo, vietinio partijos vadovo ir prokuroro, turėjo galią greitai priimti rūsčius ir neskundžiamus nuosprendžius (sušaudyti, ištremti). Vietos partijos nariai dažnai teikdavo savo rekomendacijas: „Kaimo tarybos plenumuose" vienas vietos partijos vadovas sakė: „Mes kuriame buožes kaip mums atrodo tinkama." Nors Sovietų Sąjungoje galiojo įstatymai ir teismai, dabar jų buvo nebepaisoma, o visa jų galia perleista paprastam trijų asmenų sprendimui. Apytiksliai trisdešimt tūkstančių Sovietų Sąjungos gyventojų buvo sušaudyti pagal „trojkų" nuosprendžius[11].

Per pirmuosius keturis 1930 m. mėnesius 113 637 žmonės buvo per prievartą išvežti iš Sovietų Ukrainos kaip buožės. Tokia akcija reiškė, kad viena po kitos buvo ištuštinta maždaug trisdešimt tūkstančių valstiečių trobų, jų apstulbusiems gyventojams beveik nedavus laiko pasiruošti nežinomybei. Ji reiškė tūkstančius šaltų prekinių vagonų, prigrūstų siaubo apimto ir ligų kamuojamo žmogiškojo krovinio, gabenamo į Rusijos europinės dalies šiaurę, Uralą, Sibirą ar Kazachstaną. Ji reiškė šūvius ir paskutinę aušrą namuose matančių valstiečių siaubo riksmus; ji reiškė traukinių šaltį ir pažeminimą, vergiškiems darbams atgabentų į taigą ar stepę valstiečių kančią ir pasipiktinimą[12].

Ukrainiečių valstietija žinojo apie trėmimus į kalinių stovyklas, ji jau buvo patyrusi juos trečiojo dešimtmečio viduryje ir vėliau. Savo sielvartą valstiečiai išreiškė jau tradicine tapusia rauda:

Ak Solovkai, Solovkai!
Toks ilgas kelias
Širdį gniaužia
Siaubas gniuždo sielą.

Solovkai buvo įkalinimo vietų kompleksas vienoje Šiaurės jūros saloje. Ukrainos valstiečių vaizduotėje Solovkai reiškė viską, kas buvo svetima, re-

presyvu ir skausminga tremtyje. Komunistinei Sovietų Sąjungos vadovybei Solovkai pirmiausia buvo vieta, kur deportuotųjų darbo jėga buvo naudojama valstybės labui. 1929 m. Stalinas nusprendė pritaikyti Solovkų modelį visoje Sovietų Sąjungoje ir įsakė steigti „specialiąsias gyvenvietes“ ir koncentracijos stovyklas. Koncentracijos stovyklos buvo izoliuotos darbo jėgos laikymo vietos, paprastai apsuptos tvorų ir saugomos sargybinių. Specialiosios gyvenvietės buvo nauji kaimai, kuriuos, kaip iš anksto buvo numatyta, turėjo pastatyti patys tremtiniai, išmesti iš traukinių tuščiose stepėse ar taigoje. Tarp 1,7 milijono buožių, ištremtų į specialiąsias gyvenvietes Sibire, europinėje Rusijos dalyje ir Kazachstane, apytiksliai trys šimtai tūkstančių buvo ukrainiečiai[13].

Masiniai valstiečių trėmimai siekiant juos nubausti sutapo su masiniu priverstiniu darbo jėgos panaudojimu Sovietų Sąjungos ekonomikoje. 1931 m. specialiosios gyvenvietės ir koncentracijos stovyklos buvo sujungtos į vieną sistemą, žinomą kaip gulagas. Gulagas, kurį pati Sovietų Sąjunga vadino „koncentracijos stovyklų sistema“, formavosi tuo pat metu, kai prasidėjo žemės ūkio kolektyvizacija, ir sėmėsi iš jos darbo jėgos išteklių. Galiausiai jis apėmė 476 stovyklų kompleksus, kuriuose kalėjo apytiksliai aštuoniolika milijonų nuteistų žmonių, nuo pusantro milijono iki trijų milijonų jų mirė įkalinimo laikotarpiu. Laisvas valstietis tapo vergu darbininku, priverstu statyti milžiniškus kanalus, šachtas ir gamyklas, kurios, Stalino manymu, turėjo modernizuoti Sovietų Sąjungą[14].

Iš priverstinio darbo stovyklų Ukrainos valstiečiai dažniausiai būdavo siunčiami kasti Belomoro, kanalo tarp Baltosios ir Baltijos jūros, jo tiesimas buvo ypatinga Stalino manija. Dvidešimt vieną mėnesį apytiksliai 170 000 žmonių kasė sušalusią žemę kirtikliais ir kastuvais, o kartais ir keramikos šukėmis ar tiesiog rankomis. Jie mirė tūkstančiais nuo išsekimo ar ligų, išleisdami paskutinį kvapą sausame kanale, kuris, kaip paaiškėjo 1933 m., kai buvo užbaigtas, praktiškai nepadėjo pagerinti susisiekimo vandens transportu. Specialiosiose gyvenvietėse mirtingumas buvo taip pat didelis. Sovietų valdžios organai prognozavo, kad specialiosiose gyvenvietėse mirs penki procentai kalinių; faktiškai mirtingumas ten siekė nuo dešimties iki penkiolikos procentų. Vienas Archangelsko, stambiausio miesto prie Baltosios jūros, gyventojas piktinosi represijų beprasmybe: „Viena yra sunaikinti buožes ekonomiškai, bet fiziškai naikinti jų vaikus yra tikrų tikriausia barbarybė.“ Tolimoje šiaurėje vaikai

mirė taip masiškai, kad „jų lavonai buvo vežami į kapines po tris ir keturis be karstų". Grupė darbininkų Vologdoje suabejojo, ar „kelias į pasaulinę revoliuciją" būtinai turi eiti „per šitų vaikų lavonus"[15].

Mirtingumas gulage buvo didelis, bet netrukus jis nė kiek ne mažesnį lygį pasiekė ir Ukrainos kaimuose. Belomoro kanalą tiesiantiems kaliniams buvo skiriamas labai menkas maisto davinys, maždaug šeši šimtai gramų duonos (apie 1300 kalorijų) į dieną. Tačiau iš tikrųjų jie maitinosi geriau negu Sovietų Ukrainos gyventojai apytiksliai tuo pat metu. Belomorą priversti kasti kaliniai gaudavo dukart, tris ar šešis kartus daugiau maisto negu 1932 ir 1933 m. kolūkiuose tekdavo valstiečiams, kurie pasiliko Sovietų Ukrainoje - jeigu jiems apskritai kas nors tekdavo[16].

Pirmąsias 1930-ųjų savaites kolektyvizacija Sovietų Ukrainoje ir visoje Sovietų Sąjungoje vyko pašėlusiais tempais. Maskva nustatydavo sovietų respublikoms kolektyvizuotinų rajonų kvotas, o vietos partijos lyderiai prisiekinėjo jas viršysią. Ukrainos vadovybė pažadėjo per metus kolektyvizuoti visą respubliką. O vietiniai partijos aktyvistai, norėdami padaryti įspūdį savo viršininkams, skubinosi dar labiau ir žadėjo įvykdyti kolektyvizaciją per devynias-dvylika savaičių. Grasindami tremtimi, jie vertė valstiečius pasirašyti nuosavybės teisių į žemę atsisakymo raštus ir jungtis į kolūkius. Jeigu prireikdavo, saugumo pajėgos panaudodavo jėgą, o dažnai ir šaunamuosius ginklus. Dvidešimt penki tūkstančiai darbininkų buvo pasiųsti į kaimą, kad sustiprintų milicijos pajėgas ir padėtų įveikti valstietiją. Instruktuoti, jog valstiečiai esą atsakingi už maisto trūkumą miestuose, darbininkai pažadėjo „padaryti iš buožių muilą"[17].

Įpusėjus 1930 m. kovui, septyniasdešimt vienas ariamosios žemės procentas Sovietų Sąjungoje buvo, bent jau formaliai, prijungtas prie kolūkių. Tai reiškė, kad dauguma valstiečių atsisakė nuosavybės teisių į savo ūkius ir prisijungė prie kolektyvo. Jie daugiau neturėjo oficialios teisės naudoti žemę savais tikslais. Kaip kolektyvo nariai, jie priklausė nuo jo vadovo - dabar jis skirdavo jiems darbą, atlyginimą ir maistą. Jie prarado arba buvo beprarandą savo galvijus, o darbo įrangos turėjo prašyti iš naujųjų Mašinų ir traktorių stočių, kur jos paprastai trūkdavo. Šiuose sandėliuose, politinės kontrolės kaime centruose, niekada netrūkdavo partijos ir saugumo pajėgų pareigūnų[18].

Sovietų Ukrainoje valstiečiams žemės praradimas kėlė veikiausiai dar didesnį siaubą negu Sovietų Rusijoje, kur bendruomeninis ūkininkavimas buvo tradicinis. Visa jų istorija buvo nuolatinė kova su žemvaldžiais, rodės, jie pagaliau ją laimėjo įvykus bolševikinei revoliucijai. Bet tuoj po jos, 1918-1921 m., bolševikai, dalyvavę pilietiniame kare, maistą iš valstiečių ėmė rekvizuoti. Taigi valstiečiai turėjo rimtą pagrindą atsargiai žiūrėti į sovietų valstybę. Lenino trečiojo dešimtmečio kompromisinė politika buvo sutikta labai palankiai, nors valstiečiai ir įtarė, labai pagrįstai, kad vieną dieną jos bus atsisakyta. Jų akimis, 1930 m. kolektyvizacija buvo „antroji baudžiava", naujos priklausomybės, tik dabar ne nuo turtingų žemvaldžių, kaip ankstesniais laikais, o nuo Komunistų partijos, pradžia. Tačiau valstiečiai Sovietų Ukrainoje bijojo prarasti ne tik savo sunkiai laimėtą nepriklausomybę; jie taip pat bijojo bado ir ne mažiau - pražudyti savo nemirtingas sielas[19].

Didžioji dalis kaimiškos Sovietų Ukrainos visuomenės atstovų vis dar buvo religingi. Daug jaunų ir ambicingų žmonių, paveiktų oficialaus komunistinio ateizmo, išvyko į didelius Ukrainos miestus arba į Maskvą ar Leningradą. Nors jų Stačiatikių bažnyčia buvo užgniaužta ateistinio komunistų režimo, valstiečiai vis dar buvo tikintys krikščionys, ir daugeliui jų sandoris su kolūkiu atrodė kaip sutartis su velniu. Kai kurie iš jų manė, kad partijos aktyvistai yra žemiškas šėtono įsikūnijimas, o jų kolūkio registrus laikė pragaro knygomis, žadančiomis kančias ir prakeikimą. Naujosios Mašinų ir traktorių stotys jų akimis atrodė kaip pragaro avanpostai. Kai kurie Ukrainoje gyvenantys lenkų tautybės valstiečiai, Romos katalikai, kolektyvizaciją taip pat suvokė kaip Apokalipsės apraišką. Vienas lenkas taip paaiškino savo sūnui, kodėl jis nenori stoti į kolūkį: „Neparduosiu sielos velniui." Matydami jų religingumą, partijos aktyvistai agitavo juos laikytis pirmojo, anot jų, Stalino įsakymo: kolūkis pirmiausia turi aprūpinti valstybę ir tik paskui žmones. Kaip turėjo žinoti valstiečiai, Biblijos pirmasis įsakymas skelbė: „Neturėk kitų Dievų, tik mane vieną."[20]

Ištrėmus buožes į gulagą, Ukrainos kaimiečiai neteko savo savaimingų lyderių. Bet ir nelikus ištremtų buožių, valstiečiai bandė gelbėtis patys ir gelbėti savo bendruomenes. Jie stengėsi išsaugoti savo žemės sklypelius, mažus autonomijos lopinėlius. Jie stengėsi kuo labiau atriboti savo šeimas nuo valstybės, dabar pasireiškiančios kolūkių bei Mašinų ir traktorių stočių pavidalu. Jie parduodavo arba skersdavo savo galvijus, kad netektų atiduoti jų kolūkiui. Tėvai ir vyrai siųsdavo dukteris ir žmonas kovoti su partijos aktyvistais ir mi-

licija, manydami, kad moterims negresia toks didelis tremties pavojus kaip vyrams. Kartais vyrai patys apsirengdavo moteriškais drabužiais, kad galėtų kokiam nors vietiniam komunistui užtvoti per galvą kauptuku ar kastuvu[21].

Tačiau iš esmės valstiečiai neturėjo rimtesnių ginklų ir buvo prastai organizuoti. Valstybė turėjo beveik visišką šaunamųjų ginklų ir logistikos monopoliją. Valstiečių veiksmus dokumentavo galingas saugumo pajėgų aparatas; gal saugumiečiai ir nesuprato valstiečių motyvų, bet užfiksavo jų bendrąją kryptį. 1930 m. OGPU Ukrainoje užregistravo beveik milijoną pavienių pasipriešinimo aktų. Beveik pusė masinių valstiečių sukilimų Sovietų Sąjungoje tą kovą įvyko Sovietų Ukrainoje. Kai kurie Ukrainos valstiečiai balsavo kojomis ir ėjo į vakarus, link sienos su kaimynine Lenkija. Ištisi kaimai pasekė jų pavyzdžiu - pasiimdavo bažnytines vėliavas arba kryžius, o kartais tiesiog prie stiebo pririštas juodas vėliavas, ir traukdavo į vakarus link sienos. Tūkstančiai jų pasiekė Lenkiją, kur paskleidė žinią apie badą Sovietų Sąjungoje[22].

Valstiečių bėgimas į Lenkiją buvo tarptautinė problema ir tikriausiai kėlė rimtą susirūpinimą Stalinui ir Politbiurui. Tai reiškė, kad Lenkijos valdžios institucijos, kurios tuo metu bandė pagerinti politinius santykius su savo teritorijoje gyvenančia didele ukrainiečių nacionaline mažuma, sužinojo apie kolektyvizacijos eigą ir padarinius. Lenkijos pasieniečiai kantriai apklausė pabėgėlius, rinkdami žinias apie kolektyvizacijos eigą ir nesėkmę. Kai kurie valstiečiai maldavo, kad Lenkija surengtų invaziją ir išvaduotų juos nuo kančių. Pabėgėlių krizė taip pat suteikė Lenkijai galingą propagandinį ginklą prieš Sovietų Sąjungą. Valdant Jozefui Pilsudskiui Lenkija niekada neplanavo agresyvaus karo prieš Sovietų Sąjungą, tačiau ji ketino pasitaikius progai atplėšti nuo Sovietų Sąjungos nacionalinius pakraščius ir ėmėsi veiksmų, kad paskubintų tokią įvykių eigą. Kaip tik tuo metu, kai ukrainiečiai bėgo iš Sovietų Ukrainos, Lenkija siuntė savo savus žvalgus priešinga kryptimi, kad paskatintų ukrainiečius sukilti. Lenkijos propaganda vadino Staliną „Alkio caru“, kuris eksportuoja grūdus, marindamas savo liaudį badu. 1930 m. kovą Politbiuro nariai nuogąstavo, kad „Lenkijos vyriausybė gali surengti intervenciją“[23].

Kolektyvizacija buvo visuotinė politika, Sovietų Sąjunga buvo didelė valstybė, ir nestabilumas vienoje pasienio srityje turėjo būti traktuojamas bendrame karo scenarijaus kontekste.

Sovietų Vidurinė Azija apie 1933 m.

Stalinas ir kiti Sovietų Sąjungos vadovai į Lenkiją žiūrėjo kaip į tarptautinės kapitalizmo apgulties dalį vakaruose, o į Japoniją - kaip į jos rytinę dalį. Lenkijos ir Japonijos santykiai buvo gana geri ir 1930 m. pavasarį Staliną, regis, labiausiai baugino jungtinės Lenkijos ir Japonijos invazijos šmėkla. Sovietų Sąjunga, didžiausia šalis pasaulyje, driekėsi nuo Europos iki Ramiojo vandenyno, ir Stalinas turėjo atsižvelgti ne tik į Europos didvalstybių, bet ir į Japonijos ambicijas Azijoje.

Tokijas susikūrė savo karinę reputaciją Rusijos sąskaita. Japonija, kaip pasaulinė didvalstybė, iškilo nugalėjusi Rusijos imperiją 1904-1905 m. Rusijos-Japonijos kare ir užgrobusi rusų nutiestus geležinkelius, vedančius link Ramiojo vandenyno uostų. Kaip puikiai žinojo Stalinas, ir Lenkija, ir Japonija domėjosi Sovietų Ukraina ir nacionaliniu klausimu Sovietų Sąjungoje. Stalinas, regis, labai stipriai išgyveno rusų pažeminimo Azijoje istoriją. Jis mėgdavo klausytis dainos „Ant Mandžiūrijos kalvų“, kuri žadėjo kruviną kerštą japonams[24].

Kolektyvizacijos sukeltas chaosas vakarinėje Sovietų Sąjungos dalyje sukėlė nuogąstavimus dėl Lenkijos įsikišimo, o neramumai rytinėje šalies dalyje, rodės, sudarė palankias sąlygas Japonijos invazijai. Sovietų Sąjungai priklausiusioje Vidurinėje Azijoje, ypač Sovietų Kazachstane, kur gyveno daugiau-

šia musulmonai, kolektyvizacija sukėlė net dar didesnį chaosą negu Sovietų Ukrainoje. Jai įgyvendinti reikėjo dar drastiškesnių socialinių pertvarkų. Kazachstano gyventojai buvo ne valstiečiai, o klajokliai, ir pirmiausia sovietų modernizuotojams reikėjo priversti juos tapti sėslius. Norint pradėti kolektyvizaciją, pirmiausia klajokliai gyventojai turėjo tapti ūkininkais. Vykdant „sėslinimo" politiką iš kerdžių buvo atimti galvijai, taigi ir maitinimosi šaltinis. Žmonės kupranugariais ir arkliais traukė per sieną į musulmoniškąjį Kinijos regioną Sindziangą (kitaip vadinamą Turkestanu), ir dėl to Stalinas ėmė manyti, kad jie - ne kas kita, o Japonijos, aktyviausiai Kinijos vidaus konfliktuose dalyvaujančios užsienio didvalstybės, agentai[25].

Viskas klojosi ne taip, kaip buvo planuota. Kolektyvizacija, kuri turėjo sustiprinti sovietinę santvarką, destabilizavo pasienio regionus. Sovietų Sąjungos azijinėje dalyje, kaip ir europinėse respublikose, užuot sukūręs socializmą, penkmečio planas sukėlė didžiules kančias, o valstybė, kuri skelbėsi atstovaujanti teisingumui, reagavo labai tradiciškomis saugumo stiprinimo priemonėmis. Sovietų lenkai iš vakarinių pasienio zonų buvo ištremti, o visame pasienyje buvo sustiprinta sienos apsauga. Pasaulinę revoliuciją teko vykdyti už uždarų sienų, o Stalinui teko ieškoti priemonių apsaugoti tai, ką jis vadino „socializmu vienoje šalyje"[26].

Stalinui reikėjo sulaikyti užsienio priešus ir persvarstyti vidaus politikos planus. Jis paprašė sovietų diplomatų pradėti derybas su Lenkija ir Japonija dėl nepuolimo sutarčių sudarymo. Norėdamas sustiprinti derybines pozicijas, Sovietų Sąjungos vakaruose dislokuotai Raudonajai armijai jis paskelbė visišką kovinę parengtį. Iškalbingiausiai bylojo Stalino sprendimas sustabdyti kolektyvizaciją. 1930 m. kovo 2-ąją paskelbtame straipsnyje, neprilygstamai išradingu pavadinimu „Apsvaigę nuo sėkmės", Stalinas teigė, kad kolektyvizacija sukėlė keblumų, nes buvo įgyvendinama šiek tiek per daug entuziastingai. Dabar jis tvirtino, kad, girdi, negerai buvo versti valstiečius stoti į kolūkius. Ir jie išnyko taip pat greitai, kaip ir buvo sukurti. 1930 m. pavasarį valstiečiai Ukrainoje nuėmė žiemkenčių derlių ir pasėjo rudeninius javus taip, tarytum žemė vėl priklausytų jiems. Jie manė, kad laimėjo. Kokie jie buvo naivūs...[27]

Stalino atsitraukimas buvo taktinis.

Gavęs laiko pagalvoti, Stalinas ir Politbiuras rado veiksmingesnių priemonių pajungti valstietiją valstybei. Kitais metais sovietų politika kaime buvo

įgyvendinama kur kas gudriau. 1931 m. kolektyvizacija įvyko todėl, kad valstiečiai nebematė kito pasirinkimo. Žemesnės grandies Ukrainos komunistų partijos kadriniai darbuotojai buvo represuoti, siekiant užtikrinti, kad kaimuose dirbantys funkcionieriai darytų, kas nurodyta, ir suprastų, kas jų laukia kitu atveju. Nepriklausomiems ūkininkams mokesčiai buvo didinami tol, kol kolūkis tapo vienintele išeitimi. Kai kolūkiai pamažu persigrupavo, jiems buvo suteikta galia netiesiogiai daryti spaudimą kaimynystėje gyvenantiems nepriklausomiems ūkininkams. Pavyzdžiui, nubalsavus jiems buvo leista iš nepriklausomų ūkininkų atimti sėklinius grūdus. Sėkliniai grūdai, iš vieno derliaus atidedami kitai sėjai, būtini kiekvienam dirbančiam ūkiui. Sėklinių grūdų atranka ir saugojimas yra žemdirbystės pagrindas. Didžiąją dalį žmonijos istorijos sėklinių grūdų naudojimas maistui buvo visiškai beviltiškos padėties sinonimas. Žemdirbys, iš kurio kolūkis atimdavo sėklinius grūdus, prarasdavo galimybę gyventi iš savo darbo[28].

Trėmimai buvo atnaujinti, o kolektyvizacija tęsiama. 1930 m. pabaigoje ir 1931 m. pradžioje apytiksliai dar 32 127 šeimos buvo ištremtos iš Sovietų Ukrainos - maždaug tiek pat žmonių, kiek per pirmąją trėmimų bangą metais anksčiau. Valstiečiai suprato, kad jų laukia vienokia ar kitokia mirtis - arba nuo išsekimo gulage, arba iš bado namuose, ir mieliau rinkdavosi mirti namuose. Retkarčiais juos pasiekdavo pro cenzorių akis praslydę ištremtų draugų ir šeimos narių laiškai, ir visuose jie rasdavo tą patį patarimą: „Kad ir kas atsitiktų, nevažiuokite. Mes čia mirštame. Geriau slapstykitės, geriau mirkite ten, tik nevažiuokite čia.“ Kaip suprato vienas partijos aktyvistas, kolektyvizacijai pasidavę Ukrainos valstiečiai pasirinko „akistatą su badu namie, o ne tremtį į nežinią". Kadangi 1931 m. kolektyvizacija vyko lėčiau, prie kolūkių jungiant šeimą po šeimos, o ne ištisus kaimus vienu metu, atsispirti buvo sunkiau. Nebuvo staigaus puolimo, sukeliančio beviltišką pasipriešinimą. Metų pabaigoje paaiškėjo, kad naujasis metodas pasiteisino. Apytiksliai septyniasdešimt procentų dirbamosios žemės Sovietų Ukrainoje dabar priklausė kolūkiams. Vėl buvo pasiektas 1930 m. kovo mėnesio kolektyvizavimo lygis, ir šį kartą jis išliko[29].

Po priešlaikinio starto 1930 m. Stalinas laimėjo politinę pergalę 1931 m. Tačiau politinis triumfas nepersikėlė į ekonomikos sritį. Kažkas buvo negerai su

grūdų derliumi. 1930 m. derlius buvo nuostabiai gausus. Ūkininkai, ištremti 1930 m. pradžioje, jau buvo pasėję savo žiemkenčius, ir tą derlių pavasarį galėjo nuimti kiti. 1930 m. sausio ir vasario mėnesiai, kai didžioji šalies dalis „popieriuje" buvo kolektyvizuota, buvo laikas, kai ūkininkai, šiaip ar taip, neturi darbo. Po 1930 m. kovo, kai kolūkiai iširo, valstiečiai turėjo laiko nuimti savo pavasario javų derlių kaip laisvi žmonės. Oras tą vasarą buvo neįprastai puikus. 1930 m. derlius Ukrainoje užbrėžė gairę, kurios 1931 m. pasiekti buvo neįmanoma, net jeigu kolektyvizuotas žemės ūkis būtų buvęs toks pat našus kaip ir individualus ūkininkavimas, o taip nebuvo. Gausus 1930 m. derlius tapo atspirties tašku, kuriuo partija rėmėsi nustatydama rekvizicijos planus 1931 m. Maskva iš Ukrainos tikėjosi kur kas daugiau, negu Ukraina galėjo duoti[30].

1931 m. rudenį tapo akivaizdu, kad pirmasis kolūkių derlius prastas. Priežasčių buvo daug: nepalankus oras, paplito kenkėjai, trūko darbinių galvijų, nes valstiečiai savuosius pardavė arba paskerdė, o traktorių buvo pagaminta kur kas mažiau nei tikėtasi, geriausi ūkininkai ištremti, sėjos ir derliaus nuėmimo darbus sutrikdė kolektyvizacija, o savo žemės netekę valstiečiai nematė jokių priežasčių labai smarkiai plušėti. Ukrainos komunistų partijos vadovas Stanisławas Kosioras 1931 m. rugpjūtį pranešė, kad rekvizicijos planai nerealūs esant tokiam prastam derliui. Lazaris Kaganovičius atkirto jam, kad tikroji problema esanti vagystės ir slėpimas. Nors Kosioras gerai žinojo, kaip yra iš tiesų, savo pavaldinius vertė vadovautis kaip tik tokia nuostata[31].

Iš Sovietų Ukrainos 1931 m. buvo išvežta daugiau kaip pusė dar nesuge" dusio derliaus. Daugelis kolūkių įvykdė pyliavas tik atidavę sėklinius grūdus. Gruodžio 5-ąją Stalinas įsakė kolūkiams, kurie dar neįvykdė metinių pyliavų, atiduoti savo sėklinius grūdus. Stalinas turbūt manė, kad valstiečiai slepia maistą, ir tikėjosi, jog grėsmė netekti sėklinių grūdų privers juos atiduoti tai, ką turi. Tačiau tuo metu daugelis jų jau iš tikrųjų neturėjo nieko. Baigiantis 1931-iesiems daugelis valstiečių jau kentė alkį. Neturėdami savos žemės ir negalėdami rimčiau priešintis rekvizicijoms, jie tiesiog neturėjo jokių priemonių aprūpinti savo šeimas pakankamu kalorijų kiekiu. Paskui, 1932 m. pradžioje, jie neturėjo sėklinių grūdų pavasario sėjai. Ukrainos komunistų partijos vadovybė 1932 m. kovą prašė grūdų sėjai, tačiau tuo laiku ją jau buvo pavėluota pradėti, o tai reiškė, kad ir rudenį gero derliaus tikėtis nebuvo galima[32].

1932 m. pradžioje žmonės prašė pagalbos. Ukrainos komunistai reikalavo iš savo viršininkų Ukrainos komunistų partijoje, kad šie prašytų Staliną kreiptis į Raudonąjį Kryžių. Kolūkių nariai bandė rašyti laiškus valstybės ir valdžios įstaigoms. Vienas iš tokių laiškų po kelių oficialios administracinės prozos pastraipų baigėsi gailiu maldavimu: „Duokite mums duonos! Duokite mums duonos! Duokite mums duonos!“ Ukrainos komunistų partijos nariai, apeidami Kosiorą, parašė tiesiogiai Stalinui, piktu tonu klausdami: „Kaip mes galime kurti socialistinę ekonomiką, jeigu visi esame pasmerkti mirti badu?“[33]

Masinio bado grėsmė buvo visiškai aiški Sovietų Ukrainos valdžios institucijoms, akivaizdi ji tapo ir Stalinui. Partijos aktyvistai ir saugumo pajėgų pareigūnai sukaupė daugybę pranešimų apie mirties iš bado atvejus. 1932 m. birželį Charkovo srities partijos vadovas parašė Kosiorui, kad visi iki vieno srities rajonai pranešė apie prasidėjusį badą. Kosioras gavo ir vieno komjaunuolio laišką, datuotą 1932 m. birželio 18-ąja, jis vaizdingai aprašė tada jau turbūt puikiai žinomą padėtį: „Kolūkio nariai eina į laukus ir dingsta. Po kelių dienų randami jų lavonai ir be jokių emocijų, lyg taip ir turėtų būti, palaidojami kapuose. Kitą dieną jau randamas kurio nors iš vakarykščių duobkasių lavonas.“ Tą pačią dieną, 1932 m. birželio 18-ąją, Stalinas privačiame pokalbyje pats pripažino, kad Sovietų Ukrainoje kilo „badas". Dieną anksčiau Ukrainos komunistų partijos vadovas prašė jo pagalbos maistu. Jis jos nesuteikė. Jo atsakymas skambėjo taip - Sovietų Ukrainoje turi būti surinktas visas planuotas grūdų paruošų kiekis. Juodu su Kaganovičiumi nutarė, kad grūdus „būtina eksportuoti be jokio delsimo“[34].

Stalinas kuo puikiausiai žinojo, taip pat ir iš asmeninės patirties, kas dėl to atsitiks. Jis žinojo, kad badas valdant sovietams galimas. Per pilietinį karą ir jam pasibaigus badas siautėjo visoje Rusijoje ir Ukrainoje. Dėl blogo derliaus ir rekvizicijų badą patyrė šimtai tūkstančių Ukrainos valstiečių, ypač 1921 m. Maisto stygius buvo viena iš priežasčių, dėl kurių Leninas iš pradžių ėjo į kompromisą su valstiečiais. Stalinas gerai žinojo tą istoriją, pats buvo jos dalyvis. Kad savo kolektyvizacijos politika jis gali sukelti masinį badą, taip pat buvo aišku. 1932 m. vasarą, kaip žinojo Stalinas, Sovietų Kazachstane badas jau buvo nusinešęs daugiau kaip milijono žmonių gyvybes. Stalinas suvertė kaltę vietiniam partijos vadovui Filipui Gološčiokinui, tačiau jis negalėjo nesuprasti, kad esama struktūrinių problemų[35].

Stalinas, personalizuotos politikos meistras, nutarė pateikti badą Ukrainoje kaip tam tikrų asmenų veiksmų padarinį. Jam iš karto kilo impulsyvi mintis paaiškinti valstiečių bado priežastis Ukrainos komunistų partijos narių išdavyste, ir šios nuostatos jis atkakliai laikėsi. Jis negalėjo pripažinti galimybės, kad kalta jo paties kolektyvizacijos politika; ne, problemų galėjo kilti dėl jos įgyvendinimo, dėl vietos vadovų kaltės - dėl bet ko, tik ne dėl pačios koncepcijos. Pirmoje 1932 m. pusėje skubindamas savo pertvarkas jis nerimavo ne dėl pavaldinių kančių, o dėl pavojaus, kad gali nukentėti jo kolektyvizacijos politikos įvaizdis. Badaujantys Ukrainos valstiečiai, skundėsi jis, išvyksta iš gimtosios respublikos ir savo „verkšlenimais" demoralizuoja kitus Sovietų Sąjungos gyventojus[36].

1932 m. pavasarį ir vasarą Stalinas, regis, puoselėjo viltį, kad badą pavykus kaip nors paneigti jis praeis lyg niekur nieko. Galbūt jis manė, kad Ukraina ir taip pernelyg tankiai apgyvendinta ir kad kelių šimtų tūkstančių žmonių mirtys neturės reikšmės ilgalaikėje perspektyvoje. Jis reikalavo, kad vietiniai Ukrainos pareigūnai vykdytų grūdų tiekimo planus nepaisydami prastesnio derliaus. Vietiniai partijos pareigūnai atsidūrė tarp Stalino raudonojo kūjo ir negailestingos giltinės pjautuvo. Problemos, kurias jie matė, buvo objektyvios, neišsprendžiamos taikant ideologiją ar retoriką: trūko sėklinių grūdų, vėlavo sėja, oras buvo blogas, stigo mechanizmų, kurie pakeistų darbinius gyvulius, dėl 1931 m. pabaigoje taikomų priemonių galutinai užbaigti kolektyvizaciją buvo kilusi sumaištis, o alkani valstiečiai nepajėgė dirbti[37].

Ukrainos kaimo pasaulį, kaip jį matė vietiniai partijos aktyvistai, ši ukrainiečių vaikų dainelė apibūdina kur kas geriau negu iš Maskvos siunčiami glausti nurodymai ir propagandinės trelės:

Tėve Stalinai, tik pažiūrėkite į tai
Kolūkiai yra tikra laimė
Trobelė sugriuvo, daržinė visai nulinko
Arkliai vos pavelka kojas
Virš trobelės kūjis ir pjautuvas
O trobelėje mirtis ir badas
Neliko nei karvės, nei kiaulės

Tik jūsų paveikslas ant sienos
Tėvelis ir mama dirba kolūkyje
O likę vieni vaikai verkia
Nėra nei duonos, nei riebalų
Viską suėdė partija
Žmonės tapo pikti ir blogi
Tėvai valgo savo vaikus
Partijos šulas mus muša ir engia
Ir tremia į Sibiro lagerius[38].

Aplink save vietiniai partijos aktyvistai matė mirtį, o iš viršaus girdėjo jos paneigimus. Badas buvo žiaurus faktas, jo negalėjo paveikti jokie žodžiai ar formuluotės, trėmimai ir sušaudymai. Pasiekęs tam tikrą išsekimo lygį, badaujantis valstietis nebegalėjo produktyviai dirbti, ir joks ideologinis korektiškumas ar asmeniniai įsitikinimai negalėjo to pakeisti. Tačiau instituciniais kanalais keliaudama į viršų ši žinia prarasdavo savo įtaigumą. 1932 m. liepos 6-9 d. Charkove vykusiame Ukrainos komunistų partijos Centro komiteto plenume teisingi pranešimai apie badą iš apačios susidūrė su politiniu spaudimu iš viršaus. Plenume kalbėję ukrainiečiai skundėsi, kad metinių grūdų rekvizicijos normų neįmanoma įvykdyti. Tačiau juos tildė Lazaris Kaganovičius ir Viačeslavas Molotovas, Politbiuro nariai ir Stalino emisarai iš Maskvos. Stalinas buvo nurodęs jiems pažaboti „ukrainiečių destabilizuotojus"[39].

Molotovas ir Kaganovičius buvo ištikimi ir patikimi Stalino sąjungininkai, jie išvien valdė Politbiurą, taigi ir vadovavo Sovietų Sąjungai. Stalinas dar nebuvo neprilygstamas diktatorius, ir Politbiuras iš principo vis dar buvo savotiška kolektyvinė diktatūra. Tačiau šie du vyrai, priešingai negu kai kurie ankstesni jo sąjungininkai Politbiure, buvo ištikimi besąlygiškai. Stalinas nepaliaujamai jais manipuliavo, tačiau iš tikrųjų jam to net nereikėjo daryti. Jie tarnavo revoliucijai tarnaudami jam ir nebuvo linkę skirti Stalino nuo revoliucijos. Kaganovičius apskritai vadino Staliną „mūsų tėvu". 1932 m. liepą Charkove jis pareiškė draugams Ukrainos komunistams, kad kalbos apie badą esančios tik dalies tinginių valstiečių, kurie nenori dirbti, ir aktyvistų, kurie nenori jų drausminti ir rekvizuoti grūdų, pasiteisinimas[40].

Tuo metu Stalinas atostogavo pietuose, gražiame kurortiniame Sočio

mieste Juodosios jūros pakrantėje, kur iš Maskvos per badaujančią Ukrainą nuvyko traukiniu, aprūpintu puikiausiais maisto produktais. Juodu su Kaganovičiumi rašė vienam kitam laiškus, kuriuose abu išsakė požiūrį, kad badas esąs tik prieš juos asmeniškai nukreiptas sąmokslas. Stalinas, sumaniai apvertęs logiką aukštyn kojom, teigė, kad anaiptol ne jis, o patys valstiečiai naudojo badą kaip ginklą. Kaganovičius dar kartą patikino Staliną, kad kalbos apie „nekaltas aukas" Ukrainoje - tik Ukrainos komunistų partijos „supuvusi priedanga". „Galime prarasti Ukrainą", - nuogąstavo Stalinas. Anot jo, Ukrainą reikia paversti „tvirtove". Juodu sutarė, kad vienintelis protingas sprendimas yra vykdyti griežtą rekvizicijų politiką, o grūdus kuo greičiau eksportuoti. Tuo metu Stalinas, regis, savo džiaugsmui, jau buvo atradęs ryšį tarp bado ir Ukrainos komunistų neištikimybės: badas, girdi, esąs sabotažo rezultatas, vietiniai partijos aktyvistai esą sabotuotojai, o klastingi aukštesnieji partijos pareigūnai dangstą savo pavaldinius - ir visa tai daroma Lenkijos šnipų užsakymu[41].

1931 m. Stalinui turbūt iš tiesų atrodė, kad Lenkija ir Japonija siekia suspausti Sovietų Sąjungą apsupties žiedu. 1930 metai buvo pats Lenkijos šnipinėjimo Sovietų Sąjungoje pikas. Lenkija savo teritorijoje slapta įkūrė Ukrainos kariuomenę ir mokė gausius ukrainiečių ir lenkų būrius atlikti specialias misijas Sovietų Sąjungoje. Japonija iš tiesų kėlė vis didesnę grėsmę. 1931 m. Sovietų Sąjunga perėmė Japonijos ambasadoriaus Maskvoje raštą, kuriame šis ragino ruoštis karui dėl Sibiro. Tais metais Japonija užgrobė Mandžiūriją, šiaurrytinį Kinijos regioną, turintį ilgą sieną su sovietų Sibiru[42].

Sovietų žvalgybos pranešimu, 1931 m. rudenį Lenkija ir Japonija pasirašiusios slaptą sutartį dėl bendro Sovietų Sąjungos puolimo. Tai buvo netiesa; jeigu ir egzistavo Lenkijos ir Japonijos sąjungos grėsmė, jai užkirto kelią sumani Sovietų Sąjungos užsienio politika. Nors Japonija ir atsisakė derėtis su Maskva dėl nepuolimo sutarties, Lenkija sutiko. Sovietų Sąjunga norėjo sudaryti nepuolimo sutartį su Lenkija, kad galėtų netrukdoma tęsti savo ekonomikos pertvarkas; Lenkija niekada neturėjo ketinimų pradėti karo, o dabar išgyveno ekonominę depresiją. Jos mažai reformuota agrarinė ekonomikos sistema negalėjo atlaikyti didėjančių ginklavimosi išlaidų ekonomikos nuosmukio laikais. Sovietų karinis biudžetas, kuris daugelį metų nedaug skyrėsi

nuo Lenkijos karinio biudžeto, dabar buvo daug didesnis. Sovietų Sąjungos ir Lenkijos nepuolimo sutartis buvo parašyta 1932 m. sausį[43].

1932 ir 1933 m. viena Lenkija negalėjo kelti jokios rimtos grėsmės. Lenkijos kariuomenei skiriami biudžeto asignavimai buvo smarkiai sumažinti. Sovietų saugumo pajėgos ir pasieniečiai sulaikė daug Lenkijos šnipų. Lenkijos agentai nesutrukdė kolektyvizacijos per 1930 m. chaosą ir neįstengė sukelti badaujančių gyventojų sukilimo 1932 m. Jie bandė, bet jiems nepavyko. Net karščiausi agresyvios politikos šalininkai Lenkijoje 1932 m. vasarą manė, kad atėjo metas nurimti. Kai Sovietų Sąjunga pasiūlė taiką, geriausia atrodė nesiimti jokių provokuojančių veiksmų. Lenkijos diplomatai ir žvalgai buvo bado liudininkai. Jie žinojo, kad „kanibalizmas tapo savotišku įpročiu" ir kad Ukrainoje „žmonės miršta ištisais kaimais". Bet tą badą sukėlė ne jie, ir jie niekaip negalėjo aukoms padėti. Lenkija neskelbė pasauliui, ką jos diplomatai žino apie badą. Pavyzdžiui, 1932 m. vasarį Lenkijos konsulatą Charkove pasiekė anoniminis laiškas, maldaujantis Lenkiją informuoti pasaulį apie badą Ukrainoje. Tačiau tuo metu Lenkija su Sovietų Sąjunga jau buvo pasirašiusi nepuolimo sutartį, ir Varšuva nesiryžo žengti tokio žingsnio[44].

Dabar Stalinas įgijo kur kas daugiau erdvės manevrams vakarinėse pasienio srityse negu turėjo 1930-aisiais. 1932 m. liepą pasirašydama nepuolimo sutartį Lenkija pripažino status quo, taigi Ukrainos valstiečiai visiškai priklausė nuo jo malonės. Pagautas pedantiško įkarščio, rugpjūtį Stalinas (vis dar atostogaudamas) pasiūlė savo artimiausiems bendradarbiams teoriją, kad kolektyvizacijai trūksta tik deramos teisinės bazės. Socializmui, teigė jis, kaip ir kapitalizmui, būtinai reikalingi turtą saugantys įstatymai. Girdi, valstybė sustiprėtų, jeigu visa žemės ūkio produkcija būtų paskelbta valstybės turtu, bet koks nesankcionuotas maisto rinkimas būtų laikomas vagyste, o asmenys, įvykdę tokią vagystę, būtų tuoj pat baudžiami mirties bausme. Taigi badaujantis valstietis, pakėlęs bulvių lupeną iš vagos žemėje, kuri dar neseniai priklausė jam, galėjo būti sušaudytas. Turbūt Stalinas iš tiesų manė, kad tokios priemonės bus veiksmingos; rezultatas, žinoma, buvo nesunkiai nuspėjamas - valstiečiai neteko bet kokios teisinės apsaugos, jeigu ji dar apskritai buvo, ir dabar triumfuojanti valstybė galėjo smurtauti jų atžvilgiu kaip tinkama. Jau vien pats faktas, kad valstietis turi maisto, galėjo būti traktuojamas kaip nusikaltimo įrodymas. Įstatymas įsigaliojo 1932 m. rugpjūčio 7 d.[45]

Sovietų Sąjungoje teisėjai paprastai ignoruodavo įstatymų nuostatas, tačiau partijos ir valstybės aparato darbuotojai suprato jų dvasią. Dauguma entuziastingiausių įstatymų vykdytojų buvo jaunesni žmonės, išauklėti naujosiose sovietų mokyklose ir tikintys naujos sistemos pažadu. Oficialių jaunimo organizacijų nariams buvo pasakyta, kad jų „svarbiausia užduotis" - „kovoti su grūdų vagystėmis, slėpimu ir buožių sabotažu". Miestų jaunuomenei komunizmas pasiūlė socialinę pažangą ir jo agitatorių demonizuojamas pasaulis jiems tapo praeitimi. Komunistų partija Sovietų Ukrainoje, nors tarp jos narių buvo neproporcingai daug rusų ir žydų, dabar pritraukė daug jaunų ukrainiečių, kurie laikė kaimą reakcingu ir troško dalyvauti kampanijose prieš valstiečius[46].

Laukuose iškilo stebėjimo bokštų, kad valstiečiai nedrįstų ką nors pasiimti. Vien tik Odesos srityje buvo įrengta daugiau kaip septyni šimtai stebėjimo bokštų. Per trobas ėjo ir ėjo rekvizuotojų brigados, kurių sudėtyje buvo penki tūkstančiai jaunimo organizacijų narių, grobdamos viską, ką tik rasdavo. Kaip prisiminė vienas valstietis, aktyvistai naudodavo „ilgus metalinius strypus, kuriais išnaršydavo arklides, kiaulides, krosnis. Jie išieškodavo visas kerteles ir atimdavo viską iki paskutinio grūdelio". Jie užplūsdavo kaimą „kaip skėriai", šūkaliodami: „Valstiečiai, kur jūsų grūdai? Prisipažinkite!" Rekvizuotojų brigados imdavo viską, kas priminė maistą, nesibodėdavo ir vakariene iš krosnies, kurią patys ir suvalgydavo[47].

Partijos aktyvistai niokojo kaimus kaip agresorių armija, grobė viską, ką tik galėjo, patys valgydavo kiek tinkami, ir vienintelis jų darbo ir entuziazmo vaisius buvo kančios ir mirtis. Galbūt skatinami kaltės, o gal ir triumfo jausmo, jie visaip žemindavo valstiečius. Jie šlapindavosi į marinuotų daržovių statines, liepdavo išbadėjusiems valstiečiams eiti kumštynių, versdavo juos šliaužti ir loti arba klauptis į purvą ir melstis. Viename kolūkyje, pagavę moteris vagiant, jie nurengė jas, sumušė ir nuogas varė per kaimą. Kitame kaime rekvizuotojų brigada per išgertuves valstiečio troboje išžagino jo dukterį. Moterims, kurios gyveno vienos, naktiniai žaginimai tapo įprastu reiškiniu - rekvizuotojai įsiverždavo grūdų konfiskavimo pretekstu ir ne tik atimdavo iš jų maistą, bet ir pasinaudodavo jų kūnais. Tai buvo Stalino įstatymų ir Stalino valstybės triumfas[48].

Reidai ir įsakai negalėjo sukurti maisto ten, kur jo nebuvo. Žinoma, valstiečiai slėpdavo maistą, o alkani žmonės jį vogdavo. Tačiau Ukrainos kaimų problema buvo ne vagys ir sukčiai, kuriuos galbūt iš tikrųjų buvo galima įveikti smurtinėmis priemonėmis. Problema buvo badas ir mirtis. Grūdų paruošų planai nebuvo įvykdyti todėl, kad kolektyvizacija nepavyko, 1932 m. rudens derlius buvo prastas, o rekvizicijų planai per dideli. Stalinas nusiuntė į Ukrainą Molotovą, kad šis paragintų partijos draugus atkakliau „kovoti dėl grūdų". Bet Stalino tarnų įkarštis negalėjo pakeisti to, kas jau įvyko. Net Molotovas spalio 30-ąją buvo priverstas rekomenduoti kvotas Ukrainai šiek tiek sumažinti. Stalinas priėmė rekomendaciją, bet netrukus tapo dar kategoriškesnis negu kada nors anksčiau. Iki 1932 m. lapkričio metinis planas buvo įvykdytas apytiksliai tik trečdaliu[49].

Kai pranešimai apie rekvizicijų nesėkmę pasiekė Kremlių, nusižudė Stalino žmona. 1932 m. lapkričio 8-ąją, dieną po penkioliktųjų Spalio revoliucijos metinių šventės, ji šovė sau į širdį. Ką tai reiškė Stalinui, iki galo niekada neišaiškės, bet, atrodo, jis buvo sukrėstas. Jis grasino irgi nusižudysiąs. Laidotuvių kalbą teko sakyti Kaganovičiui, jo manymu, Stalinas buvo visiškai nesavas[50].

Kitą dieną Stalinas dar tūžmingiau ėmėsi bado problemos. Dėl sunkumų Ukrainoje jis apkaltino Ukrainos komunistus ir valstiečius. Dvi Politbiuro telegramos, išsiųstos 1932 m. lapkričio 8-ąją, rodė jo nuotaiką: Sovietų Ukrainos individualiems ūkininkams ir kolūkiečiams, kurie neįvykdė pyliavų, turėjo būti atkirsta prieiga prie kitų ekonomikos sričių produktų. Ukrainoje buvo sukurta ypatingoji „trojka", kad būtų galima kuo skubiau priimti ir įvykdyti mirties nuosprendžius partijos aktyvistams ir valstiečiams, tariamai atsakingiems už sabotažą. Tą mėnesį buvo suimta apytiksliai 1623 kolūkių pareigūnai. Ukrainos teritorijoje buvo atnaujinti trėmimai: metų pabaigoje ištremta dar 30 400 žmonių. Aktyvistai sakydavo valstiečiams: „Atidarykite, arba išlaušime duris. Mes pasiimsime viską, ką turite, o jūs mirsite lageryje."[51]

Interpretuodamas kolektyvizacijos katastrofą, paskutinėmis 1932 m. savaitėmis Stalinas pasiekė naujas ideologinės drąsos aukštumas. Badas Ukrainoje, kurį esant jis pripažino anksčiau, kai dar nebuvo toks rūstus, dabar buvo „pasakos", šmeižikiškas priešų paskleistas gandas. Stalinas išplėtojo įdomią naują teoriją: pasipriešinimas socializmui padidėja augant jo pasiekimams, nes jo

priešai priešinasi apimti didesnės nevilties, suvokdami, kad neišvengiamai pralaimės. Taigi bet kuri problema Sovietų Sąjungoje galėjo būti apibūdinta kaip priešų veiksmų pavyzdys, o priešų veiksmai galėjo būti apibūdinti kaip pažangos įrodymas[52].

Pasipriešinimas jo politikai Sovietų Ukrainoje, teigė Stalinas, buvo ypatingas, galbūt nepastebimas neįžvalgiam stebėtojui. Opozicija jau nesanti atvira, kadangi socializmo priešai dabar esą „ramūs“ ir net „šventi“. „Šiandienos buožės, - sakė jis, - švelnūs, malonūs žmonės, beveik šventi.“ Žmonės, kurie atrodė nekalti, turėjo būti laikomi kaltais. Valstietis, lėtai mirštantis badu, nepaisant regimybės, buvo sabotuotojas, padedantis kapitalistinėms didvalstybėms vykdyti Sovietų Sąjungos diskreditavimo kampaniją. Badavimas buvo pasipriešinimas, o pasipriešinimas - ženklas, kad socializmo pergalėjau visai čia pat. Tai nebuvo vien Stalino pamąstymai Maskvoje; tai buvo ideologinė linija, kurią Molotovas ir Kaganovičius, 1932 m. važinėdami per masiškai mirštančius regionus, pateikė kaip privalomą ir reikalavo jos laikytis[53].

Pats Stalinas asmeniškai niekada nematė, kas vyksta bado, kurį jis taip interpretavo, apimtuose regionuose, tačiau jo partijos draugai Sovietų Ukrainoje matė ir turėjo kažkaip suderinti jo ideologinę liniją su tuo, ką bylojo jų juslės. Priversti interpretuoti išpūstus pilvus kaip politinį pasipriešinimą, jie šiaip ne taip iškankino išvadą, kad sabotuotojai taip neapkenčia socializmo, jog tyčia leidžia savo šeimoms mirti. Taigi iškankinti sūnų ir dukterų, tėvų ir motinų kūnai buvo tik fasadas, už kurio priešai rezgė sąmokslą prieš socializmą. Net patys badaujantieji kartais būdavo vaizduojami kaip priešo propagandininkai, sąmoningai ir pagal išankstinį planą kenkiantys socializmui. Komjaunuoliams Ukrainos miestuose buvo aiškinama, jog badaujantieji esą liaudies priešai, „kurie rizikuoja savo gyvybėmis, kad pakirstų mūsų optimizmą“[54].

Ukrainiečiai Lenkijoje surinko pinigų maistui badaujantiesiems Sovietų Ukrainoje, tačiau surinkę sužinojo, kad Sovietų Sąjungos vyriausybė kategoriškai atsisako priimti bet kokią pagalbą. Ukrainos komunistų, kurie prašė, kad sovietų valdžia, kaip ir per ankstesnį badmetį trečiojo dešimtmečio pradžioje, priimtų užsienio paramą maistu, niekas nenorėjo net klausyti. Dėl politinių motyvų Stalinas nenorėjo priimti jokios pagalbos iš išorinio pasaulio. Galbūt jis manė, kad norėdamas likti partijos viršūnėje jis negali pripažinti, jog pirmoji jo stambi politinė akcija sukėlė badą. Vis dėlto Sta-

linas tikriausiai būtų galėjęs išgelbėti milijonus gyvybių ir neatkreipdamas išorinio pasaulio dėmesio į Sovietų Sąjungą. Jis keliems mėnesiams galėjo sustabdyti maisto eksportą, panaudoti grūdų atsargas (tris milijonus tonų) arba tiesiog leisti valstiečiams naudoti vietos saugyklų grūdus. Tokios paprastos priemonės 1932 m. lapkritį turbūt būtų apribojusios mirusiųjų skaičių šimtais tūkstančių ir neleidusios jam išaugti iki milijonų. Stalinas nesiėmė nė vienos iš jų[55].

Paskutinėmis 1932 m. savaitėmis, nesant jokios išorinės grėsmės saugumui ir jokių iššūkių šalies viduje, be jokio įmanomo pateisinimo, vien tik siekdamas įrodyti, kad jo valdymas nepriekaištingas, Stalinas nusprendė Sovietų Ukrainoje nužudyti milijonus žmonių. Jis priskyrė sau nuskriaustojo vietą - Ukrainos valstietis kažkaip tapo agresoriumi, o jis, Stalinas, auka. Alkis buvo agresijos forma. Kaganovičiui tai buvo klasinių priešų, o Stalinui - ukrainiečių nacionalistų, nuo kurių apginti galėjo tik badas, agresijos forma. Stalinas, regis, buvo pasiryžęs pademonstruoti savo pranašumą ukrainiečių valstietijos atžvilgiu, ir baisios kančios, kurių pareikalavo tokia pozicija, jam, matyt, netgi kėlė pasitenkinimą. Kaip teigė Amartya Senas, badas yra „teisės gauti maisto, o ne paties maisto funkcija". Milijonai žmonių Sovietų Ukrainoje mirė ne dėl maisto trūkumo, o dėl maisto paskirstymo, ir ne kas kitas, tik Stalinas sprendė, kas turi teisę jo gauti, o kas - ne[56].

Nors kolektyvizacija buvo katastrofa visoje Sovietų Sąjungoje, Sovietų Ukrainoje iš anksto apgalvotų, milijoninio masto masinių žudynių įrodymai yra akivaizdžiausi. Vykdant kolektyvizaciją visoje Sovietų Sąjungoje buvo taikomos masinės egzekucijos ir trėmimai, o valstiečiai ir klajokliai, kurie gulage sudarė didžiąją darbo jėgos dalį, buvo vežami iš visų Sovietų Sąjungos respublikų. 1932 m. badas siautė ne tik didžiojoje dalyje Sovietų Ukrainos, bet ir kai kuriose Sovietų Rusijos srityse. Ir vis dėlto Ukrainoje kolektyvizacijos politika buvo išskirtinė ir nusinešė ypač daug gyvybių. 1932 m. pabaigoje ir 1933 m. pradžioje Sovietų Ukrainoje buvo taikomos septynios svarbios kolektyvizacijos politikos priemonės, kurios nebuvo taikomos niekur kitur. Atskirai paėmus, jas galima būtų laikyti malšinamojo poveikio administracinėmis priemonėmis, ir tuo laiku kaip tik taip jos ir buvo pateikiamos, tačiau vis dėlto visos jos buvo žudikiškos.

1. 1932 m. lapkričio 18-ąją iš valstiečių Ukrainoje buvo pareikalauta grąžinti grūdų avansą, kurį jie anksčiau uždirbo, įvykdydami pyliavas. Tai reiškė, kad keliose vietose, kur nuėmė gerą derlių, valstiečiai neteko ir to menko pertekliaus, kurį uždirbo. Šiuos regionus užplūdo partinės brigados ir saugumo pajėgų būriai, karštligiškai medžiojantys bet kokį maistą, kokį tik galėjo rasti. Kadangi valstiečiai negaudavo jokių kvitų už jau atiduotus grūdus, jie tapo nesibaigiančių kratų ir piktnaudžiavimų objektais. Ukrainos komunistų partijos vadovybė bandė išsaugoti sėklinius grūdus, tačiau nesėkmingai[57].

2. Po dviejų dienų, 1932 m. lapkričio 20-ąją, buvo įvestos baudos mėsa. Valstiečiai, kurie nepajėgė įvykdyti grūdų pyliavų normų, privalėjo sumokėti specialų mokestį mėsa. Tie iš jų, kurie dar turėjo galvijų, dabar buvo priversti atiduoti juos valstybei. Galvijai ir kiaulės buvo paskutinis išteklius, saugantis nuo bado. „Kas turėjo karvę, nebadavo", - prisiminė viena kaimo mergaitė. Karvė duoda pieno ir blogiausiu atveju ją galima paskersti. Kita kaimo mergaitė prisiminė, kaip buvo atimta vienintelė jos šeimos kiaulė, o paskui ir vienintelė karvė. Kai ją vedė iš kiemo, mergaitė įsitvėrė jai už ragų. Galimas daiktas, tokia reakcija rodė prieraišumą, kurį kaimo paauglės jaučia savo gyvūnams. Tačiau ji taip pat rodė ir neviltį. Bet ir sumokėję baudą mėsa, valstiečiai vis tiek turėjo įvykdyti pradines pyliavų normas. O jeigu negalėjo įvykdyti jų net žinodami neteksią galvijų, tai juo labiau negalėjo to padaryti jų netekę. Jie badavo[58].

3. Po aštuonių dienų, 1932 m. lapkričio 28-ąją, sovietų valdžios organai sudarė „juodąjį sąrašą". Pagal šią naują taisyklę, kolūkiai, kurie nepajėgė įvykdyti pyliavų, turėjo nedelsiant atiduoti penkiolika kartų daugiau grūdų negu paprastai turėdavo pristatyti už visą mėnesį. Praktiškai tai reiškė, kad vėl ėmė plūsti partinių aktyvistų ir saugumo pajėgų ordos, turinčios misiją ir juridinę teisę atimti viską. Nė vienas kaimas negalėjo įvykdyti penkiolika kartų padidintos pyliavos, taigi ištisos bendruomenės neteko viso maisto, kokį tik turėjo. Bendruomenės, įtrauktos į juodąjį sąrašą, taip pat neturėjo teisės parduoti savo prekių kitose šalies teritorijose ir gauti prekių iš jų. Tiekti maistą ir bet kokius kitus produktus joms buvo uždrausta. Į juodąjį sąrašą įrašytos bendruomenės Sovietų Ukrainoje, kartais įtraukiamos į jį pačioje Maskvoje, tapo mirties zonomis[59].

4. 1932 m. gruodžio 5-ąją Stalino išsirinktas Ukrainos SSR saugumo vadovas rado pagrindą bauginimams, kuriais privertė Ukrainos komunistų

partijos pareigūnus rinkti grūdus. Lapkričio 15-ąją ir 24-ąją Vsevolodas Balickis Maskvoje asmeniškai susitiko su Stalinu. Badas Ukrainoje, anot Balickio, buvo Ukrainos nacionalistų, ypač tremtinių, turinčių ryšių su Lenkija, sąmokslo rezultatas. Taigi kiekvienas pareigūnas, kuris nepajėgė atlikti savo darbo vykdant rekvizijas, buvo, pasak jo, valstybės išdavikas[60].

Tokia politinė nuostata turėjo ir dar platesnę reikšmę. Priskyrus Ukrainos nacionalistams kaltę už badą Ukrainoje, atsirado pretekstas bausti tuos, kurie vykdydami ankstesnę sovietų valdžios politiką prisidėjo prie ukrainiečių tautiškumo puoselėjimo. Stalinas manė, kad nacionalinis klausimas iš esmės yra valstiečių klausimas, ir atšaukęs Lenino kompromisą su valstiečiais taip pat ėmė kratytis ir jo kompromiso su tautomis. Gruodžio 14-ąją Maskva įsakė tremti vietinius Ukrainos komunistus į koncentracijos stovyklas, motyvuodama tuo, kad jie, piktnaudžiaudami sovietų politika, skleidę ukrainietišką nacionalizmą ir taip sudarę sąlygas nacionalistams sabotuoti grūdų rinkimą. Balickis tada tvirtino demaskavęs „Ukrainos karinę organizaciją", taip pat lenkų sukilėlių grupes. 1933 m. sausį jis pranešė atskleidęs daugiau kaip tūkstantį nelegalių organizacijų, o vasarį - lenkų ir ukrainiečių nacionalistų planus nuversti sovietų valdžią Ukrainoje[61].

Tai buvo visiški prasimanymai, tačiau jais pagrįsta politika davė rezultatų. Lenkija atšaukė savo agentus iš Ukrainos ir prarado bet kokią viltį išnaudoti kolektyvizacijos katastrofą. Lenkijos vyriausybė, siekdama griežtai laikytis 1932 m. liepą pasirašytos Sovietų Sąjungos ir Lenkijos nepuolimo sutarties, net nesiėmė veiksmų, kad atkreiptų tarptautinės bendrijos dėmesį į vis aštrėjantį badą Sovietų Sąjungoje. Be to, Balickis savo politika, nors tai tebuvo šmėklų vaikymasis, užtikrino vietos valdžios atstovų paklusnumą Maskvos politikai. Jo surengti masiniai suėmimai ir masinės tremtys labai aiškiai bylojo: kas gins valstiečius, bus apšauktas priešu. Per šias lemtingas gruodžio pabaigos savaites, kai žuvusiųjų skaičius Sovietų Ukrainoje pasiekė šimtus tūkstančių, Ukrainos komunistų partijos aktyvistai ir administratoriai suprato, kad geriau nesipriešinti partijos linijai, ir jeigu jie nevykdys rekvizicijų, patys geriausiu atveju atsidurs gulage[62].

5. 1932 m. gruodžio 21-ąją Stalinas (per Kaganovičių) patvirtino Sovietų Ukrainai metinę grūdų rekvizicijos kvotą, kuri turėjo būti įvykdyta iki 1933 m. sausio. Lapkričio 27-ąją sovietų Politbiuras buvo paskyręs Ukrainai

trečdalį visai Sovietų Sąjungai nustatytų pyliavų. Dabar, kai badas jau nusinešė šimtus tūkstančių gyvybių, Stalinas pasiuntė Kaganovičių į Charkovą, kad šis suimtų Ukrainos komunistų partijos vadovybę į kumštį. Vos tik atvykęs, gruodžio 20-osios vakarą, Kaganovičius privertė Ukrainos politbiurą surengti susirinkimą. Iki kito ryto ketvirtos valandos posėdžiavęs Politbiuras priėmė nutarimą, kad rekvizicijos uždaviniai turi būti įvykdyti. Tai buvo mirties nuosprendis apytiksliai trims milijonams žmonių. Kaip žinojo kiekvienas sėdintis Politbiuro kabinete tą ankstyvą ryto valandą, grūdų rekvizavimas iš jau badaujančių gyventojų neišvengiamai turėjo sukelti šiurpiausių padarinių. Paprastas sprendimas - atsisakyti rekvizicijos trims mėnesiams - nebūtų pakenkęs sovietų ekonomikai ir būtų išgelbėjęs daugumos tų trijų milijonų žmonių gyvybes. Tačiau Stalinas ir Kaganovičius reikalavo elgtis priešingai. Anot Kaganovičiaus, valstybė turėjo „įnirtingai" kovoti, kad planas būtų įvykdytas[63].

Įvykdęs savo misiją Charkove, Kaganovičius leidosi į kelionę per Sovietų Ukrainą visur reikalaudamas „100 procentų" įvykdyti planą ir pasirašinėdamas įsakymus ištremti vietos pareigūnus ir jų šeimas. 1932 m. gruodžio 29 d. jis grįžo į Charkovą priminti Ukrainos komunistų partijos lyderiams, kad sėkliniai grūdai taip pat turi būti renkami[64].

6. Pirmomis 1933 m. savaitėmis, kai visoje Ukrainoje siautė badas, Stalinas užblokavo respublikos sienas, kad valstiečiai negalėtų pabėgti, ir uždarė miestus, kad valstiečiai negalėtų prašyti išmaldos. Nuo 1933 m. sausio 14-osios Sovietų Sąjungos gyventojai privalėjo su savimi nešiotis pasus, kad įrodytų teisėtai gyveną miestuose. Valstiečiams pasai nebuvo išduodami. 1933 m. sausio 22-ąją Balickis įspėjo Maskvą, kad Ukrainos valstiečiai bėga iš respublikos, ir Stalinas su Molotovu įsakė saugumo pajėgoms neleisti jiems pabėgti. Kitą dieną buvo uždrausta parduoti valstiečiams tolimųjų reisų bilietus. Teisindamas tokį sprendimą, Stalinas pareiškė, kad pabėgę valstiečiai iš tiesų ne duonos prašo, o prisideda prie „kontrrevoliucinio sąmokslo", nes kaip vaikščiojanti propaganda tarnauja Lenkijai ir kitoms kapitalistinėms šalims, trokštančioms diskredituoti kolūkius. Artėjant 1933 m. vasario pabaigai apytiksliai 190 000 valstiečių buvo sugauti ir grąžinti į gimtuosius kaimus badauti[65].

Ukraina buvo Stalino „tvirtovė", bet ši tvirtovė priminė milžinišką bado stovyklą - su stebėjimo bokštais, saugomomis sienomis, beprasmišku, alinančiu darbu ir nesibaigiančiomis, iš anksto nulemtomis mirtimis.

7. Net kai metiniai 1932 m. rekvizicijos uždaviniai 1933 m. sausio pabaigoje buvo įvykdyti, grūdai ir toliau buvo renkami. Vasarį ir kovą rekvizicijos buvo pratęstos, kadangi partijos nariai ieškojo grūdų pavasario sėjai. 1932 m. gruodžio pabaigoje Stalinas pritarė Kaganovičiaus pasiūlymui pradėti sėklinių grūdų rekvizicijas pavasariui, kad būtų įvykdytas metinis planas. Taip jie paliko kolūkius be sėklinių grūdų besiartinančiai rudens sėjai. Sėkliniai grūdai pavasario sėjai galėjo būti nupilti iš krovininių sąstatų, kaip tik tuo metu gabenusių grūdus eksportui, arba paimti iš tų trijų milijonų tonų grūdų, kuriuos Sovietų Sąjunga laikė kaip atsargą. Tačiau jie buvo renkami iš Sovietų Ukrainos valstiečių, kurie jau ir taip beveik nieko neturėjo. Dažnai tai būdavo paskutinis kąsnelis maisto, su kuriuo valstiečiai turėjo išgyventi iki pavasario derliaus. Tą mėnesį Sovietų Ukrainos kaimuose buvo suimta apytiksliai 37 392 žmonės, daugelis jų, matyt, bandė gelbėti savo šeimas nuo bado[66].

Pastaroji rekvizicija buvo žmogžudystė, nors jos vykdytojai labai dažnai manydavo, kad elgiasi teisingai. Pasak vieno aktyvisto, tą pavasarį jis matė žmones mirštant badu. „Mačiau moteris ir vaikus išpūstais pilvais; jie mėlynavo, ir nors dar kvėpavo, jų akys buvo tuščios ir negyvos. Bet net ir matydamas visa tai neišprotėjau ir nenusižudžiau." Jis tikėjo, kad vykdo teisingus nurodymus. „Aš kaip ir anksčiau tikėjau, nes norėjau tikėti." Kitų aktyvistų tikėjimas, be abejo, nebuvo toks tvirtas, jie tiesiog bijojo. Prieš metus kiekvieną Ukrainos komunistų partijos lygmenį buvo palietę valymai; 1933 m. sausį Stalinas pasiuntė savus žmones kontroliuoti jų mastą. Praradę tikėjimą komunistai suformavo „tylos sieną", pasmerkusią tuos, kuriuos ji apsupo. Jie žinojo, kad priešintis reiškia būti represuotam, o būti represuotam reiškia pasitikti tokį pat likimą, kokiam jie pasmerkė badu marinamus žmones[67].

1933 m. pradžioje Komunistų partijos aktyvistai, kurie Sovietų Ukrainoje rinko grūdus, po savęs palikdavo mirtiną tylą. Kaimas turi savitą garsų orkestrą, švelnesnį ir lėtesnį negu miestas, tačiau tokį pat nuspėjamą ir pakylėjantį tuos, kuriems kaimas gimtoji vieta. Ukraina tapo nebyli.

Valstiečiai išskerdė savo galvijus (arba juos atėmė valstybė), jie išpjovė naminius paukščius, net kates ir šunis. Medžiodami jie išbaidė paukščius. Žmonės, kuriems pasisekė, pabėgo, bet didesnė tikimybė, kad jie buvo arba negyvi, arba per silpni skleisti garsus. Nesulaukdami dėmesio iš pasaulio, nes

valstybė kontroliavo spaudą ir užsienio žurnalistų judėjimą, nesulaukdami oficialios pagalbos ar užuojautos iš valstybės, kurios partijos linija prilygino badą sabotažui, atkirsti nuo ekonomikos dėl nepaprasto skurdo ir neteisingo planavimo, atkirsti nuo likusios šalies dalies taisyklėmis ir milicijos užkardais, žmonės mirė vieni, ištisomis šeimomis, ištisais kaimais. Po dviejų dešimtmečių politikos filosofė Hannah Arendt pateikė šį badmetį Ukrainoje kaip svarbų įvykį, paskatinusį šiuolaikinės „atomizuotos" visuomenės visuotinio susvetimėjimo formavimąsi[68].

Badas neįžiebė sukilimo, tačiau jis paskatino amoralumą, nusikalstamumą, abejingumą, beprotybę, neveiklumą ir galiausiai sukėlė mirtį. Valstiečiai ištisus mėnesius kentė neapsakomas kančias, neapsakomas ne tik dėl jų trukmės ir intensyvumo, bet ir dėl to, kad žmonės buvo pernelyg silpni, pernelyg vargingi, pernelyg neraštingi, kad užfiksuotų tai, kas su jais vyksta. Bet išgyvenusieji tai atsiminė. Kaip prisiminė vienas iš jų, kad ir ką valstiečiai darė, „jie vis tiek nepaliaujamai mirdavo". Mirtis buvo lėta, žeminanti, visur esanti ir bendra. Beveik visiems žmonėms mirti badu bent šiek tiek oriai buvo nepasiekiama prabanga. Petro Veldijus parodė retą stiprybę, kai manydamas, kad tą dieną mirsiąs, išklibinkščiavo iš kaimo. Kiti kaimo gyventojai paklausė jo, kur einąs: ogi į kapines, pasilaidoti. Jis nenorėjo, kad svetimi žmonės ateitų ir nutemptų jo kūną į duobę. Taigi jis pats išsikasė kapą, bet kol pasiekė kapines, jį jau buvo užėmęs kito žmogaus kūnas. Jis išsikasė kitą duobę, atsigulė į ją ir laukė mirties[69].

Labai mažai pašaliečių pamatė ir užrašė tai, kas vyko tais baisiausiais mėnesiais. Žurnalistas Garethas Jonesas už savo lėšas atvyko į Maskvą ir, pažeisdamas draudimą lankytis Ukrainoje, 1933 m. kovo 7 d. įsėdo į traukinį, vykstantį į Charkovą. Išlipęs kur pakliuvo mažoje stotyje, patraukė per kaimus su kuprine, pilna maisto. Jis atrado „milžiniško masto badą". Visur, kur tik nueidavo, girdėjo dvi tas pačias frazes: „Visi tinstame iš bado" ir „Laukiame mirties." Jis nakvojo ant aslos su badaujančiais vaikais ir sužinojo tiesą. Kartą, kai pasidalijo savo maistu, maža mergaitė sušuko: „Dabar, kai pavalgiau tokio nuostabaus maisto, galiu ir mirti, aš laiminga."[70]

Tą patį pavasarį per Sovietų Ukrainą keliavo ir Maria Łowińska, lydėdama savo vyrą, kuris bandė parduoti savo rankdarbius. Kaimai, kuriuose jie lankėsi anksčiau, dabar buvo apleisti. Juos gąsdino begalinė tyla. Jeigu išgirs-

davo gaidžio giedojimą, pasijusdavo tokie laimingi, kad net sutrikdavo dėl tokios savo reakcijos. Ukrainiečių muzikantą Josypą Panasenką su jo bandūros muzikantų trupe centrinės valdžios įstaigos pasiuntė badaujantiems valstiečiams nešti kultūrą. Netgi atėmusi iš valstiečių paskutinį maisto kąsnį, valstybė turėjo groteskišką polinkį žadinti mirštančiųjų protus ir kelti jų nuotaiką. Perėję daugybę kaimų, muzikantai nerado nė gyvos dvasios. Vieninteliai žmonės, kuriuos jie pagaliau atrado, buvo dvi negyvos mergaitės po lova, dvi nuo krosnies kyšančios vyro kojos ir sena moteris, raudanti ir draskanti nagais purvą. Partijos pareigūnas Viktoras Kravčenka kartą vakarą atvyko į vieną kaimą padėti nuimti derliaus. Kitą dieną turgaus aikštėje jis rado septyniolika lavonų. Tokių kaimo gyvenimo scenų galėjai pamatyti visoje Sovietų Ukrainoje, kur tą 1933 m. pavasarį per dieną mirdavo daugiau negu dešimt tūkstančių žmonių[71].

Ukrainiečiai, kurie nusprendė nesipriešinti kolūkiams, tikėjosi, kad taip jie bent jau išvengs tremties. Bet dabar jie galėjo būti ištremti todėl, kad kolektyvinis ūkininkavimas neveikė. Per 1933 m. vasarį-balandį iš Sovietų Ukrainos buvo ištremta apytiksliai penkiolika tūkstančių valstiečių. Į rytus ir į pietus nuo Sovietų Ukrainos, ukrainiečių gyvenamose Rusijos dalyse, apie šešiasdešimt tūkstančių žmonių buvo ištremta už tai, kad nepajėgė įvykdyti pyliavų. 1933 m. dar maždaug 142 000 Sovietų Sąjungos gyventojų buvo išsiųsti į gulagą: dauguma jų nusilpę nuo bado arba sergantys dėmėtąja šiltine, daugelis - iš Sovietų Ukrainos[72].

Lageriuose jie bandė rasti maisto. Kadangi gulago politika buvo maitinti stipriuosius ir neeikvoti maisto silpniesiems, o šie tremtiniai jau buvo nusilpę iš bado, tai buvo nepaprastai sunku. Kai išbadėję kaliniai apsinuodydavo valgydami laukinius augalus ir atliekas, lagerių pareigūnai baudė juos už išsisukinėjimą nuo darbo. 1933 m. bent 67 297 žmonės mirė iš bado ir su juo susijusių ligų lageriuose, 241 355 žuvo specialiosiose tremtinių gyvenvietėse, daugelis jų buvę Sovietų Ukrainos gyventojai. Dar daugybė tūkstančių mirė per ilgą kelionę iš Ukrainos į Kazachstaną ar tolimąją šiaurę. Jų lavonai buvo išnešami iš traukinių ir laidojami vietoje, mirusiųjų vardai neužrašomi, o jų skaičius nefiksuojamas[73].

Tie, kurie badavo prieš palikdami namus, turėjo menkas galimybes išgyventi svetimoje aplinkoje. Vienas valstybės pareigūnas 1933 m. gegužę rašė:

„Keliaudamas dažnai matydavau ištremtuosius administracine tvarka. Jie slankioja po kaimus kaip šešėliai ieškodami gabalėlio duonos arba atliekų, valgo dvėseną, skerdžia šunis ir kates. Kaimiečiai laiko savo namus užrakintus. Tie, kurie nutaiko galimybę prasmukti į vidų, puola prieš šeimininką ant kelių ir verkdami maldauja gabalėlio duonos. Mačiau keletą jų mirusių keliuose tarp kaimų, pirtyse ir daržinėse. Savo akimis mačiau alkanus, mirštančius žmones, šliaužiančius šaligatviu. Milicija juos surinkdavo ir po kelių valandų jie mirdavo. Balandžio pabaigoje mudu su vienu tyrėju eidami pro daržinę radome numirėlį. Kai mūsų kvietimu jo paimti atėjo milicininkas ir gydytojas, daržinėje jie rado dar vieną kūną. Abu buvo mirę iš bado, ne nuo smurto." Ukrainos kaimai jau buvo išvežę savo maistą į likusią Sovietų Sąjungos dalį; dabar ji eksportavo badaujančius žmones - į gulagą[74].

Vaikai, gimę Sovietų Ukrainoje trečiojo dešimtmečio pabaigoje-ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, atsidūrė mirties pasaulyje, tarp bejėgių tėvų ir priešiškų valdžios institucijų. Berniukų, gimusių 1933 m., vidutinė gyvenimo trukmė siekė tik septynerius metus. Net tokiomis aplinkybėmis kai kurie jaunesni vaikai kartais atrasdavo priežasčių geram ūpui. Hanna Sobolewska, per badmetį netekusi tėvo ir penkių brolių bei seserų, atsiminė savo jaunesniojo brolio Józefo skausmingą viltį. Net kai jis ištino nuo bado, vis atrasdavo gyvenimo ženklų. Vieną dieną jam pasirodė, kad jis mato iš žemės dygstančius javus, kitą kartą pamanė radęs grybų. „Dabar gyvensime!" - šaukdavo jis ir kiekvieną vakarą prieš užmigdamas kartodavo šiuos žodžius. Paskui vieną rytą jis pabudo ir pasakė: „Viskas miršta." Moksleiviai iš pradžių rašė laiškus atitinkamoms valdžios institucijoms, vildamiesi, kad badas esąs nesusipratimo padarinys. Pavyzdžiui, vienos pradinės mokyklos klasės mokiniai nusiuntė tokį laišką partinės valdžios institucijoms: „Prašome jūsų pagalbos, nes iš bado nebepastovime ant kojų. Mums reikia mokytis, o mes per alkani net vaikščioti."[75]

Netrukus badas vaikams tapo įprastu reiškiniu. Kartą vienoje Charkovo srities aštuonmetėje mokykloje, kurioje mokėsi Jurijus Lysenka, viena mergaitė tiesiog nualpo klasėje - krito ir tarytum užmigo. Subėgo suaugusieji, bet Jurijus žinojo, kad vilties nebėra, kad „ji mirė ir kad ją palaidos kapinėse taip pat kaip ir kitus žmones, kurie ten buvo laidojami ir vakar, ir užvakar, ir

kiekvieną dieną". Berniukai iš kitos mokyklos žvejodami tvenkinyje ištraukė nupjautą bendraklasio galvą. Visa jo šeima buvo mirusi. Gal jie iš pradžių jį suvalgė? O gal jis pergyveno savo tėvus ir buvo nužudytas žmogėdros? Niekas nežinojo, bet 1933 m. Ukrainos vaikams tokie klausimai buvo įprasti[76].

Tėvai negalėjo vykdyti savo pareigų, iro šeimos. Žmonos, kartais su dantis sukandusių vyru pritarimu, pardavinėdavo savo kūną vietiniams partijos vadovams už miltus. Tėvai, net jeigu buvo gyvi ir stengėsi kaip įmanydami, nepajėgė pasirūpinti vaikais. Kartą vienas tėvas Vinycios srityje nuėjo palaidoti vieno iš savo dviejų vaikų, o grįžęs rado mirusį ir kitą. Kai kurie savo vaikus mylintys tėvai užrakindavo juos namuose, kad apsaugotų nuo klajojančių žmogėdrų gaujų. Kiti išvarydavo savo vaikus, tikėdamiesi, kad juos kas nors išgelbės. Tėvai atiduodavo savo vaikus giminėms ar nepažįstamiesiems, palikdavo juos geležinkelio stotyje. Nevilties apimti valstiečiai, keliantys kūdikius link traukinių langų, ne visada maldavo tik maisto: dažnai jie bandė atiduoti savo vaikus kokiam nors traukinio keleiviui, kuris, tikėtina, buvo miestietis ir todėl nepasmerktas mirti badu. Tėvai ir motinos siųsdavo vaikus į miestus prašyti išmaldos, bet grįždavo ne visi. Kai kurie vaikai mirdavo iš bado pakeliui į miestą arba jau ten nusigavę. Kitus suimdavo miesto milicija, palaikydavo tamsiame, keistame metropolyje, palaukdavo, kol jie mirs, ir palaidodavo masiniame kape tarp kitų kūnelių. Net jeigu vaikai sugrįždavo, dažniausiai jų laukdavo blogos žinios. Petro Savhira su vienu iš savo brolių buvo išėjęs į Kijevą prašyti išmaldos, o grįžęs rado kitus du brolius jau negyvus[77].

Bado akivaizdoje kai kurios šeimos iširdavo, tėvai atsisukdavo prieš vaikus, o vaikai vienas prieš kitą. Kaip jautėsi įpareigota užfiksuoti OGPU - saugumo pajėgų valdyba, Sovietų Ukrainoje „šeimos žudo savo silpniausius narius, paprastai vaikus, ir vartoja mėsą maistui". Daugybė tėvų nužudė ir suvalgė savo vaikus, o paskui vis tiek mirė iš bado. Viena motina sau ir dukteriai pavalgyti išvirė savo sūnų. Viena šešerių metų mergaitė, išgelbėta kitų giminaičių, savo tėvą paskutinį kartą matė, kai jis galando peilį jai paskersti. Pasitaikydavo, žinoma, ir kitokių atvejų. Viena šeima nužudė savo marčią, jos galvą sušėrė kiaulėms, o likusią kūno dalį išsikepė[78].

Tačiau žvelgiant plačiau, šeimas griovė ne tik badas, bet ir politika - supriešindama jaunesniąją kartą su vyresniąja. Komjaunuoliai tarnavo brigadose, kurios rekvizavo maistą, o jaunesni vaikai, pionieriai, turėjo būti „partijos

akimis ir ausimis šeimoje". Sveikesniesiems buvo pavedama stebėti laukus ir užkirsti kelią vagystėms. 1933 m. vasarą Sovietų Ukrainoje pusė milijono vyresnio amžiaus vaikų ir jaunesnių paauglių, berniukų ir mergaičių, stovėjo stebėjimo bokštuose, prižiūrėdami suaugusiuosius. Buvo tikimasi, kad vaikai skųs savo tėvus[79].

Išlikti buvo sunku ne tik fiziškai, bet ir morališkai. Viena gydytoja 1933 m. birželį rašė laiške draugei, kad ji dar netapusi žmogėdra, bet pridūrė: „Nesu tikra, kad netapsiu ja, kol šis mano laiškas tave pasieks." Geri žmonės mirdavo pirmieji. Mirdavo tie, kurie nevogė, neparsidavinėjo. Mirdavo tie, kurie duodavo maisto kitiems. Mirdavo tie, kurie nevalgė lavonų. Mirdavo tie, kurie nežudė savo artimųjų. Tėvai, atsispyrę kanibalizmui, mirė anksčiau negu jų vaikai. Ukrainoje 1933 m. buvo pilna našlaičių ir kartais žmonės juos priglausdavo. Tačiau nesant maisto net ir geraširdiškiausi žmonės nedaug kuo galėjo padėti tokiems vaikams. Berniukai ir mergaitės gulėdavo ant paklodžių ir antklodžių, valgydavo savo ekskrementus ir laukdavo mirties[80].

Viename kaime Charkovo srityje keletas moterų kaip įmanydamos stengėsi padėti vaikams. Kaip prisiminė viena iš jų, jos įrengė „kažką panašaus į prieglaudą". Jų globotiniai buvo pasigailėtinos būklės: „Vaikų pilvai pūpsojo; jie buvo nusėti žaizdų, šašų; jų kūnai plyšo iš skausmo. Mes išnešėme juos į lauką, paguldėme ant paklodžių, ir jie gulėjo dejuodami. Vieną dieną vaikai netikėtai nutilo, mes atsigręžėme pažiūrėti, kas atsitiko, o jie valgė mažiausiąjį vaiką, mažylį Petrusą. Jie plėšė nuo jo mėsą ir ją valgė. Ir Petrusas darė tą patį, jis pats plėšė nuo savęs mėsos gabalus ir valgė juos, godžiai rydamas. Kiti vaikai iš jo žaizdų ėmė gerti kraują. Mes nunešėme tą vaiką toliau nuo alkanų burnų ir pratrukome raudoti."[81]

Kanibalizmas yra tabu ir literatūroje, ir gyvenime, nes bendruomenės siekia apsaugoti savo orumą, slėpdamos šio beviltiško išlikimo būdo aprašymus. Ukrainiečiai, gyvenę ne Sovietų Ukrainoje, visais laikais kanibalizmą laikė didžiule gėda. Nors kanibalizmas Sovietų Ukrainoje 1933 m. daug ką pasako apie sovietų sistemą, jis nieko nesako apie ukrainiečius kaip žmones. Įkandin bado atsėlina ir kanibalizmas. Atėjo laikas, kai Ukrainoje beveik neliko grūdų, ir vienintelė mėsa buvo žmogiena. Juodojoje rinkoje atsirado žmogienos pasiūla; galimas daiktas, žmogiena pasiekė net oficialią ekonomiką. Milicija tirdavo kiekvieną mėsos pardavinėjimo atvejį, o valstybinės institucijos akylai

stebėjo skerdyklas ir mėsos parduotuves. Vienas jaunas komunistas Charkovo srityje pranešė savo vyresnybei, kad jis galįs įvykdyti mėsos paruošų normą tik naudodamas žmones. Kaimuose dūmai, kylantys iš trobos dūmtraukio, buvo įtartinas ženklas, nes tai paprastai reikšdavo, kad žmogėdros valgo grobį arba kad šeima kepa vieną iš savo narių. Milicija stebėdavo, ar kur nors nekyla dūmai, ir jeigu juos pastebėdavo, suimdavo namo gyventojus. 1932 ir 1933 m. Ukrainoje už kanibalizmą buvo nuteisti bent 2505 žmonės, nors tikrojo kanibalizmo atvejų buvo tikrai kur kas daugiau[82].

Žmonės Ukrainoje niekada kanibalizmo netoleravo. Net siaučiant badui kaimiečiai taip piktindavosi sužinoję tarp jų esant žmogėdrų, kad spontaniškai juos užmušdavo ar net sudegindavo. Dauguma žmonių nenusileido iki kanibalizmo. Našlaičiai buvo vaikai, kurių nesuvalgė tėvai. Ir net tie, kurie tikrai valgė žmogieną, vadovavosi skirtingais motyvais. Kai kurie žmogėdros aiškiai buvo visiškai puolę nusikaltėliai. Žmogėdrų auka tapo, pavyzdžiui, Bazylijaus Graniewicziaus brolis Kolia. Kai policija suėmė žmogėdrą, Kolios galva buvo tarp vienuolikos kitų jo name rastų žmonių galvų. Tačiau kartais kanibalizmas būdavo nusikaltimas be aukos. Atsirasdavo tokių motinų ir tėvų, kurie nužudydavo ir suvalgydavo savo vaikus. Tokiais atvejais vaikai, savaime suprantama, buvo aukos. Bet kiti tėvai prašydavo vaikų panaudoti jų kūnus, jeigu jie iškeliaus anapilin. Ne vienam ukrainiečiui vaikui teko pasakyti broliui ar seseriai: „Mama sako, kad jeigu ji mirs, mes turime ją suvalgyti." Toks elgesys liudijo rūpestingumą ir meilę[83].

Viena iš svarbiausių funkcijų, kurias vykdė valstybė, buvo šalinti mirusiųjų kūnus. Kaip 1933 m. sausį savo dienoraštyje rašė vienas Ukrainos studentas, tai buvo sudėtingas uždavinys: „Palaidoti mirusiuosius ne visada įmanoma, nes badaujantieji miršta laukuose, beklaidžiodami iš vieno kaimo į kaimą." Miestų gatvės anksti rytais būdavo apvažiuojamos vežimais, į kuriuos būdavo surenkami per naktį mirę valstiečiai. Kaimuose iš sveikesnių valstiečių buvo suformuotos brigados rinkti ir laidoti lavonus. Paprastai jie neturėdavo nei noro, nei jėgų kasti labai gilių kapų, todėl iš žemių kyšodavo palaidotųjų rankos ir kojos. Laidotojų komandoms atlyginimas buvo mokamas priklausomai nuo surinktų kūnų skaičiaus, ir tai skatino piktnaudžiauti. Komandos imdavo nusilpusiuosius kartu su mirusiaisiais ir laidodavo juos gyvus. Pakeliui jie aiškindavo tokiems nusilpusiems nuo bado žmonėms - juk vis tiek netrukus,

šiaip ar taip, mirsi, tai koks tau skirtumas kada? Keletui tokių žmonių, tapusių laidotojų aukomis, pavyko išsikasti, iš negilių masinių kapų. Duobkasiai savo ruožtu irgi silpdavo ir mirdavo, o jų lavonai likdavo ten, kur nukrisdavo. Vienas agronomas prisiminė, kad kūnus „suėsdavo sulaukėję šunys, kuriems pavyko išvengti žmogaus peilio"[84].

1933 m. rudenį Sovietų Ukrainos kaimuose derlių nuėmė Raudonosios armijos kareiviai, Komunistų partijos aktyvistai, darbininkai ir studentai. Badu mirštantys valstiečiai vis tiek buvo verčiami dirbti. 1933 m. pavasarį jie pasėjo javus, kurių jiems nebuvo lemta pjauti. Užimti jų namų ir kaimų iš Sovietų Rusijos atvykę naujakuriai pamatė, kad iš pradžių jiems teks atsikratyti ankstesnių gyventojų lavonų. Dažnai sutrūniję lavonai subyrėdavo jų rankose. Kai kurie atvykėliai grįždavo atgal, patyrę, kad jokios pastangos valyti ar perdažyti namus nepadeda pašalinti smarvės. Tačiau kai kurie iš jų pasiliko. Ukrainos „etnografinė medžiaga", kaip pasakė vienas Sovietų Sąjungos pareigūnas Italijos diplomatui, buvo pakeista. Demografinis balansas Sovietų Ukrainoje persisvėrė rusų naudai, kaip anksčiau atsitiko ir Sovietų Kazachstane, kur pokyčiai buvo netgi smarkesni[85].

Kiek žmonių žuvo nuo bado Sovietų Sąjungoje ir jos sudėtyje buvusioje Ukrainos SSR ketvirtojo dešimtmečio pradžioje? Tikslaus skaičiaus niekada nežinosime. Mirčių apskaita nebuvo deramai vedama. Turimi apskaitos duomenys patvirtina masinį įvykių mastą: pavyzdžiui, Sveikatos apsaugos ministerijos skyrius Kijevo srityje užfiksavo, kad vien tik šiame regione 1933 m. balandžio mėnesį badavo 493 644 žmonės. Vietos valdžios institucijos bijojo registruoti mirtis iš bado, o po kurio laiko tapo nepajėgios apskritai ką nors registruoti. Labai dažnai vieninteliai valdžios atstovai, turėję kontaktą su mirusiaisiais, buvo duobkasių brigados, o jie tikrai nesirūpino sisteminiais įrašais[86].

1937 m. atlikus Sovietų Sąjungos gyventojų surašymą buvo suskaičiuota aštuoniais milijonais mažiau žmonių negu numatyta: dauguma iš trūkstamų milijonų buvo bado aukos Sovietų Ukrainoje, Sovietų Kazachstane ir Sovietų Rusijoje bei jų negimę vaikai. Stalinas uždraudė skelbti surašymo rezultatus, o atsakingus demografus įsakė sušaudyti. 1933 m. sovietų pareigūnai privačiuose pokalbiuose dažniausiai pateikdavo apytikrį 5,5 milijono mirusiųjų iš

bado skaičių. Atrodo, jis daugmaž teisingas, nors šiek tiek per mažas ketvirtojo dešimtmečio pradžios Sovietų Sąjungai, apėmusiai Sovietų Ukrainą, Sovietų Kazachstaną ir Sovietų Rusiją[87].

Viename retrospektyviame demografiniame tyrime teigiama, kad mirusių iš bado Sovietų Ukrainos gyventojų skaičius siekė apytiksliai 2,5 milijono. Jis pernelyg artimas užregistruotų dėl nenumatytų aplinkybių mirčių skaičiui - apie 2,4 milijono. Pastarasis skaičius tikrai smarkiai sumažintas, nes daug mirties atvejų liko neužregistruota. Kitas demografinis skaičiavimas, atliktas nepriklausomos Ukrainos valdžios institucijų užsakymu, pateikia 3,9 milijono mirusiųjų skaičių. Arčiausiai prie tiesos turbūt yra šių skaičių vidurkis, ir dauguma rimtų mokslininkų, atlikusių apytikrius skaičiavimus, pateikia šiam vidurkiui artimus skaičius. Regis, būtų galima pagrįstai teigti, kad nuo bado ir su badavimu susijusių ligų Sovietų Ukrainoje 1932-1933 m. mirė maždaug 3,3 milijono žmonių. Iš šitų žmonių apytiksliai trys milijonai veikiausiai buvo ukrainiečiai, o likusieji - rusai, lenkai, vokiečiai, žydai ir kitų tautybių atstovai. Iš maždaug milijono mirusiųjų iš bado Sovietų Rusijoje ukrainiečių turbūt buvo bent du šimtai tūkstančių, nes labiausiai badaujama buvo srityse, kur gyveno ukrainiečiai. Turbūt dar šimtas tūkstančių ukrainiečių buvo tarp 1,3 milijono žmonių, kurie mirė per ankstesnį badmetį Kazachstane. Iš viso Sovietų Ukrainoje iš bado ir dėl jo sukeltų ligų mirė ne mažiau kaip 3,3 milijono Sovietų Sąjungos piliečių; maždaug tiek ukrainiečių (pagal tautybę) mirė visoje Sovietų Sąjungos teritorijoje[88].

Tarptautinės teisės specialistas advokatas Rafałas Lemkinas, vėliau nukalęs terminą „genocidas", pavadino ukrainiečių atvejį „klasikiniu sovietų genocido pavyzdžiu". Kaimiškos Ukrainos visuomenės struktūra buvo suardyta, išdraskyta ir sunaikinta. Ukrainos valstiečiai buvo išžudyti, pažeminti arba išbarstyti po skirtingus lagerius Sovietų Sąjungos platybėse. Tuos, kurie išgyveno, slėgė kaltės ir bejėgiškumo jausmas, o kartais prisiminimai apie kolaboravimą ir kanibalizmą. Šimtai tūkstančių našlaičių užaugo Sovietų Sąjungos piliečiais, o ne ukrainiečiais - ar bent jau ne tokiais ukrainiečiais, kokiais jie būtų tapę sveikoje ukrainiečių šeimoje ir nepaliestame Ukrainos kaime. Katastrofą išgyvenę ukrainiečių intelektualai prarado pasitikėjimą. Iškiliausias Sovietų Ukrainos rašytojas nusižudė, pagrindinis Sovietų Ukrainos politinis

aktyvistas taip pat - vienas 1933 m. gegužę, o kitas 1933 m. liepą. Sovietų valstybė nugalėjo tuos, kurie norėjo šiek tiek autonomijos Ukrainos respublikai, ir tuos, kurie norėjo šiek tiek autonomijos sau ir savo šeimai[89].

Sovietų Sąjungoje gyvenę užsienio komunistai, badmečio liudininkai, kažkaip įsigudrino traktuoti badą ne kaip nacionalinę tragediją, o kaip žmonijos žingsnį į priekį. Rašytojas Arthuras Koestleris tada tikėjo, kad badaujantieji esą „liaudies priešai, kurie prašo išmaldos nenorėdami dirbti“. Tame pačiame name Charkove su juo gyvenęs fizikas Alexanderis Weissbergas žinojo, kad miršta milijonai valstiečių. Ir vis dėlto jis neprarado tikėjimo sovietų valdžia. Koestleris naiviai skundėsi Weissbergui, girdi, ir kodėl Sovietų Sąjungos spauda nerašanti apie tai, kad ukrainiečiai „visiškai neturi maisto ir todėl miršta kaip musės“. Juodu su Weissbergu žinojo, kad tai tiesa, kaip ir kiekvienas, kuris turėjo nors šiokių tokių ryšių su Ukraina. Tačiau bado aprašymas spaudoje būtų pakirtęs jų tikėjimą. Abu jie manė, kad kaimų naikinimui galima atrasti vietą visuotinėje žmonijos pažangos istorijoje. Ukrainos valstiečių mirtys esanti kaina, kuria bus užmokėta už aukštesnę civilizaciją. Koestleris išvyko iš Sovietų Sąjungos 1933 m. Atsisveikindamas su juo geležinkelio stotyje Weissbergas tarė: „Kad ir kas atsitiktų, nešk Sovietų Sąjungos vėliavą aukštai iškėlęs!“[90]

Tačiau badas neatnešė socializmo, nebent tik stalinistiniu požiūriu. Viename Sovietų Ukrainos kaime penkmečio plano baigimo proga pastatyta triumfo arka buvo apjuosta valstiečių lavonais. Buožes persekioję sovietų pareigūnai turėjo daugiau pinigų negu jų aukos, o miestiečiai partijos nariai - daug geresnes gyvenimo perspektyvas. Valstiečiai neturėjo teisės gauti maisto kortelių, o partijos elitas turėjo platų maisto pasirinkimą specialiosiose parduotuvėse. Tačiau jeigu jie pasidarydavo per daug riebūs, turėdavo saugotis grobio ieškančių „dešrininkų", ypač naktį. Turtingos moterys Ukrainos miestuose, paprastai aukštų pareigūnų žmonos, mainė savo maisto davinius į valstiečių siuvinius ir papuošalus, pavogtus iš kaimo cerkvių. Taigi kolektyvizacija ne tik sunaikino Ukrainos valstietį moraliai, o paskui ir fiziškai, bet ir atėmė iš Ukrainos kaimo jo tapatumą. Badas vertė ukrainiečius ir kitų tautybių žmones atiduoti visa, kas buvo vertinga jų namuose ir šventyklose, o paskui atimdavo ir jų gyvybę[91].

Nors Stalinas, Kaganovičius ir Balickis represijas Sovietų Ukrainoje pateikdavo kaip atsaką į ukrainiečių nacionalizmą, Sovietų Ukraina buvo daugiatautė respublika. Badas taip pat kirto rusus, lenkus, vokiečius ir daugelio kitų tautybių atstovus. Žydai Sovietų Ukrainoje daugiausia gyveno miesteliuose ir miestuose, bet tie, kurie gyveno kaimuose, kentėjo nuo bado kaip ir visų kitų tautybių atstovai. 1933 m. vienas etatinis partijos laikraščio Pravda bendradarbis, neigęs badą, gavo laišką iš savo tėvo žydo. „Rašau norėdamas pranešti, - rašė tėvas, - kad mirė tavo motina. Ji mirė iš bado, prasikankinusi keletą mėnesių." Ji išsakė paskutinį norą: kad jų sūnus sukalbėtų už ją kadišą. Jų susirašinėjimas atskleidžia kartų skirtumą tarp tėvų, išaugusių prieš revoliuciją, ir vaikų, išaugusių po jos. Trečiajame dešimtmetyje mokslus ėjusi karta, ne tik žydai, bet ir ukrainiečiai bei kitų tautybių atstovai, buvo labiau linkusi priimti sovietų sistemą negu kartos, auklėtos Rusijos imperijos laikais[92].

Vokietijos ir Lenkijos diplomatai informavo savo vyresnybę apie vokiečių ir lenkų mažumų atstovų Sovietų Ukrainoje kančias ir mirtį. Vokietijos konsulas Charkove rašė: „Beveik kiekvieną kartą, kai išeinu į gatves, matau žmones alpstant iš alkio." Prie Lenkijos diplomatų būstinių nusidriekė ilgos eilės badaujančių žmonių, kurie desperatiškai maldavo vizos. Vienas Lenkijos diplomatas pranešė: „Dažnai lankytojai, suaugę vyrai, verkia pasakodami apie žmonas ir vaikus, mirštančius ar tinstančius iš bado." Kaip žinojo šie diplomatai, daugelis valstiečių Sovietų Ukrainoje, ne tik lenkai ir vokiečiai, tikėjosi užsienio invazijos, kuri išgelbėtų juos nuo agonijos. Iki 1932 m. vidurio jų didžiausia viltis buvo Lenkija. Stalino propaganda penkerius metus juos įtikinėjo, kad Lenkija planuojanti užgrobti ir prisijungti Ukrainą. Kai prasidėjo badas, daug Ukrainos valstiečių tikėjosi, kad ši propaganda teisinga. Kaip ataskaitoje pranešė vienas Lenkijos žvalgas, jie karštai puoselėjo viltį, kad „Lenkija ar kuri nors kita valstybė ateis ir išlaisvins juos iš kančių ir priespaudos"[93].

Kai Lenkija ir Sovietų Sąjunga 1932 m. liepą pasirašė dvišalę nepuolimo sutartį, ta viltis sudužo. Nuo to laiko valstiečiai galėjo tikėtis tik Vokietijos puolimo. Išgyvenusieji badmetį po aštuonerių metų galėjo palyginti sovietų ir Vokietijos valdymą.

Nors Europos ir Amerikos spauda pateikdavo svarbiausius faktus apie masinį badą ir mirtis, jie niekada neįgijo akivaizdžios ir neginčijamos tikrovės

statuso. Beveik niekas netvirtino, kad Stalinas sąmoningai marina ukrainiečius badu, trokšdamas jų mirties: net Adolfas Hitleris kaltino ne Staliną, o marksistinę sistemą. Buvo abejojama, ar Ukrainoje apskritai badaujama, o pranešimai apie tai susilaukdavo prieštaringų vertinimų. Keliuose laikraščio straipsniuose apie badą pranešė Garethas Jonesas: regis, jis buvo vienintelis, rašantis apie tai anglų kalba ir pasirašantis straipsnius tikruoju vardu. Kai Vienos kardinolas Theodoras Innitzeris 1933 m. vasarą ir rudenį pabandė rinkti maistą badaujantiesiems, sovietų valdžios institucijos šiurkščiai jam atkirto, kad Sovietų Sąjungoje nėra nei kardinolų, nei kanibalų - teiginiu, kurio tik pirma pusė buvo teisinga[94].

Nors žurnalistai žinojo mažiau negu diplomatai, dauguma jų suprato, kad milijonai žmonių miršta badu. Įtakingas Maskvos New York Times korespondentas Walteris Duranty nėrėsi iš kailio, norėdamas sumenkinti Joneso pranešimo tikroviškumą. Duranty, laimėjęs 1932 m. Pulitzerio premiją, pavadino Joneso pranešimą apie badą „baisia siaubo žanro istorija“. Teigdamas, kad iš tiesų Ukrainoje nėra „tikro bado“, tik „didelis mirtingumas nuo prastos mitybos sukeltų ligų“, Duranty taikė sovietinės propagandos triuką - vartoti melagingus eufemizmus. Jo skiltis alsavo Orwello romanų dvasia; pats George'as Orwellas 1933 m. bado Ukrainoje vaizdavimą laikė ryškiausiu pavyzdžiu, kaip kalbos menininkai geba juodą tiesą nudažyti šviesiomis spalvomis. Duranty žinojo, kad milijonai žmonių miršta iš bado. Tačiau savo straipsniuose jis teigė, kad badas tarnauja aukštesniems tikslams. Duranty manė, kad „negalima iškepti kiaušinienės nesudaužius kiaušinių“. Be Joneso, vienintelis žurnalistas, kuris anglų kalba rengė rimtus pranešimus apie badą Ukrainoje, buvo Malcolmas Muggeridge'as, anonimiškai rašęs Manchester Guardian. Jis rašė, kad badas Ukrainoje yra „vienas iš pačių siaubingiausių nusikaltimų istorijoje, toks baisus, kad ateityje žmonės vargu ar galės patikėti, kad jis iš tiesų buvo“[95].

Tiesą sakant, net žmonėms, tiesiogiai suinteresuotiems įvykiais Sovietų Ukrainoje - ukrainiečiams, gyvenantiems už Sovietų Sąjungos ribų, prireikė mėnesių, kol jie įsisąmonino bado mastą. Apytiksliai penki milijonai ukrainiečių gyveno kaimyninėje Lenkijoje, ir jų politiniai vadovai atkakliai siekė atkreipti tarptautinės bendruomenės dėmesį į masinį badą Sovietų Sąjungoje. Tačiau net jie tragedijos mastą suvokė tik 1933 m. gegužę, kai dauguma bado

aukų buvo jau negyvos. Kitą vasarą ir rudenį ukrainiečių laikraščiai Lenkijoje aprašė badą Sovietų Ukrainoje, o ukrainiečių politikai Lenkijoje organizavo maršus ir protestus. Ukrainiečių feminisčių organizacijos lyderė bandė organizuoti tarptautinį Sovietų Sąjungos prekių boikotą ir kreipėsi į pasaulio moteris. Keletą kartų buvo bandyta kreiptis į Frankliną D. Rooseveltą, Jungtinių Valstijų prezidentą[96].

Tačiau visos jų pastangos buvo perniek. Tarptautinės rinkos dėsniai lėmė, kad grūdai, paimti iš Sovietų Ukrainos, maitino kitus. Rooseveltas, pirmiausia rūpinosi Amerikos darbininkų padėtimi per Didžiąją depresiją ir norėjo su Sovietų Sąjunga užmegzti diplomatinius santykius. Ukrainiečių aktyvistų telegramos pasiekė jį 1933 m. rudenį, kaip tik tada, kai jo asmeninė iniciatyva gerinti Amerikos ir Sovietų Sąjungos santykius ėmė duoti vaisių. 1933 m. lapkritį Jungtinės Valstijos užmezgė su Sovietų Sąjunga visaverčius diplomatinius santykius.

Svarbiausias Lenkijos ukrainiečių vasaros kampanijos rezultatas buvo meistriška sovietų kontrpropaganda. 1933 m. rugpjūčio 27-ąją Prancūzijos politikas Ėdouard'as Herriot oficialiu kvietimu atvyko į Kijevą. Radikalų partijos lyderis Herriot tris kartus buvo Prancūzijos premjeru, paskutinį kartą 1932 m. Jis buvo apkūnus, rajumu pagarsėjęs vyras ir lygino savo kūno formas su moters, nėščios dvyniais. Per priėmimą Sovietų Sąjungoje Herriot buvo laikomas atokiau nuo Vokietijos ir Lenkijos diplomatų, kurie galėjo sugadinti smagumą nepageidaujamomis kalbomis apie badą[97].

Dieną prieš numatytą Herriot apsilankymą Kijevas buvo uždarytas, o jo gyventojams liepta švarintis ir puoštis. Vitrinos, tuščios visus metus, dabar netikėtai prisipildė maisto. Maistas buvo parodai, ne parduoti, skirtas vieno vienintelio užsieniečio akims. Naujutėlaitėmis uniformomis vilkintys milicininkai turėjo sklaidyti žioplių minias. Kiekvienas miestietis, kuris gyveno ar dirbo palei suplanuotą Herriot maršrutą, privalėjo dalyvauti generalinėje vizito repeticijoje ir pademonstruoti žinąs, kur stovėti ir ką vilkėti. Herriot buvo vežamas nepaprastai plačiu Kijevo prospektu Chreščiatiku. Jis pulsavo automobilių eismu - jie buvo surinkti iš kelių miestų ir vairuojami partijos aktyvistų dabar turėjo sukurti sujudimo ir klestėjimo regimybę. Viena moteris gatvėje sumurmėjo, kad „gal šis buržujus pasakys pasauliui, kas čia vyksta".

Jai buvo lemta nusivilti. Herriot tik nusistebėjo, kad Sovietų Sąjunga sugebėjo taip gražiai pagerbti „socialistinę dvasią ir ukrainiečių nacionalinį jausmą“[98].

1933 m. rugpjūčio 30 d., Herriot Charkove aplankė Felikso Dzeržinskio vaikų komuną, mokyklą, pavadintą sovietų slaptosios policijos įkūrėjo garbei. Tuo metu Charkovo srityje vaikai vis dar mirė badu. Vaikai, kuriuos jis pamatė, buvo atrinkti iš sveikiausių ir tinkamiausių. Veikiausiai jie vilkėjo drabužius, kuriuos jiems skyrė tik tam rytui. Vaizdas, žinoma, nebuvo visiškai neteisingas: sovietų valdžia statė mokyklas Ukrainos vaikams, kad pašalintų neraštingumą. Buvo labai tikėtina, kad vaikai, kurie liko gyvi 1933 m. pabaigoje, taps raštingais suaugusiaisiais. Tai ir turėjo pamatyti Herriot. Ką, visiškai be ironijos paklausė prancūzas, mokiniai valgė priešpiečiams? Nuo atsakymo į šį atsainiai mestą klausimą priklausė Sovietų Sąjungos įvaizdis. Vasilijus Grosmanas vėliau atkūrė šią sceną abiejuose savo didžiuosiuose romanuose. Kaip prisiminė Grosmanas, vaikai buvo paruošti šiam klausimui ir pateikė reikiamą atsakymą. Herriot tikėjo tuo, ką pamatė ir išgirdo. Jis iškeliavo į Maskvą, kur rūmuose buvo pamaitintas ikrais[99].

Sovietų Ukrainos kolūkiai, pasakė prancūzams sugrįžęs Herriot, tai gerai sutvarkyti sodai. Oficialus Sovietų Sąjungos partijos laikraštis Pravda su pasitenkinimu pranešė apie Herriot pastabas. Istorija buvo baigta. O galbūt ji buvo kitur.

2 SKYRIUS

KLASINIS TERORAS

Stalino antrąją revoliuciją Sovietų Sąjungoje, jo kolektyvizaciją ir badą, kurį ji sukėlė, nustelbė Hitlerio iškilimas į valdžią Vokietijoje. Daugelis europiečių, kurie sunerimo dėl Vokietijos nacifikacijos, su viltimi žvelgė į Maskvą kaip į sąjungininkę. Garethas Jonesas buvo vienas iš nedaugelio žmonių, kurie 1933 m. pradžioje, kai ir Hitleris, ir Stalinas telkė valdžią savo rankose, matė abi sistemas. 1933 m. vasario 25 d. jis skrido su Adolfu Hitleriu iš Berlyno į Frankfurtą ir tapo pirmuoju žurnalistu, keliavusiu lėktuvu su naujuoju Vokietijos kancleriu. „Jeigu šis lėktuvas sudužtų, - rašė jis, - pasikeistų visa Europos istorija." Jonesas skaitė Mein Kampf ir perprato Hitlerio ambicijas: įtvirtinti Vokietijos gyvavimą, kolonizuoti Rytų Europą, pašalinti žydus. Hitleris, jau kancleris, tuo metu buvo paleidęs Reichstagą ir visa galva pasinėręs į rinkiminę kampaniją, bandydamas gauti didesnių įgaliojimų asmeniškai sau ir daugiau vietų Vokietijos parlamente savo partijai. Jonesas matė, kaip vokiečiai reagavo į savo naująjį kanclerį, iš pradžių Berlyne, o paskui per mitingą Frankfurte. Jis jautė „tikrų tikriausią primityvų garbinimą"[1].

Pasak Joneso, vykdamas į Maskvą, jis paliko „žemę, kur diktatūra ką tik prasidėjo", ir iškeliavo į „darbininkų klasės diktatūrą". Jonesas suprato svarbų skirtumą tarp šių dviejų režimų. Hitlerio kilimas reiškė naujo režimo pradžią Vokietijoje. O Stalinas tuo metu stiprino savo įtaką vienpartinėje valstybėje su galingu saugumo aparatu, gebančiu griebtis masinio ir koordinuoto smurto. Jo kolektyvizacijos politika pareikalavo dešimtis tūkstančių gyventojų sušaudyti, šimtus tūkstančių ištremti ir milijonus žmonių atvedė prie bado mirties slenksčio - kaip vėliau pamatė ir aprašė Jonesas. Vėlesniais ketvirtojo dešimtmečio metais Stalinas įsakė sušaudyti dar šimtus tūkstančių Sovietų Sąjungos gyventojų, vykdydamas kampanijas, nukreiptas prieš tam tikras

socialines klases ir etnines grupes. Hitleris ketvirtajame dešimtmetyje tokių veiksmų imtis negalėjo ir tikriausiai nenorėjo[2].

Kai kurie vokiečiai ir kitų tautybių europiečiai, kurie pritarė Hitleriui ir jo sumanymui, Sovietų Sąjungos politikos žiaurumą laikė argumentu už nacionalsocializmą. Savo jaudinančiose agitacinėse kalbose Hitleris vaizdavo komunistus ir sovietų valstybę kaip didžiuosius Vokietijos ir Europos priešus. Jo vadovavimo ministrų kabinetui ankstyvuoju laikotarpiu kilus pirmajai krizei, jis išnaudojo komunizmo baimę, kad išplėštų daugiau valdžios sau ir savo kabinetui. 1933 m. vasario 27-ąją, praėjus dviem dienoms, kai Hitleris ir Jonesas nusileido Frankfurte, vienas olandas be bendrininkų padegė Vokietijos parlamento pastatą. Nors padegėjas buvo užkluptas nusikaltimo vietoje ir prisipažino, Hitleris nedelsiant pasinaudojo šiuo įvykiu, kad opoziciją savo naujajai vyriausybei pavaizduotų kaip blogio įsikūnijimą. „Kiekvienas, pastojęs mums kelią, bus sutraiškytas!“ - teatriškai vaidindamas įniršį, šaukė jis. Kaltę už Reichstago padegimą Hitleris suvertė Vokietijos komunistams, kurie, tvirtino jis, planuoją įvykdyti ir daugiau teroro aktų[3].

Reichstagas buvo padegtas pačiu tinkamiausiu metu Hitleriui. Kaip vyriausybės vadovas, jis galėjo imtis veiksmų prieš savo politinius priešininkus; kaip kandidatas rinkimų kampanijoje, jis galėjo pakreipti komunistų baimę savo naudai. 1933 m. vasario 28 d. potvarkiu jis suspendavo visų Vokietijos piliečių teises, leisdamas jų „prevencinį sulaikymą“. Kovo 5-ąją, tvyrant nesaugumo atmosferai, gavę 43,9 procento balsų ir 288 vietas Reichstage, naciai didele persvara laimėjo rinkimus. Per kitas savaites ir mėnesius Hitleris, pasitelkdamas Vokietijos policiją ir sukarintas nacių organizacijas, sutriuškino dvi partijas, abi apšaukdamas „marksistinėmis“: komunistų ir socialdemokratų. Kovo 20-ąją artimas Hitlerio bendražygis Heinrichas Himmleris įkūrė pirmąją nacių koncentracijos stovyklą Dachau. Himmlerio SS, sukarinta organizacija, kuri susikūrė kaip Hitlerio asmens sargyba, aprūpino stovyklą personalu. Nors koncentracijos stovykla nebuvo nauja institucija, Himmlerio SS ketino panaudoti ją bauginimui ir terorui. Kaip vienas SS karininkas pasakė Dachau sargybiniams: „Tie mūsų draugai, kurie bijo kraujo, turi atsistatydinti. Kuo daugiau šitų šunsnukių nusibaigs, tuo mažiau jų turėsime maitinti.“[4]

Po pergalės rinkimuose Hitleris kancleris greitai tapo Hitleriu diktatoriumi. 1933 m. kovo 23 d., kai Dachau jau kalėjo pirmieji kaliniai, naujasis par-

lamentas priėmė įgaliojimų suteikimo aktą, kuris leido Hitleriui vadovauti Vokietijai potvarkiais, neatsižvelgiant į prezidentą ar parlamentą. Šis aktas buvo atnaujinamas ir galiojo iki Hitlerio mirties. Išbuvęs mėnesį Sovietų Sąjungoje, Garethas Jonesas 1933 m. kovo 29 d. grįžo į Berlyną ir surengė spaudos konferenciją apie badą Sovietų Ukrainoje. Baisiausias politinių priežasčių sukeltas badas istorijoje atrodė kaip nereikšminga naujienų žinutė, palyginti su naujos diktatūros įkūrimu Vokietijos sostinėje. Negana to, kol Joneso Vokietijoje nebuvo, žmonių kančios Sovietų Sąjungoje tapo Hitlerio iškilimo istorijos dalimi[5].

Hitleris panaudojo badą Ukrainoje savo rinkimų kampanijoje, padarydamas jį įnirtingų ideologinės politikos kovų objektu anksčiau, negu jis buvo nustatytas kaip istorinis faktas. Keikdamas „marksistus", Hitleris badą Ukrainoje pateikė kaip įrodymą, kad praktikoje marksizmas veda į katastrofą. Per susirinkimą Berlyno Sporto rūmuose (Sportpalast) 1933 m. kovo 2-ąją Hitleris paskelbė, kad „milijonai žmonių badauja krašte, kuris galėtų būti viso pasaulio duonos aruodas". Taip vienu žodžiu (marksistai) Hitleris susiejo masines mirtis Sovietų Sąjungoje su Vokietijos socialdemokratais, Veimaro Respublikos atrama. Daugeliui buvo lengviau atmesti (ar priimti) jo požiūrį kaip visumą negu bandyti išsiaiškinti, kas tiesa, o kas - melas. Žmonės, ne itin išmanantys sovietų politiką (o tokie buvo beveik visi vokiečiai), priimdami Hitlerio pateiktą bado vertinimą, turėjo priimti ir kitą jo smerkiančio požiūrio į kairiosios pakraipos politiką dalį, o savo retorika smerkdamas kairiąją politiką Hitleris suplakdavo ją su demokratija ir ragino jos atsisakyti[6].

Argumentuoti tokį požiūrį Hitleriui padėjo paties Stalino politika, nes jie abu piršo panašų dvinarį politinio pasaulio vaizdą. Stalinas, kurio dėmesys buvo sutelktas į kolektyvizaciją ir badą, savo ideologine pozicija pats to nesuvokdamas smarkiai padėjo Hitleriui ateiti į valdžią. Kai Stalinas pradėjo kolektyvizuoti žemės ūkį Sovietų Sąjungoje, Komunistų internacionalas instruktavo broliškas komunistų partijas laikytis linijos „klasė prieš klasę". Komunistai turėjo palaikyti savo ideologinį grynumą ir vengti sąjungos su socialdemokratais. Tik komunistai turėjo teisėtą vaidmenį žmonijos pažangoje, o visi kiti, irgi teigiantys kalbą engiamųjų vardu, buvo apgavikai ir „socialfašistai". Jie turėjo būti tapatinami su visomis kitomis dešiniosiomis partijomis, įskaitant

nacius. Pagrindiniais priešais vokiečių komunistai turėjo laikyti socialdemokratus, o ne nacius.

Antroje 1932 m. pusėje ir pirmaisiais 1933 m. mėnesiais Stalinui, taip ilgai provokavusiam katastrofą Ukrainoje, buvo sudėtinga atsisakyti linijos „klasė prieš klasę“ tarptautiniu lygmeniu. Galų gale klasinė kova su buožėmis buvo oficialus paaiškinimas, dėl ko Sovietų Sąjungoje žmonės patiria tokias siaubingas kančias ir masiškai miršta. Vokietijos vidaus politikoje ši linija sutrukdė šalies kairiesiems bendradarbiauti kovojant su Hitleriu. Šis keleto mėnesių laikotarpis, kai Ukrainoje badas ypač sustiprėjo, tapo lemtingas ir Vokietijos ateičiai. Beatodairiška Vokietijos komunistų nuostata, kad reikia nedelsiant surengti klasinę revoliuciją, padėjo naciams gauti vidurinės klasės atstovų balsus. Ji taip pat paskatino tarnautojus ir laisvųjų profesijų atstovus balsuoti už nacius, o ne už socialdemokratus. Net ir tokiomis aplinkybėmis komunistai ir socialdemokratai turėjo didesnį gyventojų palaikymą negu naciai, tačiau Stalino linija užkirto jiems kelią į bendradarbiavimą. Taip nepalenkiama Stalino užsienio politikos pozicija, kurios jis laikėsi kolektyvizacijos ir bado Sovietų Sąjungoje laikotarpiu, padėjo Hitleriui laimėti rinkimus ir 1932 m. liepą, ir 1933 m. kovą[7].

Tikrieji Stalino ekonominės politikos padariniai nuo užsienio reporterių buvo slepiami, o Hitleris sąmoningai siekė atkreipti dėmesį į perskirstymo politiką, kurios jis ėmėsi, kai tik tapo diktatoriumi. Tuo pačiu metu, kai Sovietų Sąjungoje badmetis pasiekė apogėjų, Vokietijos valstybė pradėjo vogti iš savo piliečių žydų. Po nacių pergalės 1933 m. kovo 5-osios rinkimuose jie visoje Vokietijoje organizavo ekonominį žydų bendrovių boikotą. Kaip ir kolektyvizacija, boikotai parodė, koks visuomenės sektorius labiausiai nukentės po besiartinančios socialinės ir ekonominės pertvarkos: ne valstiečiai, kaip SSRS, o žydai. Boikotai, nors jiems vadovavo nacių lyderiai ir sukarintos nacių organizacijos, buvo pateikti kaip spontaniška žydų eksploatuojamų žmonių „rūstybė“[8].

Šiuo požiūriu Hitlerio politika priminė Stalino politiką. Sovietų lyderis sukeltą chaosą sovietų kaimuose ir vėlesnį išbuožinimą pateikė kaip autentiškos klasių kovos rezultatą. Berlyno ir Maskvos politinė išvada buvo tokia

pati: kad būtinas perskirstymas įvyktų palyginti taikiai, turi įsikišti valstybė. Tačiau Stalinas 1933 m. jau buvo sutelkęs valdžią savo rankose ir turėjo galią vykdyti prievartinę masinę kolektyvizaciją, o Hitleris turėjo veikti daug lėčiau. Boikotas nepadarė didesnio poveikio; svarbiausias jo rezultatas, kad 1933 m. iš Vokietijos emigravo apytiksliai 37 000 žydų. Prireikė dar penkerių metų, kol įvyko esminis turto perskirstymas, anot nacių, „arianizacija" - kai žydų turtas atiteko ne žydams vokiečiams[9].

Sovietų Sąjunga iš pradžių egzistavo tarptautinės izoliacijos sąlygomis, bet padedama gausaus rėmėjų būrio užsienyje sugebėjo gana sėkmingai kontroliuoti savo įvaizdį. Daugelis žmonių Stalino atžvilgiu laikėsi nekaltumo prezumpcijos, net kai jo politikos priemonėmis tapo egzekucijos, tremtys ir badas. O Hitleris turėjo atsižvelgti į viešąją nuomonę kitose šalyse, kur pasigirsdavo kritikos ir pasipiktinimo kupinų balsų. 1933 m. Vokietijoje buvo daugybė užsienio žurnalistų ir kitokių atvykėlių, o Hitleriui keleriems ateinantiems metams reikėjo taikos ir prekybos. Taigi jis atšaukė boikotą, bet panaudojo nepalankius atsiliepimus užsienio spaudoje, kad pagrįstų dar radikalesnę ateities politiką. Naciai ėmė skelbti, kad Europos ir Amerikos laikraščiai esą kontroliuojami žydų ir bet kokia užsienio kritika esanti tarptautinio žydų sąmokslo prieš Vokietijos tautą dalis[10].

Taigi retorika buvo svarbus 1933 m. pavasario boikotų palikimas. Hitleris sugalvojo argumentą, kuriuo nuolatos naudojosi ir daug vėliau, kai jo armijos užkariavo didžiąją dalį Europos, o jo institucijos žudė milijonus žydų - kad ir ką Vokietija ir vokiečiai daro, jie tai daro gindamiesi nuo tarptautinės žydijos. Žydai visada esą agresoriai, o vokiečiai - visada aukos.

Iš pradžių vidaus politikos srityje Hitleriui antikomunizmas labiau tiko negu antisemitizmas. Norėdamas užvaldyti Vokietijos valstybę, jis turėjo sutriuškinti komunistus ir socialdemokratus. Per 1933 m. buvo įkalinta apytiksliai du šimtai tūkstančių vokiečių, dauguma jų žmonės, laikyti kairiaisiais režimo priešininkais. Hitlerio teroras 1933 m. buvo skirtas juos įbauginti, bet ne pašalinti: dauguma šių žmonių netrukus buvo paleisti iš įkalinimo vietų, kurias nacistai eufemiškai vadino „kardomosiomis areštinėmis". Komunistų partijai nebuvo leista užimti parlamente tą aštuoniasdešimt vieną vietą,

kurią ji laimėjo per rinkimus; netrukus visas jos turtas buvo konfiskuotas valstybės. 1933 m. liepą Vokietijoje buvo uždrausta priklausyti kokiai nors kitai politinei partijai, išskyrus nacių. Lapkritį naciai organizavo parlamento rinkimus, kuriuose galėjo dalyvauti ir laimėti tik jų kandidatai. Hitleris labai greitai padarė Vokietiją vienpartine valstybe - bet tikrai ne tokia, kokia būtų apsidžiaugęs Stalinas. Vokietijos komunistų partija, daugelį metų laikyta stipriausia komunistų partija už pačios Sovietų Sąjungos ribų, buvo sutriuškinta per kelis mėnesius. Jos pralaimėjimas sudavė rimtą smūgį tarptautinio komunistų judėjimo prestižui[11].

Iš pradžių Stalinas, regis, tikėjosi, kad ypatingi Sovietų Sąjungos ir Vokietijos santykiai bus išsaugoti nepaisant to, kad į valdžią iškilo Hitleris. Nuo 1922 m. abi valstybės plėtojo karinį ir ekonominį bendradarbiavimą, be žodžių suprasdamos, kad abi turi bendrą interesą - pertvarkyti Rytų Europą Lenkijos sąskaita. 1922 m. sudarytas Rapalo susitarimas buvo patvirtintas 1926 m. pasirašytos Berlyno sutarties neutralumo paktu; 1931 m. ši sutartis buvo pratęsta dar penkeriems metams. Aiškiausias gerų santykių ir bendro tikslo ženklas buvo Vokietijos kariniai mokymai Sovietų Sąjungos teritorijoje. Jie liovėsi 1933 m. rugsėjį. 1934 m. sausį nacių Vokietija pasirašė nepuolimo deklaraciją su Lenkija. Atrodė, kad šis stebinantis manevras rodo esminį persiorientavimą Vokietijos užsienio politikoje, tarsi Varšuva būtų užėmusi Maskvos vietą kaip Berlyno privilegijuotas partneris Rytuose. Kilo klausimas, ar tik vokiečiai ir lenkai nesirengia kartu kovoti prieš Sovietų Sąjungą[12].

Nauji Vokietijos santykiai su Lenkija Stalinui veikiausiai reiškė daugiau negu Vokietijos komunistų persekiojimas. Stalinas pats visada vykdydavo užsienio politiką dviem lygmenimis - diplomatiniu ir ideologiniu; vienas buvo orientuotas į valstybes, kitas į visuomenes, įskaitant ir sovietinę. Tvarkyti reikalams pirmuoju lygmeniu jis turėjo užsienio reikalų komisarą Maksimą Litvinovą, antruoju - Komunistų internacionalą. Jis turbūt manė, kad Hitlerio užsienio politikos metodai labai panašūs ir atviras jo antikomunizmas nesutrikdys gerų Berlyno ir Maskvos santykių. Tačiau savo veiksmais Lenkijos atžvilgiu Hitleris, rodės, prie antikomunistinės ideologijos pridėjo antisovietinę diplomatiją. Kaip Stalinas teisingai įtarė, Hitleris bandė užverbuoti Lenkiją jaunesniąja sąjungininke į kryžiaus žygį prieš Sovietų Sąjungą. 1933 m. pabaigoje, vykstant Vokietijos ir Lenkijos deryboms, Sovietų Sąjungos lyderiai

pagrįstai nerimavo, jog vokiečiai bando nupirkti Lenkijos teritoriją vakaruose už pažadą, kad šioji vėliau galės prisijungti Sovietų Ukrainos žemes. Tačiau Lenkija niekada neparodė jokio susidomėjimo Vokietijos siūlymais praplėsti susitarimą tokiais punktais. Vokietijos ir Lenkijos deklaracija iš tikrųjų neturėjo slapto protokolo dėl karinio bendradarbiavimo, nukreipto prieš SSRS, nors Sovietų Sąjungos žvalgyba ir propaganda taip ir tvirtino. Tačiau Hitleris tikrai norėjo panaudoti Vokietijos ir Lenkijos deklaraciją kaip draugiškų santykių, kurie turi pasiekti kulminacinį tašką karinėje sąjungoje prieš SSRS, atnaujinimo pradžią. 1934 m. pavasarį jis garsiai samprotavo, koks akstinas tam galėtų tikti[13].

1934 m. sausį Sovietų Sąjungos padėtis buvo pasibaisėtina. Savo vidaus politika ji numarino badu milijonus savų piliečių. Jos užsienio politika padėjo iškilti grėsmingam antikomunistiniam diktatoriui Hitleriui, kuris sudarė taiką su buvusiu bendru Vokietijos ir Sovietų Sąjungos priešu Lenkija.

Tačiau Stalinas rado retorinį ir ideologinį atsarginį išėjimą. 1934 m. sausį-vasarį vykusiame Sovietų Sąjungos komunistų partijos suvažiavime, pagarsėjusiame „Nugalėtojų suvažiavimo" pavadinimu, Stalinas tvirtino, kad Sovietų Sąjungoje baigėsi antroji revoliucija. Badmečiai, skaudžiausia Sovietų Sąjungos tautų patirtis, liko nepaminėti. Jie susiliejo į bendrą istoriją apie tai, kaip Stalinas ir jo ištikimi bendražygiai įveikė priešų pasipriešinimą ir įgyvendino penkmečio planą. Lazaris Kaganovičius šlovino savo šeimininką Staliną kaip „didingiausios revoliucijos žmonijos istorijoje" kūrėją. Hitlerio iškilimas, nepaisant regimybės, esąs besiartinančios sovietų sistemos pergalės pasaulyje ženklas. Nacių brutalumas atskleidęs, kad kapitalizmas netrukus sugrius dėl savo paties prieštaravimų ir kad Europos revoliucija esanti jau čia pat[14].

Ši interpretacija galėjo atrodyti prasminga tik įsitikinusiems revoliucionieriams, komunistams, jau susietiems su savo vadu tikėjimu ir baime. Tik išties ypatingo mąstymo žmogus galėtų rimtai manyti, kad kuo blogesnė atrodo padėtis, tuo iš tiesų yra geriau. Toks argumentavimas buvo vadinamas dialektika, tačiau tuo metu šis žodis (nors jis garbingos graikiškos kilmės ir vartotas Hegelio bei Marxo veikaluose) nereiškė nieko daugiau, išskyrus psichinį gebėjimą priderinti savo suvokimą prie besikeičiančių Stalino valios išraiškų[15].

Tarpukario Europa apie 1933 m.

Stalinas savo ruožtu žinojo, kad vien retorikos nepakanka. Nors jis ir skelbė, kad Hitlerio revoliucija esanti besiartinančios socializmo pergalės ženklas, skubiai ėmė keisti savo vidaus politiką. Jis nebekerštavo Ukrainos valstiečiams. Valstiečiai, išgąsdinti ir įbauginti, turėjo gyventi toliau ir gaminti sovietų valstybei reikalingus maisto produktus. Sovietų politika dabar leido visiems valstiečiams dirbti mažą plotelį, privataus sodo dydžio, savo asmeninėms reikmėms patenkinti. Rekvizicijos kvotos ir eksporto užduotys liovėsi nepagrįstai augti. 1934 m. badas Sovietų Sąjungoje baigėsi[16].

Hitlerio iškilimas suteikė galimybę pateikti Sovietų Sąjungą kaip Europos civilizacijos gynėją. Stalinui prireikė daugiau kaip metų tai suprasti, bet

1934 m. birželį jis pagaliau susiprotėjo. Tada buvo paskelbta naujoji Komunistų internacionalo linija, kuria politikos „klasė prieš klasę" buvo atsisakyta. Dabar Sovietų Sąjunga ir viso pasaulio komunistų partijos turėjo suburti kairiuosius į „antifašistų stovyklą". Užuot be kompromisų kovoję klasinę kovą, komunistai turėjo gelbėti civilizaciją nuo kylančio fašistinio tvano. Fašizmą, kurį tokiu pavadinimu išpopuliarino italas Mussolini, Sovietų Sąjunga vaizdavo kaip bendrą vėlyvojo kapitalizmo supuvimo apraišką. Nors fašizmo plitimas reiškė senosios kapitalistinės tvarkos pabaigą, jo arši neapykanta Sovietų Sąjungai (kaip buvo teigiama) pateisino Sovietų Sąjungos ir komunistų kompromisus su kitomis kapitalistinėmis jėgomis (Sovietų Sąjungos gynimo interesais). Europos komunistai turėjo persitvarkyti, tapti „antifašistais" ir bendradarbiauti su socialdemokratais bei kitomis kairiosiomis partijomis. Komunistams Europoje buvo nurodyta jungtis prie „Liaudies frontų", siekiant laimėti rinkimus sudaryti rinkimines sąjungas su socialdemokratais ir kitomis kairiosiomis partijomis. Kurį laiką komunistai turėjo veikti pagal demokratinių valstybių taisykles, užuot stengęsi jas sugriauti[17].

Vokietijos komunistai ir socialdemokratai šių pokyčių, žinoma, sulaukė per vėlai. Tačiau visoje Vakarų ir Pietų Europoje žmonės, troškę sulaikyti Hitlerio įtakos ir fašizmo plitimą, džiaugėsi nauja Sovietų Sąjungos pozicija. Pateikdamas Sovietų Sąjungą kaip „antifašizmo" tėvynę, Stalinas siekė gėrio monopolijos. Koks protingas žmogus remtų fašistus, o ne antifašistus? Visi tie, kurie nusiteikę prieš Sovietų Sąjungą, siekė įteigti jis, tikriausiai yra fašistai ar bent jau jiems prijaučiantys. Liaudies fronto laikotarpiu, nuo 1934 m. birželio iki 1939 m. rugpjūčio, apytiksliai trys ketvirtadaliai milijono Sovietų Sąjungos piliečių Stalino įsakymu buvo sušaudyti, dar daugiau jų ištremta į gulagą. Dauguma represuotųjų buvo valstiečiai ir darbininkai, žmonės, kuriems Sovietų Sąjungos socialinė sistema pagal ideologiją turėjo tarnauti. Kiti represuotieji daugiausia buvo nacionalinių mažumų atstovai. Pamatęs, kaip Hitlerio iškilimas užgožė 1933 m. badą Sovietų Sąjungoje, Stalinas ėmė siekti nukreipti dėmesį ir nuo Didžiojo teroro[18].

Didžiausias pasisekimo galimybes Liaudies frontas turėjo labiausiai nuo Sovietų Sąjungos nutolusiose Vakarų Europos demokratinėse valstybėse - Prancūzijoje ir Ispanijoje. Didžiausio triumfo jis susilaukė Paryžiuje, kur 1936 m. gegužę Liaudies fronto vyriausybė iš tikrųjų atėjo į valdžią. Kai-

riosios partijos (įskaitant Herriot radikalus) laimėjo rinkimus, ir socialistas Leonas Blumas tapo premjeru. Prancūzijos komunistai, pergalingos rinkimų koalicijos dalyviai, formaliai neįėjo į vyriausybę, bet prisidėjo prie parlamentinės daugumos ir darė įtaką politikai. Taigi atsirado ir galimybė susilaukti pritarimo reformoms - nors komunistams labiausiai rūpėjo, kad Prancūzijos užsienio politika būtų draugiška Sovietų Sąjungai. Paryžiuje Liaudies fronto sėkmė buvo suvokiama kaip vietinių kairiojo sparno tradicijų triumfas. Tačiau daugelis, ypač politiniai pabėgėliai iš nacių Vokietijos, suvokė ją kaip Sovietų Sąjungos sėkmę ir net patvirtinimą, kad ji palaiko demokratiją ir laisvę. Prancūzijoje susikūrus Liaudies frontui, kai kuriems iškiliausiems Europos intelektualams tapo daug sunkiau kritikuoti Sovietų Sąjungą[19].

Ispanijoje keleto partijų koalicija taip pat suformavo Liaudies frontą ir laimėjo 1936 m. vasario rinkimus. Tačiau ten įvykiai pasuko visiškai kitokia linkme. Liepą Ispanijos armijos karininkai, remiami kraštutinių dešiniųjų grupių, surengė coup detat' ir pabandė nuversti išrinktą vyriausybę. Vyriausybė pasipriešino ir Ispanijoje prasidėjo pilietinis karas. Nors ispanams tai buvo iš esmės vidaus kova, ideologiniai Liaudies fronto laikotarpio priešai ėmė remti skirtingas joje kovojančias puses. 1936 m. spalį Sovietų Sąjunga ėmė tiekti ginklus kovojančiai Ispanijos respublikai, o nacių Vokietija ir fašistinė Italija palaikė dešiniąsias jėgas, kurioms vadovavo generolas Francisco Franco. Ispanijos pilietinis karas paskatino artimesnius Berlyno ir Romos ryšius ir tapo Sovietų Sąjungos politikos Europoje dėmesio centru. Daugelį mėnesių kiekvieną dieną įvykiai Ispanijoje buvo aprašomi pirmuosiuose pagrindinių Sovietų Sąjungos laikraščių puslapiuose[20].

Ispanija tapo Europos socialistus vienijančia vėliava; jie vyko į šią šalį kovoti už pavojuje atsidūrusius respublikonus, ir daugelis buvo įsitikinę, kad Sovietų Sąjunga, savaime suprantama, esanti demokratijos pusėje. Vienas iš įžvalgesnių Europos socialistų, anglų rašytojas George'as Orwellas, baisėjosi matydamas, kokiomis priemonėmis Ispanijos stalinistai kovoja dėl įtakos tarp Ispanijos kairiųjų. Pasak jo, Sovietų Sąjunga kartu su ginklais eksportavo ir savo politinę praktiką. Stalinas padėjo Ispanijos respublikai ne už dyką: už pagalbą jis pareikalavo teisės Ispanijos teritorijoje kovoti dėl įtakos. Pa-

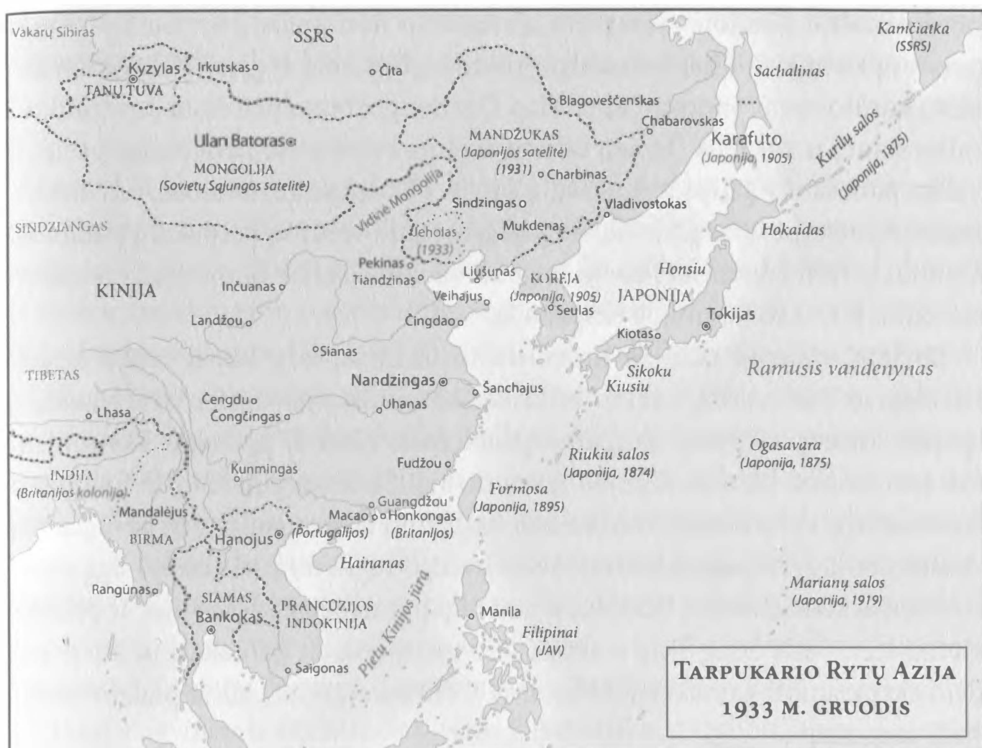
'Valstybės perversmą (*pranc*.).

grindinis Stalino konkurentas Trockis vis dar buvo gyvas (nors ir ištremtas, tolimojoje Meksikoje), ir daugelis ispanų, ginančių savo respubliką, buvo labiau prisirišę prie Trockio asmens negu prie Stalino Sovietų Sąjungos. Netrukus komunistų propaganda ispanų trockistus ėmė vaizduoti kaip fašistus, o Sovietų Sąjunga ėmė siųsti į Ispaniją NKVD pareigūnus sušaudyti juos už „išdavystę"[21].

Liaudies fronto priešai pateikė tai kaip Komunistų internacionalo sąmokslą siekiant užvaldyti pasaulį. Liaudies fronto susikūrimas suteikė Japonijai ir Vokietijai pretekstą sustiprinti dvišalius ryšius. 1936 m. lapkričio 25-ąją Vokietija ir Japonija pasirašė Antikominterno paktą, kuriuo įsipareigojo konsultuotis viena su kita, jeigu kuri nors iš jų būtų užpulta. 1937 m. gegužės 11 d. Japonijos ir Vokietijos specialiosios tarnybos pasirašė sutartį, kuri numatė keistis žvalgybos duomenimis apie SSRS ir apėmė bendrą planą, kaip panaudoti nacionalinius judėjimus Sovietų Sąjungos pasienio regionuose prieš ją pačią[22].

Sovietų Sąjungos požiūriu, Japonija tuo metu kėlė didesnę grėsmę negu Vokietija. Pirmąją 1937 m. pusę atrodė, kad Vokietija tik papildo Japonijos keliamą grėsmę, o ne atvirkščiai. Japonijos politiką lėmė besirungiančios imperinės vizijos. Viena iš jų numatė imperiją pietuose, kita - šiaurėje. Įtakinga Japonijos kariškių klika manė, kad raktas į ekonomikos plėtrą ateityje yra Sibiro ištekliai. Mandžukas, Japonijos satelitas Mandžiūrijoje, turėjo ilgą sieną su Sovietų Sąjungos Sibiru ir vis labiau panėšėjo į starto aikštelę invazijai. Japonus žavėjo idėja Sovietų Sąjungai priklausančioje teritorijoje Rytų Sibire sukurti marionetinę Ukrainos valstybę su apytiksliai milijonu gyventojų ukrainiečių - kurie gyveno ten kaip tremtiniai ar naujakuriai. Tokijas manė, kad į gulagą ištremtus ukrainiečius galima pasitelkti kovai su sovietų valdžia, jeigu paremtų užsienio valstybės. Lenkijos žvalgai, kurie žinojo apie šį sumanymą, vadino jį „Antruoju Mandžuku"[23].

1933 m. atrodė, kad japonai tikrai turi ilgalaikių interesų Sibire. Speciali Japonijos akademija Mandžuke, Charbino mieste, jau buvo išleidusi pirmąją jaunų, rusiškai kalbančių imperialistų, tokių kaip Čijunė Sugihara, laidą. Sugihara buvo vienas iš derybininkų, parengusių 1935 m. sutartį, pagal kurią Sovietų Sąjunga pardavė japonams savo teises į geležinkelį Mandžiūrijoje.

Sugihara taip pat buvo atsakingas už Mandžuko užsienio reikalų ministerijos veiklą. Atsivertęs į Rusijos ortodoksų tikėjimą ir vedęs rusę, Sugihara pasivadino Sergejumi ir didžiąją dalį laiko praleisdavo Charbino rusų rajone. Ten jis susidraugavo su rusų emigrantais ir pasitelkė juos šnipinėjimo misijoms Sovietų Sąjungos teritorijoje. Sovietų Sąjungos ir Japonijos dvikova Rytų Azijoje patraukė Garetho Joneso dėmesį ir jis tais pačiais metais atvyko į Mandžiūriją. Šis valas, pasižymintis slėpininga intuicija naujienoms, nesuklydo ir šį kartą, kai nutarė, kad šis regionas tapo svarbia pasaulinio „fašizmo" ir „antifašizmo" konflikto arena. Šiek tiek paslaptingomis aplinkybėmis jis buvo pagrobtas banditų ir nužudytas[24].

Stalinui veikiausiai susirūpinimą kėlė ne tik tiesioginė Japonijos puolimo Sovietų Sąjungos Sibire grėsmė, bet ir Japonijos imperijos Rytų Azijoje konsolidacija. Mandžukas buvo vienintelė Japonijos kolonija, įkurta nuo istorinės Kinijos atplėštoje teritorijoje, ir neatrodė, kad Japonija ketintų apsiriboti vien ja. Kinija turėjo ilgiausią sieną su Sovietų Sąjunga, o jos valstybinė santvarka

buvo nestabili. Kinijoje vyko pilietinis karas, ir nacionalistų vyriausybė turėjo persvarą kovoje su kinų komunistų partija. „Ilgajame žygyje" Kinijos komunistų kariuomenė, vadovaujama Mao Dzedongo, buvo priversta pasitraukti į šalies šiaurę ir vakarus. Tačiau atrodė, kad nė viena pusė nėra pajėgi pasiekti kažko panašaus į galios monopoliją šalyje. Net tuose regionuose, kur nacionalistai turėjo persvarą, jų valdžia priklausė nuo vietinių karo vadų paramos. Stalinui turbūt labiausiai rūpėjo tai, kad nacionalistai ir komunistai negalėjo susitelkti kovai su Japonijos ekspansija.

Sovietų užsienio politika turėjo du uždavinius, tarp kurių turėjo atrasti balansą: ne itin svarbų - remti broliškas komunistų partijas, ir svarbiausią - spręsti sovietų valstybės saugumo problemas. Nors iš principo Komunistų internacionalas palaikė Kinijos komunistus, Stalinas ginklavo ir finansavo nacionalistų vyriausybę, tikėdamasis užtikrinti sienos saugumą. Daugiausia musulmonų gyvenamame Kinijos Sindziango regione, kuris turėjo ilgą sieną su Sovietų Kazachstanu, Stalinas lygiai taip pat nepaisė ideologijos ir palaikė vietinį karo vadą Šeng Šicai - siuntė jam inžinierius ir kalnakasius, kurie padėjo eksploatuoti gamtos išteklius, ir NKVD pareigūnus, kurie padėjo užtikrinti saugumą[25].

Žvelgiant pasauliniu mastu, Vokietijos ir Japonijos draugiškų santykių atnaujinimas galėjo būti suvokiamas kaip sovietų tėvynės apsupties rato, susidedančio iš Japonijos, Vokietijos ir Lenkijos, užbaigimas. Tai buvo trys svarbiausios Sovietų Sąjungos kaimynės; šios trys valstybės buvo nugalėjusios Sovietų Sąjungą (arba Rusijos imperiją) karuose, kurie vyko Stalino gyvenimo laikotarpiu. Nors Vokietija pralaimėjo Pirmąjį pasaulinį karą, jos kariai 1917 m. nugalėjo Rusijos kariuomenę Rytų fronte. Japonija pažemino Rusijos kariuomenę ir karinį jūrų laivyną per 1904-1905 m. Rusijos-Japonijos karą. Lenkija buvo nugalėjusi Raudonąją armiją visai neseniai - 1920 m. Dabar, kai Vokietija sudarė dvišales sutartis su Lenkija ir Japonija, atrodė, kad šios trys valstybės išsirikiavo kovai su Sovietų Sąjunga. Jeigu Antikominterno paktas ir Vokietijos-Lenkijos nepuolimo deklaracija būtų iš tikrųjų apėmę slaptus protokolus, numatančius Sovietų Sąjungos puolimą, tai Stalinas būtų buvęs teisus dėl apsupties. Tačiau iš tikrųjų slaptų protokolų nebuvo, o puolamoji sąjunga tarp Tokijo, Varšuvos ir Berlyno buvo labai mažai tikėtina, gal net neįmanoma. Nors Lenkijos ryšiai su Japonija buvo geri, Varšuva nenorėjo imtis jokių

veiksmų, kurie galėjo būti interpretuoti kaip priešiški Sovietų Sąjungai. Lenkija atsisakė Vokietijos kvietimo prisijungti prie Antikominterno pakto[26].

Vienas iš Stalino politinių talentų buvo jo gebėjimas prilyginti išorines grėsmes nesėkmėms vidaus politikoje, tarytum tai iš tikrųjų būtų buvę tas pats ir tarytum jis pats nebūtų už nieką atsakingas. Jis mokėjo neprisiimti kaltės už politikos nesėkmes ir pavaizduoti pasirinktus vidaus priešus kaip užsienio didvalstybių agentus. Dar 1930 m., kai išryškėjo kolektyvizacijos problemos, jis jau kalbėjo apie tarptautinį Trockio šalininkų ir įvairių užsienio didvalstybių sąmokslą. Akivaizdu, skelbė Stalinas, kad „kol egzistuoja kapitalistinė apsuptis, tarp mūsų bus kenkėjų, šnipų, sabotuotojų ir žudikų". Dėl visų Sovietų Sąjungos politinių problemų esančios kaltos reakcinės valstybės, kurios nori sulėtinti teisingą istorijos kursą. Visi tariamieji penkmečio plano trūkumai esą užsienio intervencijos rezultatas. Todėl buvo pateisinamos net pačios griežčiausios bausmės išdavikams, o kaltininkai visada gyvendavo kur nors Varšuvoje, Tokijuje, Berlyne, Londone arba Paryžiuje[27].

Taigi tais metais stalinizmas rėmėsi savotišku dvigubu blefu. Liaudies fronto populiarumas buvo palaikomas socializmo kūrėjų pasiekimais, kurie iš esmės buvo propagandos pasiekimai. O badas ir kančios šalies viduje buvo aiškinami užsienio šalių ardomąja veikla, nors tokie kaltinimai iš esmės neturėjo pagrindo. Sovietų Sąjungos partijos aparato ir Komunistų internacionalo viršūnėse Stalinas manipuliavo abiem šiais blefais vienu metu ir tvirtino, kad Sovietų Sąjungai gresia užsienio valstybių karinės intervencijos, nes jos ganėtinai sumanios ir karui gali pasitelkti Sovietų Sąjungos piliečius, nukentėjusius nuo jo politikos. Galų gale pirmoji Sovietų Sąjungos istorijos pamoka buvo ta, kad karui su užsienio priešais galima sėkmingai pasitelkti vidaus opoziciją. Pats Leninas buvo Vokietijos slaptasis ginklas Pirmajame pasauliniame kare, o ir pati 1917 m. bolševikinė revoliucija buvo Vokietijos užsienio politikos šalutinis padarinys. Todėl dabar, praėjus dvidešimčiai metų, Stalinas bijojo, kad jo priešininkai Sovietų Sąjungoje pasinaudos būsimuoju karu ir nuvers jo paties režimą. Trockis buvo emigracijoje, visai kaip Leninas 1917 m. Per karą Trockis galėjo grįžti ir suburti draugėn savo šalininkus, kaip prieš dvidešimt metų padarė Leninas[28].

1937 m. Sovietų Sąjungos komunistų partijos viduje jokios reikšmingos politinės opozicijos Stalinui nebebuvo, bet tai, regis, tik įtikino jį, kad jo politiniai priešai išmoko būti nematomi. Kaip ir per badmečio apogėjų, tais metais jis vėl ėmė tvirtinti, kad pavojingiausi valstybės priešai atrodo nekenksmingi ir ištikimi. Visi priešai, net nematomi, turį būti demaskuoti ir išnaikinti. 1937 m. lapkričio 7-ąją, per dvidešimtąsias bolševikinės revoliucijos metines (ir penktąsias jo žmonos savižudybės metines), Stalinas pasakė tokį tostą: „Mes negailestingai sunaikinsime kiekvieną, kuris savo veiksmais ar savo mintimis - taip, mintimis! - kelia grėsmę socialistinės valstybės vienybei. Išgerkime už galutinį visų priešų - jų pačių ir jų giminaičių - sunaikinimą!"[29]

Kitaip negu Hitleris, Stalinas turėjo įrankį vykdyti tokią politiką: saugumo pajėgas, kurios anksčiau buvo žinomos ČK ir OGPU pavadinimais, o tuo metu pavadintos NKVD. Sovietų saugumo pajėgos susiformavo per pačią bolševikinę revoliuciją ir buvo vadinamos ČK. Jų misija iš pradžių buvo labiau politinė, ne teisinė: šalinti revoliucijos priešininkus. Kai buvo įkurta Sovietų Sąjunga, ČK (OGPU, NKVD) tapo didžiulėmis saugumo pajėgomis, kurioms buvo pavesta užtikrinti sovietų įstatymų vykdymą. Išskirtinėmis aplinkybėmis, tokiomis kaip kolektyvizacija 1930 m., įprastos teisinės procedūros buvo suspenduojamos, ir OGPU pareigūnai („trojkų" vadovai) iš esmės atlikdavo teisėjų, prisiekusiųjų ir budelių funkcijas. Tokia praktika buvo grįžimas prie revoliucinės ČK tradicijos, pateisinamas susidariusia revoliucine padėtimi: arba žengimu link socializmo, arba grėsme jam. Antroje ketvirtojo dešimtmečio pusėje, norėdamas sutriuškinti pasirinktus priešus, Stalinas turėjo įtikinti NKVD, kad kyla kokia nors krizė - tokia, kuriai įveikti reikia ypatingų priemonių[30].

Galimybę paimti NKVD kontrolę į savo rankas Stalinui suteikė dramatiška žmogžudystė. 1934 m. gruodį Leningrade buvo nužudytas Sergejus Kirovas, vienas iš artimiausių Stalino bendražygių. Stalinas pasinaudojo Kirovo nužudymu panašiai kaip Hitleris prieš metus Reichstago padegimu. Jis apkaltino vidaus politinius priešininkus Kirovo nužudymu ir pareiškė, kad jie planavo įvykdyti ir daugiau teroro aktų prieš Sovietų Sąjungos vadovus. Nors Kirovo žudiką Leonidą Nikolajevą pavyko suimti tą pačią dieną, kai buvo įvykdytas nusikaltimas, Stalinas nepasitenkino paprastomis tyrimo ir bausmės proce-

dūromis. Jis pareikalavo priimti ypatingą įstatymą, leidžiantį greitai įvykdyti „teroristų" egzekuciją. Pabrėždamas terorizmo grėsmę, jis paskelbė, kad buvę jo priešininkai iš kairiojo Politbiuro sparno rezgė sąmokslą, ketindami nužudyti Sovietų Sąjungos vadovus ir nuversti sovietų valdžią[31].

Tai, kaip Stalinas interpretavo žmogžudystę Leningrade, buvo tiesioginis iššūkis Sovietų Sąjungos saugumo pajėgoms. NKVD nebuvo linkusi priimti jo teorijos, iš dalies todėl, kad nebuvo jokių įrodymų. Kai NKVD vadovas Genrichas Jagoda drįso surengti Stalino apklausą, jam buvo patarta pasisaugoti, nes kitaip būsiąs „pritrėkštas". Stalinas rado sąjungininką, Nikolajų Ježovą, norintį propaguoti Stalino įvykių versiją. Ježovas, mažytis žmogelis iš Lenkijos ir Lietuvos pasienio regiono, jau buvo pagarsėjęs savo požiūriu, kad opozicija ir terorizmas yra neatskiriami. 1935 m. vasarį jis ėmė vadovauti „kontrolės komisijai", kuri Politbiurui rinko kompromituojančią informaciją apie Centro komiteto narius. Atrodė, Stalinas ir Ježovas sustiprino vienas kito tikėjimą visuotiniais sąmokslais. Stalinas ėmė pasikliauti Ježovu ir, parodydamas reto artumo ženklą, net išreiškė susirūpinimą jo sveikata. Ježovas iš pradžių tapo Jagodos pavaduotoju, o paskui užėmė jo vietą. 1936 m. rugsėjį Ježovas tapo vidaus reikalų komisaru, NKVD vadovu. Jagoda iš pradžių buvo paskirtas į kitą postą, o po dvejų metų - sušaudytas[32].

Nuo 1936 m. rugpjūčio Ježovas viešuose parodomuosiuose teismuose kaltino buvusius Stalino politinius priešininkus fantastiškais nusikaltimais. Šių garsių žmonių prisipažinimai patraukė pasaulio dėmesį. Levas Kamenevas ir Grigorijus Zinovjevas, buvę Trockio sąjungininkai ir Stalino priešininkai, buvo nuteisti rugpjūčio 19-24 d. Jie prisipažino dalyvavę teroro sąmoksle, kurio tikslas - nužudyti Staliną, ir kartu su keturiolika kitų žmonių nuteisti mirties bausme ir sušaudyti. Šie seni bolševikai buvo įbauginti, palaužti ir tiesiog kartojo scenarijaus tekstą. Tačiau jų prisipažinimai, kuriais daug kas patikėjo, pateikė savotišką alternatyvią Sovietų Sąjungos istoriją - tokią, kurioje Stalinas visada teisus. Kituose parodomuosiuose teismuose Stalinas net laikėsi trečiojo dešimtmečio pabaigos ritmo: susidorojęs su savo buvusiais priešininkais iš kairiojo sparno - Kamenevu ir Zinovjevu, jis ėmėsi buvusio priešininko iš dešiniojo sparno - Nikolajaus Bucharino. 1928 m., kai debatai dar buvo galimi, Bucharinas grasino įvardyti Staliną kaip bado organizatorių. Nors jis taip ir neįvykdė šio savo grasinimo, tai jo neišgelbėjo nuo mirties.

Trockis, tuo metu buvęs užsienyje ir negalėjęs būti teisiamas parodomuoju teismu, tapo tariamuoju sąmokslininkų vadeiva. Partijos laikraštis Pravda 1936 m. rugpjūčio 22-osios numerio antrašte aiškiai atskleidė sąmokslo grandinę: „Trockis-Zinovjevas-Kamenevas-gestapas". Ar galėjo trys minėti bolševikai, žmonės, kurie sukūrė Sovietų Sąjungą, iš tikrųjų būti apmokami kapitalistinių didvalstybių agentai? Ar buvo šie trys žydų kilmės komunistai tikėtini nacių Vokietijos slaptosios valstybinės policijos agentai? Žinoma, ne, bet šie kaltinimai buvo priimti rimtai net už Sovietų Sąjungos ribų[33].

Daugeliui europiečių ir amerikiečių parodomieji teismai buvo tiesiog teismai, o prisipažinimai - patikimas kaltės įrodymas. Kai kurie Sovietų Sąjungai simpatizuojantys stebėtojai žiūrėjo į juos kaip į teigiamus poslinkius: pavyzdžiui, Didžiosios Britanijos socialiste Beatrice Webb išreiškė pasitenkinimą, kad Stalinas „iškirto negyvus medžius". Kiti prijaučiantieji Sovietų Sąjungai, be abejo, įtarė, kad vyksta kažkas negera, bet nuslopino savo įtarimus, remdamiesi argumentu, kad SSRS, girdi, esanti nacių Vokietijos priešas, vadinasi - civilizacijos viltis. 1936 m. Europos viešoji nuomonė buvo taip poliarizuota, kad buvo išties sunku kritikuoti sovietų režimą ir nepasirodyti kitų akyse fašizmo ir Hitlerio šalininku. Tokia buvo dvilypė logika, kuria vadovavosi ir nacionalsocializmas, ir Liaudies frontas: Hitleris vadino savo priešus „marksistais", o Stalinas - „fašistais". Jie abu manė, kad nėra jokio vidurio kelio[34].

Stalinas paskyrė Ježovą vadovauti NKVD kaip tik tada, kai nusprendė įsikišti į Ispanijos reikalus; parodomieji teismai ir Liaudies frontas, jo požiūriu, buvo tos pačios politikos dalys. Liaudies frontas leido nustatyti, kas yra draugas, o kas - priešas, nors šis skirstymas, žinoma, priklausė nuo kintančios Maskvos linijos. Kaip ir kiekvienas atsivėrimas nekomunistinėms politinėms jėgoms, dalyvavimas Liaudies fronte pareikalavo didelio budrumo ir šalies viduje, ir užsienyje. Stalinui Ispanijos pilietinis karas buvo ir mūšis su ginkluotu fašizmu Ispanijoje bei jo rėmėjais užsienyje, ir kova su kairiojo sparno bei vidaus priešais. Jis manė, kad Ispanijos vyriausybė silpna todėl, kad nepajėgia surasti ir nužudyti šnipų ir išdavikų. Sovietų Sąjunga buvo ir valstybė, ir vizija, ir vidaus politinė sistema, ir internacionalinė ideologija. Jos užsienio politika visada būdavo vidaus politika, o jos vidaus politika visada būdavo užsienio politika. Tai buvo jos ir stiprybė, ir silpnybė[35].

Orwellas atkreipė dėmesį, kad Sovietų Sąjunga apie kovą su fašizmu Europoje viešai trimituoti ėmė kaip tik tada, kai šalies viduje prasidėjo kruvinos represijos prieš buvusius ar galimus priešininkus. Sovietų Sąjungos misijos Barselonoje ir Madride buvo įsteigtos kaip tik tada, kai prasidėjo parodomieji teismai. Susidūrimas su fašizmu Ispanijoje pateisino budrumą Sovietų Sąjungoje, o valymai Sovietų Sąjungoje pateisino budrumą Ispanijoje. Ispanijos pilietinis karas parodė, kad Stalinas, nepaisant pliuralistinės Liaudies fronto retorikos, pasiryžęs pašalinti opoziciją savajai socializmo versijai. Orwellas matė, kaip 1937 m. gegužę komunistai išprovokavo susidūrimus Barselonoje, po kurių Ispanijos vyriausybė iš dėkingumo Maskvai uždraudė trockistų partiją. „Šios purvinos peštynės tolimame mieste yra svarbesnės, negu galėtų pasirodyti iš pirmo žvilgsnio", - rašė Orwellas apie susirėmimus Barselonoje. Jis buvo visiškai teisus. Stalinas manė, kad Barselonoje buvo demaskuota penktoji fašistų kolona. Šie įvykiai atskleidė siaurą ir neperkalbamą stalinistų logiką, nepaisančią geografijos ir vietos politinės realybės. Orwellas aprašė juos viename jaudinančiame romano ***Homage to Catalonia*** („Katalonijai pagerbti") skyriuje; jo karo prisiminimai įtikino kai kuriuos Vakarų kairiuosius ir demokratus, kad fašizmas nėra vienintelis priešas[36].

Pačioje Sovietų Sąjungoje prisipažinimai parodomuosiuose teismuose tarsi įrodė egzistuojant užsienio žvalgybos agentūrų palaikomus organizuotus sąmokslus, kuriuos Ježovas vadino „centrais". 1937 m. birželio pabaigoje Maskvoje Ježovas informavo partijos Centro komitetą apie savo padarytas išvadas. Ježovas paskelbė partijos elitui, kad egzistuoja vienas didelis sąmokslas, „Centrų centras", į kurį įsivėlę visi politiniai priešininkai, ginkluotosios pajėgos ir net NKVD. Sąmokslininkų tikslas - sugriauti Sovietų Sąjungą ir jos teritorijoje restauruoti kapitalizmą. „Centrų centro" agentai nesibodį jokiomis priemonėmis, jie net kastravę avį prizininkę - šį sabotažo aktą Ježovas ypač išskyrė. Visa tai, esą, pateisina valymus partijoje, kariuomenėje ir NKVD. Tą patį mėnesį parodomuoju teismu buvo nuteisti aštuoni aukšti ginkluotųjų pajėgų vadai; kitą mėnesį buvo sušaudyta apytiksliai pusė Raudonosios armijos generolų. Iš 139 Centro komiteto narių, kurie dalyvavo 1934 m. partijos suvažiavime (Nugalėtojų suvažiavimas), maždaug 98 buvo sušaudyti. Iš viso per valymus ginkluotosiose pajėgose, valstybinėse institucijose ir Komunistų partijoje buvo sušaudyta apie penkiasdešimt tūkstančių žmonių[37].

Tuo pačiu metu, 1934-1937 m., Hitleris taip pat naudojo smurtą siekdamas įtvirtinti savo valdžią galios institucijose: partijoje, policijoje ir kariuomenėje. Kaip ir Stalinas, jis naujomis akimis pažvelgė į savo iškilimą į valdžią ir pasiuntė myriop kai kuriuos jam padėjusius žmones. Nors masinių žudynių mastai buvo daug mažesni, Hitlerio valymai parodė, kad teisės normos Vokietijoje priklauso nuo Vado užgaidų. Skirtingai nuo Stalino, kuris turėjo pajungti savo valdžiai NKVD, Hitleris ėmėsi teroro kaip būdo išplėtoti savo pamėgtą sukarintą organizaciją SS ir įtvirtinti jos pranašumą įvairių Vokietijos valstybinės policijos pajėgų atžvilgiu. Stalinas panaudojo savo valymus, kad įbaugintų Sovietų Sąjungos ginkluotąsias pajėgas, o Hitleris, įsakęs nužudyti nacistą, kurį kariuomenės vyriausioji vadovybė vertino kaip grėsmę sau, patraukė Vokietijos generolus į savo pusę.

Iškiliausias Hitlerio valymų taikinys buvo Ernstas Röhmas, vienos iš nacių sukarintų organizacijų - SA rudmarškinių - vadas. SA padėjo Hitleriui įtvirtinti asmeninę valdžią, įbauginti priešininkus (ir rinkėjus) ir ateiti į valdžią 1933 m. SA gatvių peštukai buvo naudingi Hitleriui kaip politikui, bet kai jis tapo kancleriu, jų paramos poreikis sumažėjo. Röhmas 1933 ir 1934 m. teigė, kad Vokietijai reikia antros revoliucijos, tačiau Hitleris taip nemanė. Röhmas taip pat puoselėjo asmenines ambicijas, kurios kirtosi su Hitlerio planais atkurti Vokietijos kariuomenę. Röhmas skelbė, kad jo SA geriau atspindi nacių dvasią negu Vokietijos ginkluotosios pajėgos, kurias jis pats norėjo kontroliuoti. Jo SA, turinti tris milijonus rudmarškinių, skaičiumi smarkiai lenkė kariuomenę, susidedančią iš 186 tūkstančių kareivių, kuriuos pagal Versalio sutartį buvo leista turėti Vokietijos ginkluotosioms pajėgoms. Hitleris norėjo sulaužyti šį sutarties įsipareigojimą, bet atkurdamas Vokietijos kariuomenę, o ne pakeisdamas ją sukarintomis organizacijomis ar jungdamasis su jomis[38].

1934 m. birželio pabaigoje Hitleris įsakė SS nužudyti Röhmą ir kelis tuzinus jo sąjungininkų, taip pat kitus savo varžovus nacistinio judėjimo viduje ir keletą politikų. SS vadovavo Heinrichas Himmleris, ypatingą dėmesį jis skyrė karių rasiniam grynumui, ideologiniam auklėjimui ir jų ištikimybei asmeniškai Hitleriui. Surengęs valymą, kuris pagarsėjo kaip „Ilgųjų peilių naktis", Hitleris pasitelkė vieną iš nacistinių sukarintų organizacijų - SS, kad užvaldytų kitą - SA. Jis parėmė Himmlerio veiklą ir sunaikino Röhmo - ir daugy-

bės kitų žmonių - darbą. 1935 m. liepos 14-ąją Hitleris pasakė parlamentui, kad buvo nužudyti septyniasdešimt keturi žmonės, bet tikrasis nužudytųjų skaičius buvo bent aštuoniasdešimt penki, tarp jų ir keli parlamento nariai (naciai). Savaime suprantama, jis teigė, kad Röhmas ir kiti nužudytieji planavo nuversti jo teisėtą vyriausybę ir tam reikėjo užkirsti kelią. Hitlerio kruvinas valymas palietė ne tik SA vadovybę, bet ir konservatorius bei buvusius vyriausybės vadovus. Iš trijų kanclerių, jo pirmtakų, vienas buvo nužudytas, kitas suimtas, o trečiasis pabėgo[39].

Kadangi žudymo kampanijos įrankiu buvo pasirinkta SS, Himmleris priartėjo prie valdžios centro. SS, dabar instituciškai atskirta nuo SA, tapo galingiausia institucija Nacionalsocialistų partijoje. Po „Ilgųjų peilių nakties" jos užduotis buvo pajungti gausias Vokietijos policijos įstaigas nacių ideologijai. Keisdamas personalą ir centralizuodamas institucijas Himmleris siekė sujungti savo SS su senosiomis Vokietijos policijos pajėgomis ir asmeniškai joms vadovauti. 1936 m. Hitleris paskyrė Himmlerį Vokietijos policijos vadovu. Taip jis tapo uniformuotų Tvarkos policijos vyrų, Kriminalinės policijos detektyvų ir Slaptosios valstybinės policijos (gestapo) operatyvinių darbuotojų vadovu. Policija buvo valstybinė institucija (arba, veikiau, apėmė daug skirtingų valstybinių institucijų), o SS - nacių partijos institucija; Himmleris siekė jas abi sutelkti. 1937 m. Himmleris įkūrė Vyresniųjų SS ir policijos vadovų valdybą, kurią sudarė regioniniai vadovai, teoriškai vadovaujantys ir SS, ir policijos pajėgoms; taip jis unifikavo vadovybės hierarchiją[40].

Kitas „Ilgųjų peilių nakties" pasiekimas, ne mažiau svarbus negu SS iškėlimas SA atžvilgiu, buvo pagerėję Hitlerio santykiai su generolais. Įsakęs nužudyti Röhmą, Hitleris pelnė kariuomenės vyriausiosios vadovybės dėkingumą. Iki 1934 m. kariuomenė buvo vienintelė svarbi valstybinė institucija, kurios Hitleriui nepavyko visiškai užvaldyti. Kai tik Hitleris parodė planuojąs atkurti kariuomenę, o ne sujungti ją su SA, padėtis netrukus pasikeitė. Kai po kelių savaičių mirė Vokietijos prezidentas, kariuomenė padėjo Hitleriui užimti valstybės galvos postą. Hitleris niekada nereikalavo, kad jį vadintų „prezidentu": jam buvo mielesnis „Vado" titulas. Nuo 1934 m. rugpjūčio vokiečių kareiviai prisiekdavo būti besąlygiškai ištikimi asmeniškai Hitleriui ir nuo to laiko kreipėsi į jį „Mano Vade". Vėliau tą mėnesį nacionaliniu plebiscitu Hitleriui buvo suteikti „Vado" ir „Reicho kanclerio" titulai. 1935 m. kovą Hitleris viešai

atšaukė Vokietijos įsipareigojimus, prisiimtus Versalio sutartimi, iš naujo įvedė karo prievolę ir pradėjo atkurti Vokietijos ginkluotąsias pajėgas[41].

Kaip ir Stalinas, Hitleris pademonstravo esąs valdžios institucijų šeimininkas, pateikdamas save kaip sąmokslo auką, o paskui atsikratydamas tikrų ar tariamų konkurentų. Tačiau Hitleris tuo pat metu kūrė tokius prievartos įrankius, kuriuos Stalinas paveldėjo iš Lenino ir bolševikų revoliucijos. SS ir Vokietijos policija niekada nebūtų pajėgusios organizuoti Vokietijoje tokio masto teroro kaip NKVD Sovietų Sąjungoje. „Ilgųjų peilių naktis", nors ir nusinešė daug gyvybių, nė iš tolo neprilygo Sovietų Sąjungoje vykusiems valymams partijoje, ginkluotosiose pajėgose ir NKVD, per kuriuos buvo nužudyta dešimtys tūkstančių žmonių, kur kas daugiau negu nacių režimas nužudė prieš Antrąjį pasaulinį karą. SS būtų prireikę laiko ir praktikos, kad galėtų varžytis su NKVD. Himmleris savo auklėtinius laikė „ideologiniais kareiviais", bet savo misiją užkariauti ir pavergti svetimas rases jie vykdė tik už tikrųjų kareivių nugarų, už fronto linijų: Lenkijoje po 1939 m. ir Sovietų Sąjungoje po 1941 m.[42]

Hitleris vidaus teroro ėmėsi rengdamasis būsimam puolamajam karui: kovoti turėjo išplėstas vermachtas, ištikimas Hitleriui, o SS ir policija - paversti griaunamuoju karu. Šiuo požiūriu Stalino nuogąstavimai dėl karo grėsmės buvo visiškai pagrįsti. Tačiau tame busimajame kare Vokietija nesitikėjo pagalbos iš Sovietų Sąjungos gyventojų. Šiuo atžvilgiu Stalino pavojaus scenarijus - užsienio priešų sąjunga su vidaus priešininkais - buvo visiškai klaidingas. Taigi dar didesnis teroras, kurio Stalinas griebėsi savo gyventojų atžvilgiu 1937 ir 1938 m., buvo visiškai nenaudingas ir iš tikrųjų sukėlė priešingą rezultatą.

Valymai Sovietų Sąjungos kariuomenėje, partijoje ir NKVD buvo įžanga į Stalino Didįjį terorą, kuris 1937 ir 1938 m. atėmė gyvybę šimtams tūkstančių žmonių vien dėl to, kad jie priklausė tam tikrai klasei ar tautinei grupei. Per valymus surengtos dešimčių tūkstančių žmonių kvotos tariamai atskleidė daugybę „organizacijų", „sąmokslų" ir „grupių", kurioms galima buvo priskirti vis daugiau Sovietų Sąjungos gyventojų. Komunistų partijos narių egzekucijos, be abejo, sukėlė baimę Komunistų partijoje, bet apskritai partijos narius

represijos aplenkdavo, jeigu jie pritardavo 1937 m. vasaros Stalino kursui ir sutikdavo persekioti tikruosius priešus Sovietų Sąjungos visuomenės masėse. Valymai taip pat bandė NKVD ištikimybę, kai Stalino užgaida buvo pakeista jos vadovybė, o jos pareigūnai buvo priversti stebėti, kaip represuojami jų kolegos. Tačiau 1937 m. vasarą apgulta NKVD buvo pasitelkta naikinti socialines grupes, kurias daugelis pareigūnų patys buvo linkę laikyti priešais. Daugelį mėnesių aukščiausioji Sovietų Sąjungos vadovybė planavo pulti žmonių grupę, kurios ji turbūt bijojo labiausiai - buožes[43].

Buožės buvo gajūs valstiečiai, išgyvenę Stalino revoliuciją: kolektyvizaciją, badą ir neretai gulagą. Kaip socialinė klasė, buožės (klestintys valstiečiai) iš tikrųjų niekada neegzistavo; šis terminas veikiau buvo sovietų etiketė, kuri ėmė gyventi savarankišką politinį gyvenimą. Pastangos likviduoti „buožes" vykdant pirmąjį penkmečio planą atėmė gyvybę daugybei žmonių, bet jos veikiau sukūrė, o ne sunaikino buožes kaip klasę: tuos, kurie buvo paniekinti ir represuoti, bet išgyveno. Milijonai žmonių, kurie buvo ištremti arba pabėgo per kolektyvizaciją, paskui buvo nuolatos laikomi buožėmis ir kartais priimdavo tą klasifikaciją. Taigi dabar Sovietų Sąjungos vadai turėjo galvoti, ką daryti su priešininkais, kuriuos revoliucija susikūrė pati. Komunistų partijos Centro komiteto 1937 m. vasario ir kovo plenume keli kalbėtojai padarė logišką išvadą, kad tyrą miestų proletariatą gadina „svetimi elementai" - buožės, „įnirtingi" sovietų sistemos priešai[44].

Būti buože reiškė ne tik būti patyrusiam kančias, bet ir būti nubloškštam toli nuo gimtųjų vietų. Per kolektyvizaciją milijonai buožių buvo ištremti į gulagą arba priversti išvykti į miestus. Tai reiškė, kad jie atsidūrė už šimtų ar net tūkstančių mylių nuo ankstesnių gyvenamųjų vietų. Nuosaikiausiais vertinimais, per pirmąjį penkmečio planą apytiksliai trys milijonai valstiečių tapo samdomais darbininkais. Toks galų gale ir buvo planas: iš agrarinės šalies paversti Sovietų Sąjungą pramonine valstybe. Turbūt apie du šimtus tūkstančių žmonių, kurie būtų buvę apšaukti buožėmis, išvyko į miestus dar nespėjus jų sušaudyti ar ištremti. Apytiksliai keturiems šimtams tūkstančių buožių pavyko pabėgti iš specialiųjų tremtinių gyvenviečių; kai kurie patraukė į miestus, dauguma - į kaimus. Dar dešimtims tūkstančių buvo leista palikti koncentracijos stovyklas ir specialiąsias tremtinių gyvenvietes pasibaigus jų bausmės laikui. Kadangi 1930, 1931 ir 1932 m. žmonės daugiausia buvo

nuteisti penkeriems metams gulago, 1935, 1936 ir 1937 m. prasidėjo masinis išgyvenusiųjų paleidimas[45].

Buvo remiamasi optimistiška prielaida, kad perkėlimas ir bausmė neutralizuos žalingą buožių socialinę kilmę ir padarys juos sovietų žmonėmis. Tačiau antroje ketvirtojo dešimtmečio pusėje stalinizmas liovėsi puoselėti tokius lūkesčius. Net socialinis mobilumas, būdingas jo industrializacijos politikai, dabar kėlė susirūpinimą. Buožės vėl stojo į kolūkius, ir kas galėjo garantuoti, kad jie nekurstys sukilimų, kaip kiti valstiečiai 1930 m. Buožės grįžo į visuomeninę santvarką, kuri daugeliu atžvilgių buvo tradicinė. Iš nuslėptų 1937 m. surašymo duomenų Stalinas žinojo, kad dauguma suaugusiųjų vis dar nepriima sovietų valstybės ateizmo ir tiki Dievą. Visuomenės religingumas praėjus dvidešimčiai metų po bolševikinės revoliucijos jį glumino ir veikiausiai erzino. Ar tik buožės negali atkurti ankstesnės visuomenės? - nerimavo jis[46].

Buožės, nuteisti vėliau ar ilgesniam laikui gulago, vis dar buvo tremtyje Sibire, Kazachstane, Sovietų Sąjungos Rytų ar Vidurinėje Azijoje: argi tokie žmonės negalėtų palaikyti Japonijos invazijos? 1937 m. birželį NKVD pranešė, kad ištremti buožės Sibire sudaro „stiprią atramą maištininkams rengti sukilimą". Girdi, turėdami užsienio valstybių paramą ir naudodamiesi karo priedanga buožės tikrai stotų į kovą su sovietų valdžia. O kol kas jie esą priešai šalies viduje. Viena represinė politika sukūrė pagrindą kitai: ištremti buožės nemėgo sovietų sistemos, o jų tremties vieta, taip toli nuo namų, buvo arti išorinės grėsmės šaltinio - besiplečiančios Japonijos imperijos[47].

NKVD pranešimai iš Tolimųjų Rytų piršo mintį apie galimą vidaus priešininkų ir užsienio valstybės sąjungą. 1937 m. balandį prasidėjo bruzdėjimas prieš Sovietų Sąjungos buvimą Kinijos Sindziango regione. Japonijos marionetinėje Mandžuko valstybėje japonai pasitelkė Rusijos politinius emigrantus, kurie visame Sibire mezgė pažintis su tremtiniais buožėmis. NKVD teigė, kad „Rusijos visuotinė karinė sąjunga", remiama Japonijos, planuojanti sukurstyti tremtinių buožių sukilimą, kai Japonija pradės puolimą. 1937 m. birželį regiono NKVD skyrius gavo leidimą masiškai suimti žmones, įtariamus bendradarbiavimu su „Rusijos visuotine karine sąjunga", ir vykdyti egzekucijas. Šios operacijos taikinys turėjo būti ištremti buožės ir buvę Rusijos imperijos pareigūnai, kurie tariamai jiems vadovavo. Savaime suprantama, tremtinių buožių buvo kur kas daugiau negu buvusių imperijos tarnautojų. Taip prasidėjo buožių žudynės jų tremties vietose Sibire[48].

Sovietų Sąjungos vadovai visada vertindavo Japonijos grėsmę kaip rytinę visuotinio kapitalistinės apsupties žiedo, dar apimančio Lenkiją ir nacių Vokietiją, pusę. Ruošdamiesi karui su Japonija Azijoje, jie taip pat ruošėsi karui Europoje. Kadangi tuo metu daug buožių iš azijinės Sovietų Sąjungos dalies grįžo namo į europinę dalį, atsirado prielaidų įtarti, kad priešų tinklai nusidriekė nuo vieno Sovietų Sąjungos pakraščio iki kito. Nors valstiečių žudynės prasidėjo Sibire, Stalinas, matyt, nusprendė nubausti ne tik tremtyje rytuose, bet ir visoje Sovietų Sąjungoje gyvenančius buožes.

Telegrama, pavadinta „Dėl antisovietinių elementų", Stalinas ir Politbiuras 1937 m. liepos 2-ąją davė bendrą nurodymą vykdyti masines represijas visuose Sovietų Sąjungos regionuose. Sovietų Sąjungos vadovybė manė, kad buožės atsakingi už neseniai nusiritusias sabotažų ir nusikalstamumo bangas, nors iš tiesų jos tik rodė, kad Sovietų Sąjungoje kažkas negerai. Politbiuras įsakė NKVD sričių valdyboms surašyti visus jų srityse gyvenančius buožes ir rekomenduoti egzekucijų ir trėmimų kvotas. Dauguma regioninių NKVD pareigūnų prašė leisti įtraukti į sąrašus įvairius „antisovietinius elementus". Liepos 11-ąją Politbiuras jau turėjo pirmąją dalį represuoti numatytų žmonių sąrašų. Stalino iniciatyva juose pateikti pradiniai skaičiai buvo suapvalinti, pridedant „papildomą tūkstantį". Taip buvo padidintas operacijos mastas, o saugumo pajėgoms pasiųstas aiškus signalas, kad vykdydama represijas ji neturi apsiriboti vien tik žmonėmis, kuriems jau yra užvestos bylos. Norėdami pademonstruoti stropumą, grasinimų ir valymų atmosferoje dirbantys NKVD pareigūnai turėjo surasti dar daugiau aukų[49].

Stalinas ir Ježovas norėjo „tiesiogiai fiziškai likviduoti visą kontrrevoliuciją", tai yra pašalinti priešus „kartą ir visiems laikams". Peržiūrėtos kvotos iš Maskvos buvo išsiųstos į regionus kaip dalis 1937 m. liepos 30-osios Įsakymo nr. 00447 „Dėl buvusių buožių, nusikaltėlių ir kitų antisovietinių elementų represavimo operacijų". Juo Stalinas ir Ježovas nurodė sušaudyti 79 950 Sovietų Sąjungos gyventojų, o 193 000 nuteisti nuo aštuonių iki dešimties metų kalėti gulage. Tai nereiškė, kad Politbiuras ir NKVD centrinė valdyba Maskvoje numatė represuoti 272 950 konkrečių asmenų. Kad būtų įvykdytos šios nekonkrečios kvotos, represuotas galėjo būti bet kuris Sovietų Sąjungos pilietis; kuris - spręsdavo vietos NKVD skyriai[50].

Nuosprendžių sušaudyti ir įkalinti kvotos oficialiai buvo vadinamos „li-

mitais", nors visi operacijos dalyviai žinojo, kad iš jų tikimasi jas viršyti. Jeigu neišnaudodavo „limitų", vietos NKVD pareigūnai turėjo rašyti pasiaiškinimus ir buvo skatinami juos viršyti. Nė vienas NKVD pareigūnas nenorėjo pasirodyti nepakankamai veržlus kovoje „su kontrrevoliucija", juo labiau kad jie žinojo Ježovo nuostatą - „geriau per daug negu per mažai". Per „buožių operaciją" buvo sušaudyta ne 79 950, o penkis kartus daugiau žmonių. Vadovaudamasi Įsakymu nr. 00447, iki 1938 m. pabaigos NKVD įvykdė mirties bausmę apytiksliai 386 798 Sovietų Sąjungos gyventojams[51].

Įgyvendinti Įsakymą nr. 00447 buvo pavesta tai pačiai institucijai, kuri ketvirtojo dešimtmečio pradžioje vykdė terorą Sovietų Sąjungos kaimuose: trijų asmenų komisijai, arba „trojkai". Sudarytos iš regioninio NKVD vadovo, regioninio partijos vadovo ir regiono prokuroro, „trojkos" buvo atsakingos, kad kvotos virstų egzekucijomis, o skaičiai - lavonais. Bendra represijų šalyje kvota buvo padalyta šešiasdešimt keturiems regionams, kuriuose buvo įkurtos regioninės „trojkos". Praktiškai „trojkas" sudarė NKVD vadovai, kurie paprastai pirmininkaudavo susirinkimams. Prokurorams buvo liepta ignoruoti teisines procedūras. Partijos vadovai turėjo kitų pareigų, nelabai išmanė saugumo reikalų ir bijojo, kad patys gali tapti teisiamaisiais. NKVD vadovai buvo savo stichijoje[52].

Įsakymas nr. 00447 pradėtas vykdyti tuštinant bylų spintas. NKVD turėjo tam tikrų duomenų apie buožes, kadangi buožė buvo valstybės sukurta kategorija. Nusikaltėliai, antroji žmonių grupė, paminėta įsakyme, pagal apibrėžimą buvo žmonės, susidūrę su teisėsaugos sistema. Kiti įsakyme įvardyti „antisovietiniai elementai" buvo tiesiog žmonės, kuriems vietos NKVD skyrius buvo užvedęs bylas. Vietos NKVD pareigūnai, padedami policijos, atliko tyrimus visų šešiasdešimt keturių zonų „operatyviniuose sektoriuose". „Operatyvinės grupės" sudarė kvosti numatytų žmonių sąrašus. Įrašytieji į šiuos sąrašus buvo suimami, verčiami prisipažinti ir skatinami skųsti kitus[53].

Prisipažinimai buvo išgaunami kankinant. NKVD ir kiti policijos organai taikė „konvejerio metodą", kurio esmė buvo nepertraukiamos kvotos dieną ir naktį. Jį papildė „stovėjimo metodas" - įtariami asmenys buvo verčiami stovėti išsirikiavę prie sienos ir mušami, jeigu paliesdavo ją arba užmigdavo.

Kadangi kvotoms buvo skirta mažai laiko, pareigūnai dažnai tiesiog mušdavo kalinius, kol jie prisipažindavo. Stalinas leido taip daryti 1937 m. liepos 21-ąją. Sovietų Baltarusijoje kvotėjai įkišdavo kalinių galvą į išvietę, o kai šie bandydavo keltis, mušdavo juos. Kai kurie tardytojai nešiodavosi su savimi prisipažinimų šablonus, į kuriuos tiesiog įrašydavo kalinio asmens duomenis ir ranka šį tą pataisydavo. Kiti tiesiog versdavo kalinius pasirašyti tuščius lapus, o paskui turėdami laiko patys juos užpildydavo. Tokiu būdu dokumentuodami „priešų mintis" sovietų saugumiečiai juos „demaskuodavo"[54].

Skaičius nustatydavo centras, bet žudoma buvo vietoje. „Trojkos", kurios vykdė Įsakymą nr. 00447, pačios skelbdavo nuosprendžius kaliniams - joms nereikėjo jokio patvirtinimo iš Maskvos, o kaliniai neturėjo jokios galimybės apskųsti jų nuosprendžio. Trys „trojkos" nariai naktį susitikdavo su tiriančiais pareigūnais. Svarstydami bylas jie išklausydavo labai trumpą pranešimą ir rekomenduojamą nuosprendį: mirtis arba gulagas. (Labai nedaug suimtųjų iš viso nebuvo nuteisti.) „Trojkos" beveik visada atsižvelgdavo į tardytojų rekomendaciją. Jos nagrinėjo šimtus bylų vienu metu, po šešiasdešimt ir daugiau per valandą; atskiro žmogaus gyvybės ir mirties klausimas buvo išsprendžiamas per minutę ar net greičiau. Pavyzdžiui, Leningrado „trojka" per vieną naktį nuteisė mirti 658 koncentracijos stovyklos Solovkuose kalinius[55].

Gulage, kaip ir visoje šalyje, irgi viešpatavo teroras. Sunku įsivaizduoti, kokią grėsmę sovietų valstybei galėjo kelti koncentracijos stovyklos kaliniai, bet, kaip ir SSRS regionai, gulago sistema turėjo savą mirties kvotą, kuri turėjo būti įvykdyta ar viršyta. Jeigu gali būti pavojingi žmonės, priskirti buožių kategorijai, vadinasi, pavojingi gali būti ir įkalintieji už tai, kad jie buožės. Gulago stovykloms buvo nustatyta pradinė dešimties tūkstančių egzekucijų kvota, nors galiausiai jose buvo sušaudyta 30 178 kaliniai. Omske, Pietvakarių Sibiro mieste, kurio apylinkėse buvo gausu specialiosiose gyvenvietėse apgyvendintų ištremtųjų per kolektyvizaciją, žudymo kampanijos vyko ypač žiauriai. Omsko NKVD vadovas jau 1937 m. rugpjūčio 1 d., kai Įsakymas nr. 00447 dar net nebuvo įsigaliojęs, prašė padidinti nustatytą aštuonių tūkstančių egzekucijos kvotą. Kartą jo pareigūnai per vieną naktį nuteisė 1301 žmogų[56].

Ši „buožių operacija" buvo vykdoma slapta. Niekam, įskaitant pasmerktuosius, apie nuosprendžius nebuvo pranešama. Iš pradžių nuteistieji būdavo tie-

siog uždaromi į kokį nors kalėjimą, o paskui arba įsodinami į prekinį vagoną, arba vežami į egzekucijos vietą. Egzekucijų infrastruktūra buvo įrengiama arba pasirenkama atsižvelgiant į slaptumo reikalavimus. Nuteistieji visada būdavo žudomi naktį, nuošaliose vietose - nepralaidžiose garsui požeminėse patalpose, dideliuose pastatuose, tokiuose kaip garažai, kur triukšmas galėjo užgožti šūvius, arba toli nuo gyvenviečių esančiuose miškuose. Budeliai visada būdavo NKVD pareigūnai, dažniausiai jie naudodavo Nagan pistoletą. Du vyrai laikydavo kalinį už rankų, budelis už nugaros vieną kartą iššaudavo į pakaušį, o paskui dažnai paleisdavo „kontrolinį šūvį" į smilkinį... „Po egzekucijos, - buvo nurodyta viename instrukcijų rinkinyje, - kūnai turi būti nuleisti į iš anksto iškastą duobę, paskui rūpestingai užkasti, o duobė privalo būti užmaskuota." Kai prasidėjo 1937 m. žiema ir žemė sušalo, duobės buvo ruošiamos naudojant sprogstamąsias medžiagas. Kiekvienas šių operacijų dalyvis turėjo prisiekti laikysiąs paslaptį. Tiesiogiai jose dalyvavo labai nedaug žmonių. Antai 1937 ir 1938 m. Maskvos NKVD komanda, sudaryta vos iš dvylikos vyrų, Maskvos Butovo priemiestyje sušaudė 20 761 žmogų[57].

Žmonės buvo šaudomi per visą „buožių operaciją", nuo pirmos iki paskutinės dienos: neslėpdamas pasididžiavimo Ježovas raportavo Stalinui, kad iki 1937 m. rugsėjo 7-osios buvo sušaudyti 35 454 žmonės. Tačiau 1937 m. laisvės atėmimo gulage nuosprendžių skaičius viršijo mirties bausmių skaičių. Laikui bėgant mirties bausmės vėl įgavo persvarą, o nuosprendžių ištremti sumažėjo. „Buožių operacijos" pabaigoje nužudytų ir ištremtų į gulagą žmonių skaičius beveik susilygino (nužudyta 378 326, o ištremta - 389 070). Bendrą poslinkį nuo trėmimų link sušaudymų lėmė praktinės priežastys: žmogų buvo lengviau sušaudyti negu deportuoti, o lageriai greitai persipildė ir neturėjo ką daryti su daugeliu deportuotųjų. Po vieno tyrimo Leningrade buvo sušaudyti (ne deportuoti) trisdešimt penki kurčnebyliai. Sovietų Ukrainoje NKVD vadovas Izrailis Leplevskis įsakė savo pareigūnams senyvus žmones šaudyti, o ne tremti. Tokiais atvejais Sovietų Sąjungos gyventojai buvo žudomi dėl to, kas jie buvo[58].

Sovietų Ukraina, kur kolektyvizacija susidūrė su plačiai paplitusiu „buožių pasipriešinimu", buvo pagrindinis žudynių centras. Leplevskis išplėtė Įsakymo 00447 galiojimo ribas ir įtraukė į jas tariamus ukrainiečių nacionalistus, kurie

nuo badmečio buvo traktuojami kaip grėsmė Sovietų Sąjungos teritoriniam vientisumui. Apie 40 530 Sovietų Ukrainos gyventojų buvo areštuota kaltinant nacionalizmu. Kai kurie ukrainiečiai areštuoti už tai, kad jie 1933 m. tariamai gavo pagalbą maistu iš Vokietijos. Kai 1937 m. gruodį Sovietų Ukrainai nustatytos kvotos (jau kartą padvigubintos) buvo įvykdytos, Leplevskis paprašė jas dar padidinti. 1938 m. vasarį Ježovas suteikė respublikai dar 23 650 mirčių kvotą. Iš viso 1937 ir 1938 m. NKVD pareigūnai, vykdydami „buožių operaciją“, sušaudė 70 868 Sovietų Ukrainos gyventojus. Mirties nuosprendžių, palyginti su kitomis bausmėmis, Sovietų Ukrainoje ypač padaugėjo 1938 m. Nuo sausio iki rugpjūčio mėnesio apie 35 563 žmonės buvo sušaudyti ir tik 830 išsiųsti į lagerius. Pavyzdžiui, Stalino srities „trojka“ 1938 m. liepos-rugsėjo mėn. buvo susitikusi septynis kartus ir nuteisė mirties bausme visus iki vieno iš 1102 kaltinamųjų. O Vorošilovgrado „trojka- nuteisė mirti visus 1226 žmones, kurių bylas ji nagrinėjo 1938 m. rugsėjį[59].

Šie milžiniški skaičiai reiškė nuolatines masines egzekucijas prie daugybės didžiulių duobių. Sovietų Ukrainos pramoniniuose miestuose darbininkai, tikrai ar tariamai kilę iš buožių, buvo nuteisiami mirties bausme už kokį nors sabotažą ir paprastai sušaudomi tą pačią dieną. Vinycioje nuteistus mirti žmones surišdavo, užkimšdavo jiems burną ir nuveždavo į automobilių plovyklą. Ten jau laukdavo sunkvežimis su įjungtu varikliu, kurio gausmas turėjo užgožti šūvius. Paskui kūnai buvo sukraunami į tą sunkvežimį ir išgabenami į kokią nors vietą mieste: pavyzdžiui, į sodą, parką ar kapines. Kol atliko savo darbą, NKVD vyrams Vinycios apylinkėse teko iškasti net aštuoniasdešimt septynis masinius kapus[60].

Kaip ir parodomieji teismai, „buožių operacija“ leido Stalinui dar kartą pergyventi trečiojo dešimtmečio pabaigos ir ketvirtojo dešimtmečio pabaigos metus, kai jo politinė padėtis buvo labai pažeidžiama, tik šį kartą rezultatas buvo nuspėjamas. Buvę politiniai oponentai, kritikavę jį už kolektyvizacijos politiką, buvo pašalinti fiziškai. Kaip partijos elito atstovų žudynės patvirtino Stalino, kaip Lenino įpėdinio, statusą, taip buožių žudynės patvirtino jo peršamą Lenino politikos interpretaciją. Jeigu kolektyvizacija sukėlė masinį badą, tai kalti dėl to buvo tik patys badaujantieji ir užsienio žvalgybos agentūros, kažkaip suorganizavusios visą tą badą. Jeigu kolektyvizacija padarė gy-

ventojams skriaudų, tai kalti dėl to buvo tik patys nukentėjusieji ir jų tariami rėmėjai užsienyje. Kaip tik todėl, kad Stalino politika buvo tokia katastrofiška, atrodė, kad jai ginti reikia tokios iškreiptos logikos ir daugybės mirčių. O kai tokios priemonės buvo įgyvendintos, jos galėjo būti pateiktos kaip istorijos nuosprendis[61].

Nors pateikė savo paties politikos priemones kaip neišvengiamas, Stalinas tolo (nors jokiu būdu to nepripažino) nuo marksizmo, kuris leido partijos vadovams kalbėti apie ateitį ir apsimesti, kad jie ją žino. Nors marksizmas buvo istorijos mokslas, jo natūralus pasaulis - ekonomika, o tyrimo objektas - socialinės klasės. Net šiurkščiausios leninistinės marksizmo interpretacijos teigė, kad žmonės priešinasi revoliucijai dėl savo klasinės kilmės. Tačiau stalinizmo laikais kažkas ėmė keistis; marksistinę kalbą persmelkė įprastas susirūpinimas valstybės saugumu ir smarkiai tą kalbą pakeitė. Kaltinamieji parodomuosiuose teismuose tariamai buvo išdavę Sovietų Sąjungą užsienio didvalstybėms. Sprendžiant iš kaltinimų, jeigu jų nusikaltimus ir lėmė klasiniai motyvai, tai tik netiesiogiai ir labai menkai: jie tariamai padėję imperialistinėms valstybėms, supančioms socialistinę tėvynę.

Nors kova su buožėmis iš pirmo žvilgsnio buvo klasinis teroras, žudynių ginklai kartais atsisukdavo ir į „nacionalistus“, kaip Sovietų Ukrainoje. Čia stalinizmas taip pat įvedė kažką nauja. Leninistinio marksizmo požiūriu, tautos turėjo džiaugsmingai pritarti sovietų projektui, kadangi jų socialinė pažanga sutapo su sovietų valstybės statyba. Todėl valstiečių klausimą, susiejus jį su nacionaliniu klausimu, iš pradžių buvo numatoma išspręsti taikiai: žmonės, pereinantys iš valstiečių į darbininkų, tarnautojų ar specialistų klasę, turėjo ugdytis nacionalinę savimonę kaip ištikimi sovietų piliečiai. Dabar, valdant Stalinui, valstiečių klausimas, susietas su nacionaliniu klausimu, taikiai būti išspręstas negalėjo. Ukrainos valstiečių tautinis sąmoningumas buvo pavojingas. Kitos, mažesnės nacionalinės mažumos buvo dar pavojingesnės. Dauguma Įsakymo nr. 00447 aukų Sovietų Ukrainoje buvo ukrainiečiai, tačiau tarp jų taip pat buvo neproporcingai daug lenkų. Jų atveju ryšys tarp klasės ir tautybės buvo turbūt akivaizdžiausias. Vienoje operatyvinėje stenogramoje NKVD pareigūnai sakė: „Jeigu jau lenkas, tai ir buožė.“[62]

Nacių teroras 1936-1938 m. buvo vykdomas panašiais principais; paprastai jis buvo nukreipiamas ne prieš konkrečius individus už kokius nors jų veiksmus, o prieš politiškai apibrėžtų socialinių grupių narius už tai, kad jie joms priklausė. Naciams svarbiausia kategorija buvo „asocialai" - grupės, kurios, kaip manyta (o kartais ir iš tiesų), buvo atsparios nacių pasaulėžiūrai - homoseksualai, valkatos, žmonės, laikomi alkoholikais, narkomanai ar vengiantys dirbti. Prie jų taip pat buvo priskirti Jehovos liudytojai, kurie, jų garbei, priešingai negu dauguma kitų Vokietijos krikščionių, aiškiai atmetė nacių pasaulėžiūros prielaidas. Nacių vadovybė tokius žmones rasiniu požiūriu laikė vokiečiais, bet sugadintais, kuriuos reikia pataisyti izoliuojant ir bausmėmis. Kaip ir Sovietų Sąjungos NKVD, Vokietijos policija 1937 ir 1938 m. organizavo reidus, siekdama įvykdyti paskirtą represijų kvotą - suimti nustatytą tam tikriems visuomenės sluoksniams priklausančių žmonių skaičių. Vokiečių policininkai taip pat dažnai viršydavo šias kvotas, aistringai trokšdami įrodyti ištikimybę ir padaryti įspūdį viršininkams. Tačiau suimtųjų likimas buvo kitoks: beveik visada jie būdavo įkalinami ir tik labai retai baudžiami mirties bausme[63].

Norint izoliuoti šias nepageidaujamas socialines grupes, Vokietijoje reikėjo sukurti koncentracijos stovyklų tinklą. Prie Dachau ir Lichtenbergo stovyklų, įsteigtų 1933 m., prisidėjo Zachsenhauzenas (1936 m.), Buchenvaldas (1937 m.) ir Flosenbiurgas (1938 m.). Palyginti su gulagu, šios penkios stovyklos buvo gana kuklios. 1938 m. pabaigoje sovietų koncentracijos stovyklose ir specialiosiose tremtinių gyvenvietėse plušėjo daugiau kaip milijonas Sovietų Sąjungos gyventojų, o Vokietijos koncentracijos stovyklose buvo kalinama apie dvidešimt tūkstančių Vokietijos piliečių. Atsižvelgiant į gyventojų skaičiaus skirtumą, Sovietų Sąjungos koncentracijos stovyklų sistema tada buvo apytiksliai dvidešimt penkiais kartais didesnė negu Vokietijos[64].

Sovietų Sąjungoje teroras tuo metu buvo ne tik daug didesnio masto; jis nusinešė nepalyginti daugiau gyvybių. Jokie teroro veiksmai Hitlerio Vokietijoje net iš tolo negalėjo prilygti terorui Sovietų Sąjungoje, kur pagal Įsakymą nr. 00447 per aštuoniolika mėnesių buvo įvykdyta beveik keturi šimtai tūkstančių egzekucijų. 1937-1938 m. nacių Vokietijoje buvo nuteista mirti 267 žmonės, o vien per „buožių operaciją" Sovietų Sąjungoje mirties

bausmė buvo skirta 378 326 žmonėms. Vėlgi, atsižvelgiant į gyventojų skaičiaus skirtumą, Sovietų Sąjungos piliečiui pavojus būti nuteistam mirti per kovos su buožėmis akciją buvo septynis šimtus kartų didesnis negu grėsmė Vokietijos gyventojui būti nuteistam mirti nacių Vokietijoje už bet kokį nusikaltimą[65].

„Išvalę" vadovybę ir įtvirtinę savo valdžią pagrindinėse institucijose, ir Stalinas, ir Hitleris 1937 ir 1938 m. ėmėsi socialinių valymų. Tačiau akcija prieš buožes nebuvo visas Didysis teroras. Ji galėjo būti traktuojama ar bent jau pateikta kaip klasių karas. Tačiau Sovietų Sąjungoje tuo pat metu buvo žudomi ne tik klasiniai, bet ir etniniai priešai.

Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje Hitlerio nacionalsocialistų režimas pagarsėjo savo rasizmu ir antisemitizmu. Tačiau vidaus tautinių priešų žudymo kampanijos vyko ne kur kitur, o Stalino Sovietų Sąjungoje.

3 SKYRIUS

NACIONALINIS TERORAS

Žmones, priklausančius nacionalinėms mažumoms, „reikia paklupdyti ir šaudyti kaip pasiutusius šunis“. Taip kalbėjo ne SS pareigūnas, o Komunistų partijos vadovas Stalinas Didžiojo teroro nacionalinių operacijų dvasia. 1937 ir 1938 m. ketvirtis milijono Sovietų Sąjungos gyventojų buvo sušaudyta iš esmės vien dėl jų tautybės. Ėmus įgyvendinti penkmečių planus, Sovietų Sąjungoje socializmo sąlygomis, kaip buvo skelbiama, turėjo suklestėti nacionalinės kultūros. Tačiau iš tikrųjų ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje Sovietų Sąjunga tapo šalimi, kur buvo vykdomas precedento neturintis žmonių persekiojimas dėl tautinių motyvų. Kaip tik tuo metu, kai Liaudies frontas garsino Sovietų Sąjungą kaip pakantumo tėvynę, Stalinas įsakė masiškai žudyti keleto Sovietų Sąjungoje gyvenančių tautybių atstovus. Labiausiai persekiojama Europos nacionalinė mažuma antroje ketvirtojo dešimtmečio pusėje buvo ne Vokietijos žydai (kurių buvo apytiksliai keturi šimtai tūkstančių ir jų skaičius mažėjo dėl emigracijos), bet Sovietų Sąjungos lenkai (kurių buvo apytiksliai šeši šimtai tūkstančių ir jų skaičius mažėjo dėl sušaudymų)[1].

Stalinas buvo masinio tautų naikinimo pionierius, o lenkai buvo pagrindinė auka tarp Sovietų Sąjungos tautybių. Lenkų tautinei mažumai, kaip ir buožėms, buvo priskirta kaltė už kolektyvizacijos nesėkmes. Toks represijų aiškinimas sugalvotas per badmetį 1933 m., o paskui panaudotas per Didįjį terorą 1937 ir 1938 m. 1933 m. Ukrainos NKVD vadovas Vsevolodas Balickis aiškino masinį badą kaip šnipų klikos, kaip jis vadino „Lenkų karinę organizaciją“, surengtą provokaciją. Pasak Balickio, „Lenkų karinė organizacija“ prasiskverbusi į Komunistų partijos Ukrainoje atšaką ir rėmusi ukrainiečių bei lenkų nacionalistus, kurie sabotavo derlių, o paskui panaudojusi badaujančių Ukrainos valstiečių kūnus antisovietinei propagandai. Ji esą įkvėpusi

ir nacionalistinę „Ukrainos karinę organizaciją", savo antrininkę, vykdančią tokias pat nedorybes ir lygiai taip pat atsakingą už badą[2].

Ši organizacija buvo istorijos įkvėptas pramanas. Ketvirtajame dešimtmetyje nebuvo jokios Lenkų karinės organizacijos - nei Sovietų Ukrainoje, nei kur nors kitur. Anksčiau, 1919-1920 m. Lenkijos ir bolševikų karo laikais, tokia organizacija gyvavo kaip Lenkijos kariuomenės žvalgybos grupė. Lenkų karinę organizaciją įveikė ČK ir 1921 m. ji buvo sunaikinta. Balickis žinojo šią istoriją, nes pats tada dalyvavo demaskuojant ir naikinant Lenkų karinę organizaciją. Ketvirtajame dešimtmetyje Lenkijos žvalgai neturėjo jokios politinės įtakos Sovietų Ukrainoje. Lenkijos žvalgyba nepajėgė paveikti situacijos net 1930 ir 1931 m., kai SSRS buvo pažeidžiamiausia, o ji vis dar galėjo per sieną siųsti savo agentus. O kai 1932 m. sausį buvo pasirašyta Sovietų Sąjungos ir Lenkijos nepuolimo sutartis, Lenkija nebenorėjo kištis į Sovietų Ukrainos reikalus. Po badmečio ji apskritai prarado viltį suprasti sovietų sistemą, juo labiau ją pakeisti. Masinis badas apstulbino Lenkijos žvalgus ir jie nežinojo, ko griebtis. Kaip tik todėl, kad 1933 m. nebuvo jokios tikros Lenkijos grėsmės, Balickis galėjo manipuliuoti Lenkijos šnipinėjimo simboliais kaip tik norėjo. Toks elgesys buvo tipiškas stalinizmui: neegzistuojančią „organizaciją" visada galima lengvai apkaltinti nebūtais dalykais ir tuo pasinaudoti[3].

„Lenkų karinė organizacija", tvirtino Balickis 1933 m. vasarą, atsiuntė į Sovietų Sąjungą daugybę agentų, kurie apsimetė esą komunistai, bėgantys nuo persekiojimo tėvynėje Lenkijoje. Komunistų partija Lenkijoje iš tiesų buvo uždrausta, o lenkų komunistai persekiojami, todėl jie žiūrėjo į Sovietų Sąjungą kaip į savaime suprantamą prieglobsčio vietą. Nors Lenkijos karinė žvalgyba neabejotinai bandė verbuoti Lenkijos komunistus, dauguma į Sovietų Sąjungą atvykusių Lenkijos kairiųjų buvo tiesiog politiniai pabėgėliai. 1933 m. liepą Sovietų Sąjungoje prasidėjo lenkų politinių emigrantų suėmimai. 1933 m. rugpjūtį įkalintas Lenkijos dramaturgas komunistas Witoldas Wandurskis buvo priverstas prisipažinti dalyvavęs Lenkų karinės organizacijos veikloje. Kvotos protokoluose dokumentiškai susiejus lenkų komunistus su Lenkijos šnipais, SSRS buvo suimta daugiau Lenkijos komunistų. 1933 m., žengdamas pasitikti mirties, Lenkijos komunistas Jerzis Sochackis savo krauju užrašė ant Maskvos kalėjimo sienos: „Aš ištikimas partijai iki galo."[4]

„Lenkų karinės organizacijos“ mitas leido logiškai paaiškinti, kodėl už visas sovietų politikos nesėkmes kaltė verčiama lenkams. 1934 m. sausį Vokietijai ir Lenkijai pasirašius nepuolimo deklaraciją, lenkus imta kaltinti ne tik dėl kilusio bado, bet ir dėl Sovietų Sąjungos tarptautinės padėties pablogėjimo. Tą mėnesį Balickis apkaltino „Lenkų karinę organizaciją“ ukrainiečių nacionalizmo platinimu. 1934 m. kovą Sovietų Ukrainoje buvo suimta apytiksliai 10 800 lenkų ir vokiečių tautybės Sovietų Sąjungos piliečių. 1935 m., kai NKVD veiklos apimtys visos Sovietų Sąjungos mastu mažėjo, Sovietų Ukrainoje jos veikla toliau plėtėsi, ypač Sovietų Sąjungoje gyvenančių lenkų atžvilgiu. 1935 m. vasarį ir kovą apie 41 650 lenkų, vokiečių ir buožių iš Vakarų Ukrainos buvo perkelti į rytinę respublikos dalį. 1936 m. birželio-rugsėjo mėnesiais maždaug 69 283 žmonės, daugiausia Sovietų Sąjungos lenkai, buvo ištremti iš Ukrainos į Kazachstaną. Lenkijos diplomatus šie įvykiai sutrikdė. Lenkija laikėsi vienodo atstumo nuo Sovietų Sąjungos ir nacių Vokietijos politikos: su abiem sudaryti nepuolimo sutartis ir nė su viena nesudaryti sąjungos[5].

„Lenkų karinė organizacija“, išgalvota per badmetį 1933 m., Sovietų Ukrainoje egzistavusi vien biurokratų vaizduotėje, paskui buvo panaudota pateisinti visoje Sovietų Sąjungoje lenkų atžvilgiu vykdytą nacionalinį terorą. Pirmąjį signalą Stalinas davė 1934 m. gruodį, pareikalaudamas, kad lenkas Jerzis Sosnowskis būtų pašalintas iš NKVD. Sosnowskis, kadaise priklausęs Lenkų karinei organizacijai, buvo užverbuotas ČK ir daugiau kaip dešimtmetį vaisingai dirbo Sovietų Sąjungai. Iš dalies todėl, kad sovietų saugumo pajėgas įsteigė lenkų komunistas Feliksas Dzeržinskis, daugelis jos iškiliausių pareigūnų buvo lenkai, ir nemažai jų dirbo nuo pat pirmųjų šios organizacijos dienų. NKVD vadovas Ježovas, regis, šiuos patyrusius pareigūnus lenkus laikė pavojingais; jis apskritai į lenkus žiūrėjo liguistai įtariai. Linkęs tikėti painiais, užsienio specialiųjų tarnybų surežisuotais sąmokslais, Lenkijai jis skyrė pagrindinės sąmokslų rezgėjos vietą, nes lenkai, jo manymu, „žino viską“. Į istorinę Lenkų karinę organizaciją Ježovo dėmesį, matyt, atkreipė 1936 m. gruodį suimto Sosnowskio kvota[6].

Ježovas stebėjo Balickio antilenkišką kampaniją Sovietų Ukrainoje, o paskui padarė savas išvadas. Kai 1936 m. Maskvoje prasidėjo parodomieji teismai, Ježovas paspendė savo pavaldiniui Balickiui spąstus. Kai Maskvoje garsūs komunistai rašė prisipažinimus, Balickis iš Kijevo pranešė, kad Sovietų

Ukrainoje atkurta „Lenkų karinė organizacija". Jis, be abejo, tiesiog norėjo pasinaudoti šnipų ir kenkėjų medžioklės manija ir susilaukti daugiau dėmesio bei gauti daugiau išteklių sau ir savo vadovaujamam vietos NKVD aparatui. Dabar įvykiai pasisuko tokia netikėta linkme, kad Balickis turbūt apstulbo. Ježovas paskelbė, kad „Lenkų karinė organizacija" esanti kur kas pavojingesnė, negu teigė Balickis. Ji esanti ne regioninio NKVD Kijeve, o centrinio NKVD Maskvoje reikalas. Balickis, kuris prasimanė „Lenkų karinės organizacijos" sąmokslą, dabar nebegalėjo kontroliuoti įvykių eigos. Netrukus iš Lenkijos komunisto Tomaszo Dąbalo buvo išgautas pripažinimas, kad jis vadovavęs „Lenkų karinei organizacijai" visoje Sovietų Sąjungoje[7].

Ježovo iniciatyva „Lenkų karinė organizacija" neteko visų istorinės ir regioninės kilmės likučių ir tapo tiesiog grėsme Sovietų Sąjungai. 1937 m. sausio 16-ąją Ježovas pateikė savąją didžiojo lenkų sąmokslo teoriją Stalinui, o paskui, Stalinui pritarus, pristatė ją Centro komiteto plenume. Kovą Ježovas surengė valymą NKVD ir pašalino lenkų tautybės pareigūnus. Nors pagal tautybę buvo ne lenkas, o ukrainietis, Balickis dabar atsidūrė labai keblioje padėtyje. Jeigu „Lenkų karinė organizacija" tokia įtakinga, klausė Ježovas, kodėl Balickis nebuvo budresnis? Taip Balickis, iškvietęs „Lenkų karinės organizacijos" šmėklą, pats tapo savo kūrinio auka. Gegužę jis perdavė Ukrainos NKVD vadovo postą savo pavaduotojui Izrailiui Leplevskiui - NKVD pareigūnui, kuris taip energingai vykdė „buožių operaciją" Sovietų Ukrainoje. Liepos 7-ąją Balickis buvo suimtas kaltinant šnipinėjimu Lenkijai; po savaitės užrašas su jo pavarde buvo pašalintas iš stadiono, kur futbolo rungtynes žaidė Kijevo Dinamo, o jo vietą užėmė užrašas su Ježovo pavarde. Tą lapkritį Balickis buvo sušaudytas[8].

1937 m. birželį, kai prasimanė fantastinį „Centrų centrą", kad galėtų pateisinti akciją prieš buožes ir besitęsiančius parodomuosius teismus, Ježovas taip pat paskelbė apie tokios pat nerealios „Lenkų karinės organizacijos" grėsmę. Šios dvi organizacijos tariamai buvo susijusios. Kaip ir akcijos prieš buožes pateisinimas, represijų prieš lenkus pateisinimas leido naujai perrašyti visą Sovietų Sąjungos istoriją - atsakomybę už visas politines problemas suversti priešams ir aiškiai apibrėžti tuos priešus. Ježovo teigimu, „Lenkų karinė organizacija" nuo pradžių aktyviai veikusi Sovietų Sąjungoje ir prasiskverbusi ne tik į Komunistų partiją, bet ir į Raudonąją armiją bei NKVD. Ji nematoma

(argumentavo Ježovas) kaip tik todėl, kad yra labai įtakinga; ji turinti agentų tarp aukštų pareigūnų, kurie sugeba užsimaskuoti patys ir užmaskuoti savo darbus[9].

1937 m. rugpjūčio 11-ąją Ježovas išleido Įsakymą nr. 00485, įpareigodamas NKVD „visiškai likviduoti Lenkų karinės organizacijos šnipų tinklus". Nors „buožių operacija" jau buvo prasidėjusi, Įsakymas nr. 00485 ypač radikalizavo terorą. Skirtingai nuo Įsakymo nr. 00447, kuris buvo nukreiptas prieš pažįstamas priešų kategorijas, bent jau teoriškai turinčias klasinių bruožų, Įsakymas nr. 00485 valstybės priešu paskelbė konkrečią tautinę grupę. Žinoma, įsakymas dėl kovos su buožėmis dar galiojo nusikaltėliams ir buvo taikomas nacionalistams bei įvairiems politiniams priešams. Bet jis skleidė bent jau blyškią klasinės kovos aureolę. Buožes kaip grupę bent jau buvo įmanoma apibūdinti marksistine terminologija. Sovietų Sąjungos tautų priešiškumas sovietų projektui buvo kažkas kita. Tokie veiksmai atrodė kaip atsisakymas nuo esminės socializmo prielaidos - žmonių brolybės[10].

Sovietų Sąjungos įtakos plitimą pasaulyje per šiuos Liaudies fronto metus lėmė pakantumo įvaizdis. Maskva piršo mintį apie savo moralinį pranašumą, tad ir europiečiams, matantiems aplink suklestint fašizmą ir nacionalsocializmą, ir amerikiečiams, kurie piktinosi šalies pietuose gaja rasine diskriminacija ir juodaodžių linčo teismais, Sovietų Sąjungą pateikdavo kaip daugiakultūrę valstybę, vienodai palankią visoms tautoms. Antai populiaraus 1936 m. sovietų filmo Cirkas veikėja amerikiečių artistė, pagimdžiusi juodaodį vaiką, prieglobstį nuo rasizmo randa Sovietų Sąjungoje".

Internacionalizmas nebuvo veidmainingas, ir žudynės dėl žmonių tautybės sukrėtė sovietų sistemą. NKVD, kur dirbo daugelio tautybių atstovai, buvo internacionalinė institucija. Kai 1936 m. prasidėjo parodomieji teismai, NKVD darbuotojų daugumą sudarė žmonės, priklausantys Sovietų Sąjungos nacionalinėms mažumoms, daugiausia žydai. Apytiksliai keturiasdešimt procentų aukšto rango NKVD pareigūnų ir daugiau kaip pusė NKVD generolų savo asmens tapatybės dokumentuose buvo įrašę žydų tautybę. Tų dienų atmosferoje žydai turbūt turėjo daugiausia priežasčių priešintis tautų naikinimo politikai. Tikriausiai norėdamas nuraminti savo pareigūnų internacionalizmo (arba savisaugos) instinktus, Ježovas išsiuntinėjo specialų cirkuliarą „Dėl

Lenkijos žvalgybos tarnybų kurstomos fašistinių maištininkų, sabotuotojų, defetistų ir teroristų veiklos SSRS", kuriuo patikino, kad jų užduotis - bausti žmones už šnipinėjimą, o ne už jų tautybę. Trisdešimtyje cirkuliaro puslapių Ježovas plėtojo teoriją, kurią jau buvo pristatęs Centro komitetui ir Stalinui: kad Lenkų karinė organizacija esanti susijusi su kitais šnipinėjimo „centrais" ir jau prasiskverbė į visas svarbias sovietų valdžios institucijas[12].

Net jeigu Ježovas ir Stalinas iš tiesų tikėjo, kad lenkų agentai giliai įsiskverbė į sovietų valdžios institucijas, įrodymų, kad būtų galima suimti konkrečius asmenis, nebuvo. Sovietų Sąjungoje tiesiog nebuvo nieko panašaus į didžiulį lenkų sąmokslą. NKVD pareigūnai turėjo per mažai gairių veikti. Net ir pasitelkę visą savo išradingumą, jie vargu ar būtų sugebėję dokumentais patvirtinti ryšį tarp Lenkijos valstybės ir įvykių Sovietų Sąjungoje. Dvi labiausiai į akis krintančios Lenkijos piliečių grupės - diplomatai ir komunistai, aiškiai netiko masinių žudynių tikslams. Tie laikai, kai Sovietų Sąjungoje buvo gausu Lenkijos žvalgų, jau seniai praėjo, ir NKVD žinojo viską, kas tik įmanoma, apie tai, ką lenkai bandė daryti trečiojo dešimtmečio pabaigoje ir ketvirtojo pradžioje. Žinoma, Lenkijos diplomatai vis dar bandė rinkti žvalgybos duomenis. Tačiau juos saugojo diplomatinis imunitetas, jų buvo nelabai daug ir jie jau buvo nuolatos sekami. Dauguma jų 1937 m. puikiai žinojo, kad bandydami užmegzti ryšį su Sovietų Sąjungos gyventojais jie sukels pavojų jų gyvybei - tai buvo laikai, kai jie patys gaudavo instrukcijas, kaip elgtis, jeigu būtų suimti. Ježovas sakė Stalinui, kad lenkų politiniai emigrantai esą pagrindiniai „šnipų ir provokuojančių elementų tiekėjai SSRS". Daugelis Lenkijos komunistų lyderių jau buvo Sovietų Sąjungoje, ir kai kurie jau nužudyti. Apytiksliai šešiasdešimt devyni procentai Lenkijos komunistų partijos Centro komiteto narių buvo sušaudyti SSRS. Dauguma kitų lenkų komunistų sėdėjo už grotų Lenkijoje, taigi buvo nepasiekiami. Bet kuriuo atveju jų skaičius buvo akivaizdžiai per menkas[13].

Kaip tik todėl, kad nebuvo jokio lenkų sąmokslo, NKVD pareigūnai neturėjo kito pasirinkimo kaip tik persekioti Sovietų Sąjungos lenkus ir kitus Sovietų Sąjungos gyventojus, susijusius su Lenkija, lenkų kultūra ar Romos katalikybe. Vykdant šią operaciją praktiškai, buvo vadovaujamasi daugiausia tautiniais, lenkiškumo, kriterijais, kaip tikriausiai ir buvo sumanyta iš pat pradžių. Ježovas laišku įgaliojo suimti nacionalistinius elementus ir „Lenkų

karinės organizacijos" narius, kurie ***dar tik turėjo būti surasti***. Šios kategorijos buvo tokios miglotos, kad NKVD pareigūnai galėjo pritaikyti jas beveik kiekvienam lenkų tautybės ar kaip nors su Lenkija susijusiam žmogui. NKVD pareigūnai, norintys parodyti vykdą operaciją su deramu uolumu, kaltinimus konkretiems žmonėms turėjo formuluoti gana miglotai. Per buvusio NKVD vadovo Balickio akcijas prieš lenkus buvo sudarytas įtariamų asmenų sąrašas, kurio galėjo užtekti keletui valymų, bet toli gražu nepakankamai ilgas. Vietos NKVD pareigūnai turėjo imtis iniciatyvos - ne ieškoti duomenų senuose dokumentuose, kaip jie darė per „buožių operaciją", o kurti paieškai naujus dokumentus. Vienas Maskvos NKVD vadovas suprato Ježovo įsakymo esmę: jo organizacija turinti „visiškai sunaikinti lenkus". Jo vadovaujami pareigūnai telefonų knygoje ieškojo lenkiškų pavardžių[14].

Sovietų Sąjungos gyventojams teko patiems sugalvoti, kaip save „demaskuoti" ir įrodyti, kad jie yra Lenkijos agentai. Kadangi tariamo lenkų sąmokslo grupes ir scenarijus reikėjo sukurti iš nieko, svarbiausia kvotų dalis buvo kankinimai. Kartu su tradiciniais „konvejerio" ir „stovėjimo" metodais daugeliui Sovietų Sąjungos lenkų buvo taikoma kolektyvinio kankinimo forma, vadinama „konferencijos metodu". Sovietų Ukrainos ar Sovietų Baltarusijos mieste ar kaime surinkę didelį skaičių įtariamų lenkų tautybės asmenų į vieną vietą, tokią kaip kokio nors visuomeninio pastato rūsys, NKVD pareigūnai kankindavo vieną iš jų kitų akivaizdoje. Kai tik auka prisipažindavo, kiti būdavo raginami apsaugoti save nuo tokių pat kančių ir iš karto prisipažinti. Jeigu norėdavo išvengti skausmo ir sužalojimų, jie turėjo ne tik patys prisiimti kaltę, bet ir įskųsti kitus. Tokiomis aplinkybėmis visi turėjo stimulą prisipažinti kiek galima greičiau: buvo akivaizdu, kad, šiaip ar taip, niekam nepavyks išvengti kaltinimų, o greitai prisipažinę jie galėjo bent jau išsaugoti sveiką kūną. Tokiu būdu buvo galima labai greitai išgauti parodymus apie visą kaltinamųjų grupę[15].

Teisinės procedūros buvo šiek tiek kitokios negu per „buožių operaciją", tačiau ne mažiau skurdžios. Vykdydami „lenkų operaciją", tardytojai apie kiekvieną suimtąjį parengdavo trumpą raportą, kuriame įvardydavo tariamą nusikaltimą - paprastai sabotažą, terorizmą ar šnipinėjimą - ir rekomenduodavo vieną iš dviejų nuosprendžių - mirties bausmę arba gulagą. Kas dešimt dienų jis pateikdavo visus savo raportus regiono NKVD vadovui ir prokuro-

rui. Kitaip negu „buožių operacijos" „trojkos", šios dviejų asmenų komisijos („dvojkos") negalėjo pačios nuteisti kalinių ir turėjo prašyti aukštesnių valdžios organų pritarimo. Jos rinkdavo raportus į aplankus, kiekvienoje byloje nurodydavo rekomenduojamą nuosprendį ir siųsdavo juos į Maskvą. Tada aplankus teoriškai peržiūrėdavo centrinė „dvojka": Ježovas, kaip valstybės saugumo komisaras, ir Andrejus Višinskis, kaip valstybės prokuroras. Tačiau iš tiesų aplankus skubotai peržvelgdavo pavaldiniai, o Ježovas ir Višinskis paprasčiausiai juos pasirašydavo. Per vieną dieną jie galėdavo pavirtinti po du tūkstančius mirties bausmių. „Aplanko metodas" kūrė regimybę, kad nuosprendžius oficialiai peržiūri aukščiausios sovietų valdžios atstovai. Iš tikrųjų kiekvienos aukos likimą spręsdavo tardytojas, o paskui jo sprendimas buvo daugiau ar mažiau automatiškai patvirtinamas[16].

Biografijos tapo mirties nuosprendžiais, kadangi prisirišimas prie lenkų kultūros ar Romos katalikybės tapo įrodymu, kad žmogus dalyvauja užsienio valstybių šnipinėjimo veikloje. Žmonės buvo teisiami už menkiausius nusikaltimus: dešimčiai metų gulago už tai, kad turėjo rožinį, mirties bausme už tai, kad pagamino per mažai cukraus. Kasdienio gyvenimo detalės tapo įtikinamu pagrindu paleisti žudymo konvejerį, kuris visada sukdavosi tuo pačiu ratu: raportas, aplankas, parašas, nuosprendžio patvirtinimas, šūvis ir lavonas. Po dvidešimties dienų arba dviejų aplankų ciklų, Ježovas pranešė Stalinui, kad per „lenkų operaciją" jau suimta 23 216 žmonių. „Labai gerai, ir toliau kapstykite ir valykite šitą lenkišką purvą. Pašalinkite jį dėl Sovietų Sąjungos interesų", - pasidžiaugė Stalinas[17].

Ankstyvuoju „lenkų operacijos" etapu daug žmonių buvo suimta Leningrade, kur NKVD turėjo didelius skyrius, o netoli gyveno tūkstančiai lenkų. Šis miestas jau Rusijos imperijos laikais buvo tapęs tradicine lenkų gyvenamąja vieta.

Šie pirmieji suėmimai pakeitė Janinos Juriewicz, tų laikų Leningrade gyvenusios mergaitės lenkės, gyvenimą. Jauniausia iš trijų seserų, ji buvo labai prisirišusi prie vyriausios sesers Marios. Maria pamilo jaunuolį, vardu Stanisławas Wyganowskis, kai juodu eidavo pasivaikščioti, mažoji Janina visuomet juos lydėdavo. Maria ir Stanisławas susituokė 1936 m. ir buvo laiminga pora. Kai 1937 m. rugpjūtį Marią suėmė, atrodė, kad jos vyras žinojo, ką tai

reiškia: „Sutiksiu ją, - tarė jis, - po žeme." Jis nuėjo į valdžios įstaigas aiškintis ir pats buvo suimtas. Rugsėjį NKVD apsilankė Juriewicziu šeimos namuose, konfiskavo visas lenkiškas knygas ir suėmė kitą Janinos seserį, Elžbietą. Visi trys - Elžbieta, Maria ir Stanisławas - buvo nužudyti šūviu į pakaušį ir anonimiškai palaidoti masiniuose kapuose. Kai Janinos motina pasiteiravo apie juos milicijoje, jai buvo tipiškai pameluota: jos dukterys ir žentas esą nuteisti „dešimčiai metų be teisės susirašinėti". Kadangi tai buvo kitas galimas nuosprendis, žmonės tuo tikėjo ir vylėsi kada nors pamatyti savo artimuosius. Daugelis puoselėjo šią viltį daugelį dešimtmečių[18].

Tokie žmonės kaip Juriewicziai, kurie neturėjo nieko bendra nei su Lenkijos, nei su kokia nors kita žvalgyba, ir buvo tas „purvas", apie kurį kalbėjo Stalinas. Jerzio Makowskio, jauno Leningrado studento, šeimą ištiko panašus likimas. Jis ir visi jo broliai buvo ambicingi jaunuoliai, norintys susikurti gyvenimą Sovietų Sąjungoje ir išpildyti neseniai mirusio tėvo norą, kad įgytų kokią nors profesiją. Jerzis, jauniausias iš brolių, norėjo būti laivų statytojas. Kiekvieną dieną juodu su vyresniuoju broliu Stanisławu eidavo mokytis. Vieną rytą juos pažadino Stanisławo suimti atėję trys NKVD pareigūnai. Nors Stanisławas bandė raminti savo mažąjį brolį, pats taip jaudinosi, kad negalėjo užsirišti batų. Tai buvo paskutinis kartas, kai Jerzis matė savo brolį. Po dviejų dienų kitas brolis, Władysławas, taip pat buvo suimtas. Stanisławui ir Władysławui Makowskiams buvo įvykdytas mirties nuosprendis, kaip ir kitiems 6597 Sovietų Sąjungos gyventojams, sušaudytiems Leningrado srityje per „lenkų operaciją". Jų motina išgirdo tipišką melą: esą jos sūnūs išsiųsti į gulagą be teisės susirašinėti. Trečias brolis Eugeniuszas, ketinęs tapti dainininku, įsidarbino gamykloje, kad galėtų išlaikyti šeimą. Jis susirgo tuberkulioze ir mirė[19].

Rusijos poetė Ana Achmatova, tada gyvenusi Leningrade, Teroro laikais neteko sūnaus, jis mirė gulage. Ji prisiminė „nekaltąją Rusiją", besiraitančią „po kruvinais budelių batais, po juodvarnių ratais". Nekaltoji Rusija buvo daugiatautė šalis, Leningradas - kosmopolitiškas miestas, o nacionalinių mažumų atstovai buvo pavojingiausi jo gyventojai. 1937 ir 1938 m. Leningrade lenkams grėsė trisdešimt keturis kartus didesnis pavojus būti suimtiems negu kitiems miestiečiams, Sovietų Sąjungos gyventojams. Jeigu leningradietį lenką suimdavo, buvo labai tikėtina, kad jis bus sušaudytas: aštuoniasdešimt

devyniems procentams per „lenkų operaciją" šiame mieste nuteistų žmonių buvo įvykdyta mirties bausmė, paprastai per dešimt dienų po suėmimo. Lenkų likimas čia buvo šiek tiek blogesnis negu kitose Sovietų Sąjungos vietose: visoje Sovietų Sąjungoje mirties bausmė buvo įvykdyta vidutiniškai septyniasdešimt aštuoniems procentams asmenų, suimtų per „lenkų operaciją". Likusieji, žinoma, nebuvo paleisti: dauguma jų buvo nuteisti kalėti gulage nuo aštuonerių iki dešimties metų[20].

Leningradiečiai ir lenkai tada beveik nieko nežinojo apie šias proporcijas. Jie tiesiog bijojo - bijojo, kad anksti ryte pasigirs beldimas į duris, kad pro langą pamatys kalėjimo sunkvežimį, vadinamą „voronok" arba „sielų žudytoju", lenkiškai - „juodvarniu". Vakare, eidami gulti, žmonės nežinojo, kas juos pažadins - saulė ar „juodvarnis", atsiminė vienas lenkas. Industrializacija ir kolektyvizacija išmėtė lenkus po visą didžiulę šalį. Dabar jie tiesiog dingo iš savo gamyklų, barakų ar namų.

Paimkime vieną pavyzdį iš tūkstančių: Kuncevo mieste, įsikūrusiame į vakarus nuo Maskvos, kukliame mediniame name gyveno daug kvalifikuotų darbininkų, tarp jų lenkas mechanikas ir lenkas metalurgas. Pirmasis buvo suimtas 1938 m. sausio 18-ąją, kitas - 1938 m. vasario 2-ąją, ir abu buvo sušaudyti. Jevgenija Babuškina, trečioji „lenkų operacijos" Kuncevo auka, net nebuvo lenkė. Ji buvo daug žadanti ir, matyt, lojali organinės chemijos specialistė. Tačiau jos motina kadaise dirbo skalbėja Lenkijos diplomatinėje atstovybėje, taigi Jevgenija irgi buvo sušaudyta[21].

Dauguma Sovietų Sąjungos lenkų gyveno ne Sovietų Rusijos miestuose, tokiuose kaip Leningradas ar Kuncevas, o vakarinėse Sovietų Baltarusijos ir Sovietų Ukrainos dalyse, žemėse, kur lenkai gyveno šimtus metų. XVII ir XVIII a. šios vietovės įėjo į senosios Lenkijos ir Lietuvos Valstybės sudėtį. XIX a., kai šios teritorijos tapo Rusijos imperijos vakarų regionais, lenkai beveik visiškai neteko savo buvusio statuso ir daugelis jų asimiliavosi su aplinkiniais ukrainiečių ir baltarusių tautybės gyventojais. Tačiau kartais asimiliacija vyko kita kryptimi, kai baltarusiai ar ukrainiečiai, kurie laikė lenkų kalbą civilizacijos kalba, imdavo vadinti save lenkais. Iš pradžių, trečiajame dešimtmetyje, sovietų valdžia savo tautine politika siekė padaryti tokius žmones tikrais lenkais ir mokė juos literatūrinės lenkų kalbos lenkiškose mokyklose. Dabar, per Di-

dįjį terorą, sovietų valdžios politika vėl išskyrė šiuos žmones, bet ne norėdama padėti jiems išsaugoti tautiškumą, o pasmerkdama juos mirti arba kalėti gulage. Kaip ir nacių Vokietijoje persekiojamų žydų atveju, asmens persekiojimas dėl etninių motyvų nereiškė, kad tas asmuo iš tiesų smarkiai tapatinosi su tauta, kuriai jis buvo priskirtas[22].

Sovietų Baltarusijoje Teroras sutapo su masiniais valymais partijos vadovybėje Minske, juos vykdė NKVD vadas Borisas Bermanas. Jis apkaltino vietos baltarusių komunistus naudojus sovietų valdžios vienodo palankumo politiką ne pagal paskirtį ir kurstčius baltarusių nacionalizmą. Vėliau negu Ukrainoje, bet beveik taip pat argumentuodama, NKVD ėmė vaizduoti „Lenkų karinę organizaciją“ kaip tariamą baltarusių nelojalumo įkvėpėją. Sovietų Sąjungos piliečiai Baltarusijoje buvo apkaltinti esą „baltarusių nacionaliniai fašistai“, „Lenkijos šnipai“ arba ir viena, ir kita. Kadangi baltarusių (kaip ir ukrainiečių) žemės buvo padalytos tarp Sovietų Sąjungos ir Lenkijos, pagrįsti tokius kaltinimus nebuvo sunku. Žmonės, kurie rūpinosi baltarusių ar ukrainiečių kultūra, neišvengiamai domėjosi ir tuo, kas vyksta kitoje valstybinės sienos pusėje. Sovietų Baltarusijoje išsilavinę nacionalinės kultūros atstovai buvo tyčia masiškai žudomi. Kaip vėliau pasakė vienas iš Bermano kolegų, jis „sunaikino baltarusių inteligentijos žiedą“. Buvo nužudyta ne mažiau kaip 218 iškiliausių krašto rašytojų. Bermanas sakydavo savo pavaldiniams, kad jų karjera priklausanti nuo to, kaip greitai jie įvykdys Įsakymą nr. 00485: „Pagrindinis kriterijus, pagal kurį bus vertinamas kiekvienas vadovas, bus jų gebėjimas greitai ir kokybiškai demaskuoti ir suimti Lenkijos šnipus.“[23]

Bermanas ir jo komanda pasinaudojo masto ekonomijos teikiamais pranašumais: jie vykdė egzekucijas vienoje iš didžiausių žudynių vietų Sovietų Sąjungoje - Kurapatų miške, dvylika kilometrų į šiaurę nuo Minsko. Miškas garsėjo savo baltomis gėlėmis - ***kurasliepy*** literatūrine baltarusių kalba, ***kurapaty*** vietiniu dialektu. „Juodvarnių" ratai mindė baltas gėles dieną ir naktį, taip dažnai, kad siaura žvyro gatvelė virto, anot vietos gyventojų, „mirties keliu“. Miško viduryje buvo iškirsta penkiolika hektarų pušų ir iškasta šimtai duobių. Kai per vartus atveždavo pasmerktus Sovietų Sąjungos gyventojus, du vyrai juos palydėdavo prie duobės krašto. Ten juos iš nugaros nušaudavo ir nustumdavo į griovį. Kai trūkdavo kulkų, NKVD privers-

davo savo aukas susėsti greta vienas kito ir sulygiuoti galvas, kad viena kulka galėtų peršauti kelias kaukoles iš karto. Lavonai buvo sudedami sluoksniais ir apipilami smėliu[24].

Iš 2 419 931 žmogaus, suimto per „lenkų operaciją" Baltarusijos respublikoje, 17 772 buvo nuteisti mirti. Kai kurie iš jų buvo baltarusiai, kai kurie - žydai. Bet didžioji dalis - lenkai, Baltarusijoje jie buvo suimami ir per kovos su buožėmis akciją, ir per kitus valymus. Apskritai dėl egzekucijų ir mirties bausmių lenkų skaičius Sovietų Baltarusijoje per Didįjį terorą sumažėjo daugiau kaip šešiasdešimčia tūkstančių[25].

„Lenkų operacija" didžiausią mastą įgavo Sovietų Ukrainoje, kur gyveno apytiksliai septyniasdešimt procentų iš šešių šimtų tūkstančių Sovietų Sąjungos lenkų. Per „lenkų operaciją" Sovietų Ukrainoje buvo suimta maždaug 55 928 žmonės, 47 327 jų buvo sušaudyti. 1937 ir 1938 m. lenkams grėsė dvylika kartų didesnis pavojus būti suimtiems negu kitiems Sovietų Ukrainos gyventojams. Būtent Sovietų Ukrainoje badmetis įkvėpė Balickį sukurti Lenkų karinės organizacijos teoriją, kaip tik čia jis daugelį metų persekiojo lenkus ir kaip tik čia buvusiam jo pavaduotojui Izrailiui Leplevskiui reikėjo įrodyti savo budrumą, kai buvęs jo viršininkas buvo pašalintas nuo scenos. Leplevskis iš to nedaug pešė: 1938 m. balandį jis taip pat buvo suimtas ir, dar net nepasibaigus „lenkų operacijai" Ukrainoje, sušaudytas. (Jo įpėdinis A. I. Uspenskis buvo išmintingesnis ir 1938 m. rugsėjį dingo, bet galų gale buvo surastas ir sušaudytas.)[26]

Vienas iš Leplevskio pavaduotojų, Levas Raichmanas, sudarė suimti numatytų asmenų kategorijų, kurias buvo galima pritaikyti didelei Sovietų Ukrainos lenkų diasporai, sąrašą. Gana įdomu, kad viena iš įtariamų asmenų grupių buvo sovietų saugumo pajėgų agentai, veikiantys tarp Sovietų Sąjungos lenkų. Kaip Balickiui, Leplevskiui ir kitiems NKVD pareigūnams, jiems irgi buvo pateikti kaltinimai dėl galimai nepakankamo budrumo. Kai buvo „nustatyta", kad „Lenkų karinė organizacija" egzistuoja, yra išplitusi visoje Sovietų Ukrainoje ir įtakinga visoje Sovietų Sąjungoje, NKVD visada galėjo teigti, kad saugumo pajėgų pareigūnai ir informatoriai anksčiau buvę nevisiškai budrūs. Nors daugelis šitų saugumo pajėgų agentų buvo Sovietų Sąjungos lenkai, tarp jų buvo ir ukrainiečių, žydų bei rusų[27].

Į šiuos spąstus pateko ir Jadwiga Moszyńska, lenkė žurnalistė, kuri dirbo laikraštyje lenkų kalba ir informuodavo policiją apie savo kolegas. Kai jos kolegos buvo suimti ir apkaltinti šnipinėjimu Lenkijai, ji pateko į beviltišką padėtį. Kodėl ji nepasakiusi valdžios organams, kad visa Lenkijos bendruomenė esanti užsienio agentų lizdas? Czesławą Angielczyk, lenkų ir žydų kilmės NKVD pareigūnę, kuri teikė informaciją apie lenkų kalbos mokytojus, ištiko panašus likimas. Per patį „lenkų operacijos" įkarštį, kai mokytojų suėmimai tapo įprastu reiškiniu, ji taip pat neišvengė kaltinimų, kad anksčiau ne visai stropiai atlikusi savo darbą. Abi moterys buvo sušaudytos ir palaidotos Bykivnoje, didžiuliame masinių kapaviečių komplekse į šiaurės rytus nuo Kijevo. Didžiojo teroro laikais toje vietoje buvo sušaudyta bent dešimt tūkstančių Sovietų Sąjungos gyventojų[28].

Ukrainos kaimuose „lenkų operacijai" buvo būdinga net dar didesnė savivalė ir nuožmumas negu Kijeve ir miestuose. „Juodvarnis skrido", kaip prisiminė išgyvenę lenkai, iš miesto į miestą, iš kaimo į kaimą, nešdamas lenkams sielvartą. NKVD įvesdavo į miestus komandas, tikėdamiesi baigti suėmimus ir įvykdyti mirties bausmes per keletą savaičių ar net dienų. Žmerynkoje, svarbiame geležinkelių mazge, NKVD pasirodė 1938 m. kovą, sugaudė šimtus lenkų ir kankino juos, siekdami išgauti prisipažinimą. Polonėje NKVD vadovo ir prokuroro „dvojka" rekvizavo išniekintą Romos katalikų bažnyčią. Polonės ir aplinkinių kaimų lenkai buvo suimti ir uždaryti bažnyčios rūsyje. Apytiksliais duomenimis, Polonės bažnyčioje buvo nužudyti 168 žmonės[29].

Mažose gyvenvietėse buvo sudėtinga įžvelgti net teisminių formalumų regimybę. Specialiosios paskirties NKVD būriai, kurie turėdavo nurodymą suimti ir sušaudyti tam tikrą žmonių skaičių, pasirodydavo netikėtai. Remdamiesi prielaida, kad visi kaimo gyventojai, gamyklos darbininkai ar kolūkiečiai yra kalti, pareigūnai naktį apsupdavo vietovę, o paskui kankindavo žmones, kol gaudavo reikalingus rezultatus. Tada įvykdydavo egzekucijas ir judėdavo toliau. Daugeliu tokių atvejų, kai Maskvoje būdavo surenkami ir peržiūrimi aplankai su kaltinamosiomis bylomis, aukos jau seniai būdavo negyvos. Kaimuose NKVD specialiosios paskirties būriai buvo mirties būriai. Černijivkoje NKVD palaukė 1937 m. gruodžio 25-osios (kai Kalėdas švenčia katalikai lenkai, o ortodoksai ukrainiečiai dar ne), tada suėmė visus, kas tik

apsilankė bažnyčioje. Kaip prisiminė viena vietinė moteris, suimtieji tiesiog dingo „kaip akmuo vandenyje“[30].

Beveik visi suimtieji buvo vyrai, ir jų netekusias šeimas apimdavo neviltis. Zeferyna Koszewicz savo tėvą paskutinį kartą matė, kai jis buvo suimtas darbo

vietoje gamykloje ir vežamas į Polonę kvosti. Jo paskutiniai žodžiai jai: „Klausyk motinos!“ Tačiau dauguma motinų buvo beveik visiškai bejėgės. Ukrainos kaimuose, kaip ir visoje Sovietų Sąjungoje, žmonos kiekvieną dieną rituališkai lankydavo kalinius, atnešdavo jiems maisto ir švarių apatinių drabužių. Kalėjimo sargybiniai mainais duodavo joms purvinus apatinius. Kadangi tai buvo vienintelis ženklas, kad jų vyrai vis dar gyvi, jos su džiaugsmu juos paimdavo. Kartais vyrams pavykdavo slapčia perduoti žinutę, antai vienas vyras apatiniuose drabužiuose, kuriuos perdavė žmonai, paslėpė raštelį: „Aš kenčiu, bet esu nekaltas.“ Vieną dieną apatiniai būdavo sutepti krauju. Kitą jau nebūdavo jokių drabužių, o paskui nebelikdavo ir vyro[31].

1937 m. spalį ir lapkritį, kol stovyklos ir specialiosios tremtinių gyvenvietės dar nebuvo perpildytos, sušaudytų vyrų žmonas tremdavo į Kazachstaną. Tomis savaitėmis NKVD dažnai grobdavo vyresnius negu dešimties metų lenkų vaikus ir atiduodavo juos į našlaičių prieglaudas, kad jie tikrai nebūtų išauklėti lenkais. Nuo 1937 m. gruodžio, kai gulage nebuvo vietos, moterys dažniausiai nebūdavo tremiamos ir paliekamos vienos su vaikais. Ludwikas Piwińskis, pavyzdžiui, buvo suimtas kaip tik tuo metu, kai jo žmona gimdė jųdviejų sūnų. Jis negalėjo pasakyti, koks nuosprendis jo laukia, nes jiems nebuvo leista pasimatyti, o ir pats nuosprendį sužinojo tik traukinyje: dešimt metų kirsti medžius Sibire. Jis buvo vienas iš nedaugelio, kuriems pasisekė, vienas iš palyginti nedaugelio lenkų, kurie buvo suimti, bet liko gyvi. Eleanora Paszkiewicz matė, kaip 1937 m. gruodžio 19-ąją suima jos tėvą, o paskui matė, kaip jos motina per Kalėdas gimdo jo vaiką[32].

„Lenkų operacija“ nuožmiausia buvo Sovietų Ukrainoje, tose pačiose žemėse, kur tyčinio marinimo badu politika vos prieš kelerius metus atėmė gyvybes milijonams žmonių. Kai kurios Sovietų Ukrainos lenkų šeimos, kurios prarado vyrus per Terorą, jau buvo siaubingai nukentėjusios nuo bado. Hanna Sobolewska, pavyzdžiui, 1933 m. matė, kaip iš bado mirė penki jos broliai ir tėvas. Jos jauniausiasis brolis Jozefas buvo tas berniukas, kuris, prieš mirdamas iš bado, mėgdavo sakyti: „Dabar gyvensime!“ 1938 m. „juodvarnis“ paėmė ir jos vienintelį likusį gyvą brolį, ir vyrą. Teroras lenkų kaimuose Ukrainoje palikdavo tik „moteris ir verkiančius vaikus“, atsiminė ji[33].

1938 m. rugsėjį „lenkų operacijos“ procedūros ėmė panėšėti į „buožių operacijos“ procedūras, nes NKVD gavo įgaliojimus teisti, žudyti ir ištremti be ofi-

cialaus patvirtinimo. Aplankų metodas, kad ir koks paprastas, tapo pernelyg nepatogus. Nors aplankai Maskvoje buvo tikrinami tik labai paviršutiniškai, jie vis dėlto atkeliaudavo greičiau negu galėjo būti peržiūrėti. 1938 m. rugsėjį susikaupė daugiau kaip šimtas tūkstančių peržiūros laukiančių bylų. Todėl buvo įkurtos „ypatingosios trojkos“, kurios turėjo skaityti bylas vietos lygmeniu. Jas sudarė vietos partijos galva, vietos NKVD vadovas ir vietos prokuroras: dažnai tie patys žmonės, kurie vykdė „buožių operaciją“. Dabar jų užduotis buvo peržiūrėti visus sukauptus savo vietovių aplankus ir priimti sprendimą. Kadangi naujosios „trojkos“ paprastai būdavo tik ankstesnės „dvojkos“ plius Komunistų partijos narys, jos tik pritardavo savo pačių siūlymams[34].

Kadangi buvo atsilikusios maždaug šešiomis savaitėmis, ypatingosios „trojkos“ per dieną nagrinėdavo šimtus bylų ir nuteisė mirti apytiksliai 72 000 gyventojų. Ukrainos kaime „trojkos“ dabar dirbo taip pat, kaip ir per „buožių operaciją“ - karštligiškai skubėdamos teisė ir žudė žmones didžiuliais mastais. Žytomyro srityje, tolimuosiuose Sovietų Ukrainos vakaruose, netoli Lenkijos, 1938 m. rugsėjo 22 d. „trojka“ nuteisė mirti net 100 žmonių, kitą dieną dar 138, o rugsėjo 28-ąją - dar 408[35].

„Lenkų operacija“ tam tikru požiūriu buvo kruviniausias Didžiojo teroro Sovietų Sąjungoje skyrius. Nors ji ir nebuvo didžiausia operacija, tačiau mastais nusileido tik akcijai prieš buožes. Pagal įvykdytų mirties bausmių skaičių ji irgi nedaug atsiliko nuo akcijos prieš buožes; kitų žudikiškų operacijų mastai palyginti buvo gerokai mažesni.

Iš 143 810 žmonių, suimtų kaltinant šnipinėjimu Lenkijai, 111 091 buvo sušaudytas. Dauguma jų buvo lenkai, nors ne visi. Tarp kovos su buožėmis akcijos aukų lenkų taip pat buvo neproporcingai daug, ypač Sovietų Ukrainoje. Vertinant pagal žuvusiųjų skaičių, procentinį mirties bausmių bei suėmimų santykį ir suėmimo pavojų, etniniai lenkai per Didįjį terorą nukentėjo labiau negu bet kuri kita Sovietų Sąjungos etninė grupė. Remiantis konservatyviais vertinimais, 1937 ir 1938 m. buvo sušaudyta apytiksliai aštuoniasdešimt penki tūkstančiai lenkų, o tai reiškia, kad aštuntadalis iš 681 692 žuvusių Didžiojo teroro aukų buvo lenkai. Tai stulbinamai didelis procentas, turint galvoje, kad lenkai Sovietų Sąjungoje sudarė labai negausią tautinę mažumą, mažiau kaip

0,4 procento bendro gyventojų skaičiaus. Sovietų Sąjungos lenkams pavojus žūti per Didįjį terorą buvo apytiksliai keturiasdešimt kartų didesnis negu Sovietų Sąjungos gyventojams apskritai[36].

„Lenkų operacijos" modelis buvo taikomas rengiant akcijas prieš kitų tautybių atstovus. Visų jų taikinys buvo tautinės diasporos, „priešų tautos" pagal naują stalinistų terminologiją, grupės, turinčios tikrų ar pramanytų ryšių su užsienio valstybėmis. Per latvių operaciją apytiksliai 16 573 žmonės buvo sušaudyti kaip tariami Latvijos šnipai. 7998 Sovietų Sąjungos gyventojai buvo sušaudyti kaip Estijos šnipai, o 9078 - kaip Suomijos šnipai. Iš viso per operacijas prieš tautines mažumas, įskaitant lenkus, buvo nužudyti 247 157 žmonės. Šios operacijos buvo nukreiptos prieš nacionalines grupes, kurios, kartu paėmus, sudarė tik 1,6 procento Sovietų Sąjungos gyventojų; jų atstovai sudarė ne mažiau kaip trisdešimt šešis procentus žuvusiųjų per Didįjį terorą. Taigi aukomis pasirinktoms nacionalinėms mažumoms per Didįjį terorą grėsė dvidešimt kartų didesnis pavojus žūti negu vidutiniam Sovietų Sąjungos gyventojui. Per akcijas prieš tautines mažumas suimtiems asmenims tikimybė žūti taip pat buvo labai didelė: kad per „lenkų operaciją" suimtiems asmenims bus įvykdyta mirties bausmė, ji siekė 78 procentus, o suimtiems per visas nacionalines operacijas kartu paėmus - 70 procentų. Sovietų Sąjungos gyventojai, suimti per kovos su buožėmis akciją, turėjo vienodas galimybes būti nuteisti kalėti gulage arba mirti, o suimtiesiems per nacionalines akcijas tikimybė būti sušaudytiems siekė tris ketvirtadalius. Turbūt taip buvo veikiau dėl nelaimingo sutapimo - suimtiesiems nepalankaus laiko, pasirinkto vykdyti šias akcijas - negu dėl ypač piktavališkos nuostatos žudyti: dauguma areštų per kovos su buožėmis akciją įvyko anksčiau negu per nacionalines akcijas. Apskritai kuo vėliau per Didįjį terorą gyventojas būdavo suimamas, tuo didesnė buvo tikimybė, kad jis bus sušaudytas - dėl tos paprastos priežasties, kad gulage trūko vietos[37].

Nors Stalinas, Ježovas, Balickis, Leplevskis, Bermanas ir kiti siejo lenkų tautos atstovus su grėsme Sovietų Sąjungos saugumui, žudydami lenkus jie nė kiek nepagerino tarptautinės sovietų valstybės padėties. Per Didįjį terorą tariamų Lenkijos šnipų buvo suimta daugiau negu šnipinėjimu Vokietijai ir Japonijai apkaltintų žmonių kartu paėmus, tačiau tikrų Lenkijos šnipų tarp suimtųjų buvo labai mažai (o gal ir nė vieno). 1937 ir 1938 m. Varšuva griež-

tai laikėsi lygaus atstumo nuo nacių Vokietijos ir Sovietų Sąjungos politikos. Jokių planų pulti Sovietų Sąjungą Lenkija nepuoselėjo[38].

Bet Stalinas turbūt manė, kad, šiaip ar taip, išžudyti lenkus nepakenks. Jis buvo teisus manydamas, kad Lenkija nebus Sovietų Sąjungos sąjungininkė kare su Vokietija. Girdi, Lenkija įsikūrusi tarp nacių Vokietijos ir Sovietų Sąjungos, taigi ji niekaip negalinti likti neutrali, jeigu Rytų Europoje kiltų karas. Ji arba pasipriešinsianti Vokietijai ir bus nugalėta, arba tapsianti Vokietijos sąjungininke ir pulsianti Sovietų Sąjungą. Bet kuriuo atveju masinis Sovietų Sąjungos lenkų žudymas nepakenksiąs Sovietų Sąjungos interesams - juk Sovietų Sąjungos interesai neturį nieko bendra su jos piliečių gyvybe ir gerove. Tokie samprotavimai buvo ne tik ciniški, bet ir, labai tikėtina, klaidingi: kaip tuo metu pastebėjo sugluminti diplomatai ir žvalgai, Didysis teroras pareikalavo daug pastangų, kurias galima buvo nukreipti kita linkme. Stalinas nesuprato, iš kur kyla grėsmė Sovietų Sąjungai, o tradiciškesnis požiūris į žvalgybą trečiojo dešimtmečio pabaigoje turbūt būtų labiau pasiteisinęs.

1937 m. atrodė, kad Japonija kelia Sovietų Sąjungai tiesioginę grėsmę. Japonijos veikla Rytų Azijoje tapo „buožių operacijos" pateisinimu. Japonijos grėsmė taip pat buvo pretekstas imtis veiksmų prieš Sovietų Sąjungos kinų mažumą ir geležinkelio darbuotojus, kurie sugrįžo iš Mandžiūrijos. Japonijos šnipinėjimu buvo teisinama ir visų Sovietų Sąjungos korėjiečių, apytiksliai 170 000 gyventojų, tremtis iš Tolimųjų Rytų į Kazachstaną. Korėja tada buvo okupuota Japonijos, taigi Sovietų Sąjungos korėjiečiai tapo tautine diaspora, siejama su Japonija. Vakarų Kinijos Sindziango regione Stalino globotinis Šeng Šicai pats ėmėsi teroro, per kurį žuvo tūkstančiai žmonių. Mongolijos Liaudies Respublika, įsikūrusi į šiaurę nuo Kinijos, buvo Sovietų Sąjungos satelite nuo pat jos įkūrimo 1924 m. 1937 m. Sovietų Sąjungos kariuomenė įžengė į sąjungininkės Mongolijos teritoriją, ir 1937-1938 m. Mongolijos valdžia pati pradėjo vykdyti terorą, per kurį buvo nužudyti 20 474 žmonės. Visa tai buvo nukreipta prieš Japoniją[39].

Visos šios žudynės nepadėjo pasiekti strateginių tikslų, dėl kurių jos buvo vykdomos. Japonijos vadovybė nusprendė pasirinkti ekspansijos pietų kryptimi strategiją - Kinijos, o paskui Ramiojo vandenyno. Japonija užpuolė Kiniją 1937 m. liepą, kaip tik tada, kai prasidėjo Didysis teroras, ir iš karto patraukė toliau į pietus. Taigi akcijos prieš buožes ir Sovietų Sąjungos rytuose gyvenančias tautines mažumas buvo surengtos remiantis klaidingomis prie-

laidomis. Tikriausiai Stalinas iš tiesų bijojo Japonijos, ir turėjo tam rimtą pagrindą. Japonijos ketinimai ketvirtajame dešimtmetyje tikrai buvo agresyvūs, ir vienintelis klausimas buvo ekspansijos kryptis: šiaurė ar pietūs. Japonijos vyriausybės buvo nestabilios ir linkusios dažnai keisti politiką. Tačiau, šiaip ar taip, masinės žudynės negalėjo apsaugoti Sovietų Sąjungos nuo puolimo.

Galbūt Stalinas manė, kad masinės žudynės Tolimuosiuose Rytuose, kaip ir lenkų naikinimas, vis tiek nieko nekainuos. Girdi, jeigu Japonija ketina pulti, ji susilauks mažiau palaikymo Sovietų Sąjungoje, o jeigu ne, tai prevencinės masinės žmogžudystės ir deportacijos Sovietų Sąjungos interesams niekaip nepakenks. Pasikartosiu: taip samprotauti galėjo tik žmogus, kuris Sovietų Sąjungos interesų visiškai nesiejo su jos piliečių gyvenimu ir gerove. Tačiau įvėlęs NKVD į kovą su vidaus priešais (ir su ja pačia), jis nukreipė saugumo pajėgų dėmesį nuo tikrosios grėsmės, kuri iškilo Sovietų Sąjungai: pavojaus, kad ją gali užpulti Vokietija - be Japonijos ar Lenkijos pagalbos ir be sovietų valdžios priešininkų paramos pačioje šalyje.

Vokietija, skirtingai nei Japonija ir Lenkija, iš tikrųjų planavo pulti sovietų valstybę. 1936 m. rugsėjį Hitleris pranešė savo kabinetui, kad svarbiausias jo užsienio politikos tikslas - sugriauti Sovietų Sąjungą. „Bolševizmo esmė ir tikslas, - teigė jis, - pašalinti tuos žmonijos sluoksnius, kurie iki šiol jai vadovavo, ir pakeisti juos pasauline žydija.“ Vokietija, pasak Hitlerio, turėjo pasiruošti karui per ketverius metus. Taigi Hermannas Göringas 1936 m. ėmė vadovauti Ketverių metų plano valdybai, kuri turėjo paruošti valstybinį ir privatų ekonomikos sektorių agresyviam karui. Hitleris buvo tikra grėsmė Sovietų Sąjungai, bet Stalinas, regis, neprarado vilties, kad Sovietų Sąjungos ir Vokietijos santykiai pagerės. Turbūt dėl šios priežasties akcijos prieš Sovietų Sąjungos vokiečius buvo švelnesnės negu prieš lenkus. Per operaciją prieš vokiečių tautinę mažumą buvo sušaudyti apytiksliai 41 989 žmonės, ir dauguma jų nebuvo vokiečiai[40].

Tais Liaudies fronto laikais Europa nepastebėjo žudynių ir tremčių Sovietų Sąjungoje. Net jeigu europiečiai apskritai atkreipdavo dėmesį į Didįjį terorą, tai matydavo tik parodomuosius teismus ir valymus partijoje bei kariuomenėje. Bet šie įvykiai, kuriuos tuo laiku pastebėdavo specialistai ir žurnalistai, nebuvo Didžiojo teroro esmė. Didžiojo teroro esmė buvo operacijos prieš buožes ir tautines mažumas. Tarp 681 692 žmonių, kuriems 1937 ir 1938 m. buvo įvykdyta mirties bausmė už politinius nusikaltimus, buožių ir tautinių mažumų atstovų buvo 625 483. Per akcijas prieš buožes ir operacijas prieš tautines mažumas suimti asmenys sudarė daugiau kaip devynis dešimtadalius nuteistųjų mirti ir tris ketvirtadalius nuteistųjų kalėti gulage[41].

Taigi Didysis teroras pirmiausia buvo akcija prieš buožes, smarkiausiai vykdyta Sovietų Ukrainoje, ir serija akcijų prieš tautines mažumas, daugiausia lenkus, skaudžiausiai jos vėlgi smogė Sovietų Ukrainoje. Iš 681 692 per Didįjį terorą užregistruotų mirties bausmių, 123 421 buvo įvykdyta Sovietų Ukrainoje - ir į šį skaičių neįtraukti Sovietų Ukrainos gyventojai, sušaudyti gulage. Sovietų Ukrainos gyventojų dalis Sovietų Sąjungoje buvo neproporcingai didelė, o Sovietų Ukrainoje gyveno neproporcingai daug lenkų[42].

Didysis teroras buvo trečioji sovietų revoliucija. 1917 m. bolševikinė revoliucija pakeitė politinį režimą, 1930 m. kolektyvizacija sukūrė naują ekonominę sistemą, o 1937-1938 m. Didysis teroras sukėlė mąstymo revoliuciją. Stali-

nas įgyvendino savo teoriją, kad priešas gali būti demaskuotas tik tardant. Jo pasaka apie užsienio agentus ir vidaus priešų sąmokslus buvo sekama kankinimų kamerose ir užrašoma tardymo protokoluose. Jeigu įmanoma pasakyti, kad Sovietų Sąjungos gyventojai dalyvavo ketvirtojo dešimtmečio pabaigos aukštojoje politikoje, tai būtent kaip pasakojimo įrankiai. Kad tęstųsi Stalino didžioji istorija, jų pačių istorijos kartais turėdavo baigtis.

Atrodė, kad Stalinui teikia malonumą valstiečių ir darbininkų kolonas paversti skaičių stulpeliais, o Didžiojo teroro eiga tikrai sutvirtino jo pozicijas valdžioje. 1938 m. lapkritį įsakęs sustabdyti masines operacijas, Stalinas dar kartą pakeitė NKVD vadovą. Lavrentijus Berija užėmė Ježovo vietą, o pastarasis vėliau buvo sušaudytas. Tas pats likimas laukė daugelio aukščiausių NKVD pareigūnų, apkaltintų tariamais įgaliojimų viršijimais, kurie iš tiesų buvo Stalino politikos esmė. Sugebėjęs pakeisti Jagodą Ježovu, o paskui Ježovą Berija, Stalinas parodė esąs saugumo aparato viršūnėje. Panaudodamas NKVD prieš partiją, o partiją prieš NKVD, jis parodė esąs neginčijamas Sovietų Sąjungos vadovas. Sovietų socializmas tapo tironija, kur tironas galią demonstravo gebėjimu regzti politines intrigas savo paties dvare[43].

Sovietų Sąjunga buvo daugiatautė valstybė, naudojanti daugiatautį represijų aparatą tautinių mažumų žudymo kampanijoms vykdyti. Tais laikais, kai NKVD žudė nacionalinių mažumų atstovus, dauguma jos vadovaujančių pareigūnų patys priklausė nacionalinėms mažumoms. 1937 ir 1938 m. NKVD pareigūnai, daugelis kurių buvo žydų, latvių, lenkų ar vokiečių tautybės, įgyvendino žudymo pagal tautinius požymius politiką, pranokstančią viską, ką bandė (dar tik bandė) daryti Hitleris ir jo SS. Vykdydami šias etnines žudynes (o vykdyti jas jie, žinoma, turėjo, jeigu norėjo išsaugoti savo postus ir gyvybes), jie pažeisdavo internacionalizmo etiką, kuri kai kuriems iš jų turbūt buvo svarbi. Paskui, Terorui tęsiantis, jie vis tiek buvo nužudyti, o jų vietas dažniausiai užimdavo rusai.

Pareigūnai žydai, kurie vykdė „lenkų operaciją" Ukrainoje ir Baltarusijoje, tokie kaip Izrailis Leplevskis, Levas Raichmanas ir Borisas Bermanas, buvo suimti ir sušaudyti. Jų likimas atspindėjo platesnę tendenciją. Kai prasidėjo masinės Didžiojo teroro žudynės, apytiksliai trečdalis aukštų NKVD pareigūnų pagal tautybę buvo žydai. Kai 1938 m. lapkričio 17-ąją Stalinas jas nutraukė, žydų tarp aukštų pareigūnų buvo apie dvidešimt procentų. Po metų jų liko

mažiau negu keturi procentai. Kaltę dėl Didžiojo teroro galima buvo priskirti žydams. Ir daugelis žmonių iš tiesų kaltino žydus. Tačiau priskyrusieji kaltę žydams tiesiog pateko į stalinistų spąstus: Stalinas tikrai suprato, kad NKVD pareigūnai žydai - patogus atpirkimo ožys, kuriam bus galima suversti kaltę už žudikiškas akcijas prieš tautines mažumas, ypač kai ir žydai, tarnavę slaptojoje policijoje, ir žydų nacionalinis elitas iškeliaus anapilin. Bet kuriuo atveju valstybinėse institucijose iš Teroro naudos gavo ne žydai ar kitų nacionalinių mažumų atstovai, o rusai, kurių pareigos buvo paaukštintos. 1939 m. rusai (du trečdaliai aukštųjų pareigūnų) pakeitė žydus NKVD viršūnėje ir nuo to laiko ten įsitvirtino. Rusai tapo neproporcingai gausiai atstovaujama nacionaline dauguma; rusų dalis NKVD viršūnėje buvo didesnė negu jų dalis tarp Sovietų Sąjungos gyventojų apskritai. Didžiojo teroro pabaigoje vienintelė itin neproporcingai gausiai NKVD atstovaujama nacionalinė mažuma, kuriai priklausė ir pats Stalinas, buvo gruzinai[44].

Ši trečioji revoliucija iš tikrųjų buvo kontrrevoliucija, netiesiogiai pripažįstanti, kad marksizmas ir leninizmas nepasiteisino. Per apytiksliai penkiolika gyvavimo metų Sovietų Sąjunga daug davė tiems jos gyventojams, kurie vis dar buvo gyvi: pavyzdžiui, kai Didysis teroras pasiekė apogėjų, buvo įvestos valstybinės pensijos. Tačiau kai kurių esminių revoliucinės doktrinos prielaidų buvo atsisakyta. Egzistencija, kalbant marksistų terminais, jau nebebuvo svarbesnė už esmę. Žmonės kalti buvo ne dėl to, kad užėmė tam tikrą vietą socialinėje ir ekonominėje santvarkoje, bet dėl jų tariamos asmens tapatybės ar kultūrinių ryšių. Politikos jau nebuvo galima suprasti kaip klasių kovos išraiškos. Kaltinimai nelojalumu diasporos tautybių atstovams Sovietų Sąjungos buvo grindžiami ne jų tariamu prisirišimu prie buvusios ekonominės santvarkos, o tariamais ryšiais su kokia nors užsienio valstybe, su kuria juos siejanti tautybė[45].

1938 m. Europoje buvo laikoma savaime suprantama, kad lojalumas valstybei ir tautybė yra neatsiejami dalykai. Hitleris, kaip tik tuo metu įrodinėjęs, kad trims milijonams Čekoslovakijos vokiečių ir teritorijoms, kuriose jie gyveno, turi būti leista prisijungti prie Vokietijos, rėmėsi kaip tik šiuo argumentu. 1938 m. rugsėjį Miuncheno konferencijoje Britanija, Prancūzija ir Italija

sutiko leisti Vokietijai prijungti Čekoslovakijos vakarų pakraštį, kur gyventojų daugumą sudarė vokiečiai. Britanijos premjeras Neville'is Chamberlainas paskelbė, kad šis susitarimas atnešė „taiką visiems laikams". Prancūzijos premjeras Edouard'as Daladier tikrai taip nemanė, tačiau leido prancūzams pasiduoti šiai iliuzijai. Pačios Čekoslovakijos atstovai net nebuvo pakviesti į šią konferenciją, jiems teko tiesiog priimti jos rezultatus. Miuncheno susitarimu iš Čekoslovakijos buvo atimta natūrali kalnynų ir įtvirtinimų apsauga, ir šalis liko neapsaugota nuo būsimo Vokietijos puolimo. Stalinas interpretavo šį susitarimą kaip Vakarų nuolaidžiavimą Hitleriui, siekiant, kad jis nukreiptų Vokietijos ekspansiją rytų kryptimi[46].

1938 m. Sovietų Sąjungos vadovai siekė pateikti savąją tautinę politiką kaip visišką nacių Vokietijos rasizmo priešingybę. Per vieną tų metų kampaniją, skirtą šiam tikslui pasiekti, buvo išleistas vaikiškų istorijų rinkinys, į kurį įėjo Pasakojimas apie skaičius. Sovietų Sąjungos vaikai sužinojo, kad naciai „naršė visus įmanomus senus dokumentus", kad nustatytų Vokietijos gyventojų tautybę. Tai, žinoma, buvo tiesa. 1935 m. priimti Niurnbergo įstatymai uždraudė Vokietijos žydams dalyvauti valstybės politiniame gyvenime, o žydiškumą apibrėžė pagal kilmę. Vokietijos pareigūnai iš tikrųjų tikrindavo sinagogų įrašus, kad nustatytų, ar žmogaus seneliai nebuvo žydai. Tačiau Sovietų Sąjungoje padėtis nedaug kuo skyrėsi. Sovietų pasai turėjo tautybės skiltį, kad kiekvienas Sovietų Sąjungos žydas ar lenkas ir apskritai kiekvienas gyventojas turėtų oficialiai užregistruotą tautybę. Teoriškai Sovietų Sąjungos gyventojams buvo leidžiama patiems pasirinkti tautybę, tačiau praktiškai tą padaryti ne visada būdavo įmanoma. 1938 m. balandį NKVD reikalavo, kad tam tikrais atvejais būtų pateikiama informacija apie tėvų tautybę. Tuo pačiu įsakymu lenkams ir kitiems diasporos tautybių atstovams buvo uždrausta keisti savo tautybę. NKVD nereikėjo „naršyti senų dokumentų", nes jie jau turėjo savus dokumentus[47].

1938 m. žydų priespauda Vokietijoje buvo kur kas pastebimesnė negu operacijos prieš tautines mažumas SSRS, nors jos mastas buvo daug mažesnis. Nacių režimas pradėjo „arianizacijos" programą, kuria buvo siekiama atimti iš žydų turtą. Ją užgožė atviresnis ir spontaniškesnis plėšikavimas ir smurtas, prasidėjęs tą patį mėnesį, kai Vokietija aneksavo Austriją. Vasarį Hitleris pareiškė ultimatumą Austrijos kancleriui Kurtui von Schuschniggui, reikalaudamas, kad jis padarytų savo šalį Vokietijos satelite. Schuschniggas iš pradžių

sutiko, tačiau sugrįžęs į Austriją metė Hitleriui iššūkį ir paskelbė referendumą dėl nepriklausomybės. Kovo 12 d. Vokietijos kariuomenė įžengė į Austriją, o kitą dieną Austrija nustojo egzistuoti. Tą vasarą ir rudenį apytiksliai dešimt tūkstančių Austrijos žydų buvo deportuoti į Vieną. Energingomis Adolfo Eichmanno pastangomis, jie, kaip ir daugelis Austrijos žydų, per artimiausius mėnesius išvyko iš šalies[48].

1938 m. spalį Vokietija iš Reicho ištrėmė septyniolika tūkstančių Lenkijos pilietybę turinčių žydų į Lenkiją. Šie žydai buvo suimti naktį, įsodinti į traukinius ir be ceremonijų išmesti kitoje Lenkijos sienos pusėje. Vienas Prancūzijoje gyvenantis Lenkijos žydas, kurio tėvai buvo ištremti, nutarė atkeršyti ir šovė į Vokietijos diplomatą. Šis sumanymas liūdnai baigėsi ne tik jam pačiam, bet ir kitiems žydams, nes jis pasirinko labai netinkamą laiką: pasikėsinimas įvyko lapkričio 7-ąją, per bolševikinės revoliucijos metines, o jo auka mirė kitą dieną, per Hitlerio 1923 m. „Alaus pučo" metines. Žmogžudystė suteikė Vokietijos valdžios organams pretekstą surengti „Krištolinę naktį", pirmąjį atvirą plataus masto pogromą nacių Vokietijoje. Žydai buvo persekiojami visame Reiche, ypač Vienoje, kur kasdien įvykdavo bent vienas pasikėsinimas į žydų turtą. 1938 m. lapkričio 9-11 d. buvo nužudyti keli šimtai žydų (oficialiais skaičiavimais, devyniasdešimt vienas), nuniokota tūkstančiai žydų parduotuvių ir šimtai sinagogų. Visa Europa, išskyrus tas šalis, kurios palaikė nacius, pasmerkė tokius veiksmus kaip barbarybės ženklą[49].

Atviru smurtu nacių Vokietijoje pasinaudojo Sovietų Sąjunga. Tokioje atmosferoje Liaudies fronto šalininkai tikėjosi, kad Sovietų Sąjunga apsaugos Europą nuo etninio smurto protrūkio. Tačiau ji tuo metu vykdė daug didesnio masto etninių žudynių kampanijas. Turbūt nesuklysiu teigdamas, kad už Sovietų Sąjungos ribų apie jas niekas neturėjo jokio supratimo. Praėjus savaitei po „Krištolinės nakties", baigėsi Didysis teroras, per operacijas prieš tautines mažumas buvo sušaudyti apytiksliai 247 157 Sovietų Sąjungos gyventojai. 1938 m. pabaigoje SSRS etniniu pagrindu buvo nužudyta apie tūkstantį kartų daugiau žmonių negu nacių Vokietijoje. Net ir žydų sovietų valdžia nužudė kur kas daugiau negu naciai. Prieš žydus nebuvo surengta atskira operacija, tačiau per Didįjį terorą jie vis tiek žūdavo tūkstančiais - kaip ir per badmetį Sovietų Ukrainoje. Jie žūdavo ne todėl, kad buvo žydai, o tiesiog todėl, kad gyveno šalyje, kurioje viešpatavo kraugeriškiausias tų laikų režimas.

Per Didįjį terorą Sovietų Sąjungos vadovybė nužudė dukart daugiau Sovietų Sąjungos gyventojų negu Vokietijoje buvo žydų; bet, atrodo, už Sovietų Sąjungos ribų niekas, net Hitleris, dar nesuvokė, kad įmanomos tokio masto masinės žudynės. Vokietijoje prieš karą tikrai nebuvo nieko panašaus. Po „Krištolinės nakties“ į Vokietijos koncentracijos stovyklos sistemą pirmą kartą pateko daug žydų. Hitleris tuo metu norėjo įbauginti Vokietijos žydus, kad jie išvyktų iš šalies; dauguma iš dvidešimt šešių tūkstančių žydų, tada įkalintų koncentracijos stovyklose, netrukus buvo paleisti. 1938 m. pabaigoje ir 1939 m. daugiau kaip šimtas tūkstančių žydų išvyko iš Vokietijos[50].

Smurtas ir žydų išvykimas paskatino nacius kurti planus, ką daryti su Europos žydais apskritai. Praėjus kelioms dienoms po „Krištolinės nakties“, 1938 m. lapkričio 12-ąją, Hitlerio pavedimu jo artimas bendražygis Hermannas Göringas pristatė žydų pašalinimo iš Europos planą: jie turėjo būti susodinti į laivus ir išsiųsti į Madagaskaro salą pietinėje Indijos vandenyno dalyje, prie Pietryčių Afrikos pakrantės. Hitleris ir Göringas, be abejo, būtų norėję, kad Vokietijos žydai dirbtų mirtinai sekinančius darbus kokiame nors tos salos SS rezervate, tačiau iš tiesų tokie grandioziniai fantastiniai planai rengė veiksmų scenarijų tiems laikams, kai Vokietijos valdžioje atsidurs daug gyventojų žydų. Madagaskaro planas labiau buvo skirtas ateičiai, kai Vokietijai atiteks teritorijos su gausiomis žydų bendruomenėmis. Tada žydai sudarė ne daugiau kaip pusę procento Vokietijos gyventojų, o dėl emigracijos jų skaičius dar sumažėjo. Vokietijoje niekada nebuvo labai daug žydų, tačiau kadangi jie buvo laikomi „problema", jos „sprendimas" jau buvo surastas: turto nusavinimas, įbauginimas ir emigracija. (Vokietijos žydai būtų išvykę dar greičiau, jeigu britai būtų leidę jiems vykti į Palestiną arba jeigu amerikiečiai būtų padidinę - ar net išpildę - imigracijos kvotas. Eviano konferencijoje 1938 m. liepą tik Dominikos Respublika sutiko priimti daugiau žydų pabėgėlių iš Vokietijos.)[51]

Kitaip tariant, Madagaskaro planas turėjo „išspręsti" iš tiesų dar neiškilusią žydų „problemą". Didžiosios deportacijos planai turėjo šiokią tokią prasmę 1938 m., kai pagrindiniai naciai vis dar galėjo apgaudinėti save viltimi, kad Lenkija taps Vokietijos satelite ir dalyvaus puolant Sovietų Sąjungą. Lenkijoje gyveno daugiau kaip trys milijonai žydų, ir Lenkijos valdžios organai taip pat svarstė galimybę perkelti juos į Madagaskarą. Nors Lenkijos vadovai neketino savo didelių nacionalinių mažumų (penkių milijonų ukrainiečių,

trijų milijonų žydų, milijono baltarusių) atžvilgiu imtis kokių nors veiksmų, kurie būtų bent šiek tiek panašūs į Sovietų Sąjungos realybę ar nacių planus, jie tikrai norėjo sumažinti gyventojų žydų dalį pastūmėdami juos savanoriškai emigruoti. Po Lenkijos diktatoriaus Józefo Piłsudskio mirties 1935 m. jo įpėdiniai šiuo konkrečiu klausimu laikėsi Lenkijos nacionalistų požiūrio ir įkūrė valdančiąją partiją, kuriai galėjo priklausyti tik etniniai lenkai. Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje Lenkijos valstybė palaikė Lenkijos sionistų dešiniojo sparno, revizionistų, siekius sukurti didelę Izraelio valstybę Britanijos valdomoje Palestinoje - prireikus taikant ir smurtą[52].

Kol Varšuva ir Berlynas žydus traktavo kaip „problemą", kurią reikia spręsti perkeliant juos į kokias nors tolimas teritorijas, ir kol Vokietija vis dar vilio-

jo Lenkiją į sąjungininkės Rytuose vietą, Vokietija galėjo įsivaizduoti kažkokį susitarimą ištremti Rytų Europos žydus, pasinaudojant Lenkijos pagalba ir infrastruktūra. Tačiau sąjungos su Lenkija sudaryti nepavyko, taigi nebuvo sukurtas ir bendras Vokietijos ir Lenkijos žydų perkėlimo planas. Piłsudskio įpėdiniai užsienio politikos srityje laikėsi jo nustatyto kurso: vykdyti lygaus atstumo nuo Berlyno ir Maskvos politiką, sudaryti nepuolimo sutartis ir su nacių Vokietija, ir su Sovietų Sąjunga, bet nė su viena nesudaryti sąjungos. 1939 m. sausio 26-ąją Varšuvoje lenkai vėl atsisakė Vokietijos užsienio reikalų ministro Joachimo von Ribbentropo siūlymų. Per penkerius metus Vokietijai nepavyko įtikinti lenkų, kad pačiai Lenkijai naudinga dalyvauti agresyviame kare dėl Sovietų Sąjungos teritorijų - leidžiant Vokietijai naudotis Lenkijos teritorija ir tampant satelite. Tai reiškė, kad Vokietija kariaus ne drauge su Lenkija, bet prieš Lenkiją - ir prieš Lenkijos žydus[53].

Nors Madagaskaro plano nebuvo atsisakyta, dabar Hitlerio galvoje, regis, jis ėmė transformuotis į žydų rezervato užkariautoje Lenkijoje viziją. Girdi, jeigu Lenkija nenori prisidėti prie karo ir deportacijų, tai pati taps kolonija, kur galės būti laikomi kiti Europos žydai, kol nebus sugalvotas koks nors kitas būdas juos galutinai pašalinti. Vos tik Ribbentropas grįžo iš Varšuvos, Hitleris suvokė, kad jo pirmasis karas bus su Lenkija, ir pasakė svarbią kalbą žydų klausimu. 1939 m. sausio 30-ąją Hitleris pažadėjo Vokietijos parlamentui sunaikinsiąs žydus, jeigu šie įvels Vokietiją į kitą pasaulinį karą: „Šiandien noriu dar kartą papranašauti: jeigu tarptautinei finansų žydijai Europoje ir už jos ribų dar sykį pavyks įmurkdyti pasaulio tautas į pasaulinį karą, tai rezultatas bus ne pasaulio bolševizacija, taigi ir žydijos pergalė, bet žydų rasės Europoje sunaikinimas“ Tuo metu, kai Hitleris sakė savo kalbą, apytiksliai devyniasdešimt aštuoni procentai Europos žydų gyveno už Vokietijos ribų, dauguma jų Lenkijoje ir vakarinėje Sovietų Sąjungos dalyje. Kokiu konkrečiu būdu jie bus sunaikinti, nebuvo žinoma, tačiau karas turėjo būti pirmasis žingsnis[54].

1939 m. pradžioje Hitleris pasiekė persilaužimą: užsienio politikos srityje jo siekius prijungti vokiečių gyvenamas žemes Čekoslovakijoje ir Austrijoje prie Vokietijos vainikavo sėkmė, o jo pastangos pasitelkti Lenkiją karui Rytuose nuėjo perniek. Jis perginklavo Vokietiją ir išplėtė jos sienas kiek tik buvo įmanoma nekariaujant. Austrijos aneksija padidino gyventojų skaičių šešiais milijonais ir suteikė didelių laisvai konvertuojamos valiutos atsargų.

Miuncheno susitarimas ne tik padidino hitlerinės Vokietijos gyventojų skaičių trim milijonais gyventojų, bet ir atidavė į Hitlerio rankas didžiąją dalį Čekoslovakijos karo pramonės, bene geriausios tų laikų pasaulyje. 1939 m. kovą Hitleris sunaikino Čekoslovakiją kaip valstybę, taip sugriaudamas bet kokias iliuzijas, kad jo tikslai apsiriboja etninėmis Vokietijos žemėmis. Čekų žemės buvo prijungtos prie Reicho kaip „protektoratas"; Slovakija tapo nominaliai nepriklausoma valstybe, globojama nacių. Kovo 21-ąją Vokietija pabandė bauginimais priversti lenkus tartis, bet ir vėl susilaukė atkirčio. Kovo 25-ąją Hitleris nurodė vermachtui ruoštis pulti Lenkiją[55].

Hitlerio valdžiai stiprėjant, Stalinas diplomatijos pobūdis pasikeitė. Buvo akivaizdu, kad Liaudies frontas per silpnas kovoti su fašizmu. Miuncheno susitarimas numarino Sovietų Sąjungai draugišką Čekoslovakijos demokratiją, o 1939 m. kovą neliko ir pačios Čekoslovakijos. Francisco Franco reakcionieriai 1939 m. balandį laimėjo Ispanijos pilietinį karą. Liaudies fronto vyriausybė Prancūzijoje jau buvo kritusi. Maskvos ir Europos didvalstybių santykiai buvo daugiausia kariniai ir diplomatiniai, nes Stalinas neturėjo politinių svertų paveikti jų elgesį iš vidaus.

1939 m. pavasarį Stalinas parodė Hitleriui, didžiajam ideologiniam priešininkui, stulbinamą ženklą. Hitleris buvo iškilmingai pareiškęs nesudarysiąs taikos su žydų komunistais; nacių propaganda Sovietų Sąjungos užsienio reikalų komisarą Maksimą Litvinovą vadindavo Finkelšteinu. Litvinovas iš tiesų buvo žydas - jo brolis buvo rabinas. 1939 m. gegužės 3-iąją Stalinas pamalonino Hitlerį atleisdamas Litvinovą. Litvinovą pakeitė artimiausias Stalino sąjungininkas Molotovas, rusas. Nuolaidžiavimas Hitleriui nebuvo toks keistas, kaip galėtų atrodyti. Stalinistų ideologija atsakė į visus savo klausimus. 1934 m. birželį Liaudies frontas per vieną dieną socialdemokratus iš „socialfašistų" pavertė sąjungininkais. Jeigu „socialfašistai" galėjo tapti Sovietų Sąjungos draugais, tai kodėl ir patys fašistai negalėjo tapti draugais? Juk fašizmas galų gale buvo (sovietų požiūriu) tik kapitalizmo deformacija; o Sovietų Sąjunga su kapitalistine Vokietija 1922-1933 m. palaikė gerus santykius[56].

Grynai politiniu požiūriu susitarimas su Vokietija turėjo tam tikrą logiką. Sąjunga su Didžiąja Britanija ir Prancūzija kaip alternatyva posūkiui link Vokietijos neatrodė daug žadanti. 1939 m. kovą Londonas ir Paryžius suteikė

Lenkijai saugumo garantiją, kad užkirstų kelią Vokietijos puolimui, o paskui pabandė sudaryti su Sovietų Sąjunga tam tikrą gynybinę koaliciją. Bet Stalinas puikiai suprato, kad Londonas ir Paryžius vargu ar imsis kokių nors veiksmų Rytų Europoje, jei Vokietija puls Lenkiją arba Sovietų Sąjungą. Išmintingiausia atrodė susitarti su Vokietija, o paskui stebėti kapitalistinių didvalstybių kovą Vakarų Europoje. „Sunaikinti priešus jų pačių rankomis ir likti stipriam karo pabaigoje", - toks buvo Stalino planas[57].

Vėliau Stalinas teigė pamatęs, kad juos su Hitleriu sieja „bendras noras atsikratyti senosios pusiausvyros". 1939 m. rugpjūtį Hitleris atsiliepė į Stalino kvietimą. Hitleris norėjo pradėti karą kaip tik tais metais; jis buvo kur kas lankstesnis rinkdamasis galimus sąjungininkus negu laiką pradėti karą. Girdi, jeigu lenkai nenori kartu kariauti prieš Sovietų Sąjungą, tai galbūt Sovietų Sąjunga norės kartu kariauti prieš Lenkiją. Hitlerio požiūriu, susitarimas su Maskva turėjo neleisti apsupti Vokietijos iš visų pusių, jeigu Britanija ir Prancūzija tikrai paskelbtų karą, Vokietijai užpuolus Lenkiją. 1939 m. rugpjūčio 20-ąją Hitleris nusiuntė Stalinui asmeninį laišką, prašydamas, kad jis priimtų Ribbentropą ne vėliau kaip rugpjūčio 23-iąją. Ribbentropas atvyko į Maskvą, kur, kaip pastebėjo Orwellas ir Koestleris, socializmo tėvynės sostinės oro uostą puošė svastikos. Šis ideologinis akibrokštas, tapęs paskutiniu postūmiu, atskyrusiu Koestlerį nuo komunizmo, iš tiesų rodė, kad Sovietų Sąjunga jau nebėra ideologinė valstybė[58].

Abu režimai tuoj rado sąsajų - abipusį troškimą sunaikinti Lenkiją. Kai tik Hitleris prarado viltį pasitelkti Lenkiją kovai su Sovietų Sąjunga, nacių ir sovietų retorika apie šią šalį beveik nebesiskyrė. Hitleris žiūrėjo į Lenkiją kaip į Versalio sutarties „nerealų tvarinį", o Molotovas - kaip į jos „šlykščią atžalą". Oficialiai 1939 m. rugpjūčio 23-iąją Maskvoje pasirašyta sutartis buvo tik nepuolimo sutartis ir nieko daugiau. Tačiau iš tikrųjų Ribbentropas ir Molotovas susitarė ir dėl slapto protokolo, kuriuo nacių Vokietija ir Sovietų Sąjunga pasidalijo įtakos sferomis Rytų Europoje, kur buvo įsikūrusios vis dar nepriklausomos Suomijos, Estijos, Latvijos, Lietuvos, Lenkijos ir Rumunijos valstybės. Likimo ironija lėmė, kad Stalinas visai neseniai teisino daugiau kaip šimto tūkstančių savo šalies gyventojų žudynes neteisingu kaltinimu, jog Lenkija, prisidengdama nepuolimo sutartimi, pasirašiusi su Vokietija kaip tik tokį slaptą susitarimą. „Lenkų operacija" buvo pavaizduota kaip pasiruošimas

atremti Vokietijos ir Lenkijos puolimą; o dabar pati Sovietų Sąjunga sutiko pulti Lenkiją kartu su Vokietija[59].

1939 m. rugsėjo 1-ąją vermachtas puolė Lenkiją iš šiaurės, vakarų ir pietų, pasitelkdamas aneksuotos Austrijos ir Čekoslovakijos žmones ir ginklus. Hitleris pradėjo savąjį karą.

1939 m. rugpjūtį ir rugsėjį Stalinas nagrinėjo ne tik Rytų Europos, bet Rytų Azijos žemėlapius. Jis rado galimybę pagerinti Sovietų Sąjungos padėtį Tolimuosiuose Rytuose. Dabar Stalinas galėjo būti tikras, kad Vakaruose nesulauks Vokietijos ir Lenkijos puolimo. Sovietų Sąjunga galėjo imtis veiksmų prieš Japoniją Rytų Azijoje, nesibaimindama antrojo fronto. 1939 m. rugpjūčio 20-ąją Sovietų Sąjunga (ir jos sąjungininkė Mongolija) užpuolė Japoniją (ir jos marionetę Mandžuką) ginčijamoje pasienio srityje (tarp Mongolijos ir Mandžuko). Draugiškų santykių atnaujinimą su Berlynu 1939 m. rugpjūčio 23 d. Stalinas panaudojo ir prieš Tokiją. Molotovo-Ribbentropo sutartis tarp Vokietijos ir Sovietų Sąjungos, pasirašyta praėjus trim dienom po Sovietų Sąjungos puolimo, anuliavo Antikominterno sutartį tarp Vokietijos ir Japonijos. Sovietų Sąjungos ir nacių Vokietijos sąjunga sudrebino Tokijo politikos sritis net labiau negu sprogimai mūšio lauke. Tuometinė Japonijos vyriausybė krito, o per kelis kitus mėnesius krito dar kelios vyriausybės[60].

Kai tik pasirodė, kad Vokietija sąjungininke pasirinko Sovietų Sąjungą, o ne Japoniją, pastarosios vyriausybė atsidūrė netikėtoje ir keblioje padėtyje. Japonijos vadovai jau buvo sutarę vykdyti ekspansiją pietų, o ne šiaurės kryptimi - Kinijos ir Ramiojo vandenyno, o ne Sovietų Sąjungos Sibiro. Tačiau jeigu sąjunga tarp Maskvos ir Berlyno būtų išsilaikiusi, Raudonoji armija būtų galėjusi sutelkti savo pajėgas Azijoje, o ne Europoje. Tada Japonija būtų buvusi priversta laikyti geriausius savo karius šiaurėje, Mandžuke, vien tik savigynai, ir vykdyti ekspansiją į pietus būtų buvę kur kas sudėtingiau. Hitleris suteikė Stalinui veiksmų Rytų Azijoje laisvę, ir Japonija galėjo tik viltis, kad Hitleris netrukus išduos savo naująjį draugą. Japonija įkūrė konsulatą Lietuvoje stebėti Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karinius pasirengimus. Konsulu ten buvo paskirtas rusakalbis žvalgas Čijunė Sugihara[61].

Kai 1939 m. rugsėjo 15-ąją Raudonoji armija nugalėjo japonus, Stalinas pasiekė kaip tik tai, ko ir norėjo. Didžiojo teroro akcijos tautinių mažumų

atžvilgiu buvo vykdomos siekiant susilpninti pirmiausia Japonijos, tada Lenkijos ir galiausiai Vokietijos pozicijas, taip pat apsisaugoti nuo šitų trijų išvien veikiančių valstybių, apsupties. Didžiojo teroro žudynės, nusinešusios 681 692 žmonių gyvybes niekaip nepadėjo sumažinti tokios apsupties tikimybės, tai padarė diplomatija ir karinė galia. Iki rugsėjo 15 d. Vokietija beveik sunaikino Lenkijos kariuomenę kaip kovines pajėgas. Vokietijos ir Lenkijos puolimas Sovietų Sąjungai aiškiai nebegrėsė, o Vokietijos ir Japonijos puolimas taip pat atrodė labai mažai tikėtinas. Stalinas pakeitė Vokietijos ir Japonijos apsupties grėsmės Sovietų Sąjungai šmėklą labai realiu Vokietijos ir Sovietų Sąjungos apsupties žiedu Lenkijai, sąjunga, kuri izoliavo Japoniją. 1939 m. rugsėjo 17-ąją, praėjus dviem dienoms po Sovietų Sąjungos karinės pergalės prieš Japoniją, Raudonoji armija puolė Lenkiją iš rytų. Raudonoji armija ir vermachtas susitiko šalies viduryje ir surengė bendrą pergalės paradą. Rugsėjo 28 d. Berlynas ir Maskva sudarė antrą susitarimą dėl Lenkijos - sutartį dėl sienų ir draugystės.

Taip prasidėjo naujas kruvinų žemių istorijos laikotarpis. Leisdamas Sovietų Sąjungai pasiglemžti pusę Lenkijos, Hitleris leido Stalinui savo Terorą, nusinešusį tiek daug gyvybių per „lenkų operaciją“, iš naujo pradėti pačioje Lenkijoje. O Hitleris Stalino dėka okupuotoje Lenkijoje galėjo imtis pirmųjų savo masinių žudynių politikos veiksmų. Per dvidešimt vieną mėnesį po bendros Vokietijos ir Sovietų Sąjungos invazijos į Lenkiją abi sąjungininkės, okupuodamos savąsias Lenkijos puses, žudė Lenkijos civilius gyventojus panašiais mastais ir dėl panašių priežasčių.

Abiejų šalių žudymo institucijos buvo sutelktos trečiosios šalies teritorijoje. Hitleris, kaip ir Stalinas, savo pirmos stambios etninių žudynių kampanijos taikiniu pasirinko lenkus.

MOLOTOVO-RIBBENTROPO EUROPA

Vokiečių teroras prasidėjo danguje. 1939 m. rugsėjo 1-ąją 4.20 ryto ant Vidurio Lenkijos miesto Vieliunio netikėtai pradėjo kristi bombos. Mirtinam eksperimentui vokiečiai pasirinko jokios karinės reikšmės neturinčią vietą. Ar galėtų šiuolaikinės karinės oro pajėgos terorizuoti civilius gyventojus tyčiniu bombardavimu? Liepsnos apėmė bažnyčią, sinagogą, ligoninę. Miestą plakė bombų kruša; iš viso buvo numesta septyniasdešimt tonų sprogmenų, kurie sunaikino didžiąją dalį pastatų ir pasiglemžė šimtų žmonių, daugiausia moterų ir vaikų, gyvybes. Gyventojai iš miesto pabėgo; kai atvyko vokiečių administratorius, jame buvo daugiau lavonų negu gyvų žmonių. Panašus likimas ištiko daugybę Vakarų Lenkijos miestų ir kaimų. Buvo bombarduojamos net 158 skirtingos gyvenvietės[1].

Lenkijos sostinėje Varšuvoje žmonės pamatė lėktuvus, skrodžiančius mėlyną dangų. „Mūsiškiai", - su viltimi sakė žmonės patys sau. Jie klydo. 1939 m. rugsėjo 10-oji įėjo į istoriją kaip pirmoji diena, kai didelį Europos miestą metodiškai bombardavo priešo karinės oro pajėgos. Tą dieną Varšuva susilaukė septyniolikos Vokietijos antskrydžių. Mėnesio vidury Lenkijos kariuomenė buvo beveik nugalėta, bet sostinė vis dar gynėsi. Rugsėjo 25 d. Hitleris pareiškė norįs, kad Varšuva pasiduotų. Tą dieną buvo numesta apytiksliai 560 tonų sprogstamųjų bombų, taip pat septyniasdešimt dvi tonos padegamųjų bombų. Per stambios gyvenamosios vietovės ir istorinės europietiškos sostinės bombardavimą nepaskelbto karo pradžioje iš viso žuvo apytiksliai dvidešimt penki tūkstančiai civilių (ir šeši tūkstančiai kareivių). Visą mėnesį pabėgėlių srautai sruvo į rytus, tolyn nuo vermachto. Vokiečių naikintuvų lakūnai smaginosi šaudydami į juos[2].

Lenkija kovojo viena. Prancūzija ir Britanija kaip žadėjusios paskelbė karą Vokietijai, bet per visą vokiečių puolimo laiką nesiėmė jokių reikšmingų karo

veiksmų. (Prancūzai įsiveržė kelias mylias į Saro sritį, bet paskui atsitraukė.) Lenkijos kariuomenė skubėjo užimti gynybinę poziciją. Lenkijos kariškiai buvo mokyti laukti puolimo ir iš rytų, ir iš vakarų, ir iš Raudonosios armijos, ir iš vermachto. Trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje rengiant karo veiksmų planus ir karinius mokymus buvo atsižvelgiama į abi galimybes. Dabar visos turimos pajėgos, apytiksliai trisdešimt devynios divizijos (apie devynis šimtus tūkstančių karių) buvo mestos prieš penkiasdešimt vokiečių divizijų (1,5 milijono karių). Tačiau lenkų pajėgos neprilygo priešui nei žmonių skaičiumi, nei ginkluote; vokiečių motorizuotieji daliniai apėjo jas sparnu iš šiaurės, vakarų ir pietų. Vis dėlto kai kuriose vietose vokiečiai susidūrė su atkakliu pasipriešinimu.

Vermachtas buvo įpratęs žygiuoti į jau iš anksto pasidavusias šalis, tokias kaip Austrija ir Čekoslovakija. Dabar vokiečių kareiviams teko kaip reikiant pauostyti parako. Ne viskas klojosi taip, kaip jie norėjo. Laisvajame Baltijos pakrantės mieste Gdanske, kurį Hitleris norėjo prijungti prie Vokietijos, lenkai gynė savo pašto skyrių. Vokiečių ugniagesiai į rūsį pripylė benzino ir padegė jo gynėjus. Pašto skyriaus viršininkas išėjo iš pastato mojuodamas balta nosine. Jis buvo nedelsiant nušautas. Vienuolika žmonių mirė nuo nudegimų. Vokiečiai nesuteikė jiems medicininės pagalbos. Trisdešimt aštuoni žmonės buvo nuteisti mirti ir sušaudyti už tariamai neteisėtą pastato gynybą. Vienas iš jų, Franciszekas Krause, buvo berniuko, vardu Günteris Grassas, kuris vėliau tapo iškiliu Vakarų Vokietijos romanistu, dėdė. Grasso romanas ***Skardinis būgnelis*** plačiai išgarsino šį karo nusikaltimą. Tačiau jis buvo tik vienas iš daugelio tokių nusikaltimų[3].

Vokiečių kareiviams buvo įkalta į galvą, kad Lenkija nesanti tikra šalis, o jos kariuomenė nesanti tikra kariuomenė. Vadinasi, žmonės, besipriešinantys invazijai, negalėjo būti tikri kareiviai. Vokiečių karininkai instruktavo savo karius, kad tas, kuris nukauna vokietį mūšyje, yra „žmogžudys". Kadangi pasipriešinimas vokiečių viešpačių rasei, anot Hitlerio, buvo „įžūlumas", lenkų kareiviai neturėjo teisės tikėtis, kad su jais bus elgiamasi kaip su karo belaisviais. Uryčo kaime vokiečiai suvarė Lenkijos karo belaisvius į daržinę, sakydami, kad čia jie apsistos nakvynei, tada tą daržinę su visais belaisviais sudegino. Šalia Sladuvo kaimo vokiečiai, puldami lenkų raitelių būrio likučius, panaudojo karo belaisvius kaip gyvus skydus. Išžudę kavaleristus, kurie

nenorėjo šaudyti į savo tautiečius lenkus, jie privertė belaisvius laidoti savo draugų kūnus. Paskui išrikiavo juos prie sienos Vyslos pakrantėje ir sušaudė. Kai kurie belaisviai bandydami pabėgti šoko į upę, bet buvo iššaudyti kaip antys, atsiminė vienas iš išsigelbėjusių belaisvių. Žuvo apytiksliai trys šimtai žmonių[4].

1939 m. rugpjūčio 22-ąją Hitleris instruktavo savo vadus: „Užverkite savo širdis gailesčiui." Vokiečiai žudė belaisvius. Cepeliuve po lemiamų kautynių į nelaisvę buvo paimti trys šimtai lenkų karių. Vokiečių vadas paskelbė, kad sulaikytieji yra partizanai, neformalūs kovotojai, nesaugomi karo įstatymų, nors buvo akivaizdu, jog tai netiesa. Lenkų karininkai ir kareiviai, vilkintys uniformas su visais atributais, apstulbo. Vokiečiai privertė juos nusirengti. Dabar jie tapo šiek tiek panašūs į partizanus. Visi jie buvo sušaudyti ir sumesti į griovį. Per trumpą Lenkijos užkariavimo kampaniją tokių atvejų buvo bent šešiasdešimt trys. Buvo nužudyta ne mažiau kaip trys tūkstančiai lenkų karo belaisvių. Vokiečiai žudydavo ir sužeistus lenkus. Kartą vokiečių tankai atakavo daržinę, pažymėtą raudonu kryžiumi. Tai buvo lenkų pirmosios pagalbos punktas. Jei ji nebūtų buvusi pažymėta kryžiumi, tankų vadai tikriausiai būtų nekreipę į ją dėmesio. Tankai apšaudė daržinę ir ji užsiliepsnojo. Kulkosvaidininkai šaudė į žmones, kurie bandė pabėgti. Paskui tankai suvažinėjo daržinės likučius ir visus viduje likusius žmones[5].

Už baisybes, kurias teko patirti lenkų civiliams, vermachto karininkai ir kareiviai kaltino juos pačius. Kaip pareiškė vienas generolas, „vokiečiai yra viešpačiai, o lenkai vergai". Kariuomenės vadovybė žinojo, kad Hitlerio tikslai šioje kampanijoje visai ne tradiciniai. Vokiečių štabo viršininkas apibendrino juos taip: „Vadas ketina sunaikinti lenkų tautą." Kareiviai buvo išmokyti žiūrėti į civilius Lenkijos gyventojus kaip į nesąžiningus ir nevisaverčius padarus. Vienas iš jų taip įtikėjo lenkų priešiškumu, kad priešmirtinę lenko grimasą interpretavo kaip iracionalios neapykantos vokiečiams išraišką. Netrukus kareiviai ėmė lieti savo frustraciją ant pirmų sutiktų civilių. Užėmę naujas teritorijas vokiečiai paprastai žudydavo civilius. Praradę teritorijas, jie taip pat žudydavo civilius. Jei tik patirdavo nuostolių, bausdavo už juos visus po ranka pasipainiojusius žmones: pirmiausia vyrus, bet taip pat ir moteris bei vaikus[6].

Vidzuvo miestelyje vokiečiai sukvietė vyrus į susirinkimą; šie, nieko nebijodami, nes nieko nebuvo padarę, atsiliepė į kvietimą. Viena nėščia moteris

nujautė kažką negera, bet vokiečiai ją atplėšė nuo vyro. Visi miesto vyrai buvo išrikiuoti prie tvoros ir sušaudyti. Longinuvkoje vokiečiai užrakino keturiasdešimt Lenkijos piliečių pastate, paskui padegė jį ir šaudė į pro langus šokančius žmones. Kartais žiaurumai prasidėdavo beveik be jokio pagrindo. Sykį šimtas civilių buvo suvaryti ir sušaudyti todėl, kad kažkas iššovė iš šautuvo. Paaiškėjo, kad šovė vokiečių kareivis[7].

Lenkija nepasidavė, bet 1939 m. spalio 6 d. karo veiksmai baigėsi. Tą rudenį Vokietija įkūrė savo civilinės okupacinės valdžios įstaigas, tačiau vermachtas tęsė didelio masto Lenkijos gyventojų žudynes ir savavališkai vykdė baudžiamąsias akcijas. Gruodį, kai žinomi lenkų nusikaltėliai nužudė du vokiečių kareivius, vokiečiai kuklosvaidžiais sušaudė 114 vyrų, kurie su tuo incidentu neturėjo nieko bendra. Sausį vokiečiai Varšuvoje sušaudė 255 žydus už tai, kad žydų bendruomenė nesugebėjo perduoti jiems kažkokio asmens, kuris, sprendžiant iš pavardės, turėjo būti žydas. Iš tiesų ieškomas asmuo neturėjo nieko bendra su žydų bendruomene[8].

Vokiečių kareiviams buvo nurodyta traktuoti žydus kaip rytų barbarus, ir Lenkijoje jie išties susidūrė su reiškiniu, kurio niekada nebūtų išvydę Vokietijoje: didelėmis religingų žydų bendruomenėmis. Nors Hitleris plyšojo apie destruktyvų žydų vaidmenį Vokietijos visuomenėje, žydai buvo nepaprastai maža Vokietijos gyventojų dalis. Dauguma Vokietijos gyventojų, kurie pagal Niurnbergo įstatymus buvo priskirti žydams, buvo pasauliečiai, daugelis nelabai tapatinosi su žydų bendruomene. Žydai Vokietijoje buvo smarkiai asimiliavęsi, daugelio jų sutuoktiniai buvo ne žydai. Dėl istorinių priežasčių žydų gyvenimas Lenkijoje labai smarkiai skyrėsi nuo jų tautiečių gyvenimo Vokietijoje. Vėlyvaisiais viduramžiais žydai buvo išvaryti iš Vokietijos, taip pat iš didžiosios dalies Vidurio ir Vakarų Europos. Lenkija daugelį šimtmečių teikė žydams prieglaudą ir tapo bei liko pagrindine Europos žydų gyvenamąja vieta. 1939 m. apytiksliai dešimt procentų Lenkijos gyventojų buvo žydai, dauguma jų buvo religingi, tradiciškai rengėsi ir laikėsi papročių. Didžioji dalis Lenkijos žydų kalbėjo jidiš kalba, kuri vokiečiams skambėjo kaip iškraipyta jų pačių kalbos versija. Varšuvoje ir Lodzėje, gausiausiai žydų gyvenamuose miestuose Lenkijoje, jie sudarė apytiksliai trečdalį gyventojų.

Sprendžiant iš jų susirašinėjimo, vokiečių karininkai ir kareiviai į Lenkijos žydus žiūrėjo veikiau kaip į vaikščiojančius stereotipus, o ne kaip į žmones,

kaip į ypač bjaurią votį ir taip nusmurgusiose lenkų žemėse. Vokiečiai rašė savo žmonoms ir draugėms, kad jiems trūksta žodžių apibūdinti nežmonišką netvarkos ir purvo samplaiką. Jų akimis, visa, kas Lenkijoje gražu, buvo ankstesniųjų vokiečių naujakurių darbas, o visa, kas bjauru, buvo žydų sugedimo ir lenkų tinginystės rezultatas. Vokiečiai, regis, jautė nesuvaldomą potraukį tvarkyti žydų išvaizdą. Dažnai kareiviai apsupdavo žydų vyrus ir nuskusdavo jiems peisus, kiti juokdavosi ir fotografuodavo. Jie taip pat žagindavo žydų moteris, net nesislėpdami, tarytum tai nebūtų nusikaltimas, už kurį galėtų susilaukti bausmės. Jeigu įkliūdavo, prievartautojams būdavo primenama apie Vokietijos įstatymus, draudžiančius rasinį kryžminimąsi[9].

Soleco miestelyje vokiečiai paėmė žydus įkaitais ir užrakino juos rūsyje. Kai šie pabandė bėgti, kareiviai ėmė mėtyti į rūsį granatas; visi ten buvę žydai žuvo. Mazovijos Ravoje vokiečių kareivis paprašė žydų berniuko vandens, tačiau šis puolė bėgti. Kareivis prisitaikė ir šovė, bet pataikė ne į berniuką, o į vieną iš savo draugų. Tada vokiečiai į miesto aikštę surinko šimtus žmonių ir juos nužudė. Dynuve vieną naktį rugsėjo viduryje kulkosvaidžiu buvo sušaudyta apytiksliai du šimtai žydų. Iš viso 1939 m. pabaigoje vokiečiai nužudė apie keturiasdešimt penkis tūkstančius Lenkijos civilių; iš jų maždaug septyni tūkstančiai buvo žydai, taigi žuvusiųjų žydų procentas buvo šiek tiek didesnis negu žydų dalis tarp Lenkijos gyventojų[10].

Vokiečių kareiviams ir karininkams ypač keista buvo matyti kareivius žydus, net keisčiau negu kareivius lenkus, nes toks reiškinys visiškai nesiderino su jiems įskiepyta nacių pasaulėžiūra. Žydai buvo pašalinti iš Vokietijos ginkluotųjų pajėgų dar 1935 m. O Lenkijos žydai, kaip ir visi vyriškosios lyties šalies gyventojai, privalėjo atlikti karinę tarnybą Lenkijos kariuomenėje. Tarp karininkų buvo gausu žydų, ypač žydų gydytojų. Vokiečiai atskyrė žydus nuo jų būrių ir išsiuntė juos į specialiąsias baudžiamąsias priverstinio darbo stovyklas.

Rugsėjo 17-ąją, kai Vokietija Lenkiją buvo beveik nugalėjusi, į karą įstojo Sovietų Sąjunga. Tą dieną, kai Vokietijos karinės oro pajėgos bombardavo Lvovą, svarbiausią Lenkijos pietryčių miestą, prie jo priartėjo Raudonoji armija. Pusės milijono Sovietų Sąjungos kareivių invazija į Lenkiją sukėlė ir baimę, ir viltį. Lenkai norėjo tikėti, kad sovietai atėjo kovoti su vokiečiais. Kai kurie pa-

simetę lenkų kareiviai, vokiečių puolimo nublokšti į rytus, kurį laiką, matyt, manė suradę sąjungininkų. Lenkijos ginkluotosioms pajėgoms nepaprastai reikėjo paramos[11].

Sovietų Sąjunga tvirtino, kad jos įsikišimas esąs būtinas, nes Lenkijos valstybė nustojo egzistuoti. Kadangi Lenkija nebegalinti apginti savo gyventojų, argumentavo sovietų propagandistai, Raudonoji armija turėjusi įžengti į šalį vykdyti taikos palaikymo misijų. Reikėję gelbėti dideles Lenkijos ukrainiečių ir baltarusių mažumas, postringavo jie. Tačiau nepaisant tokios retorikos sovietų karininkai ir kareiviai buvo pasiruošę karui ir elgėsi atitinkamai. Raudonoji armija nuginkluodavo lenkų dalinius, o prireikus stodavo su jais į mūšį.

Pusė milijono karių kirto nebeginamą sieną ir ėmė kovoti su jau beveik nugalėtu priešu. Sovietų kariai susitikdavo su vokiečių kariais, žymėdavo sieną, o kartą net surengė bendrą pergalės paradą. Stalinas sakė, kad dabar sąjunga su Vokietija „sutvirtinta krauju“. Daugiausia tai buvo lenkų kareivių kraujas; daugiau kaip šešiasdešimt tūkstančių jų žuvo kovoje[12].

Tokiuose miestuose kaip Lvovas, kur vermachto ir Raudonosios armijos daliniai kovėsi greta, lenkų kareiviai turėjo sudėtingą pasirinkimą: kam geriau pasiduoti? Sovietų kariuomenė žadėjo, kad po trumpos apklausos jie galėsią saugiai grįžti namo. Sovietų kareivius lydintis Nikita Chruščiovas pakartojo pažadus. Menininkas Jozefas Czapskis, Lenkijos atsargos karininkas, buvo vienas iš patikėjusių šiuo melu. Jo būrys iš pradžių buvo sutriuškintas vokiečių, o paskui apsuptas sovietų tankų. Jam ir jo vyrams buvo pažadėta, kad jie bus nuvežti į Lvovą ir ten paleisti. Pažadas nebuvo įvykdytas. Miesto turgaus aikštėje jie visi buvo susodinti į sunkvežimius. Moterys verkdamos mėtė jiems cigaretes. Vienas jaunas žydas nupirko iš prekeivio obuolių ir mėtė juos belaisviams į sunkvežimį. Šalia pašto skyriaus moterys rinko raštelius, kuriuos kareiviai parašė savo šeimoms. Belaisviai buvo nugabenti į geležinkelio stotį ir išvežti į rytus[13].

Kertant Sovietų Sąjungos sieną, juos, kaip prisiminė Czapskis, apėmė toks jausmas, tarytum jie būtų patekę į „kitą pasaulį“. Greta Czapskio sėdėjęs jo draugas botanikas, kitas atsargos karininkas, grožėjosi aukštomis ukrainietiškos stepės žolėmis. Kitame traukinyje lenkų ūkininkai per plyšius žiūrėjo į sovietų kolūkius ir, matydami juose viešpataujančią netvarką ir apsileidimą, iš pasibaisėjimo kraipė galvas. Sustojus Kijeve, Sovietų Ukrainos sostinėje, lenkų karininkus nustebino netikėtas sutikimas. Ukrainiečiai nusiminė, matydami lenkų karininkus, saugomus sovietų sargybinių. Kai kurie iš jų, regis, vis dar tikėjosi, kad Lenkijos kariuomenė išlaisvins Ukrainą nuo Stalino. Vietoj to apytiksliai penkiolika tūkstančių lenkų karininkų buvo įkalinti trijose sovietų belaisvių stovyklose, kurioms vadovavo NKVD: viena jų buvo Starobilske, rytinėje Sovietų Ukrainos dalyje, o kitos dvi Sovietų Rusijoje - Kozelske ir Ostaškove[14].

Šitų vyrų - o visi jie buvo vyrai - netektis tarsi nukirto Lenkijos visuomenei galvą. Sovietai paėmė į nelaisvę daugiau kaip šimtą tūkstančių lenkų karių, tačiau paleido tik kareivius, o karininkus paliko nelaisvėje. Daugiau kaip du trečdaliai šių karininkų buvo pašaukti iš atsargos. Atsargos karininkai, tokie kaip Czapskis ir jo bičiulis botanikas, buvo ne kariškiai, o išsilavi-

nę specialistai ir intelektualai. Lenkija neteko tūkstančių gydytojų, advokatų, mokslininkų, profesorių ir politikų[15].

Tuo metu sovietų okupacinės pajėgos Rytų Lenkijoje į atsilaisvinusias aukštas vietas kėlė žemesniųjų visuomenės sluoksnių atstovus. Kalėjimai ištuštėjo, o politiniai kaliniai, paprastai komunistai, buvo paskirti į vietos valdžios postus. Sovietų agitatoriai ragino valstiečius atkeršyti žemės savininkams. Nors dauguma žmonių atsispyrė raginimams nusikalsti, atsirado tūkstančiai jiems pasidavusių, ir įsiviešpatavo chaosas. Staiga labai paplito masinės žmogžudystės, per kurias žmogžudžiai kaip nusikaltimo įrankį naudodavo kirvius. Vieną vyrą nusikaltėliai pririšo prie stulpo, paskui nulupo jam dalį odos, ant žaizdų pribėrė druskos, o galiausiai privertė stebėti jo šeimos egzekuciją. Raudonoji armija paprastai elgėsi deramai, nors kartais pasitaikydavo atvejų, kai ir kariai imdavo smurtauti - antai kartą du kareiviai nužudė vietos pareigūną ir pasisavino jo auksinius dantis[16].

Įkandin kariuomenės į šalį įžengusi NKVD ėmėsi represijų. Per dvidešimt vieną mėnesį po okupacijos užimtoje Rytų Lenkijoje ji suėmė daugiau žmonių negu visoje Sovietų Sąjungoje ir įkalino apie 109 400 Lenkijos piliečių. Tipiškas nuosprendis buvo aštuoneri metai gulago; maždaug 8513 žmonių buvo nuteista mirti[17].

Molotovo-Ribbentropo linijos vakarų pusėje, kur valdė Vokietija, buvo taikomi dar brutalesni metodai. Vermachtui nugalėjus svetimą kariuomenę, su kitos šalies gyventojais galėjo būti išbandyti SS metodai.

Vokiečių represijų įrankis ***Einsatzgruppe*** buvo Reinhardo Heydricho, Heinricho Himmlerio dešiniosios rankos, kūrinys. ***Einsatzgruppen*** buvo ypatingi specialiosios paskirties būriai, vadovaujami Saugumo policijos ir pasitelkiantys kitoms įstaigoms pavaldžius policininkus; jų atvirai skelbiama misija buvo užtikrinti vietos gyventojų paklusnumą užkariautose, užnugariu tapusiose teritorijose. Nuo 1939 m. jie buvo pavaldūs Heydricho Vyriausiajai Reicho saugumo valdybai, kuri suvienijo Saugumo policiją (valstybinę instituciją) su ***Sicherheitsdienst,*** sutrumpintai vadinama SD (SS, nacistų partijos institucijos, žvalgybos tarnyba). ***Einsatzgruppen*** buvo dislokuotos Austrijoje ir Čekoslovakijoje, bet šiose šalyse didesnio pasipriešinimo nesutiko ir neturėjo specia-

lios misijos žudyti išrinktas gyventojų grupes. Kaip tik Lenkijoje ***Einsatzgruppen*** turėjo vykdyti savo, kaip „ideologinių kareivių“, misiją - šalinti išsilavinusias nugalėto priešo klases. (Tam tikru požiūriu jie žudė savo klasinius brolius: penkiolika iš dvidešimt penkių ***Einsatzgruppe*** ir ***Einsatzkommando*** vadų turėjo daktaro laipsnį.) Norėdamas, kad ***Einsatzgruppen*** nukenksmintų „aukštesniuosius visuomenės sluoksnius“, Heydrichas surengė operaciją „Tannenberg“, per kurią šios grupės išžudė šešiasdešimt vieną tūkstantį Lenkijos gyventojų. Kaip sakė Hitleris, „vergauti galima priversti tik tas tautas, kurių aukštesnieji sluoksniai yra sunaikinti". Galutinis šio galvos nukirtimo projekto tikslas buvo „sunaikinti Lenkiją" kaip funkcionuojančią visuomenę. Nužudydamos iškiliausius lenkus, ***Einsatzgruppen*** turėjo užtikrinti, kad Lenkija atitiktų vokiečių rasistų fantazijas apie šią šalį, ir padaryti jos visuomenę nepajėgią priešintis Vokietijos valdymui[18].

Einsatzgruppen ėmėsi vykdyti savo užduotį su žmogžudišku įkarščiu, bet jai trūko NKVD patirties ir įgūdžių. Dažnai jos žudydavo civilius prisidengdamos baudžiamosiomis operacijomis prieš tariamus partizanus. Bydgoščiuje šios grupės nužudė apytiksliai devynis šimtus lenkų. Katovicuose, vidiniame kieme, jos nužudė dar 750 žmonių, tarp jų daug moterų ir mergaičių. Iš viso per akcijas, kurios neturėjo nieko bendra su ginkluota kova, ***Einsatzgruppen*** nužudė apie penkiasdešimt tūkstančių Lenkijos gyventojų. Bet šie žmonės, regis, nebuvo pirmieji penkiasdešimt tūkstančių jų aukų sąraše, kurį iš viso sudarė šešiasdešimt vienas tūkstantis žmonių. Labai dažnai ***Einsatzgruppen*** žudydavo atsitiktinius žmones, nesivadovaudamos jokiais išankstiniais planais. Skirtingai nuo NKVD, kuri griežtai vadovavosi protokolais, ***Einsatzgruppen*** Lenkijoje žudė spontaniškai ir nevedė tikslios nužudytųjų apskaitos[19].

Einsatzgruppen geriau sekėsi misijos prieš žydus, nes joms nereikėjo jokių pateisinimų. Vienai tokiai grupei buvo paskirta užduotis taip terorizuoti žydus, kad šie pabėgtų iš Vokietijos okupacinės zonos į rytus, į Sovietų Sąjungos pusę. 1939 m. rugsėjį, dar vykstant karui, ji turėjo kuo daugiau žydų priversti pabėgti. Vykdydama savo užduotį ši grupė, pavyzdžiui, Bendzine, liepsnosvaidžiais iki pamatų sudegino sinagogą ir per dvi dienas nužudė apytiksliai penkis šimtus žydų. ***Einsatzkomandos*** (mažesni būriai) vykdė panašias misijas. Chelmo mieste vienam iš jų buvo pavesta apiplėšti turtingus žydus. Būrio kariai apieškodavo žydiškai atrodančių moterų drabužius gatvėse ir visas kūno ertmes uždarose

patalpose. Norėdami numauti sutuoktuvių žiedus, jie laužydavo joms pirštus. Peremislyje nuo rugsėjo šešioliktos iki devynioliktos *Einsatzkommandos* nušovė bent penkis šimtus žydų. Dėl tokių veiksmų šimtai tūkstančių žydų pabėgo į Sovietų Sąjungos okupacinę zoną. Daugiau kaip dvidešimt tūkstančių Liublino apylinkėse gyvenusių žydų buvo tiesiog išvaryti[20].

Kai Lenkija buvo užkariauta, vokiečiai ir jų sovietų sąjungininkai dar kartą susitiko aptarti savo santykių. 1939 m. rugsėjo 28-ąją, kai Varšuva pasidavė vokiečiams, sąjungininkai pasirašė sutartį dėl sienų ir draugystės, kuri šiek tiek pakeitė įtakos zonas. Pagal ją Varšuva buvo priskirta Vokietijai, o Lietuva - Sovietų Sąjungai. (Žemėlapyje ši riba pažymėta kaip „Molotovo-Ribbentropo linija") Šia sutartimi abi pusės taip pat įsipareigojo malšinti bet kokį lenkų pasipriešinimą abiem režimams. Spalio 4 d. nacių Vokietija ir Sovietų Sąjunga susitarė dėl kito protokolo, kuris nustatė jų naują bendrą sieną. Lenkija nustojo egzistuoti.

Po kelių dienų Vokietija oficialiai prijungė kai kurias jos zonos teritorijas, o likusiose įkūrė koloniją ir pavadino ją Generaline gubernija. Ji turėjo tapti sąvartynu nepageidaujamiems žmonėms, lenkams ir žydams. Hitleris manė, kad žydus galima laikyti kokioje nors rytinėje teritorijoje, savotiškame „natūraliame rezervate". Generalgubernatorius, buvęs Hitlerio advokatas Hansas Frankas, išaiškino savo pavaldinių padėtį dviem įsakais, kuriuos išleido 1939 m. spalio pabaigoje. Vienu buvo nustatyta, kad tvarką palaiko vokiečių policija, o kitu - kad vokiečių policija turi galią skirti mirties bausmę bet kuriam lenkui, kurio veiksmai gali būti palaikyti prieštaraujančiais Vokietijos ar vokiečių interesams. Frankas manė, kad lenkai netrukus supras „savo tautos likimo beviltiškumą" ir pripažins vokiečių valdžią[21].

Į rytus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos Sovietų Sąjunga diegė savą sistemą. Maskva išplėtė Ukrainos ir Baltarusijos respublikas į vakarus, versdama naujuosius gyventojus, buvusius Rytų Lenkijos piliečius, dalyvauti savo tėvynės aneksijoje. Įžengusi į Lenkiją Raudonoji armija pristatė sovietų valdžią kaip didžiąją nacionalinių mažumų išvaduotoją iš Lenkijos priespaudos ir didžiąją valstiečių išlaisvintoją nuo žemvaldžių išnaudojimo. Rytų Lenkijoje apytiksliai keturiasdešimt trys procentai gyventojų buvo lenkai, trisdešimt

trys procentai - ukrainiečiai ir aštuoni procentai - žydai bei baltarusiai, taip pat nedidelė dalis čekų, vokiečių, rusų, romų, totorių ir kitų tautybių atstovų. Dabar kiekviena tauta ir kiekviena klasė turėjo rituališkai parodyti palaikanti naująją tvarką. 1939 m. spalio 22-ąją visi suaugę teritorijų, kurias Sovietų Sąjunga vadino „Vakarų Baltarusija“ ir „Vakarų Ukraina“, gyventojai turėjo dalyvauti rinkimuose į du įstatymų leidžiamuosius susirinkimus, kurių laikiną pobūdį atskleidė vienas jų įstatyminis sumanymas: prašyti, kad Rytų Lenkijos žemės būtų prijungtos prie Sovietų Sąjungos. Lapkričio 15 d. aneksijos formalumai buvo baigti[22].

Sovietų Sąjunga Rytų Lenkijoje įvedė savas institucijas ir praktikas. Kiekvienas gyventojas dabar turėjo užsiregistruoti pasui gauti, o tai reiškė, kad valstybė gavo visų naujųjų savo gyventojų sąrašą. Kartu su gyventojų registracija buvo šaukiama ir į karinę tarnybą: apytiksliai 150 000 jaunuolių (lenkų, ukrainiečių, baltarusių, žydų) netrukus atsidūrė Raudonojoje armijoje. Registracija taip pat leido sklandžiau įgyvendinti svarbų Sovietų Sąjungos socialinės politikos uždavinį: trėmimą[23].

1939 m. gruodžio 4 d. Sovietų Sąjungos Politbiuras nurodė NKVD organizuoti tam tikrų Lenkijos piliečių grupių, galinčių kelti pavojų naujajai tvarkai - karo veteranų, miškininkų, valstybės tarnautojų, policininkų ir jų šeimų - trėmimą. Ir vieną 1940 m. vasario vakarą, spaudžiant apytiksliai keturiasdešimties laipsnių šalčiui, NKVD iškeldino visus 139 794 šioms kategorijoms priskirtus asmenis: grasinant ginklais žmonės buvo naktį išvaryti iš namų, susodinti į žmonėms vežti nepritaikytus krovininius traukinius ir išsiųsti į specialiąsias gyvenvietes tolimajame Sovietų Kazachstane ar Sibire. Net nespėjus suvokti, kas atsitiko, žmonių gyvenimas visiškai pasikeitė. Specialiosios gyvenvietės, gulago sistemos dalis, buvo priverstinio darbo zonos, į kurias prieš dešimt metų buvo tremiami buožės[24].

Kadangi NKVD šeimas apibrėžė labai plačiai, traukiniai buvo pilni tariamai pavojingų žmonių - pagyvenusių tėvų ir vaikų. Kai kelionėje į rytus traukiniai sustodavo, sargybiniai apeidavo vagonus ir klausdavo, ar yra mirusių vaikų. Wiesławas Adamczykas, tada vienuolikos metų, klausinėjo savo motinos - ar tik ne į pragarą juos veža sovietai? Maistas ir vanduo buvo tiekiamas labai nereguliariai, gyvuliniuose vagonuose buvo nepaprastai šalta, tualetų nebuvo. Ilgainiui vaikai išmoko nuo apšalusių metalinių vinių laižyti šerkšną ir stebėjo,

kaip senyvi žmonės miršta nuo šalčio. Dabar iš vagonų buvo išnešami mirę suaugusieji ir sumetami į paskubomis iškastus masinius kapus. Vienas berniukas stebėdavo, kaip mirusieji krinta į kapus, ir bandė juos įsiminti; kai jie mus paliko, „savo mintyse išsaugojome jų svajones ir norus", rašė jis vėliau[25].

Vien kelionėje mirė apytiksliai penki tūkstančiai žmonių; dar maždaug vienuolika tūkstančių mirė nesulaukę vasaros. Viena maža mergaitė lenkė Sibiro mokykloje taip aprašė tai, kas atsitiko jos šeimai: „Mano brolis susirgo ir po savaitės mirė nuo alkio. Mes palaidojome jį ant kalvos Sibiro stepėje. Mama iš sielvarto taip pat susirgo, nuo alkio ištino ir pragulėjo barake du mėnesius. Jie nenorėjo jos vežti į ligoninę, kol jai nepasidarė visai bloga. Tada jie nuvežė mamą į ligoninę ir ten ji gulėjo dvi savaites. Tada jos gyvenimas baigėsi. Kai apie tai sužinojome, mus apėmė didžiulis sielvartas. Mes nuėjome, kur ji palaidota, už dvidešimt penkių kilometrų, ant kalvos. Ten, kur atgulė du mūsų šeimos nariai, ošia Sibiro miškas."[26]

Lenkai Vidurinėje Azijoje ar Rusijos šiaurėje buvo dar vienišesni ir bejėgiškesni negu prieš juos ištremti buožės. Jie paprastai nekalbėjo rusiškai, juo labiau kazachiškai. Vietos gyventojai, ypač Vidurinėje Azijoje, žiūrėjo į juos kaip į dar vieną centro valdžios užkrautą prievolę. „Vietiniai, - anot vieno lenko prisiminimų apie Kazachstaną, - prastai kalbėjo rusiškai ir labai piktinosi dėl susiklosčiusios padėties ir atsiradusių naujų burnų; iš pradžių jie mums nieko neparduodavo ir niekaip nepadėdavo." Lenkai turbūt nežinojo, kad vos prieš dešimtmetį trečdalis Kazachstano gyventojų mirė badu. Vieno ketverių metų berniuko lenko tėvas buvo nužudytas kolūkyje dėl batų. Kito berniuko tėvas mirė badu Sibire. „Jis ištino. Jie suvyniojo jį į antklodę ir įmetė į duobę", - prisiminė jis tėvo mirtį. Trečio berniuko tėvas mirė nuo dėmėtosios šiltinės Vologdoje, Šiaurės Rusijos mirties mieste. Jo dvylikos metų sūnus jau buvo išmokęs į mirtį žiūrėti filosofiškai: „Žmogus gimsta vieną kartą ir miršta vieną kartą. Taip jam ir atsitiko."[27]

Ištremti Lenkijos piliečiai anksčiau turbūt niekada nebuvo girdėję žodžio „buožė", bet dabar pradėjo pažinti jo istoriją. Vienoje Sibiro gyvenvietėje lenkai rado ketvirtajame dešimtmetyje ištremtų buožių griaučius. Kitoje gyvenvietėje šešiolikos metų lenkas suprato, kad jo meistras darbo stovykloje yra buožė. „Jis atvirai man pasakė, - atsiminė berniukas, - kas jo širdyje": tikėjimas Dievu. Kadangi lenkai buvo laikomi Romos katalikais, taigi krikščionimis, jų buvimas

paskatino ir ukrainiečius bei rusus išpažinti savo tikėjimą. Bet net toli rytuose sovietų valdžios organai labai priešiškai reagavo į bet kokį lenkiškumo ženklą. Vienam lenkui berniukui, kuris atvyko į miestą parduoti savo drabužių ir nusipirkti maisto, gatvėje sutiktas milicininkas numušė nuo galvos kepurę. Prie kepurės buvo prisegtas baltas erelis, Lenkijos valstybės simbolis. Milicininkas neleido berniukui pakelti jos nuo žemės. Lenkija žlugo ir jau niekada nebeprisikels, nepaliaujamai kartodavo sovietų žurnalistai ir mokytojai[28].

Gudravimu, supriešinimu ir tiesioginiu smurtu sovietų valdžia privertė lenkus priimti esamą sistemą. Po kelių chaoso savaičių ji išplėtė savo valstybę į vakarus ir atsikratė pavojingiausio iš galimų priešininkų. Vakarinėje Lenkijos dalyje, į vakarus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos, vokiečiai negalėjo taikyti tokių metodų. Hitleris visai neseniai išplėtė savo Reichą prijungdamas Austriją ir Čekoslovakiją, tačiau jis dar niekada nebuvo prisijungęs teritorijų, kuriose gyventojų daugumą sudarė ne vokiečiai. Skirtingai nuo Sovietų Sąjungos, naciai negalėjo net skelbtis atnešę teisingumą ir lygybę engiamoms tautoms ar klasėms. Visi žinojo, kad nacių Vokietija skirta vokiečiams, ir vokiečiai nesivargino apsimetinėti, jog taip nėra.

Nacionalsocializmas rėmėsi prielaida, kad vokiečiai priklauso aukštesnei rasei, ir susidūrę su Lenkijos civilizacijos egzistavimo įrodymais, naciai turėjo patvirtinti tokį požiūrį, bent jau savo pačių akyse. Visa senovinio Lenkijos miesto Krokuvos garsiojo universiteto profesūra buvo įkalinta koncentracijos stovyklose. Didžiojo romantizmo epochos poeto Adamo Mickiewicziaus statula Turgaus aikštėje buvo nuversta nuo pjedestalo, o pati aikštė pervadinta Adolfo Hitlerio vardu. Tokie veiksmai turėjo ir simbolinę, ir praktinę reikšmę. Krokuvos universitetas buvo senesnis negu bet kuris Vokietijos universitetas. Mickiewiczius buvo gerbiamas europiečių taip pat kaip ir Goethe. Tokia institucija ir tokia istorija, kaip ir apsišvietusių lenkų klasės, ne tik trukdė įgyvendinti Vokietijos planus, bet ir kėlė problemų nacių ideologijai[29].

Pats lenkiškumas šiose žemėse turėjo išnykti ir užleisti vietą „vokiškumui". Kaip rašė Hitleris, Vokietija „turi izoliuoti šiuos svetimus rasinius elementus, kad jos tautos kraujas nebūtų vėl sugadintas, arba be didelio triukšmo pašalinti juos ir perduoti atlaisvintą teritoriją bendražygiams tautiečiams". 1939 m.

spalio pradžioje Hitleris pavedė Heinrichui Himmleriui naują užduotį. Jau būdamas SS vadas ir Vokietijos policijos vadovas, dabar Himmleris dar tapo „Reicho komisaru vokiškumo stiprinimo reikalams", savotišku rasinių reikalų ministru. Vokietijos prisijungtuose Lenkijos regionuose Himmleris turėjo pašalinti vietos gyventojus ir pakeisti juos vokiečiais[30].

Nors Himmleris su įkarščiu ėmėsi šio projekto, tai buvo sudėtinga užduotis. Tai buvo lenkų teritorijos. Nepriklausomoje Lenkijoje nebuvo didelės vokiečių mažumos. Kai Sovietų Sąjunga paskelbė žengianti į rytinę Lenkiją ginti ukrainiečių ir baltarusių, jos teiginys bent jau demografiškai atrodė įtikinamas: Lenkijoje gyveno apytiksliai šeši milijonai šių tautybių atstovų. O vokiečių ten buvo mažiau kaip milijonas. Vokietijos naujai prisijungtose teritorijose lenkų gyveno maždaug penkiolika kartų daugiau negu vokiečių[31].

Dabar Hitlerio propagandos ministras Josephas Goebbelsas per Vokietijos spaudą ėmė tikinti vokiečius (ir tuos, kurie tikėjo jų propaganda), kad Vakarų Lenkijoje gausu vokiečių ir kad jie kentė pasibaisėtiną priespaudą. Tikrovė buvo visiškai kitokia. Apytiksliai devyni milijonai lenkų smarkiai viršijo skaičiumi vokiečius naujose Reicho srityse; negana to, Hitleris pridėjo prie savo Reicho gyventojų kur kas daugiau žydų (bent 600 000) negu vokiečių ir beveik patrigubino žydų tautybės gyventojų skaičių Vokietijoje (dabar jų pagausėjo nuo apytiksliai 330 000 iki beveik milijono). Įskaičiuojant Generalinės gubernijos žydus (kur jų buvo 1 560 000), jis pagausino Berlyno valdžioje esančių žydų skaičių iki daugiau kaip dviejų milijonų. Prie Vokietijos prijungtame Lodzės mieste žydų buvo daugiau (233 000) negu Berlyne (82 788) ir Vienoje (91 480) kartu sudėjus. Varšuvoje, dabar priklausančioje Generalinei gubernijai, žydų buvo daugiau negu visoje Vokietijoje. Šia aneksija Hitleris pridėjo prie Reicho daugiau lenkų negu vokiečių per šią ir visas ankstesnes aneksijas, įskaitant Austriją ir Čekoslovakijos pasienio rajonus. Įskaičiuojant Generalinę guberniją ir Bohemijos ir Moravijos protektoratą, prijungtą suskaidžius Čekoslovakiją, Hitleris prie savo imperijos pridėjo apytiksliai dvidešimt milijonų lenkų, šešis milijonus čekų ir du milijonus žydų. Dabar Vokietijoje buvo daugiau slavų negu bet kurioje kitoje Europos valstybėje, išskyrus Sovietų Sąjungą. Kovodama kryžiaus karą dėl rasinio grynumo, 1939 m. pabaigoje Vokietija tapo antra didžiausia Europos daugiataute valstybe. Didžiausia, žinoma, buvo Sovietų Sąjunga[32].

Arthurui Greiseriui, paskirtam vadovauti didžiausiam naujam Vokietijos regionui ***Reichsgau Wartheland,*** sumanymas „stiprinti vokiškumą" labai patiko. Jo provincija driekėsi iš vakarų į rytus, nuo vieno stambaus lenkiško miesto - Poznanės - iki kito - Lodzės. Joje gyveno apytiksliai keturi milijonai lenkų, 366 000 žydų ir 327 000 vokiečių. Himmleris pasiūlė iki 1940 m. vasario ištremti milijoną žmonių, įskaitant visus žydus ir kelis šimtus tūkstančių lenkų. Greiseris pradėjo įgyvendinti „vokiškumo stiprinimo" projektą ištuštindamas tris psichiatrijos ligonines - jo įsakymu jų pacientai buvo sušaudyti. Ketvirtosios psichiatrijos ligoninės Ovinskoje pacientus ištiko kitoks likimas. 1939 m. spalį ir lapkritį jie buvo atvežti į vietos gestapo štabą ir užtroškinti smalkėmis, išleistomis iš kanistrų. Tai buvo pirmos vokiečių masinės žudynės, surengtos taikant šį metodą. Apytiksliai 7700 Lenkijos gyventojų, gulėjusių psichiatrijos ligoninėse, buvo nužudyta vykdant „eutanazijos" politiką, kurią netrukus buvo imta įgyvendinti ir prieškario Vokietijos ribose. Per kitus dvejus metus daugiau kaip septyniasdešimt tūkstančių Vokietijos gyventojų buvo nunuodyti dujomis kaip „netinkami gyventi". Vokiškumo stiprinimas turėjo vidinį ir išorinį matmenį; agresyvus karas už Vokietijos ribų leido žudyti Vokietijos gyventojus. Taip prasidėjo žudynės, kurioms ir galo nebuvo matyti[33].

Tikslas pašalinti žydus iš Vokietijos susidūrė su kitu ideologiniu prioritetu - perkelti iš Sovietų Sąjungos vokiečius. Kai Sovietų Sąjunga išplėtė savo sienas į vakarus, užimdama Rytų Lenkiją, Hitleris susirūpino vokiečiais (buvusiais Lenkijos piliečiais), kurie pateko į Sovietų Sąjungos valdymo zoną. Jis ėmėsi priemonių, kad šie žmonės būtų perkelti į Vokietiją. Jie turėjo gyventi Vartelande, deportuotų lenkų atlaisvintose sodybose. Tačiau tai reiškė, jog pirmiausia turėjo būti deportuoti ne žydai, o lenkų ūkininkai, kad atlaisvintų vietas iš Sovietų Sąjungos atvykstantiems vokiečiams. Nors žydams kol kas buvo leista likti savo namuose, jie patyrė didžiules kančias ir pažeminimą. Kozenicėse vokiečiai privertė žydus ortodoksus šokti šalia krūvos deginamų knygų ir skanduoti „karas yra mūsų kaltė". Lovičiuje 1939 m. lapkričio 7 d. visi vyriškosios lyties žydų gyventojai buvo priversti eiti į kalėjimą, o už jų paleidimą žydų bendruomenė turėjo sumokėti išpirką[34].

Didžioji dalis iš 87 883 žmonių, ištremtų iš Vartelando į Generalinę guberniją per pirmąją deportaciją, 1939 m. gruodžio 1-17 d., buvo lenkai. Policija

pirmiausia ėmė tremti tuos lenkus, kurie kėlė „tiesioginį pavojų Vokietijos valstybingumui". Per antrąją deportaciją, 1940 m. vasario 10-kovo 15 d., buvo ištremti dar 40 128 žmonės, dauguma jų irgi lenkai. Kelionė buvo gana trumpa. Normaliais laikais kelionė iš Vartelando sostinės Poznanės į Varšuvą, didžiausią Generalinės gubernijos miestą, trukdavo keletą valandų. Vis dėlto tūkstančiai žmonių traukiniuose mirė sušalę, nes juos vežantys traukiniai dažnai būdavo dienų dienas paliekami stovėti šalutiniuose keliuose. Himmleris padėtį pakomentavo taip: „Ką padarysi, toks jau klimatas tose vietovėse." O orai Lenkijoje, turbūt nereikia nė sakyti, iš esmės tokie patys kaip ir Vokietijoje[35].

1939-1940 m. žiema Lenkijoje ir Vokietijoje buvo neįprastai šalta. Ukrainoje, Rusijoje ir Šiaurės Kazachstane žiema buvo net dar šaltesnė. Sovietų Sąjungos specialiosiose gyvenvietėse dienoms trumpėjant, tūkstančiai Lenkijos piliečių susirgo ir mirė. Trijose stovyklose Sovietų Rusijoje ir Sovietų Ukrainoje laikomi Lenkijos karo belaisviai gyveno pagal savąjį politinį ir religinį kalendorių. Kozelske, Ostaškove ir Starobilske žmonės rado būdų pažymėti lapkričio 11-ąją, Lenkijos nepriklausomybės dieną. Visose trijose stovyklose vyrai planavo švęsti Kalėdas. Dauguma šių belaisvių buvo Romos katalikai, nors tarp jų buvo nemažai ir žydų, protestantų, ortodoksų bei graikiškų apeigų katalikų. Vietą savo šventėms švęsti jie atrado išniekintuose ortodoksų vienuolynuose; ramiuose yrančių katedrų kampuose jie melsdavosi ir priimdavo komuniją[36].

Belaisviai matė ženklus, liudijančius, kas nutiko ortodoksų vienuoliams ir vienuolėms per bolševikinę revoliuciją: griaučius negiliuose kapuose, sienose kulkų išmuštus žmonių kūnų kontūrus. Vienas belaisvis Starobilske negalėjo atsistebėti debesimis juodų kranklių, kurie, rodės, niekada nepalikdavo vienuolyno. Vis dėlto maldos teikė viltį ir įvairių tikėjimų žmonės meldėsi kartu - iki 1939 m. gruodžio 24-osios, kai visose trijose stovyklose kunigai, pastoriai ir rabinai buvo surinkti ir išvežti nežinoma kryptimi[37].

Šios trys stovyklos buvo savotiška laboratorija stebėti išsilavinusių lenkų klasių atstovų elgesį. Kozelskas, Ostaškovas ir Starobilskas pradėjo atrodyti lenkiškai. Kaliniai neturėjo kitų drabužių, tik savo kariškas uniformas su baltais ereliais ant kepurių. Savaime suprantama, buvusioje Rytų Lenkijoje nie-

kas viešai nedėvėjo šios emblemos, viešąją erdvę ten dabar puošė kūjai, pjautuvai ir raudonos žvaigždės. Kaip tik tada, kai lenkiški universitetai Vokietijos pusėje buvo uždaryti, o Sovietų Sąjungos pusėje paversti ukrainietiškais ir rusiškais, stovyklose belaisviai rengė žinomų lenkų mokslininkų ir humanitarų, kurių buvo tarp atsargos karininkų, paskaitas. Karininkai organizavo kuklias kredito sąjungas, kad vargingesni galėtų pasiskolinti iš turtingesnių. Jie deklamavo eilėraščius, kuriuos buvo išmokę mokykloje. Kai kurie iš jų galėjo atmintinai deklamuoti labai ilgus lenkų realizmo laikotarpio apsakymus. Žinoma, tarp belaisvių pasitaikydavo ir konfliktų, muštynių bei vagysčių. Buvo tarp jų ir tokių, kurie sutiko kolaboruoti su Sovietų Sąjunga, bet, kaip paaiškėjo, labai nedaug. Karininkai nesutardavo, kaip elgtis per ilgas naktines kvotas. Tačiau juos siejo stipri nacionalinio solidarumo dvasia, kurią turbūt jautė ir sovietų pareigūnai[38].

Vis dėlto šie vyrai jautėsi vieniši. Jie galėjo rašyti savo šeimoms laiškus, bet negalėjo pasakoti apie savo padėtį. Žinodami, kad NKVD skaito viską, ką jie parašo, turėjo būti atsargūs. Dobiesławas Jakubowiczius, vienas iš Kozelsko stovyklos belaisvių, laiškus, kuriuos norėjo parašyti žmonai, patikėjo dienoraščiui - juose rašė, kaip jis svajoja pamatyti jos suknelę, pažaisti su jųdviejų dukterimi. Rašydami atgalinį adresą kaliniai turėjo nurodyti sanatorijos adresą, o tai sukėlė daug skausmingų nesusipratimų[39].

Belaisviai susibičiuliavo su sargybiniais šunimis ir šunimis iš gretimų miestų. Šunys įsmukdavo į stovyklas per vartus pro sargybinius arba įlįsdavo per duobes ar plyšius po spygliuotos vielos tvoromis, per mažas pralįsti žmogui. Vienas iš Starobilske kalėjusių atsargos karininkų buvo Maksymilianas Łabędźis, garsiausias Varšuvos veterinaras. Senyvo amžiaus ponas vos ne vos išgyveno kelionę. Jis prižiūrėjo tuos šunis, o kartais net juos operuodavo. Jis itin mylėjo sargį, kurį karininkai vadino Lineku - vardo Stalinek (lenkiškai „mažasis Stalinas") trumpiniu. Mėgstamiausią iš juos aplankančių šunų karininkai pavadino Fochu, Prancūzijos generolo, vyriausiojo Sąjungininkų kariuomenių, 1918 m. nugalėjusių Vokietiją, vado vardu. Tai buvo laikas - 1939 m. pabaiga ir 1940 m. pradžia, - kai Paryžiuje įsikūrė Lenkijos vyriausybė tremtyje, ir lenkai tikėjosi, kad Prancūzija nugalės Vokietiją ir išgelbės Lenkiją. Per mažąjį šunelį Fochą, kuris, atrodė, turėjo namus mieste, jie vylėsi užmegzti ryšį su išoriniu pasauliu. Belaisviai užkišdavo jam po antkakliu

raštelių, tikėdamiesi sulaukti atsakymo. Vieną 1940 m. kovo dieną jie gavo tokį atsakymą: „Žmonės sako, kad netrukus jūs būsite paleisti iš Starobilsko. Žmonės sako, kad jūs važiuosite namo. Mes nežinome, ar tai tiesa.“[40]

Tai buvo netiesa. Tą mėnesį Maskvoje Stalino slaptosios policijos vadovas Lavrentijus Berija, galbūt įkvėptas Stalino, nusprendė kitaip. Berija aiškiai raštu nurodė, kad jis norėtų Lenkijos karo belaisvių mirties. Pasiūlyme Politbiurui, taigi iš tikrųjų Stalinui, Berija 1940 m. kovo 5 d. rašė, kad visi lenkų belaisviai „tik ir laukia, kada juos paleis, kad galėtų stoti į aktyvią kovą su sovietų valdžia". Jis tvirtino, kad kontrrevoliucinėms organizacijoms naujosiose Sovietų Sąjungos teritorijose vadovauja buvę karininkai. Kitaip negu kalbos apie „Lenkų karinę organizaciją" prieš porą metų, šis teiginys nebuvo pramanas. Sovietų Sąjunga okupavo ir prisijungė pusę Lenkijos, ir kai kurie lenkai jautėsi privalą priešintis. 1940 m. turbūt dvidešimt penki tūkstančiai jų dalyvavo vienokiose ar kitokiose pasipriešinimo organizacijose. Žinoma, į šias organizacijas greitai prasiskverbė NKVD ir dauguma jų dalyvių buvo suimti, bet opozicija buvo tikra ir įrodoma. Berija panaudojo lenkų pasipriešinimo faktą, kad pateisintų savo siūlymą belaisviams „pritaikyti aukščiausią bausmę: sušaudymą“[41].

Stalinas pritarė Berijos rekomendacijai ir vėl užsivedė Didžiojo teroro mechanizmas. Berija įkūrė ypatingąją „trojką“, kuri turėjo greitai išnagrinėti visų lenkų karo belaisvių bylas. Jai buvo suteikti įgaliojimai ignoruoti ankstesnių tardytojų rekomendacijas ir priimti nuosprendžius neužmezgant jokio kontakto su pačiais belaisviais. Atrodo, kad Berija, kaip jau buvo padaryta 1937 ir 1938 m., nustatė mirties bausmių kvotą, kuri apėmė visus trijų stovyklų belaisvius, šešis tūkstančius žmonių, kalintų Vakarų Baltarusijos ir Vakarų Ukrainos kalėjimuose (po tris tūkstančius kiekvienoje respublikoje), ir ypač pavojingus „elementus“ ne karininkus, gyvenusius laisvėje. Greitai patikrinus bylas, devyniasdešimt septyni procentai lenkų, kalintų trijose stovyklose, apytiksliai 14 587 žmonės, buvo nuteisti mirti. Mirties bausmės išvengė tik keli sovietų agentai, vokiečių arba latvių kilmės ir užsienio valstybių apsaugą turėję asmenys. Šeši tūkstančiai kalėjimuose kalintų lenkų buvo nuteisti mirties bausme, kaip ir dar 1305 kiti žmonės, suimti balandį[42].

Trijų stovyklų belaisviai tikėjosi, kad jiems bus leista grįžti namo. Kai 1940 m. balandį iš Kozelsko stovyklos buvo išvežta pirmoji belaisvių grupė, draugai iškilmingai juos išlydėjo. Kai išvykstantieji ėjo link autobusų, kiti karininkai išsirikiavo ir, nors ir be ginklų, kaip įmanydami atidavė jiems pagar-

bą. Grupėmis po kelis šimtus žmonių belaisviai geležinkeliu per Smolenską buvo nuvežti į mažesnę Gniazdovo stotį. Išlipusius iš traukinio juos pasitiko NKVD karių, ginkluotų šautuvais ir prie jų pritaisytais durtuvais, kordonas. Apytiksliai po trisdešimt žmonių juos vedė į autobusus, kuriais vežė į Ožio Kalvas, Katyne vadinamo miško pakraštį. Ten, NKVD poilsiavietėje, juos apieškojo ir atėmė vertingus daiktus. Adamas Solskis, vienas iš belaisvių karininkų, rašė dienoraštį iki pat tos akimirkos: „Jie paklausė apie mano sutuoktuvių žiedą, kurį aš..." Belaisviai buvo nuvesti į vieną komplekso pastatą ir sušaudyti. Paskui jų kūnai buvo išgabenti, turbūt sunkvežimiu, po trisdešimt vienu metu, į miške iškastą masinį kapą. Ši procedūra tęsėsi, kol buvo sušaudyti visi 4410 iš Kozelsko atsiųstų belaisvių[43].

Ostaškove, kad pakeltų iš stovyklos vedamiems belaisviams ūpą, grojo orkestras. Traukiniu, apytiksliai 250-500 žmonių grupėmis, jie buvo nuvežti į NKVD kalėjimą Kalinine (dabar Tverė). Čia jie išbuvo neilgai, tik kol buvo tikrinami jų asmens duomenys. Jie laukė nežinodami, kas bus paskui, turbūt nieko neįtardami iki pat paskutinės akimirkos. Vieno iš laukiančių kalinių, kuris tada buvo likęs vienas su savo kalintojais, NKVD pareigūnas paklausė, kiek jam metų. „Aštuoniolika", - nusišypsojęs atsakė vaikinas. „Kokia jūsų specialybė?" Vis dar šypsodamasis, jis atsakė: „Telefonų operatorius." - „Kiek laiko dirbote?" Vaikinas suskaičiavo rankų pirštais: „Šešis mėnesius." Tada jam, kaip ir visiems 6314 kalinių, kurie praėjo per šį kambarį, uždėjo antrankius ir nuvedė į kamerą su garso izoliacija. Du NKVD pareigūnai laikė jį už rankų, o trečiasis šovė į pakaušį[44].

Vyriausiasis Kalinino kalėjimo budelis, kurio neišvydo nė vienas belaisvis, buvo Vasilijus Blochinas. Didžiojo teroro laikais jis buvo vienas iš pagrindinių žudikų ir vadovavo Maskvos egzekucijų būriui. Jam buvo patikėta įvykdyti mirties nuosprendį daliai aukšto rango asmenų, nuteistų per parodomuosius teismus, tačiau tuo jo darbas neapsiribojo; jis taip pat sušaudė tūkstančius darbininkų ir valstiečių, kurie buvo žudomi visiškai slaptai. Kalinino kalėjime jis dėvėjo odinę kepurę, prijuostę ir ilgas pirštines, kad nesuteptų krauju ir kraujo krešuliais rankų ir uniformos. Naudodamas vokiškus pistoletus, jis kiekvieną naktį nušaudavo apytiksliai po du šimtus penkiasdešimt vyrų, vieną po kito. Tada jų kūnai sunkvežimiu būdavo išvežami į šalia esančią Mednoję, kur NKVD turėjo keletą vasarnamių, ir sumetami į iš anksto ekskavatoriumi iškastą didelę duobę[45].

Iš stovyklos Starobilske belaisviai grupėmis po šimtą arba du šimtus žmonių geležinkeliu buvo nugabenti į Charkovą ir uždaryti į NKVD kalėjimą. Nors jie turbūt to nežinojo, juos vežė į vieną iš pagrindinių lenkų žudymo centrų Sovietų Sąjungoje. Dabar atėjo jų eilė, ir jie ėjo pasitikti savo mirties nežinodami, kas čia vyko anksčiau, nežinodami, kas atsitiko jų draugams kitose stovyklose, nežinodami, kas laukia jų pačių. Praleidę kalėjime apie dieną, jie būdavo nuvedami į patikros kabinetą, kur patikrindavo jų asmens duomenis. Tada jie būdavo vedami į kitą patalpą, tamsią ir be langų. Sargybinis paklausdavo „Galima?" ir įvesdavo belaisvį. Kaip prisiminė vienas iš NKVD pareigūnų, „pasigirsdavo trakštelėjimas, ir tai reiškė, kad viskas baigta". Kūnai buvo kraunami į sunkvežimius. Ant lavonų galvų užtraukdavo švarkus, kad nesusiteptų sunkvežimio platforma. Kūnai buvo kraunami iš pradžių galva į priekį, o paskui kojomis į priekį, kaip rąstai į rietuvę[46].

Taip buvo nužudyti 3739 Starobilsko belaisviai, įskaitant visus Józefo Czapskio draugus ir pažįstamus: botanikas, kurį jis įsiminė dėl ramaus būdo, ekonomistas, kuris bandė slėpti savo nuogąstavimus nuo nėščios žmonos, gydytojas, kuris Varšuvoje garsėjo kaip nuolatinis kavinių lankytojas ir menininkų rėmėjas, leitenantas, kuris atmintinai deklamavo pjeses ir apsakymus, advokatas, karštai žavėjęsis Europos federacijos idėja, daugybė inžinierių, mokytojų, poetų, socialinių darbuotojų, žurnalistų, chirurgų ir kariškių. Tačiau pats Czapskis išvengė jų likimo. Jis, kaip ir keletas kitų trijų stovyklų kalinių, buvo persiųstas į kitą stovyklą ir liko gyvas[47].

Kozelsko Optinos vienuolyną, kuris 1939-1940 m. tapo sovietų karo belaisvių stovyklos vieta, Fiodoras Dostojevskis pasirinko dekoracijomis svarbiai Brolių Karamazovų scenai pavaizduoti. Čia vyko garsiausias knygos dialogas: jauno didiko ir vienuolyno vyresniojo diskusija apie moralės be Dievo galimybę. Jei Dievas mirė, vadinasi, viskas galima? 1940 m. tikrame pastate, kur vyko šis pramanytas pokalbis, buvusioje vienuolių buveinėje, įsikūrė NKVD tardytojai. Jie reprezentavo sovietų atsakymą į šį klausimą: tik Dievo mirtis leis žmonijai išsilaisvinti. Daugelis lenkų karininkų nesąmoningai pateikė kitokį atsakymą: ten, kur viskas galima, Dievas yra paguoda. Į savo stovyklos pastatus jie žiūrėjo kaip į šventyklas ir juose meldėsi. Daugelis prieš išvykdami pasitikti mirties dalyvavo Velykų mišiose[48].

Trijų stovyklų belaisviai, ar bent jau daugelis jų, manė, kad jie „filtruojami", atrenkami kažkokiam vaidmeniui, kurį jie galėtų atlikti Sovietų Sąjungoje. Jie neturėjo beveik jokio supratimo, kad jeigu neišlaikys šio testo, bus nužudyti. Jie nieko nežinojo apie Didžiojo teroro „lenkų operaciją", per kurią vos prieš dvejus metus buvo sušaudyta dešimtys tūkstančių Sovietų Sąjungos lenkų. Net jeigu būtų supratę, kas jiems gresia, abejotina, kad tarp jų būtų atsiradę labai daug tokių, kurie būtų kaip nors įtikimai parodę lojalumą sovietams. Stovyklose jiems norom nenorom tekdavo skaityti sovietų laikraščius, žiūrėti sovietų propagandinius filmus ir klausyti per garsiakalbius transliuojamų sovietų žinių laidų. Tačiau tai, ką jie skaitydavo, matydavo ar girdėdavo, juos tik juokino ir piktino. Net tiems iš jų, kurie teikė informaciją apie savo draugus, sovietų sistema atrodė absurdiška[49].

Šioms dviem kultūroms sunkiai sekėsi tarpusavy komunikuoti, bent jau kol neturėjo jokių akivaizdžių bendrų interesų. Tuo laikotarpiu, kai Stalinas buvo Hitlerio sąjungininkas, sunku buvo atrasti kas jas sietų, o galimybių kilti nesusipratimams buvo daugybė. Kolektyvizacija ir industrializacija modernizavo Sovietų Sąjungą, tačiau, priešingai negu kapitalistiniuose Vakaruose, į gyventojų - arba, veikiau, vartotojų - interesus atsižvelgta nebuvo. Rytų Lenkiją valdantys sovietų piliečiai nemokėjo važiuoti dviračiais, valgydavo dantų pastą, naudojo klozetus kaip kriaukles, ant rankų segėdavo po kelis laikrodžius, liemenėles dėvėdavo kaip ausines kepures, o moteriškus apatinius baltinius kaip vakarines sukneles. Lenkų belaisviai taip pat daug ko nežinojo, netgi dar svarbesnių dalykų. Skirtingai nuo jų padėtyje atsidūrusių Sovietų Sąjungos piliečių, lenkai manė, kad jie negali būti nuteisti ar nužudyti be teisinio pagrindo. Tai, kad šie Sovietų Sąjungos ir Lenkijos piliečiai, daugelis kurių gimė toje pačioje valstybėje - Rusijos imperijoje, dabar taip sunkiai suprato vienas kitą, rodė, kokią milžinišką civilizacijos transformaciją sukėlė stalinizmas.

Vyriausiasis Kozelsko stovyklos tardytojas, žmogus, kuriam atiteko Dostojevskio vienuolių vyresniojo rezidencija, subtiliai aiškino tai „dviejų filosofijų skirtumais". Galų gale Sovietų Sąjunga savąją filosofiją galėjo platinti ir piršti prievarta. Į pašaipas apie sovietus Rytų Lenkijoje galima buvo lengvai atsikirsti paklausus, kokiai valstybei tos žemės priklauso dabar. Tačiau lenkų belaisvių niekas nebūtų privertęs priimti sovietų civilizacijos. Jie negyveno kaip sovietų žmonės: tai liudija Rusijos ir Ukrainos valstiečių, kurie juos matė ir

net praėjus dešimtmečiams prisiminė jų tvarkingumą, švarą ir išdidžią laikyseną, atsiminimai. Niekas negalėjo jų priversti gyventi kaip sovietų žmonės, bent jau ne per tokį trumpą laiką ir ne tokiomis aplinkybėmis: tačiau juos buvo galima priversti mirti, kaip mirdavo sovietų žmonės. Daugelis lenkų karininkų buvo labiau išsilavinę negu jų kalintojai NKVD pareigūnai. Tačiau beginklius ir sutrikusius NKVD pareigūnai galėjo juos išžudyti - dviese laikydami už rankų, kad trečiasis galėtų šauti - ir palaidoti, kur niekas, kaip atrodė, niekada jų neras. Mirdami jie, rodės, prisijungia prie nutildytų Sovietų Sąjungos piliečių istorijos[50].

Per šį mažesnįjį terorą, šį „lenkų operacijos" atgimimą, buvo nužudyti 21 892 Lenkijos piliečiai. Dauguma jų, nors ne visi, buvo lenkų tautybės. Lenkija buvo daugiatautė valstybė, turėjo daugiatautį karininkų korpusą, taigi tarp žuvusiųjų buvo daug žydų, ukrainiečių ir baltarusių. Apytiksliai aštuoni procentai aukų buvo žydai - kaip tik tokia dalis, kaip ir jų procentas tarp Rytų Lenkijos gyventojų[51].

Kaip ir per Didįjį terorą, represuotųjų šeimos taip pat turėjo būti nubaustos. Trim dienom anksčiau nei pasiūlė sušaudyti visus šių stovyklų kalinius Berija įsakė ištremti jų šeimas. Sovietai žinojo, kas jų šeimų nariai: todėl ir leido kaliniams susirašinėti su artimaisiais, kad galėtų sužinoti jų vardus ir adresus. Operatyvinės „trojkos" Vakarų Baltarusijoje ir Vakarų Ukrainoje sudarė 60 667 žmonių, numatytų ištremti į specialiąsias gyvenvietes Kazachstane, sąrašus. Dauguma jų buvo vadinamųjų „buvusių žmonių" šeimų nariai. Paprastai tai būdavo šeimos be vyrų ir tėvų. Pasitelkiant tipišką sovietų melą, žmonoms buvo pasakyta, kad jos siunčiamos susijungti su vyrais. Iš tiesų ištremtos šeimos buvo išmestos Sibiro taigoje („į amžiną purvą ir sniegą", kaip atsiminė vienas trylikametis lenkų berniukas), o jų vyrai sušaudyti Katynėje, Kalinine, Charkove, Bykivnioje ir Kurapatuose. 1940 m. gegužės 20 d. keletas lenkų belaisvių vaikų parašė Stalinui laišką, kuriame žadėjo būti geri Sovietų Sąjungos piliečiai ir skundėsi tik tuo, kad jiems „sunku gyventi be tėvelių". Kitą dieną už tai, kad likvidavo trijų stovyklų kalinius ir neleido niekam iš jų pabėgti, NKVD pareigūnams buvo skirtos piniginės premijos[52].

Kadangi buvo tremiamos šeimos be vyrų, šių tremtinių dalia buvo net sunkesnė negu ištremtųjų vasarį. Moterys su vaikais, nemažai jų ir su senyvais tėvais, buvo išlaipintos Kazachstane. Ištremtos balandį nesuteikiant laiko susiruošti, dauguma moterų neturėjo tinkamų drabužių. Tuos, kuriuos buvo

pasiėmusios, dažnai tekdavo parduoti, kad galėtų nusipirkti maisto. Kitą žiemą moterys išgyveno išmokusios rinkti ir deginti mėšlą šildytis. Tūkstančiai moterų mirė. Daugelis jų turėjo atrasti būdą, kaip išsaugoti vaikus gyvus. Jos norėjo užauginti juos lenkais, bet dažnai suprasdavo, jog turi atiduoti juos sovietų institucijoms, kad jie būtų pamaitinti ir išliktų gyvi. Viena tremtinė paliko penkis iš savo šešių vaikų NKVD skyriuje, o pati, šeštąjį vaiką priglaudusi prie krūtinės, dingo ir niekas jos daugiau niekada nebematė. Starobilske kalinto ir Charkove nužudyto rūpestingojo ekonomisto žmona pagimdė jųdviejų vaiką tremtyje. Kūdikis mirė[53].

Tuo pat metu, 1940 m. kovą, NKVD vadovas Berija įsakė ištremti žmones, kurie atsisakė priimti Sovietų Sąjungos pasą. Taip jie parodė nepripažįstantys sovietų sistemos ir kėlė praktinę problemą sovietų biurokratams. Lenkijos piliečius, kurie atsisakė leisti jų asmens duomenis įvesti į Sovietų Sąjungos duomenų bazes, sunku buvo sekti ir veiksmingai bausti. Taip jau atsitiko, kad dauguma žmonių, atsisakiusių priimti Sovietų Sąjungos pasą, buvo žydų pabėgėliai iš Vakarų Lenkijos. Šie žmonės pabėgo nuo vokiečių, bet neturėjo jokio noro tapti Sovietų Sąjungos piliečiais. Jie bijojo, kad priėmus sovietų dokumentus, jiems nebus leista grįžti į Lenkiją - kai ji bus atkurta. Taigi žydai pasirodė esą lojalūs Lenkijos piliečiai ir tapo abiejų jų tėvynę užkariavusių režimų aukomis. Jie pabėgo nuo SS smurtavimo, tačiau buvo NKVD ištremti į Kazachstaną ir Sibirą. Apytiksliai aštuoniasdešimt keturi procentai iš 78 339 žmonių, ištremtų 1940 m. birželį per akciją prieš pabėgėlius, buvo žydai[54].

Lenkijos žydai, kurie paprastai neturėjo jokios gyvenimo kaime patirties, atsidūrė ne mažiau beviltiškoje padėtyje kaip ir lenkai, ištremti prieš juos. Amatininkai ir batsiuviai buvo ištremti į tolimą Rusijos šiaurę kirsti medžių. Žydų berniukas, vardu Josephas, prisiminė, kaip vokiečiai jo gimtajame mieste privertė žydus padegti savo sinagogą ir juokėsi žiūrėdami, kaip jie tai daro. Jo šeima pabėgo į sovietų zoną, bet atsisakė priimti Sovietų Sąjungos pasą. Jo brolis, tėvas ir motina mirė tremtyje[55].

Vakarų Europoje šis laikotarpis buvo vadinamas Keistuoju karu: atrodė, kad nieko nevyksta. Prancūzija ir Britanija nuo 1939 m. rugsėjo kariavo su Vokietija. Bet tą rudenį, žiemą ir kitą pavasarį, kai Lenkija buvo užkariauta,

sunaikinta ir padalyta, dešimtys tūkstančių jos gyventojų nužudyti, o šimtai tūkstančių ištremti, Vakarų fronte nevyko jokių karo veiksmų. Vokietija ir jos sąjungininkė Sovietų Sąjunga galėjo daryti ką tinkamos.

1940 m. balandį Vokietija užgrobė Daniją ir Norvegiją, taip užsitikrindama prieigą prie Skandinavijos mineralinių išteklių ir užkirsdama kelią bet kokiems britų veiksmams Šiaurės Europoje. Tačiau galutinai Keistojo karo laikotarpis pasibaigė, kai gegužės 10-ąją Vokietija užpuolė Beniliukso šalis ir Prancūziją. Iki birželio 14 d. žuvo apytiksliai šimtas tūkstančių prancūzų ir šešiasdešimt tūkstančių Britanijos kareivių, o vokiečiai įžengė į Paryžių. Prancūzija krito daug greičiau, negu kas galėjo tikėtis. Tą patį mėnesį, 1940 m. birželį, Sovietų Sąjunga taip pat išplėtė savo imperiją į vakarus, prisijungdama visas tris nepriklausomas Baltijos valstybes: Estiją, Latviją ir Lietuvą.

Didžiausia ir tankiausiai gyvenama Baltijos valstybė, Lietuva, taip pat turėjo daugiausia problemų tautinių ir tarptautinių santykių srityje. Visą tarpukario laikotarpį Lietuva reikalavo Vilniaus miesto ir jo apylinkių šiaurrytinėje Lenkijoje. Nors šiose teritorijose daugiausia gyveno lenkai, žydai ir baltarusiai, lietuviai laikė Vilnių savo teisėta sostine, nes šis miestas buvo didelės viduramžių ir naujųjų amžių pradžios valstybės, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės, sostinė. Trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje nepriklausomos Lietuvos valstybės vadovai administracinį centrą buvo įkūrę Kaune, bet savo sostine laikė Vilnių. 1939 m. Stalinas sužaidė tokiais jų jausmais. Užuot prijungęs Vilnių prie Sovietų Sąjungos, jis atidavė jį vis dar nepriklausomai Lietuvai. Žinoma, ne už dyką - už tai lietuviai, kaip ir galima buvo tikėtis, turėjo leisti Lietuvos teritorijoje įkurti sovietų karines bazes. Įsikūrusios Lietuvoje, sovietų karinės pajėgos prižiūrėjo, kad 1940 m. vasaros politinė revoliucija, surengta net greičiau ir dirbtiniau negu Rytų Lenkijoje, vyktų sklandžiai. Didžioji dalis Lietuvos politinio elito pabėgo į nacių Vokietiją[56].

Visus šiuos įvykius ir Sovietų Sąjungos bei Vokietijos kariuomenių judėjimą atidžiai stebėjo Kaune reziduojantis Japonijos konsulas Lietuvoje Čijunė Sugihara. 1940 m. vasarą Japonijos vadovybė užsibrėžė aiškų kursą: siekti sudaryti neutralumo sutartį su Sovietų Sąjunga. Šia sutartimi užsitikrinusi saugumą šiaurėje, Japonija būtų galėjusi planuoti 1941 m. plėstis pietų kryptimi. Sugihara buvo vienas iš palyginti nedaugelio Japonijos pareigūnų, turinčių galimybę stebėti Vokietijos ir Sovietų Sąjungos santykius po Prancūzijos

MOLOTOVO-RIBBENTROPO EUROPA 1940 M. LIEPĄ

pralaimėjimo. Neturėdamas savų darbuotojų, kaip informatorius ir padėjėjus jis pasitelkė lenkų karininkus, kurie išvengė sovietų ir vokiečių suėmimo. Jis atsilygindavo jiems Japonijos pasais ir galimybe naudotis Japonijos diplomatiniu paštu. Sugihara padėjo lenkams rasti būdą pabėgti jų draugams karininkams. Lenkai suprato, kad turint tam tikrą Japonijos vizą įmanoma per Sovietų Sąjungą organizuoti kelionę į Japoniją. Nors šiuo keliu pabėgo labai nedaug lenkų karininkų, vienas iš jų tikrai pasiekė Japoniją ir parašė žvalgybinį raportą apie tai, ką matė važiuodamas per Sovietų Sąjungą[57].

Tuo pat metu pas Sugiharą pradėjo lankytis žydų pabėgėliai. Tai buvo Lenkijos piliečiai, kurie pabėgo iš Lenkijos po Vokietijos invazijos 1939 m. rugsėjį, o dabar bijojo sovietų. Jie buvo girdėję apie žydų trėmimą 1940 m.

birželį ir baiminosi, kad ir jų neištiktų toks likimas. Jų nuogąstavimai buvo labai pagrįsti: praėjus metams sovietai ištrėmė apytiksliai 17 500 žmonių iš Lietuvos, 17 000 iš Latvijos ir 6000 iš Estijos. Talkinamas lenkų karininkų, Sugihara padėjo keliems tūkstančiams žydų išvykti iš Lietuvos. Jų laukė ilga kelionė per Sovietų Sąjungą geležinkeliu, tada laivu į Japoniją, o iš ten į Palestiną ar Jungtines Valstijas. Ši akcija buvo tylaus, bet pastovaus, dešimtmečius trukusio Lenkijos ir Japonijos žvalgybų bendradarbiavimo epilogas[58].

1940 m. nacių lyderiai būtų mielai atsikratę apytiksliai dviem milijonais žydų jiems priklausančioje Lenkijos pusėje, bet negalėjo susitarti tarpusavyje, kaip tai padaryti. Pačioje karo pradžioje buvo planuojama sukurti savotišką žydų rezervatą Generalinės gubernijos Liublino apygardoje. Bet kadangi Vokietijos užkariautos Lenkijos teritorijos buvo palyginti nedidelės, Liublinas buvo ne daug toliau nuo Berlyno (už septynių šimtų kilometrų) negu du didieji miestai, iš kurių žydai turėjo būti ištremti: Varšuva - už šešių šimtų kilometrų, Lodzė - už penkių šimtų, taigi šis sprendimas nebuvo patenkinamas. Generalgubernatorius Hansas Frankas nesutiko, kad į jo teritoriją atvyktų daugiau žydų. 1939 m. pabaigoje ir 1940 m. Himmleris ir Greiseris toliau trėmė lenkus iš Vartelando į Generalinę guberniją - iš viso buvo ištremti apytiksliai 408 525 Lenkijos piliečiai, maždaug tiek pat, kiek ir Sovietų Sąjungoje. Tremtys suteikė didžiulių kančių žmonėms, tačiau mažai pakeitė tautinį balansą Vokietijoje. Lenkų buvo tiesiog per daug ir jų perkėlimas iš vienos okupuotos Lenkijos dalies į kitą nieko iš esmės nepakeitė, tik sukėlė chaosą. Didžiosios Hitlerio svajonės apie gyvybinę erdvę Rytuose tai neišpildė[59].

Siekiant padidinti trėmimo operacijos veiksmingumą, 1939 m. rudenį buvo pasitelktas deportacijų specialistas Adolfas Eichmannas. Eichmannas jau parodė savo gebėjimus, kai pagreitino Austrijos žydų emigraciją iš Vienos. Tačiau analizuodamas sumanymą deportuoti žydus į Generalinę guberniją Eichmannas suprato, kad jokio prasmingo rezultato pasiekti nepavyks, nes generalgubernatorius Hansas Frankas visai nenori turėti daugiau žydų savo valdose. Jam pavyko į Generalinę guberniją perkelti apytiksliai keturis tūkstančius Austrijos ir Čekijos žydų, tačiau 1939 m. spalį deportacija buvo sustabdyta. Tada Eichmannas priėjo išvadą, kuri turbūt piršosi pati savai-

me: Vokietijos valdžioje esančius du milijonus žydų reikia ištremti į Rytus, į didžiulę Vokietijos sąjungininkės Sovietų Sąjungos teritoriją. Juk Stalinas galų gale jau buvo įsteigęs žydų apgyvendinimo zoną: sovietų Azijos gilumoje įkurtą Birobidžaną. Kaip pastebėjo vokiečiai (ir ne paskutinį kartą), sovietų režimas, priešingai negu jų pačių, turėjo valstybinių pajėgumų ir tuščių vietovių, reikalingų veiksmingiems masiniams trėmimams. 1940 m. sausį Vokietija pasiūlė sovietams Europos žydus. Stalinas pasiūlymu nesusidomėjo[60].

Generalinė gubernija buvo per arti ir per maža išspręsti tai, ką nacistai suvokė kaip rasinę problemą, o Sovietų Sąjunga priimti žydų nenorėjo, ką tuomet daryti su rasiniais priešais - vietos gyventojais? Jie turėjo būti laikomi izoliuoti ir eksploatuojami, kol ateis Galutinio sprendimo (vis dar suvokiamo kaip deportacija) laikas. Žydų izoliavimo modelį sugalvojo Greiseris - 1940 m. vasario 8 d. Jis įsakė sukurti getą 233 000 Lodzės žydų. Tą patį mėnesį Ludwigas Fischeris, Varšuvos meras vokietis, pavedė advokatui Waldemarui Schönui suprojektuoti getą. Spalį ir lapkritį daugiau kaip šimtas tūkstančių ne žydų lenkų buvo iškeldinti iš Varšuvos šiaurės vakarų rajono, kurį vokiečiai paskelbė būsiant getu, o iš kitų miesto vietų čia buvo perkelta daugiau kaip šimtas tūkstančių Varšuvos žydų. Žydai privalėjo ant rankovės ryšėti raištį, kad parodytų esą žydai, ir paklusti kitoms žeminančioms taisyklėms. Jie prarado už geto ribų turėtą turtą, kuris atiteko daugiausia vokiečiams, o dalis ir lenkams (po vokiečių bombardavimo nemažai jų buvo netekę savo namų). Sugautiems už geto ribų be leidimo Varšuvos žydams grėsė mirties bausmė. Kitose Generalinės gubernijos vietovėse žydų likimas buvo toks pats[61].

1940 ir 1941 m. Varšuvos ir kiti getai tapo improvizuotomis priverčiamojo darbo stovyklomis ir izoliacijos vietomis. Vokiečiai išrinkdavo žydų tarybą - Judenratą, paprastai ją sudarė žmonės, kurie vadovavo vietos žydų bendruomenėms prieš karą. Varšuvoje Judenrato vadovu tapo Adamas Czerniakówas, žurnalistas ir prieškario laikų senatorius. Judenrato užduotis buvo tarpininkauti tarp vokiečių ir geto žydų. Vokiečiai taip pat sukūrė neginkluotas žydų policijos pajėgas (Varšuvoje joms vadovavo Jozefas Szerzyński), kurios turėjo palaikyti tvarką, užkirsti kelią pabėgimams ir įgyvendinti vokiečių prievartos politiką. Nebuvo visai aišku, kokia ši politika bus, nors ilgainiui žydai suprato, kad gyvenimas gete negali tęstis amžinai. Tuo metu Varšuvos getas tapo gausiai vokiečių turistų lankoma vieta. Geto istorikas Emanuelis Ringelblumas

atkreipė dėmesį, kad „itin didelio susidomėjimo susilaukia pašiūrė, kur guli daugybė dar nepalaidotų lavonų“. 1943 m. buvo išleistas Baedekerio turistų vadovas po Generalinę gubernija[62].

1940 m. vasarą, nugalėję Prancūziją, vokiečiai vėl ėmė ieškoti Galutinio sprendimo. Sovietų Sąjunga atsisakė priimti žydus į savo teritoriją, o Frankas užkirto kelią jų masiniam perkėlimui į Generalinę guberniją. Madagaskaras buvo Prancūzijos kolonija, o pastarąją nugalėjus šios salos rekolonizacijai kliudė tik Karališkasis karinis jūrų laivynas. „Tikiu, kad žydus išsiuntus toli į Afriką ar į kokią nors kitą koloniją išnyks net pati žydų sąvoka", - svarstė sprendimo galimybes Himmleris. Tuo jo siekiai, žinoma, neapsiribojo. „Per šiek tiek ilgesnį laikotarpį turėtų būti įmanoma pašalinti iš mūsų teritorijų ir tokias tautines sąvokas kaip ukrainiečiai, guralai, lemkai. Ir tai, kas pasakyta apie šiuos klanus, pritaikoma ir lenkams, tik atitinkamai didesniu mastu“, - tęsė jis[63].

Žydų mirtingumas buvo labai didelis, ypač Varšuvos gete, kur gyveno gerokai daugiau kaip keturi šimtai tūkstančių žydų. Getas apėmė tik maždaug dviejų kvadratinių mylių vietovę, taigi gyventojų tankumas siekė apytiksliai du šimtus tūkstančių žmonių kvadratinėje mylioje. Tačiau dauguma Varšuvos gete mirusių žydų buvo ne Varšuvos žydai. Varšuvos apygardoje, kaip ir visoje Generalinėje gubernijoje, vokiečiai žydus iš mažesnių gyvenviečių perkėlė į didesnius getus. Žydai iš mažesnių Varšuvos apygardos gyvenviečių paprastai ir taip buvo vargingesni, o per tremtį prarado ir tai, ką turėjo. Juos perkėlė į Varšuvą nedavę laiko pasiruošti, ir daugelis jų negalėjo pasiimti to, ką turėjo. Šie žydai iš Varšuvos apygardos tapo pažeidžiamais geto varguoliais, persekiojamais bado ir ligų. Dauguma iš apytiksliai šešiasdešimties tūkstančių žydų, kurie mirė Varšuvos gete 1940-1941 m., buvo perkelti iš kitų vietovių naujakuriai ir pabėgėliai. Būtent jie labiausiai nukentėjo nuo žiaurių vokiečių politikos priemonių, tokių kaip sprendimas visiškai netiekti maisto į getą visą 1940 m. gruodžio mėnesį. Daugelis jų mirė iš bado, po ilgų kančių ir morališkai degradavę[64].

Tėvai dažnai mirdavo pirmieji, palikdami vaikus vienus svetimame mieste. Gitla Szulcman atsiminė, kaip po motinos ir tėvo mirties ji „klaidžiojo be tikslo po getą ir visa sutino iš bado". Saros Sborow motina mirė gulėdama greta jos lovoje, o sesuo paskui iš bado sutino ir mirė. Ji rašė: „Viduje aš viską žinau, bet nemoku to išsakyti." O paauglys Izraelis Ledermanas mokėjo

labai aiškiai reikšti savo mintis; jis suprato, kad būna „du karai - kulkų karas ir bado karas. Bado karas yra blogesnis, nes tada žmogus kankinasi, o nuo kulkos žūva iš karto." Kaip atsiminė vienas gydytojas, „dešimties metų vaikai parsidavinėdavo už duoną"[65].

Varšuvos gete žydų bendruomenės organizacijos įkūrė našlaičių prieglaudas. Kai kurie vaikai iš nevilties linkėjo savo tėvams mirties, kad galėtų bent jau gauti našlaičių maisto davinį. Kai kuriose prieglaudose padėtis buvo pasibaisėtina. Pasak vienos socialinės darbuotojos, vaikai „keikėsi, mušėsi, stumdėsi aplink avižinės košės puodą. Sunkūs ligoniai gulėjo ant grindų, vaikai tino iš alkio, lavonai nebuvo išnešami po kelias dienas." Ji kaip įmanydama stengėsi įvesti prieglaudoje tvarką, tačiau tada vaikai užsikrėtė dėmėtąja šiltine. Prieglaudai buvo paskelbtas karantinas ir ji su savo globotiniais buvo užblokuota prieglaudos patalpose. „Dabar prieglauda, - su paslaptinga įžvalga rašė ji savo dienoraštyje, - tapo dujų kamera."[66]

Nors vokiečiai išsaugojo prieškario Lenkijos žydų elitą, sudarydami iš jo atstovų Judenratą įgyvendinti vokiečių politikai gete, lenkų elitą jie buvo linkę vertinti kaip politinę grėsmę. 1940 m. pradžioje Hitleris priėjo prie išvados, kad pavojingesni lenkai Generalinėje gubernijoje turi būti tiesiog sušaudyti. Jis pasakė Frankui, kad „vadovaujantys lenkų elementai" turi būti „pašalinti". Frankas sudarė naikintinų gyventojų grupių sąrašą, kuris buvo labai panašus į operacijos „Tannenberg" sąrašą: į jį buvo įtraukti išsilavinę žmonės, dvasininkai, politiškai aktyvūs asmenys. Įdomus sutapimas - šį planą „likviduoti" gyventojų grupes, priskirtas „dvasinių lyderių" kategorijai, savo pavaldiniams jis paskelbė 1940 m. kovo 2 d., tik trim dienom anksčiau, negu Berija pradėjo teroro veiksmus prieš lenkų belaisvius Sovietų Sąjungoje. Jo politika buvo tokia pati kaip ir Berijos: žudyti jau suimtus žmones, suimti pavojingais laikomus žmones ir taip pat juos nužudyti. Skirtingai nei Berija, Frankas, pasinaudojęs proga, įsakė sušaudyti ir kriminalinius nusikaltėlius, matyt, norėdamas atlaisvinti vietos kalėjimuose. 1940 m. vasaros pabaigoje vokiečiai nužudė apytiksliai tris tūkstančius žmonių, kuriuos laikė politiškai pavojingais, ir maždaug tiek pat paprastų nusikaltėlių[67].

Vokiečių operacija buvo prasčiau koordinuota negu sovietų žudynės. „Ypatingoji pacifikacijos akcija" (*Ausserordentliche Befriedungsaktion, AB Aktion*),

kaip buvo pavadintos šios žudynės, kiekvienoje Generalinės gubernijos apygardoje buvo įgyvendinama vis kitaip. Krokuvos apygardoje kaliniams buvo paskelbtas suvestinis nuosprendis, nors iš tikrųjų nebuvo jokio rašto. Nuosprendis buvo apgavystė, kuri turėjo pateisinti mirties bausmę; paskui, prieštaraudami patys sau, operacijos vykdytojai užrašė, kad visi nužudytieji buvo nušauti bandant pabėgti. Iš tikrųjų kaliniai iš Montelupi kalėjimo Krokuvoje atvežti į netoli esančius Kšesavicus, kur turėjo patys išsikasti mirties duobes. Kitą dieną jie buvo sušaudyti, po trisdešimt ar penkiasdešimt žmonių vienu metu. Liublino apygardoje žmonės buvo laikomi miesto pilyje, paskui nuvežti į vieną vietą į pietus nuo miesto. Sunkvežimių priekinių žibintų šviesoje jie buvo sušaudyti automatais prie duobių. Vieną naktį, 1940 m. rugpjūčio 15-ąją, buvo sušaudyta 450 žmonių[68].

Varšuvos apygardos kaliniai buvo laikomi Paviako kalėjime, paskui nuvežti į Palmirų mišką. Ten vokiečiai privertė juos iškasti keletą ilgų griovių, trijų metrų pločio ir trisdešimties metrų ilgio. Auštant jie pažadino kalinius ir įsakė susirinkti daiktus. Šie iš pradžių turbūt manė, kad juos perkelia į kitą stovyklą. Tik sunkvežimiams pasukus į mišką jie suprato, koks likimas jų laukia. Kruviniausia buvo 1940 m. birželio 20-21 d. naktis, per ją buvo sušaudyti 358 žmonės[69].

Radomo apygardoje ši akcija buvo vykdoma ypač sistemingai ir brutaliai. Kaliniai buvo surišami, tada perskaitomas nuosprendis: jie kelią „pavojų Vokietijos saugumui“. Kaip ir kituose miestuose, lenkai paprastai nesuprasdavo, kad tai tariamai teisminė procedūra. Popiet jie didelėmis grupėmis būdavo išvežami, laikantis tokio tvarkaraščio: „15.30 surišimas, 15.45 nuosprendžio skaitymas, 16.00 transportavimas.“ Pirmosios kelios grupės kalinių buvo nuvežtos į smėlėtą vietovę už dvylikos kilometrų į šiaurę nuo Čenstakavos; ten jiems užrišo akis ir sušaudė. Jadwiga Flak, vieno kalinio žmona, vėliau surado žudymo vietą. Ji rado smėlyje aiškius ženklus, rodančius, kas įvyko: kaulų nuolaužų ir raiščių akims skutelius. Jos studentui vyrui Marianui buvo ką tik sukakę dvidešimt dveji metai. Keturi kaliniai, buvę municipaliteto nariai, liko gyvi. Himmlerio svainis, vokiečių valdžios galva mieste, manė, kad jam jų prireiks statant vokiečiams plaukimo baseiną ir viešnamį[70].

Kitos kalinių grupės iš Čenstakavos buvo vežamos į mišką. 1940 m. liepos 4 d. ten buvo sušaudytos visos trys seserys Glińskos - Irena, Janina, ir Serafina. Visos trys atsisakė pasakyti, kur jų broliai. Janina pavadino vokiečių

valdymą „juokingu ir laikinu". Ji pasakė niekada neišduosianti „savo brolio ar kito lenko". Ir neišdavė[71].

Pakeliui į žudymo vietas kaliniai mėtė iš sunkvežimių raštelius, tikėdamiesi, kad praeiviai juos suras ir perduos jų šeimoms. Tai buvo savotiška lenkų tradicija, ir šie rašteliai stebėtinai dažnai pasiekdavo savo adresatus. Žmonės, kurie juos rašė, skirtingai nuo belaisvių trijose sovietų stovyklose, žinojo, kad jų laukia mirtis. Kozelsko, Ostaškovo ir Starobilsko belaisviai, vežami iš stovyklų, taip pat mėtė raštelius iš autobusų, bet jais pranešdavo dažniausiai tokius dalykus: „Neturime supratimo, kur jie mus veža."[72]

Taigi skirtumas tarp sovietų ir vokiečių vykdytų represijų buvo. Į rytus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos Sovietų Sąjunga siekė slaptumo ir, išskyrus keletą ypatingų atvejų, jį išsaugojo. Į vakarus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos vokiečiai ne visada norėjo nuslėpti savo veiksmus, ir net kai norėjo, tai padaryti jiems sunkiai sekėsi. Taigi „Ypatingosios pacifikacijos akcijos" aukos suprato, koks likimas jų laukia, ir susitaikė su juo arba bandė įtikinti susitaikyti savo šeimas. Mirties laukiantys žmonės skirtingai vertino visų tų įvykių reikšmę. Mieczysławas Habrowskis rašė: „Kraujas, pralietas ant lenkų žemės, patręš ją ir išaugins laisvos ir didžios Lenkijos keršytojus." Ryszardas Schmidtas, kuris plikomis rankomis užpuolė savo tardytojus, nenorėjo keršto: „Tegu vaikai už mus nekeršija, nes kerštas gimdo didesnį kerštą." Marianas Muszyński tiesiog atsisveikino su savo šeima: „Tesaugo jus Dievas. Aš jus visus myliu."[73]

Kai kurie žmonės, eidami pasitikti mirties per „Ypatingąją pacifikacijos akciją", galvojo apie savo šeimas, įkalintas Sovietų Sąjungoje. Nors Sovietų Sąjunga ir Vokietija nekoordinavo savo politikos išsilavinusių lenkų klasių atžvilgiu, ji buvo nukreipta prieš tokius pačius žmones. Sovietai klasių kovos pretekstu siekė pašalinti elementus, kuriuos laikė pavojingais savo sistemai. Vokiečiai savo veiksmais siekė ne tik įtvirtinti savo teritorinius užkariavimus, bet ir parodyti žemesnės rasės atstovams jų vietą. Apskritai jų politika buvo labai panaši; abu režimai masiškai trėmė ir masiškai žudė, ir net panašiu metu.

Yra žinomi bent du atvejai, kai vienas brolis ar sesuo tapo sovietų teroro, o kitas - vokiečių teroro auka. Janina Dowbor buvo vienintelė moteris tarp len-

kų karininkų, patekusių į sovietų nelaisvę. Drąsi mergina vaikystėje išmoko valdyti skraidyklę ir leistis parašiutu. Ji buvo pirmoji Europos moteris, kuri ėmė šokinėti su parašiutu iš penkių ir daugiau kilometrų aukščio. 1939 m. baigusi lakūnų mokyklą tapo Lenkijos karinių oro pajėgų atsargos karininke. 1939 m. rugsėjį pateko į sovietų nelaisvę. Pasakojama, jos lėktuvą numušė vokiečiai. Kai gelbėdamasi iššoko su parašiutu, ją, kaip Lenkijos jaunesniąją leitenantę, suėmė sovietai. Ji buvo įkalinta Ostaškove, o paskui perkelta į Kozelską. Ji turėjo atskirą kambarėlį ir leido laiką su draugais iš karinių oro pajėgų, su kuriais jautėsi saugi. 1940 m. balandžio 21 ar 22 d. ji buvo nužudyta Katynėje ir palaidota ten vienoje iš duobių kartu su 4409 vyrais. Jos jaunesnioji sesuo Agnieszka liko Vokietijos zonoje. 1939 m. pabaigoje ji kartu su keletu draugų įstojo į Pasipriešinimo organizaciją. Ji buvo suimta 1940 m. balandį, apytiksliai tuo pat metu, kai buvo nušauta jos sesuo. 1940 m. birželio 21 d. ji buvo nušauta Palmirų miške. Abi seseris nuteisė butaforiniai teismai, abi buvo nužudytos šūviu į galvą ir palaidotos negiliuose kapuose[74].

Brolius Wnukus, kilusius iš regiono, kuris anksčiau buvo Vidurio Rytų Lenkijoje, bet dabar atsidūrė visai šalia Vokietijos ir Sovietų Sąjungos sienos, ištiko toks pats likimas. Bolesławas, vyresnysis brolis, buvo politikas populistas, Lenkijos parlamento narys. Jakubas, jaunesnysis brolis, studijavo farmakologiją ir projektavo dujokaukes. Abu 1932 m. vedė, turėjo vaikų. 1940 m. balandį Jakubą kartu su kitais instituto ekspertais suėmė sovietai ir nužudė Katynėje. Bolesławą 1939 m. spalį suėmė vokiečiai; sausį jie įkalino jį Liublino pilyje ir per „Ypatingąją pacifikacijos akciją“ 1940 m. birželio 29 d. sušaudė. Ant nosinės jis paliko atsisveikinimo užrašą: „Aš mirštu už tėvynę su šypsena lūpose, bet mirštu nekaltas.“[75]

1940 m. pavasarį ir vasarą vokiečiai ėmė plėsti savo mažą koncentracijos stovyklų sistemą, kad galėtų įbauginti ir eksploatuoti lenkus. 1940 m. balandžio pabaigoje Heinrichas Himmleris apsilankė Varšuvoje ir įsakė koncentracijos stovyklose įkalinti dvidešimt tūkstančių lenkų. Ericho von dem Bach-Zelewski, Himmlerio vokiškumo stiprinimo Silezijos regione reikalų komisaro, iniciatyva Lenkijos kariuomenės barakų vietoje netoli Krokuvos buvo įkurta nauja koncentracijos stovykla: Osvencimas, geriau žinomas vokišku pavadinimu - Aušvicas. Kai „Ypatingoji pacifikacijos akcija" artėjo į pabaigą, kaliniai buvo jau ne šaudomi, o siunčiami į vokiečių stovyklas, labai dažnai į Aušvicą. Pirmuoju

traukiniu į Aušvicą buvo gabenami lenkų politiniai kaliniai iš Krokuvos; jie atvyko 1940 m. birželio 14 d. ir gavo numerius 31-758. Liepą traukiniai su lenkų politiniais kaliniai išvyko į Zachsenhauzeną ir Buchenvaldą; lapkritį į Aušvicą atvyko dar du traukiniai su kaliniais. Rugpjūčio 15 d. Varšuvoje prasidėjo masinės žmonių gaudynės: gatvėse buvo suimti ir išvežti į Aušvicą šimtai, o paskui tūkstančiai žmonių. 1940 m. lapkritį stovykla tapo lenkų egzekucijos vieta. Maždaug tuo pat metu ji patraukė *IG Farben* investuotojų dėmesį. Aušvicas tapo milžiniška priverčiamojo darbo stovykla, labai panašia į Sovietų Sąjungos lagerius, nors čia vergiškas darbas tarnavo Vokietijos bendrovių interesams, o ne Stalino svajonėms apie planingą industrializaciją[76].

Priešingai negu vokiečiai, kurie klydo manydami, kad pašalino išsilavinusias lenkų klases savojoje Lenkijos dalyje, Sovietų Sąjunga iš tiesų jas beveik pašalino. Generalinėje gubernijoje lenkų pasipriešinimas augo, o Sovietų Sąjungoje pasipriešinimo tinklai buvo greitai suardyti, aktyvistai suimti, ištremti, kai kurie sušaudyti. Tačiau sovietų valdžiai iškilo naujas iššūkis - ukrainiečių nacionalizmas. Lenkijoje gyveno apytiksliai penki milijonai ukrainiečių, ir beveik visi jie atsidūrė Sovietų Ukrainos teritorijoje. Ne visi jie buvo patenkinti naujuoju režimu. Ukrainos nacionalistai, kurių organizacijos tarpukario Lenkijoje buvo nelegalios, mokėjo veikti pogrindyje. Dabar, kai Lenkijos nebebuvo, jų veiklos kryptis, savaime suprantama, pasikeitė. Sovietų politika kai kuriuos vietos ukrainiečius nuteikė palankiai priimti nacionalistų žinią. Nors kai kurie Ukrainos valstiečiai iš pradžių džiaugėsi sovietų valdžia ir jos suteikta dirbamąja žeme, kolektyvizacija greitai nuteikė juos prieš režimą[77].

Dabar Ukrainos nacionalistų organizacija ėmė plėtoti veiklą, nukreiptą prieš sovietų valdžios institucijas. Kai kurie iškiliausi ukrainiečių nacionalistai turėjo tarpukario laikais užmegztų ryšių su Vokietijos karine žvalgyba ir su Reinhardo Heydricho SS žvalgybos tarnyba *Sicherheitsdienst*. Kaip žinojo Stalinas, kai kurie iš jų vis dar rinko žvalgybinius duomenis Berlynui. Taigi ketvirtasis sovietų trėmimas iš prijungtų Rytų Lenkijos teritorijų pirmiausia buvo nukreiptas prieš ukrainiečius. Per pirmąsias dvi operacijas daugiausia buvo tremiami lenkai, per trečiąją - žydai. Per 1941 m. gegužės akciją iš va-

karinės Sovietų Ukrainos dalies į specialiąsias gyvenvietes buvo ištremti 11 328 Lenkijos gyventojai, dauguma jų ukrainiečiai. Paskutinis birželio 19 d. trėmimas palietė 22 353 Lenkijos gyventojus; dauguma jų buvo lenkai[78].

„Kai jie mus vežė, ėmė kristi bombos ir kilo gaisras, žmonės vagonuose pradėjo degti“, - prisiminė mažas lenkų berniukas iš Balstogės. Birželio 22 d. Vokietija netikėtai užpuolė Sovietų Sąjungą, ir jos bombonešiai pavijo traukinius, kuriais sovietai vežė žmones į tremtį. Apytiksliai du tūkstančiai tremtinių žuvo prekiniuose vagonuose ir tapo abiejų režimų aukomis[79].

Valydamas savo naująsias žemes, Stalinas ruošėsi kitam karui. Tačiau jis nesitikėjo, kad karas prasidės taip greitai.

Kai 1941 m. birželio 22 d. Vokietija netikėtai užpuolė Sovietų Sąjungą, Lenkija ir Sovietų Sąjunga iš priešių staiga virto sąjungininkėmis. Dabar ir viena, ir kita kovojo su Vokietija. Vis dėlto padėtis buvo kebli. Per dvejus praėjusius metus Sovietų Sąjunga represavo apie pusę milijono Lenkijos gyventojų: apytiksliai 315 000 ištrėmė, maždaug 110 000 suėmė, apie 30 000 sušaudė, o dar apytikriai 25 000 jų mirė kalinimo vietose. Lenkijos vyriausybė žinojo apie trėmimus, bet apie žudynes jai nieko nebuvo žinoma. Nepaisant to, Sovietų Sąjunga ir lenkai iš šimtų tūkstančių Lenkijos piliečių, išbarstytų po Sovietų Sąjungos kalėjimus, priverčiamojo darbo lagerius ir specialiąsias gyvenvietes, pradėjo formuoti Lenkijos kariuomenę[80].

Vyriausioji Lenkijos vadovybė pamatė, kad trūksta kelių tūkstančių Lenkijos karininkų. Lenkijos vyriausybė pasiuntė į Maskvą Józefą Czapskį, lenkų karininką ir menininką, kuris kalėjo Kozelske, bet žūties išvengė, rasti dingusius karininkus, buvusius stovyklos draugus. Nors buvo pragmatiškas žmogus, savo užduotį Czapskis vis dėlto suprato kaip pašaukimą. Lenkija dabar gavo antrą galimybę kovoti su Vokietija ir Czapskis turėjo surasti karininkus, kurie ves vyrus į mūšį. Keliaujant į Maskvą, galvoje jam sukosi ištraukos iš lenkų romantiškos poezijos kūrinių, pirmiausia nepaprastai mazochistinių Juliuszo Słowackio svajų, kuriose šis prašė Dievą laikyti Lenkiją ant kryžiaus, kol ji įgaus jėgų stovėti savarankiškai. Paskui, kalbėdamasis su jaudinančiai nuoširdžiu tautiečiu, Czapskis prisiminė garsiausias tremtyje parašytos Cipriano Norwido poemos apie tėvynės ilgesį eilutes: „Ilgiuosi tų, kurie sako taip,

jei taip ir ne, jei ne / šviesos be šešėlio." Rafinuotas, išprusęs žmogus, kilęs iš mišrios šeimos, Czapskis ieškojo nusiraminimo suvokdamas savo tautą per romantiško idealizmo įvaizdžius[81].

Czapskis netiesiogiai rėmėsi Šventuoju Raštu, nes Norwidas poemoje cituoja Evangeliją pagal Matą: „Verčiau jūs sakykite: „Taip", jei taip, „Ne", jei ne, o kas viršaus, tai iš piktojo." Kaip tik šia citata Arthuras Koestleris užbaigė ***Darkness at Noon*** („Tamsa vidurdienį"), savo romaną apie Didįjį terorą. Czapskis vyko į Lubiankos kalėjimą Maskvoje, kur vyko šio romano veiksmas; kaip tik ten buvo tardomas Koestlerio draugas Alexanderis Weissbergas, paleistas 1940 m. Weissbergas ir jo žmona buvo suimti ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje; jų patirtis buvo vienas iš Koestlerio romano šaltinių. Czapskis ketino pasiteirauti vieno iš Lubiankos tardytojų apie savo draugus, dingusius lenkų belaisvius. Jis buvo susitaręs dėl susitikimo su Leonidu Reichmanu, NKVD pareigūnu, kuris tardė lenkų belaisvius[82].

Czapskis įteikė Reichmanui pranešimą, kuriame buvo aprašytos žinomos dingusių tūkstančių karininkų buvimo vietos ir perkėlimai. Reichmanas, atrodė, perskaitė jį nuo pradžios iki galo, vedžiodamas pieštuku eilutėmis, bet nieko nesižymėdamas. Paskui jis tarė keletą neįpareigojančių žodžių ir pažadėjo paskambinti Czapskiui į viešbutį, kai pats susipažinsiąs su šiuo klausimu. Vieną vakarą, apie vidurnaktį, Czapskio numeryje suskambo telefonas. Skambino Reichmanas; jis teigė turįs išvykti iš miesto skubiu reikalu. Naujos informacijos jis nesuteikė, tik nurodė Czapskiui keleto kitų pareigūnų, su kuriais vertėtų pasikalbėti, pavardes, tačiau su visais jais Lenkijos vyriausybė jau buvo susisiekusi. Czapskis net dabar neįtarė, kokia yra tiesa - kad visi dingę karininkai nužudyti. Tačiau suprato, jog kažkas slepiama. Jis nusprendė išvykti iš Maskvos[83].

Kitą dieną, grįžęs į savo viešbučio numerį, Czapskis pajuto, kad jį kažkas įdėmiai stebi. Pavargęs nuo dėmesio, kurį Sovietų Sąjungos sostinėje pritraukdavo jo lenkų karininko uniforma, jis nekreipė į tai dėmesio. Kai atėjo prie lifto, prie jo prisliūkino pagyvenęs žydas. „Jūs esate lenkų karininkas?" Žydas buvo kilęs iš Lenkijos, bet nematė savo tėvynės jau trisdešimt metų ir troško išvysti ją vėl. „Tada, - pasakė jis, - galėčiau ramiai numirti." Susijaudinęs Czapskis pakvietė senąjį poną į savo kambarį, ketindamas duoti jam vieną Lenkijos ambasados leidžiamo žurnalo egzempliorių. Taip jau atsitiko, kad

pirmame puslapyje buvo Varšuvos - Varšuvos, Lenkijos sostinės, žydų gyvenimo centro, dviejų civilizacijų širdies ir jų susitikimo vietos - fotografija. Pilies aikštė buvo suniokota, garsiosios karaliaus Zigmanto kolonos sugriautos. Tai buvo Varšuva po vokiečių bombardavimo. Czapskio kompanionas susmuko į kėdę, nuleido galvą ir pravirko. Kai senasis žydas išėjo, Czapskis pats pratrūko verkti. Po vienatvės oficialioje Maskvoje ir jos melo viena vienintelė žmogiško bendravimo akimirka pakeitė viską. „To vargšo žydo akys, - prisiminė jis, - išgelbėjo mane, bepradedantį slysti į netikėjimo ir visiškos nevilties bedugnę."[84]

Abu vyrus suvienijo sielvartas dėl visai nesenų įvykių - kai Vokietija ir Sovietų Sąjunga bendrai okupavo Lenkiją. Nuo 1939 m. rugsėjo iki 1941 m. birželio, veikdamos kaip sąjungininkės, Sovietų Sąjunga ir Vokietija nužudė bene du šimtus tūkstančių Lenkijos gyventojų ir ištrėmė dar apytiksliai milijoną. Juos vežė į gulagą ir Aušvicą, kur per ateinančius mėnesius ir metus mirs dešimtys tūkstančių lenkų. Lenkijos žydai Vokietijos okupuotoje dalyje buvo užspeisti getuose laukti neaiškaus likimo. Jau tada dešimtys tūkstančių Lenkijos žydų mirė iš bado ar nuo ligų.

Ypatingą žaizdą padarė ir Maskvoje, ir Berlyne puoselėti ketinimai nukirsti Lenkijos visuomenei galvą, padaryti lenkus minkšta mase, ne piliečiais, o valdiniais. Hansas Frankas, cituodamas Hitlerį, apibrėžė savo darbą kaip Lenkijos „vadovaujančių elementų pašalinimą". NKVD pareigūnai vykdydami savo užduotį puolė į logišką kraštutinumą, savo aukų ieškodami lenkiškame Kas yra kas leidinyje. Tai buvo pasikėsinimas į pačią modernumo sąvoką, į pačios Apšvietos socialinį įkūnijimą šioje pasaulio dalyje. Rytų Europos visuomenių pasididžiavimas buvo „inteligentija", išsilavinusios klasės, kurios laikė save tautos vadovais, padedančiais išsaugoti rašytinę, sakytinę ir paprotinę tautos kultūrą, ypač netekus valstybingumo ir sunkumų laikotarpiais. Vokiečių kalba turi tokį patį žodį, tokia pačia reikšme; Hitleris visiškai aiškiai įsakė „išnaikinti Lenkijos inteligentiją". Vyriausiasis Kozelsko belaisvių stovyklos tardytojas kalbėjo apie „skirtingas filosofijas"; vienas iš „Ypatingosios pacifikacijos akcijos" vokiečių tardytojų kažkokį senolį įsakė sušaudyti už tai, kad šis pademonstravo „lenkišką mąstymą". Šios civilizacijos įsikūnijimo ir jos ypatingo mąstymo būdo reiškėjo vaidmuo visuomet buvo priskiriamas būtent inteligentijai[85].

Tai, kad du okupantai masiškai žudė lenkų inteligentiją, buvo tragiškas ženklas, kad šioji įvykdė savo istorinę misiją.

APOKALIPSĖS EKONOMIKA

1941 m. birželio 22-oji yra viena reikšmingiausių dienų Europos istorijoje. Tą dieną prasidėjusi Vokietijos invazija į Sovietų Sąjungą, kodiniu pavadinimu operacija „Barbarossa", buvo daug daugiau negu netikėtas užpuolimas, sąjungų pasikeitimas ar naujas karo etapas. Tai buvo didžiulės, neapsakomos katastrofos pradžia. Vermachto (ir jo sąjungininkų) kovos su Raudonąja armija nusinešė daugiau kaip dešimties milijonų kareivių gyvybes, jau nekalbant apie tai, kad Rytų fronte nuo bombų per aviacijos antskrydžius, bado ir ligų žuvo dar maždaug tiek pat civilių. Taip pat per šį karą Rytuose vokiečiai sąmoningai nužudė apytiksliai dešimt milijonų žmonių, įskaitant daugiau kaip penkis milijonus žydų ir daugiau kaip tris milijonus karo belaisvių.

Operacija „Barbarossa" žymi trečiojo kruvinų žemių istorijos laikotarpio pradžią. Pirmuoju (1933-1938 m.) beveik visas masines žudynes vykdė Sovietų Sąjunga; antruoju, kai Vokietija ir Sovietų Sąjunga veikė kaip sąjungininkės (1939-1941 m.), ir vienas, ir kitas režimas žudė panašiais mastais. O 1941-1945 m. beveik už visas politines žudynes buvo atsakinga Vokietija.

Kiekvienas perėjimas į naują etapą kelia klausimų. Pasibaigus pirmajam laikotarpiui ir prasidėjus antrajam, kilo klausimas, kaip Sovietų Sąjunga galėjo sudaryti sąjungą su naciais? Perėjimas iš antrojo į trečiąjį kelia klausimą, kodėl Vokietija sulaužė tą sąjungą? Maskvos ir Berlyno sukurta 1939-1941 m. Molotovo-Ribbentropo Europa reiškė okupaciją arba teritorijų praradimą Belgijai, Danijai, Estijai, Suomijai, Prancūzijai, Latvijai, Lietuvai, Liuksemburgui, Olandijai, Norvegijai, Lenkijai ir Rumunijai. Ji taip pat reiškė masinius trėmimus ir masinius sušaudymus Lenkijos, Rumunijos ir Baltijos valstybių gyventojams. Bet Sovietų Sąjungai ir nacių Vokietijai ji reiškė vaisingą ekonominį bendradarbiavimą, karines pergales ir teritorijų plėtimą šių šalių sąskaita. Kokių savybių turėjo nacių ir sovietų sistemos, kurios leido plėtoti

abiem pusėms naudingą bendradarbiavimą 1939-1941 m., o paskui paskatino pražūtingiausią karą žmonijos istorijoje 1941-1945 m.?

Dažnai klausimas apie 1941 m. įvykius yra keliamas abstrakčiau, kaip Europos civilizacijos klausimas. Kartais teigiama, kad vokiečių (ir sovietų) žudikiška politika esanti modernybės - kuri, kaip teigiama, prasidėjo, kai per Prancūzijos revoliuciją ir Napoleono karus buvo praktiškai pritaikytos Apšvietos idėjos apie racionalumą politikoje - kulminacija. Tačiau toks modernybės traktavimas nepaaiškina 1941 m. katastrofos, bent jau tiesiogiai. Ir sovietų, ir nacių režimas atmetė optimistišką Apšvietos prielaidą, kad įkandin triumfuojančios gamtos mokslų pažangos ateis socialinė pažanga. Ir Hitlerio, ir Stalino veiksmai rėmėsi XIX a. pabaigos darvinizmo modifikacija: kad pažanga galima, bet ją įmanoma pasiekti tik smurtine rasių arba klasių kova. Dėl to stalinistams atrodė pagrįsta naikinti aukštesniąsias lenkų klases, o nacionalsocialistams - dirbtinai išsilavinusių lenkų „nevisžmogių" sluoksnius. Todėl nacių Vokietijos ir Sovietų Sąjungos ideologija leido kompromisą, kurį įkūnijo Lenkijos užkariavimas. Šių režimų sąjunga leido jiems sunaikinti Europos Apšvietos vaisius Lenkijoje, nužudant daugumą išsilavinusių lenkų klasių atstovų. Ji leido Sovietų Sąjungai platinti savąją lygybės versiją, o nacių Vokietijai dešimtims milijonų žmonių taikyti rasinę diskriminaciją, kurios dramatiškiausia apraiška buvo žydų getai - atskirti nuo aplinkinio pasaulio, jie turėjo ten laukti, kol bus priimtas koks nors „Galutinis sprendimas". Taigi nacių Vokietiją ir Sovietų Sąjungą galima suvokti kaip dvi modernybės atmainas, priešiškas trečiajai - lenkams. Tačiau jų anaiptol negalima laikyti pačios modernybės kaip tokios atstovėmis[1].

Atsakymas į klausimą apie 1941 m. daugiau susijęs su imperializmo galimybėmis negu su intelektiniu Apšvietos paveldu ir daugiau su Londonu negu su Paryžiumi. Ir Hitleris, ir Stalinas susidūrė su dviem svarbiausiais britų XIX a. palikimais: imperializmu kaip pasaulinės politikos organizavimo principu ir neįveikiama Britanijos imperijos galybe jūrose. Hitleris, nepajėgdamas konkuruoti su britais vandenynuose, į Rytų Europą žiūrėjo kaip į žemes, pribrendusias tapti sausumos imperija. Rytai nebuvo visiškai *tabula rasa**: so-

* Švari lenta *(lot.)*.

vietų valstybė ir visi jos darbai turėjo būti pašalinti. Tada, kaip Hitleris sakė 1941 m. liepą, ten būtų sukurtas „Rojaus sodas". Britanijos imperija buvo pagrindinis Stalino pirmtako Lenino rūpestis; jis manė, kad imperializmas dirbtinai palaiko kapitalizmą. Stalinui, kaip Lenino įpėdiniui, teko iššūkis apginti socializmo tėvynę, Sovietų Sąjungą, pasaulyje, kur išliko ir imperializmas, ir kapitalizmas. Stalinas padarė nuolaidų imperialistiniam pasauliui gerokai anksčiau, negu Hitleris atėjo į valdžią; kadangi imperializmas nežlugo, socializmo atstove tapo nebe pasaulinė revoliucija, o sovietų valstybė. Priėmus šį ideologinį kompromisą (nutarus kurti „socializmą vienoje šalyje"), Stalino sąjunga su Hitleriu buvo tik smulkmena. Galų gale, kai tavo šalis yra gėrio tvirtovė, apsupta blogio pasaulio, kiekvienas kompromisas yra pateisinamas, ir nė vienas „blogiukas" nėra blogesnis negu kuris nors kitas. Stalinas teigė, kad sutartis su Vokietija naudinga Sovietų Sąjungos interesams. Jis numanė, kad kada nors ji nutrūks, bet nesitikėjo, kad tai atsitiks 1941 m.[2]

Hitleris norėjo, kad vokiečiai taptų imperine tauta; Stalinas norėjo, kad Sovietų Sąjunga ištvertų imperinį istorijos laikotarpį, nors ir kaip ilgai jis truktų. Jų pozicijas skyrė veikiau teritorijos negu principai. Hitlerio „Rojaus sodas", tyra praeitis, kurią reikėjo surasti artimoje ateityje, buvo Stalino Pažadėtoji žemė, didele kaina užvaldyta teritorija - apie tai 1938 m. jau buvo parašyta kanoninė istorija (Stalino Trumpas kursas). Hitleris visada ketino užkariauti vakarinę Sovietų Sąjungos dalį. Stalinas kaip tik dėl to ir siekė išplėtoti bei sustiprinti Sovietų Sąjungą, kad apgintų ją nuo tokių imperialistinių vizijų įgyvendinimo, nors jam daugiau nuogąstavimų kėlė Japonija ir Lenkija, taip pat bendra Japonijos ir Vokietijos apsuptis negu Vokietijos invazija. Japonija ir Lenkija labiau stengėsi remti nacionalinius judėjimus Sovietų Sąjungoje negu Vokietija. Stalinas manė, kad bet koks priešas, kuris rengsis užpulti didžiulę jo šalį, iš pradžių ieškos sąjungininkų jos viduje[3].

Prieštaravimą lėmė ne vien grynoji ideologija. Hitleris norėjo karo, o Stalinas - ne, bent jau ne 1941 m. Hitleris puoselėjo imperijos viziją, ir ji buvo labai reikšminga; bet jis taip pat bandė pasinaudoti progomis ir maištavo prieš labai neįprasto meto apribojimus. Lemiamas laikotarpis truko nuo 1940 m. birželio 25-osios iki 1941 m. birželio 22-osios, nuo nelauktai greitos Vokietijos pergalės Prancūzijoje iki Sovietų Sąjungos puolimo, kuris, kaip buvo manyta, turėjo atnešti triumfą per panašų trumpą laiką. 1940 m. viduryje

Hitleris buvo užkariavęs didžiąją dalį Vidurio, Vakarų ir Šiaurės Europos ir turėjo tik vieną priešą: Didžiąją Britaniją. Jo vyriausybę kviečiais ir nafta palaikė Sovietų Sąjunga, o jo kariuomenė atrodė nenugalima. Tai kodėl Hitleris nusprendė užpulti savo sąjungininkę, nors Vokietija iš sąjungos su Sovietų Sąjunga turėjo labai realios naudos?

1940 pabaigoje ir 1941 pradžioje Sovietų Sąjunga ir nacių Vokietija buvo vienintelės galingos valstybės Europos žemyne, tačiau ne vienintelės Europoje. Vokietija ir Sovietų Sąjunga performavo Europą, bet Didžioji Britanija suformavo pasaulį. Sovietų Sąjunga ir nacių Vokietija darė viena kitai tam tikrą įtaką, bet Didžioji Britanija, priešas, kuris metė iššūkį jų sąjungai, turėjo įtakos joms abiem. Britanijos imperija ir jos karinis jūrų laivynas struktūriškai apibrėžė pasaulinę sistemą, kurios nei naciai, nei Sovietų Sąjunga nesiekė artimiausiu metu sugriauti. Užuot kėsinusios sugriauti šią sistemą, ir Vokietija, ir Sovietų Sąjunga apsiribojo planais laimėti savo karus, užbaigti savo revoliucijas ir sukurti savo imperijas, nepaisant Britanijos imperijos egzistavimo ir Karališkojo karinio jūrų laivyno viešpatavimo. Ar kaip priešės, ar kaip sąjungininkės, Sovietų Sąjunga ir nacių Vokietija, nepaisant jų ideologinių skirtumų, turėjo atrasti atsakymą į tą patį esminį klausimą, kurį iškėlė britų galios realybė. Kaip didelė sausumos imperija gali klestėti ir vyrauti šiuolaikiniame pasaulyje neturėdama patikimos prieigos prie pasaulio rinkų ir ne itin kliaudamasi karine jūrų galia?[4]

Stalinas ir Hitleris, ieškodami atsakymo į šį pamatinį klausimą, priėjo iš esmės tą pačią išvadą. Valstybė turi būti didelė teritoriškai ir savarankiška ekonomiškai, turėti subalansuotą pramonę ir žemės ūkį, kurie sudarytų sąlygas labai konformistiškiems ir ideologiškai motyvuotiems gyventojams išpildyti stalinistų arba nacių istorines pranašystes - industrializuoti šalį arba įgyvendinti kolonijinę agrarinę doktriną. Ir Hitleris, ir Stalinas siekė imperinės autarkijos didelėje sausumos imperijoje, gerai aprūpintoje maistu, žaliavomis ir mineraliniais ištekliais. Abu nepaprastai žavėjosi šiuolaikinėmis medžiagomis: Stalinas pasivadino plieno vardu, o Hitleris skyrė ypatingą dėmesį jo gamybai. Tačiau pagrindiniu elementu, nulemsiančiu, ar bus užbaigtos jų revoliucijos, ir Stalinas, ir Hitleris laikė žemės ūkį. Abu jie tikėjo, kad maisto gaminimu jų sistemos įrodytų savo pranašumą deka-

dentiško kapitalizmo atžvilgiu ir užsitikrintų nepriklausomybę nuo likusios pasaulio dalies[5].

1940 m. pabaigoje ir 1941 m. pradžioje karas didžiuosiuose sovietų ir nacių ekonominiuose planuose turėjo labai skirtingą vaidmenį. Stalinui reikėjo apginti savo ekonominę revoliuciją, o Hitleriui karo reikėjo jo ekonominei transformacijai. Stalinas turėjo savo „socializmą vienoje šalyje", o Hitleris norėjo sukurti kažką panašaus į nacionalsocializmą keliose šalyse: didžiulę Vokietijos imperiją, sutvarkytą taip, kad ji užtikrintų vokiečių klestėjimą kitų tautų sąskaita. Stalinas pačią kolektyvizaciją pateikė ir kaip vidaus klasių karą, ir kaip rengimąsi busimiesiems karams su užsienio priešais. Hitlerio ekonominė vizija galėjo būti įgyvendinta tik po karinio konflikto - tiksliau, pasiekus visišką karinę pergalę prieš Sovietų Sąjungą. O kolektyvizacijai vykdyti karo nereikėjo - ji buvo (kaip Stalinas pastebėjo daug anksčiau) alternatyva atvirai kolonizacijai, tai yra savotiška vidaus kolonizacijos forma. Skirtingai nei Stalinas, Hitleris manė, kad kolonijų vis dar galima užgrobti užsienyje; ir kolonijos, kurias jis turėjo galvoje, buvo agrarinės žemės vakarinėje Sovietų Sąjungoje, taip pat kaip naftos išteklių turtingas sovietų Kaukazas. Hitleris norėjo, kad Vokietija būtų, anot jo paties žodžių, „autarkiškiausia valstybė pasaulyje". Tam nebuvo būtina įveikti Britaniją. O Sovietų Sąjungą įveikti reikėjo būtinai. 1941 m. sausį Hitleris pasakė karinei vadovybei, kad Sovietų Sąjungos „didžiuliai turtai" padarys Vokietiją „neįveikiamą"[6].

Kai Prancūzija 1940 m. birželį kapituliavo, britų pasiruošimas kovoti vieniems išryškino šiuos prieštaravimus. Nuo 1940 m. birželio iki 1941 m. birželio Britanija buvo vienišas Vokietijos priešas, bet stipresnis negu atrodė. Jungtinės Valstijos neįstojo į karą, bet prezidentas Franklinas D. Rooseveltas aiškiai leido suprasti, kieno jis pusėje. 1940 m. rugsėjį amerikiečiai perleido britams penkiasdešimt eskadrinių minininkų mainais į teisę bazuotis Karibų jūroje; nuo 1941 m. kovą prezidentas turėjo galią (pagal Lendlizo aktą) teikti paramą karine technika ir amunicija. Kai Prancūzija kapituliavo, Britanijos kariuomenė buvo išstumta iš Europos žemyno, bet didžioji jos dalis evakavosi į Diunkerką. 1940 m. vasarą *Luftwaffe** pradėjo karo veiksmus prieš Karališkąsias oro pajėgas, bet nepajėgė jų nugalėti; nors ji ir bombardavo Britanijos

*Vokiečių karinės oro pajėgos.

miestus, tai jos gyventojų neįbaugino. Vokietija neįstengė įgyti pranašumo ore, o šis uždavinys invaziją planuojančiai valstybei labai svarbus. Norint surengti desantinį Britų salų puolimą reikėjo per Lamanšo sąsiaurį perkelti daug žmonių ir didelį kiekį karo technikos bei amunicijos, o Vokietijai trūko laivų, būtinų siekiant kontroliuoti vandenis ir transportuoti karius bei techniką. 1940 m. ***Kriegsmarine**** turėjo tris kreiserius ir keturis eskadrinius minininkus: ir viskas. 1940 m. liepos 31-ąją, kaip tik tada, kai mūšis dėl Britanijos buvo dar tik prasidedąs, Hitleris jau nusprendė užpulti savo sąjungininkę Sovietų Sąjungą. Gruodžio 18-ąją jis liepė ruošti operacijos planus užpulti ir „greitu žygiu sutriuškinti Sovietų Rusiją"[7].

Hitleris, spręsdamas problemą su Britanija, ketino panaudoti Sovietų Sąjungą, bet ne kaip sąjungininkę, kuria ji buvo tuo metu, o kaip koloniją, kuria ji turėjo tapti ateityje. Per šiuos lemiamus metus, nuo 1940-ųjų birželio iki 1941-ųjų birželio, Vokietijos ekonomikos planuotojai įtemptai kūrė būdus, kaip panaudojant užkariautą Sovietų Sąjungą paversti Vokietiją savotiška supervalstybe, apie kurią svajojo Hitleris. Pagrindiniai planuotojai dirbo budriai prižiūrimi Heinricho Himmlerio ir tiesiogiai vadovaujami Reinhardo Heydricho. SS štandartenfiureris profesorius Konradas Meyeris parengė keletą didelės kolonijos Rytuose kūrimo planų bendru pavadinimu generalinis planas „Rytai" (***Generalplan „Ost“***). Pirmoji generalinio plano „Rytai" versija buvo užbaigta 1940 m. sausį, antroji - 1941 m. liepą, trečioji - 1941 m. pabaigoje, o ketvirtoji - 1942 m. gegužę. Bendras sumanymas išliko toks pats: vokiečiai turėjo ištremti, nužudyti, asimiliuoti arba paversti vergais vietos gyventojus ir sukurti pažabotuose pasienio regionuose tvarką bei klestėjimą. Priklausomai nuo demografijos, iš šių regionų turėjo dingti nuo trisdešimt vieno milijono iki keturiasdešimt penkių milijonų žmonių, daugiausia slavų. Pagal vieną generalinio plano „Rytai" redakciją turėjo būti pašalinta aštuoniasdešimt-aštuoniasdešimt penki procentai lenkų, šešiasdešimt penki procentai vakarų ukrainiečių, septyniasdešimt penki procentai baltarusių ir penkiasdešimt procentų čekų[8].

Himmleris svaičiojo, kad kaiydingi sovietų miestai būsią sugriauti iki

* Vokiečių karinis jūrų laivynas.

pamatų, Vokietijos ūkininkai įkursią „gyvenviečių perlus", utopines ūkininkavimo bendruomenes, kurios Europai pagaminsiančios gausybę maisto. Vokiečių gyvenvietės, susidedančios iš penkiolikos-dvidešimties tūkstančių žmonių, būsiančios dešimties kilometrų spinduliu apsuptos vokiečių kaimų. Vokiečių naujakuriai prie Uralo kalnų ginsią pačią Europą nuo azijietiškos barbarybės, kuri būsianti išstumta į rytus. Kova civilizacijos pakraštyje išbandysianti busimųjų vokiečių naujakurių kartų vyriškumą. Kolonizacija padarysianti Vokietiją žemynine imperija, pajėgią varžytis su Jungtinėmis Valstijomis, kita atsparia paribio valstybe, įkurta taikant naikinantį kolonializmą ir vergų darbo jėgą. Rytai buvo nacių „akivaizdus likimas". Hitleris numatė, kad „Rytuose pasikartos panašus procesas kaip ir Amerikos užkariavimas". Hitlerio ateities įsivaizdavimu, vokiečiai turėjo elgtis su slavais maždaug taip, kaip Šiaurės Amerikos gyventojai elgėsi su indėnais. Volgos upė Rusijoje, kartą paskelbė jis, bus Vokietijos Misisipė[9].

Šios ideologinės nuostatos atitiko būtinybę. Kol nebuvo nugalėta Britanija, vienintelė įgyvendinama Hitlerio imperijos vizija buvo tolimesnių Rytų Europos teritorijų užkariavimas. Tas pats pasakytina ir apie jo ketinimą atsikratyti Europoje žydų: kol tęsėsi karas su Britanija, Europos žemyne reikėjo atsikratyti žydų, nes išsiųsti juos į kokią nors tolimą salą, tokią kaip Madagaskaras, nebuvo galimybių. 1940 m. pabaigoje ir 1941 m. pradžioje Karališkasis karinis jūrų laivynas sutrukdė Hitleriui įgyvendinti okeaninę Galutinio sprendimo versiją. Tiesa, Madagaskaras priklausė Prancūzijai, o šioji buvo nugalėta, tačiau britai vis dar kontroliavo jūros kelius. Sąjungininkė Sovietų Sąjunga atmetė Vokietijos siūlymą priimti du milijonus Europos žydų. Kol Sovietų Sąjunga ir nacių Vokietija buvo sąjungininkės, Vokietija turėjo susitaikyti su sovietų atsisakymu ir laukti savo laiko. Bet užkariavusi Sovietų Sąjungą, Vokietija galėtų panaudoti jos teritorijas kaip tinkama. Kai 1941 m. sausį Hitleris didžiulei miniai Berlyno Sporto rūmuose (*Sportpalast*) paskelbė, kad jeigu prasidės pasaulinis karas, „žydų vaidmuo Europoje bus baigtas", jis buvo ką tik įsakęs ruoštis pulti Sovietų Sąjungą. Galutiniam sprendimui įgyvendinti nebereikėjo užkariauti Britanijos, šis sumanymas buvo atidėtas neapibrėžtam laikui. Jis buvo pradėtas įgyvendinti po invazijos į Sovietų Sąjungą 1941 m. birželio 22-ąją. Pirmosios stambaus masto žudynės prasidėjo okupuotoje Sovietų Ukrainoje[10].

Sovietų Sąjunga buvo vienintelis realus kalorijų šaltinis Vokietijai ir jos Vakarų Europos imperijai, kurios ir paėmus kartu, ir atskirai buvo grynos maisto importuotojos. Kaip žinojo Hitleris, 1940 m. pabaigoje ir 1941 m. pradžioje devyniasdešimt procentų maisto krovinių iš Sovietų Sąjungos būdavo atgabenama iš Sovietų Ukrainos. Kaip ir Stalinas, Hitleris buvo linkęs žiūrėti į Ukrainą kaip į savaime geopolitiškai vertingą teritoriją, o į jos žmones kaip į žemės ūkio padargus, kaip į įrankius, kuriuos galima pakeisti kitais arba išmesti. Stalinui užvaldyti Ukrainą buvo jo socializmo versijos triumfo išankstinė sąlyga ir įrodymas. Iškentėjusi „valymus", marinta badu, kolektyvizuota ir įbauginta, ji maitino ir gynė Sovietų Rusiją ir likusią Sovietų Sąjungos dalį. Hitleris svajojo apie bekraštes derlingas Ukrainos žemes, manymas, kad Vokietija iš šios teritorijos išgautų daugiau negu Sovietų Sąjunga[11].

Gauti Ukrainos maistą naciams Rytų imperijos vizijų kūrėjams buvo taip pat svarbu, kaip Stalinui apginti Sovietų Sąjungos vientisumą. Stalino ukrainietiška „tvirtovė" buvo Hitlerio ukrainietiškas „duonos aruodas". Vokietijos kariuomenės generalinis štabas 1940 m. rugpjūtį atliko tyrimą ir priėjo išvadą, kad Ukraina „agrariniu ir pramoniniu požiūriu yra vertingiausia Sovietų Sąjungos dalis". „Ukrainos okupacija išlaisvins mus iš visų ekonominių rūpesčių", - 1941 m. sausį pasakė Hitleriui Herbertas Backe, už šį tyrimą atsakingas civilis planuotojas. Hitleris norėjo Ukrainos, kad, anot jo, niekas negalėtų vokiečių „vėl marinti badu kaip per ankstesnį karą". Jo manymu, Ukrainos užkariavimas iš pradžių būtų apsaugojęs vokiečius nuo britų blokados, o vėlesnis jos kolonizavimas būtų sudaręs sąlygas Vokietijai tapti pasauline galybe, tokia kaip Jungtinės Valstijos[12].

Nacių generalinis planas „Rytai" numatė ilgainiui užgrobti dirbamąsias žemes, sunaikinti jas dirbusius žmones ir apgyvendinti šiose žemėse vokiečius. Bet kol kas, per karą ir iš karto po jo (laukiamos) greitos pabaigos, Hitleriui reikėjo vietos gyventojų - kad jie aprūpintų maistu vokiečių kareivius ir civilius. 1940 m. pabaigoje ir 1941 m. pradžioje vokiečių planuotojai nusprendė, kad pergalingos vokiečių pajėgos užkariautoje Sovietų Sąjungoje turi panaudoti Stalino išrastą apsirūpinimo maistu įrankį - kolūkius. Kai kurie Vokietijos politikos planuotojai per invaziją norėjo panaikinti kolūkius, kad laimėtų Ukrainos gyventojų palaikymą. Tačiau ekonomikos planuotojai manė, jog Vokietija turi išsaugoti kolūkius, kad pamaitintų kariuomenę ir vokiečių ei-

vilius. Pastarieji laimėjo ginčą. Backe, Göringo ekspertas maisto klausimais Ketverių metų plano valdyboje išsakė bendrą ekonomikos planuotojų nuomonę, kad „vokiečiai patys būtų turėję įkurti kolūkius, jeigu sovietai jau nebūtų išsprendę šio klausimo"[13].

Vokietijos planuotojų ketinimais, kolūkiai vėl turėjo būti pasitelkti siekiant milijonus žmonių marinti badu: negana to, šį kartą buvo ketinama badu numarinti dešimtis milijonų žmonių. Kolektyvizacija Sovietų Ukrainai atnešė badą: jis kilo neplanuotai, dėl neveiksmingo vadovavimo ir nerealių normų, nustatytų grūdų pyliavoms, ir tęsėsi kaip numatytas kerštingų 1932 m. pabaigos ir 1933 m. pradžios rekvizicijų rezultatas. O Hitleris ***iš anksto planavo*** marinti badu nepageidaujamus Sovietų Sąjungos gyventojus. Vokietijos planuotojai bandė atrasti būdus, kaip iš jau Vokietijai pavaldžios Europos importuoti tiek maisto, kad būtų galima pamaitinti apytiksliai dvidešimt penkis milijonus vokiečių. Jie taip pat vertino galimybes gauti maisto Sovietų Sąjungoje, kurios miestų gyventojų skaičius po Pirmojo pasaulinio karo išaugo maždaug iki dvidešimt penkių milijonų. Ir jie atrado genialiai paprastą sprendimą: pastarieji turėjo mirti, kad pirmieji galėtų gyventi. Jų skaičiavimais, kolūkiai gamino užtektinai maisto, kad pamaitintų vokiečius, bet nepakankamai, kad palaikytų Rytų tautų egzistenciją. Taigi šiuo požiūriu jie buvo idealus įrankis politinei kontrolei ir ekonominiam balansui išlaikyti[14].

Tokie veiksmai buvo numatyti „Alkio plane", suformuluotame 1941 m. gegužės 23-iąją: per karą su SSRS ir jam pasibaigus naciai ketino maitinti vokiečių kareivius ir vokiečių (bei Vakarų Europos) civilius marindami badu užkariautus Sovietų Sąjungos gyventojus, ypač gyvenančius dideliuose miestuose. Maistas iš Ukrainos dabar turėjo būti siunčiamas ne į Šiaurę, maitinti Rusijos ir likusios Sovietų Sąjungos dalies, o į Vakarus, maitinti Vokietijos ir likusios Europos dalies. Vokiečių supratimu, Ukraina (kaip ir Pietų Rusijos dalys) buvo „pertekliaus regionas", kuris gamino daugiau maisto negu jam reikia, o Rusija ir Baltarusija buvo „nepritekliaus regionas". Ukrainos miestų ir beveik visų Baltarusijos ir Šiaurės Vakarų Rusijos gyventojai turėjo badauti arba bėgti iš miestų. Miestai turėjo būti sunaikinti, jų vietovės turėjo vėl apaugti natūraliais miškais, o apytiksliai trisdešimt milijonų žmonių 1941-1942 m. žiemą mirti badu. „Alkio planas" numatė „nepritekliaus regionuose sunaikinti pramonę ir didžiąją dalį gyventojų". Šios 1941 m. gegužės 23-iosios veiklos gairės

buvo vienas iš dokumentų, kuriuose naciai visiškai atvirai išsakė ketinimą nužudyti didelį skaičių žmonių. „Dešimtys milijonų žmonių šioje teritorijoje taps atliekami ir turės mirti arba emigruoti į Sibirą. Gelbėti tenykščius gyventojus nuo bado mirties, tiekiant jiems maisto perteklių iš juodžemio zonos, įmanoma tik Europos aprūpinimo maistu sąskaita. Jie menkina Vokietijos galimybes išsilaikyti iki karo pabaigos, jie trukdo Vokietijai ir Europai priešintis blokadai. Šiuo požiūriu neturi būti jokių neaiškumų."[15]

Hermannas Göringas, pagrindinis to meto Hitlerio bendražygis, buvo svarbiausias asmuo, atsakingas už ekonominį planavimą. 1936-1940 m. jo Ketverių metų plano valdybai buvo pavesta parengti Vokietijos ekonomiką karui. Dabar jo Ketverių metų plano valdybai buvo patikėta parengti „Alkio planą", kuris turėjo pakeisti Stalino penkmečio planą ir panaikinti jo įgyvendinimo rezultatus. „Alkio plano" kūrėjai mėgdžiojo stalinistų penkmečio plano kūrėjus (užbaigti revoliuciją), naudojo jų pasiekimus (kolūkius), bet siekė priešingų tikslų negu penkmečio plano kūrėjai, norintys padidinti Sovietų Sąjungos gynybinį pajėgumą ir ją industrializuoti. „Alkio planas" numatė atkurti ikipramoninę Sovietų Sąjungą - su daug mažesniu skaičiumi žmonių, nedideliais pramoniniais pajėgumais ir be didelių miestų. Žygiuodamas pirmyn vermachtas turėjo atsukti laiką atgal. Nacionalsocializmas turėjo užtvenkti stalinizmo pažangą, o paskui pakeisti jo didžiosios istorinės upės kryptį.

Badas ir kolonizacija buvo Vokietijos politika: aptarta, suderinta, suformuluota, paskirstyta uždaviniais ir suprasta. „Alkio plano" struktūra buvo nustatyta 1941 m. kovą. Gegužę buvo išleistas atitinkamas „Ekonominės politikos nurodymų rinkinys". Šiek tiek apkarpyta jo versija, žinoma pavadinimu „Žaliasis aplankas", tą birželį tūkstančiu kopijų buvo išplatinta vokiečių karininkams. Prieš pat invaziją ir Himmleris, ir Göringas rūpinosi svarbiais veiksmų pokario laikotarpiu planavimo aspektais: Himmleris rengėsi įgyvendinti ilgalaikį rasinio kolonizavimo uždavinį, numatytą generaliniame plane „Rytai", o Göringas - trumpalaikį Sovietų Sąjungos gyventojų marinimo badu ir jos griovimo uždavinį, numatytą „Alkio plane". Vokietija rengėsi destruktyviam karui, per kurį Rytų Europa turėjo būti paversta agrarine kolonija, o jos gyventojai sunaikinti. Hitleris ketino sugriauti visą Stalino darbą. Socializmą vienoje šalyje turėjo išstumti socializmas vokiečių rasei. Tokie buvo planai[16].

Vokietija turėjo alternatyvą tokiems planams, bent jos sąjungininkės Japonijos nuomone. Praėjus trylikai mėnesių, kai Molotovo-Ribbentropo sutartis atstūmė Tokiją nuo Berlyno, Vokietijos ir Japonijos ryšiai buvo atkurti karinės sąjungos pagrindu. 1940 m. rugsėjo 27-ąją Tokijas, Berlynas ir Roma pasirašė trišalę sutartį. Tuo metu svarbiausi karo veiksmai Europoje buvo oro mūšis tarp Karališkųjų karinių oro pajėgų ir *Luftwaffe*, ir Japonija tikėjosi šią sąjungą nukreipti prieš Didžiąją Britaniją. Tokijas primygtinai siūlė Vokietijai visiškai kitokią revoliuciją pasaulinėje politinėje ekonomijoje, negu numatė Vokietijos planuotojai. Japonų manymu, užuot kolonizavusi Sovietų Sąjungą, nacių Vokietija turėjo susivienyti su Japonija ir įveikti Britanijos imperiją.

Japonija, plėtusi savo imperiją atsispirdama nuo salų, kuriose buvo įsikūrusi, jūrą suvokė kaip ekspansijos metodą. Japonija buvo suinteresuota įtikinti vokiečius, kad pagrindinis bendras priešas yra britai, nes pasiekus sutarimą šiuo klausimu japonams būtų buvę lengviau užkariauti britų (ir olandų) kolonijas Ramiajame vandenyne. Tačiau Japonijos vizija, kurią ji siūlė vokiečiams, neapsiribojo vien jos poreikio kuo greičiau gauti prieigą prie britų ir olandų valdose esančių mineralinių išteklių patenkinimu. Ji turėjo didžiąją strategiją. Užuot puolę Sovietų Sąjungą, vokiečiai turėjo žygiuoti į pietus, išstumti britus iš Artimųjų Rytų ir pasitikti japonus kur nors Pietų Azijoje, galbūt Indijoje. Jeigu Vokietija ir Japonija kontroliuos Sueco kanalą ir Indijos vandenyną, įtikinėjo Tokijas, britų karinio laivyno viešpatavimas jūrose baigsis. Vokietija ir Japonija tada tapsiančios dviem pasaulinėmis galybėmis[17].

Hitleris neparodė jokio susidomėjimo šia alternatyva. Vokietija pranešė Sovietų Sąjungai apie trišalę sutartį, tačiau Hitleris anaiptol neketino leisti sovietams prie jos prisijungti. Japonija būtų labai apsidžiaugusi Vokietijos, Japonijos ir Sovietų Sąjungos koalicija prieš Didžiąją Britaniją, bet suburti jos nebuvo galimybės. Hitleris jau apsisprendė pulti Sovietų Sąjungą. Nors Japonija ir Italija dabar buvo Vokietijos sąjungininkės, Hitleris nesiejo jų su savo pagrindine karine ambicija. Jis manė, kad Vokietija gali ir turi nugalėti Sovietų Sąjungą pati viena. Kadangi Vokietija su Japonija nesutarė dėl tikslų ir priešų, jų sąjunga liko ribota. Kad taptų vyraujančia karine jūrų imperija Ramiajame vandenyne, Japonijai reikėjo nugalėti britus ir galiausiai amerikiečius. Kad taptų didžiule sausumos imperija Europoje ir kada nors įgytų

galių varžytis su britais ir amerikiečiais, Vokietijai reikėjo sunaikinti Sovietų Sąjungą[18].

Nuo 1940 m. vasaros Japonija siekė su Sovietų Sąjunga sudaryti neutralumo sutartį, ir 1941 m. balandį ji buvo pasirašyta. Čijunė Sugihara, Japonijos žvalgybos specialistas Sovietų Sąjungos klausimais, tą pavasarį praleido Kėnigsberge, Vokietijos mieste Rytų Prūsijoje, Baltijos jūros pakrantėje, bandydamas nuspėti Vokietijos invazijos į Sovietų Sąjungą datą. Lydimas padėjėjų lenkų, jis keliavo po Rytų Vokietiją, taip pat po vokiečių užgrobtas Lenkijos žemes. Jo vertinimais, pagrįstais vokiečių kariuomenės judėjimo stebėsena, puolimas turėjo įvykti 1941 m. birželio vidury. Jo pranešimai Tokijui buvo tik vienas iš tūkstančių Europoje ir visame pasaulyje reziduojančių žvalgų perspėjimų, kad Vokietija sulaužys Molotovo-Ribbentropo sutartį ir pavasario pabaigoje ar vasaros pradžioje puls savo sąjungininkę[19].

Stalinas pats gavo daugiau kaip šimtą tokių perspėjimų, bet nusprendė juos ignoruoti. Jo paties strategija buvo visokeriopai skatinti vokiečius kariauti Vakaruose, tikintis, kad kapitalistinės didvalstybės tokiu būdu išsekins save, o tada Sovietų Sąjungai liks tik pakelti nukritusį nusilpusios Europos vaisių. Stalino skoniu, Hitleris laimėjo savo mūšius Vakarų Europoje (prieš Norvegiją, Daniją, Belgiją, Liuksemburgą, Olandiją ir Prancūziją) per greitai ir per lengvai. Vis dėlto, rodės, jis negali patikėti, kad Hitleris atsisakys pulti Didžiąją Britaniją, ir nacių, ir sovietų ambicijų priešą, vienintelę pasaulio galybę planetoje. Jis laukė karo su Vokietija, bet ne 1941 m. Sau ir kitiems jis sakydavo, kad įspėjimai apie neišvengiamą Vokietijos puolimą esą britų propaganda, kuria siekiama sukiršinti Berlyną su Maskva nepaisant juos siejančių akivaizdžių bendrų interesų.

Nekalbant apie kitas aplinkybes, Stalinas negalėjo patikėti, kad vokiečiai puls neturėdami žieminės aprangos, kuri nebuvo paminėta nė viename žvalgybiniame pranešime[20].

Tai buvo didžiausia Stalino klaida per visą jo valdymo laikotarpį. Netikėta Vokietijos invazija į Sovietų Sąjungą 1941 m. birželio 22 d. iš pradžių atrodė stulbinamai sėkminga. Trys milijonai vokiečių karių, sudarantys tris armijų grupes, kirto Molotovo-Ribbentropo liniją ir įsiveržė į Baltijos regioną,

Baltarusiją ir Ukrainą, siekdami užimti Leningradą, Maskvą ir Kaukazą. Prie Vokietijos puolimo prisijungė sąjungininkės Suomija, Rumunija, Vengrija, Italija bei Slovakija, taip pat Ispanijos divizija ir Kroatijos savanorių pulkas. Tai buvo didžiausias puolimas karo istorijoje; vis dėlto, skirtingai nuo invazijos į Lenkiją, jis vyko tik iš vienos pusės, o tai lėmė, kad karas vyko vienu (labai ilgu) frontu. Hitleris nederino su savo sąjungininke Japonija bendro Sovietų Sąjungos puolimo. Japonijos vadovai galėjo nuspręsti pulti SSRS savo pačių iniciatyva, bet jie nusprendė laikytis neutralumo sutarties. Keli Japonijos vadovai, įskaitant užsienio reikalų ministrą Josuke Matsuoka, ragino surengti invaziją į sovietų Sibirą. Tačiau jų siūlymai buvo atmesti. 1941 m. birželio 24-ąją, praėjus dviem dienoms, kai vokiečių kariai įžengė į Sovietų Sąjungą, Japonijos kariuomenės ir karinio jūrų laivyno vadovai priėmė sprendimą „kol kas nesikišti į Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karą“. Rugpjūtį Japonija ir Sovietų Sąjunga dar patvirtino tarpusavio neutralumo sutartį[21].

Vokiečių karininkai buvo visiškai įsitikinę, kad jie greitai nugalės Raudonąją armiją. Sėkmė Lenkijoje ir, svarbiausia, Prancūzijoje, daugelį jų įtikino, kad Hitleris yra karo meno genijus. Invazija į Sovietų Sąjungą su šarvuočiais priešaky turėjo atnešti „žaibišką pergalę" per devynias ar dvylika savaičių. Karinis triumfas turėjo padaryti galą sovietų politinei santvarkai ir suteikti prieigą prie Sovietų Sąjungos maisto produktų ir naftos. Vokiečių vadai vadino Sovietų Sąjungą „kortų nameliu“ arba „milžinu molio kojomis“. Hitleris tikėjosi, kad karas truks ne ilgiau kaip tris mėnesius, gal net trumpiau. Jo manymu, ši kampanija turėjo būti „vaikų žaidimas“. Tai buvo didžiausia Hitlerio klaida[22].

Negailestingumas nėra tolygus veiksmingumui, ir vokiečių planai buvo pernelyg kraugeriški, kad galėtų būti iš tikrųjų praktiški. Vermachtas negalėjo įgyvendinti „Alkio plano". Problema buvo ne vien etinė ar teisinė. Hitleris leido kariams visiškai nesilaikyti karo įstatymų civilių atžvilgiu, ir vokiečių kareiviai nesivaržydami žudė beginklius žmones. Pirmomis puolimo dienomis jie elgėsi taip pat kaip ir Lenkijoje. Antrąją invazijos dieną vokiečių kariai naudojo civilius kaip gyvus skydus. Kaip ir Lenkijoje, jie dažnai elgdavosi su sovietų kareiviais kaip su partizanais: sušaudydavo jiems į nelaisvę pateku-

SUOMIJA
Suomijos armija
KARELIJOS-SUOMIJOS SSR
ŠVEDIJA
Ladogos ežeras
Helsinkis
Leningradas
Leningradas, apsiaustas nuo 1941 m. rugsėjo 8 d.
Talinas
Baltijos jūra
ESTIJOS SSR
Volga
Ryga
LATVIJOS SSR
4-OJI TANKŲ ARMIJA
SSRS
Dvinskas
Nevelis
Klinas
Rževas
18-oji armija
Dancigas
16-oji armija
Einsatzgruppe A
ŠIAURĖ
LEEBAS
LIETUVOS SSR
Vilnius
Maskva
RUSIJOS SFSR
VOKIETIJA
3-OJI TANKŲ ARMIJA
Smolenskas
9-oji armija
Riazanė
Oka
Minskas
Einsatzgruppe B
CENTRAS
BOCKAS
Roslavlis
Tula
2-OJI TANKŲ ARMIJA
Molotovo–Ribbentropo linija
Bobruiskas
Varšuva
Brianskas
Lodzė
BALTARUSIJOS SSR
2-OJI ARMIJA
Oriolas
Pinskas
Pripetė
Gomelis
2-OJI TANKŲ ARMIJA
Jelecas
GENERALINĖ GUBERNIJA
Polesės pelkės
6-oji armija
Černigovas
Kurskas
Voronežas
Krokuva
1941 m. rugsėjo 1 d.
Luckas
Rivno
Einsatzgruppe C
PIETŪS
RUNDSTEDTAS
1-OJI TANKŲ ARMIJA
Fronto linija 1941 m. spalio 1 d.
Lvovas
Kijevas
SLOVAKIJA
Dniestras
17-OJI ARMIJA
UKRAINOS SSR
Dnepras
Charkovas
Vinycia
1-OJI TANKŲ ARMIJA
Poltava
Vengrijos motorizuotieji kariuomenės daliniai
Umanas
Kremenčukas
VENGRIJA
Dniepropetrovskas
Pervomaiskas
Rumunijos 3-ioji armija
17-OJI ARMIJA
Stalino
Vokietijos 11-oji armija
Kišiniovas
Rostovas
Mykolajivas
Rumunijos 4-oji armija
Melitopolis
Odesa
RUMUNIJA
MOLDAVIJOS SSR
Azovo jūra
Belgradas
Einsatzgruppe D
RUMUNAI
CONSTANTINESCHU
Krymas
Kerčė
SERBIJA
Dunojus
Bukareštas
Sevastopolis
Sofija
Juodoji jūra
BULGARIJA
GRAIKIJA
Stambulas
TURKIJA
VOKIEČIŲ PUOLIMAS 1941 M. BIRŽELIO 22–SPALIO 1 D.
Vokiečių šarvuočiai
Kitų Ašies dalinių judėjimas

sius karius ir žudydavo bandančius pasiduoti. Uniformuotos moterys, neretas reiškinys Raudonojoje armijoje, iš pradžių buvo žudomos vien už tai, kad jos moterys. Vokiečių problema buvo veikiau ta, kad sistemiškai marinti badu didelį skaičių civilių gyventojų yra iš esmės sudėtinga. Užkariauti teritoriją daug lengviau negu perskirstyti kalorijas[23].

Tiesa, prieš aštuonerius metus Sovietų Ukrainoje siautėjo badas, bet jį sukėlė stipri sovietų valstybė. Stalinas panaudojo logistikos ir socialinius išteklius, kurių jokia užpuolikų kariuomenė negalėjo tikėtis sutelkti: patyrusias ir išmanias saugumo pajėgas, turinčias šaknis kaime, ir ideologiškai motyvuotų savanorių minias. Jam valdant, žmonės Sovietų Ukrainoje (ir kitur) lankstė savo pūpsančius pilvus, kad nuimtų kviečių derlių, iš kurio jiems maistui netekdavo nė keleto pėdų. Bene dar šiurpiau, kad jie tai darė budriai stebimi gausių valstybės ir partijos pareigūnų, dažnai kilusių iš tų pačių vietovių. „Alkio plano" autoriai manė, kad sunaikinus sovietų valstybinę valdžią, kolūkius bus galima panaudoti grūdų tiekimui kontroliuoti ir marinti badu daug didesnį žmonių skaičių. Mintis, kad kokia nors ekonomikos valdymo forma vadovaujama sovietų galėtų veikti geriau negu valdoma vokiečių, naciams veikiausiai buvo neįsivaizduojama. Pripažinę tai, jie būtų pripažinę, kad vokiškas veiksmingumas - tik ideologinė prielaida, o ne tikrovė[24].

Vokiečių okupantai neturėjo galimybių sukelti bado kada ir kur panorėję. Norėdama įgyvendinti „Alkio planą", vokiečių kariuomenė būtų turėjusi kontroliuoti kiekvieną kolūkį, visur stebėti derliaus nuėmimą, prižiūrėti, kad niekas nenuslėptų nė mažiausios jo dalies, o visas maisto kiekis būtų įtrauktas į apskaitą. Vermachtas, kaip ir SS bei jų vietiniai padėjėjai, sugebėjo užtikrinti kolūkių funkcionavimą ir juos kontroliuoti, bet anaiptol ne taip veiksmingai, kaip tai darė sovietų valdžia. Vokiečiai nepažinojo vietos gyventojų, nežinojo, koks derlius būna jų okupuotose teritorijose ir kur vietiniai įrengia slaptavietes. Jie taikė terorą, bet ne taip metodiškai kaip sovietų valdžia; jiems trūko partijos ir baimės bei tikėjimo, kurį ji sužadindavo. Jiems trūko žmonių, kad atkirstų miestus nuo kaimo. O kadangi karas truko ilgiau negu buvo planuota, vokiečių karininkai baiminosi, kad organizuotas badas nesukurtų pasipriešinimo judėjimo užnugaryje[25].

Operacija „Barbarossa" turėjo greitai ir užtikrintai atnešti „žaibišką pergalę" daugiausia per tris mėnesius. Tačiau nors ir traukėsi, Raudonoji armija

neiširo. Per dvi kovų savaites vokiečiai užėmė visas buvusias Lietuvos, Latvijos ir Rytų Lenkijos teritorijas, taip pat didžiąją dalį Sovietų Baltarusijos ir dalį Sovietų Ukrainos. Franzas Halderis, Vokietijos kariuomenės štabo vadovas, 1941 m. liepos 3-iąją savo dienoraštyje teigė esąs tikras, kad karas jau laimėtas. Rugpjūčio pabaigoje vokiečiai užėmė Estiją, dar šiek tiek Sovietų Ukrainos ir likusią dalį Sovietų Baltarusijos. Tačiau puolimo tempas buvo visiškai ne toks, kaip planuota, ir pagrindiniai tikslai nebuvo pasiekti. Sovietų vadovybė liko Maskvoje. Kaip 1941 m. rugsėjo 5 d. glaustai pastebėjo vieno vokiečių korpuso vadas, „pergalingas žaibiškas karas nepavyko, Rusijos kariuomenė nesunaikinta, Sovietų Sąjunga nesuardyta"[26].

Ir vis dėlto vokiečiai marino Sovietų Sąjungos gyventojus badu, nors ne tiek siekdami politinės valdžios, kiek iš politinės nevilties. Nors „Alkio planas" rėmėsi neteisingomis politinėmis hipotezėmis, jis vis tiek teikė moralines prielaidas karui Rytuose. 1941 m. rudenį vokiečiai marino žmones badu ne tam, kad pertvarkytų užkariautą Sovietų Sąjungą, bet kad galėtų tęsti karą nė kiek neapsunkindami civilių Vokietijos gyventojų padėties. Rugsėjį Göringui teko įvertinti naują padėtį, taip skausmingai besiskiriančią nuo tos, kokios tikėjosi naciai. Svajones apie sugriautą Sovietų Sąjungą, teikiančią savo turtus triumfuojantiems vokiečiams, teko pamiršti. Klasikinę politinės ekonomijos dilemą - ginklai ar sviestas - buvo manyta išspręsti stebuklingu būdu: ginklai turėjo gaminti sviestą. Bet dabar, praėjus trims mėnesiams, vyrams, nešantiems ginklus, labai reikėjo sviesto. Kadangi karas tęsėsi ilgiau negu suplanuotos dvylika savaičių, vokiečių kareiviai varžėsi su vokiečių civiliais dėl ribotų maisto išteklių. Grūdų tiekimas iš Sovietų Sąjungos buvo nutrūkęs - ir kaip tik dėl jų invazijos. Dabar reikėjo atrasti būdą, kaip pamaitinti tris milijonus vokiečių kareivių, nemažinant maisto davinių pačioje Vokietijoje[27].

Vokietija neturėjo atsarginio plano nesėkmės atveju. Kariai jautė, kad padėtis blogėja; galų gale niekas neaprūpino jų žiemine apranga, o jų naktiniai laikrodžiai užšaldavo. Bet kaip Vokietijos gyventojams galima buvo pasakyti, kad invazija nepavyko, kai vermachtas, atrodė, vis dar žengia pirmyn, o Hitlerį kartais dar apimdavo euforija? Jeigu nacių vadovybė negalėjo pripažinti, kad karas nesiseka, vadinasi, vokiečių civilius reikėjo apsaugoti nuo bet kokių neigiamų invazijos padarinių. Pilvų gurgimas būtų galėjęs paskatinti gyven-

tojus imti niurzgėti. Vokiečiams negalima buvo leisti aukotis dėl karių fronte, nebent tik truputį ir ne iš karto. Vidaus maisto politikos pakeitimas būtų atskleidęs tiesą: kad karas, bent jau kaip jį įsivaizdavo jų vadai, jau pralaimėtas. Backe, Göringo specialistas maisto klausimais, nė kiek neabejojo dėl to, ką reikia daryti: kad vokiečiai galėtų valgyti iki soties, maisto turėjo netekti Sovietų Sąjungos gyventojai[28].

Tausoti Vokietijos ekonomiką aprūpinant karo mašiną buvo Göringo užduotis. Jo pirminis planas pasiekus aiškią pergalę marinti Sovietų Sąjungą badu dabar užleido vietą improvizacijai: vokiečių kareiviai turėjo imti tiek maisto, kiek tik jiems reikėjo, kad galėtų tęsti karą, kuris pagal ankstesnį sumanymą jau turėjo būti baigtas. 1941 m. rugsėjo 16-ąją, kaip tik tada, kai laikas, numatytas „žaibiškai pergalei" pasiekti, buvo viršytas, Göringas įsakė vokiečių kariams gyventi „iš žemės". Vienas generolas fronte pasakė dar konkrečiau: vokiečiai turi prasimaitinti „kaip kolonijiniuose karuose". Maistas iš Sovietų Sąjungos turėjo būti tiekiamas pirmiausia vokiečių kareiviams, tada vokiečiams Vokietijoje, paskui Sovietų Sąjungos gyventojams ir galiausiai sovietų karo belaisviams. Vermachtui kovojant, trumpėjo dienos ir ilgėjo naktys, tvirti keliai virto purvu ir lietingo rudens klampyne, o kareiviai pasirūpinti savimi turėjo patys. Göringo įsakymas leido jų neteisingai įsivaizduotam karui tęstis milijonų Sovietų Sąjungos gyventojų bado kančių ir, žinoma, milijonų vokiečių ir sovietų bei kitų tautų kareivių gyvybių sąskaita[29].

Hitlerio pakalikas Göringas 1941 m. rugsėjį elgėsi stulbinamai panašiai kaip ir Stalino pakalikas Kaganovičius 1932 m. gruodį. Abu jie savo nurodymais suformavo maisto politiką, kuri per ateinančius mėnesius lėmė milijonų žmonių mirtį. Abu jie traktavo savo politikos sukeltą badą ne kaip žmonių tragediją, o kaip priešo agitaciją. Göringas, lygiai kaip ir Kaganovičius, instruktavo savo pavaldinius, kad alkis yra priešo ginklas, kuriuo siekiama sukelti užuojautą tada, kai būtinas griežtumas. 1932 ir 1933 m. Stalinas ir Kaganovičius tarp savęs ir Ukrainos gyventojų pastatė Ukrainos komunistų partiją ir privertė ją prisiimti atsakomybę už grūdų rekvizicijas ir kaltę, jeigu uždaviniai nebus pasiekti. Hitleris ir Göringas 1941 ir 1942 m. tarp savęs ir alkanų Sovietų Sąjungos gyventojų pastatė vermachtą. 1941 m. vasarą kai kurie vokiečių kareiviai dalijosi savo maisto daviniais su alkanais Sovietų Sąjungos civiliais. Kai kurie vokiečių karininkai bandė imtis priemonių, kad sovietų

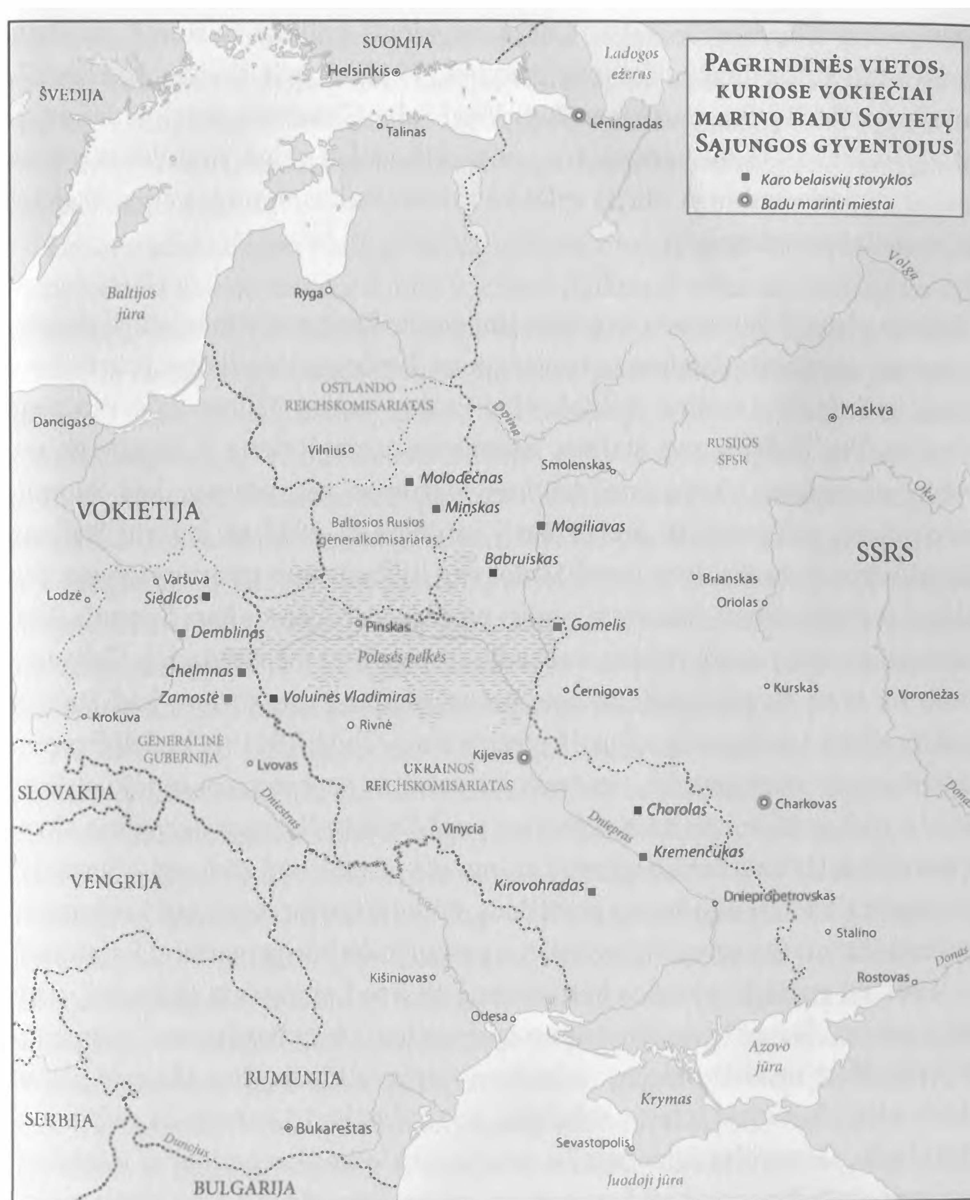
karo belaisviai būtų pamaitinti. Rudenį tai turėjo baigtis. Vokiečių kareiviams buvo pasakyta, kad jeigu jie nori valgyti, tai turi marinti badu aplinkinius gyventojus. Jie turėjo įsivaizduoti, kad kiekvienas į Sovietų Sąjungos gyventojo burną patenkantis maisto kąsnis yra atitrauktas nuo vokiečių vaiko burnos[30].

Vokiečių vadai turėjo tęsti karą, o tai reiškė, kad jiems reikėjo maitinti kareivius, vadinasi, marinti badu kitus. Tai buvo politinė logika ir moraliniai spąstai. Kareiviai ir žemesnio lygmens karininkai neturėjo kitos išeities, nebent nepaklusti vadams arba pasiduoti priešui; 1941 m. tokios perspektyvos vokiečių kariams buvo taip pat neįsivaizduojamos kaip ir Ukrainos komunistams 1932 m.[31]

1941 m. rugsėjį trys vermachto armijų grupės - „Šiaurė", „Centras" ir „Pietūs" - naująją maisto politiką pasitiko būdamos labai skirtingose padėtyse. Armijų grupė „Šiaurė", kuriai buvo pavesta užkariauti Baltijos valstybes ir Šiaurės Vakarų Rusiją, rugsėjį pradėjo Leningrado apsiaustį. Armijų grupė „Centras" rugpjūtį sparčiai žengė per Baltarusiją. Po ilgos pauzės, per kurią dalis jos pajėgų padėjo armijų grupei „Pietūs" kautis dėl Kijevo, spalio pradžioje ji vėl patraukė Maskvos kryptimi. Armijų grupė „Pietūs" tuo metu brovėsi per Ukrainą Kaukazo kryptimi, daug lėčiau negu tikėtasi. Vokiečių kareivių būriai priminė komunistines brigadas prieš dešimtmetį ir kaip įmanydami greičiau stengėsi paimti kuo daugiau maisto.

Armijų grupė „Pietūs" marino badu Charkovą ir Kijevą, du miestus, kurie atliko Sovietų Ukrainos sostinės funkcijas. Kijevas buvo paimtas 1941 m. rugsėjo 19-ąją, daug vėliau negu planuota, po ilgų diskusijų apie tai, ką daryti su miestu. Ištikimas generaliniam planui „Rytai" Hitleris norėjo, kad miestas būtų sugriautas. Tačiau vietos vadams reikėjo tilto per Dniepro upę, kad galėtų tęsti puolimą rytų link. Taigi galiausiai vokiečių kareiviai šturmu paėmė miestą. Rugsėjo 30 d. okupantai uždraudė tiekti maistą į Kijevą. Kaimo maistas turi likti kaime, kad jį galėtų surinkti kariuomenė, o vėliau vokiečių civilinė okupacinė valdžia - tokia buvo šio nurodymo logika. Tačiau valstiečiai aplink Kijevą rado būdų patekti į miestą ir net prekiavo turguose. Vokiečiai neįstengė taip užblokuoti miesto, kaip 1933 m. tai padarė sovietai[32].

Nors ir neįgyvendino pirminio „Alkio plano", ten, kur atrodė naudinga, vermachtas sukeldavo badą. Vermachtas visai neketino numarinti badu visų

Kijevo gyventojų, jis tik stengėsi patenkinti savo paties poreikius. Vis dėlto žmogaus gyvybės jis nelaikė savaiminga vertybe, ir dėl tokios politikos mirė maždaug penkiasdešimt tūkstančių žmonių. „Vietos gyventojai vaikšto kaip šešėliai, visur siaučia badas“, - 1941 m. gruodį, kai vokiečiai šventė Kalėdas,

rašė vienas Kijevo gyventojas. Charkove panaši politika nusinešė maždaug dvidešimties tūkstančių žmonių gyvybes. 1942 m. į šį skaičių pateko 273 miesto našlaičių prieglaudos vaikai. Visai šalia Charkovo įkurtoje laikinoje prieglaudoje 1933 m. badaujantys valstiečių vaikai valgė vieni kitus gyvus. Dabar ta pati siaubinga mirtis aplankė miesto vaikus, nors jos aukų skaičius ir buvo daug mažesnis[33].

Hitlerio planai Leningrado, senosios imperinės Rusijos sostinės, atžvilgiu pranoko net niūriausius Stalino nuogąstavimus. Leningradas įsikūręs prie Baltijos jūros, ir Suomijos sostinė Helsinkis bei Estijos sostinė Talinas arčiau jo negu Maskva. Per Didįjį terorą Stalinas suomiams surengė vieną iš daugiausia gyvybių nusinešusių akcijų prieš tautines mažumas, manydamas, kad Suomija vieną dieną gali pareikšti pretenzijas į Leningradą. 1939 m. lapkritį Stalinas, užpuldamas Suomiją, kuri pagal Molotovo-Ribbentropo sutarties sąlygas priklausė jo įtakos sferai, pavertė suomius priešais. Per Žiemos karą Suomija Raudonajai armijai padarė didelių nuostolių ir sugadino jos reputaciją. Galiausiai 1940 m. kovą jai teko atiduoti apie dešimtadalį savo teritorijos, kad Stalinas galėtų aplink Leningradą sukurti buferinę zoną. Todėl 1941 m. birželį Suomija tapo Hitlerio sąjungininke, nes suomiai, savaime suprantama, norėjo atsiimti savo žemes ir atkeršyti; karo veiksmus prieš Sovietų Sąjungą jie vadino „karo tęsiniu“. Bet Hitleris norėjo užimti Leningradą ne tam, kad atiduotų jį Suomijai. Jis norėjo ištrinti jį nuo žemės paviršiaus. Hitleris norėjo išnaikinti Leningrado gyventojus, miestą sulyginti su žeme, o paskui jo teritoriją perduoti Suomijai[34].

1941 m. rugsėjį Suomijos kariuomenė atkirto Leningradą iš šiaurės, o armijų grupė „Šiaurė" pradėjo miesto apsiausties ir bombardavimo kampaniją iš pietų. Nors ne visi vokiečių vadai žinojo apie radikaliausius Hitlerio planus šio Sovietų Sąjungos miesto atžvilgiu, jie sutiko, kad Leningradą reikia marinti badu. Generolas Eduardas Wagneris, Vokietijos kariuomenės intendantas, rašė savo žmonai, kad Leningrado gyventojus, visus 3,5 milijono, reikia palikti likimo valiai. Anot jo, jų esą tiesiog per daug kariuomenės „maisto daviniui“ ir „sentimentalumas čia netinka“. Kad žmonės nepabėgtų, miesto apylinkės buvo užminuotos. Miestas neketino pasiduoti, bet net jeigu ir būtų norėjęs, kapituliacija nebūtų buvusi priimta. Vokiečių tikslas buvo marinti Leningradą badu, kol jame neliks nė gyvos dvasios. 1941 m. rugsėjo 8-ąją,

pačioje Leningrado apsiausties pradžioje, vokiečių artilerija sunaikino miesto maisto sandėlius ir degalų talpyklas. 1941 m. spalį iš bado ir su juo susijusių ligų mirė maždaug 2500 žmonių. Lapkritį šis skaičius pasiekė 5500, gruodį - 50 000. 1944 m., artėjant apsiausties pabaigai, anapilin buvo iškeliavę apytiksliai milijonas žmonių[35].

Leningradas nebuvo visiškai išmarintas badu, nes mieste veikianti vietos sovietų valdžia skirstė turimą duoną ir ėmėsi rizikingų veiksmų, kad aprūpintų gyventojus maistu. Kai Ladogos ežeras užšalo, atsirado išsigelbėjimo ir tiekimo kelias. Tą žiemą temperatūra krito žemiau nei keturiasdešimt laipsnių, ir miestas turėjo ištverti šaltį neturėdamas maisto atsargų, šildymo ir vandens tiekimo. Tačiau sovietų valdžia mieste nežlugo. NKVD toliau vykdė areštus, tardė ir kalino žmones. Suimtieji taip pat buvo išsiunčiami per Ladogos ežerą; tarp apytiksliai 2,5 milijono žmonių, kuriuos NKVD per karą išvežė į gulagą, buvo ir leningradiečių. Milicijos ir gaisrinių skyriai vykdė savo pareigas. Dmitrijus Šostakovičius, rašydamas trečiąją savo Septintosios simfonijos dalį, savanoriškai dalyvavo vienos iš ugniagesių komandos veikloje. Veikė bibliotekos, buvo skaitomos knygos, rašomos ir ginamos daktarinės disertacijos[36].

Didžiuosiuose miestuose rusai (ir kitų tautybių atstovai) susidūrė su tomis pačiomis dilemomis, su kuriomis ukrainiečiai ir kazachai (ir kitų tautybių atstovai) susidūrė prieš dešimt metų, per kolektyvizacijos badmečius. Vanda Zvereva, vaikystėje gyvenusi apsiaustame Leningrade, vėliau su didele meile ir susižavėjimu atsiminė savo motiną: „Ji buvo graži moteris. Aš palyginčiau jos veidą su Mona Liza." Jos tėvas buvo fizikas su meniniais polinkiais - jis kišeniniu peiliuku drožinėjo medines Graikijos deivių skulptūras. 1941 m. pabaigoje, kai šeima badavo, jos tėvas nuėjo į savo darbovietę, vildamasis gauti maisto kortelę, kuri leistų parūpinti šeimai maisto. Jis negrįžo kelias dienas. Vieną naktį Vanda pabudusi pamatė savo motiną, stovinčią prie jos su pjautuvu. Ji puolė grumtis ir įveikė savo motiną, tiksliau, „šešėlį, kuris liko iš jos". Motinos veiksmus ji interpretavo kaip geranoriškus: girdi, jos motina norėjusi apsaugoti ją nuo bado kančių ir nužudyti greitai. Kitą dieną jos tėvas grįžo su maistu, bet motinai jis nebepadėjo: ji mirė po kelių valandų. Šeima užsiuvo ją į antklodes ir paliko virtuvėje, kol žemė atšils tiek, kad būtų galima ją palaidoti. Bute buvo taip šalta, kad jos kūnas neiro. Tą pavasarį Vandos tėvas mirė nuo plaučių uždegimo[37].

Tų dienų Leningrade nutikdavo šimtai tūkstančių tokių istorijų. Vera Kostrovickaja buvo viena iš daugelio Leningrado intelektualų, kurie rašė dienoraščius, kad papasakotų šias baisybes. Būdama lenkų kilmės, prieš kelerius metus, per Didįjį terorą, ji neteko vyro. Dabar ji matė, kaip badauja jos kaimynai rusai. 1942 m. balandį ji aprašė vieno nepažįstamojo, kurį matydavo kiekvieną dieną, likimą: „Pasisukęs nugara į paštą, vyras sėdi ant sniego, aukštas, susisupęs į skudurus, ant pečių kuprinė. Visą savo mantą jis susikrovė prie pašto. Matyt, jis ėjo į Suomijos stotį, pavargo ir atsisėdo. Per dvi savaites, kai eidavau į ligoninę ir grįždavau namo, jis „sėdėjo":

1. be savo kuprinės,
2. be savo skudurų,
3. apatiniais drabužiais,
4. nuogas,
5. griaučiai su išplėštais viduriais."[38]

Įsimintiniausias tų dienų leningradiečių dienoraštis yra parašytas vienuolikmetės Tanios Savičevos, jis visas susideda iš tokių įrašų:

„Ženia mirė 1941 m. gruodžio 28-ąją, 0.30.
Senelė mirė 1942 m. sausio 25-ąją, 15.00.
Leką mirė 1942 m. kovo 5-ąją, 5.00.
Dėdė Vašia mirė 1942 m. balandžio 13-ąją, 2.00 po vidurnakčio.
Dėdė Lioša mirė 1942 m. gegužės 10-ąją, 16.00.
Motina mirė 1942 m. gegužės 13-ąją, 7.30.
Savičevai mirė.
Visi mirė.
Liko tik Tania."[39]

Tania Savičeva mirė 1944 m.

Kuo labiau vermachtas kontroliavo gyventojus, tuo didesnė bado grėsmė jiems kilo. Tose vietose, kur vermachtas visiškai kontroliavo gyventojus, tai yra karo belaisvių stovyklose, mirtis siautė precedento neturinčiu mastu.

Šiose stovyklose buvo įgyvendinama kažkas labai panašaus į pirminį „Alkio planą".

Dar niekada šiuolaikinėje karo istorijoje nebuvo taip greitai paimta tiek daug belaisvių. Viename mūšyje vermachto armijų grupė „Centras" prie Smolensko paėmė 348 000 belaisvių; per kitą mūšį armijų grupė „Pietūs" prie Kijevo paėmė 665 000 belaisvių. Vien per šias dvi rugsėjo pergales į nelaisvę buvo paimta daugiau kaip milijonas vyrų (ir šiek tiek moterų). 1941 m. pabaigoje vokiečiai paėmė į nelaisvę apytiksliai tris milijonus sovietų kareivių. Vokiečiai tuo nė kiek nesistebėjo. Jie tikėjosi, kad trys Vokietijos armijų grupės judės net greičiau, todėl manė, kad belaisvių bus dar daugiau. Simuliacijos prognozavo, kas gali atsitikti. Tačiau vokiečiai neketino laikyti karo belaisvių, bent jau tradicine prasme. Pagal įprastus karo įstatymus, karo belaisviams teikiamas maistas, pastogė ir medicininė priežiūra, siekiant, kad ir priešininkai elgtųsi taip pat[40].

Hitleris panoro pakeisti tradicinę logiką. Elgdamasis su sovietų kareiviais siaubingai, jis norėjo, kad vokiečių kareiviai bijotų susilaukti tokio pat elgesio sovietų nelaisvėje ir dėl to kovotų žūtbūtinai, kad nepatektų į priešo rankas. Regis, jis negalėjo pakelti minties apie viešpačių rasės kareivius, pasiduodančius Raudonosios armijos nevisžmogiams. Stalinas laikėsi beveik tokio pat požiūrio: kad Raudonosios armijos kareiviai neturi leistis paimami gyvi. Jis norėjo sudaryti tokias sąlygas, kad sovietų kareiviai jokiu būdu nesitrauktų ir nepasiduotų. Jie privalėjo tik pulti, žudyti ir žūti. 1941 m. rugpjūtį Stalinas paskelbė, kad sovietų karo belaisviai bus laikomi dezertyrais, o jų šeimos suimamos. Kai į vokiečių nelaisvę pateko Stalino sūnus, jis įsakė suimti savo marčią. Ši sovietų planuose numatyta puolimo tironija sudarė sąlygas sovietų kareiviams patekti į nelaisvę. Sovietų vadai bijojo duoti įsakymą trauktis, kad dėl pralaimėjimo nebūtų apkaltinti asmeniškai (represuoti ir sušaudyti). Todėl jų kareiviai laikė pozicijas per ilgai ir buvo priešo apsupami bei paimami į nelaisvę. Savo politika Hitleris ir Stalinas veikė tarsi sąmokslininkai, siekiantys paversti sovietų kareivius karo belaisviais, o karo belaisvius nužmoginti[41].

Pasidavusius sovietų belaisvius apstulbindavo jų kalintojų vokiečių žiaurumas. Į nelaisvę paimti Raudonosios armijos kareiviai iš mūšių laukų į belaisvių stovyklas buvo vedami ilgomis kolonomis, o pakeliui siaubingai mušami. Pavyzdžiui, kareiviai, paimti į nelaisvę Kijeve, buvo varomi daugiau kaip keturis

šimtus kilometrų ir nakvojo po atviru dangumi. Kaip atsiminė vienas iš jų, jeigu išsekęs belaisvis atsisėsdavo šalikelėje, vokiečių sargybiniai „atjodavo ant arklių ir plakdavo botagu. Žmogus toliau sėdėdavo, nuleidęs galvą. Tada sargybiniai nuo balno nukabindavo karabiną arba išsitraukdavo iš dėklo pistoletą“. Sužeisti, sergantys arba išsekę belaisviai buvo sušaudomi vietoje, o jų kūnai likdavo gulėti, kol juos atrasdavo ir palaidodavo Sovietų Sąjungos gyventojai[42].

Sovietų belaisviams vežti vermachtas naudojo atvirus prekinius vagonus, neapsaugotus nuo atmosferos poveikio. Kai traukiniai pasiekdavo savo kelionės tikslą, atidarius duris išvirsdavo šimtai, o kartais net tūkstančiai sušalusių lavonų. Mirtingumas vežant siekė net septyniasdešimt procentų. Maždaug du šimtai tūkstančių belaisvių mirė per šiuos mirties maršus ir šiuose mirties traukiniuose. Visi belaisviai, kurie atvyko į apytiksliai aštuoniasdešimt karo belaisvių stovyklų, įkurtų okupuotoje Sovietų Sąjungos teritorijoje, buvo išvargę ir alkani, o daugelis sužeisti arba ligoti[43].

Paprastai karo belaisvių stovykla yra paprastas statinys, įrengtas vienų kareivių kitiems kareiviams, bet skirtas išsaugoti gyvybę. Tokios stovyklos statomos sudėtingomis sąlygomis ir nepažįstamose vietovėse, bet jas stato žmonės, kurie žino, kad jų draugai irgi laikomi priešininko kariuomenės nelaisvėje. Tačiau vokiečių įrengtos karo belaisvių stovyklos Sovietų Sąjungoje buvo toli gražu ne įprastos. Jos buvo suprojektuotos atimti gyvybę. Iš esmės jos buvo trijų tipų: dulagai (tranzitinės stovyklos), stalagai (bazinės stovyklos eiliniams, seržantams ir puskarininkiams) ir mažesni oflagai (karininkams). Praktiškai visų trijų tipų stovyklos dažnai būdavo tik spygliuotos vielos apsuptas atviras laukas. Belaisviai nebuvo registruojami pavardėmis, jie tiesiog būdavo suskaičiuojami. Tai buvo stulbinamas įstatymų ir tradicijų nepaisymas. Net vokiečių koncentracijos stovyklose kaliniai buvo registruojami. Tik vienoje kitoje tokio pobūdžio vokiečių įstaigoje nebuvo registruojamos kalinių pavardės, bet tuo metu jos dar nebuvo išrastos. Iš anksto nebuvo pasirūpinama nei maistu, nei pastoge, nei sveikatos priežiūra. Nebuvo jokių gydyklų, o labai dažnai ir tualetų. Paprastai nebūdavo jokios pastogės, apsaugančios nuo atmosferos poveikio. Oficialios belaisviams nustatytos kalorijų normos buvo toli gražu nepakankamos išgyventi, o ir jų dažnai buvo nesilaikoma. Praktiškai tik stipresni belaisviai, kuriuos paskirdavo sargybiniais, galėjo būti tikri, kad gaus nors kiek maisto[44].

Sovietų belaisvius toks vermachto elgesys iš pradžių klaidino. „Vokiečiai moko mus gyventi draugiškai", - manė vienas iš jų. Negalėdamas patikėti, kad marinimas badu yra politika, jis spėjo, jog vokiečiai nori sovietų belaisvius išmokyti solidarumo ir skatina dalytis vieną su kitu visu turimu maistu. Turbūt šis kareivis tiesiog negalėjo patikėti, kad nacių Vokietija, kaip ir Sovietų Sąjunga, buvo valstybė, kuri vykdė sąmoningo marinimo badu politiką. Ironiška, bet visa vokiečių politikos belaisvių atžvilgiu esmė buvo ta, kad jie nebuvo laikomi lygiaverčiais žmonėmis, taigi į juos tikrai nebuvo žiūrima kaip į kolegas kareivius ir jokiu būdu ne kaip į draugus. 1941 m. gegužės gairėse vokiečių kareiviams buvo nurodyta atminti rusams tariamai būdingą „žiaurų brutalumą" mūšyje. Vokiečių stovyklos sargybiniai rugsėjį buvo informuoti, kad jie bus nubausti, jeigu per mažai naudos ginklus[45].

1941 m. rudenį visuose dulaguose ir stalaguose karo belaisviai buvo alkani. Nors net Göringas pripažino, kad „Alkio plano" įgyvendinti neįmanoma, vokiečių okupacijos prioritetai reikalavo sovietų belaisvius marinti badu. Mėgdžiodama ir radikalizuodama sovietų gulago politiką, vokiečių valdžia nepajėgiantiems dirbti duodavo mažiau maisto negu tiems, kurie galėjo, taip pagreitindama silpnesniųjų mirtį. 1941 m. spalio 21-ąją belaisviams, kurie negalėjo dirbti, oficialios maisto porcijos buvo sumažintos dvidešimt septyniais procentais. Daugumai belaisvių tai buvo grynai teoriškas sumažinimas, nes daugelyje karo belaisvių stovyklų visi uždarytieji buvo maitinami nereguliariai, o silpniausieji, šiaip ar taip, reguliariai maisto išvis negaudavo. Generolo Eduardo Wagnerio, kariuomenės intendanto, pastaba aiškiai atskleidė šią atrankos politiką: belaisviai, kurie negali dirbti, pasakė jis lapkričio 13-ąją, „turi būti marinami badu". Visose stovyklose belaisviai valgydavo viską, ką tik rasdavo: žolę, žievę, pušų spyglius. Jie visiškai negaudavo mėsos, nebent šunienos, jeigu sargybiniai kokį nors nušaudavo. Nedidelė dalis belaisvių retkarčiais gaudavo arklienos. Belaisviai mušdavosi dėl galimybės išlaižyti indus, o vokiečių sargybiniai juokdavosi iš jų. Kai prasidėjo kanibalizmas, vokiečiai pateikė jį kaip žemo sovietų civilizacijos lygio rezultatą[46].

Drastiškos karo sąlygos vis stipriau siejo vermachtą su nacionalsocializmo ideologija. Žinoma, vokiečių kariuomenė laipsniškai buvo nacifikuojama jau nuo 1933 m. 1934 m. Hitleris pašalino Röhmo ir jo SA grėsmę, paskelbė Vo-

kietijos perginklavimą, o 1935 m. įvedė karo prievolę. Jis orientavo Vokietijos pramonę ginklų gamybos kryptimi ir pasiekė daug įspūdingų pergalių: 1938 m. Austrijoje ir Čekoslovakijoje, 1939 m. Lenkijoje, o 1940 m. Danijoje, Norvegijoje, Liuksemburge, Belgijoje ir, svarbiausia, Prancūzijoje. Jis turėjo kelerius metus, kad išsirinktų favoritus tarp aukšto rango karininkų ir atsikratytų tų, kurių požiūris jam atrodė pernelyg tradiciškas. Pergalė Prancūzijoje 1940 m. labai suartino Vokietijos karinę vadovybę su Hitleriu, nes karininkai pradėjo tikėti jo talentu.

Tačiau kaip tik *ne visai pergalinga* kampanija Sovietų Sąjungoje padarė vermachtą neatskiriamą nuo nacių režimo. 1941 m. rudenį pradėjęs Sovietų Sąjungos gyventojus marinti badu, vermachtas pakliuvo į moralinius spąstus, iš kurių išsivaduoti, rodės, gali padėti tik nacionalsocializmas. Teko atsisakyti bet kokių tradicinių kareiviškų idealų likučių ir pasirinkti destruktyvią etiką, kuri atitiko keblią kariuomenės padėtį. Žinoma, vokiečių kareivius reikėjo pamaitinti; bet jie maitinosi, kad įgytų jėgų tęsti karą, kuris buvo jau pralaimėtas. Žinoma, kalorijų jiems pamaitinti galima buvo gauti tik kaime; tačiau juos maitinant sukeltas badas buvo iš esmės beprasmiškas. Įgyvendindama neteisėtą ir žudikišką politiką kariuomenės vyriausioji vadovybė ir karininkai vietose nerado jokio pateisinimo savo veiksmams, išskyrus pateiktąją Hitlerio: girdi, žmonės esą kalorijų konteineriai, kurie turi būti ištuštinti, o slavai, žydai ir azijiečiai, Sovietų Sąjungos tautų atstovai, esą ne visai žmonės, taigi daugiau negu aukotini. Kaip ir Ukrainos komunistai 1933 m., vokiečių karininkai 1941 m. įgyvendino bado politiką. Ir vieni, ir kiti iš pradžių tokiai politikai dažniausiai nepritarė ir nenoriai ją vykdė, tačiau galiausiai įsivėlė į režimo nusikaltimus ir taip pasidavė moraliniams savo vadų reikalavimams. Jie tapo sistema, o sistema tapo katastrofa.

Būtent vermachtas Hitlerio Europoje įkūrė ir valdė pirmąjį stovyklų tinklą, kur žmonės mirė tūkstančiais, dešimtimis tūkstančių, šimtais tūkstančių ir galiausiai milijonais.

Kai kurios iš liūdniausiai pagarsėjusių karo belaisvių stovyklų buvo okupuotoje Sovietų Baltarusijoje, čia 1941 m. lapkričio pabaigoje mirtingumas pasiekė du procentus *per dieną*. Greta Minsko įsteigtame 352-ajame stalage, kurį vienas išgyvenęs belaisvis atsiminė kaip „tikrą pragarą", belaisviai buvo taip

ankštai sukimšti už spygliuotos vielos, kad vos galėjo pajudėti. Šlapintis ir tuštintis jiems teko ten, kur stovi. Ten mirė apytiksliai 109 500 žmonių. 185-ajame dulage, 127-ajame dulage ir 341-ajame stalage, įsteigtuose Rytų Baltarusijos mieste Mogiliave, liudininkai už spygliuotos vielos matė kalnus nepalaidotų lavonų. Šiose stovyklose mirė maždaug trisdešimt-keturiasdešimt tūkstančių belaisvių. 131-ajame dulage Babruiske stovyklos pastate kilo gaisras. Tūkstančiai belaisvių sudegė, dar 1700 buvo sušaudyti bandant pabėgti. Iš viso Babruiske mirė mažiausiai trisdešimt tūkstančių žmonių. 220-ajame ir 121-ajame dulage Gomelyje pusė belaisvių glaudėsi apleistose arklidėse. Kiti apskritai neturėjo jokios pastogės. 1941 m. gruodį šiose stovyklose mirtingumas išaugo nuo dviejų-keturių šimtų iki septynių šimtų per dieną. 342-ajame dulage Maladečinoje sąlygos buvo tokios baisios, kad belaisviai pateikė raštiškas peticijas, prašydami juos sušaudyti[47].

Padėtis stovyklose okupuotoje Sovietų Ukrainoje buvo panaši. Kirovohrade įkurto 306-ojo stalago sargybiniai vokiečiai pranešė, kad belaisviai valgo savo sušaudytų draugų kūnus, kartais aukoms dar nespėjus mirti. Rozalija Volkovskaja, likusi gyva moterų stovyklos Voluinės Vladimire belaisvė, matė, ką vietiniame 365-ajame stalage patyrė vyrai: „Mes, moterys, iš viršaus matėme, kad daugelis belaisvių valgo lavonus." 346-ajame stalage Kremenčuke, kur belaisviai per dieną gaudavo daugiausia du šimtus gramų duonos, kiekvieną rytą į duobę būdavo metami lavonai. Kaip ir Ukrainoje 1933 m., kartais kartu su mirusiaisiais būdavo palaidojami ir dar gyvi žmonės. Toje stovykloje mirė bent dvidešimt tūkstančių žmonių. 162-ajame dulage Stalino (dabar Doneckas), už spygliuotos vielos mažoje stovykloje miesto centre buvo sukimšta bent dešimt tūkstančių belaisvių vienu metu. Žmonės galėjo tik stovėti. Tik mirusieji galėjo gulėti, nes kiekvienas atsigulęs būdavo sutrypiamas. Apytiksliai dvidešimt penki tūkstančiai žmonių žuvo, atlaisvindami vietą naujiems belaisviams. 160-asis dulagas Chorole, į pietvakarius nuo Kijevo, buvo viena iš didesnių stovyklų. Nors ši vieta buvo apleista plytų gamykla, vokiečiai belaisviams uždraudė glaustis jos pastatuose. Bandantieji ten slėptis nuo lietaus ar sniego būdavo sušaudomi. Šios stovyklos komendantas mėgdavo stebėti, kaip belaisviai kovoja dėl maisto. Jis jodinėdavo ant arklio per minias ir traiškydavo žmones. Šioje ir kitose stovyklose šalia Kijevo mirė maždaug trisdešimt tūkstančių belaisvių[48].

Sovietų karo belaisviai taip pat buvo laikomi daugelyje vietų okupuotoje Lenkijoje, Generalinėje gubernijoje (po invazijos į Sovietų Sąjungą ji buvo išplėsta į pietryčius). Čia 1941-1942 m. žiemą lenkų pasipriešinimo nariai stebėdamiesi rinko pranešimus apie masiškai mirštančius sovietų belaisvius. 1941 m. spalio 21-30 d. Generalinės gubernijos stovyklose *per dešimt dienų* mirė apytiksliai 45 690 žmonių. 307-ajame stalage Dembline per karą mirė maždaug aštuoniasdešimt tūkstančių sovietų belaisvių. 319-ajame stalage Chelme žuvo apie šešiasdešimt tūkstančių žmonių; 366-ajame stalage Sedlcose - penkiasdešimt penki tūkstančiai; 325-ajame stalage Zamostėje - dvidešimt aštuoni tūkstančiai; 316-ajame stalage Sedlcose - dvidešimt trys tūkstančiai. Generalinėje gubernijoje iš bado mirė apytiksliai pusė milijono sovietų karo belaisvių. 1941 m. pabaigoje didžiausia grupė žuvusių vokiečių valdžios aukų okupuotoje Lenkijoje buvo ne vietos lenkai ir ne vietos žydai, o sovietų karo belaisviai, kurie buvo atvežti į okupuotą Lenkiją ir palikti sušalti ir badauti. Nepaisant nesenos Sovietų Sąjungos invazijos į Lenkiją, lenkų valstiečiai dažnai bandydavo pamaitinti badaujančius sovietų belaisvius. Bausdami už tai, vokiečiai šaudydavo lenkes moteris, nešančias pieno ąsočius, ir sunaikindavo ištisus lenkų kaimus[49].

Net jeigu visi sovietų belaisviai būtų buvę sveiki ir gerai maitinami, mirtingumas 1941-1942 m. žiemą vis tiek būtų buvęs didelis. Slavai neturėjo įgimto atsparumo šalčiui, kaip manė vokiečiai. Skirtingai nuo vokiečių, sovietų kareiviai kartais būdavo aprūpinami žieminiais drabužiais: vokiečiai juos atimdavo. Karo belaisviai paprastai būdavo paliekami be pastogės ir be šiltos aprangos, temperatūrai esant gerokai žemiau nulio. Kadangi stovyklos dažnai būdavo laukuose, negailestingų žiemos vėjų neužstojo nei medžiai, nei kalvos. Belaisviai patys įšalusioje žemėje kasdavo rankomis sau miegoti paprastas įdubas. Gomelyje trys sovietų kareiviai, draugai, bandė šildytis miegodami prisiglaudę vienas prie kito. Viduryje, geriausioje vietoje, šildomoje draugų kūnų, visi miegodavo paeiliui. Vienas iš jų išgyveno ir papasakojo šią istoriją[50].

Šimtams tūkstančių karo belaisvių tai buvo antrasis politinis badmetis Ukrainoje per aštuonerius metus. Daugeliui tūkstančių kareivių iš Sovietų Ukrainos pilvai išsipūtė antrą kartą ir antrą kartą jie tapo kanibalizmo liudininkais. Be abejo, labai daug žmonių, išgyvenusių pirmąjį masinį badą, mirė

per antrąjį. Tačiau kai kurie ukrainiečiai, tokie kaip Ivanas Šulinskis, išgyveno per abu badmečius. Ištremto buožės sūnus prisiminė 1933 m. badą ir sakydavo žmonėms esąs kilęs iš „alkio žemės". Vokiečių nelaisvėje jis keldavo sau ūpą dainuodamas ukrainiečių liaudies dainą[51]:

Jei turėčiau aš sparnus
Kilčiau į dangų
Link debesų
Kur nėra nei skausmo, nei skriaudų.

Kaip ir per sovietų bado kampaniją 1933 m., per vokiečių bado kampaniją 1941 m. daugelis vietinių Ukrainos gyventojų kaip įmanydami stengėsi padėti mirštantiesiems. Moterys sakydavo, kad belaisviai - jų giminaičiai, ir prašydavo juos paleisti. Jaunos moterys ištekėdavo už belaisvių, kurie dirbdavo už stovyklų ribų. Vokiečiai kartais leisdavo tokias santuokas, nes su vietos moterimis susituokę belaisviai dirbdavo vokiečių okupuotoje vietovėje, vadinasi, gamindavo maistą vokiečiams. Kremenčuko mieste, kur maisto, atrodo, ne itin trūko, darbininkai iš belaisvių stovyklų eidami ryte į darbą palikdavo mieste tuščius krepšius, o vakare pasiimdavo juos pilnus praeivių prikrauto maisto. 1941 m. sąlygos buvo palankios teikti tokią pagalbą, nes derlius buvo neįprastai geras. Moterys (pranešimuose beveik visada figūruoja moterys) bandydavo pamaitinti belaisvius per mirties maršus arba stovyklose. Tačiau dauguma karo belaisvių stovyklų vadų dažniausiai neleisdavo civiliams prisiartinti prie stovyklų su maistu. Paprastai tokie žmonės buvo nuvaromi šalin įspėjamaisiais šūviais. Kartais jie būdavo nužudomi[52].

Stovyklų Rytuose organizacija atskleidė panieką gyvybėms, bent jau slavų, azijiečių ir žydų, ji leido marinti badu daugybę žmonių. Vokiečių įkurtose belaisvių stovyklose Raudonosios armijos kareiviams mirtingumas per karą siekė 57,5 procento. O per pirmus aštuonis operacijos „Barbarossa" mėnesius jis tikriausiai buvo dar didesnis. Vokiečių karo belaisvių stovyklose Vakarų sąjungininkų kareiviams mirtingumas buvo mažesnis negu penki procentai. 1941 m. rudenį per vieną dienų, kad ir kurią paimtume, mirdavo tiek sovietų karo belaisvių, kiek Britanijos ir Amerikos karo belaisvių mirė per visą Antrąjį pasaulinį karą[53].

Vokiečiai ne tik nepajėgė marinti badu Sovietų Sąjungos gyventojų tokiu mastu kaip norėjo, bet ir vienu smūgiu sunaikinti sovietų valstybės. Tačiau jie tikrai stengėsi. Dalis „žaibiškos pergalės" idėjos buvo ta, kad vermachtas turi kaip galima greičiau užimti vietovę, o kareiviai ir įkandin jų sekančios ***Einsatzgruppen*** išžudyti sovietų politinį elitą ir Raudonosios armijos politinius karininkus. Oficialus ***Kariuomenės elgesio Rusijoje vadovas,*** išleistas 1941 m. gegužės 19 d., reikalavo imtis „griežtų priemonių" keturių grupių atžvilgiu - agitatorių, partizanų, sabotuotojų ir žydų. 1941 m. birželio 6-ąją išleistas ***Elgesio su politiniais komisarais vadovas*** nurodė, kad sulaikyti politiniai karininkai turi būti nužudyti[54].

Iš tikrųjų vietinis sovietų elitas pabėgo į rytus; ir kuo aukštesniam elito sluoksniui tokie žmonės priklausė, tuo labiau buvo tikėtina, kad jie bus evakuoti arba turės išteklių organizuoti savo pabėgimą. Šalis buvo didelė, ir Hitleris neturėjo sąjungininkės, puolančios kita kryptimi ir galinčios sulaikyti tokius asmenis. Vokiečių masinių žudynių politika galėjo pasiekti sovietų vadovybę tik tose žemėse, kurias jie jau buvo užkariavę: Ukrainoje, Baltarusijoje, Baltijos valstybėse ir labai siaurame Rusijos pakraštyje. Tai nelabai didelė Sovietų Sąjungos dalis, ir nužudyti numatyti žmonės nebuvo itin svarbūs sovietų sistemoje. Jie buvo sušaudyti, bet sovietų valstybei jų mirtis rimtesnės žalos nepadarė. Daugumai vermachto dalinių, regis, nekilo didesnių sunkumų vykdant „įsakymą dėl komisarų": aštuoniasdešimt procentų jų raportavo sušaudę komisarus. Kariniuose archyvuose saugomuose dokumentuose yra duomenų apie kariuomenės sušaudytus 2252 tokius žmones; tikrasis skaičius turbūt didesnis[55].

Šaudyti civilius buvo daugiausia ***Einsatzgruppen*** užduotis, kurią jie jau vykdė Lenkijoje 1939 m. Kaip ir Lenkijoje, ***Einsatzgruppen*** buvo pavesta išžudyti tam tikras politines gyventojų grupes, kad sugriūtų valstybė. įkandin vermachto į Sovietų Sąjungą žengė keturios ***Einsatzgruppen: Einsatzgruppe A*** - paskui armijų grupę „Šiaurė" į Baltijos regioną Leningrado kryptimi, ***Einsatzgruppe B*** - paskui armijų grupę „Centras" per Baltarusiją Maskvos kryptimi, ***Einsatzgruppe C*** - paskui armijų grupę „Pietūs" į Ukrainą, o ***Einsatzgruppe D*** - įkandin 11-osios armijos į tolimuosius Ukrainos pietus. Kaip Heydrichas išaiškino 1941 m. liepos 2-osios telegramoje ir davė atitinkamus

nurodymus žodžiu, *Einsatzgruppen* turėjo nužudyti komunistų funkcionierius, žydus, užimančius pareigas partijos bei valstybės institucijose, ir kitus „pavojingus elementus". Padėtis su žmonių, priskirtų politiškai pavojingų asmenų kategorijai, šalinimu klostėsi taip pat kaip ir su „Alkio plano" įgyvendinimu: daugiausia šiai grupei priskirtų asmenų buvo nužudyta belaisvių stovyklose, kur nurodymą juos pašalinti įvykdyti lengviausia. Liepos viduryje buvo gauti nurodymai imtis masinių žudynių ir stalaguose bei dulaguose kalinamus tokius asmenis sušaudyti. 1941 m. rugsėjo 8 d. *Einsatzkommandos* buvo įsakyta atlikti karo belaisvių „atranką" ir sušaudyti valstybės ir partijos funkcionierius, politinius komisarus, inteligentus ir žydus. Spalį kariuomenės vyriausioji vadovybė suteikė *Einsatzkommandos* ir Saugumo policijai neribotą prieigą prie stovyklų[56].

Einsatzkommandos negalėjo labai kruopščiai patikrinti sovietų karo belaisvių. Jie kvosdavo juos kalinimo vietose, iš karto paėmus į nelaisvę. Jie įsakydavo, kad komisarai, komunistai ir žydai išeitų į priekį. Tada juos išvesdavo, sušaudydavo ir sumesdavo į duobes. Jie turėjo keletą vertėjų, ir jų prisiminimais atranka vykdavo šiek tiek atsainiai. Vokiečiai nelabai nusimanė apie Raudonosios armijos rangus ir pasižymėjimo ženklus, todėl iš pradžių painiojo trimitininkus su politiniais karininkais. Jie žinojo, kad karininkams leidžiama auginti ilgesnius plaukus negu eiliniams ir puskarininkiams, bet tai buvo abejotinas požymis. Dauguma tų vyrų jau seniai nebuvo matę kirpėjo. Vienintelė grupė, kuriai priklausantys asmenys tuo metu galėjo būti lengvai atpažinti, buvo vyriškosios lyties žydai; Vokiečiai apžiūrėdavo belaisvių penius, tikrindami, ar jie apipjaustyti. Labai retais atvejais žydams pavykdavo išsigelbėti tvirtinant, kad jie esą apipjaustyti musulmonai; dažniau apipjaustyti musulmonai būdavo sušaudomi kaip žydai. Vokiečių gydytojai, regis, noriai dalyvaudavo šioje procedūroje; medicina buvo labai nacifikuota profesija. Kaip atsiminė vienas gydytojas iš Chorolo stovyklos, „kiekvienam karininkui ir kareiviui tais laikais atrodė visiškai natūralu, kad šaudomi visi žydai". Po atrankų buvo sušaudyta bent penkiasdešimt tūkstančių sovietų žydų ir apytiksliai penkiasdešimt tūkstančių ne žydų[57].

Vokiečių įkurtose karo belaisvių stovyklose Rytuose žuvo kur kas daugiau žmonių negu koncentracijos stovyklose. Iš tikrųjų kontaktas su karo belaisviais pakeitė net esamų koncentracijos stovyklų pobūdį. Dachau, Buchenvaldas,

Zachsenhauzenas, Mauthauzenas ir Aušvicas, kai SS ėmė naudoti jas sovietų karo belaisviams žudyti, tapo mirties fabrikais. Apytiksliai aštuoni tūkstančiai sovietų belaisvių buvo nužudyta Aušvice, dešimt tūkstančių - Mauthauzene, aštuoniolika tūkstančių Zachsenhauzene. 1941 m. lapkritį Buchenvalde masinėms sovietų belaisvių žudynėms SS pritaikė metodą, kuris didesniu dviveidiškumu ir rafinuotumu stulbinamai priminė Didžiojo teroro laikų sovietų metodus. Belaisviai buvo vedami į vidury arklidės įrengtą, ryškiai apšviestą patalpą. Jiems atrodydavo, kad jie atsidūrė medicininės apžiūros kabinete, apsupti žmonių baltais chalatais - gydytojais apsimetusių esesininkų. Jie įsakydavo belaisviui atsistoti prie sienos tam tikroje vietoje, tariamai norėdami išmatuoti jo ūgį. Sienoje buvo statmenas plyšys, per kurį matydavosi belaisvio kaklas. Kitas esesininkas su pistoletu laukdavo gretimoje patalpoje. Kai kaklas priglusdavo prie plyšio, jis šaudavo. Tada lavonas būdavo įmetamas į trečiąją patalpą, „patikros kabinetas“ būdavo greitai išvalomas ir į vidų kviečiamas kitas belaisvis. Lavonai partijomis po trisdešimt penkis ar keturiasdešimt būdavo sunkvežimiu gabenami į krematoriumą: esesininkai taikė sovietų metodus ir padarė techninę pažangą[58].

Konservatyviais vertinimais, vokiečiai sušaudė pusę milijono sovietų karo belaisvių. Iš bado ar dėl blogo elgesio juos pervežant, mirė dar apytiksliai 2,6 milijono belaisvių. Iš viso jų žuvo maždaug 3,1 milijono. Šis brutalumas nepakirto sovietų santvarkos, priešingai, jis sustiprino sovietų kovinę dvasią. Politinių karininkų, komunistų ir žydų atranka buvo beprasmiška. Žmonių, jau patekusių į nelaisvę, nužudymas nelabai susilpnino sovietų valstybę. Priešingai, marinimo badu ir atrankų politika stiprino Raudonosios armijos pasipriešinimą. Žinodami, kad vokiečių nelaisvėje badaus ir mirs kankinama mirtimi, kareiviai kovojo dar atkakliau. Komunistai, žydai ir politiniai karininkai, žinodami, kad bus sušaudyti, taip pat neturėjo daug priežasčių pasiduoti. Sklindant žinioms apie vokiečių politiką, Sovietų Sąjungos gyventojai ėmė manyti, kad sovietų valdžia turbūt geresnė alternatyva[59].

1941 m. lapkritį, karui tęsiantis, kai vis daugiau vokiečių kareivių žuvo fronte ir turėjo būti pakeisti šauktiniais iš Vokietijos, Hitleris ir Göringas suprato, kad kai kurie karo belaisviai bus reikalingi kaip darbo jėga Reiche. Lapkričio 7-ąją Göringas įsakė vykdyti teigiamas atrankas (darbams). Karo

pabaigoje Vokietijoje dirbo daugiau kaip milijonas sovietų karo belaisvių. Jie buvo išsekinti blogo elgesio ir alkio. Kaip teigė vienas gailestingas vokietis: „Iš milijonų belaisvių tik keli tūkstančiai pajėgia dirbti. Neįtikėtinai daug jų mirė, daugelis serga dėmėtąja šiltine, o kiti tokie silpni ir iškankinti, kad yra visiškai nepajėgūs dirbti.“ Apytiksliai keturi šimtai tūkstančių iš darbams į Vokietiją pasiųstų belaisvių mirė[60].

Vertinant pagal vokiečių planus, invazija į Sovietų Sąjungą buvo visiškas fiasko. Buvo manyta, kad operacija „Barbarossa“ atneš „žaibišką pergalę“; 1941 m. rudens pabaigoje pergale nė nekvepėjo. Buvo manyta, kad invazija į Sovietų Sąjungą išspręs visas ekonomines problemas, bet anaiptol jų neišsprendė. Net okupuota Belgija (pavyzdžiui) teikė nacių Vokietijai daugiau ekonominės naudos. Buvo manyta, kad Sovietų Sąjungos gyventojai bus išnaikinti; iš tiesų svarbiausia ekonominė nauda iš Sovietų Sąjungos buvo darbo jėga. Taip pat buvo manyta, kad užkariauta Sovietų Sąjunga parūpins erdvę „Galutiniam sprendimui“, kuris turėjo išspręsti tai, ką naciai laikė žydų problema. Buvo manyta, kad žydai dirbs mirtinai sekinančius darbus Sovietų Sąjungoje, bus išsiųsti už Uralo kalnų ar ištremti į gulagą. Besigindama Sovietų Sąjunga 1941 m. vasarą padarė neįmanomą dar vieną Galutinio sprendimo variantą[61].

1941 m. pabaigoje nacių vadovybė jau buvo apsvarsčiusi keturias skirtingas Galutinio sprendimo versijas ir visų jų teko atsisakyti. Planas įkurti žydų rezervatą Liubline, Rytų Lenkijoje, 1939 m. lapkritį žlugo todėl, kad Generalinė gubernija buvo per arti, o padėtis joje pernelyg sudėtinga; vėlesnis planas perkelti žydus į Sovietų Sąjungą 1940 m. vasarį nepavyko todėl, kad Stalinas nebuvo suinteresuotas žydų atvykimu; Madagaskaro planas 1940 m. rugpjūtį žlugo, nes iš pradžių Lenkija, o paskui Britanija, užuot bendradarbiavusios, pasipriešino Vokietijai; dabar, 1941 m. lapkritį, žlugo ir priverstinio žydų perkėlimo į Sovietų Sąjungą planas, nes Vokietija nesunaikino sovietų valstybės. Invazija į SSRS ne tik „neišsprendė“, bet netgi užaštrino žydų „problemą“. Vokietijos užkariavimų zona Rytuose dabar apėmė iš esmės visą gausiausiai žydų gyvenamą pasaulio dalį. Okupavusi Lenkiją, Baltijos regioną ir vakarinę Sovietų Sąjungą, Vokietija ėmė valdyti pagrindines tradicinės žydų tėvynės Europoje žemes. Vokietijos valdomoje teritorijoje dabar gyveno apytiksliai

penki milijonai žydų. Išskyrus vėlyvąją Rusijos imperiją, jokia valstybė istorijoje niekada nevaldė tiek daug žydų kaip 1941 m. Vokietija[62].

Kai kurių iš stovyklų Rytuose paleistų sovietų belaisvių likimas rodė, kas laukia žydų. 1941 m. rugsėjo pradžioje Aušvice šimtai sovietų belaisvių buvo nunuodyti vandenilio cianidu, pesticidu (prekės pavadinimas *Zyklon B*), kuriuo anksčiau šioje stovykloje buvo dezinfekuojami lenkų belaisvių barakai. Vėliau *Zyklon B* Aušvice buvo uždusinta apytiksliai milijonas žydų. Maždaug tuo pat metu Zachsenhauzene kiti sovietų karo belaisviai buvo panaudoti bandant dujų furgoną. Jo išmetamosios dujos buvo pumpuojamos į furgono vidų, taip dusinant anglies viendeginiu viduje užrakintus žmones. Tą patį rudenį dujų furgonuose buvo žudomi žydai okupuotoje Sovietų Baltarusijoje ir okupuotoje Sovietų Ukrainoje. 1941 m. gruodį anglies viendeginis taip pat buvo panaudotas Chelmne pastatytame dujų furgone žudyti Lenkijos žydams prie Vokietijos prijungtose žemėse[63].

Iš terorizuojamų ir badaujančių karo belaisvių stovyklų gyventojų vokiečiai atrinko bent milijoną vyrų tarnauti kariuomenėje ir policijoje. Iš pradžių buvo planuota, kad žlugus sovietų vyriausybei jie padės vokiečiams kontroliuoti Sovietų Sąjungos teritoriją. Kai tai neįvyko, šiems Sovietų Sąjungos gyventojams buvo pavesta dalyvauti masiniuose nusikaltimuose, kuriuos Hitleris ir jo kolegos, karui tęsiantis, vykdė okupuotose teritorijose. Daugeliui buvusių belaisvių buvo įteikti kastuvai ir liepta kasti griovius, prie kurių vokiečiai šaudė žydus. Kiti buvo užverbuoti į policijos struktūras, kurios ieškojo žydų. Kai kuriuos belaisvius vokiečiai nusiuntė į Travnikų mokomąją stovyklą, kur jie išmoko tarnauti sargybiniais. Šie Sovietų Sąjungos gyventojai ir karo veteranai, perkvalifikuoti tarnauti nacių Vokietijai, 1942 m. praleido trijuose okupuotos Lenkijos mirties fabrikuose - Treblinkoje, Sobibore ir Bežece, kur daugiau kaip milijonas Lenkijos žydų buvo nunuodyta dujomis[64].

Taip kai kurie žmonės, išgyvenę vieną vokiečių žudymo politiką, tapo kitos žudikiškos politikos bendrininkais, kai karas, kurio tikslas buvo sunaikinti Sovietų Sąjungą, tapo karu, kurio tikslas - išžudyti žydus.

6 SKYRIUS

GALUTINIS SPRENDIMAS

Susidūrusios su Sovietų Sąjunga Hitlerio utopijos subyrėjo, bet jos buvo ne atmestos, o gerokai pakoreguotos. Jis buvo Vadas, ir jo pakalikų padėtis priklausė nuo gebėjimo nuspėti ir suprasti jo valią. Kai ši valia sutikdavo pasipriešinimą, kaip atsitiko Rytų fronte antroje 1941 m. pusėje, tokių žmonių kaip Göringas, Himmleris ir Heydrichas užduotis buvo pertvarkyti Hitlerio idėjas taip, kad būtų patvirtintas jo genialumas - o kartu ir jų padėtis nacių režime. 1941 m. vasarą gyvavo keturios utopijos: žaibiška pergalė, kuri turėjo sunaikinti Sovietų Sąjungą per kelias savaites; „Alkio planas“, pagal kurį per kelis mėnesius iš bado turėjo mirti trisdešimt milijonų žmonių; Galutinis sprendimas, kuris po karo turėjo pašalinti Europos žydus; ir generalinis planas „Rytai“, kuris vakarinę Sovietų Sąjungą turėjo paversti Vokietijos kolonija. Praėjus šešiems mėnesiams nuo operacijos „Barbarossa“ pradžios, Hitleris performulavo karinius tikslus taip, kad prioritetu tapo fizinis žydų išnaikinimas. Tuo metu jo artimiausi bendrininkai jau buvo ėmęsi ideologinių ir administracinių iniciatyvų, reikalingų įgyvendinti tokį norą[1].

Žaibiškos pergalės pasiekti nepavyko. Nors milijonai sovietų gyventojų buvo marinami badu, įgyvendinti „Alkio planą“ pasirodė neįmanoma. Generalinį planą „Rytai“ ir visus kitus pokario kolonizacijos planų variantus teko atidėti. Šioms utopijoms sklaidantis nacių šulų politinė ateitis priklausė nuo to, ar pavyks įgyvendinti nors dalį fantazijų. Matydami, kaip žlunga jų planai, Göringas, Himmleris ir Heydrichas ieškojo būdų įrodyti, kad jie vis dar reikalingi. Už ekonomiką ir „Alkio planą" atsakingam Göringui sekėsi prasčiausiai. Laikomas „antruoju žmogumi Reiche“ ir Hitlerio įpėdiniu, Göringas buvo nepaprastai garsus Vokietijoje, bet Rytuose jo vaidmuo buvo kur kas mažesnis. Kai ekonomika tapo ne tiek didžių planų pokario laikotarpiui kūrimo, kiek improvizacijų, kaip tęsti karą, klausimu, Göringas prarado svarbiau-

sio žmogaus statusą, o jo vietą užėmė Albertas Speeras. Skirtingai nei Göringas, Heydrichas ir Himmleris sugebėjo panaudoti nepalankią situaciją mūšio laukuose savo naudai ir performulavo Galutinį sprendimą taip, kad jis galėtų būti įgyvendintas per karą, kuris vyko ne pagal planą. Jie suprato, kad karas betampąs, kaip Hitleris ėmė kalbėti 1941 m. rugpjūtį, „karu su žydais"[2].

Himmleris ir Heydrichas žydų pašalinimą laikė savo uždaviniu. 1941 m. liepos 31-ąją Heydrichas gavo oficialų Göringo įgaliojimą suformuluoti Galutinį sprendimą. Jis vis dar apsiribojo ankstesnių deportacijos planų koordinacija su Heydricho planu priversti žydus dirbti mirtinai sekinančius darbus užkariautose Sovietų Sąjungos rytų teritorijose. 1941 m. lapkritį, kai Heydrichas pabandė surengti susitikimą Vanzė, norėdamas suderinti Galutinį sprendimą, jis vis dar turėjo galvoje tokią jo viziją. Žydai, kurie negalėjo dirbti, turėjo būti priversti išnykti. Žydai, gebantys dirbti fizinės jėgos reikalaujančius darbus, turėjo iki mirties dirbti kur nors užkariautoje Sovietų Sąjungoje. Heydricho požiūrio laikėsi daugelis Vokietijos vyriausybės narių, tačiau planui įgyvendinti laikas nebuvo tinkamas. Rytų reikalų ministerija, prižiūrinti rugsėjį įkurtus civilinius okupacinės valdžios organus, laikė savaime suprantama, kad žydai turi dingti. Jos vadovas Alfredas Rosenbergas lapkritį kalbėjo apie „biologinį žydijos pašalinimą iš Europos". Tai galima buvo pasiekti išsiunčiant žydus už Uralo kalnų, rytinės Europos sienos. Bet 1941 m. lapkritį Heydricho pavergimo ir deportacijos viziją aptemdė tam tikro neaiškumo debesys, nes Vokietija nesunaikino Sovietų Sąjungos, o Stalinas vis dar kontroliavo didžiąją jos teritorijos dalį[3].

Kol Heydrichas vykdė biurokratinius pasirengimus Berlyne, Himmleris sumaniausiai išrinko praktiškus ir prestižinius dėmenis iš Hitlerio utopinio mąstymo. Iš „Alkio plano" jis paėmė perteklinių gyventojų ir nenaudingų valgytojų kategorijas ir pasiūlė taupyti kalorijas žydų sąskaita. Iš žaibiškos pergalės plano jis išsirinko keturias *Einsatzgruppen*. Joms buvo paskirta užduotis žudyti sovietų elitą, kad paskubintų Sovietų Sąjungos žlugimą. Jų pirminė misija nenumatė žudyti visus žydus. Invazijos pradžioje *Einsatzgruppen* neturėjo tokio įsakymo, o jų narių skaičius buvo per mažas. Bet jos turėjo civilių žudymo patirtį, galėjo rasti vietinių pagalbininkų, o jų gretas buvo galima sustiprinti. Iš generalinio plano „Rytai" Himmleris išrinko Tvarkos policijos ir tūkstančių vietos kolaborantų batalionus. Jų pirminė užduotis buvo padė-

ti kontroliuoti užkariautą Sovietų Sąjungą, tačiau 1941 m. rugpjūtį jie tapo žmogiškaisiais ištekliais, kurie leido vokiečiams masiškai šaudyti žydus. Šios institucijos, palaikomos vermachto ir jo Lauko policijos, leido vokiečiams iki metų pabaigos nužudyti apytiksliai milijoną žydų į rytus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos[4].

Himmleriui pasisekė, nes jis suvokė nacių utopijų, kurios sukosi Hitlerio galvoje kaip tik tada, kai jo valia susidūrė su ryžtingiausiu pasaulio pasipriešinimu, kraštutinumus. Himmleris padarė Galutinį sprendimą radikalesnį, perkeldamas jį iš pokario laikotarpio į patį karą ir parodydamas (po keturių ankstesnių deportacijos planų nesėkmės), kaip jis gali būti įgyvendinamas: masiškai šaudant civilius žydus. Jo prestižas beveik nenukentėjo dėl žaibiškos pergalės ir „Alkio plano" nesėkmių, nes už jų įgyvendinimą buvo atsakingas vermachtas ir ekonominės valdžios organai. Tačiau net ir perkėlęs Galutinį sprendimą į įgyvendinamų sumanymų sritį, Himmleris vis dar puoselėjo svajonę įgyvendinti generalinį planą „Rytai", Hitlerio „Rojaus sodą". Jo įsakymu buvo rengiamos naujos šio plano versijos ir organizuota bandomoji deportacija į Liublino apygardą Generalinėje gubernijoje, o progai pasitaikius, jis ragindavo Hitlerį griauti miestus iki pamatų[5].

1941 m. vasarą ir rudenį Himmleris atmesdavo neįmanomus sumanymus, svarstydavo tuos, kurie jam atrodė šlovingiausi, ir darė tai, kas galėjo būti padaryta: žudė žydus į rytus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos okupuotoje Rytų Lenkijoje, Baltijos valstybėse ir Sovietų Sąjungoje. Skelbdamasis įgyvendinąs nacių doktriną ir pasinaudodamas tais mėnesiais vokiečių valdžią užgriuvusiais sunkumais, Himmleris ir SS nustelbė civilinius ir karinius valdžios organus užimtoje Sovietų Sąjungoje ir Vokietijos imperijoje. „Rytai priklauso SS", - pareiškė Himmleris[6].

O dar labai neseniai Rytai priklausė NKVD. Viena iš Himmlerio sėkmės paslapčių buvo ta, kad jis sugebėjo panaudoti sovietų valdžios palikimą tose vietose, kur ji buvo ką tik įvesta.

Pirmosiose per operaciją „Barbarossa" pasiektose žemėse vokiečių kareiviai buvo antrieji karo okupantai. Pirmosios 1941 m. vasarą vokiečiams atitekusios žemės buvo teritorijos, kurias Vokietija suteikė Sovietų Sąjungai pagal

1939 m. rugsėjo sutartį dėl sienų ir draugystės: buvusi Rytų Lenkija, Lietuva, Latvija, ir Estija, tuo laiku prijungtos prie Sovietų Sąjungos. Kitaip tariant, per operaciją „Barbarossa" vokiečių kariuomenė iš pradžių įžengė į žemes, kurios iki 1939 ar 1940 m. buvo nepriklausomos valstybės, ir tik tada įsibrovė į prieškario Sovietų Sąjungą. O Vokietijos sąjungininkė Rumunija užkariavo teritorijas, kurias Sovietų Sąjunga iš jos buvo atėmusi 1940 m.[7]

Dvigubai okupuotų, iš pradžių sovietų, paskui vokiečių, šių žemių gyventojų patirtis buvo labai sudėtinga ir pavojinga. Viena okupacija gali padaryti visuomenei ištisas kartas neužgyjančių žaizdų; dviguba okupacija yra dar skausmingesnė ir sukelia susiskaldymą. Ji sukūrė pavojus ir pagundas, kurios buvo nežinomos Vakaruose. Vienų svetimų valdytojų pasitraukimas reiškė tik naujų valdytojų atvykimą. Kai svetima kariuomenė pasitraukė, žmonės turėjo galvoti ne apie taikų gyvenimą, o apie kito okupanto politiką. Jie turėjo rasti, kaip apsisaugoti nuo persekiojimo už ryšius su pirmaisiais okupantais, kai atvyks kiti, ir nuspręsti, kaip elgtis vienos okupacijos sąlygomis, laukiant kitos. Skirtingoms gyventojų grupėms šios alternatyvos galėjo turėti skirtingas reikšmes. Lietuviai (pavyzdžiui) sovietų pasitraukimą 1941 m. galėjo laikyti išlaisvinimu, tačiau Lietuvos žydai į vokiečių įsiveržimą kaip į išlaisvinimą žiūrėti negalėjo.

Kai 1941 m. birželio pabaigoje į Lietuvą įžengė vokiečių kariai, ji jau buvo patyrusi dvi dideles transformacijas. Dar būdama nepriklausoma valstybė, Lietuva, rodės, turėjo naudos iš 1939 m. rugpjūčio Molotovo-Ribbentropo pakto. 1939 m. rugsėjo sutartis dėl sienų ir draugystės priskyrė Lietuvą Sovietų Sąjungai, tačiau lietuviai to negalėjo žinoti. Lietuvos vadovybė tą mėnesį matė visiškai ką kita: nacių Vokietija ir Sovietų Sąjunga sunaikino Lenkiją, kuri visą tarpukario laikotarpį buvo Lietuvos priešininkė. Lietuvos vyriausybė Vilnių, tarpukario Lenkijos miestą, laikė savo sostine. Lietuva, pati nedalyvaudama jokiuose karo veiksmuose, 1939 m. rugsėjį gavo lenkų žemes. 1939 m. spalį Sovietų Sąjunga atidavė Lietuvai Vilnių ir aplinkines vietoves (2750 kvadratinių mylių, 457 500 žmonių). Vilniaus ir kitų buvusių Lenkijos teritorijų kaina Sovietų Sąjunga įgijo teisę Lietuvos teritorijoje turėti karines bazes[8].

Tada, praėjus vos pusei metų, kai Stalino dėka Lietuva padidėjo, šis tariamas sovietų geradaris ją užkariavo. 1940 m. birželį Stalinas užgrobė valdžią Lietuvoje ir kitose Baltijos valstybėse - Latvijoje ir Estijoje, ir skubiai prijungė

jas prie Sovietų Sąjungos. Po šios aneksijos sovietai iš Lietuvos ištrėmė apytiksliai dvidešimt vieną tūkstantį žmonių, tarp jų daug Lietuvos elito atstovų. Lietuvos premjeras ir Lietuvos užsienio reikalų ministras buvo tarp tūkstančių kitų tremtinių. Kai kurie Lietuvos politiniai ir kariniai vadovai išvengė gulago pabėgdami į Vokietiją. Daugelis jų iš ankstesnių laikų turėjo ryšių Berlyne ir visi skaudžiai nukentėjo nuo sovietų agresijos. Vokietija Lietuvos politinių emigrantų sluoksniuose palaikė dešiniuosius nacionalistus ir rengė kai kuriuos iš jų dalyvauti invazijoje į Sovietų Sąjungą[9].

Taigi kai Vokietija 1941 m. birželį įsiveržė į Sovietų Sąjungą, Lietuvos padėtis buvo unikali. Ji gavo naudos iš Molotovo-Ribbentropo pakto, paskui ją užkariavo sovietai, o dabar okupavo vokiečiai. Po negailestingos sovietų oku-

pacijos metų daugelis lietuvių sveikino šį pokytį; Lietuvos žydų tarp jų buvo mažai. 1941 m. birželį Lietuvoje gyveno du šimtai tūkstančių žydų (maždaug tiek pat, kiek ir Vokietijoje). Vokiečiai įžengė į Lietuvą kartu su savo atrinktais lietuviais nacionalistais ir sutiko vietos gyventojus, kurie norėjo tikėti ar veikti taip, tarytum jie tikėtų, kad už sovietų represijas atsakingi žydai. Sovietai trėmė lietuvius tą patį mėnesį, kai į Lietuvą įžengė vokiečių kariuomenė, o NKVD kalėjimuose juos šaudė vos prieš kelias dienas iki atvykstant vokiečiams. Lietuvos diplomatas Kazys Škirpa rėmėsi šiomis kančiomis radijo laidose, skatindamas minias žudyti. Liepos pradžioje per kruvinus lietuvių surengtus pogromus buvo nužudyta apytiksliai 2500 žydų[10].

Išmokytų kolaborantų ir vietos gyventojų remiami vokiečių žudikai Lietuvoje talkininkų turėjo į valias. ***Einsatzgruppe A*** ir į tarnybą priimti vietos kolaborantai greitai viršijo pirminiuose nurodymuose nustatytą užduotį žudyti tam tikras pareigas užimančius žydus. ***Einsatzgruppe A*** atėjo į Lietuvą įkandin armijų grupės „Šiaurė". Į šią grupę įeinančiai ***Einsatzkommando*** *3*, atsakingai už svarbiausią Lietuvos miestą Kauną, pagalbininkų tikrai netrūko. Šios komandos personalą sudarė tik 139 žmonės, įskaitant keturiasdešimt keturis sekretorius ir vairuotojus. Per ateinančias savaites ir mėnesius vokiečiai vežė lietuvius į žudynių vietas aplink Kauną. 1941 m. liepos 4-ąją lietuvių daliniai žudė žydus jau prižiūrimi ir vadovaujami vokiečių. Jau gruodžio 1-ąją ***Einsatzkommando*** *2* manė, kad žydų problema Lietuvoje išspręsta. Ji raportavo, kad buvo nužudyti 133 346 asmenys, iš kurių apytiksliai 114 856 žydai. Nepaisant Škirpos norų, šios žudynės visai nepadėjo pasiekti lietuvių politinių tikslų. Kai Škirpa pabandė paskelbti nepriklausomą Lietuvos valstybę, jam buvo paskirtas namų areštas[11].

Vilniaus miestas buvo nepriklausomos Lenkijos šiaurės rytų metropolijos centras ir trumpai nepriklausomos bei Sovietų Lietuvos sostinė. Tačiau per visus šiuos pokyčius, o tiksliau - per visą pusę tūkstantmečio, Vilnius buvo ir dar šis tas: žydų civilizacijos, žinomos kaip Šiaurės Jeruzalė, centras. Prasidėjus karui, šiame mieste gyveno apytiksliai septyniasdešimt tūkstančių žydų. Už likusią Lietuvos dalį ir kitas Baltijos valstybes buvo atsakinga ***Einsatzgruppe A***, o Vilniaus kraštas (kartu su Sovietų Baltarusija) priskirtas ***Einsatzgruppe B***. Išžudyti Vilniaus žydus buvo pavesta šiai grupei priklausančiam būriui ***Einsatzkommando*** *9*. Vilniuje žydai buvo šaudomi Panerių miške, visai šalia

miesto. 1941 m. liepos 23-iąją vokiečiai surinko lietuvių pagalbininkus, kurie nuvedė žydų kolonas į Panerius. Ten žydai grupėmis po dvylika-dvidešimt žmonių buvo atvedami prie duobės krašto, kur turėdavo atiduoti vertingus daiktus ir drabužius. Jų auksiniai dantys buvo išlupami jėga. Paneriuose buvo sušaudyta apytiksliai 72 000 žydų iš Vilniaus ir kitų vietovių (ir maždaug aštuoni tūkstančiai ne žydų - lenkų bei lietuvių)[12].

Ita Straż buvo viena iš nedaugelio išlikusių gyvų Vilniaus žydų. Lietuvių policininkai nutempė ją prie duobės, jau pilnos lavonų. Tuomet devyniolikmetė, ji pagalvojo: „Tai galas. Ir ką aš mačiau gyvenime?" Kulka jos nekliudė, bet iš baimės ji nukrito į duobę. Paskui ją uždengė lavonai žmonių, kurie buvo sušaudyti vėliau. Kažkas ėjo per lavonų krūvą ir šaudė žemyn, kad niekas neliktų gyvas. Kulka pataikė jai į ranką, bet ji tylėjo. Paskui ji išsliaužė iš duobės: „Buvau basa. Ėjau per lavonus labai ilgai. Atrodė, lavonų krūvos niekada nesibaigs."[13]

Kaimyninė Latvija taip pat buvo prijungta prie Sovietų Sąjungos tik metus prieš vokiečių invaziją. Apytiksliai dvidešimt vienas tūkstantis Latvijos gyventojų (daugelis iš jų Latvijos žydai) buvo sovietų ištremti vos kelios savaitės prieš pasirodant vokiečiams. Kai vermachtas priartėjo prie Rygos, NKVD šaudė latvių kalinius. Pagrindinis vokiečių kolaborantas čia buvo Viktoras Arajas, latvių nacionalistas (vokietis iš motinos pusės), atsitiktinumo valia pažįstantis vertėją, kurį vokiečių policijos pajėgos pasiėmė į Rygą. Jam buvo leista suformuoti Arajo *Commando*, kuri 1941 m. liepos pradžioje Rygos sinagogoje sudegino žydus gyvus. Kai vokiečiai organizavo masines žudynes, jis rūpinosi, kad jas vykdyti būtų parinkti tie latvių šauliai, kurių šeimos nukentėjo valdant sovietams. Liepą, prižiūrimi *Einsatzgruppe A* vadų, Arajo *Commando* nuvarė Rygos žydus į gretimą Bikernieku mišką ir juos sušaudė. Vokiečiai iš pradžių atlikdavo „parodomąjį sušaudymą", o paskui darbą perleisdavo Arajo *Commando*. Tokių latvių padedami vokiečiai iki 1941 m. pabaigos nužudė bent 69 750 iš 80 000 Latvijos žydų[14].

Estijos, trečiosios Baltijos valstybės, gyventojai jautėsi ne mažiau pažeminti po sovietų okupacijos negu lietuviai ir latviai, o gal ir dar labiau. Skirtingai nuo Vilniaus ir Rygos, Talinas net iš dalies nemobilizavo savo kariuomenės prieš pasiduodamas sovietams 1940 m. Jis pakluso sovietų reikalavimams

anksčiau už kitas Baltijos valstybes, taip sutrukdydamas imtis nors kokių diplomatinių regioninio solidarumo veiksmų. Sovietai ištrėmė apytiksliai 11 200 estų, tarp jų didžiąją dalį politinių vadovų. Estijoje *Einsatzgruppe* taip pat nekilo jokių sunkumų rasti vietos kolaborantų. Estai, kurie priešinosi sovietams miškuose, dabar prisijungė prie vokiečių vadovaujamos Savigynos *Commando*. Į ją įstojo ir tie estai, kurie kolaboravo su sovietais, taip bandydami pataisyti savo reputaciją.

Estai sutiko vokiečius kaip išvaduotojus, o vokiečiai atsilygindami už tai žiūrėjo į estus kaip į rasiškai geresnius ne tik už žydus, bet ir už kitas Baltijos tautas. Žydų Estijoje buvo labai nedaug. Estai iš Savigynos *Commando* išžudė visus vokiečių nurodymu rastus 963 Estijos žydus. Estijoje žudynės ir pogromai tęsėsi ir kai žydų nebeliko. Apytiksliai penki tūkstančiai ne žydų estų buvo nužudyti kaltinant bendradarbiavus su sovietų režimu[15].

Pradėję kurti savo imperiją rytinėje Molotovo-Ribbentropo linijos pusėje, vokiečiai aptiko šviežius sovietų valstybės kūrimo pėdsakus. Buvusios Rytų Lenkijos teritorijose šie ženklai buvo net ryškesni. Estija, Latvija ir Lietuva buvo inkorporuotos į Sovietų Sąjungą metus prieš vokiečių invaziją, 1940 m. birželį, o Rytų Lenkija buvo sovietų aneksuota devyniais mėnesiais anksčiau, 1939 m. rugsėjį. Čia vokiečiai atrado socialinės transformacijos įrodymą. Pramonė buvo nacionalizuota, kai kurie ūkiai kolektyvizuoti, o vietos elitas beveik sunaikintas. Sovietai ištrėmė daugiau kaip tris šimtus tūkstančių Lenkijos piliečių ir dar dešimtis tūkstančių sušaudė. Vokiečių invazija paskatino NKVD sušaudyti apytiksliai 9817 įkalintų Lenkijos piliečių, kad šie nepatektų į vokiečių rankas. 1941 m. vasarą įžengę į vakarinę Sovietų Sąjungą, vokiečiai NKVD kalėjimuose rado daugybę neseniai nužudytų žmonių kūnų. Kad galėtų panaudoti šiuos kalėjimus savo tikslams, vokiečiams teko pašalinti lavonus[16].

Sovietų masinės žudynės suteikė peno vokiečių propagandai. Naciai siekė įteigti, kad dėl kančių sovietų valdymo laikais kalti buvo žydai, ir jų teiginiai susilaukė atgarsio. Ir įtikinti vokiečių agitacijos, ir padarę tokią išvadą patys, daugelis žmonių tarpukario Europoje siejo žydus su komunizmu. Tarpukario komunistų partijos iš tikrųjų buvo labai žydiškos, ypač jų vadovybė, ir šis faktas jau dvidešimt metų buvo aptariamas daugelyje spaudos leidinių visoje Europoje. Dešiniosios partijos dar labiau užaštrino šį klausimą, teigdamos, kad

jeigu tarp komunistų yra daug žydų, vadinasi, daugelis žydų yra komunistai. Šie du teiginiai labai skirtingi; antrasis apskritai neatitiko tikrovės. Žydai net prieš karą buvo kaltinami nacionalinių valstybių negerovėmis; kai prasidėjo karas ir per sovietų ar vokiečių invaziją nacionalinės valstybės neteko nepriklausomybės, pagunda visas kaltes priskirti tokiam atpirkimo ožiui buvo dar didesnė. Estai, latviai, lietuviai ir lenkai prarado ne tik nepriklausomas valstybes, sukurtas savo tautoms, bet ir savo statusą bei vietos valdžią. Daugeliu atvejų jie atidavė visa tai be didesnio pasipriešinimo. Dėl to nacių propaganda jiems skambėjo dvigubai patraukliau: pralaimėti sovietų komunistams nebuvo gėda, nes juos rėmė galingas pasaulio žydų sąmokslas; bet kadangi dėl komunizmo galiausiai buvo kalti žydai, dabar buvo teisinga juos žudyti[17].

Teritorijoje, kuri nuo Baltijos jūros lanku driekėsi pietų link iki Juodosios jūros, 1941 m. paskutinę birželio ir pirmąją liepos savaitę kilo smurtas prieš žydus. Lietuvoje ir Latvijoje, kur vokiečiai galėjo patraukti į savo pusę vietos nacionalistus ir bent jau kurį laiką vaizduoti save visų valstybių išlaisvintojais, propagandos atgarsis buvo didesnis, o vietos gyventojai žydų žudynėse dalyvavo aktyviau. Kai kuriose svarbiose buvusios Rytų Lenkijos vietose, tokiose kaip Balstogė, vokiečiai stambias žudynes vykdė savo jėgomis, taip rodydami savotišką pavyzdį. Balstogė, įsikūręs visai šalia Molotovo-Ribbentropo linijos rytinės pusės, buvo Šiaurės Rytų Lenkijos miestas, vėliau priskirtas Sovietų Baltarusijai. Kai birželio 27-ąją miestą užėmė vermachtas, 309-asis Tvarkos policijos batalionas iš karto ėmė plėšti ir žudyti civilius. Vokiečių policininkai nužudė apytiksliai tris šimtus žydų ir paliko jų kūnus gulėti netoli miesto. Paskui jie dar kelis šimtus žydų suvarė į sinagogą ir padegė ją, o tuos, kurie bandė pabėgti, nušovė. Per dvi kitas savaites vietos lenkai dalyvavo apytiksliai trisdešimtyje pogromų Balstogės regione. Tuo metu į Balstogę atvykęs Himmleris davė nurodymą su žydais elgtis kaip su partizanais. Liepos 8-11 d. Tvarkos policija tūkstantį žydų vyrų iš Balstogės nuvedė į miesto apylinkes ir sušaudė[18].

Pietiniuose buvusios Rytų Lenkijos regionuose, kur gyventojų daugumą sudarė ukrainiečiai, vokiečiai apeliavo į ukrainietišką nacionalizmą. Čia vokiečiai kaltino žydus už sovietų vykdytą ukrainiečių priespaudą. Kremenecyje, kur buvo rasta daugiau kaip šimtas nužudytų kalinių, per pogromą buvo nužudyta apytiksliai 130 žydų. Lucke, kur apytiksliai 2800 kalinių buvo sušaudyti kulkosvaidžiu, vokiečiai nužudė du tūkstančius žydų ir pavadino tai

kerštu už skriaudas, kurias ukrainiečiams padarė žydų komunistai. Lvove, kur NKVD kalėjime buvo rasta apytiksliai 2500 nužudytų kalinių, ***Einsatzgruppe C*** ir vietos ginkluoti būriai surengė pogromą, kuris truko ištisas dienas. Vokiečiai pateikė NKVD aukas kaip žydų slaptosios policijos nužudytus ukrainiečius: iš tikrųjų dalis aukų buvo lenkai ir žydai (o dauguma saugumiečių turbūt buvo rusai ir ukrainiečiai). Vienas vyras, priklausęs kitai ***Einsatzgruppen,*** dienoraštyje taip aprašė 1941 m. liepos 5-osios vaizdus: „Šimtai žydų bėga gatve kruvinais veidais, praskeltomis galvomis ir kabančiomis akimis." Per pirmąsias kelias karo dienas vietos ginkluoti būriai ir savo iniciatyva, ir įvairiais būdais remiami bei skatinami vokiečių per pogromus nužudė ir sukurstė kitus vietos gyventojus nužudyti apytiksliai 19 655 žydus[19].

Politinis išskaičiavimas ir vietos gyventojų kančios iki galo nepaaiškina, kodėl žmonės dalyvavo šiuose pogromuose. Smurtas prieš žydus padėjo suartinti vokiečius ir vietinius ne žydų tautybės gyventojus. Kaip ir norėjo vokiečiai, pyktis buvo nukreiptas prieš žydus, o ne prieš kolaborantus su sovietų režimu. Žmonės, kurie atsiliepė į vokiečių raginimus žudyti žydus, žinojo, kad jie įsiteikia savo naujiesiems šeimininkams, nepaisant to, ar jie tikėjo, kad žydai kalti dėl jų patirtų skriaudų, ar ne. Savo veiksmais jie patvirtindavo nacių pasaulėžiūrą. Žydų žudymo - keršijant už NKVD egzekucijas - aktas patvirtino nacistinį požiūrį, kad Sovietų Sąjunga esanti žydiška valstybė. Smurtas žydų atžvilgiu taip pat leido vietos gyventojams estams, latviams, lietuviams, ukrainiečiams, baltarusiams ir lenkams, kurie bendradarbiavo su sovietų režimu, patiems neprisiimti už tai kaltės. Mintis, kad tik žydai tarnavo komunistams, buvo patogi ne tik okupantams, bet ir kai kuriems okupuotiesiems[20].

Tačiau ši dvasinė nacifikacija nebūtų vykusi taip sklandžiai, jeigu nebūtų buvę akivaizdžių sovietų žiaurumo įrodymų. Vietovės, kuriose vyko pogromai, neseniai buvo prijungtos prie Sovietų Sąjungos, jose neseniai buvo įkurta sovietų valdžia, o sovietų prievartos organai rengė suėmimus, egzekucijas ir trėmimus. Žydų pogromai buvo bendras kūrinys, nacių išleistas sovietų tekstas[21].

Susidurti su sovietų smurtu rytinėje Molotovo-Ribbentropo linijos pusėje buvo paranku SS ir jos vadovams. Himmleris ir Heydrichas visada teigdavo,

kad gyvenimas yra ideologijų susidūrimas ir kad tradicinis europietiškas teisės normų supratimas turi užleisti vietą negailestingam smurtui, kuris reikalingas siekiant sunaikinti rasinį ir ideologinį priešą Rytuose. Policininkai, tradiciniai Vokietijos įstatymų saugotojai, turėjo tapti „ideologiniais kareiviais“. Taigi prieš karą Himmleris ir Heydrichas atliko policijoje valymą ir pašalino iš jos gretų žmones, kurie jiems atrodė nepatikimi, skatino policininkus stoti į SS ir įspraudė SS ir Saugumo policiją (Kriminalinę policiją ir gestapą) į vieną valdymo struktūrą. Jų tikslas buvo sukurti suvienytas pajėgas, skirtas prevenciniam rasiniam karui. Kai Vokietija užpuolė Sovietų Sąjungą, apytiksliai trečdalis Vokietijos policininkų, turinčių karininkų laipsnį, priklausė SS ir maždaug du trečdaliai jų priklausė Nacionalsocialistų partijai[22].

Netikėtas Vokietijos puolimas užklupo NKVD nepasiruošusią ir atskleidė Rytus kaip savivalės žemę, puikiai tinkančią naujai vokiečių tvarkai įvesti. NKVD, paprastai veikusi slapta, buvo demaskuota kaip kalinių žudikė. Vokiečiai prasiveržė pro mistifikacijų, slaptumo ir apsimetinėjimo lygmenis, kurie dengė 1937-1938 ir 1930-1933 m. (daug didesnius) sovietų nusikaltimus. Vokiečiai (kartu su savo sąjungininkais) buvo vienintelė jėga, kada nors taip prasiskverbusi į Sovietų Sąjungos teritoriją, taigi vieninteliai, galintys pateikti tokį tiesioginį stalinistų vykdytų žudynių įrodymą. O kadangi šiuos nusikaltimus atskleidė vokiečiai, žudynės kalėjimuose pirmiausia tapo politika ir tik paskui istorija. Propagandai panaudotų faktų beveik neįmanoma atnarplioti nuo jų pirminio pateikimo politikos.

Remdamosi akivaizdžiais sovietų smurto įrodymais, vokiečių teisėtvarkos pajėgos galėjo skelbtis atitaisančios sovietų nusikaltimus ir vykdyti savuosius. Tai, ką vokiečiai aptiko tose dvigubai okupuotose žemėse, atsižvelgiant į jiems įdiegtą ideologiją, atrodė gana dėsninga. Atrodė, kad atskleisti žiaurumai patvirtina jiems diegtą nuostatą ir požiūrį: kad sovietų režimas nusikalstamas, o jį valdo savo naudos siekiantys žydai. Sovietų žiaurumai padėjo vokiečių esesininkams, policininkams ir kareiviams savo pačių akyse pateisinti politines priemones, kurias jiems netrukus buvo pavesta įgyvendinti: žydų moterų ir vaikų žudymą. Tačiau kalinių sušaudymas, nors ir labai reikšmingas vietos gyventojams, kurie patyrė sovietų žiaurumus, nacių vadovams buvo veikiau katalizatorius negu priežastis.

1941 m. liepą Himmleris troško parodyti savo šeimininkui Hitleriui, kad jis priprato prie tamsesniosios nacionalsocializmo pusės ir yra pasirengęs vykdyti visiško negailestingumo politiką. Jo SS ir policija naujosiose Rytų kolonijose varžėsi dėl valdžios su karinės ir civilinės okupacinės valdžios institucijomis. Jis taip pat asmeniškai varžėsi dėl Hitlerio malonės su Göringu, kurio ekonominės ekspansijos planai, karui prasidėjus, jau neatrodė įtikimi. Himmleris parodė, kad sušaudyti žmones kur kas lengviau negu marinti juos badu, ištremti ar priversti vergauti. Kaip Reicho komisaras vokiškumo stiprinimo klausimams, Himmleris turėjo įgaliojimus spręsti rasines problemas tik okupuotoje Lenkijoje, o ne okupuotoje Sovietų Sąjungoje. Tačiau kai Vokietijos pajėgos įžengė į prieškario Sovietų Sąjungą, Himmleris ėmė elgtis taip, tarytum juos turėtų, ir naudodamas savo, kaip policijos ir SS vadovo, valdžią pradėjo vykdyti rasinės pertvarkos politiką, kuri rėmėsi žudikišku smurtu[23].

1941 m. liepą Himmleris asmeniškai apkeliavo visą vakarinę Sovietų Sąjungą, kad perteiktų naująją liniją: žudyti reikia ne tik žydų vyrus, bet ir žydų moteris bei vaikus. Policijos pajėgos vietose reagavo nedelsiant. ***Einsatzgruppe C***, kuri atėjo į Ukrainą įkandin armijų grupės „Pietūs", masiškai žudė žydus ne taip sparčiai kaip ***Einsatzgruppe A*** (Baltijos valstybėse) ir ***Einsatzgruppe B*** (Vilniuje ir Baltarusijoje). Tačiau paskui, Himmlerio paraginta, ***Einsatzgruppe C*** rugpjūtį ir rugsėjį nužudė apytiksliai šešiasdešimt tūkstančių žydų. Šios žudynės buvo organizuotos kaip sušaudymai, o ne kaip pogromai. ***Einsatzgruppe C*** priklausanti ***Einsatzkommando 5*** liepos 21-ąją net skundėsi, kad vietos ukrainiečių ir vokiečių kareivių surengtas pogromas sutrukdė jiems sušaudyti Umanės žydus. Tačiau per kitas dvi dienas ***Einsatzkommando 5*** vis dėlto sušaudė apytiksliai 1400 Umanės žydų (paliko tik keletą moterų, kurios turėjo iš žydų kapinių nešioti antkapius ir grįsti jais kelią). ***Einsatzgruppe C*** priklausanti ***Einsatzkommando 6***, atrodo, nežudė moterų ir vaikų, kol jos inspektuoti neatvyko pats Himmleris[24].

Žudyti moteris ir vaikus trukdė psichologinis barjeras, ir Himmleris ėmėsi visų priemonių jam pralaužti. Kol ***Einsatzgruppen*** daugiausia žudė tik žydų vyrus, Himmleris siųsdavo savo ***Waffen-SS*** dalinius, kovinius SS būrius, žudyti ištisas bendruomenes, įskaitant moteris ir vaikus. 1941 m. liepos 17-ąją Hitleris nurodė Himmleriui „nuraminti" okupuotas teritorijas. Po dviejų dienų Himmleris išsiuntė SS raitininkų brigadą į pelkėtą Polesės regioną tarp

Ukrainos ir Baltarusijos, tiesiogiai įsakęs sušaudyti žydų vyrus, o žydų moteris suvaryti į pelkes. Himmleris suformulavo savo instrukcijas partizaninio karo kalba. Tačiau rugpjūčio 1-ąją raitininkų brigados vadas išaiškino, kad „neturi likti nė vieno gyvo vyriškosios lyties žydo, nė vienos šeimos kaimuose". Netrukus ***Waffen-SS*** suprato Himmlerio ketinimus ir padėjo skleisti jo žinią. Iki rugpjūčio 13-osios buvo nužudyti 13 788 žydų vyrai, moterys ir vaikai. Padėti ***Einsatzgruppen*** ir policijai Ukrainoje Himmleris taip pat nusiuntė 1-ąją SS pėstininkų brigadą. Per 1941 m. ***Waffen-SS*** būriai rytinėje Molotovo-Ribbentropo linijos pusėje nužudė daugiau kaip penkiasdešimt tūkstančių žydų[25].

Himmleris ėmėsi priemonių sustiprinti ***Einsatzgruppen,*** kad jos galėtų nužudyti visus žydus, kuriuos tik suras. Pradedant nuo 1941 m. rugpjūčio vokiečių žudymo akcijoms daugiausia buvo pasitelkiami dvylikos Tvarkos policijos batalionų žmogiškieji ištekliai. Buvo numatyta Tvarkos policiją dislokuoti visoje užkariautoje Sovietų Sąjungoje; kadangi karinė kampanija vyko lėčiau negu tikėtasi, tvarkos policininkų okupuotose užnugario vietovėse buvo daugiau negu numatyta. Rugpjūtį žmogiškieji ištekliai masinėms žudynėms vykdyti rytinėje Molotovo-Ribbentropo linijos pusėje sudarė maždaug dvidešimt tūkstančių žmonių. Iki to laiko Himmleris, regis, įteisino jau plačiai paplitusią praktiką šaudymams pasitelkti vietos policininkus. Lietuviai, latviai ir estai dalyvavo šaudant žydus beveik nuo pat pradžių. 1941 m. pabaigoje vietos policijos pajėgas taip pat papildė dešimtys tūkstančių ukrainiečių, baltarusių, rusų ir totorių. Etniniai Sovietų Sąjungos vokiečiai buvo labiausiai pageidaujami ir svariai prisidėjo šaudant žydus. Skaičiuojant Tvarkos policijos pareigūnus ir vietos naujokus, žmogiškųjų išteklių išnaikinti žydus okupuotoje Sovietų Sąjungoje buvo pakankamai[26].

Himmleris ėmėsi iniciatyvos, vadovavo žudynėms ir organizavo represinę biurokratiją. Turėdamas Hitlerio pasitikėjimą, Himmleris galėjo tvarkyti policijos institucijas kaip tinkamas. Jis įsteigė aukštesniųjų SS ir policijos vadų instituciją ir okupuotoje Sovietų Sąjungos teritorijoje. Pačioje Vokietijoje Aukštesniųjų SS ir policijos vadų valdyba buvo tik dar vienas administracijos sluoksnis; Rytuose ji tapo ta institucija, kokios Himmleris visada norėjo: jo asmenine atstovybe, leidžiančia gerokai supaprastinti represijų policijos hierarchiją. Aukštesnieji SS ir policijos vadai buvo paskirti armijų grupėms

„Šiaurė", „Centras" ir „Pietūs", o ketvirtasis buvo parinktas ir numatytas Kaukazo regionui, kai šis bus užimtas. Teoriškai šie žmonės buvo pavaldūs civiliniams okupacijos valdžios organams (Ostlando reichskomisariatui šiaurėje, Ukrainos reichskomisariatui pietuose), įkurtiems 1941 m. rugsėjį. Faktiškai aukštesnieji SS ir policijos vadai buvo atskaitingi Himmleriui. Jie suprato, kad žudyti žydus reiškia vykdyti jo norus. Blečlio Parke, kur britai šifravo vokiečių pranešimus, tapo aišku, kad aukštesnieji SS ir policijos vadai „savotiškai rungtyniauja tarpusavy dėl „taškų"[27].

1941 m. rugpjūčio pabaigoje koordinaciją tarp vokiečių pajėgų parodė masinis žydų šaudymas Pietvakarių Ukrainos Podolės Kameneco mieste. Čia pats karas buvo sukūręs žydų pabėgėlių problemą.

Vengrijai, Vokietijos sąjungininkei, buvo leista prisijungti subkarpatinę Rusėniją, Čekoslovakijos tolimųjų rytų rajoną. Užuot suteikę vietiniams šio regiono gyventojams žydams Vengrijos pilietybę, vengrai išvarė „neturinčius pilietybės" žydus į rytus, į vokiečių okupuotą Ukrainą. Žydų antplūdis į Vokietijos kontroliuojamą teritoriją užaštrino ribotų išteklių paskirstymo problemą. Friedrichas Jeckelnas, aukštesnysis SS ir policijos vadas šiame regione, ėmėsi iniciatyvos, veikiausiai norėdamas raportuoti apie sėkmę Himmleriui per susitikimą rugpjūčio 12 d. Jis atskrido į regioną ir asmeniškai vadovavo pasirengimui. Vokiečiai išsirinko vietą prie Podolės Kameneco ir nuvarė ten žydų pabėgėlius ir kai kuriuos vietos žydus. Žydus prie duobių šaudė 320-asis tvarkos policijos batalionas ir Jeckelno asmeniniai darbuotojai. Kaip per radiją Jeckelnas raportavo Himmleriui, per keturias dienas, nuo rugpjūčio 26-osios iki 29-osios, buvo nužudyta apytiksliai 23 600 žydų. Tai pačios didžiausios iki to laiko vokiečių surengtos žudynės, kurios tapo sektinu pavyzdžiu busimosioms[28].

Vermachtas bendrininkavo vykdant tokias šaudymo operacijas, jas kurstė, o kartais ir užsakydavo. 1941 m. rugpjūčio pabaigoje, po devynių savaičių karo, vermachtas labai nerimavo dėl apsirūpinimo maistu ir saugumo užnugaryje. Žydų žudymas turėjo sutaupyti maisto ir, vadovaujantis nacių logika, užkirsti kelią partizanų sukilimams. Po masinių šaudymų Podolės Kamenece vermachtas sistemingai bendradarbiavo su *Einsatzgruppen* ir policija naikinant žydų bendruomenes. Kai būdavo užimamas koks nors miestelis ar mies-

tas, policininkai (jeigu jų būdavo) surinkdavo dalį žydų vyrų ir juos sušaudydavo. Kariuomenė surašydavo gyvus likusius gyventojus, pažymėdama žydus. Tada vermachtas ir policija tardavosi, kiek iš likusių žydų galima nužudyti, o kiek jų reikia palikti gyvų kaip darbo jėgą gete. Atlikus šią atranką, policija dar kartą surengdavo masinį šaudymą, o kariuomenė dažnai aprūpindavo ją sunkvežimiais, amunicija ir sargybiniais. Jeigu policininkų vietoje nebūdavo, kariuomenė surašydavo žydus ir pati organizuodavo jų panaudojimą priverstiniams darbams. Policija surengdavo žudynes vėliau. Kai centro direktyvos tapo aiškesnės ir buvo nustatyta tokio bendradarbiavimo tvarka, nužudytų žydų skaičius okupuotoje Sovietų Ukrainoje nuo 1941 m. liepos iki rugpjūčio apytikriai padvigubėjo, o nuo rugpjūčio iki rugsėjo padvigubėjo dar kartą[29].

Kijeve 1941 m. rugsėjį besitęsianti konfrontacija su sovietų valdžios likučiais suteikė pretekstą dar labiau išplėsti žudynių mastą: čia pirmą kartą dideliame mieste buvo siekta išžudyti visus vietos žydus.

1941m. rugsėjo 19-ąją keliomis savaitėmis atsilikdama nuo grafiko vermachto armijų grupė „Pietūs", padedama armijų grupės „Centras", užėmė Kijevą. Rugsėjo 24-ąją Kijevo centre esančiuose pastatuose, kuriuose vokiečiai buvo įkurdinę savo okupacinio režimo institucijas, nugriaudėjo serija sprogimų. Dalis sprogusių užtaisų - bombų ir minų - buvo užtaisyti laikrodiniu mechanizmu dar prieš sovietų pajėgoms pasitraukiant iš miesto, bet keletą jų, atrodo, susprogdino Kijeve likę NKVD pareigūnai. Kai vokiečiai traukė iš po nuolaužų savo žuvusiuosius ir sužeistuosius, miestas staiga ėmė atrodyti pavojingas. Kaip prisiminė vienas vietos gyventojas, vokiečiai liovėsi šypsotis. Jie kaip tik ketino tęsti žygį į rytus ir rengėsi valdyti šį metropolį su labai mažu skaičiumi žmonių, o dabar daugybė jų buvo ką tik nužudyti. Vokiečiai laikėsi aiškios ideologinės linijos: jeigu kalta NKVD, vadinasi, turi būti apkaltinti žydai. Per susirinkimą rugsėjo 26-ąją kariniai valdžios organai sutarė su policijos ir SS atstovais, kad masinės Kijevo žydų žudynės bus tinkama represija už sprogdinimus. Nors dauguma Kijevo žydų pabėgo dar prieš vokiečiams užimant miestą, dešimtys tūkstančių jų pasiliko. Buvo nutarta juos visus nužudyti[30].

Dezinformacija buvo svarbiausias visos operacijos elementas. Propagandinė vermachto komanda išspausdino plakatus su įsakymu Kijevo žydams susirinkti prie vienos gatvės kampo vakariniame miesto rajone, už nepaklusimą buvo grasinama mirtimi. Žydams buvo pasakyta, kad jie bus perkelti gyventi į kitą vietovę (toks melas tapo įprastas vykdant masines šaudymo akcijas), todėl jie turį pasiimti su savimi dokumentus, pinigus ir vertingus daiktus. 1941 m. rugsėjo 29-ąją didžioji dalis likusios žydų Kijevo bendruomenės narių kaip liepti susirinko paskirtoje vietoje. Kai kurie žydai tikino save, kad dabar, Jom Kipuro, didžiausios žydų šventės, išvakarėse jie negali būti nuskriausti. Daugelis atvyko dar prieš auštant, tikėdamiesi gauti geras vietas perkėlimo traukinyje - kurio nebuvo. Žmonės susipakavo daiktus ilgai kelionei, senolės ant kaklo pasikabino pynes svogūnų maistui. Visiems susirinkus, daugiau kaip trisdešimt tūkstančių žmonių patraukė, kaip buvo liepti, Melniko gatve žydų kapinių link. Juos stebėję gretimų butų gyventojai prisiminė „nesibaigiančią eilę", kuri „perpildė visą gatvę ir šaligatvius"[31].

Šalia žydų kapinių vartų vokiečiai pastatė kelių kontrolės postą, kur tikrino dokumentus ir ne žydams liepdavo grįžti namo. Nuo šios vietos žydus lydėjo vokiečiai su automatiniais ginklais ir šunimis. Kontrolės punkte, jei ne anksčiau, daugelis žydų turbūt susimąstė, koks iš tiesų likimas jų laukia. Dina Proničeva, trisdešimties metų moteris, eidama priekyje savo šeimos, išgirdo šūvius. Jai iš karto viskas tapo aišku, bet ji nusprendė nesakyti to tėvams, kad jie nesijaudintų. Nieko nesakydama ji ėjo greta savo motinos ir tėvo, kol jie priėjo stalus, kur vokiečiai pareikalavo atiduoti vertingus daiktus ir drabužius. Kai vokietis paėmė jos mamos sutuoktuvių žiedą, Proničeva suprato, kad ji ne prasčiau suvokia, kas vyksta. Tačiau tik motinai šaižiai sušnabždėjus - „tu nepanaši į žydę" - ji pabandė gelbėtis. Tokia atvira komunikacija yra reta tokiomis aplinkybėmis, kai žmogaus protas stengiasi paneigti tai, kas iš tikrųjų vyksta, o žmogaus dvasia linksta imituoti, paklusti ir tokiu būdu išnykti. Proničevos vyras buvo rusas, taigi ir jos pavardė rusiška, moteris pasakė vokiečiui prie gretimo stalo, kad ji ne žydė. Jis liepė jai palaukti šalia, kol dienos darbas bus baigtas[32].

Taip Dina Proničeva pamatė, kas nutiko jos tėvams, seseriai ir Kijevo žydams. Atidavę savo vertybes ir dokumentus, žmonės buvo verčiami nusirengti visus drabužius. Tada juos grasinimais arba šūviais virš galvos grupėmis apytiksliai po dešimt žmonių varė prie siauro tarpeklio, vadinamo Babij Jaru, krašto. Daugelis jų buvo mušami: Proničeva atsiminė, kad žmonės „buvo jau kruvini, kai ėjo į sušaudymo vietą". Jie turėjo gultis pilvu ant jau sušaudytų žmonių lavonų ir laukti šūvių iš viršaus. Tada būdavo atvaroma kita grupė. Žydai buvo varomi ir šaudomi trisdešimt šešias valandas. Mirštantys ir mirę žmonės turbūt buvo panašūs, bet kiekvienas iš jų buvo kitoks iki pat paskutinės akimirkos, kiekvienas turėjo skirtingų rūpesčių ir nuojautų, kol viskas tapdavo aišku, o galiausiai - juoda. Kai kurie mirė galvodami apie kitus, o ne apie save, kaip gražios penkiolikos metų mergaitės Saros motina, kuri maldavo nužudyti ją tuo pačiu metu kaip ir dukrą. Net kai gyventi liko tik kelios akimirkos, ji nesiliovė jos globoti: prašydama, kad dukrą nušautų kartu, ji norėjo apsaugoti ją nuo išžaginimo. Viena nuoga motina praleido paskutines - kaip ji turbūt suprato - kelias gyvenimo sekundes maitindama krūtimi savo kūdikį. Kai kūdikis buvo mestas gyvas į siaurą tarpeklį, ji šoko paskui jį ir žuvo. Ten, griovyje, šie žmonės buvo paversti nieku, arba skaičiumi, kuris siekė 33 761.

Kadangi jų kūnai vėliau buvo iškasti ir sudeginti laužuose, o nesudegę kaulai sutraiškyti ir sumaišyti su smėliu, skaičius yra viskas, kas liko[33].

Dienai baigiantis vokiečiai nusprendė nužudyti Diną Proničevą. Ar ji žydė, ar ne, buvo neaišku, tačiau ji matė per daug. Kartu su keliais kitais žmonėmis tamsoje ji buvo nuvesta prie siauro tarpeklio krašto. Jos nevertė nusirengti. Ji išsigelbėjo vieninteliu būdu, įmanomu tomis aplinkybėmis: kai vokiečiai ėmė šaudyti, ji puolė į tarpeklį ir apsimetė negyva. Kai per jos kūną visu svoriu žengė vokietis, kai jis batais mindė jos krūtinę ir ranką, ji ištvėrė nesujudėjusi ir gulėjo „kaip negyvėlis“. Kai ant jos ėmė virsti purvas, jai pavyko išsaugoti mažą angelę, pro kurią kvėpavo. Ji išgirdo, kaip kažkoks mažas vaikas šaukiasi mamos, ir prisiminė savo vaikus: „Dina, kelkis, bėk iš čia, bėk pas savo vaikus“, - ėmė raginti ji pati save. Galbūt žodžiai paveikė, kaip jie paveikė ir anksčiau, kai jos motina, dabar gulinti negyva kažkur apačioje, paragino ją gelbėtis. Ji išsikasė iš po purvo ir pamažu nušliaužė šalin[34].

Dina Proničeva įžengė į pavojingą keleto išgyvenusių Kijevo žydų pasaulį. Įstatymai reikalavo išduoti žydus valdžios organams. Vokiečiai už tai siūlė materialinį atlygį: pinigus, o kartais raktus nuo žydo buto. Vietos gyventojai Kijeve, kaip ir kitose Sovietų Sąjungos vietovėse, buvo, savaime suprantama, įpratę „smerkti liaudies priešus“. Ne taip jau seniai, 1937 ir 1938 m., pagrindinis vietinis priešas, kurį tuomet demaskavo NKVD, buvo „Lenkijos šnipai“. Dabar, kai buvusiuose NKVD kabinetuose įsikūrė gestapas, priešai buvo žydai. Gyventojai, kurie ateidavo įskųsti vokiečių policijai žydų, praeidavo pro sargybinius, ryšinčius ant rankovės raištį su svastika ir stovinčius priešais frizus su kūju ir pjautuvu. Įstaiga, sprendusi žydų reikalus, buvo gana maža, nes žydų „nusikaltimų“ tyrimas buvo paprastas: sovietų dokumentas su įrašyta tautybe „žydas“ (arba varpa be apyvarpės) reiškė mirtį. Iza Belozovskaja, besislapsčiusi Kijevo žydė, turėjo mažą sūnų, vardu Igoris, kuris nesuprato, kas vyksta. „Kas yra žydas?“ - klausė jis motinos. Praktiškai į šį klausimą atsakė vokiečių policininkai, tikrindami sovietų asmens tapatybės dokumentus, ar vokiečių gydytojai, rengdami tokių berniukų kaip Igoris „medicinines apžiūras“[35].

Iza Belozovskaja visur jautė mirtį. „Aš jaučiau stiprų norą, - atsiminė ji, - apsibarstyti galvą, visą kūną pelenais, nieko negirdėti, būti paversta dulkėmis.“ Bet ji laikėsi ir gyveno. Praradusieji viltį kartais išgyvendavo savo ne žydų sutuoktinių ar savo šeimų ištikimybės dėka. Pavyzdžiui, akušerę Sofiją

Eizenštain vyras paslėpė vidinio kiemo gale iškastoje duobėje. Jis nuvedė ją ten apsirengęs kaip elgeta ir kiekvieną dieną lankydavo, vesdamas pasivaikščioti šunį. Jis kalbėjosi su ja apsimesdamas, kad kalbasi su šunimi. Ji maldavo nunuodyti ją. Tačiau, užuot nunuodijęs, jis ir toliau nešė jai maistą ir vandenį. Žydai, kuriuos pagaudavo policija, buvo nužudomi. Juos uždarydavo Kijevo kalėjimo kamerose, kuriose prieš trejus metus buvo kalinamos Didžiojo teroro aukos. Kai kalėjimas būdavo pilnas, auštant žydus ir kitus kalinius išveždavo dengtu sunkvežimiu. Kijevo gyventojai ėmė bijoti šio sunkvežimio taip pat kaip NKVD „juodvarnių“, kurie išvažiuodavo pro tuos pačius vartus. Jis veždavo žydus ir kitus kalinius į Babij Jarą, kur juos priversdavo nusirengti, atsiklaupti prie siauro tarpeklio krašto ir laukti šūvio[36].

Babij Jaras patvirtino Podolės Kameneco precedentą, pradėjusį žydų naikinimą Vidurio, Rytų ir Pietų Ukrainos miestuose. Dėl to, kad armijų grupė „Pietūs“ užėmė Kijevą vėlai, ir dėl to, kad žinios apie vokiečių politiką sklido greitai, dauguma šiuose regionuose gyvenusių žydų pabėgo į rytus ir liko gyvi. Tie, kurie pasiliko, beveik visi žuvo. 1941 m. spalio 13-ąją apytiksliai 12 000 žydų buvo nužudyta Dniepropetrovske. Pasitelkę vietos administraciją, kurią patys ir įkūrė, vokiečiai palengvino sau uždavinį žydus surinkti, o vėliau ir nužudyti. Charkove *Einsatzgruppe C* priklausiusi *Sonderkommando 4a,* atrodo, nurodė miesto administracijai apgyvendinti likusius žydus viename rajone. Gruodžio 15-ąją ir 16-ąją daugiau kaip 10 000 Charkovo žydų buvo nuvesti į traktorių gamyklą miesto pakrašty. Ten 1942 m. sausį juos grupėmis sušaudė 314-asis Tvarkos policijos batalionas ir *Sonderkommando 4a.* Kai kurie iš jų buvo nunuodyti dujomis sunkvežimyje, kurio išmetamosios dujos vamzdžiais buvo tiekiamos į krovininę priekabą, taigi į joje uždarytų žydų plaučius. Dujų furgonai taip pat buvo išbandyti Kijeve, bet ten jų buvo atsisakyta, kai Saugumo policija pasiskundė, kad jiems nepatinka šalinti sudarkytus lavonus, aptekusius kraujais ir ekskrementais. Kijeve vokiečių policininkai mieliau šaudė žydus prie siaurų tarpeklių ir duobių[37].

Okupuotoje Sovietų Baltarusijoje, armijų grupės „Centras“ užnugaryje, masinėms žudynėms buvo parinktas kiek kitoks laikas. Per pirmąsias aštuonias karo savaites, iki 1941 m. rugpjūčio, Arturo Nebe vadovaujama *Einsatzgruppe B* Vilniuje ir Baltarusijoje nužudė daugiau žydų negu bet kuri kita tokia

grupė. Bet paskui dėl tam tikros karinės aplinkybės masinės žydų žudynės Baltarusijoje buvo atidėtos. Hitleris nusprendė nusiųsti armijų grupės „Centras“ divizijas padėti 1941 m. rugsėjo mūšyje dėl Kijevo armijų grupei „Pietūs“. Šis Hitlerio sprendimas užlaikė armijų grupę „Centras“ ir sutrukdė jai toliau žengti link Maskvos, svarbiausio tikslo[38].

Kai tik Kijevas buvo paimtas ir žygis į Maskvą galėjo būti tęsiamas, žudynės atsinaujino. 1941 m. spalio 2 d. armijų grupė „Centras“ pradėjo antrąjį puolimą link Maskvos, kodiniu pavadinimu operacija „Taifūnas“. Policija ir saugumo daliniai ėmė naikinti žydus jos užnugaryje. Armijų grupė „Centras“ puolimui turėjo 1,9 milijono kareivių, sudarančių septyniasdešimt aštuonias divizijas. Tada visuotinių masinių žydų žudynių, įskaitant moteris ir vaikus, politiką buvo imta vykdyti visoje užimtoje Sovietų Baltarusijoje. 1941 m. rugsėjį *Einsatzgruppe C* priklausiusios *Sonderkommando 4a* ir *Einsatzkommando 5* jau naikino visus kaimų ir miestelių žydus. Spalio pradžioje tokia politika buvo pradėta vykdyti ir miestuose[39].

1941 m. spalį Mogiliavas tapo pirmuoju stambiu miestu okupuotoje Sovietų Baltarusijoje, kur buvo nužudyti beveik visi žydai. Vokiečių policininkas (austras) laiške žmonai aprašė, ką jis jautė ir patyrė, šaudydamas miesto žydus pirmosiomis mėnesio dienomis. „Per pirmąjį bandymą mano ranka šaudant truputį drebėjo, bet ilgainiui įpranti. Dešimtąjį kartą aš ramiai nusitaikiau ir tvirtai šaudžiau į moteris, vaikus ir kūdikius, kurių buvo labai daug. Galvojau, kad namie aš turiu du kūdikius, su kuriais šitos ordos elgtųsi taip pat, o gal ir dešimt kartų blogiau. Mirtis, kurią mes jiems suteikėme, buvo graži ir greita, palyginti su pragarišku daugybės tūkstančių žmonių kankinimu GPU kalėjimuose. Kūdikiai aukštais lankais skriejo oru, ir kai mes šaudėme į juos, jų kūnai ištikšdavo į gabalus, o paskui nukrisdavo į duobę arba į vandenį.“ 1941 m. spalio 2-3 d. vokiečiai (talkinami pagalbinių policininkų iš Ukrainos) Mogiliave sušaudė 2273 vyrus, moteris ir vaikus. Spalio 19-ąją toks pats likimas ištiko dar 3726 žmones[40].

Baltarusijoje tiesioginį įsakymą žudyti moteris ir vaikus davė Erichas von dem Bach-Zelewski, aukštesnysis SS ir policijos vadas „Rusijos centre“, armijų grupės „Centras“ užnugario teritorijoje. Bachas, Hitlerio laikytas žmogumi, „kuris gali perbristi kraujo jūrą“, buvo tiesioginis Himmlerio atstovas ir tikrai veikė pagal jo norus. Okupuotoje Sovietų Baltarusijoje sutarimas tarp SS ir

kariuomenės dėl žydų likimo buvo ypač akivaizdus. Generolas Gustavas von Bechtolsheimas, pėstininkų divizijos, atsakingos už saugumą Minsko rajone, vadas, karštai propagavo masines žydų žudynes kaip prevencinę priemonę. Jeigu Sovietų Sąjunga būtų užgrobusi Europą, mėgdavo jis sakyti, žydai būtų išnaikinę vokiečius. Žydai jau nebuvo „žmonės europietiška šio žodžio prasme", taigi turėjo „būti sunaikinti"[41].

Himmleris 1941 m. liepą leido žudyti moteris ir vaikus, o paskui išnaikinti ištisas žydų bendruomenes, siekdamas truputį paragauti busimojo rojaus, „Rojaus sodo", kurio taip troško Hitleris. Tai buvo poapokaliptinė pokario egzaltacijos, gyvenimo po mirties, vienos rasės atgimimo po kitų išnaikinimo vizija. SS nariai irgi buvo rasistai ir puoselėjo tokią pat svajonę. Kai kurie tvarkos policininkai irgi pritarė šiai vizijai ir buvo, žinoma, susieti su ja savo nusikalstamais veiksmais ją įgyvendinant. Daugelis vermachto karininkų ir kareivių laikėsi iš esmės tokios pačios nuomonės kaip ir esesininkai, remdamiesi tam tikra karinės naudos interpretacija: kad žydų pašalinimas gali padėti pasiekti pergalę vis sunkesniame kare ir užkirsti kelią partizaniniam pasipriešinimui arba bent jau pagerinti aprūpinimą maistu. Nepritariantieji masinėms žydų žudynėms manė neturį kito pasirinkimo, nes Himmleris esąs arčiau Hitlerio negu jie. Ilgainiui net tokie karininkai paprastai imdavo manyti, kad žudyti žydus būtina, ir ne todėl, kad karas tuoj bus laimėtas, kaip Himmleris ir Hitleris 1941 m. vasarą turbūt vis dar tikėjo, o todėl, kad karas gali būti lengvai pralaimėtas[42].

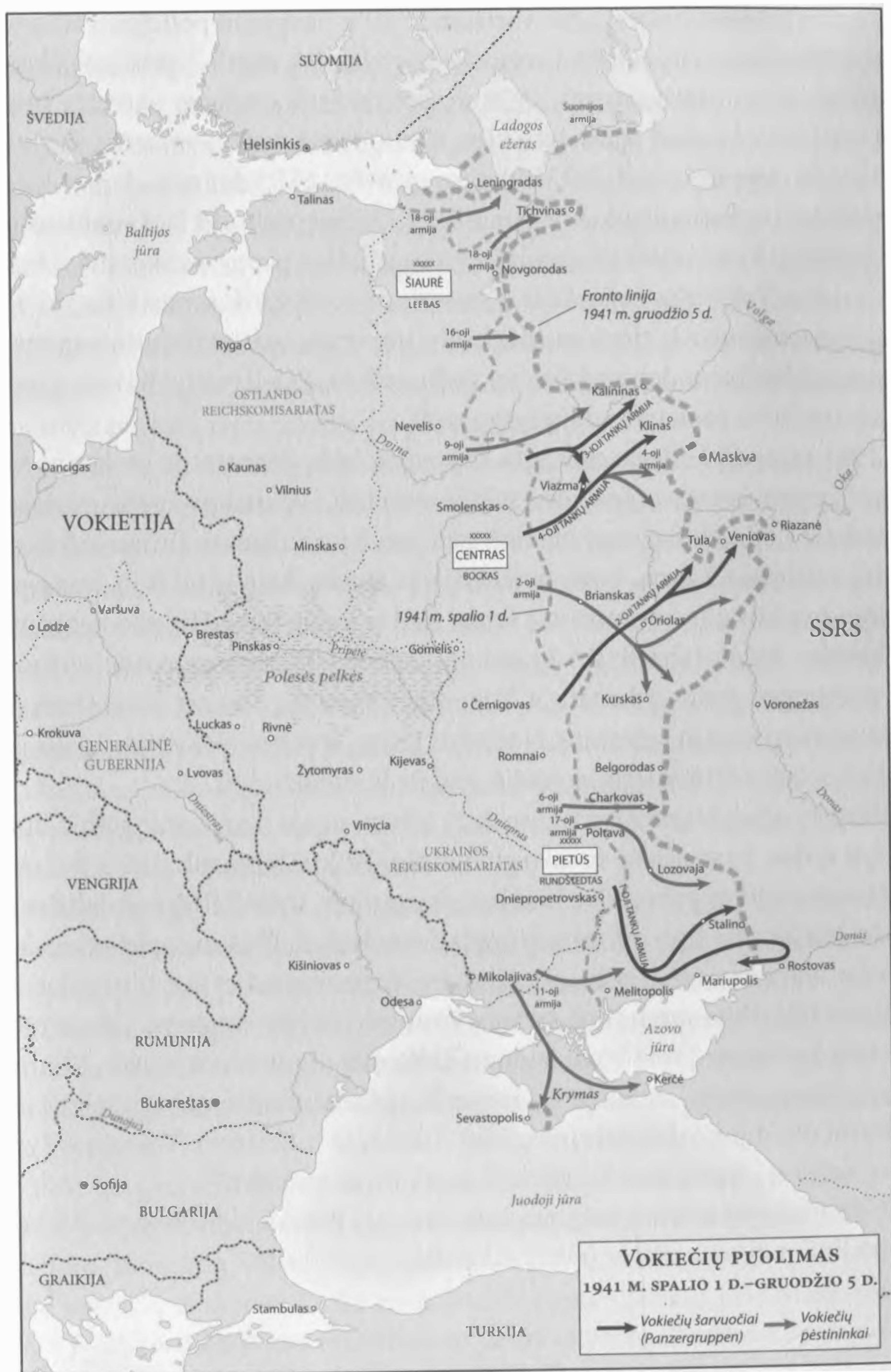
Sovietų valdžia kaip negriuvo, taip negriuvo. 1941 m. rugsėjį, praėjus dviem mėnesiams po invazijos, NKVD, jos galingas ginklas, buvo nukreiptas į pažeidžiamiausią taikinį: Sovietų Sąjungos vokiečius. Pagal rugpjūčio 28-osios Stalino įsakymą pirmoje 1941 m. rugsėjo pusėje 438 700 Sovietų Sąjungos vokiečių buvo ištremti į Kazachstaną, dauguma jų iš autonominės srities prie Volgos upės. Šios Stalino akcijos greitis, organizuotumas ir teritorinė aprėptis buvo tikras pasityčiojimas iš chaotiškų ir prieštaringų tremties akcijų, kurias Vokietija surengė per praėjusius dvejus metus. Kaip tik šiuo metu, kai Stalinas metė jam tokį aštrų iššūkį, 1941 m. rugsėjo vidury, Hitleris priėmė keistai dviprasmišką sprendimą: išsiųsti Vokietijos žydus į Rytus. Spalį ir lapkritį vo-

kiečiai pradėjo deportuoti Vokietijos žydus į Minską, Rygą, Kauną ir Lodzę. Iki to laiko Vokietijos žydai prarado savo teises ir turtą, bet tik nedaugelis jų neteko gyvybės. Dabar juos siuntė, nors ir be nurodymo nužudyti, į vietas, kur žydai buvo žudomi dideliais mastais. Galimas daiktas, Hitleris norėjo keršto. Jis negalėjo nepastebėti, kad Volga netapo Vokietijos Misisipe. Užuot apgyvendinę Volgos baseiną kaip triumfuojantys kolonistai, vokiečiai buvo tremiami iš ten kaip sutramdyti ir pažeminti Sovietų Sąjungos piliečiai[43].

Nusivylimas ir euforija Hitlerio galvoje buvo artimos sąvokos, taigi galima ir visiškai kitokia interpretacija. Visai įmanoma, jog Hitleris pradėjo tremti Vokietijos žydus todėl, kad norėjo tikėti, ar norėjo, kad tikėtų kiti, jog operacija „Taifūnas", antrasis puolimas Maskvos link, prasidėjęs 1941 m. spalio 2 d., užbaigs karą. Pagautas egzaltacijos, Hitleris spalio 3-iosios kalboje net pareiškė: „Priešas yra palaužtas ir jau niekada nebepakils!" Jeigu karas iš tikrųjų buvo baigtas, vadinasi, Galutinį sprendimą, kaip pokario laikotarpio trėmimų programą, jau galima buvo pradėti įgyvendinti[44].

Nors operacija „Taifūnas" neatnešė galutinės pergalės, vokiečiai ir toliau deportavo Vokietijos žydus į Rytus, o tai sukėlė savotišką grandininę reakciją. Poreikis atlaisvinti vietos getuose patvirtino vieną masinio žudymo metodą (Rygoje, okupuotoje Latvijoje) ir, tikėtina, paskubino kito raidą (Lodzėje, okupuotoje Lenkijoje). Rygos policijai dabar vadovavo Friedrichas Jeckelnas, aukštesnysis SS ir policijos vadas Ostlando reichskomisariate. Iš Rygos kilęs Jeckelnas rugpjūtį organizavo pirmąjį masinį žydų šaudymą Podolės Kamenece, savo, kaip aukštesniojo SS ir policijos vado Ukrainos reichskomisariate, buvusiose valdose. Dabar, perkeltas į kitą reichskomisariatą, jis atsinešė savo pramoninio šaudymo metodus į Latviją. Iš pradžių jis įsakė pasitelkiant sovietų karo belaisvius iškasti duobių Letbartskio giraitėje, esančioje Rumbulos miške netoli Rygos. Vieną dieną, 1941 m. lapkričio 30-ąją, vokiečiai ir latviai kolonomis į žudymo vietą atvarė apytiksliai keturiolika tūkstančių žydų, privertė juos gulti vieną šalia kito į duobes, o paskui sušaudė iš viršaus[45].

Lodzės miestas įėjo į Arthuro Greiserio, kuris vadovavo Vartelandui, didžiausiai Lenkijos teritorijos apygardai, prijungtai prie Reicho, valdas. Lodzė buvo antras gausiausiai žydų gyvenamas Lenkijos miestas, o dabar tapo gausiausiai žydų gyvenamu Reicho miestu. Jo getas buvo perpildytas dar prieš atvykstant Vokietijos žydams. Galimas daiktas, kad būtinybė pašalinti žydus

SUOMIJA
ŠVEDIJA
Helsinkis
Ladogos ežeras
Suomijos armija
Leningradas
Talinas
Tichvinas
18-oji armija
Baltijos jūra
18-oji armija
Novgorodas
ŠIAURĖ
LEEBAS
Fronto linija
1941 m. gruodžio 5 d.
Volga
16-oji armija
Ryga
OSTLANDO REICHSKOMISARIATAS
Kalininas
Nevelis
3-IOJI TANKŲ ARMIJA
Klinas
9-oji armija
Dvina
4-oji armija
Maskva
Dancigas
Kaunas
Vilnius
Viazma
4-OJI TANKŲ ARMIJA
Smolenskas
VOKIETIJA
Riazanė
Oka
Tula
Veniovas
Minskas
CENTRAS
BOCKAS
2-oji armija
Brianskas
2-OJI TANKŲ ARMIJA
Varšuva
Lodzė
1941 m. spalio 1 d.
Oriolas
SSRS
Brestas
Pinskas
Pripetė
Gomelis
Polesės pelkės
Kurskas
Černigovas
Voronežas
Krokuva
Luckas
Rivnė
GENERALINĖ GUBERNIJA
Kijevas
Romnai
Lvovas
Žytomyras
Belgorodas
Dniestras
6-oji armija
Charkovas
Donas
Dnieprąs
17-oji armija
Poltava
Vinycia
UKRAINOS REICHSKOMISARIATAS
PIETŪS
RUNDŠTEDTAS
Lozovaja
VENGRIJA
Dniepropetrovskas
1-OJI TANKŲ ARMIJA
Stalino
Donas
Rostovas
Kišiniovas
Mikolajivas
Mariupolis
Melitopolis
11-oji armija
Odesa
Azovo jūra
RUMUNIJA
Kerčė
Krymas
Bukareštas
Dunojus
Sevastopolis
Sofija
Juodoji jūra
BULGARIJA
VOKIEČIŲ PUOLIMAS
1941 M. SPALIO 1 D.–GRUODŽIO 5 D.
GRAIKIJA
Stambulas
Vokiečių šarvuočiai (Panzergruppen)
Vokiečių pėstininkai
TURKIJA

iš Lodzės įkvėpė Greiserį arba Vartelando SS ir Saugumo policijos vadus ieškoti veiksmingesnio žudymo metodo. Vartelandas visada buvo „vokiškumo stiprinimo" politikos centras. 1939 m. pradžioje iš čia buvo ištremta šimtai tūkstančių lenkų, kad atlaisvintų vietą šimtams tūkstančių vokiečių, kurie atvyko iš Sovietų Sąjungos (kol Vokietijos invazija į SSRS dar nepadarė vokiečių perkėlimo į vakarus visiškai beprasmiško). Tačiau pasirodė, kad sunkiausia iš čia pašalinti žydus, nors tai visada buvo pagrindinė plano rasiškai suvokietinti šią naują Vokietijos zoną dalis. Greiseris savo apygardos mastu susidūrė su problema, su kuria Hitleris susidūrė savo imperijos mastu: Galutinis sprendimas oficialiai buvo deportacija, bet žydų nebuvo kur išvežti. 1941 m. gruodį Chelmne buvo pastatytas dujų furgonas[46].

1941 m. spalį Hitlerio surengta Vokietijos žydų deportacija paskatino viršūnes improvizuoti, o apačiose sukėlė sumaištį. Vokietijos žydai, nusiųsti į Minską ir Lodzę, buvo apgyvendinti getuose, o ne nužudyti. Tačiau Vokietijos žydai, nusiųsti į Kauną, buvo nužudyti vos atvykę, kaip ir tie iš jų, kurie pirmuoju traukiniu buvo nusiųsti į Rygą. Kad ir kokie buvo Hitlerio ketinimai, Vokietijos žydai dabar buvo šaudomi. Galbūt Hitleris nusprendė nužudyti visus Europos žydus, įskaitant ir Vokietijos; jeigu taip, tai net Himmleris dar nebuvo perpratęs jo ketinimų. Nužudyti į Rygą atvežtus Vokietijos žydus įsakė Jeckelnas, o Himmleris nenorėjo, kad jie būtų nužudyti.

1941 m. spalį Himmleris irgi suskato ieškoti naujo ir veiksmingesnio būdo žudyti žydus. Jis susisiekė su savo globotiniu Odilo Globocniku, SS ir policijos vadu Generalinės gubernijos Liublino apygardoje, ir šis Belžece nedelsdamas ėmėsi kurti naujo tipo infrastruktūrą žydams žudyti. 1941 m. lapkritį koncepcija dar nebuvo visiškai aiški, įrenginių irgi dar nebuvo, bet tam tikri galutinės Hitlerio Galutinio sprendimo versijos kontūrai jau buvo matomi. Okupuotoje Sovietų Sąjungoje žydai buvo žudomi kulkomis pramoniniu mastu. Prijungtoje ir okupuotoje Lenkijoje (Vartelande ir Generalinėje gubernijoje) buvo kuriami nuodijimo dujomis įrenginiai (Chelmne ir Belžece). Vokietijos žydai buvo vežami į Rytus, kur kai kurie iš jų jau buvo nužudyti[47].

Galutinis sprendimas kaip masinės žudynės prasidėjo Molotovo-Ribbentropo linijos rytų pusėje ir plito į vakarus.

1941 m. lapkritį armijos grupė „Centras" stūmėsi Maskvos kryptimi, kad išplėštų uždelstą, bet ne mažiau šlovingą galutinę pergalę, kuri turėjo padaryti galą sovietų sistemai ir pradėti apokaliptinę pertvarką, paversdama nuniokotas sovietų žemes išdidžia Vokietijos pasienio imperija. Iš tikrųjų Vokietijos kareiviai žengė į kur kas tradiciškesnę apokalipsę. Jų sunkvežimių ir tankų judėjimą lėtino rudens purvas, o jų kūnų judėjimą - tinkamos aprangos ir šilto maisto trūkumas. Vokiečių karininkai pro žiūronus net matė Kremliaus bokštų smailes, tačiau jie taip ir nepasiekė Sovietų Sąjungos sostinės. Jų kareivių jėgos ir atsargos buvo beveik išsekusios. Raudonosios armijos pasipriešinimas vis tvirtėjo, o jos taktika vis protingėjo[48].

1941 m. lapkričio 24-ąją Stalinas iš Sovietų Sąjungos rytų į mūšį su vermachto armijų grupe „Centras" atsiuntė savo strateginius rezervus. Jis buvo tikras, kad gali prisiimti tokią riziką. Iš labai aukštas pareigas užimančio informatoriaus Tokijuje ir, be abejo, kitų šaltinių Stalinas gavo pranešimų, kad Japonija sovietų Sibiro nepuls. Jis nepatikėjo pranešimais apie Vokietijos puolimą 1941 m. vasarą ir suklydo; dabar jis netikėjo Japonijos puolimu 1941 m. rudenį ir buvo teisus. Jis išliko šaltakraujiškas. Gruodžio 5-ąją Raudonoji armija prie Maskvos perėjo į puolimą. Vokiečių kareiviai paragavo pralaimėjimo kartėlio. Jų išvargę arkliai nepajėgė pakankamai greitai tempti atgal amunicijos. Žiemą kariams teko praleisti lauke; nuo šalčio jie spietėsi į būrelius, jiems trūko net būtiniausių dalykų[49].

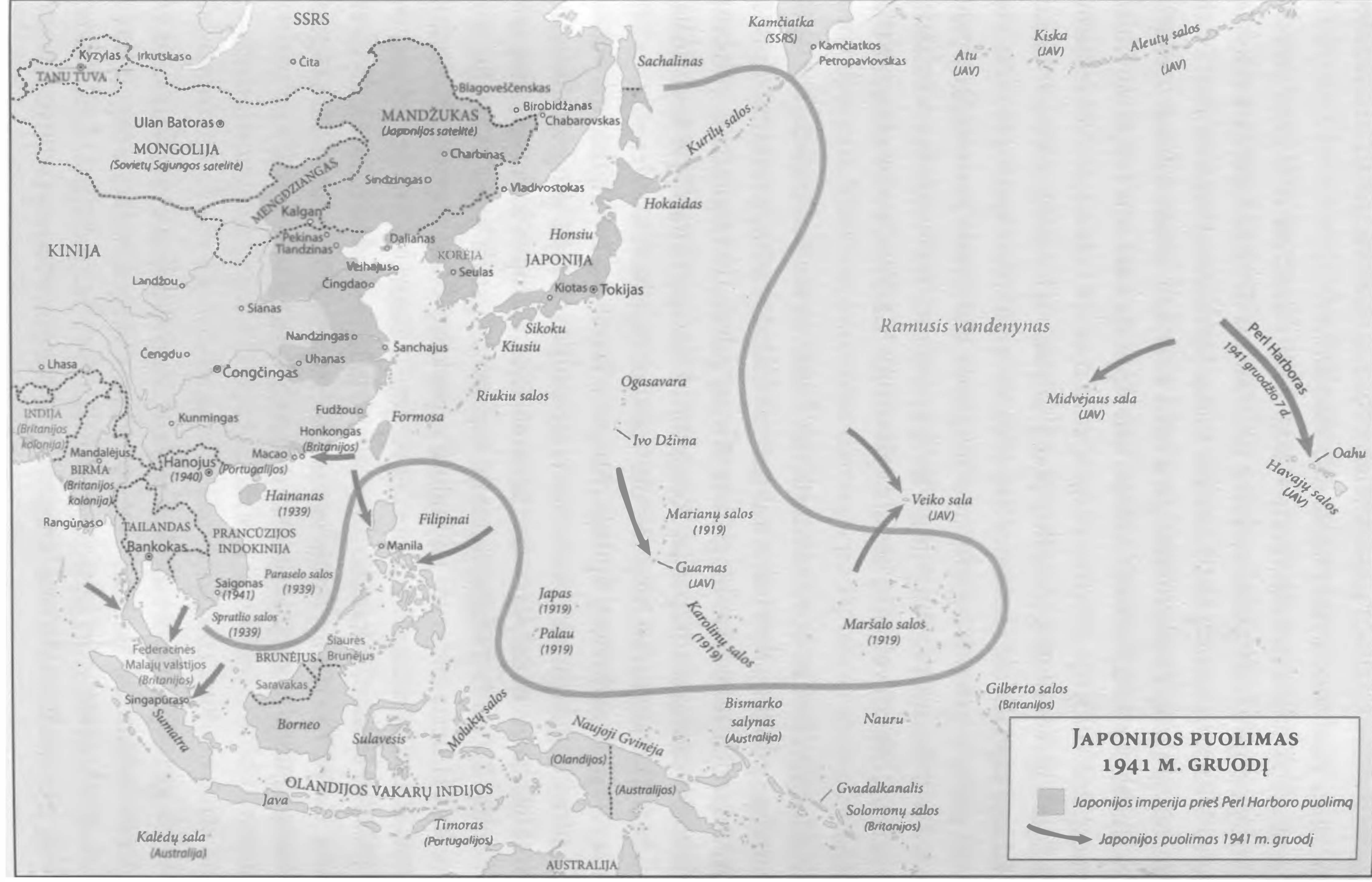
Stalino žvalgai buvo teisūs. Japonija ketino ryžtingai stoti į karą Ramiajame vandenyne, o toks karas beveik visiškai panaikino Japonijos puolimo Sibire pavojų. Japonijos imperializmo pietų kursas buvo nustatytas jau 1937 m. Kai 1940 m. rugsėjį ji užgrobė Prancūzijos Indokiniją, tai tapo aišku visiems. Hitleris atkalbėjo savo sąjungininkę Japoniją nuo dalyvavimo invazijoje į Sovietų Sąjungą; dabar, kai ši invazija nepasisekė, Japonijos pajėgos judėjo tolyn kita kryptimi.

1941 m. gruodžio 6 d., kaip tik tada, kai Raudonoji armija žygiavo į vakarus, Japonijos lėktuvnešių specialiosios paskirties būrys plaukė link Perl Harboro, Jungtinių Valstijų laivyno bazės Ramiajame vandenyne. Gruodžio 7-ąją vokiečių generolas laiške namiškiams aprašė mūšius prie Maskvos. Jis ir jo vyrai „kasdien ir kas valandą vien dėl savo pačių išlikimo kovojo su vi-

sais atžvilgiais pranašesniu priešu". Tą pačią dieną Japonijos aviacija užpuolė amerikiečių laivyną ir per du antskrydžius sunaikino kelis linijinius laivus bei nužudė du tūkstančius kariškių. Kitą dieną Jungtinės Valstijos paskelbė Japonijai karą. Po trijų dienų, gruodžio 11-ąją, nacių Vokietija paskelbė karą Jungtinėms Valstijoms. Dabar prezidentui Franklinui D. Rooseveltui buvo labai lengva paskelbti karą Vokietijai[50].

Stalino padėtis Rytų Azijoje dabar buvo gana gera. Japonija norėjo kovoti su Jungtinėmis Valstijomis dėl viešpatavimo Ramiajame vandenyne, todėl buvo beveik neįsivaizduojama, kad ji pultų Sovietų Sąjungą Sibire. Stalinui daugiau nereikėjo bijoti karo dviem frontais. Negana to, Japonijos ataka turėjo įtraukti Jungtines Valstijas į karą kaip Sovietų Sąjungos sąjungininkę. 1942 m. pradžioje amerikiečiai jau įsitraukė į karo veiksmus su japonais Ramiajame vandenyne. Netrukus amerikiečių krovininiai laivai turėjo pasiekti sovietų uostus Ramiajame vandenyne nekliudomi Japonijos povandeninių laivų - kadangi Japonija buvo neutrali Sovietų Sąjungos ir Vokietijos kare. Raudonoji armija, gaunanti amerikiečių siuntas iš rytinių Sovietų Sąjungos uostų, buvo visiškai kitoks priešininkas negu Raudonoji armija, besibaiminanti Japonijos puolimo šalies rytuose. Stalinui liko tik pasinaudoti amerikiečių pagalba ir paskatinti juos atidaryti antrąjį frontą Europoje. Tada Vokietija būtų apsupta, o Sovietų Sąjungos pergalė garantuota.

Nuo 1933 m. Japonija buvo stambus daugiklis žaidimuose, kuriuos Hitleris ir Stalinas žaidė kartu ir vienas prieš kitą. Abu jie, kiekvienas dėl savų priežasčių, norėjo, kad Japonija kariautų savo karus pietuose, su Kinija sausumoje ir su Europos imperijomis ir Jungtinėmis Valstijomis jūroje. Hitleris sveikino Perl Harboro bombardavimą, tikėdamasis, kad Jungtinės Valstijos neskubės imtis ginklų ir kovos Ramiajame vandenyne, o ne Europoje. Net po operacijų „Barbarossa" ir „Taifūnas" nesėkmės Hitleris norėjo, kad Japonija kovotų su Jungtinėmis Valstijomis, o ne su Sovietų Sąjunga. Regis, Hitleris manė pajėgsiąs 1942 m. pradžioje užkariauti SSRS, o paskui stoti į kovą su Amerika, susilpninta karo Ramiajame vandenyne. Stalinas taip pat norėjo, kad japonai judėtų į pietus, ir meistriškai naudodamas kruopščiai apgalvotą užsienio ir karinę politiką tą ir pasiekė. Jis mąstė iš esmės taip pat kaip ir Hitleris: japonai tegu būna atokiau, nes Sovietų Sąjungos žemės priklauso man. Ir Berlynas, ir Maskva norėjo laikyti Japoniją Rytų Azijoje ir Ramiajame vandenyne, ir To-

JAPONIJOS PUOLIMAS
1941 M. GRUODĮ
Japonijos imperija prieš Perl Harboro puolimą
Japonijos puolimas 1941 m. gruodį
SSRS
Kyzylas
Irkutskas
TANU TUVA
Čita
Ulan Batoras
MONGOLIJA
(Sovietų Sąjungos satelitė)
MANDŽUKAS
(Japonijos satelitė)
Blagoveščenskas
Birobidžanas
Chabarovskas
Charbinas
Sindzingas
Vladivostokas
MENGDZIANGAS
Kalganas
Pekinas
Tiandzinas
Dalianas
KINIJA
KOREJA
Seulas
Veihajus
Čingdao
Landžou
Sianas
Nandzingas
Šanchajus
Uhanas
Čengdu
Čongčingas
Lhasa
INDIJA
(Britanijos kolonija)
Kunmingas
Fudžou
Honkongas
(Britanijos)
Macao
(Portugalijos)
Hanojus
(1940)
Mandalėjus
BIRMA
(Britanijos kolonija)
Rangūnas
TAILANDAS
Bankokas
PRANCŪZIJOS INDOKINIJA
Saigonas
(1941)
Hainanas
(1939)
Paraselo salos
(1939)
Spratlio salos
(1939)
Federacinės Malajų valstijos
(Britanijos)
Singapūras
Sumatra
BRUNĖJUS
Šiaurės Brunėjus
Saravakas
Borneo
Sulavesis
Molukų salos
OLANDIJOS VAKARŲ INDIJOS
Java
Kalėdų sala
(Australija)
Timoras
(Portugalijos)
AUSTRALIJA
Naujoji Gvinėja
(Olandijos)
(Australijos)
Filipinai
Manila
Formosa
Riukiu salos
Kiusiu
Sikoku
Honsiu
JAPONIJA
Kiotas
Tokijas
Hokaidas
Sachalinas
Kurilų salos
Kamčiatka
(SSRS)
Kamčiatkos Petropavlovskas
Atu
(JAV)
Kiska
(JAV)
Aleutų salos
(JAV)
Ramusis vandenynas
Ogasavara
Ivo Džima
Marianų salos
(1919)
Guamas
(JAV)
Japas
(1919)
Palau
(1919)
Karolinų salos
(1919)
Maršalo salos
(1919)
Veiko sala
(JAV)
Midvėjaus sala
(JAV)
Perl Harboras
1941 gruodžio 7 d.
Oahu
Havajų salos
(JAV)
Gilberto salos
(Britanijos)
Nauru
Bismarko salynas
(Australija)
Gvadalkanalis
Solomonų salos
(Britanijos)

kijas patenkino jų abiejų pageidavimus. Kam tai bus naudinga, priklausė nuo Vokietijos puolimo Sovietų Sąjungoje sėkmės[51].

Jeigu Vokietijos invazija būtų vykusi kaip numatyta ir ji būtų pasiekusi žaibišką pergalę, sulyginusi su žeme didžiuosius Sovietų Sąjungos miestus ir gavusi Ukrainos maistą bei Kaukazo naftą, Japonijos puolimas Perl Harbore turbūt iš tikrųjų būtų buvusi gera žinia Berlynui. Esant tokiam scenarijui, Perl Harboro puolimas būtų reiškęs, kad Japonija nukreips Jungtinių Valstijų dėmesį, kol Vokietija įtvirtins pergalę savo naujoje kolonijoje. Vokietija būtų pradėjusi įgyvendinti generalinį planą „Rytai" arba kokį nors jo variantą, siekdama tapti didele sausumos imperija, savarankiškai apsirūpinančia maistu bei nafta ir gebančia gintis nuo Jungtinės Karalystės karinių jūrų pajėgų blokados ir desantinio Jungtinių Valstijų puolimo. Tai visada buvo fantastinis scenarijus, bet kol vokiečių kariai žygiavo link Maskvos, jis atrodė gana tikroviškas.

Kadangi vokiečiai buvo atstumti nuo Maskvos tuo pačiu metu, kai Japonija surengė puolimą, Perl Harboras turėjo visiškai priešingą reikšmę. Jis reiškė, kad Vokietijai susiklostė blogiausia iš visų galimų konfigūracijų: ji buvo ne milžiniška sausumos imperija, bauginanti Didžiąją Britaniją ir besiruošianti savarankiškai kovoti su Jungtinėmis Valstijomis, o veikiau viena Europos šalis, kariaujanti su Sovietų Sąjunga, Jungtine Karalyste ir Jungtinėmis Valstijomis, turinti sąjungininkų, kurie buvo arba silpni (Italija, Vengrija, Rumunija, Slovakija), arba nedalyvavo lemiamame Rytų Europos karo veiksmų teatre (Japonija, Bulgarija). Regis, Japonija suprato tai geriau negu Vokietija. Ji norėjo, kad Hitleris sudarytų su Stalinu separatinę taiką, o paskui kariautų su britais ir amerikiečiais dėl kontrolės Azijoje ir Šiaurės Afrikoje. Japonai troško palaužti Britanijos karinio jūrų laivyno galią; vokiečiai bandė laikytis savo planų. Tai paliko Hitlerį su vieno pasaulio strategija, ir jis jos laikėsi: sugriauti Sovietų Sąjungą ir ant jos griuvėsių sukurti sausumos imperiją[52].

1941 m. gruodį Hitleris rado keistą išeitį, kaip išspręsti drastiškus savo strateginius keblumus. Jis pats buvo pasakęs savo generolams, jog „visos žemyno problemos" turi būti išspręstos iki 1941 m. pabaigos, kad Vokietija galėtų pasiruošti globaliam konfliktui su Jungtine Karalyste ir Jungtinėmis

Valstijomis. Tačiau Vokietija susidūrė su neapsakomu strateginiu košmaru, karu dviem frontais su trimis didžiosiomis valstybėmis. Su jam būdinga drąsa ir politiniu lankstumu, Hitleris apvertė situaciją ir paaiškino ją ne pirminių karo planų klaidomis, o rasinių priešų pinklėmis. Kas, be utopinio planavimo, netinkamų skaičiavimų, rasistinės arogancijos ir kvailai rizikingų veiksmų, galėjo įvelti Vokietiją į karą su Jungtine Karalyste, Jungtinėmis Valstijomis ir Sovietų Sąjunga? Hitleris turėjo atsakymą: pasaulinis žydų sąmokslas[53].

1939 m. sausį Hitleris pasakė kalbą, grasinančią sunaikinti žydus, jeigu jiems pasiseks sukurstyti kitą pasaulinį karą. Nuo 1941 m. vasaros vokiečių propaganda nepaliaujamai manipuliavo žydų sąmokslo čiuptuvų tema, suplakdama į krūvą Britaniją, Sovietų Sąjungą ir Jungtines Valstijas, kurias minėdavo vis dažniau. 1941 m. gruodžio 12-ąją, praėjus savaitei po sovietų kontratakos prie Maskvos, penkioms dienoms po Japonijos atakos Perl Harbore ir vienai dienai, kai Jungtinės Valstijos paskelbė karą Vokietijai, atsakydamos į karo paskelbimą joms, Hitleris grįžo prie tos kalbos. Jis vadino tai pranašyste, kuri turės būti išpildyta. „Pasaulinis karas jau prasidėjo, - pasakė jis 1941 m. gruodžio 12-ąją, kalbėdamas apytiksliai penkiasdešimčiai artimų bendražygių. - Jo neišvengiama pasekmė turi būti žydų sunaikinimas.“ Jo svarbiausi pavaldiniai suprato savo užduotį: kur tik įmanoma, nužudyti visus žydus. Hansas Frankas, Generalinės gubernijos vadovas, po kelių dienų Varšuvoje taip perteikė jo politiką: „Ponai, turiu paprašyti jūsų visiškai atsikratyti gailesčio jausmo. Kad išsaugotume Reicho struktūrą kaip visumą, kad ir kur juos rastume, turime sunaikinti žydus.“[54]

Žydai dabar buvo kaltinami už grėsmingai artėjančią katastrofą, kuriai net pavadinimą buvo sunku rasti. Nacių nereikėjo ilgai įtikinėti, kad egzistuoja ryšys tarp žydų priešiškumo ir Vokietijos žlugimo perspektyvos. Visi jie, laikydamiesi Hitlerio požiūrio, tikėjo, kad Pirmajame pasauliniame kare Vokietija nebuvo nugalėta mūšio lauke, kad iš tiesų ją nudūrė „durklu į nugarą“ žydai sąmokslininkai ir kiti vidaus priešai. Dabar žydams buvo priskirta kaltė ir už tai, kad Amerika, Britanija ir Sovietų Sąjunga sudarė sąjungą. Toks kapitalizmo ir komunizmo „bendras frontas“, samprotavo Hitleris, galėjo būti suburtas tik Londono, Maskvos ir Vašingtono žydų intrigomis. Žydai buvo agresoriai, vokiečiai - aukos. Kad būtų išvengta katastrofos, žydai turėjo būti

pašalinti. Įrašas Hitlerio propagandos vadovo Josepho Goebbelso dienoraštyje rodo, kad žydų žudymą naciai laikė morališkai pateisinamu: „Kodėl turėtume gailėti žydų, turime gailėti tik savos, vokiečių tautos."[55]

Kai karas pakrypo Stalino naudai, Hitleris performulavo savo tikslą. Iš pradžių jis planavo pirmiausia sunaikinti Sovietų Sąjungą, o paskui pašalinti žydus. Dabar, kai Sovietų Sąjungos naikinimas užsitęsė neapibrėžtam laikui, visiškas žydų išnaikinimas tapo karo meto politika. Grėsmė nuo šiol buvo ne tiek slavų masės ir jų tariamai žydiški valdovai, o žydai apskritai. 1942 m., kai daug slavų atvyko dirbti į Reichą, prieš juos nukreipta propaganda atlėgo. Hitlerio sprendimą išžudyti žydus (užuot eksploatavus jų darbo jėgą), matyt, palengvino tuo pat metu priimtas jo sprendimas eksploatuoti slavų darbo jėgą (užuot juos nužudžius). Šie pokyčiai reiškė, kad buvo atsisakyta daugumos pradinių prielaidų apie karo eigą, nors, Hitleris, žinoma, nieku gyvu nebūtų to pripažinęs. Tačiau bent jau iš pažiūros masinis žydų žudymas derėjo su pirmine pasienio imperijos Rytuose vizija[56].

Iš tikrųjų sprendimas išžudyti žydus prieštaravo tai vizijai, nes jį priėmus buvo netiesiogiai pripažinta, kad vokiečiai niekada nekontroliuos didelių teritorijų, kurių jiems reikėjo norint įgyvendinti Galutinį sprendimą žydus deportuojant. Logistikos požiūriu, masines žudynes surengti yra paprasčiau negu masines deportacijas. Dabar, norint įgyvendinti savo paties pranašystę, žudyti buvo vienintelis Hitlerio pasirinkimas. Jo Reichas buvo sausumos, o ne jūrų imperija, bet jis nevaldė jokių dykviečių, į kurias galėtų nudanginti žydus. Kol kas vienintelis sėkmingas žingsnis link Galutinio sprendimo įgyvendinimo buvo kaip tik Himmlerio taikomas metodas, kuriam nereikėjo deportacijos: žudynės. Žudymas buvo veikiau triumfo pakaitalas, o ne jo ženklas. Žydai buvo žudomi nuo 1941 m. liepos pabaigos, kai numatytos žaibiškos pergalės pasiekti nepavyko. Nuo 1941 m. gruodžio, kai sustiprėjo prieš Vokietiją nukreipta sąjunga, imta žudyti žydus apskritai. Hitleris ieškojo ir rado vis stipresnių emocijų ir skelbė vis žiauresnius tikslus, o Vokietijos vadovybė, suvokdama, kokia kebli jos padėtis, jiems pritarė[57].

Pavadindamas karą „pasauliniu", Hitleris atitraukė dėmesį nuo fakto, kad žaibiška pergalė nebuvo pasiekta, ir nuo nemalonių istorijos pamokų, kurios išplaukė iš šios karinės nesėkmės. 1941 m. gruodį vokiečių kareiviai pamatė, kad juos gali ištikti toks pat likimas kaip ir Napoleono *Grande Armée*, kuri

1812 m. pasiekė Maskvos pakraščius greičiau negu vermachtas 1941 m., tačiau galiausiai atsitraukė, susidūrusi su žiema ir rusų pastiprinimu. Gindami savo pozicijas vokiečių kariai neišvengiamai išgyveno 1914-1918 m. mūšių patirtį: jiems vėl teko ilgas dienas tūnoti apkasuose, slėptis nuo kulkosvaidžių ir artilerijos ugnies, ilgus metus lėtai, beprasmiškai manevruoti ir kęsti nesibaigiančius praradimus. Jiems teko kariauti tokiu būdu, kurį Hitlerio genialumas tariamai padarė atgyvenusį. Vokietijos generalinis štabas prognozavo, kad iki rugsėjo bus patirta apytiksliai pusės milijono žmonių nuostoliai ir pasiekta pergalė; gruodį nuostoliai artėjo prie milijono, o pergalė tolo[58].

Visi nepavykę puolimai, laiku neįgyvendinti planai ir niūrios perspektyvos būtų buvusios ne tokios gėdingos, jeigu vermachtas būtų kariavęs ne blogai suplanuotą kolonialistinį agresyvų karą, o šlovingą, nors ir tragišką, pasaulinį karą, ginantį civilizaciją. Kad vokiečių karių kova atrodytų didi ir teisinga, karą reikėjo pateikti kaip kovą su viso pasaulio didvalstybėmis, vadovaujamomis žydų intrigantų Maskvoje, Londone ir Vašingtone. Norint įteigti, kad karas gynybinis, kaip dabar iš tiesų ir buvo, agresoriaus vaidmenį reikėjo priskirti kažkam kitam. Šioje istorijoje agresoriaus vietą užėmė žydai, bent jau nacių šalininkų ir daugelio Vokietijos civilių, laukiančių sugrįžtant tėvų ir vyrų, akyse. Vokiečių kareiviams, nepaisant to, ar jie tikrai tikėjo žydų atsakomybe už karą, ar ne, ideologinių revizijų tikriausiai reikėjo mažiau negu politikams ir civiliams. Jie buvo beprarandą viltį, bet vis dar neprarado tvirtybės; ir jie kovojo gerai, kovojo toliau, gana ilgai, bent jau ganėtinai ilgai, kad Hitleris spėtų įvykdyti savo pranašystę. Vermachtas buvo ir liko efektyviausios kovinės pajėgos Europos teatre, turinčios didelį pranašumą visų kitų kariuomenių atžvilgiu, nors jo galimybės pasiekti tradicinę pergalę dabar buvo lygios nuliui.

Pagal rasinio mąstymo magiją, tuo metu, kai tikrovės horizonte nebuvo matyti jokios kitos įmanomos pergalės, žydų žudymas pats savaime buvo vokiečių triumfas. Jungtinės Valstijos, Didžioji Britanija ir Sovietų Sąjunga buvo Vokietijos priešai, žydai irgi buvo Vokietijos priešai, taigi, teigė naciai, taikydami melagingą silogizmą, jos buvo paveiktos žydų įtakos. O jeigu Vokietijos priešininkės buvo žydiškos valstybės, tai Europos žydai buvo jų atstovai. Taigi Europos žydų žudymas buvo kova su Vokietijos priešais, tiesioginė ir netiesioginė, ir jį pateisino ne tik moralė, bet ir karinė logika. Himmleris pastebėjo

Hitlerio norą, kad Europos žydai 1941 m. gruodį būtų naikinami „kaip partizanai", kaip Vokietijos priešų užnugaryje atstovai. Iki to laiko žydų žudynių kaip „baudžiamųjų antipartizaninių" akcijų logika buvo jau išplėtota: Polesės pelkėse tarp Baltarusijos ir Ukrainos, kur Himmleris rėmėsi ja kaip priežastimi žudyti žydų vyrus, moteris ir vaikus, pradedant 1941 m. liepa; Kijeve, kur vokiečiai nužudė daugiau kaip trisdešimt tūkstančių žydų per baudžiamąją akciją už sovietų surengtus sprogdinimus mieste; ir net tolimoje Serbijoje, kur vokiečių ginkluotosios pajėgos susidūrė su rimtu pasipriešinimu truputį anksčiau negu Sovietų Sąjungoje[59].

Plėtojant žydų žudynių kaip kovos su partizanais logiką Serbijos pavyzdys ypač pravertė. Vokietijos karas Pietryčių Europoje prasidėjo truputį anksčiau negu karas Sovietų Sąjungoje ir pateikė tam tikrų pritaikomų pamokų. Vokietija užgrobė Jugoslaviją ir Graikiją 1941 m. pavasarį, prieš pat operacijos „Barbarossa" pradžią, pirmiausia siekdama išgelbėti savo nevykusią sąjungininkę Italiją nuo pralaimėjimo pačios pradėtuose Balkanų karuose. Nors vokiečiai greitai sunaikino Jugoslavijos kariuomenę ir sukūrė Kroatijos marionetinę valstybę, pasipriešinimas serbų okupacinėje zonoje, kurią ji dalijosi su Italija, buvo didelis. Dalis pasipriešinimo judėjimo dalyvių buvo komunistai. Vokiečių pajėgų vadas Serbijoje įsakė, kad keršijant už žuvusius vokiečius, kritusius kovose su partizanais, būtų žudomi tik žydai ir romai - santykiu vienas ir šimtas. Taigi, kai Himmleris nurodė naikinti žydus „kaip partizanus", beveik visi vyriškosios lyties Serbijos žydai jau buvo sušaudyti. Serbijoje taikyta logika buvo unifikuota. Žydai kaip tokie buvo žudomi baudžiant juos už JAV, Jungtinės Karalystės ir SSRS sąjungą. Nei žydai, nei sąjungininkai to nesuprato ir negalėjo suprasti. Tokie veiksmai turėjo prasmę tik nacių pasaulėžiūroje, kurią Hitleris buvo ką tik priderinęs prie pasikeitusių aplinkybių[60].

Penktoji ir galutinė Galutinio sprendimo versija buvo masinės žudynės. Nacių terminologijoje žodis *perkėlimas* dabar iš apibūdinimo virto eufemizmu. Daugelį metų Vokietijos vadovai manė, kad jie gali „išspręsti" Europos žydų „problemą" perkeldami žydus į vieną ar kitą vietą. Kad ir kur jie būtų perkelti, buvo ketinama žydus priversti dirbti mirtinai sekinančius darbus ir galbūt sterilizuoti, kad jie negalėtų daugintis, bet išžudyti visų žydų nebuvo ketinama. Taigi *perkėlimas* buvo neišsamus, bet nevisiškai netikslus politikos žydų atžvilgiu 1940 ir 1941 m. apibūdinimas. Nuo šiol *perkėlimas* ar *perkėli-*

mas į Rytus reiškė masines žudynes. Galbūt šis eufemizmas, peršantis mintį, kad iš esmės tęsiama ankstesnė politika, padėjo naciams nepastebėti fakto, kad Vokietijos politika ne tik pasikeitė, bet ir turėjo pasikeisti, nes karas vyko ne taip, kaip tikėtasi. Turbūt taip vokiečiai bandė slėpti nuo savęs tikrovę - kad jų politiką žydų atžvilgiu lėmė karinė katastrofa[61].

Iki 1941 m. gruodžio vokiečiai jau parodė, kad deportuoti žydus į Lenkiją, Madagaskarą ar Sovietų Sąjungą nėra blogiausia, ką jie gali padaryti. Jie galėjo savo valdomoje teritorijoje žudyti žydus ir kaltę dėl jų likimo priskirti pačioms aukoms. ***Perkėlimo***, nuo kurio vokiečiai dabar atsiribojo, realybę aiškiai atskleidžia paprasta citata iš vokiečių instrukcijos: „Perkėlimo vieta: perkėlimo vietoje iškasamos aštuonios tranšėjos. Prie kiekvienos tranšėjos turi dirbti vienas dešimties karininkų ir karių būrys, kas dvi valandas jį turi pakeisti kitas būrys."[62]

Kai Hitleris 1941 m. gruodį pasakė, kokiam sprendimui jis teikia pirmenybę, Himmlerio SS ir policija (talkinama vermachto ir vietos policininkų) okupuotoje Sovietų Sąjungoje jau buvo nužudžiusi apytiksliai milijoną žydų. Žvelgiant retrospektyviai, atrodo, kad žudynės buvo neišvengiamos, ir gali pasirodyti, jog naujoji vokiečių politika žudyti visus Europos žydus buvo tik jau iš anksto nulemto tikslo įgyvendinimas. Nors Hitleris iš tiesų laikė savaime suprantama, kad žydams nebus vietos jo būsimoje Europoje, o Himmlerio eskaluojamos žudynės turbūt atitiko Hitlerio norus, į jo sprendimą kalbėti apie masinį visų žydų žudymą reikia žiūrėti tik kaip į sprendimą. Galų gale į tuos pačius įvykius buvo įmanoma ir kitokia reakcija[63].

Pavyzdį, kaip galėjo keistis ankstesnė politika, pateikė Vokietijos sąjungininkė Rumunija. Bukareštas taip pat siekė tautinio grynumo. 1941 m. gruodį Rumunijos žydai nukentėjo labiau negu Vokietijos žydai. Rumunija prisijungė prie invazijos į Sovietų Sąjungą skelbdama, kaip ir Vokietija, propagandą apie komunizmo sąsajas su žydais. Užpuolusi Sovietų Sąjungą kartu su Vokietija, Rumunija atgavo Besarabiją ir Bukoviną, kurią Sovietų Sąjunga aneksavo 1940 m. Rumunija tada prisijungė naują Padniestrės regioną, atplėštą nuo pietinės Sovietų Ukrainos dalies. Šioje zonoje 1941 m. Rumunijos politika žydų atžvilgiu buvo visiškai tokia pat brutali kaip ir Vokietijos. Užėmę Odesą

rumunų kariai nužudė apytiksliai dvidešimt tūkstančių vietos žydų, „bausdami“ už sprogimą, kuris mieste sunaikino jų štabą. 1941 m. gruodžio pabaigoje Bohdanivkos rajone rumunai per keletą dienų sušaudė daugiau kaip keturiasdešimt tūkstančių žydų. Rumunai Padniestrėje taip pat sukūrė savo getų ir darbo stovyklų tinklą, kur žuvo dešimtys tūkstančių žydų iš Besarabijos ir Bukovinos. Iš viso rumunai nužudė apytiksliai tris šimtus tūkstančių žydų[64].

Tačiau Rumunijos vadovybė į besikeičiančią karo eigą reagavo kitaip negu Hitleris. Jos politika žydų atžvilgiu liko brutali, tačiau laipsniškai švelnėjo, o ne griežtėjo. 1942 m. vasarą Rumunija daugiau nedeportavo žydų į Padniestrę. Kai Vokietija įrengė žudymo infrastruktūras, Rumunija atsisakė siųsti

jiems savo žydus. 1942 m. pabaigoje Rumunijos politika žydų atžvilgiu ėmė smarkiai skirtis nuo Vokietijos. Vėliau Rumunija pabandė pereiti į Vokietijos priešininkų pusę, ir tada žydų išlikimas ėmė atrodyti vertingas. Taigi 1942 metais įvyko svarbus persilaužimas, kai Vokietijos ir Rumunijos politika pasuko priešingomis kryptimis. Vokietija žudė visus žydus todėl, kad karas buvo pralaimėtas; Rumunija tų metų pabaigoje dėl tos pačios priežasties kai kuriuos žydus paliko gyvus. Rumunijos diktatorius Ionas Antonescu paliko atviras duris deryboms su amerikiečiais ir britais; Hitleris nepaliko vokiečiams jokios galimybės pabėgti nuo savo pačių kaltės[65].

1942 m. vokiečiai nužudė daugumą okupuotose žemėse likusių žydų. Į vakarus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos masinės žudynės buvo vykdomos nuodijimo dujomis infrastruktūrose. Į rytus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos vokiečiai tęsė masinius sušaudymus ir taip pat naudojo dujų furgonus, kurie buvo išbandyti su sovietų karo belaisviais. Kai tik žemė atšilo tiek, kad būtų galima kasti duobes, okupuotoje Sovietų Ukrainoje žudynės vėl prasidėjo, o kai kuriose vietovėse, kur buvo žemkasių mašinų, net anksčiau. Rytinėje Sovietų Ukrainos dalyje, vis dar okupuotoje vokiečių, šaudymas apskritai nebuvo nutrūkęs ir be jokios pertraukos tęsėsi nuo 1941 m. pabaigos iki 1942 m. pradžios. Sausį *Einsatzgruppen*, talkinamos vermachto, išžudė mažesnes žydų bendruomenes, kurios išgyveno pirmąjį valymą, taip pat žydų darbininkų grupes. 1942 m. pavasarį žudymo akcijos persikėlė iš rytinių žemių į vakarines, iš karinės zonos į civilinės okupacinės valdžios institucijų valdomą Ukrainos reichskomisariatą. Čia visas akcijas vykdė vietos valdžios policijos pajėgos, vokiečių Tvarkos policijos batalionai, padedami vietos gyventojų ginkluotų būrių. Pasitelkę į pagalbą dešimtis tūkstančių vietinių kolaborantų, vokiečiai turėjo žudynėms reikalingų žmogiškųjų išteklių[66].

Vėliausiai masiškai žudyti žydus imta tose žemėse, kurias Vokietija užėmė pirmiausia. Nors vokiečiai užgrobė visas buvusios Rytų Lenkijos žemes per pirmąsias dešimt dienų karo, 1941 m. birželį daugelis Lenkijos pietryčių, dabar Vakarų Ukrainos, reichskomisariato žydų išgyveno iki 1942 m. Kai Himmleris ėmė reikalauti naikinti visas žydų bendruomenes, vokiečių ginkluotosios pajėgos jau buvo praėjusios. Vokietijos politikai pasikeitus, didžio-

ji dalis vokiečių pajėgų jau buvo nužygiavusi tolyn į rytus. 1942 m. vokiečiai Vakarų Ukrainos reichskomisariato rajonuose surengė antrą masinių sušaudymų raundą; šį kartą juos organizavo civilinės valdžios organai, o įgyvendino policija, aktyviai talkinama vietos pagalbinių policininkų[67].

Padėtis šiuose Vakarų Ukrainos rajonuose buvo tipiška daugeliui buvusios Rytų Lenkijos miestų ir miestelių, kur žydai sudarė apytiksliai pusę gyventojų, kartais truputį mažiau, kartais truputį daugiau. Žydai paprastai gyvendavo miestų centruose, mūriniuose namuose aplink miesto aikštę, o ne medinėse priemiesčių lūšnose. Tai buvo gyvenvietės, kur žydai gyveno daugiau kaip pusę tūkstantmečio; keitėsi jų valdovai, ateidavo ir geresnių, ir sunkesnių laikų, tačiau paprasčiausi architektūros ir demografijos matai rodė, kad jiems sekasi gerai. Dauguma šių žydų gyventojų tarpukario Lenkijos laikais liko religingi ir gyveno gana atsiskyrę nuo išorinio pasaulio. Jų kalbos liko jidiš

ir (vartojama religiniams tikslams) ivritas, o mišrių santuokų su krikščionimis pasitaikydavo retai. Rytų Lenkija liko žydų aškenazių civilizacijos širdis, kalbanti jidiš kalba ir valdoma charizmatiškų chasidų klanų. Ši žydų tradicija pergyveno Lenkijos ir Lietuvos Valstybę, kur ji atsirado, pergyveno Rusijos imperiją ir tarpukario Lenkijos respubliką[68].

Po Molotovo-Ribbentropo pakto ir bendros Vokietijos ir Sovietų Sąjungos invazijos į Lenkiją, 1939-1941 m. šie žydai tapo sovietų valdiniais ir Sovietų Sąjungos piliečiais, todėl jie paprastai skaičiuojami kaip Sovietų Sąjungos žydai, tapę nacių aukomis. Šie žydai tikrai kurį laiką gyveno Sovietų Sąjungoje, kai jos sienos buvo išplėstos į vakarus ir apėmė buvusią Rytų Lenkiją, o jie tapo sovietų politikos objektais. Kaip ir šiose žemėse gyvenę lenkai, ukrainiečiai ir baltarusiai, jie buvo suimami, tremiami ir žudomi. Žydai prarado savo verslus ir religines mokyklas. Tačiau vargu ar šio trumpo sovietų valdymo laikotarpio pakako padaryti juos sovietų žydais. Išskyrus jauniausius vaikus, žmonės Rivnėje ir panašiose gyvenvietėse buvo Lenkijos, Lietuvos, Latvijos ar Rumunijos piliečiais daug ilgiau negu Sovietų Sąjungos piliečiais. Iš apytiksliai 2,6 milijono žydų, nužudytų Sovietų Sąjungos teritorijose, maždaug 1,6 milijono sovietų jurisdikcijoje buvo mažiau kaip dvejus metus. Sovietų valdymas 1939-1941 m. smarkiai susilpnino jų civilizaciją; ji neišgyveno vokiečių Reiche[69].

Rivnė, priešingai negu kiti buvusios Rytų Lenkijos miestai, jau buvo mačiusi masinių žudynių akcijas 1941 m. Nors vokiečių policinės valstybės Ukrainoje centras buvo Kijevas, Rivnė 1941 m. buvo laikinoji Ukrainos reichskomisariato sostinė. Reichskomisaras Erichas Kochas garsėjo brutalumu. Hitlerio patarėjai vadino Kochą „antruoju Stalinu" ir sakydavo tai kaip komplimentą. Jau 1941 m. rudenį Kochas įsakė nužudyti daugumą Rivnės žydų. 1941 m. lapkričio 6-ąją policija nurodė visiems leidimų dirbti neturintiems žydams susirinkti perkėlimui. Apytiksliai septyniolika tūkstančių žmonių tada buvo nuvežti į gretimą mišką, Sosenkas. Ten jie buvo sušaudyti prie duobių, kurias iš anksto iškasė sovietų karo belaisviai. O maždaug dešimt tūkstančių likusių žydų buvo priversti gyventi gete prasčiausioje miesto dalyje[70].

1942 m. pradžioje, kai dauguma žydų jau buvo nužudyti, Rivnės Judenratas bandė rasti kokių nors būdų išmaitinti likusiuosius. Tačiau vokiečių valdžios organai nusprendė, kad žydai apskritai neturi egzistuoti. 1942 m. vasarą

Kochas, nerimaudamas dėl maisto trūkumo, žengė kitą žingsnį - pareikalavo iš pavaldinių „šimtu procentų išspręsti" žydų problemą. 1942 m. liepos 13-osios naktį vokiečių policija ir ukrainiečių pagalbininkai išginė Rivnės žydus iš geto. Žydai buvo priversti eiti į geležinkelio stotį, kur vokiečiai juos suvarė į traukinių vagonus ir apsupo. Dvi dienas praleidę be maisto ir vandens, žydai buvo nuvežti į karjerą netoli miško prie Kostopilio miesto. Ten vokiečių Saugumo policija ir pagalbiniai policininkai juos sušaudė[71].

Lucke žydai sudarė apytiksliai pusę gyventojų, maždaug dešimt tūkstančių. 1941 m. gruodį žydai buvo priversti persikelti į getą, kur vokiečiai paskyrė Judenratą. Apskritai Judenratas buvo reikalingas siekiant išvilioti bendruomenės turtą - pažadais, kartais teisingais, kartais melagingais, atidėti egzekucijas. Vokiečiai taip pat paprastai įsteigdavo žydų policiją, kuri padėjo kurti getus, o paskui juos sunaikinti. 1942 m. rugpjūčio 20-ąją Lucke vietinė žydų policija ieškojo galimai pasislėpusių žydų. Tą pačią dieną žydų vyrai buvo nusiųsti į mišką greta Hirka Polonkos, už septynių kilometrų nuo Lucko, kasti duobių. Juos prižiūrėję vokiečiai net nebandė slėpti, kas netrukus įvyks. Jie pasakė vyrams kasti gerai, nes kitą dieną į tas duobes atguls jų žmonos ir motinos. Rugpjūčio 21-ąją Lucko moterys ir vaikai buvo nugabenti į Hirka Polonką. Vokiečiai valgė, gėrė, juokėsi ir vertė moteris skanduoti: „Kadangi esu žydė, neturiu teisės gyventi." Tada moterys, po penkias vienu metu, buvo priverstos nusirengti nuogai ir atsiklaupti prie duobių. Kitos grupės moterys turėjo gultis ant pirmojo lavonų sluoksnio ir buvo nušautos. Tą pačią dieną žydų vyrai buvo nuvesti į vidinį Lucko pilies kiemą ir ten nužudyti[72].

Kovelyje irgi maždaug pusė vietos gyventojų, apytiksliai keturiolika tūkstančių, buvo žydai. 1942 m. gegužę miesto žydai buvo padalyti į dvi grupes - darbingus ir nedarbingus, ir apgyvendinti dviejuose atskiruose getuose, vieni naujamiestyje, kiti senamiestyje. Vienas vietos žydas, išmanęs nacių požiūrį, žinojo, kad vokiečiai antrojo geto gyventojus laiko „nenaudingais valgytojais". Birželio 2-ąją vokiečių ir vietos pagalbinė policija apsupo getą senamiestyje. Visi šeši tūkstančiai geto gyventojų buvo nuvesti į miško proskyną šalia Kašyrų Kaminio ir sušaudyti. Rugpjūčio 19 d. policija pakartojo šią akciją kitame gete ir sušaudė dar aštuonis tūkstančius žydų. Tada ėmė medžioti pasislėpusius žydus, jie buvo apsupti ir uždaryti miesto Didžiojoje sinagogoje be maisto ir vandens. Paskui juos sušaudė, bet kai kurie spėjo palikti savo paskutinius

žodžius jidiš arba lenkų kalba - išgramdė juos akmenimis, peiliais, rašikliais ar nagais ant šventyklos, kur kai kurie iš jų šventė šabą, sienų[73].

Viena ištekėjusi moteris paliko meilės ir ištikimybės kupiną užrašą savo „brangiam vyrui“, kad jis sužinotų apie jos ir jų „gražiojo“ vaiko likimą. Dvi mergaitės kartu parašė apie savo meilę gyvenimui: „Taip norisi gyventi, o jie to neleis. Atkeršykite! Atkeršykite!“ Viena jauna moteris buvo beveik susitaikiusi su likimu: „Aš keistai rami, nors sunku mirti dvidešimties.“ Motina ir tėvas prašė, kad jų vaikai sukalbėtų už juos kadišą ir švęstų šventes. Duktė paliko atsisveikinimo žodį savo motinai: „Mano mylima Mama! Nebuvo jokio išsigelbėjimo. Jie atvarė mus čia iš už geto, ir dabar mes turime mirti baisia mirtimi. Mums taip gaila, kad su mumis nėra tavęs. Negaliu sau už tai atleisti. Dėkojame, Mama, už tavo atsidavimą. Stipriai bučiuojame tave.“

7 SKYRIUS

HOLOKAUSTAS IR KERŠTAS

Baltarusija buvo nacių Vokietijos ir Sovietų Sąjungos konfrontacijos epicentras. Po vokiečių invazijos 1941 m. birželį jos gyventojai, jeigu dar buvo gyvi, tapo ir vokiečių, ir sovietų smurto plėtros liudininkais. Jų tėvynė buvo vokiečių okupacijos zona ir buvusi bei busimoji Sovietų Sąjungos respublika. Jos miestai buvo puolančių ir besitraukiančių kariuomenių mūšio laukai, o jos miestelių centrus, kuriuose gyveno žydai, sunaikino holokaustas. Jos laukai tapo vokiečių stovyklomis karo belaisviams, kur badavo dešimtys ir šimtai tūkstančių sovietų kareivių. Jos miškuose sovietų partizanai ir vokiečių policininkai bei ***Waffen-SS*** kovėsi nuožmiame partizaniniame kare. Visas kraštas buvo Hitlerio ir Stalino, kuriems atstovavo ne tik kareiviai užnugaryje, partizanai miškuose ir policininkai prie duobių, bet ir propagandininkai Berlyne, Maskvoje ir Minske, respublikos sostinėje, simbolinio rungtyniavimo vieta.

Minskas buvo nacių destruktyvumo epicentras. 1941 m. birželio 24-ąją vokiečių oro pajėgos bombardavo miestą, kol jis pasidavė; prieš įžengdamas į jį vermachtas turėjo palaukti, kol nurims gaisrai. Liepos pabaigoje vokiečiai sušaudė tūkstančius išsilavinusių žmonių ir uždarė žydus miesto šiaurės vakarų dalyje. Minske buvo ir getas, ir koncentracijos stovyklos, ir karo belaisvių stovyklos, ir žudymo vietos. Galiausiai vokiečiai Minską pavertė savotišku makabrišku teatru, kuriame jie vaidino surogatinę pergalę žudydami žydus[1].

1941 m. rudenį vokiečiai Minske šventė įsivaizduojamą triumfą, nors kaip tik tada susilaukė atkaklaus pasipriešinimo prie Maskvos. Lapkričio 7-ąją, per bolševikinės revoliucijos metines, vokiečiai organizavo ne šiaip masines žudynes, o savotišką teatralizuotą renginį. Tą rytą jie surinko iš geto tūkstančius žydų ir privertė juos apsivilkti savo geriausius drabužius, tarsi jie puoštųsi sovietų šventei. Tada vokiečiai surikiavo belaisvius kolonomis, išdalijo jiems Sovietų Sąjungos vėliavas ir liepė dainuoti revoliucines dainas. Žmonės

turėjo šypsotis telekameroms, kurios filmavo šią sceną. Išėję iš Minsko, šie 6624 žydai buvo susodinti į sunkvežimius ir nuvežti į buvusį NKVD sandėlį gretimame Tučinkos kaime. Žydų vyrai, sugrįžę tą vakarą iš priverčiamųjų darbų, rado namus tuščius. „Iš visų aštuonių mano šeimos narių - žmonos, trijų vaikų, senyvos motinos ir jos dviejų vaikų - neliko nė vieno", - prisiminė vienas iš jų[2].

Pats teroras nebuvo kas nors nauja. Ne taip seniai, 1937 ir 1938 m., iš Minsko į Tučinką žmonės buvo vežami NKVD „juodvarniais". Tačiau net pačiame tų metų Stalino Didžiojo teroro įkarštyje NKVD stengėsi neatkreipti dėmesio į savo veiksmus: žmonės buvo suimami po vieną ir po du, visiškai sutemus. O vokiečių masinė akcija buvo surengta vidury baltos dienos, skirta gausiems žiūrovams, kupina reikšmės ir tinkama propagandiniam filmui. Šiuo surežisuotu paradu buvo siekiama įrodyti nacistinį teiginį, kad komunistai yra žydai, o žydai yra komunistai. Taigi, nacių manymu, jų pašalinimas ne tik užtikrina saugumą armijų grupės „Centras" užnugaryje, bet ir pats savaime yra pergalė. Tačiau atrodė, kad ši tuščia triumfo išraiška skirta užmaskuoti kur kas realesnę nesėkmę. 1941 m. lapkričio 7-ąją armijų grupė „Centras" turėjo paimti Maskvą, bet nepaėmė[3].

Stalinas vis dar buvo Sovietų Sąjungos sostinėje ir šventė savąją pergalę. Per visą laiką nuo karo pradžios jis nebuvo palikęs Maskvos: nei per pirmąjį operacijos „Barbarossa" puolimą 1941 m. birželį, nei per antrąjį operacijos „Taifūnas" puolimą spalį. Balzamuotas Lenino kūnas buvo išvežtas iš Kremliaus saugoti kitoje vietoje, bet Stalinas pasiliko ir vadovavo. Leningradas buvo apgultas, Minskas ir Kijevas paimti, bet Maskva, vadovaujama atkakliojo Stalino, gynėsi. Lapkričio 6 d. Stalinas paskelbė Sovietų Sąjungos gyventojams įžūlų kreipimąsi. Atkreipęs dėmesį, kad vokiečiai pavadino savo kampaniją „naikinimo karu", jis pažadėjo jiems tą patį. Jis paminėjo ir žydų žudynes, nors tik vieną vienintelį kartą. Tačiau pavadindamas nacių režimą imperija, trokštančia rengti „pogromus", jis pateikė toli gražu ne tikslų masinių žudynių apibūdinimą. Minsko žydai, nuvežti į Tučinką lapkričio 7-ąją (per sovietų šventę), buvo sušaudyti lapkričio 9-ąją (per nacionalsocialistų šventę). Lapkričio 20 d. toks pats likimas ištiko dar penkis tūkstančius žydų. Tradicinės imperijos niekada su žydais panašiai nesielgė. 1941 m. antroje pusėje per vieną dieną, kad ir kokią paimtume, vokiečiai sušaudydavo daugiau žydų, negu

jų žuvo per vietos gyventojų surengtus pogromus per visą Rusijos imperijos istoriją[4].

Vokiečių vykdytos žydų žudynės niekada smarkiau nepaveikė karo suvokimo Sovietų Sąjungoje. Stalinistų požiūriu, svarbu buvo ne žydų žudynės, o jų politinės interpretacijos galimybės. Vokiečiai siejo žydus su komunizmu ne tik dėl nacistinių įsitikinimų ar ieškodami preteksto masinėms žudynėms; žydų ir komunizmo sąsajos taip pat buvo jų propagandinis ginklas prieš Sovietų Sąjungą. Girdi, jeigu SSRS esanti tik žydų imperija ir nieko daugiau, vadinasi (teigė naciai), daugumai Sovietų Sąjungos gyventojų nėra jokių priežasčių jos ginti. Todėl 1941 m. lapkritį Stalinas rengėsi ne tik karinei, bet ir ideologinei Sovietų Sąjungos gynybai. Girdi, Sovietų Sąjunga nesanti žydų valstybė, kaip teigia naciai; ji - Sovietų Sąjungos tautų, tarp kurių pirmieji esą rusai, valstybė. Lapkričio 7-ąją, kai žydai žygiavo per Minską pasitikti mirties, Stalinas sveikino karinį paradą Maskvoje. Kad pakeltų Sovietų Sąjungos tautų dvasią ir parodytų vokiečiams savo pasitikėjimą, jis netgi atšaukė iš gynybinių pozicijų Maskvos vakaruose Raudonosios armijos divizijas ir įsakė joms žygiuoti miesto prospektais. Savo kreipimesi tą dieną jis kvietė sovietų liaudį sekti „didžių protėvių“ pavyzdžiu ir paminėjo šešis ikirevoliucinius karo didvyrius, kurie visi buvo rusai. Sunkiais laikais sovietų vadas apeliavo į rusišką nacionalizmą[5].

Stalinas siejo save ir savo liaudį su buvusia Rusijos imperija, kurią tik prieš dieną jis paminėjo užsimindamas apie žydų pogromus. Paminėjęs ikirevoliucinės Rusijos istorijos didvyrius, Sovietų Sąjungos komunistų partijos Generalinis sekretorius turėjo plūktis su jų šmėklomis. Priskirdamas rusams svarbiausią vietą istorijoje, jis netiesiogiai menkino kitų Sovietų Sąjungos tautų, taip pat ir tų, kurios nuo vokiečių okupacijos nukentėjo daugiau negu rusai, vaidmenį. Jeigu karas su vokiečiais buvo „Didysis Tėvynės karas“, kaip Vokietijos invazijos dieną pasakė artimas Stalino bendražygis Viačeslavas Molotovas, tai kas buvo ta tėvynė? Rusija ar Sovietų Sąjunga? Jei šis konfliktas buvo rusų savigynos karas, kaip reikėjo paaiškinti vokiečių vykdomas masines žydų žudynes?

Viešas Hitlerio antisemitizmas iškėlė Stalinui, kaip ir visiems Sąjungininkų vadovams, sunkią dilemą. Hitleris sakė, kad Sąjungininkai kovoja už žydus, taigi (bijodami, kad jų piliečiai gali pritarti tokiam požiūriui) Sąjungininkai

turėjo atkakliai tvirtinti kovojantys už engiamų tautų (bet ne konkrečiai žydų) išlaisvinimą. Stalino atsakymas į Hitlerio propagandą buvo pagrįstas Sovietų Sąjungos egzistavimo laikotarpio istorija: visos vokiečių žudynių politikos aukos esančios „sovietų piliečiai", bet iškiliausia Sovietų Sąjungos tauta - rusai. Vienas iš pagrindinių Stalino propagandininkų Aleksandras Ščerbakovas 1942 m. sausį taip paaiškino šią liniją: „Rusų tauta - pirmoji lygių SSRS tautų šeimoje - neša didžiausią kovos su vokiečių okupantais naštą." Iki to laiko, kai Ščerbakovas ištarė šiuos žodžius, rytinėje Molotovo-Ribbentropo linijos pusėje vokiečiai nužudė milijonus žydų, įskaitant apytiksliai 190 000 žydų Baltarusijoje[6].

Kai į elektros ir kuro neturintį Minsko getą atėjo šalčiai, žydai pavadino savo namus „mirusiu miestu". 1941-1942 m. žiemą Minskas turėjo didžiausią getą prieškario Sovietų Sąjungos teritorijoje, jame buvo uždaryta maždaug septyniasdešimt tūkstančių žydų. 1939 m. sovietų surašymo duomenimis, iš 239 000 miesto gyventojų apytiksliai 71 000 buvo žydai. Dalis vietos žydų pabėgo iš Minsko prieš vokiečiams paimant miestą 1941 m. birželio pabaigoje ir tūkstančiai jų buvo sušaudyta vasarą ir rudenį; kita vertus, miesto gyventojų žydų pagausėjo anksčiau atvykus pabėgėliams iš Lenkijos. Šie Lenkijos žydai pabėgo nuo vokiečių po 1939 m. invazijos, bet kai 1941 m. vokiečių kariuomenė juos pavijo, dar sykį pabėgti jiems nepavyko. Atsarginis išėjimas į rytinę Sovietų Sąjungą dabar buvo uždarytas. Kai sovietų valdžios šiose žemėse nebeliko, nebegalėjo būti sovietų trėmimų, kurie, nors ir nusinešė daug žmonių gyvybių, apsaugojo Lenkijos žydus nuo vokiečių kulkų. Atrasti tokių išsigelbėjimo būdų, kokį sugalvojo Japonijos žvalgas Sugihara Lietuvoje 1940 m., buvo nebeįmanoma[7].

Minskas buvo Baltosios Rusios (kaip vokiečiai vadino Baltarusiją) generalkomisariato provincijos sostinė. Generalkomisariatą sudarė maždaug ketvirtadalis Sovietų Baltarusijos: rytinę sovietų respublikos dalį ir toliau valdė karinė administracija, pietinė jos dalis buvo prijungta prie Ukrainos reichskomisariato, o Balstogė buvo prijungta prie Reicho. Kartu su trim okupuotomis Baltijos valstybėmis Baltosios Rusios generalkomisariatas sudarė Ostlando reichskomisariatą. Baltarusijos žydai, nepaisant to, ar jie gyveno civilinės okupacinės valdžios teritorijoje, ar karinėje okupacinėje zonoje į rytus nuo

jos, buvo už operacijos „Taifūnas" fronto linijos. Kai vermachtas žengė pirmyn, jie buvo žudomi; kai jis sustodavo, dalis jų kuriam laikui buvo paliekami gyvi. Neįstengę 1941 m. pabaigoje paimti Maskvos, vokiečių kariai išsaugojo likusių Minsko žydų gyvybes, bent jau tuo metu. Kai Raudonosios armijos divizijos, sulaukusios pastiprinimo iš Tolimųjų Rytų, apgynė Sovietų Sąjungos sostinę, vokiečių Tvarkos policijos batalionams buvo įsakyta vykti į frontą. Tai buvo kaip tik tie policininkai, kuriems kitokiu atveju būtų buvusi paskirta užduotis šaudyti žydus. Kai vokiečių puolimas lapkričio pabaigoje sustojo, kariuomenė suprato, kad batų ir paltų, nuimtų nuo žuvusių ar į nelaisvę paimtų sovietų ka-

reivių, nepakaks besiartinančiai šaltai žiemai ištverti. Žydų darbininkai Minske turėjo pasiūti jų daugiau, taigi teko leisti jiems gyventi per žiemą[8].

Kadangi Maskva apsigynė, vokiečiai turėjo atsisakyti savo pradinių planų Minsko atžvilgiu: jis negalėjo būti marinamas badu; jį supančios teritorijos negalėjo būti „atlaisvintos" nuo valstiečių; dalis žydų kurį laiką turėjo būti palikti gyvi. Vokiečiai įtvirtino savo viešpatavimą Minske vesdami per getą ir per miestą karo belaisvių kolonas. 1941 m. pabaigoje, kai dauguma karo belaisvių buvo pasmerkti mirti iš bado, kai kurie iš jų išgyveno pabėgdami - į Minsko getą. Getas vis dar buvo saugesnė vieta negu karo belaisvių stovyklos. Per praėjusius kelis 1941 m. mėnesius gretimuose dulaguose ir stalaguose mirė daugiau žmonių negu Minsko gete. Didžiulis 352-asis stalagas, bene daugiausia gyvybių atėmusi karo belaisvių stovykla, buvo Minske ir netoli jo įkurtų kalinimo vietų kompleksas. Stovykloje Širokajos gatvėje, miesto centre, buvo laikomi ir karo belaisviai, ir žydai. Buvę NKVD statiniai Tučinkoje dabar vokiečių buvo naudojami kaip kalėjimas ir egzekucijos vieta[9].

Okupuotame Minske vokiečiai vykdė nežaboto ir neprognozuojamo teroro politiką. Karnavalinės laidotuvių eitynės 1941 m. lapkričio 7-ąją buvo tik vienas iš daugelio žmogžudiškų incidentų, kurie paliko žydus apimtus siaubo ir netikrumo dėl savo likimo. Žydai, kurie buvo žinomi ir gerbiami prieš karą, susilaukė ypatingų pažeminimų. Garsų mokslininką vokiečiai privertė šliaužioti per Jubiliejaus aikštę geto centre su futbolo kamuoliu ant nugaros. Paskui jis buvo sušaudytas. Vokiečiai imdavo žydus kaip asmeninius vergus, kad valytų jų namus ir skalbtų drabužius. Vokiečių gydytojas (austras), daktaras Irmfriedas Eberlas, į Minską atvykęs po neįgaliųjų nuodijimo dujomis misijos Vokietijoje, rašė savo žmonai, kad šiame „rojuje" jam visai nereikia pinigų. Kai Minske apsilankė Himmleris, jam palinksminti buvo surengta parodomoji žydų egzekucija, kuri buvo filmuojama kino kameromis. Atrodo, vėliau jis žiūrėjo šį kino filmą, kuriame matė save ir masines žudynes[10].

Žydų moterys patyrė ypatingas kančias. Nepaisydami draudimų „teršti rasę", kai kurie vokiečiai netrukus pamėgo prieš nužudydami savo aukas prievartauti. Žinomas bent vienas atvejis, kai vokiečiai surengė žydų moterų „grožio konkursą" - nuvedė jas į kapines, privertė nusirengti nuogai, o paskui nužudė. Gete vokiečių kareiviai naktį versdavo žydų merginas šokti nuo-

gas; ryte likdavo tik mergaičių lavonai. Peria Aginskaja prisiminė, ką vieną 1941 m. rudens vakarą ji matė viename tamsiame Minsko geto bute: „Mažas kambarėlis, stalas, lova. Iš gilios, juosvos žaizdos mergaitės krūtinės ląstoje tekėjo kraujas. Buvo akivaizdu, kad mergaitė išžaginta ir nužudyta. Aplink jos genitalijas buvo šautinių žaizdų.“[u]

Smurtas nėra stiprybė, o teroras neatneša pergalės. Per pirmus devynis okupacijos mėnesius, nuo 1941 m. vasaros iki 1942 m. pavasario pradžios, atsikartojantys žudynių ir prievartavimų protrūkiai nepriverte Minsko visiškai paklusti vokiečiams.

Minskas buvo neįprastas miestas, vieta, kurios socialinė struktūra metė iššūkį nacių mąstymui, taip pat vokiečių patirčiai okupuotoje Lenkijoje. Čia, sovietų metropolyje, žydų istorija buvo pasukusi kitokia kryptimi negu Lenkijoje. Per dvidešimt metų socialinės sąlygos ir politinė prievarta atliko savo darbą. Rafinuoti miesto žydai neturėjo organizuotos tradicinės bendruomenės, nes trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje sovietai sunaikino žydų religines ir kolektyvines institucijas. Jaunesnės kartos žydai buvo labai asimiliavęsi, taip smarkiai, kad daugelis jų sovietų laikų dokumentuose, skiltyje „tautybė“, įsirašė „baltarusis“ arba „rusas“. Nors iki 1941 m. šis įrašas jiems turbūt nedaug ką reiškė, vokiečių valdžios laikais jis galėjo išgelbėti gyvybę. Kai kurie Minsko žydai turėjo baltarusių ar rusų tautybės draugų ir kolegų, kurie nežinojo apie jų religiją ir tautybę, arba jiems tai nerūpėjo. Žymus tokių aplinkiniams nežinomos žydiškos kilmės žmonių pavyzdys buvo Isajus Kazinecas, kuris visame Minske organizavo komunistinį pogrindį. Nei jo draugai, nei priešai nežinojo, kad jis žydas[12].

Sovietų valdžia paklusnumo Maskvai ir paklusimo jos komandoms kaina paskatino tam tikrą pakantumą ir asimiliaciją. Politinė iniciatyva Stalino Sovietų Sąjungoje nebuvo skatinama. Jeigu žmogus pernelyg aktyviai reaguodavo į kokią nors situaciją ar net į politinę liniją, rizikuodavo užsitraukti nemalonę, kai ji pasikeisdavo. Taip sovietų valdžia apskritai, o ypač 1937-1938 m. Didysis teroras, išmokė žmones nesiimti spontaniškų veiksmų. Žmonės, kurie išsiskyrė ketvirtojo dešimtmečio Minske, buvo NKVD sušaudyti Kuropatuose. Net kai Maskvoje turbūt buvo aišku, kad Sovietų Sąjungos piliečiai Minske turi savų priežasčių priešintis vokiečiams, komunistai suprato, kad to neužtenka apsisaugoti nuo persekiojimo ateityje, kai sugrįš sovietų valdžia. Kazinecas ir kiti

vietos komunistai nesiryžo kurti pasipriešinimo organizacijos, žinodami, kad stalinizmas nusiteikęs prieš bet kokius spontaniškus veiksmus iš apačios. Palikti likimo valiai, jie būtų kentę Hitlerio valdymą bijodami Stalino[13].

Imtis veikti Minsko komunistus ir žydus paskatino pašalietis, Lenkijos žydas komunistas Herszas Smolaras. Jo įdomus gyvenimo Sovietų Sąjungoje ir Lenkijoje patirties derinys suteikė jam gebėjimų (ir galbūt naivumo) veikti aktyviai. Trečiojo dešimtmečio pradžią jis praleido Sovietų Sąjungoje ir mokėjo rusiškai, pagrindinę Minsko kalbą. Grįžęs į Lenkiją, kur Komunistų partija buvo nelegali, jis įgudo veikti pogrindyje ir kovoti su vietos valdžia. Lenkijos policijos suimtas ir įkalintas, jis išvengė stalinistinių masinių šaudymų patirties, kuri taip smarkiai slėgė Minską. Per Didįjį terorą 1937-1938 m., kai Lenkijos komunistai buvo kviečiami į Sovietų Sąjungą, kad būtų sušaudyti, jis sėdėjo už grotų. Paleistas iš Lenkijos kalėjimo, kai Sovietų Sąjunga 1939 m. rugsėjį užgrobė Lenkiją, Smolaras tarnavo naujajam sovietų režimui. 1941 m. birželį jis pėsčiomis pabėgo nuo vokiečių ir nusigavo net iki Minsko. Kai miestą okupavo vokiečiai, jis pradėjo organizuoti geto pogrindį ir įtikino Kazinecą, kad visuotinis miesto pogrindis irgi galimas. Kazinecas paklausė, kam Smolaras atstovauja; Smolaras pasakė jam tiesą - kad niekam neatstovauja ir kalba tik savo vardu. Toks paneigimas, regis, įtikino Kazinecą, jog iš tiesų Smolaras yra Maskvos įgaliotas veikti visiško slaptumo sąlygomis. Abu vyrai rado daug norinčiųjų dalyvauti slaptoje veikloje ir gete, ir už jo ribų; 1941 m. rudens pradžioje ir getą, ir miestą giliai persmelkė atsidavęs komunistinio pogrindžio judėjimas[14].

Pogrindis silpnino vokiečių valdžios organų įtaką žydų gyvenimui, Judenratui ir žydų policijai. Okupuotoje Sovietų Sąjungoje, kaip ir okupuotoje Lenkijoje, vokiečių valdžia varė žydus į getus, kuriuos valdė vietinės žydų tarybos, tipiškai vadinamos vokišku terminu *Judenrat.* Okupuotos Lenkijos miestuose Judenratas dažnai būdavo sudaromas iš žydų, turėjusių autoritetą prieškario bendruomenėje, dažnai tų pačių žmonių, kurie vadovavo žydų kolektyvinėms struktūroms, legaliai veikusioms nepriklausomoje Lenkijoje. Minske toks žydų vadovybės tęstinumas buvo neįmanomas, nes Sovietų Sąjunga suardė žydų kolektyvinį gyvenimą. Vokiečiams nebuvo lengva rasti žmonių, kurie atstovautų žydų elitui ir būtų pratę eiti į kompromisus su vietos valdžios organais. Atrodo, pirmąjį Minsko Judenratą jie išsirinko daugiau ar

mažiau atsitiktinai - ir išsirinko blogai. Visas Judenratas bendradarbiavo su pogrindžiu[15].

1941 m. pabaigoje ir 1942 m. pradžioje žydai, norintys pabėgti iš geto, galėjo tikėtis pagalbos iš Judenrato. Žydų policininkai būdavo pastatomi toli nuo vietų, kur buvo planuojamas bandymas pabėgti. Kadangi Minsko getas buvo apsuptas tik spygliuota viela, trumpam nukreipus policijos dėmesį žmonės galėdavo pabėgti į visai šalia miesto esantį mišką. Labai mažus vaikus perduodavo per spygliuotą vielą ne žydams, kurie sutikdavo juos auginti ar nuvesti į prieglaudą. Vyresni vaikai tyrinėjo pabėgimo kelius ir tapo vedliais iš miesto į gretimą mišką. Sima Fiterson, viena iš šių vedlių, nešdavosi kamuolį ir imdavo juo žaisti, jeigu reikėdavo pranešti apie pavojų einantiesiems už jos. Vaikai prisitaikė greitai ir išmoko gyventi naujomis sąlygomis, bet vis dėlto jiems grėsė baisus pavojus. Švęsdamas pirmąsias Kalėdas vokiečių okupuotoje teritorijoje, Erichas von dem Bach-Zelewski, aukštesnysis SS ir policijos vadas, esesininkų šeimoms Vokietijoje nusiuntė tūkstančius porų vaikiškų pirštinių ir kojinių[16].

Skirtingai nuo žydų kitose vokiečių okupuotose vietovėse, žydai Minske turėjo kur bėgti. Kaimyniniame miške jie galėjo pabandyti surasti sovietų partizanus. Jie žinojo, kad vokiečiai paėmė daugybę karo belaisvių ir kad kai kurie iš jų pabėgo į miškus. Šie vyrai pasirinko gyvenimą miškuose, nes žinojo, jog vokiečiai juos sušaudys arba numarins badu. Stalinas 1941 m. liepą paragino ištikimus komunistus organizuoti partizanų būrius priešo užnugaryje, tikėdamasis kažkaip pradėti kontroliuoti šį spontanišką judėjimą dar prieš išaugant jo reikšmei. Centralizuoti jo dar nebuvo įmanoma; kareiviai slėpėsi miške, o komunistai, jeigu nepabėgo, kaip įmanydami stengėsi nuslėpti nuo vokiečių savo praeitį[17].

Tačiau Minsko pogrindžio aktyvistai bandė palaikyti savo ginkluotus draugus. Žinomas bent vienas atvejis, kai geto pogrindžio nariai išlaisvino Raudonosios armijos karininką iš stovyklos Širokajos gatvėje; jis tapo svarbiu partizanų aplinkiniuose miškuose vadovu ir savo ruožtu gelbėjo žydus. Žydų darbininkai vokiečių gamyklose vogė žieminius drabužius ir batus, skirtus vokiečių armijų grupės „Centras" kareiviams, ir siųsdavo juos partizanams. Nuostabu, bet net ginklų gamyklų darbininkai darė tą patį. Judenratas, iš kurio buvo reikalaujama rinkti reguliarius piniginius „įnašus" iš geto gyventojų

žydų, dalį šių lėšų skirdavo partizanams. Vokiečiai vėliau nusprendė, kad visas sovietų partizaninis judėjimas finansuojamas iš geto. Nors suklaidinti stereotipinio požiūrio, kad žydai labai turtingi, jie perdėjo, Minsko getas tikrai rėmė partizanus[18].

Partizaninis karas buvo vokiečių karo planuotojų košmaras ir vokiečių kariuomenės karininkai buvo išmokyti griežtai kovoti su šiuo judėjimu. Jie buvo mokomi žiūrėti į sovietų kareivius kaip į komunistinių politinių karininkų, kurie išmokė juos kovoti partizaninį karą neteisėtu „azijietišku" būdu, tarnais. Partizaninis karas buvo (ir yra) neteisėtas, kadangi jis trukdo uniformuotiems kariškiams laikytis susitarimo naudoti smurtą tik vieniems prieš kitus, o ne aplinkinių gyventojų atžvilgiu. Teoriškai partizanai saugo civilius nuo priešiškų okupantų; praktiškai jie, kaip ir okupantai, minta tuo, ką paima iš civilių. Kadangi slepiasi tarp civilių, partizanai išprovokuoja - o dažnai ir siekia išprovokuoti - okupantų baudžiamuosius veiksmus vietos gyventojų atžvilgiu. Tada partizanai išnaudoja šias akcijas propagandos tikslais ir kviečia gyventojus stoti į jų gretas arba nepalieka likusiems gyviems žmonėms kito pasirinkimo kaip tik eiti į mišką. Kadangi vokiečių pajėgose nuolat trūko žmonių, nes jie būdavo reikalingi fronte, kariniai ir civiliniai valdžios organai labai bijojo žalos, kurią galėjo padaryti partizanai[19].

Miškinga ir pelkėta Baltarusija buvo ideali teritorija partizaniniam karui. Vokiečių kariuomenės štabo vadas vėliau fantazavo apie branduolinių ginklų naudojimą, siekiant „išvalyti" šias pelkėtas vietoves. Žinoma, ši technologija nebuvo prieinama, tačiau jo fantazijos parodo ir vokiečių planų negailestingumą, ir baimę, kurią jiems kėlė sunkiai pereinamos vietovės. Kariuomenės politika buvo užkirsti kelią partizaniniam karui taip „terorizuojant gyventojus, kad jiems nekiltų net minčių apie pasipriešinimą". Bachas, aukštesnysis SS ir policijos vadas, vėliau sakė, kad pagrindinė civilių žudymo per antipartizanines akcijas priežastis buvo Himmlerio noras nužudyti visus žydus ir trisdešimt milijonų slavų. Vokiečiai, taikydami prevencinį terorą, rodės, vis tiek nieko nepraranda, nes terorizuojami žmonės, šiaip ar taip, buvo pasmerkti mirti (įgyvendinant „Alkio planą" arba generalinį planą „Rytai"). Kai Stalinas liepą paragino vietos komunistus priešintis vokiečiams, Hitleris, partizaninį

karą suvokiantis kaip galimybę sunaikinti galimą opoziciją, reagavo energingai. Dar net prieš Sovietų Sąjungos invaziją Hitleris jau buvo atleidęs savo kareivius nuo teisinės atsakomybės už veiksmus prieš civilius gyventojus. Dabar jis norėjo, kad kareiviai ir policija žudytų kiekvieną, kuris „bent šnairai į mus pažvelgia"[20].

Vokiečiams 1941 m. pabaigoje nebuvo sunku kontroliuoti partizaninį judėjimą, masines žydų žudynes jie tiesiog apibrėžė kaip pelnytas baudžiamąsias akcijas. 1941 m. rugsėjį prie Mogiliavo buvo surengti antipartizaninio karo mokymai; jų apogėjus buvo trisdešimt dviejų žydų, iš kurių devyniolika - moterys, sušaudymas. Bendra nuostata buvo tokia: „Kur yra partizanų, ten yra žydų; o kur yra žydų, ten yra partizanų." Tačiau kodėl taip yra, pasakyti buvo sunkiau. Šiokį tokį paaiškinimą pateikė antisemitiniai įvaizdžiai apie silpnus ir apsimetėlius žydus: karo vadai nelabai buvo linkę tikėti, kad žydai iš tikrųjų imasi ginklų, bet dažnai manydavo, kad už partizanų veiksmų stovi gyventojai žydai. Generolas Bechtolsheimas, atsakingas už saugumą Minsko rajone, manė, kad jeigu „kaime įvykdytas sabotažo aktas, tai sunaikinęs visus kaimo žydus gali būti tikras, kad sunaikinai jo vykdytojus ar bent jau tuos, kurie už jų stovi"[21].

Tokioje atmosferoje, kai partizanai silpni, o vokiečių baudžiamosios akcijos antisemitinės, dauguma Minsko geto žydų neskubėjo bėgti į mišką. Kad ir kaip siaubinga buvo Minske, jie bent jau buvo namie. Nepaisant reguliarių masinių žudynių, 1942 m. pradžioje ne mažiau kaip pusė Minsko žydų buvo vis dar gyvi.

1942 m., kai Baltarusijos žydų likimas buvo nulemtas, sovietų partizaninis judėjimas įgavo naujų jėgų, ir dėl beveik tokios pat priežasties. 1941 m. gruodį, susidūręs su „pasauliniu karu", Hitleris pranešė apie savo norą, kad visi Europos žydai būtų nužudyti. Raudonosios armijos puolimas buvo viena iš svarbiausių priežasčių, dėl ko susilpnėjo vokiečių padėtis Baltarusijoje, o Hitleris išreiškė norą išžudyti žydus. Puolanti sovietų kariuomenė 1942 m. pradžioje net sugebėjo pramušti plyšį vokiečių frontuose. „Suražo vartai", kaip buvo pavadinta erdvė tarp armijų grupės „Šiaurė" ir armijų grupės „Centras", liko atviri pusę metų. 1942 m. rugsėjį Sovietų Sąjunga galėjo siųsti patikimus žmones ir ginklus kontroliuoti ir aprūpinti Baltarusijos partizanus. Taip sovietų

valdžios organai sukūrė daugmaž patikimus komunikacijos kanalus. 1942 m. gegužę Maskvoje buvo įkurtas Centrinis partizaninio judėjimo štabas[22].

Hitlerio sprendimas skubiai išžudyti visus Europos žydus iškėlė žydų ir partizanų sąjungą į savotiškos abstrakcijos rangą: žydai buvo vokiečių priešų rėmėjai, taigi turėjo būti preventyviai pašalinti. Himmleris ir Hitleris susiejo žydų grėsmę su partizanų grėsme. Nors žydai ir partizanai buvo susieti remiantis miglota ir problemiška logika, ką toks susiejimas reiškė Baltarusijos, partizaninio karo epicentro, žydams, buvo visiškai aišku. Karinėje okupacinėje zonoje, armijų grupės „Centras" užnugaryje, 1942 m. sausį vėl prasidėjo žydų žudynės. ***Einsatzkommando*** ant savo sunkvežimių nupiešė Dovydo žvaigždes, skelbdama savo misiją rasti ir nužudyti žydus. ***Einsatzgruppe B*** vadai nusprendė savo atsakomybės zonoje visus žydus išžudyti iki 1942 m. balandžio 20-osios, Hitlerio gimimo dienos[23].

Civiliniai okupacinės valdžios organai Minske taip pat vadovavosi naująja linija. Wilhelmas Kube, Baltosios Rusios generalinis komisaras, 1942 m. sausio 19-ąją susitiko su savo policijos vadais. Atrodė, visi jie pritarė Kube formuluotei: nors vokiečių didžioji „kolonijinė politinė" užduotis Rytuose reikalauja išžudyti visus žydus, kai kurie iš jų kurį laiką turėtų būti palikti gyvi kaip darbo jėga. Žudymo akcijos Minske prasidėjo kovą ir buvo nukreiptos prieš gyventojus, kurie dieną, kai darbo brigados buvo darbe už geto ribų, liko gete[24].

1942 m. kovo 1-ąją vokiečiai įsakė Judenratui kitos dienos žudynėms parūpinti penkis tūkstančius žydų. Geto pogrindis liepė Judenratui neprekiauti žydų krauju, nors jis turbūt ir pats nebuvo linkęs to daryti. Kai kurie žydų policininkai, užuot padėję vokiečiams surengti suplanuotas žudynes, perspėjo savo bičiulius žydus slėptis. Kai kovo 2-ąją įsakymas pateikti žmonių žudynėms nebuvo įvykdytas, vokiečiai ėmė šaudyti vaikus ir mirtinai subadė visus žydų našlaičių prieglaudos globotinius. Jie žudė net kai kuriuos namo grįžtančius darbininkus. Iš viso tą dieną buvo nužudyta apytiksliai 3412 žmonių. Vienas žydų vaikas, Feliksas Lipskis, išvengė mirties. Jo tėvas buvo nužudytas kaip Lenkijos šnipas per Stalino Didįjį terorą - dingo, kaip būdavo tais laikais, ir niekas jo daugiau nebematė. Dabar berniukas matė pažįstamų žmonių lavonus grioviuose. Jis atsiminė baltos spalvos atspalvius: oda, apatiniai drabužiai, sniegas[25].

Nepavykus 1942 m. kovo pradžios akcijai, vokiečiai sunaikino Minsko pogrindį ir pagreitino masinį žydų žudymą. 1942 m. kovo pabaigoje ir balandžio pradžioje jie suėmė ir nužudė apytiksliai 251 pogrindžio aktyvistą, žydus ir ne žydus, įskaitant Judenrato vadovą. (Kazinecas, pogrindžio organizatorius, buvo nužudytas tų metų liepą.) Apytiksliai tuo pat metu Minske apsilankė Reinhardas Heydrichas ir, matyt, įsakė statyti žudymo infrastruktūrą. SS ėmėsi darbo naujame komplekse Malyj Trascianece, netoli Minsko. Nuo 1942 m. gegužės ten buvo nužudyta apie keturiasdešimt tūkstančių žmonių. Vokiečių karininkų žmonos atsiminė Malyj Trascianecą kaip gražią vietą jodinėti arkliais ir kolekcionuoti kailinius (atimtus iš žydžių prieš jas sušaudant)[26].

Per kelias paskutines 1942 m. liepos dienas buvo nužudyta maždaug dešimt tūkstančių Minsko žydų. Paskutinę to mėnesio dieną Junita Višniackaja parašė tėvui atsisveikinimo laišką. „Sudie, tėti, netrukus mirsiu. Aš taip bijau, nes jie meta mažus vaikus į masinius kapus dar gyvus. Sudie amžiams. Bučiuoju tave daug daug kartų."[27]

Vokiečiai iš tiesų kartais nešaudydavo mažesnių vaikų, o įmesdavo juos į duobes su lavonais, kad uždustų po žeme. Jie taip pat turėjo savo žinioje ir kitą žudymo priemonę, kurią naudodami nematydavo, kaip baigiasi jaunas gyvenimas. Minsko gatvėmis zujo dujų furgonai, kurių vairuotojai ieškojo benamių žydų vaikų. Žmonės šiuos dujų furgonus vadindavo taip pat kaip prieš kelerius metus, per Didįjį terorą, vadindavo NKVD sunkvežimius: „sielų žudytojais"[28].

Mergaitės ir berniukai žinojo, kas atsitiks, jeigu juos pagaus. Žengdami prie savo mirties rampos jie prašydavo parodyti jiems nors lašelį pagarbos: „Ponai, - sakydavo jie vokiečiams, - nemuškite mūsų. Mes ir patys įlipsime į sunkvežimį."[29]

1942 m. pavasarį Minsko žydams miškas ėmė atrodyti ne tokia pavojinga vieta negu getas. Herszas Smolaras pats buvo priverstas palikti getą ir eiti pas partizanus. Iš apytiksliai dešimties tūkstančių Minsko žydų, kurie surado sovietų partizanų būrius, karą išgyveno maždaug pusė. Smolaras buvo tarp išgyvenusiųjų. Tačiau partizanai ne visada noriai priimdavo žydus. Partizanų

būriai buvo skirti kovoti su vokiečių okupacija, o ne padėti civiliams ją iškęsti. Jie dažnai nepriimdavo žydų, kurie neturėdavo ginklų, taip pat moterų ir vaikų. Net ginkluoti žydų vyrai kartais būdavo atstumiami, o kai kuriais atvejais net nužudomi dėl jų ginklų. Partizanų vadai bijojo, kad žydai iš getų gali būti vokiečių šnipai, ir jų įtarimai nebuvo tokie jau absurdiški, kaip gali pasirodyti. Vokiečiai iš tikrųjų imdavo įkaitais žmonas ir vaikus, o paskui liepdavo žydų vyrams - eik į mišką ir sugrįžk su informacija, jeigu nori vėl pamatyti savo šeimą[30].

Žydų padėtis miškuose ėmė pamažu gerėti 1942 m., nes kai kurie žydai suformavo savus partizanų būrius, kuriuos Centrinis partizaninio judėjimo štabas galiausiai sankcionavo. Izraelis Lapidusas suformavo būrį iš maždaug penkiasdešimties vyrų. Šolemo Zorino 106-ajai komandai priklausė dešimt kartų daugiau kovotojų, jie rengdavo Minsko geto puolimus, siekdami išgelbėti žydus. Kartais sovietų partizanų būriai nukreipdavo vokiečių dėmesį, kad žydai galėtų pabėgti iš geto. Sykį partizanai užpuolė vokiečių būrį, kuris vyko likviduoti geto. Oswaldas Rufeisenas, žydas, kuris dirbo vertėju vokiečių policijoje Myro mieste, į tą getą gabeno kontrabanda ginklus ir įspėjo jo gyventojus, kad įsakyta jį likviduoti[31].

Tuvija Bielskis, taip pat žydas, išgelbėjo bene daugiausia žydų iš visų partizanų vadų. Jis turėjo ypatingą dovaną suprasti partizaninio karo tarp Stalino ir Hitlerio pavojų. Bielskis buvo kilęs iš Vakarų Baltarusijos, tai yra iš šiaurrytinės Lenkijos dalies, kurią 1939 m. prisijungė Sovietų Sąjunga, o 1941 m. užėmė vokiečiai. Jis tarnavo Lenkijos kariuomenėje, taigi buvo šiek tiek mokytas kariauti. Jis su šeima gerai pažinojo mišką, turbūt todėl, kad vertėsi smulkia kontrabanda. Tačiau jo taktinės uoslės nepaaiškinsi jokia patirtimi. Viena vertus, svarbiausias jo tikslas buvo ne žudyti vokiečius, o gelbėti žydus. Jis su savo vyrais apskritai siekdavo išvengti kovos. „Nesiveržkite kovoti ir žūti, - sakydavo jis. - Mūsų liko taip mažai, kad turime saugoti gyvybę. Išgelbėti žydą kur kas svarbiau negu nužudyti vokietį." Kita vertus, jis mokėjo veikti išvien su sovietų partizanais, nors jų užduotis buvo kaip tik žudyti vokiečius. Nors Bielskio mobiliąją stovyklą sudarė daugiausia moterys ir vaikai, jis sugebėjo pasiekti, kad sovietai pripažintų jį kaip partizanų vadą. Labiau gelbėdamas negu priešindamasis, Bielskis išgelbėjo daugiau kaip tūkstantį žmonių[32].

Bielskis buvo anomalija sovietų partizaniniame judėjime, kuris vis labiau plėtėsi ir darėsi vis pavaldesnis Maskvai. 1942 m. pradžioje Baltarusijoje buvo (sovietų skaičiavimais) maždaug dvidešimt trys tūkstančiai partizanų; kai gegužę buvo įkurtas Generalinis štabas, jų skaičius padidėjo maždaug dvigubai, o metų pabaigoje vėl padvigubėjo. 1941 m. partizanai pajėgė tik vargais negalais išgyventi; 1942 m. jie sugebėjo siekti konkrečių karinių ir politinių tikslų. Jie minuodavo ir sprogdindavo geležinkelius bei lokomotyvus. Partizanai turėjo trikdyti vokiečių aprūpinimą maistu ir žlugdyti vokiečių administraciją. Praktiškai saugiausias būdas suduoti smūgį vokiečių okupacinei struktūrai buvo žudyti neginkluotus civilinės administracijos darbuotojus: mažų miestų merus, mokytojus, žemvaldžius ir jų šeimas. Tokie veiksmai buvo ne ekscesai, o oficiali sovietų partizaninio judėjimo 1942 m. lapkritį politika. Partizanai siekė įgyti visišką kontrolę teritorijose, kurias jie vadino „partizanų respublikomis"[33].

Partizanų operacijos, nors kartais ir veiksmingos, neišvengiamai padarydavo žalos Baltarusijos civiliams gyventojams - ir žydams, ir ne žydams. Sovietų partizanai kliudydavo valstiečiams atiduoti vokiečiams maistą, nors nebuvo beveik jokių abejonių, kad už prievolių nevykdymą vokiečiai juos nužudys. Sovietų ginklas grasindavo valstiečiui, o vokiečių ginklas jį nužudydavo. Jeigu vokiečiams pasirodydavo, kad kokį nors kaimą kontroliuoja jau ne jie, o partizanai, tiesiog sudegindavo jo namus ir laukus. Jeigu jie nebūdavo tikri, kad gaus grūdų, pasirūpindavo, kad šie neatitektų sovietams - sunaikindavo derlių. Kai sovietų partizanai sprogdindavo traukinius, jie faktiškai garantuodavo, kad aplinkinių vietovių gyventojai bus išnaikinti. Kai sovietų partizanai dėdavo minas, jie žinojo, kad dalis jų sprogs po Sovietų Sąjungos piliečių kojomis. Vokiečiai ieškodavo minų versdami vietos gyventojus, baltarusius ir žydus, eiti vieną greta kito per minų laukus. Apskritai šių žmonių žūtys sovietų vadovybei mažai rūpėjo. Žūvantys žmonės gyveno vokiečių okupuotoje teritorijoje, todėl buvo įtartini ir galbūt net dar labiau aukotini negu kiti Sovietų Sąjungos piliečiai. Vokiečių represijos taip pat neišvengiamai skatino partizanų gretų plėtrą, nes išsigelbėjusieji dažnai neturėdavo kur grįžti - nei namų, nei pragyvenimo šaltinio, nei šeimos[34].

Sovietų vadovybė pernelyg nesidomėjo keblia žydų padėtimi. Po 1941 m. lapkričio Stalinas niekada neišskirdavo žydų kaip Hitlerio aukų. Taip, kai kurie partizanų vadai bandė apsaugoti žydus. Tačiau atrodo, kad sovietai, kaip

ir amerikiečiai bei britai, rimtai negalvojo imtis tiesioginių karinių veiksmų gelbėti žydus. Sovietų sistemos logika skatino priešintis visoms nepriklausomoms iniciatyvoms ir labai pigiai vertinti žmogaus gyvybę. Dirbdami priverstinius darbus žydai getuose padėjo vokiečiams kariauti, todėl jų žudymas prie duobių valdžios organams Maskvoje nekėlė didelio susirūpinimo. Žydai, kurie nepakluso vokiečiams ir jiems priešinosi, rodė pavojingo gebėjimo imtis iniciatyvos ženklus ir vėliau galėjo priešintis sovietų valdžios atkūrimui. Pagal stalinistų logiką, žydai buvo įtartini bet kuriuo atveju: ir jeigu pasilikdavo gete ir dirbdavo vokiečiams, ir jeigu pabėgdavo iš geto ir parodydavo gebėjimą veikti savarankiškai. Pasirodė, kad ankstesnis vietinių Minsko komunistų neryžtingumas buvo pagrįstas: Centrinis partizaninio judėjimo štabas Maskvoje į jų pasipriešinimo organizaciją žiūrėjo kaip į gestapo priedangą. Žmonėms, kurie gelbėjo Minsko žydus ir rėmė sovietų partizanus, buvo priklijuota Hitlerio įrankių etiketė[35].

Žydų vyrai, kuriems pavyko patekti į partizanų gretas, „jau jautėsi išvaduoti", prisiminė Levas Kravecas. O daugumai žydų moterų klojosi sunkiau. Partizanų būriuose standartinis kreipinys į merginas ir moteris buvo „kekšė", ir jos paprastai neturėdavo kito pasirinkimo, tik ieškoti globėjo. Turbūt kaip tik tai ir turėjo galvoje su partizanais išgyvenusi Roza Gerasimova, kai prisimindama apie tuos laikus pasakė, kad „gyvenimas buvo tiesiog nepakenčiamas, bet partizanai mane išgelbėjo". Kai kurie partizanų vadai, žydai ir ne žydai, net bandė įkurti „šeimos stovyklas" moterims, vaikams ir senoliams. Vaikai, kuriems nusišypsojo laimė gyventi tokiose šeimos stovyklose, žaidė savą slėpynių versiją, kai vokiečiai persekioja žydus, kuriuos saugo partizanai. Jų atveju taip ir buvo; ir nors partizanai išgelbėjo apytiksliai trisdešimt tūkstančių žydų, atsižvelgus į viską lieka neaišku, ar jų veiksmai išprovokavo žydų žudynes, ar trukdė jas vykdyti. Partizaninis karas užnugaryje atitraukė vokiečių policijos ir kariuomenės pajėgas iš tolimo fronto į atokias vietoves, kur policininkams ir kareiviams beveik visada būdavo lengviau žudyti žydus negu susekti partizanus ir su jais kovoti[36].

Antroje 1942 m. pusėje vokiečių antipartizaninės operacijos buvo beveik neatskiriamos nuo masinių žydų žudynių. 1942 m. rugpjūčio 18 d. Hitleris įsakė iki metų pabaigos „išnaikinti" Baltarusijos partizanus. Buvo ir taip aišku, kad

iki to paties galutinio termino turi būti išžudyti ir žydai. Eufemizmas „specialių priemonių taikymas“, reiškiantis sušaudymą, pasirodo pranešimuose ir apie žydus, ir apie baltarusių civilius. Ir vieni, ir kiti buvo žudomi remiantis ydinga, bet vis dėlto savotiškai įdomia logika: iš pradžių, 1941 m., kai dar nebuvo jokių iš tiesų pavojingų partizanų formuočių, žydai buvo žudomi „kaip partizanai“; paskui, 1942 m., kai tokių formuočių atsirado, su jais siejami kaimiečiai buvo naikinami „kaip žydai“. Buvo nuolatos pabrėžiama, kad tarp žydų ir partizanų nėra jokio skirtumo, o toks teiginys rėmėsi retorikos ciklo spirale, kuri galėjo pasibaigti tik tada, kai paprasčiausiai nebebūtų likę abiejų šių žmonių grupių atstovų[37].

Įpusėjus 1942 m. žydų skaičius sparčiai mažėjo, o partizanų sparčiai didėjo. Šis faktas niekaip nepaveikė nacių argumentacijos, tik darė jų elgesį su baltarusių civiliais vis labiau panašesnį į elgesį su žydais. Kadangi žudyti partizanus tapo pernelyg sudėtinga, nes smarkiai išaugo jų galia, o žudyti žydus tapo pernelyg sudėtinga, nes jų mažai liko, vokiečiai ėmė rengti dar neregėto masto ne žydų tautybės Baltarusijos gyventojų žudynes. Vokiečių policijos požiūriu, Galutinis sprendimas ir antipartizaninės kampanijos susiliejo.

Paimkime vieną pavyzdį: 1942 m. rugsėjo 22-ąją ir 23-iąją 310-asis Tvarkos policijos batalionas buvo pasiųstas sunaikinti tris kaimus už tariamus ryšius su partizanais. Pirmame kaime, Barkiuose, policija surinko visus gyventojus, nuvarė vyrus, moteris ir vaikus į vietą už septynių šimtų metrų nuo kaimo, paskui išdalijo kastuvus ir liepė patiems išsikasti kapus. Policininkai šaudė baltarusių valstiečius be pertraukos nuo 9 val. ryto iki 6 val. vakaro ir nužudė 203 vyrus, 372 moteris ir 130 vaikų. 104 kaimo gyventojus, priskirtus „patikimų“ žmonių kategorijai, Tvarkos policija paliko gyvus, nors sunku įsivaizduoti, kaip jie galėjo būti palikti gyvi po to, ką pamatė. 2 val. ryto batalionas pasiekė kitą kaimą, Zabloicę, ir 5.30 jį apsupo. Jie suvarė visus gyventojus į vietos mokyklą, o paskui sušaudė 284 vyrus, moteris ir vaikus. Trečiame kaime, Borisovkoje, bataliono raporto duomenimis, policininkai nužudė 169 vyrus, moteris ir vaikus. Po keturių savaičių batalionui buvo pavesta sunaikinti žydus vienoje darbo stovykloje. Spalio 21-ąją žudydamas tos stovyklos žydus, jis taikė labai panašius metodus: vienintelis skirtumas, kad nebuvo jokio reikalo stengtis užklupti jos gyventojus netikėtai, nes jie ir taip buvo saugomi sargybos[38].

Nepaisant naujų puolimų, „karas“ su žydais buvo vienintelis, kurį vokiečiai laimėjo 1942 m. Armijų grupė „Šiaurė“ tęsė Leningrado apsiaustį. Armijų grupė „Centras“ nė kiek nepažengė arčiau Maskvos. Buvo manyta, kad armijų grupė „Pietūs“ užtikrins prieigą prie Volgos upės ir Kaukazo naftos išteklių. Kai kurie jos daliniai 1942 m. rugpjūtį pasiekė Volgą, bet neįstengė paimti Stalingrado. Vokiečių kariams pavyko per Pietų Rusiją prasiveržti iki Kaukazo, bet jie nepajėgė iki žiemos užvaldyti svarbiausių jo rajonų. Tai buvo paskutinis stambus vokiečių puolimas Rytų fronte. Iki 1942-ųjų pabaigos vokiečiai Baltarusijoje nužudė bent 208 089 žydus. Tačiau žydų civilių žudymas niekaip nepakenkė Raudonajai armijai ir net nesusilpnino partizanų[39].

Užnugaryje vokiečiams trūko žmonių, o karių reikėjo fronte, todėl 1942 m. rudenį kovą su partizanais jie pabandė padaryti veiksmingesnę. Himmleris paskyrė Bachą, vietos aukštesnįjį SS ir policijos vadą, kovos su partizanais vadovu civilinės valdžios kontroliuojamose teritorijose. Praktiškai atsakomybė už kovą su partizanais teko Curtui von Gottbergui, girtuokliui, kurio karjerą SS išgelbėjo Himmleris. Gottbergas nebuvo sužeistas kare, bet prarado kojos dalį (ir pareigas SS), kai automobiliu atsitrenkė į vaismedį. Himmleris sumokėjo už Gottbergo kojos protezavimą ir grąžino jį į pareigas. Paskyrimas į Baltarusiją jam buvo galimybė įrodyti savo vyriškumą, ir jis ja pasinaudojo. Surengęs vos vieną mėnesį trukusius policijos mokymo kursus, jis suformavo savą Mūšio grupę, kuri veikė nuo 1942 m. lapkričio iki 1943 m. lapkričio. Per pirmus penkis veiklos mėnesius jo Mūšio grupės vyrai raportavo nužudę 9432 „partizanus“, 12 946 „partizanų rėmimu įtariamus asmenis“ ir apytiksliai 11 000 žydų. Kitaip tariant, Mūšio grupė sušaudydavo vidutiniškai po du šimtus žmonių kiekvieną dieną, ir beveik visi jie buvo civiliai[40].

Žiauriausiai veikęs kovos su partizanais būrys buvo ypatingoji Dirlewangerio esesininkų komanda, kuri atvyko į Baltarusiją 1942 m. vasarį. Baltarusijoje, ir net visuose Antrojo pasaulinio karo teatruose, mažai kas galėjo lygintis žiaurumu su Oskaru Dirlewangeriu. Tai buvo į smurtą linkęs alkoholikas ir narkomanas. Po Pirmojo pasaulinio karo jis kovojo vokiečių dešiniųjų sukarintuose būriuose, o trečiojo dešimtmečio pradžią praleido kankindamas komunistus ir rašydamas daktaro disertaciją apie planinę ekonomiką. 1923 m. įstojo į nacių partiją, bet jo politinei ateičiai sukėlė grėsmę eismo įvykiai ir seksualiniai ryšiai su nepilnamete mergaite. 1940 m. kovą Himmleris paskyrė

jį vadovauti specialiai Brakonierių brigadai, būriui, sudarytam iš nusikaltėlių, įkalintų už svetimo turto „medžiojimą". Kai kurie nacių vadovai romantizavo šiuos vyrus, žiūrėjo į juos kaip į gryno, primityvaus tipo vokiečius, besipriešinančius įstatymo tironijai. „Medžiotojai" iš pradžių buvo paskirti į Liubliną, kur jų būrys buvo pastiprintas kitais nusikaltėliais, įskaitant žmogžudžius ir psichikos ligonius. Baltarusijoje Dirlewangeris ir jo „medžiotojai" ėmėsi ryžtingai kovoti su partizanais. O dar dažniau jie žudė civilius, kurių kaimai buvo įsikūrę „neteisingoje" vietoje. Dirlewangeris labiausiai mėgdavo suvaryti vietos gyventojus į daržinę, padegti ją, o paskui šaudyti iš kulkosvaidžių bandančiuosius pabėgti. Vykdydama užduotį Baltarusijoje speciali Dirlewangerio esesininkų komanda nužudė bent trisdešimt tūkstančių civilių[41].

Dirlewangerio būrys buvo vienas iš kelių ***Waffen-SS*** ir Tvarkos policijos formuočių, atsiųstų į Baltarusiją sustiprinti išvargintos reguliariosios kariuomenės. 1942 m. pabaigoje vokiečių kareiviai suvokė savo pralaimėjimą, buvo siaubingai išvargę, atleisti nuo įprastų teisinių elgesio su civiliais taisyklių ir turėjo nurodymus elgtis su partizanais itin brutaliai. Kovoti su partizanais paskirti kareiviai patyrė, kaip sunku kovoti su priešininku, kuris gali pasirodyti ar išnykti bet kuriuo metu ir kuris puikiai orientuojasi jiems patiems nepažįstamoje vietovėje. Vermachto kariai dabar bendradarbiavo su policija ir SS, kurių svarbiausia užduotis kurį laiką buvo masinės civilių, pirmiausia žydų, žudynės. Visi žinojo, kad jų užduotis yra išnaikinti partizanus. Tokiomis aplinkybėmis civilių aukų sąrašas neišvengiamai turėjo būti pasibaisėtinai ilgas, nepriklausomai nuo vokiečių taktikos ypatumų.

Stambiausios vokiečių akcijos - „Didžiosios operacijos", pradėtos 1942 m. vidury ir besitęsusios vėliau, faktiškai ir ***buvo skirtos*** žudyti baltarusių civilius, taip pat Baltarusijos žydus. Negalėdami nugalėti pačių partizanų, vokiečiai žudė žmones, kurie galėjo remti jų kovą. Būriams būdavo skiriama norma, kiek žmonių per dieną jie turi nužudyti, paprastai jie įvykdydavo ją apsupdami kaimus ir sušaudydami daugumą arba visus jų gyventojus. Jie šaudė žmones prie griovių arba, kaip Dirlewangeris ir tie, kurie sekė jo pavyzdžiu, degino juos daržinėse ar sprogdino, versdami išminuoti vietoves. 1942 m. rudenį ir 1943 m. pradžioje vokiečiai sunaikino getus ir ištisus kaimus, susijusius su partizanais. Per operaciją „Pelkių karštligė" 1942 m. rugsėjį Dirlewangerio brigada nužudė 8350 dar likusių gyvų Baranovičių geto žydų, paskui

nužudė 389 „banditus* ir 1274 „banditizmu įtariamus asmenis". Šioms atakoms vadovavo Friedrichas Jeckelnas, aukštesnysis SS ir policijos viršininkas Ostlando reichskomisariate, tas pats žmogus, kuris organizavo masinius žydų sušaudymus Podolės Kamenece Ukrainoje ir Rygos geto likvidavimą Latvijoje. 1943 m. vasario operacija „Hornung" prasidėjo Slucko geto likvidavimu, tai yra apytiksliai 3300 žydų sušaudymu. Vienoje vietovėje į pietvakarius nuo Slucko vokiečiai nužudė dar apytiksliai devynis tūkstančius žmonių[42].

1943 m. pradžioje Baltarusijos gyventojai, ypač jauni vyrai, tapo mirtinų vokiečių pajėgų ir sovietų partizanų varžybų įkaitais. Šios varžybos niekais pavertė abiejų pusių ideologijas. Vokiečiai, stokodami kovotojų, ėmė vietos vyrus į tarnybą savo policijoje (o antroje 1942 m. pusėje į sukarintus „savigynos" būrius). Daugelis šių žmonių prieš karą buvo komunistai. Partizanai savo ruožtu 1943 m. pradėjo verbuoti naujokus savo būriams iš policininkų baltarusių, tarnaujančių vokiečiams, nes jie bent jau turėjo šiokių tokių ginklų ir buvo bent šiek tiek mokyti kariauti[43].

Vermachto nesėkmės mūšių laukuose kur kas labiau negu kokios nors vietinės politinės ar ideologinės simpatijos lėmė, kurioje pusėje baltarusiai turėdami pasirinkimą nuspręsdavo kovoti. Armijų grupės „Pietūs" vasaros puolimas baigėsi nesėkme, o visa Šeštoji armija buvo sunaikinta Stalingrado mūšyje. Kai žinios apie vermachto pralaimėjimą 1943 m. vasarį pasiekė Baltarusiją, net dvylika tūkstančių policininkų ir sukarintų būrių kovotojų metė tarnybą vokiečiams ir prisijungė prie sovietų partizanų. Vieno pranešimo duomenimis, vien vasario 23-iąją taip pasielgė aštuoni šimtai žmonių. Tai reiškė, kad kai kurie baltarusiai, kurie 1941 ir 1942 m. tarnaudami naciams žudė žydus, 1943 m. prisijungė prie sovietų partizanų. Negana to: kai kurie šių baltarusių policininkų verbuotojai, partizanų politiniai karininkai, buvo žydai, pabėgę iš getų ir taip išvengę mirties nuo baltarusių policininkų rankos. Žydai, bandę išgyventi holokaustą, verbavo jo vykdytojus[44].

Tik žydai, tiksliau, ta nedidelė jų dalis, kuri 1943 m. vis dar liko Baltarusijoje, turėjo aiškią priežastį būti vienoje, o ne kitoje pusėje. Kadangi šiame kare jie buvo akivaizdūs vokiečių priešai, o vokiečių priešiškumas reiškė mirtį, žydai turėjo stiprų stimulą prisijungti prie sovietų pajėgų, kad ir koks pavojingas būtų partizaninis gyvenimas. Baltarusiams (kaip ir rusams bei lenkams)

gresiantys pavojai buvo aiškesni; bet galimybės likti nuošaly vis mažėjo. Baltarusiams, kurie galiausiai stojo kovoti ir žūti už vieną ar kitą pusę, tą pusę dažnai parinkdavo atsitiktinumas - daug kas priklausė nuo to, ar žmogus būdavo kaime, kai ateidavo sovietų partizanų ar vokiečių policijos verbuotojų būriai, kurie dažnai tiesiog priversdavo jaunuolius eiti su jais. Kadangi abi pusės žinojo, kad dauguma naujokų pateko į jų gretas atsitiktinai, rengdavo jiems absurdiškus ištikimybės išbandymus, pavyzdžiui, liepdavo žudyti draugus ar šeimos narius, sulaikytus kovojant priešininko pusėje. Kai į partizanų ar įvairius policijos bei sukarintus vokiečių paskubomis organizuotus ginkluotus būrius buvo pradėta traukti vis daugiau Baltarusijos gyventojų, tokie įvykiai tiesiog atskleidė padėties esmę: Baltarusija buvo visuomenė, kovojanti pati su savimi[45].

Baltarusijoje, kaip ir kitose okupuotose Sovietų Sąjungos vietose, vietinę vokiečių politiką lėmė bendros ekonominės problemos. 1943 m. vokiečiams daugiau rūpesčių kėlė darbo jėgos stygius negu maisto trūkumas, taigi jų politika Baltarusijoje pasikeitė. Karui su Sovietų Sąjunga tęsiantis ir vermachtui nuolatos patiriant siaubingų nuostolių, vokiečių vyrai turėjo palikti darbą Vokietijos ūkiuose bei gamyklose ir vykti į frontą. Juos reikėjo kuo nors pakeisti, kitaip Vokietijos ekonomika būtų nustojusi veikti. Hermannas Göringas 1942 m. spalį išleido nepaprastą direktyvą: baltarusių vyrai įtariamuose kaimuose turėjo būti ne sušaudomi, o siunčiami priverstiniams darbams į Vokietiją. Žmonės, kurie galėjo dirbti, turėjo būti „atrinkti" darbams, o ne nužudyti - net jeigu jie buvo pakėlę ginklą prieš vokiečius. Dabar (kaip, atrodo, samprotavo Göringas) jų darbo jėga buvo viskas, ką jie galėjo duoti Reichui, ir ją panaudoti buvo svarbiau negu juos nužudyti. Kadangi sovietų partizanai kontroliavo vis daugiau Baltarusijos teritorijos, Vokietiją, šiaip ar taip, pasiekdavo vis mažiau maisto. Jeigu baltarusių valstiečiai negalėjo dirbti vokiečiams Baltarusijoje, tai geriausia buvo priversti juos dirbti vokiečiams Vokietijoje. Tai buvo labai žiauri pjūtis. Hitleris 1942 m. gruodį aiškiai pasakė, ką Göringas leido suprasti: moterys ir vaikai, ne tokia naudinga darbo jėga, turi būti sušaudyti[46].

Tai buvo itin įspūdingas vokiečių priverčiamojo darbo jėgos telkimo kampanijos Rytuose pavyzdys. Ši kampanija prasidėjo lenkų gyvenamoje Genera-

SUOMIJA
ŠVEDIJA
Suomijos armija
Ladogos ežeras
Helsinkis
LENINGRADO FRONTAS
Leningradas
Talinas
Tichvinas
Baltijos jūra
VOLCHOVO FRONTAS
Novgorodas
ŠIAURĖ
KÜCHLERIS
Volga
Demianskas
Ryga
Cholmas
ŠIAURĖS VAKARŲ FRONTAS
Kalininas
OSTLANDO REICHSKOMISARIATAS
Didieji Lukai
Nevelis
Rževas
Dvina
KALININO FRONTAS
Maskva
Kaunas
Vilnius
Oka
Smolenskas
VOKIETIJA
Riazanė
Minskas
CENTRAS
KLUGE
VAKARŲ FRONTAS
Brianskas
Varšuva
Oriolas
BALTARUSIJOS FRONTAS
SSRS
Brestas
Pinskas
Pripetė
Gomelis
Liublinas
Polesės pelkės
Černigovas
Kurskas
VORONEŽO FRONTAS
Voronežas
Luckas
Rivnė
GENERALINĖ GUBERNIJA
Lvovas
Žytomyras
Kijevas
Belgorodas
? FRONTAS
Charkovas
Dniestras
Donas
Vinycia
Dnieperas
UKRAINOS REICHSKOMISARIATAS
PIETŪS
MANSTEINAS
Iziumas
PIETVAKARIŲ FRONTAS
VENGRIJA
Dniepropetrovskas
PIETŲ FRONTAS
Stalino
Donas
Kišiniovas
Mikolajivas
Taganrogas
Rostovas
Mariupolis
Melitopolis
Odesa
Azovo jūra
RUMUNIJA
A
KLEISTAS
Krymas
Kerčė
ŠIAURĖS KAUKAZO FRONTAS
Bukareštas
Dunojus
Sevastopolis
Novorosijskas
Sofija
BULGARIJA
Juodoji jūra
GRAIKIJA
Stambulas
TURKIJA
RYTŲ FRONTAS
1943 M. LIEPĄ
Sovietų puolimo kryptys
1933 m. pradžioje

linėje gubernijoje, išplito į Ukrainą, o paskui pasiekė šią kruviną kulminaciją Baltarusijoje. Karo pabaigoje Reiche dirbo apytiksliai aštuoni milijonai svetimšalių iš Rytų, daugiausia slavų. Susiklosčiusi padėtis buvo gana iškreipta, net pagal nacių rasizmo standartus: vokiečių vyrai vyko į užsienį ir žudė milijonus „nevisžmogių", o milijonai kitų „nevisžmogių" buvo importuojami į Vokietiją darbams, kuriuos vokiečių vyrai būtų atlikę patys - jeigu nebūtų buvę pasiųsti į svetimus kraštus žudyti „nevisžmogių". Tai lėmė, jeigu nekalbėsime apie masines žudynes už Vokietijos ribų, kad dabar Vokietija tapo slaviškesnė negu kada nors anksčiau per visą savo istoriją. (Iškrypimas pasiekė apogėjų pirmaisiais 1945 m. mėnesiais, kai gyvi likę žydai buvo siunčiami į priverčiamojo darbo stovyklas pačioje Vokietijoje. Nužudę 5,4 milijono žydų kaip rasinius priešus, išlikusius vokiečiai ėmė vežti į Vokietiją darbams, kuriuos žudikai galėjo atlikti patys, jeigu nebūtų buvę pasiųsti žudyti už Vokietijos ribų.)

Vykdydami šią naują politiką, vokiečių policininkai ir kareiviai turėjo žudyti baltarusių moteris ir vaikus, kad jų vyrai, tėvai ir broliai galėtų būti panaudoti kaip vergai darbininkai. Taigi kovos su partizanais operacijos 1943 m. pavasarį ir vasarą buvo vergų gaudymo kampanijos, o ne kokio nors atpažįstamo pobūdžio karas. Tačiau kadangi vergų medžioklėms ir su jomis susijusioms masinėms žudynėms kartais priešindavosi sovietų partizanai, vokiečiai vis dėlto patirdavo nuostolių. 1943 m. gegužę ir birželį per operaciją „Snaiperis" ir „Čigonų baronas" (operos ir operetės pavadinimas) vokiečiai siekė apsaugoti geležinkelius Minsko regione ir surinkti žmonių darbams Vokietijoje. Jie pranešė nužudę 3152 „partizanus" ir surinkę 15 801 darbininką deportuoti, tačiau ir patys netekę 294 karių. Net jeigu patikėtume (klysdami), kad raportuose įvardyti žuvę partizanai buvo tikri partizanai, o ne (daugiausia) civiliai, žuvusių vokiečių santykis su priešininkais vis tiek būtų absurdiškai mažas - 1: 10, o kitos pusės žuvusiųjų skaičius vis tiek būtų labai didelis[47].

1943 m. gegužę per operaciją „Kotbusas" vokiečiai siekė išnaikinti visus partizanus vietovėje, esančioje už apytiksliai 140 kilometrų į šiaurę nuo Minsko. Jų pajėgos naikino kaimą po kaimo, suvarydamos gyventojus į daržines, o paskui jas sudegindamos. Per kitas dienas žmonės matė tuose kaimuose lakstant kiaules ir šunis, dabar netekusius šeimininkų, su apdegusiomis žmonių galūnėmis nasruose. Oficialiais skaičiavimais, žuvusiųjų buvo 6087; tačiau vien Dirlewangerio brigada raportavo per šią operaciją nužudžiusi apie

keturiolika tūkstančių žmonių. Dauguma žuvusiųjų buvo moterys ir vaikai; apytiksliai šeši tūkstančiai vyrų buvo išsiųsti dirbti į Vokietiją[48].

1943 m. vasarą operacija „Hermannas", pavadinta Hermanno Göringo garbei, pasiekė šios ekonominės logikos apogėjų. Liepos 13-ąją-rugpjūčio 11-ąją vokiečių kovinės grupės turėjo pasirinkti teritoriją, nužudyti visus gyventojus, išskyrus dirbti tinkamus vyrus, paimti visą turtą, kurį buvo galima perkelti, o viską, kas liks, sudeginti. Tarp vietos baltarusių ir lenkų gyventojų atrinkus dirbti tinkamus vyrus, moterys, vaikai ir seneliai buvo sušaudyti. Ši operacija vyko Vakarų Baltarusijoje - Lenkijai priklausiusiose žemėse, kurias Sovietų Sąjunga užgrobė ir prisijungė 1939 m., prieš Vokietijos invaziją 1941 m.[49]

Šiuose miškuose buvo ir lenkų partizanų, kovotojų, kurie manė, kad šios žemės turi būti grąžintos Lenkijai. Taigi vokiečių kovos su partizanais akcijos čia buvo nukreiptos ir prieš sovietų partizanus (atstovaujančius valstybei, kuri valdė šį kraštą 1939-1941 m.), ir prieš lenkų pogrindį (kovojantį už Lenkijos su 1918-1939 m. sienomis nepriklausomybę ir teritorinį vientisumą). Šios lenkų pajėgos buvo Lenkijos Armijos Krajovos, atskaitingos Londone įsikūrusiai Lenkijos vyriausybei emigracijoje, dalis. Lenkija buvo viena iš antihitlerinės koalicijos sąjungininkių, taigi teoriškai lenkų ir sovietų pajėgos su vokiečiais kovojo išvien. Tačiau kadangi ir Sovietų Sąjunga, ir Lenkija laikė šias Sovietų Baltarusijos vakarines žemes (sovietų požiūriu) arba šiaurrytinę Lenkiją (lenkų požiūriu) savomis, praktiškai padėtis nebuvo tokia paprasta. Lenkų kovotojai atsidūrė spąstuose tarp jokių įstatymų nepaisančių sovietų ir vokiečių pajėgų. Jeigu lenkų pajėgos nepaklusdavo Maskvai, sovietų partizanai žudydavo lenkų civilius. Pavyzdžiui, Nalibokuose 1943 m. gegužės 8 d. sovietų partizanai sušaudė 127 lenkus[50].

1943 m. vasarą Raudonosios armijos karininkai pakvietė Armijos Krajovos karininkus derybų, o paskui nužudė juos beeinančius į susitikimo vietas. Sovietų partizaninio judėjimo vadas manė, kad geriausias būdas susidoroti su Armija Krajova yra išduoti jos kovotojus vokiečiams, kurie lenkus sušaudydavo. Lenkų pajėgas puolė ir vokiečiai. Lenkų vadai įvairiu laiku derėjosi ir su sovietais, ir su vokiečiais, tačiau nė su vienais negalėjo sudaryti tvirtos sąjungos: juk lenkų tikslas buvo galiausiai atkurti nepriklausomą Lenkiją su prieškario sienomis. Baltarusijos pelkėse jie pradėjo suprasti, kaip sunku bus tai padaryti, kai Hitlerio valdžia atiteks Stalinui[51].

Vietoves, kurių gyventojai per operaciją „Hermannas" ir kitas 1943 m. operacijas buvo išnaikinti, vokiečiai vadindavo „negyvomis zonomis". Žmonės, aptikti negyvoje zonoje, buvo laikomi „medžiojamais žvėrimis". Vermachto 45-asis saugumo pulkas 1943 m. balandį žudė civilius per operaciją „Velykų zuikis". Prie šios operacijos prisidėjo ir *Einsatzgruppe D* likučiai, atsiųsti į Baltarusiją 1943 m. pavasarį. Jie atvyko iš Pietų Rusijos ir Pietų Ukrainos, kur armijų grupės „Pietūs" likučiai pasitraukė po pralaimėjimo prie Stalingrado. Ten *Einsatzgruppe D* užduotis buvo pridengti vokiečių atsitraukimą, žudant civilius visur, iš kur tik būdavo pranešama apie pasipriešinimą. Baltarusijoje ši grupė, išsivariusi visus galvijus, iki pamatų degino kaimus, kuriuose vokiečiai nesutiko jokio pasipriešinimo. Čia *Einsatzgruppe D* ruošėsi vermachto atsitraukimui, o ne dengė jį, kaip pietesnėse teritorijose[52].

Kurdami „negyvas zonas* vokiečiai pripažino, kad sovietų valdžia netrukus sugrįš į Baltarusiją. Armijų grupė „Pietūs" (smarkiai sumažėjusi ir kovojanti kitais pavadinimais) traukėsi. Armijų grupė „Šiaurė" vis dar beprasmiškai laikė apgulusi Leningradą. Pati Baltarusija vis dar buvo armijų grupės „Centras" užnugaryje, bet jau nebeilgam.

Įvairiu laiku per vokiečių okupacijos laikotarpį Baltarusijoje kai kurie vokiečių karinės ir civilinės valdžios organų vadovai suvokdavo, kad masinis teroras neduoda pageidaujamų rezultatų ir kad reikia atrasti kitokių priemonių paskatinti Baltarusijos gyventojus palaikyti vokiečių valdžią, jeigu Raudonoji armija bus nugalėta. Tai buvo neįmanoma. Kaip ir visoje okupuotoje Sovietų Sąjungoje, vokiečiai įsigudrino priversti daugelį žmonių norėti, kad sugrįžtų sovietų valdžia. Vienas į Baltarusiją atsiųstas vokiečių propagandos specialistas pranešė neradęs ką pasakyti jos gyventojams[53].

Vokiečių palaikoma Rusijos išlaisvinimo liaudies armija (rusiška santrumpa - RONA) buvo įspūdingiausias bandymas įgyti vietos gyventojų palaikymą. Jai vadovavo Bronislavas Kaminskis, lenkų ir, galimas daiktas, vokiečių kilmės Sovietų Sąjungos pilietis, kuris ketvirtajame dešimtmetyje, matyt, buvo ištremtas į sovietų specialiąją gyvenvietę. Jis prisistatydavo kaip kolektyvizacijos priešininkas. Vokiečiai eksperimento tvarka leido jam organizuoti vietos savivaldą Lokotės mieste, šiaurvakarinėje Rusijoje. Ten Kaminskis buvo paskirtas atsakingu už kovos su partizanais operacijas, o vietos gyventojams net buvo

leista pasilikti daugiau išaugintų grūdų. Kai karas pakrypo vokiečių nenaudai, Kaminskis ir visas jo aparatas iš Rusijos buvo išsiųstas į Baltarusiją, kur turėjo vykdyti panašias funkcijas. Kaminskiui buvo liepta kovoti Baltarusijoje su sovietų partizanais, tačiau jis ir jo grupė vos įstengė patys apsiginti savo būstinėje. Suprantama, vietiniai Baltarusijos gyventojai į RONA žiūrėjo kaip į svetimuosius, kurie, postringaudami apie teisę į nuosavybę, grobė žemę[54].

1942 ir 1943 m. Wilhelmas Kube, Baltosios Rusios generalkomisariato vadovas, pabandė atsisakyti dalies pagrindinių vokiečių kolonializmo principų, tikėdamasis paskatinti gyventojus priešintis Raudonajai armijai. Jis bandė vykdyti palankesnę tautinę politiką, rėmė baltarusių mokyklas ir organizuodavo įvairias baltarusių patariamąsias tarybas bei sukarintus būrius. 1943 m. birželį jis net atšaukė žemės ūkio kolektyvizaciją ir pareiškė, kad baltarusių valstiečiai gali turėti nuosavos žemės. Jo politika buvo dvigubai absurdiška: didžiąją dalį kaimų kontroliavo partizanai, kurie žudė žmones, nepritariančius kolektyviniam ūkininkavimui, o vokiečių kareiviai ir policininkai lygiai taip pat kategoriškai neigė valstiečių nuosavybės teises, piešdami ir degindami sodybas, žudydami ūkininkų šeimas ir siųsdami ūkininkus dirbti priverstinių darbų Vokietijoje. Kadangi vokiečiai negerbė baltarusių valstiečių teisės gyventi, valstiečiams buvo sunku rimtai vertinti pareiškimus apie pagarbą privačiai nuosavybei[55].

Net jei Kube kaip nors būtų ir pavykę įgyvendinti savo sumanymus, jo politika rodė, kad vokiečiai nepajėgūs kolonizuoti Rytų. Slavai turėjo būti numarinti badu arba ištremti, o Kube norėjo vadovauti ir kovoti jų padedamas. Siekiant išgauti maisto, kolūkiai turėjo būti išsaugoti, o Kube pasiūlė juos panaikinti ir leisti baltarusiams ūkininkauti kaip jiems patinka. Atšaukdamas ir sovietų, ir nacių politiką kaimo atžvilgiu, Kube atskleidė jų esminį panašumą. Ir sovietų savikolonizacija, ir vokiečių rasinė kolonizacija apėmė tikslingą ekonominį išnaudojimą. Bet kadangi vokiečiai žudė daugiau ir jų žudynės buvo šviežesnės vietos gyventojų atmintyje, sovietų valdžia jų akyse tapo mažesniu blogiu ar net ėmė atrodyti kaip išlaisvinimas. Kube eksperimentams galą padarė sovietų partizanai. 1943 m. rugsėjį jis žuvo sprogus bombai, kurią tarnaitė padėjo po jo lova[56].

Baltarusijoje nacių ir sovietų sistemos persiklojo ir sąveikavo labiau negu bet kur kitur. Jos palyginti maža teritorija tapo intensyvių karo veiksmų, partizanų kampanijų ir masinių žiaurumų vieta. Ji buvo vokiečių armijų grupės „Centras", kuri būtų padariusi bet ką, kad tik paimtų Maskvą, užnugaris ir Baltarusijos fronto Raudonosios armijos divizijų, kurios planavo čia sugrįžti, taikinys. Visiškos kontrolės joje neturėjo nei vokiečių administracija, nei partizanai; ir vieni, ir kiti, neturėdami patikimų materialinių ar moralinių akstinų užsitikrinti gyventojų lojalumą, taikė terorą. Tai buvo vienas iš gausiausiai žydų gyvenamų kraštų Europoje; vietos žydai buvo pasmerkti mirti, tačiau parodė neįprastą gebėjimą priešintis. Tikėtina, kad Baltarusijoje Hitleriui pasipriešino daugiau žydų negu kur nors kitur - tačiau, su retomis išimtimis, jie negalėjo priešintis nacių valdymui nepadedami sovietų valdžiai. Bielskio ir Zorino būriai buvo didžiausios žydų partizanų grupuotės Europoje[57].

Baltarusijoje nebuvo jokios pilkosios srities, jokios paribio zonos, jokios ribinės erdvės; nebuvo taikomos jokios guodžiančios masinių žudynių sociologijos klišės. Tai, kas ten vyko, buvo juoda spalva juodame fone. Vokiečiai žudė žydus kaip partizanus, ir daug žydų tapo partizanais. Žydai, kurie tapo partizanais, tarnavo sovietų režimui ir prisidėjo prie sovietų politikos bausti civilius gyventojus. Partizaninis karas Baltarusijoje buvo iškreiptai interaktyvūs Hitlerio ir Stalino, kurie abu ignoravo karo įstatymus ir eskalavo konfliktą užnugaryje, veiksmai. Kai operacijos „Barbarossa" ir „Taifūnas" nepavyko, vokiečiai užnugaryje buvo pasmerkti prarasti savo pozicijas. Iš pradžių kovos su partizanais politika, kaip ir labai daug kas vokiečių planuose, kliovėsi greita ir visiška pergale. Žmogiškųjų išteklių užteko žydų žudynėms, bet neužteko kovai su partizanais. Jų stokodami, vokiečiai žudė ir baugino. Teroras buvo taikomas kaip galios daugiklis, bet galiausiai jis padaugino tik Stalino galią.

Baltarusijoje vokiečiai bandė malšinti sovietų partizaninį judėjimą. Tačiau praktiškai vokiečių politika buvo tik masinės žudynės ir nieko daugiau. Viename pranešime vermachtas raportavo nužudęs 10 431 partizaną, bet šaunamųjų ginklų pranešė paėmęs tik devyniasdešimt vienetų. Vadinasi, beveik visi nužudytieji iš tikrųjų buvo civiliai. Nužudžiusi pirmąsias penkiolika tūkstančių aukų, specialioji Dirlewangerio komanda buvo netekusi tik devyniasdešimt dviejų savo narių, dauguma kurių, be jokios abejonės, žuvo nuo sa-

viskių kulkų ir per nelaimingus atsitikimus, kilusius dėl alkoholio vartojimo. Toks santykis įmanomas tik tuo atveju, jeigu aukos buvo neginkluoti civiliai. Prisidengdami kovos su partizanais operacijomis, vokiečiai žudė civilius baltarusius (arba žydus, lenkus, rusus) 5295 skirtingose okupuotos Sovietų Baltarusijos vietovėse. Keli šimtai kaimų ir miestų buvo sudeginti iki pamatų. Iš viso per kovos su partizanais kampaniją vokiečiai nužudė apytiksliai 350 000 žmonių, mažų mažiausiai devyniasdešimt procentų jų buvo neginkluoti. Baltarusijoje vokiečiai nužudė pusę milijono žydų, iš jų trisdešimt tūkstančių - per kovos su partizanais operacijas. Buvo neaišku, kaip šituos trisdešimt tūkstančių žmonių skaičiuoti: ar priskirti juos prie žydų, kurie buvo nužudyti vykdant Galutinį sprendimą, ar prie baltarusių civilių, nužudytų per baudžiamąsias antipartizanines akcijas? Vokiečiai patys dažnai negalėdavo jų atskirti - dėl grynai praktinių priežasčių. Kaip savo dienoraštyje prisipažino vienas vokiečių vadas, „banditai ir žydai, sudeginti namuose ir bunkeriuose, nebuvo skaičiuojami"[58].

Iš devynių milijonų žmonių, gyvenusių Sovietų Baltarusijos teritorijoje 1941 m., apytiksliai 1,6 milijono buvo nužudyti vokiečių per akcijas, vykdytas toli nuo mūšio laukų, tarp jų maždaug 700 000 karo belaisvių, 500 000 žydų ir 320 000 žmonių, priskirtų partizanams (kurių dauguma buvo beginkliai civiliai). Šios trys masinio žudymo kampanijos, trys žiauriausi vokiečių nusikaltimai Rytų Europoje, sudavė Baltarusijai nepaprastai smarkų ir skausmingą smūgį. Dar keli šimtai tūkstančių Sovietų Baltarusijos gyventojų buvo nužudyti per karo veiksmus kaip Raudonosios armijos kareiviai[59].

Sovietų partizanai taip pat įnešė savo dalį į bendrą mirčių skaičių. Iki 1944 m. sausio 1-osios jie pranešė Sovietų Baltarusijos vietovėse už išdavystę nužudę 17 431 žmogų; į šį skaičių neįeina civiliai, kuriuos jie nužudė dėl kitų priežasčių, ir civiliai, kuriuos jie nužudė vėlesniais mėnesiais. Iš viso partizanai Baltarusijoje, vykdydami savo baudžiamąsias akcijas (ir kovodami su klasiniais priešais vakariniuose regionuose, prijungtuose nuo Lenkijos), nužudė dešimtis tūkstančių žmonių. Dar kelios dešimtys tūkstančių vietos gyventojų mirė suimti per 1939-1941 m. sovietų okupaciją, ypač daug per 1940 ir 1941 m. sovietų vykdytus trėmimus, kelionėje arba Kazachstane[60].

Vertinimai, kuriuose teigiama, kad dabartinės Baltarusijos teritorijoje per Antrąjį pasaulinį karą iš viso žuvo du milijonai žmonių, atrodo pagrįsti ir

konservatyvūs. Be to, daugiau kaip milijonas žmonių pabėgo nuo vokiečių, o dar du milijonai buvo išsiųsti priverstiniams darbams arba išvežti iš jų pirminės gyvenamosios vietos dėl kitų priežasčių. Nuo 1944 m. sovietai dar ketvirtį milijono žmonių deportavo į Lenkiją, o dešimtis tūkstančių ištrėmė į gulagą. Karui baigiantis, pusė Baltarusijos gyventojų buvo arba nužudyti, arba perkelti. Tokių nuostolių nepatyrė jokia kita Europos šalis[61].

Vokiečių ketinimai buvo dar blogesni negu jų veiksmai. Karo belaisvių marinimas badu Minsko 352-ajame stalage ir kitose karo belaisvių stovyklose buvo tik nedidelė dalelė mirčių, numatytų „Alkio plane". Valstiečių žudynės nepasiekė masinės Baltarusijos depopuliacijos, numatytos generaliniame plane „Rytai", mastų. Apytiksliai milijonas baltarusių buvo išnaudojami priverstiniuose darbuose, tačiau ne visada iki mirtino išsekimo, kaip buvo numatyta generaliniame plane „Rytai". Mogiliave, kur buvo masiškai pradėta naikinti žydus, taip pat rengiami kovos su partizanais mokymo kursai, buvo numatyta išplėtoti didelę žudymo infrastruktūrą. Tai nebuvo padaryta; atrodo, krematoriumai, SS užsakyti Mogiliavui, atsidūrė Aušvice. Minskas taip pat turėjo tapti žudymo infrastruktūros vieta su savais krematoriumais. Užbaigus žudynes, Minskas pats turėjo būti sulygintas su žeme. Wilhelmas Kube svajojo šio miesto vietoje įkurti vokiečių gyvenvietę, kuri būtų pavadinta Asgardu, mitinių vikingų dievybių buveinės vardu[62].

Iš nacių utopijų buvo įgyvendintas tik žydų pašalinimas, nors irgi ne visai taip, kaip vokiečiai planavo. Baltarusijoje, kaip ir kitose vietose, Galutinis sprendimas buvo vienintelis žiaurumas, įgyvendintas radikalesne forma nei numatyta koncepcijoje. Buvo manyta, kad Sovietų Sąjungos žydai iki mirtino išsekimo dirbs statydami Vokietijos imperiją arba bus deportuoti toliau į rytus. Pasirodė, kad tai padaryti neįmanoma; dauguma žydų Rytuose buvo nužudyti ten, kur gyveno. Minske buvo kelios išimtys: žydai, kurie pabėgo ir išgyveno, dažnai dėl to, kad dalyvavo masinio smurto akcijose, ir žydai, kurie buvo naudojami kaip darbo jėga ir mirė truputį vėliau negu kiti, kartais toliau nuo namų. 1943 m. rugsėjį kai kurie iš paskutinių Minsko žydų buvo išvežti į vakarus, į okupuotą Lenkiją, į vietą, vadinamą Sobiboru[63].

Ten jie pamatė tokį mirties fabriką, apie kokį nebuvo girdėta net Baltarusijoje, kur, galėjai pagalvoti, visi žemiški siaubai buvo jau atskleisti.

8 SKYRIUS

NACIŲ MIRTIES FABRIKAI

Per vokiečių okupaciją mirė apytiksliai 5,4 milijono žydų. Beveik pusė jų buvo nužudyta į rytus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos, paprastai kulkomis, kartais dujomis. Kiti žuvo į vakarus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos, dauguma nuo dujų, kai kurie nuo kulkų. Į rytus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos milijonas žydų buvo nužudyta antroje 1941 m. pusėje, per pirmus šešis vokiečių okupacijos mėnesius. Dar milijonas jų buvo nužudyta 1942 m. Į vakarus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos žydai pakliuvo į Vokietijos valdžią gerokai anksčiau, bet buvo nužudyti vėliau. Rytuose dauguma ekonomiškai produktyvių žydų, jaunų vyrų, dažnai būdavo sušaudomi tuoj pat, pirmomis karo dienomis ar savaitėmis. Tada, pritaikius ekonominius argumentus, moterys, vaikai ir pagyvenę žmonės tapdavo „nenaudingais valgytojais". Į vakarus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos getai buvo įkurti žydams laukti deportacijos (į Liubliną, Madagaskarą ar Rusiją), kuri taip ir neįvyko. 1939 ir 1941 m. vis dar buvo neaišku, kokia bus galutinė Galutinio sprendimo versija, todėl žydai į vakarus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos buvo panaudoti darbams. Taip atsirado tam tikras ekonominis argumentas palikti juos gyvus.

Masinės Lenkijos žydų žudynės Generalinėje gubernijoje ir lenkų žemėse, prijungtose prie Vokietijos, buvo pradėtos praėjus daugiau kaip dvejiems metams po vokiečių okupacijos ir daugiau kaip metams žydus suvarius į getus. Šie Lenkijos žydai buvo nuodijami dujomis šešiose stambiose infrastruktūrose - keturios iš jų buvo Generalinėje gubernijoje, o kitos dvi žemėse, prijungtose prie Reicho, - skirtingu intensyvumu jos veikė nuo 1941 m. gruodžio iki 1944 m. lapkričio: Chelmne, Belžece, Sobibore, Treblinkoje, Maidaneke, Aušvice. Žudymo kampanijos šerdis į vakarus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos buvo operacija „Reinhardas", per kurią 1942 m. Belžece, Sobibore ir Treblinkoje buvo nunuodyta dujomis 1,3 milijono Lenkijos žydų. Jos paskuti-

nis etapas vyko Aušvice, kur buvo nunuodyta apytiksliai du šimtai tūkstančių Lenkijos žydų ir daugiau kaip septyni šimtai tūkstančių kitų Europos šalių žydų, dauguma jų 1943 ir 1944 m.[1]

Operacijos „Reinhardas“ ištakos slypėjo Himmlerio pateiktose Hitlerio norų interpretacijose. Žinodamas apie sėkmingus nuodijimo dujomis bandymus, atliktus su sovietų karo belaisviais, Himmleris maždaug 1941 m. spalio 13-ąją patikėjo savo globotiniui Odilo Globocnikui užduotį sukurti naujas priemones nuodyti dujomis žydus. Globocnikas buvo SS ir policijos vadas Generalinės gubernijos Liublino apygardoje, svarbiame nacių rasinių utopijų bandymo poligone. Globocnikas laukė, kad į jo regioną bus ištremta milijonai žydų, kuriuos jis ketino panaudoti kaip vergus darbo kolonijose. Užpuolus Sovietų Sąjungą, Globocnikui buvo pavesta įgyvendinti generalinį planą „Rytai“. Nors apskritai, Sovietų Sąjungai nežlugus, šis didysis žudikiškos kolonizacijos projektas buvo atidėtas, savo Liublino apygardoje Globocnikas iš dalies jį įgyvendino išvarydamas iš namų šimtus tūkstančių lenkų. Jis norėjo „visiškai pašalinti iš Generalinės gubernijos žydus, taip pat ir lenkus“[2].

1941 m. spalio pabaigoje Globocnikas pasirinko vietą naujai nuodijimo dujomis infrastruktūrai: Belžece, įsikūrusiame netoli Liublino, pietrytinėje apskrities pusėje. Šios vietos panaudojimo planų pokyčiai atskleidžia nacių utopijų poslinkį nuo žudikiškos kolonizacijos link žudymo kaip tokio. 1940 m. Globocnikas įsteigė Belžece vergų darbo stovyklą, kur, jo sumanymu, du milijonai žydų turėjo rankomis kasti prieštankines tranšėjas. Jis puoselėjo tokias fantazijas todėl, kad ankstyvoji Galutinio sprendimo versija numatė deportuoti Europos žydus į jo tvarkomą Liublino apygardą. Iš tikrųjų Globocnikas darbams Belžece gavo mažiau kaip trisdešimt tūkstančių žydų. Galiausiai 1940 m. spalį jis atsisakė savo gynybinio projekto. Praėjus metams, pasikalbėjęs su Himmleriu, jis sugalvojo kitą būdą panaudoti šią vietą: žydams naikinti[3].

Globocnikas ieškojo ir rado būdą, kaip vokiečiams nužudyti žydus į vakarus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos, kur jiems trūko žmogiškųjų išteklių masinėms šaudymo kampanijoms ir kur jie nenorėjo apginkluoti lenkų, kad šie jiems patalkintų. Kad infrastruktūra Belžece veiktų, reikėjo tik keleto vadovų vokiečių. Didžiąją dalį darbų turėjo atlikti vergai žydai. Dauguma infrastruktūros sargybinių ir prižiūrėtojų turėjo būti ne vokiečiai, o žmonės,

VOKIETIJA IR GENERALINĖ GUBERNIJA 1942 M. SPALĮ
Pagrindinės mirties infrastruktūros su dujų kameromis
Kopenhaga
ŠVEDIJA
DANIJA
Baltijos jūra
Mėmelis
OSTLANDO REICHSKOMISARIATAS
Kaunas
Vilnius
Karaliaučius
Šlėzvigas–Holšteinas
Dancigas
Suvalkai
Minskas
Šiaurės jūra
Hamburgas
Meklenburgas
Pomeranija
Dancigas–Vakarų Prūsija
Rytų Prūsija
Vėzeris–Emsas
Rytų Hanoveris
Elbė
Štetinas
Amsterdamas
Balstogė
OLANDIJA
Hanoveris
Berlynas
Pozenas
Treblinka
Vysla
Šiaurės Vestfalija
Pietų Hanoveris–Braunšveigas
Magdeburgas–Anhaltas
Mark Brandenburgas
Chelmnas
Varšuva
Brestas
Pinskas
Esenas
Dortmundas
VOKIETIJA
Varšuvos ap.
Briuselis
Diuseldorfas
Pietų Vestfalija
Hale–Merseburgas
VARTELANDAS
Lodzė
Kelnas
Kelnas–Achenas
Kurhesenas
Leipcigas
Drezdenas
Žemutinė Silezija
Radomas
Sobiburas
UKRAINOS REICHSKOMISARIATAS
BELGIJA
Liublinas
Maidanekas
Tiuringija
Saksonija
Breslau
Oderis
Radomas
Liublinas
Hesenas–Nasau
Luckas
Rivnė
Mozelandas
Frankfurtas
Reinas
Aukštutinė Silezija
GENERALINĖ GUBERNIJA
Belžecas
Liuksemburgas
Mainfrankenas
Sudetai
Praha
Aušvicas
Krokuva
Vestmarkas (planuotas)
Sudetai
Krokuva
Lvovas
Frankenas
Bairoitas
Bohemijos ir Moravijos protektoratas
Ternopilis
Elzasas
Dunojus
Galicija
Strasbūras
Viurtembergas–Hohencolernas
Stanyslavivas
PRANCŪZIJA
SLOVAKIJA
Žemutinis Dunojus
Badenas
Švabija
Miunchenas
Aukštutinis Dunojus
Bratislava
Černivciai
Viena
Miunchenas–Aukštutinė Bavarija
Zalcburgas
Bernas
Budapeštas
Debrecenas
Tirolis–Foralbergas
Zalcburgas
Štajermarkas
Jasai
ŠVEICARIJA
VENGRIJA
Karintija
Klužas
Lionas
VIŠI PRANCŪZIJA
Milanas
Zagrebas
Triestas
Venecija
Brašovas
ITALIJA
KROATIJA
RUMUNIJA

parinkti iš mokomosios Travnikų stovyklos, įsteigtos Liublino apskrityje. Pirmieji sargybiniai ir prižiūrėtojai iš Travnikų buvo į nelaisvę paimti Raudonosios armijos kareiviai, užverbuoti karo belaisvių stovyklose. Dauguma Travnikų vyrų buvo ukrainiečiai iš Sovietų Sąjungos, bet tarp jų buvo ir kitų Sovietų Sąjungos tautybių atstovų, įskaitant rusus; retkarčiais pasitaikydavo ir žydų kilmės asmenų - jie, žinoma, būdavo pasirenkami atsitiktinai. Vokiečiai pirmenybę teikė Sovietų Sąjungos vokiečiams, jeigu tik jų rasdavo[4].

Travnikų vyrų misijos pokyčiai, kaip ir Belžeco panaudojimo pokyčiai, atskleidžia, kaip kito Hitlerio utopijos. Pagal pradinį Globocniko planą, šie vyrai, vadovaujami vokiečių, turėjo tarnauti policininkais užkariautoje Sovietų Sąjungoje. Kadangi iš tikrųjų Sovietų Sąjunga nebuvo užkariauta, Travnikų vyrai buvo rengiami kitai ypatingai užduočiai: prižiūrėti infrastruktūrą, kur bus nuodijami dujomis Lenkijos žydai. Kai buvo užverbuoti, Travnikų vyrai nieko nežinojo apie šį sumanymą ir neturėjo nei politinių, nei asmeninių paskatų dalyvauti įgyvendinant masinių žudynių politiką. Jiems Lenkija buvo svetima šalis, ir jos žydai - svetimšaliai. Tačiau, matyt, jie buvo labai suinteresuoti išsaugoti savo darbo vietas: priimti į šią tarnybą jie išsigelbėjo nuo tikėtinos mirties badu. Net jeigu ir būtų atradę drąsos mesti iššūkį vokiečiams, jie žinojo, kad vis tiek negalės saugiai grįžti į Sovietų Sąjungą. Palikdami dulagus ir stalagus jie paženklino save vokiečių kolaborantų žyme.

1941 m. gruodį Travnikų vyrai, vilkėdami juodas uniformas, dalyvavo statant rampą ir geležinkelio atšaką, kuri turėjo leisti pasiekti Belžecą traukiniu. Sovietų Sąjungos piliečiai tapo darbo jėga vokiečių žudymo politikai vykdyti[5].

Belžecas buvo suprojektuotas ne kaip stovykla. Stovyklose žmonės nakvoja. Belžecas buvo suprojektuotas kaip mirties fabrikas, kur žydai turėjo būti nužudomi vos tik atvykę.

Vokietijoje jau buvo precedentas, kai žmonės melagingu pretekstu buvo atgabenami į panašią infrastruktūrą, pasiunčiami į dušą tariamai nusiprausti, o paskui nunuodijami anglies monoksido dujomis. 1939-1941 m. Vokietijoje veikė šešios mirties infrastruktūros, skirtos žudyti neįgaliuosius, psichikos ligonius ir kitus žmones, priskirtus „nevertų gyventi" kategorijai. Išbandžius nuodijimą dujomis su lenkų neįgaliaisiais Vartelande, Hitlerio kanceliarija parengė slaptą programą žudyti Vokietijos piliečius. Jai vykdyti buvo pasitelk-

ti gydytojai, slaugės ir policijos viršininkai; vienas iš pagrindinių jos organizatorių buvo Hitlerio asmeninis gydytojas. Masinio žudymo medicina buvo paprasta: anglies monoksidas (CO) daug geriau negu deguonis (O_2) sukimba su hemoglobinu kraujyje, o sukibęs neleidžia raudonosioms kraujo ląstelėms vykdyti savo normalios funkcijos - aprūpinti audinių deguonimi. Aukos buvo atvežamos tariamam medicinos patikrinimui, paskui nuvedamos į „dušus" ir ten uždusinamos iš kanistrų išleistu anglies monoksidu. Pasmerktiesiems, turintiems auksinių dantų, ant nugaros kreida būdavo nupiešiamas kryžius, kad jiems mirus būtų galima juos išimti. Pirmosios aukos buvo vaikai, o jų tėvai gavo melagingus laiškus iš gydytojų, kaip jie gydomi mirė. Dauguma „eutanazijos" programos aukų buvo vokiečiai, o nuo Vokietijos žydų su negalia programos vykdytojai net neslėpdavo, kad jų laukia mirtis. Vienos žudymo infrastruktūros personalas dešimtatūkstantąjį kremavimą atšventė papuošdamas lavoną gėlėmis[6].

Sutapimas lėmė, kad kaip tik tuo metu, kai buvo paskelbta „eutanazijos" programos pabaiga, Globocnikui buvo pavesta sukurti naujų Lenkijos žydų nuodijimo dujomis būdų. 1941 m. rugpjūtį, kai Hitleris nurodė sustabdyti programą, bijodamas gyventojų pasipriešinimo, jos vykdytojai buvo užregistravę 70 273 mirtis ir sukūrę nuodijimo dujomis, taikant apgaulę, modelį. Sustabdžius „eutanazijos" programą, grupė policininkų ir gydytojų, turinčių tam tikrų įgūdžių, liko be darbo. 1941 m. spalį Globocnikas iškvietė grupę šių žmonių į Liublino apygardą valdyti savo suplanuotų infrastruktūrų žydams žudyti. Apytiksliai 92 iš maždaug 450 žmonių, kurie tarnavo Globocnikui nuodydami dujomis Lenkijos žydus, turėjo ankstesnės patirties, įgytos vykdant „eutanazijos" programą. Viršiausias iš jų buvo Christianas Wirthas, jis prižiūrėjo, kaip ši programa įgyvendinama. Kaip sakė Hitlerio kanceliarijos vadovas, „didelę" jo „organizacijos dalį" buvo numatyta panaudoti „žydų klausimui spręsti, su iš to išplaukiančiais ekstremaliausiais padariniais"[7].

Globocnikas nebuvo vienintelis, kuris panaudojo „eutanazijos" komandų patirtį. Nuodijant žydus dujomis Chelmne, įsikūrusiame Vartelande, taip pat buvo taikoma techninė „eutanazijos" programos patirtis. Globocniko valdomoje Liublino apygardoje buvo bandoma Himmlerio „vokiškumo stiprinimo" programos dalis, numatanti žydų žudymą, o Arthuro Greiserio Vartelandas buvo eksperimentų su deportacija vieta: šimtai tūkstančių lenkų buvo

perkelti į Generalinę guberniją, o jų vietą užėmė šimtai tūkstančių vokiečių, atvykusių iš Sovietų Sąjungos. Greiseris susidūrė su ta pačia problema kaip ir Hitleris, tik mažesniu mastu: perkėlus daugybę lenkų, žydai pasiliko, ir 1941 m. pabaigoje nebuvo numatyta jokios tikėtinos vietos jiems deportuoti. Greiseriui pavyko perkelti kelis tūkstančius žydų į Generalinę guberniją, bet juos pakeitė žydai, deportuoti iš kitų Vokietijos vietų[8].

Sprendimą 1941 m. liepos 16-ąją pasiūlė Poznanės, Greiserio valdomo regiono sostinės, Saugumo policijos (*Sicherheitsdienst*, SD) skyriaus vadovas: „Yra pavojus, kad šią žiemą negalėsime pamaitinti visų žydų. Turėtume rimtai apsvarstyti, ar nebūtų humaniškiau pribaigti dirbti nepajėgiančius žydus kokiu nors greitai veikiančiu preparatu. Bet kuriuo atveju tai būtų maloningiau negu leisti jiems badauti." Šis „greitai veikiantis preparatas" buvo anglies monoksidas, jau naudotas vykdant „eutanazijos" programą. 1941 m. rugsėjį su sovietų karo belaisviais buvo išbandytas dujų furgonas: nuo to laiko dujų furgonai buvo naudojami okupuotoje Baltarusijoje ir Ukrainoje, ypač vaikams žudyti. Žudymo mašina Chelmne buvo dujų autofurgonas, naudojamas prižiūrint Herbertui Lange, vykdydamas „eutanazijos" programą, jis nuodijo dujomis neįgaliuosius. Nuo gruodžio 5-osios vokiečiai naudojo Chełmno priemonę žudyti žydus Vartelande. 1941 ir 1942 m. Chelmne buvo nužudyta apytiksliai 145 301 žydas. Chełmno furgonas veikė, kol žydų skaičius Vartelande sumažėjo iki iš esmės labai funkcionalios priverčiamojo darbo stovyklos Lodzės gete. Tačiau kai balandį Chelme žudymas buvo pristabdytas, žudynės prasidėjo Liublino apygardoje[9].

Belžecas turėjo būti naujo modelio, veiksmingesnis ir ilgalaikiškesnis mirties fabrikas negu Chelmnas. Tikriausiai konsultuodamasis su Wirthu, Globocnikas nusprendė pastatyti stacionarią infrastruktūrą, kur vienoje patalpoje iš karto galėjo būti nunuodyta daug žmonių (kaip buvo daroma vykdant „eutanazijos" programą), bet tokią, kur anglies monoksido dujos galėjo būti patikimai generuojamos vidaus degimo variklių (kaip dujų furgonuose). Užuot pastatęs dujų furgoną, kaip Chelmne, jis nutarė išimti iš furgono variklį, sujungti jį vamzdžiais su tam tikslui pastatyta dujų kamera, apsupti ją užtvaromis, o paskui sujungti tą mirties fabriką su gyvenamosiomis vietovėmis geležinkeliu. Belžeco naujovės buvo paprastos, bet jų pakako[10].

Nacių vadovybė visada laikė Lenkijos žydus pagrindine žydų „problemos" dalimi. Po vokiečių okupacijos žydai, buvę Lenkijos piliečiai, buvo padalyti į tris skirtingas politines zonas. 1941 m. gruodį Vartelande ir kitose lenkų žemėse, prijungtose prie Vokietijos, gyveno apytiksliai trys šimtai tūkstančių Lenkijos žydų. Dabar jiems buvo lemta uždusti nuo dujų Chelmne. Maždaug 1,3 milijono Lenkijos žydų rytinėje Molotovo-Ribbentropo linijos pusėje nuo 1941 m. birželio buvo pasmerkti sušaudyti, dauguma jų buvo nužudyti 1942 m. Gausiausia Lenkijos žydų grupė Vokietijos okupuotose teritorijose buvo Generalinės gubernijos getų žydai. 1941 m. birželį Generalinėje gubernijoje gyveno pusė prieškario Lenkijos piliečių žydų, apytiksliai 1 613 000. (Kai po Vokietijos invazijos į Sovietų Sąjungą buvo prijungta Galicijos apskritis, žydų skaičius Generalinėje gubernijoje pasiekė apie 2 143 000. Maždaug pusė milijono žydų Galicijoje, į rytus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos, buvo pasmerkti sušaudyti.)[11]

Kai 1942 m. kovą Himmleris ir Globocnikas Generalinėje gubernijoje pradėjo žudyti Lenkijos žydus, jie ėmėsi įgyvendinti nedviprasmišką politiką, kuria buvo siekiama sunaikinti gausią Europos žydų bendruomenę. 1942 m. kovo 14 d. Himmleris praleido naktį Liubline kalbėdamasis su Globocniku. Po dviejų dienų vokiečiai žydus iš Liublino apygardos pradėjo deportuoti į Belžecą. Kovo 16-osios naktį apytiksliai 1600 žydų, kurie neturėjo darbo dokumentų, buvo surinkti Liubline, išvežti į Belžecą ir nunuodyti dujomis. 1942 m. antroje kovo pusėje vokiečiai pradėjo „valyti" Liublino apygardą - kaimą po kaimo, miestą po miesto. Hermannas Höfle, Globocniko pavaduotojas „perkėlimo" reikalams, vadovavo darbuotojams, kurie plėtojo „perkėlimui" reikalingus metodus. Žydus iš mažesnių getų buvo įsakyta perkelti į didesniuosius. Tada žydai, turintys pavojingų ryšių, įtariami komunistai ir Lenkijos kariuomenės veteranai, buvo sušaudyti. Paskutiniame parengiamajame etape gyventojai buvo filtruojami, jaunesni vyrai ir kiti asmenys, priskirti tinkamų dirbti kategorijai, gavo naujus dokumentus[12].

Į vakarus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos vokiečiai sutvarkė procesą taip, kad jiems patiems tektų kuo mažiau žudyti. Getams naikinti buvo panaudotos jų pačių institucijos, judenratai ir žydų policijos pajėgos. Pradėdami

veikti konkrečiame mieste ar miestelyje, Globocniko darbuotojai pirmiausia susisiekdavo su vietos Saugumo policija, paskui surinkdavo vokiečių policininkų pajėgas. Jeigu vokiečiai turėdavo savo žinioje žydų policijos pajėgas, o jų buvo kiekvienoje bendruomenėje, žydų policininkai privalėjo atlikti didžiąją praktinio darbo dalį - surinkti savo tautiečius žydus prie transportavimo priemonių. Miestuose žydų policininkai skaičiumi smarkiai viršijo vokiečius, iš kurių jie gaudavo nurodymus. Kadangi jie neturėjo šaunamųjų ginklų, prieš savo tautiečius žydus galėjo naudoti tik jėgą. Kartais jiems padėti būdavo atsiunčiami Travnikų vyrai[13].

Vokiečių policija liepdavo žydų policininkams iki tam tikro laiko surinkti žydus nurodytame punkte. Pirmiausia jie būdavo viliojami atvykti į surinkimo punktą žadant maistą ar patrauklesnį darbą „Rytuose". Paskui būdavo pradedamos gaudynės, kurios trukdavo kelias dienas; per jas vokiečių ir žydų policija blokuodavo tam tikrus rajonus ar tam tikrus namus ir priversdavo jų gyventojus eiti į surinkimo punktą. Mažus vaikus, nėščias moteris ir neįgalius ar senyvus žmones vokiečiai nušaudavo vietoje. Didesniuose miestuose ir miestuose, kur reikėdavo ne vienų gaudynių, šios priemonės būdavo kartojamos taikant vis didesnį smurtą. Vokiečiai siekė įvykdyti dienos traukinių užpildymo kvotas ir kartais perduodavo šias kvotas žydų policininkams - pavesdavo jiems (grasindami atimti tarnybą, taigi ir gyvybę) užpildyti traukinius. Kad vokiečių policininkai galėtų siautėti netrikdomi vietos gyventojų, getas būdavo blokuojamas[14].

Belžecą pasiekę žydai būdavo pasmerkti. Į uždarą ir saugomą infrastruktūrą jie atvykdavo neginkluoti, neturėdami daug galimybių suprasti savo padėties, juo labiau pasipriešinti vokiečiams ir ginkluotiems Travnikų vyrams. Kaip ir pacientams „eutanazijos" centruose, jiems būdavo liepiama eiti į tam tikrą pastatą, kur jie būsią dezinfekuoti. Infrastruktūros darbuotojai liepdavo jiems nusivilkti drabužius ir palikti vertingus daiktus, esą jie taip pat bus dezinfekuoti ir grąžinti. Tada juos nuogus nuvesdavo į patalpas, į kurias prileisdavo išmetamųjų dujų (kurių sudėtyje yra anglies monoksido). Tik du ar trys į Belžecą atvežti žydai liko gyvi; apytiksliai 434 508 mirė. 1942 m. vasarą priemonei vadovavo Wirthas ir, atrodo, savo pareigas jis atliko neprilygstamai. Paskui jis dirbo bendruoju inspektoriumi Belžece ir dviejose kitose infrastruktūrose, kurios rėmėsi tokiu pačiu modeliu[15].

Generalinės gubernijos Liublino apygardoje ši sistema veikė beveik tobulai. Deportacijos į Belžecą iš Krokuvos apygardos prasidėjo truputį vėliau, bet jų rezultatai buvo panašūs. Žydai iš Galicijos regiono kentėjo nuo dviejų persiklojančių vokiečių žudymo metodų: 1941 m. vasaros pradžioje jie buvo šaudomi, o paskui, nuo 1942 m. kovo, nuodijami dujomis Belžece. Galicija buvo į rytus Molotovo-Ribbentropo linijos, taigi žydai ten buvo šaudomi, bet ji buvo prijungta prie Generalinės gubernijos, taigi jos žydai buvo taip pat nuodijami dujomis. Thomas Hechtas, išgyvenęs Galicijos žydas, išvardijo kai kuriuos būdus, kuriais mirtis galėjo nusinešti Galicijos žydų gyvybę: dvi jo tetos, dėdė ir pusbrolis buvo nunuodyti dujomis Belžece; jo tėvas, vienas iš brolių, teta, dėdė ir pusbrolis buvo sušaudyti; kitas jo brolis mirė priverčiamojo darbo stovykloje[16].

Tuo tarpu Globocniko darbuotojai ir jo Travnikų vyrai pastatė kitą Belžeco modelio mirties priemonę Liublino apygardoje: Sobibore, įsikūrusiame truputį į šiaurės rytus nuo Liublino. Pradėta naudoti 1942 m. balandį, lygiai tokiu pat būdu kaip ir Belžece ji nusinešė apytiksliai 180 000 žydų gyvybes; iš atvykusių į Sobiborą žydų gyvi liko tik apie keturiasdešimt. Globocnikas ir jo vyrai perprato pagrindines procedūras, būtinas operacijai atlikti: suvaryti žydus į surinkimo vietas getuose - tai padarydavo Hõfle vyrai, vokiečių policininkai ir vietos gyventojai; palaikyti tvarką stovyklose - ją užtikrindavo Travnikų vyrai, keletas vokiečių ir didelės žydų darbininkų komandos; įvykdyti pačias masines žudynes - uždusinti žydus išmetamosiomis dujomis[17].

Pasiekęs 99,99 procento mirtingumo koeficientą Belžece ir Sobibore, Himmleris 1942 m. balandžio 17-ąją įsakė statyti trečiąją infrastruktūrą, šį kartą Generalinės gubernijos Varšuvos apygardoje. „Eutanazijos" patirtį turinti komanda, lydima Travnikų vyrų, buvo išsiųsta į vietovę greta Treblinkos kaimo, kur 1942 m. birželio 1 d. prasidėjo mirties fabriko statyba. Dirbo to regiono žydai, užbaigus projektą, jie buvo nužudyti. Statybas prižiūrėjo „eutanazijos" programos veteranas, kaip ir Belžece bei Sobibore. Tačiau skirtingai nuo Franzo Stanglo (Sobibore) ir Christiano Wirtho (Belžece), Irmfriedas Eberlas buvo medikas, o ne policijos viršininkas. Jis vadovavo dviem „eutanazijos" infrastruktūroms[18].

Eberlas, regis, žavėjosi jam paskirtu darbu. „Man sekasi labai gerai, - rašė jis savo žmonai, kurdamas mirties infrastruktūrą Treblinkoje. - Darbo į va-

lias, ir dirbti jį tikras malonumas." Kai stovyklos statybos darbai artinosi į pabaigą, jis buvo „patenkintas ir didžiavosi šiuo pasiekimu". Jis buvo laimingas, kad Globocniko Liublino apygardoje išbandytas modelis bus pritaikytas netoli Varšuvos[19].

Didžiosios dalies išsilavinusių lenkų klasių ir Europos didžiausios žydų bendruomenės gimtasis miestas Varšuva buvo sostinė, kuriai nacių pasaulėvaizdyje nebuvo vietos. 1942 m. pavasarį daugiau kaip 350 000 Varšuvos geto žydų buvo vis dar gyvi.

Varšuva buvo didžiausias miestas Generalinėje gubernijoje, bet ne jos administracinis centras. Hansas Frankas, generalgubernatorius, norėjo vadovauti iš Krokuvos, reziduodamas senovinėje Lenkijos karalių pilyje ir pateikdamas save kaip tų dienų karališkosios rasės narį. 1939 m. spalį jis sutrukdė pastangoms išspręsti žydų „problemą" perkeliant juos į Generalinės gubernijos Liublino apygardą. 1941 m. gruodį Frankas liepė savo pavaldiniams „atsikratyti žydų". Tačiau net tada jis neturėjo jokių minčių, kaip tai galėtų būti padaryta. O 1942 m. pavasarį jau žinojo. Liublinas turėjo ką pasiūlyti Frankui: tai jau nebuvo apygarda, skirta pritraukti daugiau žydų į Generalinę guberniją, o vieta žudyti žydams, kurie jau čia gyveno. Tai buvo sveikinama. Travnikų vyrai atvyko į Varšuvą vasarį ir balandį. 1942 m. vasarą Frankas perdavė žydų darbininkų, o paskui ir pačių getų kontrolę SS[20].

Pasikėsinimas nužudyti labai žinomą SS vadą suteikė pretekstą vėl eskaluoti žudynes. Be Hitlerio ir Himmlerio, Reinhardas Heydrichas buvo svarbiausias žydų naikinimo politikos architektas. Jis buvo taip pat tipiškas nacių tendencijos kelias institucijas patikėti vienam asmeniui pavyzdys: jau Reicho saugumo vyriausiosios valdybos vadovas, jis buvo paskirtas vadovauti Bohemijos ir Moravijos protektoratui, čekų žemėms, 1939 m. prijungtoms prie Vokietijos. 1942 m. gegužės 27 d. jis buvo sužeistas per pasikėsinimą, surengtą čeko ir slovako, kuriuos pasamdė britų žvalgyba, ir liepos 4-ąją mirė. Hitleris ir Himmleris pyko, kad jis keliavo be apsaugos, kuri, Heydricho manymu, jam buvo nereikalinga dėl jo populiarumo tarp čekų. Čekų žemėse vokiečiai nevykdė tokios represinės politikos kaip okupuotoje Lenkijoje ir Sovietų Sąjungoje; Heydrichas ypač stengėsi pagerinti čekų darbininkų padėtį[21].

Žuvus Heydrichui, nebeliko Galutinio sprendimo planuotojo, bet užtat atsirado kankinys. Hitleris, susitikęs su Himmleriu, 1942 m. birželio 3-iąją, 4-ąją ir 5-ąją sakė kalbas. Himmleris panegirikoje Heydrichui pasakė: „Mūsų šventa pareiga atkeršyti už jo mirtį, tęsti jo darbą ir sunaikinti mūsų tautos priešus be pasigailėjimo ir silpnybės.“ Vienas Čekijos kaimas, Lidicė, buvo visiškai sunaikintas keršijant už Heydricho nužudymą. Jo vyrai buvo sušaudyti vietoje, moterys nusiųstos į Vokietijos koncentracijos stovyklą Ravensbriuke, o vaikai nunuodyti dujomis Chelmne[22].

Nacių politika visiškai pašalinti Lenkijos žydus Generalinėje gubernijoje Heydricho garbei dabar buvo pavadinta operacija „Reinhardas“. Jo nužudymas vokiečius leido traktuoti kaip aukas, o masines žydų žudynes kaip atpildą. Nacių pasaulėžiūroje Heydricho nužudymas 1942 m. gegužę atliko panašų vaidmenį kaip 1941 m. gruodį Amerikos paskelbtas karas: sukėlė teisingo solidarumo jausmą tarp neva užpultų nacių ir nukreipė dėmesį nuo tikrųjų keblios Vokietijos padėties ir politikos šaltinių. Heydrichas tapo iškilia tariamo tarptautinio žydų sąmokslo, atsakingo už karą, „auka“[23].

Žydai buvo žudomi todėl, kad Hitleris apibrėžė tai kaip karo tikslą. Tačiau net jam paskelbus savo norus, jų mirties laiką lėmė vokiečių požiūris į karo eigą ir su tuo susiję ekonominiai prioritetai. Didžiausia mirties grėsmė žydams iškildavo tada, kai vokiečiams kėlė rūpestį maisto stygius, o kai jiems trūkdavo darbo jėgos, ši grėsmė būdavo mažesnė.

Hitleris paskelbė savo sprendimą nužudyti visus žydus netrukus po to, kai nusprendė, kad sovietų karo belaisviai turi būti ne nužudyti, o panaudoti kaip darbo jėga. 1942 m. pradžioje palikti gyvi sovietų karo belaisviai patenkino darbo jėgos poreikį pačioje Vokietijoje, o Hansas Frankas padarė pažangą organizuodamas kolonijinę Lenkijos ekonomiką savo Generalinėje gubernijoje. Kadangi darbo jėgos poreikis galėjo būti tučtuojau patenkintas, maistas tapo svarbiausiu rūpesčiu ir Reiche, ir okupuotoje Lenkijoje. 1942 m. balandį Göringas turėjo sumažinti maisto davinį Reicho vokiečiams, ir vidutinis kalorijų suvartojimas Reiche tais metais smarkiai sumažėjo. Frankas savo ruožtu stengėsi pagerinti lenkų darbininkų klasės aprūpinimą maistu[24].

Taigi 1942 m. vasarą ekonominė padėtis, kaip ją suvokė vokiečiai, veikiau

paskubino, o ne sutrukdė įgyvendinti planą nužudyti visus Lenkijos žydus. Pagrindinis rūpestis buvo maistas, o ne darbo jėga, taigi žydai tapo „nenaudingais valgytojais", ir net dirbantiesiems Vokietijos ekonomikos ir vermachto labui kilo pavojus. 1942 m. pabaigoje Hansui Frankui darbo jėgos vėl reikėjo labiau negu maisto, taigi jis norėjo, kad likę žydai būtų palikti gyvi. Iki to laiko dauguma Lenkijos žydų jau buvo nužudyti. Vokietijos ekonomika panėšėjo į skustuvo ašmenis, kuriais žydai buvo priversti eiti basi, užrištomis akimis ir be apsauginio tinklo. Šie ašmenys buvo vienintelis dalykas, skiriantis juos nuo mirties, jie buvo kruvini ir klastingi, ir buvo aišku, kad žydai neišsilaikys[25].

Mirties infrastruktūra Treblinkoje buvo baigta 1942 m. liepos 11-ąją. Po aštuonių dienų, 1942 m. liepos 19-ąją, Himmleris liepė perkelti „visus Generalinės gubernijos gyventojus žydus iki 1942 m. gruodžio 31-osios". Tai reiškė, kad pirmiausia jie bus iškelti iš Varšuvos[26].

Varšuvoje 1942 m. liepos 22-ąją Globocniko „perkėlimo" specialistas Hermannas Höfle ir jo geto „valytojų" esesininkų grupė informavo apie užduotį vietos Saugumo policiją Varšuvoje, o paskui apsilankė pas Adamą Czerniakówą, Judenrato vadovą. Höfle pasakė Czerniakówui, kad kitą dieną į tranzitinį punktą Umšlago aikštėje jis turės pristatyti penkis tūkstančius žydų. Czerniakówas žinojo apie ankstesnį getų naikinimą Liublino apygardoje ir, atrodo, suprato, kas planuojama. Nenorėdamas būti atsakingas už dalyvavimą koordinuojant savo tautiečių žudynes, jis nusižudė. Czerniakówui nusižudžius, vokiečiai nutarė pasitelkti apgaulę ir įsakė žydų policijai pakabinti skelbimus, žadančius duonos ir marmelado tiems, kurie susirinks Umšlago aikštėje. Pirmas traukinys su apytiksliai penkiais tūkstančiais žydų iš Varšuvos į Treblinką išvyko liepos 23-iąją. Kaip prisiminė Bluma Bergman, badaujantys žmonės būtų padarę bet ką dėl trupučio maisto, „net žinodami, kad bus nužudyti"[27].

Taip Varšuvos gete prasidėjo operacija, kurią vokiečiai pavadino „Didžiąja akcija". Höfle ir jo komanda įsikūrė gete, adresu Żelazna 103. Kaip ir kituose miestuose ir miesteliuose Generalinės gubernijos Liublino, Krokuvos ir Galicijos apygardose, jie ir vietos Saugumo policija dabar ėmėsi prievartos. Talkinami kelių šimtų Travnikų vyrų ir apytiksliai dviejų tūkstančių žydų policininkų, vokiečiai gaudė žmones Varšuvos gete beveik kiekvieną dieną ištisus

du mėnesius. Kai labiausiai išbadėjusieji buvo išvežti, žydų policija ėmė rinkti silpniausių gyventojų grupių atstovus: našlaičius, vargšus, benamius, kalinius. Senoliai ir vaikai apskritai neturėjo jokių galimybių išvengti išvežimo. Jaunesnių negu penkiolikos metų vaikų gete nebeliko visiškai. Labai mažus vaikus, ligonius ir neįgaliuosius vokiečiai nušaudavo vietoje[28].

Iš pradžių žydų policija pajėgė atlikti užduotį be didesnės vokiečių priežiūros. Per kelias dienas išvežus badaujančius ir bejėgius, vokiečiai Varšuvoje ėmė taikyti tą patį metodą kaip ir kitur: netikėtai blokuodavo daugiabučius namus ar dalį gatvės, patikrindavo dokumentus ir deportuodavo visus žydus, kurių, jų nuomone, nebuvo būtina palikti kaip darbo jėgą. 1942 m. liepos 29 d. žydų policininkai, prižiūrimi vokiečių policininkų, surengė pirmąją blokadą. Vokiečiai nuspręsdavo, kurie rajonai turi būti išvalyti ir kada; auštant žydų policininkai atplėšdavo užantspauduotą voką su instrukcijomis, kurie rajonai turį būti „išvalyti" tą dieną. Paprastai vokiečiai, siekdami įvykdyti kvotas, kiekvieną dieną surengdavo po dvi akcijas[29].

Kai kurie asmenys, palikti gete kaip darbo jėga, išgyveno, tačiau tokia atranka pakirto bet kokią kolektyvinę pasipriešinimo dvasią. Nors vokiečiai anaiptol nesivargino kruopščiai atskirti dokumentus turinčių darbininkų nuo kitų asmenų, atranka sukūrė didelę socialinę skirtį tarp žydų, kurie turėjo dokumentus, ir tų, kurie jų neturėjo, ir skatino rūpintis vien asmeniniu saugumu. Žmonės buvo linkę manyti, kad jie ir jų šeimos galės pasilikti gete, jeigu turės „teisingas" darbo vietas ir „teisingus" dokumentus. Šis vilties privatizavimas sužlugdė bendrumą. Žmonės, kurie dar turėjo jėgų, panaudojo jas bandydami gauti dokumentus, o ne pasipriešinimui koordinuoti. Niekas nebandė (iki to laiko) atimti iš vokiečių ir žydų policijos jėgos monopolijos gete. Kol nebuvo žydų grupės, pasiruošusios priešintis žydų policijai, gaudynės ir deportacijos, kurias vokiečiai daugiausia tik prižiūrėjo, nes neturėjo didesnių pajėgų, galėjo tęstis[30].

1942 m. rugpjūtį vokiečiai reikalavo, kad kiekvienas žydų policininkas kasdien pristatytų po penkis žydus, grasindami kitaip deportuoti jų pačių šeimų narius. Dėl to buvo deportuoti tie, kurie negalėjo gintis. Dauguma našlaičių prieglaudų ištuštėjo rugpjūčio 5-ąją. Garsus pedagogas Januszas Korczakas pats atvedė savo vaikus į Umšlago aikštę. Aukštai iškėlęs galvą, du iš jų jis vedė už rankų. Tarp 6623 žmonių, deportuotų tą dieną kartu su juo, buvo pedago-

gai ir geto našlaičių auklėtojai: jo kolegė Stefania Wilczyńska ir daugelis kitų. Vaikus ir senolius policininkai Umšlago aikštėje įsodino į vežimus. Žydų policininkai paėmė iš namų mažą mergaitę, kurios motina buvo išėjusi vykdyti kažkokio pavedimo. Jos paskutiniai žodžiai prieš deportaciją į Treblinką buvo užrašyti: „Aš žinau, kad jūs esate geras žmogus, pone. Būkite toks malonus, neišvežkite manęs. Mano mama išėjo tik minutei. Ji tuoj sugrįš, o manęs neras, būkite toks malonus, neišvežkite manęs."[31]

Per pirmus du „Didžiosios akcijos' mėnesius apytiksliai 265 040 žydų buvo nuvaryti į Umšlago aikštę, o dar maždaug 10 380 buvo nužudyta pačiame gete. Liko maždaug šešiasdešimt tūkstančių žydų. Daugiausia tai buvo sveiki jauni vyrai[32].

Kiekvienas Varšuvos žydų masinių žudynių etapas buvo toks siaubingas, kad žmonėms net žadino viltį, jog artimiausioje ateityje bus nors kiek geriau, palyginti su tuo, ką jiems ką tik teko patirti. Kai kurie žydai iš tiesų tikėjo, kad dirbti Rytuose bus geriau negu gyventi gete. Surinkti Umšlago aikštėje žydai manydavo, kad lipti į traukinius yra geriau negu laukti nežinia ko kaitinant saulei, be maisto, vandens ir sanitarinių patogumų. Prižiūrėti Umšlago aikštę buvo pavesta žydų policininkams, kurie retkarčiais paleisdavo pažįstamus žmones arba tuos, kurie išgalėdavo juos papirkti. Kaip užrašė istorikas Emanuelis Ringelblumas, žydų policininkai kartais reikalaudavo ne tik pinigų, bet dar ir užmokesčio „natūra" tai yra sekso su moterimis, kurias jie išgelbėdavo[33].

Traukiniuose iliuzijos išsisklaidydavo. Nors ir patikinti, kad jų kelionės tikslas yra darbo stovykla „Rytuose", kai kurie žydai įtardavo, kad tai melas: galų gale Varšuvoje liko kaip tik tie, kurie turėjo darbo sertifikatus. Jeigu kelionės tikslas - darbas, tai kodėl pirmieji siunčiami senyvi žmonės ir maži vaikai? Traukiniai su žydais geležinkelių sistemoje buvo praleidžiami paskutiniai, todėl kelionė kartais trukdavo ištisas dienas, nors kelionės tikslas - Treblinka buvo įsikūrusi visai netoli Varšuvos, vos už šimto kilometrų į šiaurryčių pusę. Žydams nebuvo duodama nei maisto, nei vandens, ir daugelyje traukinių jie gausiai mirdavo. Vaikai laižydavo vienas kito prakaitą. Motinos kartais išmesdavo mažus vaikus iš traukinių, manydamos, kad jie turės daugiau galimybių išgyventi tyruose negu ten, kur juos vežė, kad ir kur tai būtų. Kai kurie tėvai aiškindavo savo mažyliams, gimusiems gete, kas matyti pro langus ar plyšius

duryse. Mažiausieji niekada anksčiau nebuvo matę laukų ar miškų. Ir daugiau niekada nebeišvydo[34].

Lenkai šaukdavo pravažiuojantiems traukiniais žydams. Braukdami pirštu per gerklę jie pranešdavo žydams, kad jų laukia mirtis, tačiau šis gestas, kurį su pasibjaurėjimu prisiminė vienas išgyvenęs žydas, nebūtinai reiškė, kad jie to ir linkėdavo. Kai kurie lenkai reikalaudavo pinigų, kiti, galbūt gailestingesni, o gal turintys kitokių poreikių, prašydavo atiduoti vaikus. Jankelis Wiernikas prisiminė vieną pirmųjų iš Varšuvos žydus vežusių traukinių, kuriuo važiavo ir pats: „Mano akys matė visus ir viską, bet nelaimės mastas netilpo mano galvoje." Niekam netilpo[35].

Kiekvieną sąstatą sudarė nuo penkiasdešimt septynių iki šešiasdešimties vagonų, kuriuose tilpdavo maždaug penki šeši tūkstančiai žmonių. Atvykęs į arčiausiai Treblinkos esančią geležinkelio stotį, traukinys sustodavo. Paskui, kartais po keleto valandų, o kartais ir po keleto dienų, privažiuodavo kitas garvežys ir nutempdavo devyniolika ar dvidešimt vagonų - 1700-2000 žmonių - į geležinkelio atšaką Treblinkos mirties fabrike. Antrasis garvežys ne traukdavo, o stumdavo šiuos vagonus, kad mašinistas, važiuodamas atbulomis, pats nepamatytų infrastruktūros ir į ją neįvažiuotų[36].

Paskui Travnikų vyrai, mosuodami ginklais ir pliaukšėdami rimbais, išvarydavo iš vagonų žydus, kurie dar būdavo gyvi. Beveik visi per keletą šių pirmųjų savaičių į Treblinką išvežti žydai mirė, bet ne taip sklandžiai kaip Belžece ir Sobibore, ir ne taip, kaip norėjo vokiečiai. Reguliariai ir dideliais skaičiais vežami žydai labai greitai perpildė mažas Treblinkos dujų kameras, taigi vokiečiams ir Travnikų vyrams teko pradėti juos šaudyti. Tokiai užduočiai Travnikų vyrai nebuvo rengiami. Jie šaudydavo prastai, bet šaudydavo. Rugpjūtį geležinkelio atšaka Treblinkoje buvo apsupta krūvų lavonų.

Oskaras Bergeris, atvykęs rugpjūčio 22-osios traukiniu, prisiminė „šimtus aplinkui tysančių kūnų". Jankelis Wiernikas prisiminė savo atvykimą rugpjūčio 24 d.: „Stovyklos kiemas buvo nusėtas lavonais, kai kurie iš jų vis dar buvo su drabužiais, kai kurie nuogi, jų veidai iškreipti išgąsčio ir baimės, juodi ir ištinę, akys plačiai atmerktos, liežuviai iškišti, kaukolės suknežintos, kūnai sudarkyti." Vienas žydas, kuris atvyko dieną prieš jį, rugpjūčio 23-iąją, buvo ką tik išvengęs toje krūvoje gulinčių žydų likimo. Jis buvo atrinktas dirbti - jam

reikėjo šalinti žmonių atliekas. Jis prisiminė, kaip vyko žudynės pirmosiomis Treblinkos savaitėmis: „Kai išlipome iš vagonų, vokiečiai ir ukrainiečiai su rimbais nuvarė mus į kiemą, kur įsakė gultis veidu žemyn. Tada jie vaikščiojo ir šaudė mums į pakaušius." Adamui Krzepickiui, atvykusiam rugpjūčio 25-ąją, į atmintį įstrigo panašūs įspūdžiai: „Skirtingo amžiaus žmonių kūnai, skirtingomis pozomis, skirtingomis veido išraiškomis, sustingusiomis paskutinio atodūsio akimirką. Aplink tik laukai, dangus ir lavonai!" Kitą dieną, rugpjūčio 26-ąją, prisiminė Edwardas Weinsteinas: „Žvilgtelėjau pro langą ir pamačiau pragarą. Kūnai ant rampos siekė iki pat gyvulinių vagonų langų." Tirti chaoso Treblinkoje buvo iškviestas Franzas Stangias, vokiečių policijos karininkas (austras), kuris vadovavo mirties fabrikui Sobibore. Tai buvo žmogus, kurio mirtimi tikriausiai nebuvo lengva sukrėsti, ir, priešingai negu atvykstantys žydai, jis šiek tiek numanė, ko galima tikėtis. Vis dėlto jis buvo priblokštas to, ką atrado: „Smarvė nenusakoma; visur šimtai - ne, tūkstančiai yrančių, pūvančių kūnų."[37]

Irmfriedas Eberlas, vokiečių medikas (austras), vadovavęs Treblinkai, tikėjosi parodyti, ko yra vertas. Jis norėjo žudynių mastais pralenkti kitų mirties fabrikų vadovus, policijos vadus, vadovaujančius Belžecui ir Sobiborui. 1942 m. rugpjūtį jis ir toliau priimdavo sąstatus su žydais, net kai žmonių skaičius smarkiai viršijo infrastruktūros pajėgumus. Tada mirtis ėmė sklisti į išorę: iš dujų kamerų į kiemą, iš kiemo į traukinius, laukiančius stotyje, į bėgių kelią ar kur nors dar toliau į okupuotos Lenkijos teritoriją. Žydai vis tiek mirdavo, beveik visi; tačiau dabar kai kurie iš jų pabėgdavo iš traukinių, o anksčiau, kai sąstatai veždavo žydus į Sobiborą ir Belžecą, tai nutikdavo labai retai[38].

Pabėgėliai eidavo atgal į Varšuvos getą, daugelis suprasdami, nuo ko išsigelbėjo. Dėl dezorganizacijos traukiniai su žydais patekdavo į pašalinių stebėtojų akiratį. Kadangi sąstatai su žydais dažnai įstrigdavo pakeliui, traukiniai, vežantys vokiečių kareivius į Rytų frontą, dažnai pralenkdavo arba pasivydavo kurį nors vieną iš mirties traukinių; kai kurie stebėtojai fotografuodavo, kiti vėmė nuo smarvės. Kai kurie iš šių kareivių vyko į pietvakarinę Sovietų Rusiją dalyvauti Stalingrado puolime. Treblinkos sąstatus matę vokiečių kareiviai žinojo, jeigu norėjo žinoti, dėl ko jie kovoja[39].

Eberlas buvo atleistas dėl nekompetentingumo, ir 1942 m. rugpjūtį Treblinkai ėmė vadovauti Stangias. Stangias, kuris vėliau sakė žiūrįs į masinį žydų

nuodijimą dujomis kaip į savo „profesiją" ir kad šis darbas jam „teikia malonumą", greitai įvedė tvarką Treblinkoje. Jis nurodė laikinai nebesiųsti daugiau traukinių su žydais ir pasitelkęs žydų darbininkus palaidojo lavonus. Kai mirties infrastruktūra 1942 m. rugsėjo pradžioje buvo vėl atidaryta, ji jau veikė daugiau ar mažiau kaip mašina, kokia ir buvo numatyta projekte[40].

Stangias vadovavo talkinamas vieno ypač žiauraus padėjėjo, Kurto Franzo, kurį žydų darbininkai vadindavo „Lėle" (dėl jo tuštybės ir išpuoselėtos išvaizdos). Franzas mėgo stebėti žydų kumštynes, mėgo stebėti, kaip jo šunys puola žydus, ir mėgo stebėti gyvūnus apskritai: jis netgi įsakė žydų darbininkams įrengti zoologijos sodą. Vokiečiams padėjo keli tuzinai Travnikų vyrų, kurie ėjo sargybą ir vykdė keletą esminių funkcijų infrastruktūroje, tokių kaip suvaryti žydus į dujų kameras ir paleisti anglies monoksido dujas. Likusią dalį darbų atlikdavo keli šimtai žydų, kurie buvo palikti gyvi vien tik tam, kad atliktų užduotis, susijusias su masiniu žudymu ir plėšimu, o patys pasmerkti greitai mirti, jeigu parodydavo nors kokį silpnybės ženklą. Kaip ir Belžecas bei Sobiboras, Treblinka buvo suprojektuota taip, kad funkcionuotų naudojant žydų darbo jėgą, taigi Travnikų vyrams darbo likdavo nedaug, o vokiečiams nereikėjo daryti beveik nieko[41].

Kai apie Treblinką pasklido gandai, vokiečiai ėmėsi propagandos. Lenkijos vyriausybė emigracijoje Londone perduodavo sąjungininkams britams ir amerikiečiams pranešimus apie nuodijimą dujomis ir kitas Lenkijos piliečių žudynes. Visą vasarą ji ragino britus ir amerikiečius imtis baudžiamųjų veiksmų prieš vokiečių civilius, tačiau veltui. Armijos Krajovos, lenkų pasipriešinimo organizacijos karininkai svarstė galimybę surengti Treblinkos puolimą, tačiau taip ir neįgyvendino šio sumanymo. Vokiečiai neigė nuodiją žydus dujomis. Žydų policijos vadovas Varšuvoje ir oficialus „perkėlimo komisijos narys" Jozefas Szerzyńskis tvirtino iš Treblinkos gaunąs atvirukų. Varšuvos gete iš tikrųjų net šiomis savaitėmis veikė pašto tarnyba. Laiškanešiai dėvėjo kepures su ryškiai oranžiniais snapeliais, kad nebūtų suimti per gaudynes. Tačiau jie, žinoma, iš Treblinkos neatnešdavo jokių žinių[42].

Sąstatai iš Varšuvos į Treblinką vėl pradėjo važiuoti 1942 m. rugsėjo 3-iąją. Paskutiniu „Didžiosios akcijos" sąstatu 1942 m. rugsėjo 22-ąją taip pat buvo išvežti žydų policininkai ir jų šeimos. Sąstatui artėjant prie stoties, žydų policininkai išmetė pro langus savo kepures ir visus kitus savo ankstesnės misijos

ar socialinės padėties (žydų policininkai dažnai būdavo kilę iš pasiturinčių šeimų) ženklus. Jie elgėsi apdairiai, nes galėjo susilaukti rūstaus savo tautiečių žydų sutikimo koncentracijos stovykloje. Tačiau Treblinka nebuvo stovykla. Tai buvo mirties infrastruktūra, taigi jie stengėsi tuščiai. Policininkai buvo nunuodyti dujomis kaip ir visi kiti žydai.

Per kelis mėnesius Stangias pakeitė Treblinkos išvaizdą ir padidino jos mirtiną pajėgumą. Žydai, kurie atvykdavo į Treblinką 1942 m. pabaigoje, išlipdavo ne paprastoje rampoje, apsuptoje lavonų, o falsifikuotoje geležinkelio stotyje, kurią žydų darbininkai nudažė taip, kad ji primintų tikrą stotį. Čia buvo laikrodis, tvarkaraštis ir bilietų kasa. Eidami tolyn nuo „stoties“, žydai girdėdavo Varšuvos muzikanto Arturo Goldo diriguojamo orkestro muzikos garsus. Šlubuojantys, sunkiai einantys ar rodantys kokį nors kitokį silpnumo požymį žydai būdavo nuvedami į „gydyklą“. Žydai darbininkai su raudonais raiščiais ant rankovių nuvesdavo juos į pastatą, pažymėtą raudonu kryžiumi. Už šio pastato vokiečiai, apsirengę gydytojais, negaluojančius žydus nuvesdavo prie griovio ir nušaudavo į pakaušį. Vyriausiasis budelis buvo Augustas Miete, žydai darbininkai jį vadino Mirties angelu, Malakh Ha-Mavet. Pajėgiančius eiti nuvesdavo kiek tolėliau, į savotišką vidinį kiemą, kur vyrai ir moterys būdavo atskiriami: vyrai dešinėn, moterys kairėn, būdavo jiems pasakoma vokiškai ir jidiš kalba[43].

Tame vidiniame kieme žydams būdavo liepiama nusirengti nuogai - girdi, juos reikia dezinfekuoti prieš kelionę toliau „į Rytus“. Žydai turėdavo kruopščiai surišti į ryšulį savo drabužius ir raišteliais surišti abu batus. Jiems liepdavo atiduoti visas vertybes; moterų kūno ertmės būdavo apieškomos. Kai kurios moterys kartais būdavo atrenkamos prievartauti, o kai kurie vyrai - darbams. Paskui išžagintas moteris ištikdavo toks pats likimas, kaip ir visus kitus su jais atvykusius žydus, o vyrai dar pagyvendavo kelias dienas, savaites ar net mėnesius kaip vergai darbininkai[44].

Visos moterys eidavo į dujų kameras be drabužių ir be plaukų. Kiekviena turėdavo sėstis prieš žydų „kirpėją“. Religingos moterys, kurios dėvėjo perukus, turėdavo juos atiduoti. Net ir tada, iki mirties likus vos kelioms minutėms, žmonės reaguodavo skirtingai, individualiai. Kai kurios žydės manė, kad plaukų kirpimas patvirtina kalbas apie „dezinfekciją“; kitoms tai buvo

įrodymas, kad jas tuoj nužudys. Iš moterų plaukų turėjo būti mezgamos kojinės Vokietijos geležinkelio darbuotojams ir pamušalai šlepetėms, kurias avėdavo vokiečių povandeninių laivų įgulos[45].

Abi grupės, iš pradžių moterys, o paskui vyrai, nuogi, pažeminti ir bejėgiai, būdavo verčiami bėgti tuneliu. Jis buvo kelių metrų pločio ir apytiksliai šimto metrų ilgio; vokiečiai vadino jį „keliu į dangų". Jo gale, virš įėjimo į tamsų kambarį, žydai galėdavo matyti didelę Dovydo žvaigždę. Kabėjo ceremonialinė užuolaida su užrašu hebrajų kalba: „Tai vartai pas D-vą. Teisuoliai teįeina." Turbūt tik nedaugelis jų pastebėjo šias detales, nes du sargybiniai prie įėjimo, abudu Travnikų vyrai, šiurkščiai įstumdavo juos į vidų. Vienas iš šių Travnikų vyrų turėdavo vamzdžio nuopjovą, kitas - kardą, abu šaukė ant žydų ir juos mušė. Paskui vienas iš jų, uždaręs ir užrakinęs duris, sušukdavo „Vandens!" - tai buvo paskutinis apgavystės, jau nebebūtinos šiai pasmerktųjų grupei, dabar uždarytai dujų kameroje, bet dar reikalingos likusiems laukti, elementas. Trečiasis Travnikų vyras truktelėdavo svirtį ir tanko variklis imdavo pumpuoti į patalpą anglies monoksidą[46].

Apytiksliai po dvidešimties minučių Travnikų vyrai atidarydavo užpakalines dujų kameros duris, o žydų darbininkai išnešdavo kūnus. Dėl karštligiško blaškymosi ir mirties agonijos kūnai susipindavo galūnėmis ir kartais būdavo labai trapūs. Kaip prisiminė Treblinkos darbininkas Chilas Rajchmanas, žydų kūnus ištikdavo „žiaurios metamorfozės". Jų lavonai, kaip ir pati patalpa, būdavo aptekę krauju, išmatomis ir šlapimu. Žydų darbininkai turėdavo išvalyti patalpą, kad kita grupė nesuabejotų melu apie dezinfekciją ir įeidami nepultų į paniką. Paskui jie turėdavo atskirti kūnus ir suguldyti juos ant žemės veidais į viršų, kad žydų „odontologų" komanda galėtų atlikti savo darbą: išimti auksinius dantis. Kartais veidai būdavo visiškai juodi, tarytum apdegę, o žandikauliai sukąsti taip smarkiai, kad „odontologai" vos įstengdavo juos atverti. Kai auksiniai dantys būdavo išimti, žydai darbininkai nutempdavo kūnus į duobes palaidoti. Visas procesas, nuo gyvų žydų išlaipinimo iki atsikratymo jų kūnais, trukdavo mažiau kaip dvi valandas[47].

1942-1943 m. žiemą vokiečiai pradėjo skirstyti žydus ne į dvi, o į tris grupes: vyrų, vyresnio amžiaus moterų ir jaunų moterų. Jaunas moteris jie siųsdavo į dujų kameras paskutines, nes jiems patikdavo žiūrėti į jų nuogus kūnus šaltyje. Tuo metu lavonus jau degindavo, o ne laidodavo. Laužavietės buvo

įrengtos iš didžiulių grotų, padarytų iš geležinkelio bėgių, padėtų ant betono kolonų, apytiksliai trisdešimties metrų skersmens. 1943 m. pavasarį laužai Treblinkoje degė dieną ir naktį, kartais degindami supuvusių kūnų liekanas, iškastas iš žemės žydų darbininkų, kartais ką tik uždusintų žmonių kūnus. Moterys, turinčios daugiau riebalinio audinio, degdavo geriau negu vyrai; taigi darbininkai suprato, kad geriausia juos dėti krūvos apačioje. Nėščių moterų pilvai dažnai sprogdavo ir atsiverdavo viduje esantis vaisius. Šaltomis 1943 m. pavasario naktimis vokiečiai stovėdavo prie liepsnos, gerdavo ir šildydavosi. Žmonės dar kartą būdavo redukuojami į kalorijas, šilumos vienetus. Kūnai buvo deginami siekiant paslėpti nusikaltimo įrodymus, bet žydai darbininkai pasirūpino, kad tai nepavyktų. Jie palikdavo griaučius nepažeistus ir užkasdavo raštelius buteliuose, tikėdamiesi, kad juos kas nors suras[48].

Aukoms būdavo labai sudėtinga palikti nors kokį savo pėdsaką. Chilas Rajchmanas atvyko į Treblinką su savo seserimi. Vos tik pamatęs infrastruktūrą, jis pastatė lagaminus ant žemės. Jo sesuo nesuprato, kodėl jis taip padarė. „Nebeprireiks", - atsakė jis, ir tai buvo paskutiniai jo žodžiai, ištarti seseriai. Jis buvo atrinktas darbams. „Rūšiuodamas drabužius aptikau suknelę, kurią vilkėjo mano sesuo. Aš stabtelėjau, paėmiau tą suknelę, laikiau ją rankose, susiliejau su ja." Paskui jis turėjo palikti suknelę ir eiti toliau. Tamara ir Itta Willenberg paliko savo drabužių ryšulius vieną šalia kito. Jų brolis Samuelis, žydas darbininkas, atsitiktinai rado šiuos drabužių ryšulius, susiglaudusius „tarytum apsikabinusios seserys". Kadangi moterims būdavo kerpami plaukai, jos turėjo keletą paskutinių akimirkų, per kurias galėdavo pasikalbėti su tautiečiais žydais, turinčiais šiokią tokią, labai menkutę galimybę pergyventi jas ir atsiminti jų žodžius. Ruth Dorfmann spėjo išklausyti kirpėjo paguodos žodžius, kad mirtis būsianti greita, ir paverkti kartu su juo. Hanna Levinson ragino savo kirpėją pabėgti ir papasakoti pasauliui, kas vyksta Treblinkoje[49].

Žydams reikėjo būti labai apdairiems, kad išsaugotų savo nuosavybę, bent jos dalį. Dauguma jų instinktyviai stengėsi nešiotis turimą turtą (jeigu jie dar nors ką turėjo) su savimi, tikėdamiesi vėliau jį išmainyti ar panaudoti kaip kyšį. Kartais žydai, supratę, kas jų laukia, išmesdavo savo pinigus ir vertybes iš traukinio, kad nepraturtintų savo persekiotojų. Paprastai taip nutikdavo netoli Treblinkos. Pačiame mirties fabrike ieškoti vertybių buvo žydų darbininkų darbas, ir, žinoma, šį tą jie pasilikdavo sau. Jie duodavo jų Travnikų

vyrams, kurie turėjo teisę išeiti iš stovyklos, prašydami atnešti maisto iš aplinkinių kaimų. Travnikų vyrai tomis vertybėmis atsimokėdavo vietos moterims ir prostitutėms, kurios atvykdavo čia net iš Varšuvos. Nuo jų užsikrėtę venerinėmis ligomis, Travnikų vyrai konsultuodavosi su žydais gydytojais, kurių buvo tarp darbininkų. Taip vyko apyvarta ypatingoje uždaroje vietos ekonomikoje, kurią vienas liudininkas prisiminė kaip brangakmeniais pasipuošusią ir degradavusią „Europą“[50].

Per tokius ryšius žydai darbininkai, kurie 1943 m. buvo vis dar gyvi, sužinodavo šį tą apie išorinį pasaulį ir karo eigą. Travnikų vyrai paprastai mokėjo skaityti rusiškai ir įsigudrindavo gauti sovietų propagandinių lapelių bei spaudos leidinių. Kaip ir milijonai Sovietų Sąjungos gyventojų, tarnaujančių vokiečiams vienokiose ar kitokiose pareigose, jie nugirsdavo gandų. Jie žinojo, o iš jų sužinojo ir žydai darbininkai, apie vokiečių pralaimėjimą prie Stalingrado 1943 m. vasarį. Darbininkai patys matė, kad 1943 m. ėmė atvykti mažiau sąstatų ir baiminosi, dėl savų priežasčių, kad jie gali apskritai baigtis - ir buvo visiškai teisūs. Iki to laiko dauguma Lenkijos žydų buvo jau negyvi. Manydami, kad jų infrastruktūra netrukus bus uždaryta, kai kurie iš žydų darbuotojų 1943 m. rugpjūčio 2-ąją sukilo, užgrobė ginklus ir padegė dalį infrastruktūros pastatų. Keli šimtai darbininkų pabėgo pro skylę tvoroje, kelios dešimtys jų išgyveno karą. Tarp jų buvo ir Chilas Rajchmanas bei kiti darbininkai, kurie vėliau parašė atsiminimus apie Treblinką[51].

1943 m. lapkričio 17-ąją infrastruktūra iš tikrųjų buvo uždaryta. Jos paskutinės aukos buvo trisdešimt likusių žydų darbininkų, kurie ją demontavo. Pačioje pabaigoje jie buvo sušaudyti grupėmis po penkis žmones, o likusieji žydai juos kremavo. Paskutinę penkių žydų grupę kremavo Travnikų vyrai. Maždaug tuo pat metu vokiečiai ėmėsi masiškai šaudyti kitus žydus darbininkus, kurie vis dar dirbo Generalinės gubernijos koncentracijos stovyklose. Per šią operaciją, pavadintą „Derliaus šventė“ buvo nužudyta apytiksliai keturiasdešimt du tūkstančiai žydų[52].

Saulas Kuperhandas, vienas iš maždaug penkiasdešimties išgyvenusių Treblinkos darbininkų, suprato, kad Treblinkoje „svarbiausia buvo skaičiai. Per „Didžiąją akciją“ deportuoti 265 040 263 Varšuvos žydai buvo kruopščiai skaičiuojami. Per apytiksliai keturiolika savaičių, nuo rugpjūčio 4-osios iki

lapkričio vidurio, Treblinkoje dujomis nunuodyta bent 310 000 Generalinės gubernijos Radomo apygardos žydų. Iš viso Treblinkoje buvo nužudyti apytiksliai 780 863 žmonės, dauguma jų Lenkijos žydai iš Generalinės gubernijos. Dauguma Generainės gubernijos žydų, kurie nebuvo nunuodyti dujomis Belžece ar Sobibore, buvo nužudyti Treblinkoje. Iš viso operacija „Reinhardas" nusinešė apie 1,3 milijono Lenkijos žydų gyvybes[53].

Karui tęsiantis, Treblinkos tikslas buvo vis aiškesnis: išnaikinti mažėjančios rasinės imperijos gyventojus žydus, taip įgyti mažytę pergalę ir gauti jos šiurpių vaisių. Kūną galima sudeginti šilumai išgauti arba pamaitinti juo mikroorganizmus, kurie daro dirvožemį derlingą. Net žmogaus pelenai gali būti panaudoti kaip trąša. Kai Treblinka buvo išmontuota, dujų kamerų plytas vokiečiai panaudojo ūkininko gyvenamajam namui statyti, o žudymo laukus pavertė ūkiu. Keletas Travnikų vyrų sutiko pasilikti čia ūkininkauti. Toks sprendimas buvo niūriai paraidinis nacių fantazijų įgyti žemės, sunaikinant žydus, įgyvendinimas. Žydų lavonai ir pelenai turėjo patręšti dirvožemį auginti javams, kuriuos valgys vokiečiai. Tačiau derlius taip ir nebuvo užaugintas[54].

Kai Treblinka nustojo veikti, holokausto centras persikėlė į vakarus, į aneksuotoje, prie Reicho prijungtoje Lenkijos teritorijoje įrengtą labai ypatingą infrastruktūrą Aušvice. Tai buvo stovykla, 1940 m. įkurta teritorijoje, kurią Vokietija prisijungė nuo Lenkijos. Aušvicas kaip koncentracijos stovykla veikė beveik metus prieš Vokietijos invaziją į Sovietų Sąjungą ir daugiau kaip metus prieš Hitlerio paaiškinimą, koks bus Galutinis sprendimas. Skirtingai nuo mirties fabrikų Treblinkoje, Sobibore ir Belžece, įkurtų vienu tikslu - žudyti Lenkijos žydus, Aušvico kompleksas plėtojosi kintant Vokietijos politikai žydų ir kitų tautų atžvilgiu. Aušvico infrastruktūros plėtotė iliustruoja, kaip svajonė apie Rytų kolonizavimą transformavosi į žydų išnaikinimo programą.

Vokiečių stovykla, įkurta Aušvice 1940 m., buvo skirta įbauginti Lenkijos gyventojus. 1941 m. vasarą užpuolus Sovietų Sąjungą, prie lenkų prisijungė sovietų karo belaisviai ir stovykla buvo naudojama kaip ir vienų, ir kitų egzekucijos vieta. Himmleris norėjo, kad Aušvicas taptų SS kolonijinės ekonomikos pavyzdžiu - užimtos priešų tautų žemės turėjo būti atiduotos vokiečiui bendrovei, kuri eksploatuodama vergų darbo jėgą gamintų prekes, būtinas

Vokietijos karinei ekonomikai. Kadangi Aušvicas buvo gerai aprūpintas vandeniu ir turėjo gerą susisiekimą geležinkeliu, Himmleris, kaip ir aukščiausioji *IG Farben* vadovybė, nutarė, kad tai ideali vieta dirbtiniam kaučiukui gaminti. Žydų darbininkų jis rado Slovakijoje, kurios vadovai apsidžiaugė, galėdami jų atsikratyti. Himmleris ėmėsi savo sumanymo 1941 m. spalį; per metus Slovakija deportavo 57 628 savo žydus. Beveik visi jie mirė[55].

1942 m. buvo įrengta antra svarbi infrastruktūra ir Aušvicas tapo ne tik koncentracijos stovykla ir egzekucijų vieta, bet ir mirties fabriku. Rudolfas Hössas, jo vadovas, nors ir nebuvo dirbęs žudymo infrastruktūrose įgyvendinant „eutanazijos" programą, turėjo didelę darbo Dachau ir Buchenvaldo koncentracijos stovyklose patirtį. Jo vadovaujamas Aušvicas tapo ypatingu hibridu, darbo infrastruktūra su mirties fabriku. Atvežti ne žydai darbininkai ir toliau dirbo baisiomis sąlygomis. Dabar į Aušvicą atvykusių žydų dalis būdavo atrenkami dirbti, o priskirti netinkamų dirbti kategorijai (didžioji dauguma) - nedelsiant nuodijami dujomis. 1942 m. Aušvice, kamerose, vadintose „bunkeriais" - pirmuoju ir antruoju, dujomis nunuodyta maždaug 140 146 žydai, priskirti netinkamų dirbti kategorijai. Po 1943 m. vasario dauguma mirti pasmerktų žydų buvo uždusinami naujose dujų kamerose, įrengtose kaimyniniame Birkenau, o jų kūnai sudeginami prie šių kamerų prijungtuose krematoriumuose. Aušvico ir Birkenau dujų kamerose *Zyklon B* granulės, sublimuodamosi nuo sąlyčio su oru, gamino dujas, kurios žudo esant santykiui vienas miligramas su kilogramu kūno svorio. Cianidas žudo ląsteles, pakirsdamas jų mitochondrijos gebėjimą gaminti energiją, kuri palaiko gyvybę[56].

Kaip ir kiti penki mirties fabrikai, Aušvicas buvo okupuotoje Lenkijoje. Tačiau jis pirmiausia buvo naudojamas naikinti *ne* Lenkijos žydus. Nors kai kurie ne Lenkijos žydai buvo nužudyti penkiuose kituose mirties fabrikuose, dauguma jų aukų buvo Lenkijos žydai. Aušvicas buvo vienintelis iš šešių mirties fabrikų, kur Lenkijos žydai nesudarė aukų daugumos. Jis tapo žudymo infrastruktūra apytiksliai tuo pat metu, kai žydų naikinimo politika peržengė okupuotos Lenkijos ir okupuotos Sovietų Sąjungos ribas ir palietė kitas Europos žydų bendruomenes. Reicho saugumo vyriausiojoje valdyboje Žydų skyriui vadovaujantis Adolfas Eichmannas su savo pavaldiniais 1942 m. organizavo žydų deportaciją iš Prancūzijos, Belgijos ir Olandijos. 1943 m. Eichmannas organizavo žydų gabenimą iš Graikijos ir okupuotos Italijos. Fašistinė

Italija nesiuntė savo žydų Hitleriui, kol valdžioje buvo Mussolini, o Vokietija ir Italija buvo sąjungininkės. Bet kai amerikiečiai, britai, kanadiečiai ir lenkai išsilaipino Pietų Italijoje, o italai pasidavė, vokiečiai okupavo šiaurinę šalies dalį ir patys deportavo žydus. 1943 m. Aušvice buvo nunuodyta dujomis apytiksliai 220 000 žydų[57].

1944 m. šaudyti Sovietų Sąjungos žydus buvo nebeįmanoma: vokiečiai iš Sovietų Sąjungos buvo išstumti, o Reinhardo infrastruktūra uždaryta, nes artėjo Raudonoji armija; tais metais žymia Galutinio sprendimo vieta tapo Aušvicas. Beveik visi iš apytikriai šešių šimtų tūkstančių žydų, kuriuos vokiečiai nužudė 1944 m., žuvo Aušvice. Dauguma jų buvo Vengrijos žydai. Vengrija, kaip ir Italija, kol buvo suvereni šalis ir Vokietijos sąjungininkė, savo žydų į mirties infrastruktūras nesiuntė. (Paprastai tose šalyse, kurios buvo Vokietijos sąjungininkės, žydų padėtis buvo ne tokia pasibaisėtina kaip Vokietijos okupuotose kraštuose.) Kai Vengrijos vadovybė 1944 m. kovą pabandė pereiti į Vokietijos priešininkų pusę, vokiečiai paskyrė ten savą vyriausybę. Naujasis Vengrijos fašistinis režimas gegužę pradėjo tremti savo žydus. Per aštuonias savaites į Aušvicą atvyko apytiksliai 437 000 Vengrijos žydų. Maždaug 110 000 iš jų buvo atrinkti darbams, ir daugelis išgyveno; mažų mažiausiai 327 000 jų buvo nunuodyti dujomis. Per karą į Aušvicą buvo persiųsta apie 300 000 Lenkijos žydų, maždaug 200 000 jų buvo nužudyti. Kartu paėmus, dauguma Aušvice nužudytų žydų buvo Vengrijos ir Lenkijos žydai[58].

Aušvicas buvo holokausto apogėjus, pasiektas tada, kai dauguma Sovietų Sąjungos ir Lenkijos žydų vokiečių valdomose teritorijose buvo jau negyvi. Iš maždaug milijono per holokaustą nužudytų Sovietų Sąjungos žydų Aušvice mirė mažiau kaip vienas procentas. Iš apytikriai trijų milijonų per holokaustą nužudytų Lenkijos žydų tik maždaug septyni procentai žuvo Aušvice. Beveik 1,3 milijono Lenkijos žydų buvo nužudyti, paprastai sušaudant, į rytus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos. Dar apytiksliai 1,3 milijono Lenkijos žydų buvo nunuodyti dujomis per operaciją „Reinhardas“ Generalinėje gubernijoje (daugiau kaip 700 000 Treblinkoje, maždaug 400 000 Belžece, 150 000 Sobibore ir 50 000 Maidaneke). Dar 350 000 buvo nunuodyta dujomis žemėse, prijungtose prie Reicho (200 000 Aušvice, apytiksliai 150 000 Chelmne). Dauguma kitų žuvusių lenkų žydų buvo sušaudyti naikinant getus (apie 100 000), per operaciją „Derliaus šventė“ (42 000) ar per daugelį mažesnių

akcijų ir vykdant individualias egzekucijas. Taip pat daugybė jų mirė nuo alkio ar ligų getuose ar dirbdami koncentracijos stovyklose[59].

Daug mirusių Aušvico aukų, daugiau kaip 100 000, nebuvo žydai. Aušvice taip pat mirė apytiksliai 74 000 ne žydų lenkų ir maždaug 15 000 sovietų karo belaisvių: buvo nužudyti arba mirė nuo sekinančio darbo. Išskyrus tuos sovietų karo belaisvius, su kuriais buvo atliktas nuodijimo dujomis eksperimentas, šie žmonės nebuvo siunčiami į dujų kameras. O romai ir sintai buvo siunčiami.

Nors ir nebuvo persekiojami taip energingai kaip žydai, visose vokiečių užimtose teritorijose romai tapdavo žudynių politikos objektu. Juos šaudė ***Einsatzgruppen*** okupuotoje Sovietų Sąjungoje (apytiksliai 8000 dokumentuotų atvejų); kartu su kitais civiliais gyventojais jie buvo žudomi per baudžiamąsias akcijas Baltarusijoje; juos šaudė policija okupuotoje Lenkijoje; kartu su žydais jie buvo šaudomi per baudžiamąsias akcijas Serbijoje; žudomi Vokietijos marionetinės sąjungininkės Kroatijos koncentracijos stovykloje (ten jų žuvo maždaug 15 000); tapo Vokietijos sąjungininkės Rumunijos užkariautose teritorijose surengto etninio valymo aukomis; 1942 m. sausį jie buvo nuodijami dujomis Chelmne (žuvo apytiksliai 4400), paskui Aušvice - 1943 m. gegužę (tą mėnesį jų buvo nužudyta apie 1700) ir 1944 m. rugpjūtį (tą mėnesį jų buvo nužudyta apytikriai 2900, po to, kai dar daugiau jų mirė iš bado, nuo ligų ar blogo elgesio). Vokiečiai nužudė bent šimtą tūkstančių romų ir sintų, o labiau tikėtina, kad du ar tris kartus daugiau[60].

Nors Aušvico dujų kamerose neišgyveno niekas, daugiau kaip šimtas tūkstančių žmonių išgyveno koncentracijos stovykloje, žinomoje tuo pačiu pavadinimu. Tas pavadinimas, tamsus šešėlis už geležinės uždangos, užuomina apie didesnę tamsą Rytuose, po karo išliko žmonių atmintyje. Mažiau kaip šimtas žydų darbininkų pamatė „Reinhardo“ mirties fabriką iš vidaus ir išgyveno. Ir net Treblinka paliko kelis pėdsakus ore.

Kaliniai Treblinkoje dainuodavo - ir vokiečių nurodymu, ir patys. Kiekvieną dieną už žudomus žydus jie giedodavo ***El male rachamim***. Esesininkai stovėdavo lauke ir klausydavosi. Travnikų vyrai atsinešė iš Rytų, kaip pripažino vienas žydų darbininkas, „keistą nuostabaus dainingumo dovaną“. Tačiau

Treblinkos darbininkams apie gyvenimą už stovyklos priminė ir drąsos ruošti pabėgimą suteikė ne tokia iškili muzika, o populiarios lenkų dainos. Tos dainos priminė meilę ir kvailystę, taigi gyvenimą ir laisvę. Treblinkoje buvo atšvęstos kelerios vestuvės tarp darbininkų ir moterų, kurios vokiečiams dirbdavo namų ruošos darbus[61].

Žydai kirpėjai, kurie kirpo tūkstančių moterų plaukus, įsiminė gražiąsias.

9 SKYRIUS

PASIPRIEŠINIMAS IR SUDEGINIMAS

1944 m. birželio 21-osios naktis priklausė Sovietų Baltarusijos partizanams. Prieš trejus metus vermachtas greitai užgrobė Baltarusiją ir nuskubėjo toliau link Maskvos - kurios taip ir neužėmė. Sovietų pajėgos dabar veržėsi Molotovo-Ribbentropo linijos kryptimi, artėdamos link Varšuvos ir Berlyno. Vermachto armijų grupė „Centras" grįžo į Baltarusiją, dabar traukdamasi. Raudonosios armijos vadai suplanavo didelį puolimą vasarą, jis turėjo prasidėti per trečiąsias operacijos „Barbarossa" metines, kad primintų vokiečiams apie jų pačių pražūtingas ambicijas. Ant geležinkelių bėgių Baltarusijoje sovietų partizanai padėjo tūkstančius sprogstamųjų užtaisų. Kai sovietų kareiviai pradėjo puolimą, vokiečių kariai negalėjo nei gauti pastiprinimo, nei greitai atsitraukti. Taigi 1944 m. birželio 22-oji priklausė Raudonosios armijos Pirmojo, Antrojo ir Trečiojo Baltarusijos fronto kariams. Šios ir dvi kitos kariuomenės grupės sutelkė gerokai daugiau kaip milijoną karių ir daugiau negu du kartus viršijo vermachto armijų grupės „Centras" pajėgas. Jų puolimas, operacija „Bagrationas", atnešė Sovietų Sąjungai vieną iš svarbiausių pergalių kare[1].

Dviem savaitėmis anksčiau prie kovos už Europą prisijungė amerikiečiai. Įveikusios Japonijos flotilę Ramiajame vandenyne, 1944 m. birželio 6 d. Jungtinės Valstijos atidarė stambų frontą Europoje. Amerikos kariuomenė (kartu su britais ir kitais Vakarų sąjungininkais) Normandijos pakrantėje išlaipino 160 000 vyrų. Tačiau amerikiečių galia pasireiškė ir Baltarusijos gilumoje, kur motorizuotieji sovietų daliniai, aprūpinti amerikiečių sunkvežimiais ir džipais, apsupo nelaimingas vokiečių pajėgas. Sovietai perprato vokiečių apsupimo taktiką, pagreitino ją ir panaudojo prieš pačius vokiečius. Sovietų proveržis Baltarusijoje buvo įspūdingesnis negu amerikiečių žygis per Prancūziją. Sovietų kariuomenė pranoko vokiečius kareivių skaičiumi, o jos vadai pergudravo vokiečių karininkus. Vokiečių vadai laukė sovietų puolimo

Ukrainoje, o ne Baltarusijoje. Vokiečių nuostoliai sudarė apytiksliai keturis šimtus tūkstančių dingusiųjų be žinios, sužeistųjų ar žuvusiųjų. Armijų grupė „Centras" buvo sutriuškinta. Kelias į Lenkiją atvertas[2].

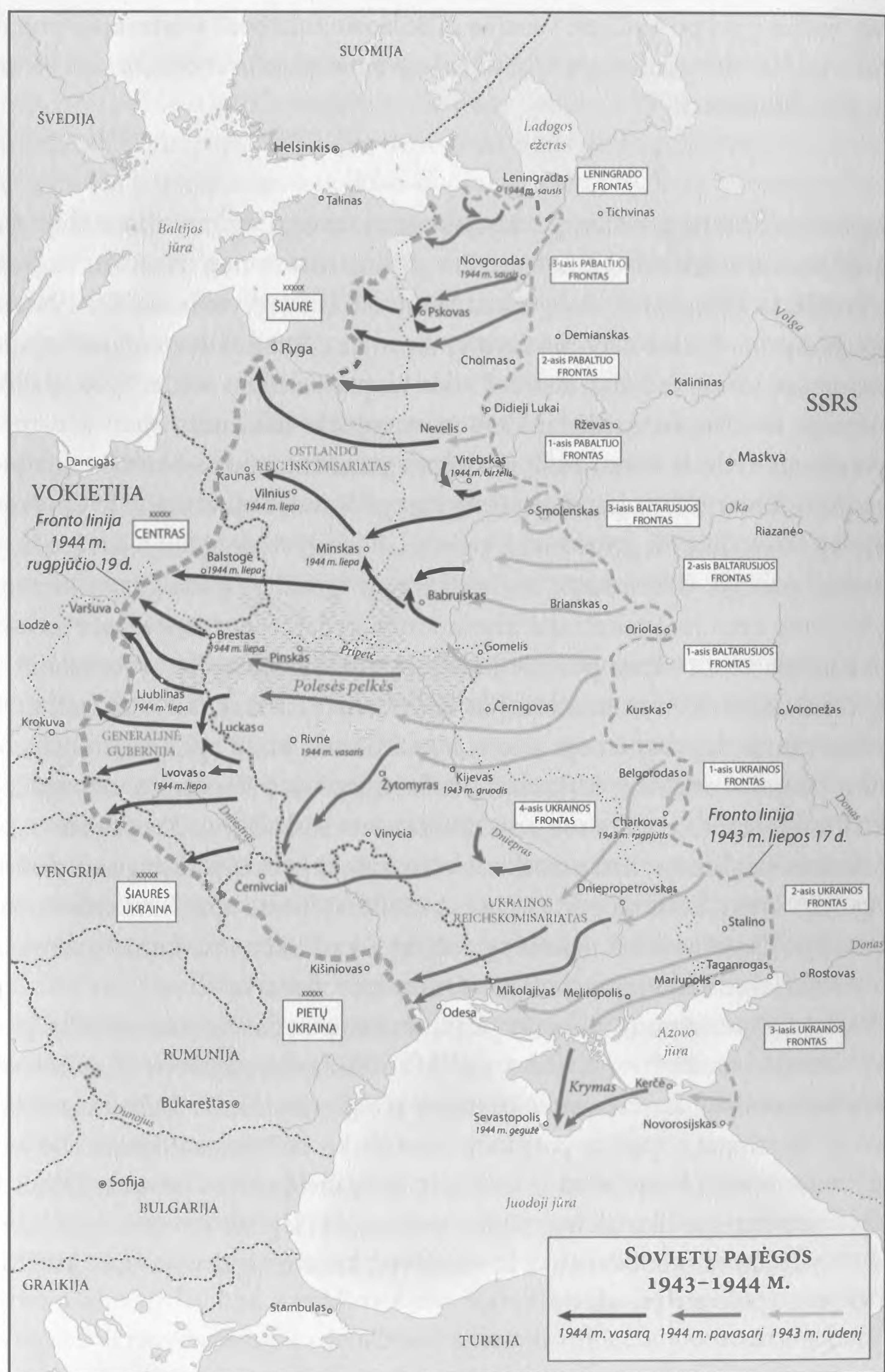
Raudonoji armija greitai kirto Molotovo-Ribbentropo liniją ir įžengė į regioną, kuriame buvo įsikūrusi Generalinės gubernijos Liublino apygarda. Vasilijus Grosmanas, sovietų rašytojas, vykdamas paskui Raudonąją armiją kaip žurnalistas, stebėjo, ką vokiečiai paliko po savęs. 1944 m. liepos 24-ąją Raudonoji armija atrado stovyklą Maidaneke. Rugpjūčio pradžioje Grosmanas rado dar didesnį siaubą, tokį, koks turbūt būtų nesuvokiamas prastesnę vaizduotę turinčiam žmogui. Atvykęs į Treblinką, jis išsyk suprato, kas čia vyko: Lenkijos žydai buvo nužudyti dujų kamerose, jų kūnai sudeginti, o jų pelenai ir kaulai užkasti laukuose. Eidamas per „žemę, kuri buvo netvirta kaip jūra", jis rado liekanų: vaikų fotografijų Varšuvoje ir Vienoje; truputį ukrainiečių siuvinių, maišą šviesių ir tamsių plaukų[3].

Iki to laiko lenkų žemės buvo vokiečių okupuotos beveik penkerius metus. Varšuvos žydams, ar beveik visiems jiems, operacija „Bagrationas" buvo išlaisvinimas, kuris taip ir neįvyko. Tarp pelenų ir kaulų, kuriuos Grosmanas aptiko Treblinkoje, buvo daugiau kaip ketvirčio milijono Varšuvos žydų palaikai.

1939 m. Lenkija turėjo du okupantus - Vokietiją ir Sovietų Sąjungą. Ne žydams lenkams Varšuvoje, slapta planavusiems priešintis vokiečių valdymui, operacija „Bagrationas" pranašavo labai abejotino sąjungininko atvykimą. Ji reiškė antrą Raudonosios armijos įsibrovimą į Lenkijos teritoriją per Antrąjį pasaulinį karą.

Toks buvo skirtumas tarp lenkų ir Lenkijos žydų karo patirties. Ne žydai lenkai siaubingai nukentėjo ir nuo vokiečių, ir nuo sovietų okupacijos, bet nuo kiekvieno okupanto maždaug panašiai. Ne žydai lenkai, kurie norėjo priešintis, kartais galėjo rinktis, kuriam okupantui priešintis ir kokiomis aplinkybėmis.

Išgyvenę Lenkijos žydai neturėjo jokių priežasčių teikti vokiečiams pirmenybę sovietų atžvilgiu ir į Raudonąją armiją žiūrėjo kaip į išvaduotoją. Daugelis iš apytiksliai šešiasdešimties tūkstančių Varšuvos geto žydų, kurie

SUOMIJA
ŠVEDIJA
Ladogos ežeras
Helsinkis
Leningradas 1944 m. sausis
LENINGRADO FRONTAS
Talinas
Tichvinas
Baltijos jūra
Novgorodas 1944 m. sausis
3-iasis PABALTIJO FRONTAS
ŠIAURĖ
Pskovas
Volga
Demianskas
Ryga
Cholmas
2-asis PABALTIJO FRONTAS
Kalininas
Didieji Lukai
SSRS
Nevelis
Rževas
1-asis PABALTIJO FRONTAS
OSTLANDO REICHSKOMISARIATAS
Dancigas
Vitebskas 1944 m. birželis
Maskva
Kaunas
VOKIETIJA
Vilnius 1944 m. liepa
Smolenskas
3-iasis BALTARUSIJOS FRONTAS
Oka
Fronto linija 1944 m. rugpjūčio 19 d.
CENTRAS
Riazanė
Minskas 1944 m. liepa
Balstogė 1944 m. liepa
2-asis BALTARUSIJOS FRONTAS
Babruiskas
Brianskas
Varšuva
Lodzė
Brestas 1944 m. liepa
Oriolas
Gomelis
1-asis BALTARUSIJOS FRONTAS
Pinskas
Pripetė
Polesės pelkės
Liublinas 1944 m. liepa
Černigovas
Kurskas
Voronežas
Krokuva
Luckas
GENERALINĖ GUBERNIJA
Rivnė 1944 m. vasaris
Belgorodas
1-asis UKRAINOS FRONTAS
Lvovas 1944 m. liepa
Žytomyras
Kijevas 1943 m. gruodis
Donas
4-asis UKRAINOS FRONTAS
Charkovas 1943 m. rugpjūtis
Fronto linija 1943 m. liepos 17 d.
Dniestras
Vinycia
Dniepras
VENGRIJA
ŠIAURĖS UKRAINA
Černivciai
Dniepropetrovskas
2-asis UKRAINOS FRONTAS
UKRAINOS REICHSKOMISARIATAS
Stalino
Donas
Taganrogas
Kišiniovas
Mariupolis
Rostovas
Mikolajivas
Melitopolis
PIETŲ UKRAINA
Odesa
Azovo jūra
3-iasis UKRAINOS FRONTAS
RUMUNIJA
Krymas
Kerčė
Bukareštas
Dunojus
Sevastopolis 1944 m. gegužė
Novorosijskas
Sofija
BULGARIJA
Juodoji jūra
SOVIETŲ PAJĖGOS 1943–1944 M.
GRAIKIJA
Stambulas
TURKIJA
1944 m. vasarą
1944 m. pavasarį
1943 m. rudenį

buvo vis dar gyvi po 1942 m. vasaros „Didžiosios akcijos[1]', tvirtai apsisprendė priešintis. Bet jie negalėjo pasirinkti nei savo pasipriešinimo laiko, nei vietos. Jie galėjo tik kovoti.

Rimčiausio miestų gyventojų pasipriešinimo savo valdymui okupuotoje Europoje naciai susilaukė Varšuvoje. Per dvejus metus nuo 1942 m. rugsėjo, kai Treblinka pasiglemžė daugumos Varšuvos žydų gyvenimus, iki 1944 m. rugsėjo, kai jos funkcionavimą savo straipsnyje „Treblinkos pragaras" aprašė Grosmanas, lenkai ir žydai, atskirai ir kartu, pasipriešino vokiečių okupacijai ir surengė 1943 m. balandžio ir 1944 m. rugpjūčio sukilimus.

Varšuvos žydų ir lenkų pasipriešinimo padariniai buvo beveik tokie pat: griuvėsiai. Kai 1945 m. sausį į miestą įžengė Raudonoji armija (ir Grosmanas), iš jo buvo likę tik griuvėsiai ir pelenai. Pusė gyventojų buvo žuvę, o išgyvenusieji pabėgę. Grosmanas tai iliustravo savo skaitytojams garsiu literatūros kūriniu: anot jo, paskutiniai likę žmonės, žydai ir lenkai, kuriuos jis rado gyvenančius kartu vieno pastato likučiuose, buvo Varšuvos „robinzonai" - kaip Danielio Defoe romano veikėjas Robinzonas Kruzas, kuris daugelį metų gyveno vienas negyvenamoje saloje, neturėdamas jokių ryšių su civilizacija. Lenkų poetas Czesławas Miłoszas, per karą gyvenęs Varšuvoje, nepagailėjo laiko literatūrinei to paties romano kritikai. Jam Robinzonas Kruzas buvo „legenda apie salą", idėja, kad moralinės ydos kyla iš patirties, ir jeigu mes būtume palikti vieni, būtume geri. Šioje esė ir eilėraščiuose apie Varšuvos lenkus ir žydus jis išsakė visiškai priešingą požiūrį - kad tikėtis etiškumo galima tik tuo atveju, jeigu kiekvienas žmogus atmins kito vienatvę[4].

Varšuvoje per Antrąjį pasaulinį karą lenkai ir žydai kai kuriais atžvilgiais buvo vieniši panašiai - nei vieni, nei kiti nesulaukė pagalbos iš aplinkinio pasaulio, net iš tų, kuriuos laikė draugais ir sąjungininkais. Tačiau vieniši jie buvo ir skirtingai - per tą patį karą juos ištiko skirtingas likimas. Jie kartu gyveno mieste, kuris buvo ir lenkų, ir žydų civilizacijos centras. Dabar to miesto nebėra; iš jo liko tik legenda ar, veikiau, dvi legendos: viena - lenkiška, kita - žydiška, tarp solidarumo ir vienatvės, kiekviena žinanti apie kitą, bet abi vienišos pokario pasaulyje.

Lenkų ir žydų slaptos kovos su vokiečių valdžia organizacijos, skirtingos, bet susijusios, pradėjo kurtis daug anksčiau, kai Vokietija 1939 m. rugsėjį užpuolė Lenkiją. 1939 m. rugsėjo 27-ąją vieno banko rūsyje aštuoni vyrai ir moterys, dauguma jų laisvieji masonai, įkūrė slaptą organizaciją, kuri vėliau tapo lenkų pogrindžio armija. Šiai organizacijai, iš pradžių pavadintai Lenkijos pergalės tarnais, vadovavo generolas, turintis nurodymą organizuoti nacionalinį pogrindį. 1940 m., kai Prancūzijoje įsikūrė Lenkijos vyriausybė emigracijoje, ginkluotas pogrindis Lenkijoje buvo pavadintas Ginkluotos kovos sąjunga. 1940 ir 1941 m. jos svarbiausia užduotis buvo suvienyti šimtus Lenkijoje susikūrusių mažesnių pasipriešinimo grupių ir rinkti žvalgybinius duomenis Lenkijos vyriausybei ir jos sąjungininkams. Ginkluotos kovos sąjunga veikė vokiečių okupacijos zonoje; pastangoms sukurti tokį tinklą sovietų okupuotoje teritorijoje sutrukdė NKVD. Kai 1941 m. birželį Vokietija užpuolė Sovietų Sąjungą, lenkų pasipriešinimas įgijo galimybę veikti visose okupuotos Lenkijos teritorijose[5].

1942 m. pradžioje Ginkluotos kovos sąjunga buvo performuota į Armiją Krajovą. Armija Krajova turėjo tapti Lenkijos kariuomenės, kovojančios užsienyje kartu su Sąjungininkais Vakarų fronte, papildymu. Kaip ir Lenkijos vyriausybė emigracijoje, dabar persikėlusi į Londoną, Armija Krajova turėjo atstovauti visoms politinėms ir socialinėms jėgoms šalyje. Ji turėjo kovoti už Lenkijos su prieškario sienomis, kaip demokratinės respublikos, kurioje visi gyventojai turi lygias teises, atkūrimą. Dauguma priešintis nutarusių lenkų pasirinko Armiją Krajovą, nors kraštutiniai kairieji komunistai ir kraštutiniai dešinieji nacionalistai įkūrė savas partizanines pajėgas. Komunistai organizavo Liaudies sargybą, vėliau pavadintą Armija Liudova, kuri buvo glaudžiai susijusi su Sovietų Sąjunga ir NKVD. Nacionalistai, kurie laikė komunistus ir Sovietų Sąjungą didesniais priešais negu Vokietija, kovojo Nacionalinių ginkluotųjų pajėgų gretose[6].

Žydų pasipriešinimas Varšuvoje pasuko kitu keliu, nors iš pradžių nebuvo aišku, kad taip atsitiks. 1939 m., pirmaisiais vokiečių okupacijos Lenkijoje mėnesiais, atrodė, jog žydams priešintis nėra didesnės prasmės. Iš pradžių nebuvo akivaizdu, kad Lenkijos žydų laukia kitoks likimas negu ne žydų. Daugelis Varšuvos žydų, kurie labiausiai bijojo vokiečių, po invazijos pabėgo

į sovietų okupuotas Lenkijos teritorijas, iš kur daugelis jų buvo ištremti į Kazachstaną. Getų įkūrimas 1940 m. Lenkijos žydams nebuvo tiesioginis ženklas, kad jų likimas bus blogesnis negu ne žydų lenkų, kurie tuo metu buvo masiškai šaudomi ir siunčiami į koncentracijos stovyklas. 1940 m. į Aušvicą daugiausia buvo siunčiami ne žydai, o lenkai, gyvenantys už geto ribų. Tačiau getų įkūrimas reiškė, kad bet koks žydų pasipriešinimas neišvengiamai bus atsakas į ypatingą, tik žydams taikomą priespaudą. 1940 m. spalį Varšuvoje per prievartą atskyrę žydus nuo ne žydų lenkų, vokiečiai sukūrė naują socialinę tikrovę ir naujas socialines kategorijas, kurios lėmė skirtingus likimus[7].

Tačiau ir uždaryti gete žydai nesutarė dėl to, ar imtis veiksmų prieš vokiečius ir kaip tai daryti. Lenkijos žydai Varšuvos gete turėjo ankstesnių politinių įsipareigojimų, kylančių iš kunkuliuojančio žydų vidaus politinio gyvenimo tarpukario Lenkijoje. Žydai dalyvavo vietos ir nacionaliniuose rinkimuose, taip pat savo pačių bendruomenių rinkimuose. Partijos buvo gausios ir atsidavimas jų vertybėms buvo didelis. Dešiniausioje politinio spektro dalyje buvo revizionistai sionistai, prieš karą jie rengėsi ginkluotam pasipriešinimui britams Palestinoje. Jie buvo vieni iš pirmųjų žydų, kurie manė, kad ginkluota kova su vokiečiais geto sąlygomis yra būtina ir galima. Revizionistai ir jų jaunimo organizacijos „Betar" nariai jau 1941 m. vasarą iš partijos draugų sužinojo apie žydų žudynes Vilniuje. Jie taip pat išgirdo apie geto sunaikinimą Liubline 1942 m. pavasarį - beveik iš karto, kai tai atsitiko. Jie turėjo šiokį tokį supratimą apie Galutinio sprendimo plitimą iš rytinės Molotovo-Ribbentropo linijos pusės į vakarus, apie perėjimą nuo kulkų prie dujų[8].

Tačiau tik 1942 m. liepą ir rugsėjį vokiečių pradėta vykdyti „Didžioji akcija" Varšuvoje paskatino revizionistus suformuoti Žydų karinę sąjungą. Jos karo vadas buvo Pawełas Frenkelis, jos politinio komiteto nariai - Michalas Strykowskis, Leonas Rodalas ir Dawidas Wdowińskis. Ji rėmėsi prieškarinėmis bendradarbiavimo su Lenkijos valstybe tradicijomis, ir tai paaiškina, kodėl ši sąjunga buvo gerai ginkluota. Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje Lenkijos režimas tikėjosi išsiųsti didžiąją dalį savo gyventojų žydų į Artimuosius Rytus. Todėl Lenkijos vadovai užmezgė glaudžius ryšius su revizionistais sionistais, kurie tikėjosi nuvesti didžiąją dalį Lenkijoje gyvenusių žydų į Palestiną. Kad sukurtų žydų valstybę, revizionistai buvo pasiruošę naudoti smurtą, ir Lenkijos valdžios organai tokiam požiūriui pritarė. Prieškario Lenkijoje revizionis-

tų sionistų jaunimo organizacijos „Betar" nariai rengėsi kovoti už Palestiną. Kai kuriuos iš jų, kaip ir jaunuolius iš „Irgun", pasipriešinimo organizacijos Palestinoje, į kurią dalis jų įstojo, kariauti mokė Lenkijos kariškiai. 1942 m. gete revizionistai taip pat rinko pinigus ir plėšė turtingus žydus, kad gautų lėšų ginklams už geto ribų pirkti[9].

Žydų karinė sąjunga buvo viena iš dešiniojo sparno militaristinių politinių partijų, kurioms teko prisitaikyti prie sąlygų, net atšiauresnių negu tos, kurių ji tikėjosi, tačiau Varšuvos gete gyvavo ir kita pasipriešinimo grupė, Žydų kovinė organizacija, kuri jungė gausias centro ir kairiąsias politines partijas, nusprendusias, kad tik karo veiksmais galima apginti žydų interesus.

Kaip ir dešinioji Žydų karinė sąjunga, Žydų kovinė organizacija susikūrė dėl „Didžiosios akcijos" poveikio. Labai seni ir labai jauni žydai beveik visi buvo deportuoti ir nužudyti. Tikėtina, kad deportacija, nors palietė visas grupes, pašalino konservatyvius centristinių politinių pažiūrų žydus, kurie buvo susivieniję į religiškai ortodoksišką ir politiškai konformistišką partiją „Agudas Israel". Jos platforma prieš karą buvo bendradarbiavimas su Lenkijos vyriausybe mainais už bendruomeninę ir religinę autonomiją. Šios kompromisų ieškojimo platformos pozicijas susilpnino antisemitinis smurtas ir antisemitiški įstatymai ketvirtojo dešimtmečio pabaigos Lenkijoje, bet ji liko populiari tarp vyresnių tikinčių Varšuvos žydų - dabar beveik visi jie žuvo Treblinkoje. Gyvenimo sąlygos Lenkijoje neparuošė „Agudas" gyventi valdant naciams, kurie už kompromisus atsimokėdavo žudynėmis[10].

Po 1942 m. rugsėjo Varšuvos getas buvo iš esmės žydų priverčiamojo darbo stovykla, kurioje daugiausia gyveno jauni žmones. Tėvai, anksčiau turbūt bijoję sukelti grėsmę savo šeimoms, dabar nebeturėjo priežasčių susilaikyti nuo pasipriešinimo. Įsivyravo kairiosios politinės pažiūros. Žydų kairieji prieškario Lenkijoje nesutarė daugeliu esminių klausimų: ar išvykti į Palestiną, ar pasilikti Lenkijoje, ar pasitikėti Sovietų Sąjunga, agituoti jidiš, lenkų ar ivrito kalba, ir taip toliau. Tuo laiku tarp Varšuvos žydų vėl ėmė rastis radikaliausių kairiųjų politinių pažiūrų šalininkų - komunistų. Stalinas, 1938 m. panaikinęs Lenkijos komunistų partiją, 1942 m. sausį leido ją atkurti Lenkijos darbininkų partijos pavadinimu. Kai kurie Lenkijos žydai, jos aktyvistai, tada slapta atėjo į Varšuvos getą ir ragino žydus priešintis vokiečiams ginklu.

Didžiausia žydų socialistų partija Bundas buvo daug mažiau linkusi naudoti smurtą. Apskritai šios organizacijos ir toliau veikė kaip skirtingos esatys. Praėjus trims mėnesiams po „Didžiosios akcijos“ buvo pasiektas bendras sutarimas, kad ginkluotas pasipriešinimas reikalingas. 1942 m. gruodį buvo įkurta Žydų kovinė organizacija. Tai buvo grupė politikų, beveik neturinčių karinio išsilavinimo, jau nekalbant apie ginklus, kurių jiems reikėjo labiausiai. Todėl pirmiausia jie kreipėsi į Armiją Krajovą, prašydami ginklų[11].

Nors Armija Krajova veikė už geto ribų, „Didžioji akcija“ privertė ją tapti žydų politinio gyvenimo dalyve. 1941 m. lenkų pasipriešinimas kai kuriais klausimais jau užėmė aiškias pozicijas, pavyzdžiui, pasmerkė tarnaujančius sargybiniais koncentracijos stovyklose lenkus kaip „tautos išdavikus“. Tačiau iki 1942 m. vasaros Armija Krajova nebuvo linkusi atskirti žydų ir lenkų problemų ir traktavo jas kaip vieną visumą. Masinių Lenkijos žydų sušaudymų Rytuose paskatinta Armija Krajova 1942 m. vasarį įkūrė žydų skyrių. Jis rinko žudynių įrodymus ir 1942 m. balandį perdavė juos Sąjungininkams ir BBC. Deportacijos 1942 m. vasarą paskatino katalikus lenkus įkurti gelbėjimo organizaciją, pavadintą slapyvardžiu „Žegota“, kurią nuo gruodžio rėmė Lenkijos vyriausybė. (Už pagalbą žydams lenkams grėsė mirties bausmė.) Kai kurie Armijos Krajovos karininkai irgi prisidėjo prie šios organizacijos veiklos. Armijos Krajovos žvalgai parūpindavo asmens tapatybės dokumentus žydams, kurie slapstėsi už geto ribų. Kai Žydų kovinė organizacija 1942 m. gruodį paprašė ginklų, Armija Krajova pasiūlė padėti žydams bėgti iš geto, o kovoti galbūt vėliau. Žydų kovinė organizacija šį pasiūlymą atmetė. Jos vadovai norėjo kovoti ir patys atsisakė pabėgimo strategijos[12].

Armijos Krajovos Varšuvoje vadai turėjo strateginių problemų, kurios neleido jai duoti žydams nors kiek ginklų. Nors ir linko imtis partizaninių veiksmų, Armija Krajova bijojo, kad sukilimas gete sukels mieste visuotinį sukilimą, kurį vokiečiai sutriuškins. 1942 m. pabaigoje Armija Krajova nebuvo pasirengusi tokiai kovai. Armijos Krajovos vadai pirmalaikį sukilimą laikė komunistine pagunda, kurios reikia išvengti. Jie žinojo, kad Sovietų Sąjunga, taigi ir Lenkijos komunistai, ragino vietos gyventojus nedelsiant imtis ginklų prieš vokiečius. Sovietų Sąjunga norėjo sukelti Lenkijoje partizaninį karą, kad susilpnintų vokiečius - bet taip pat ir kad sutrukdytų lenkams ateityje pasipriešinti jos pačios valdymui, kai jis bus įvestas. Raudonosios armijos

užduotis būtų buvusi lengvesnė, jeigu partizanai būtų žudę vokiečių karius, o NKVD užduotis būtų buvusi lengvesnė, jeigu Lenkijos elitas būtų žuvęs besipriešindamas vokiečiams. Žydų kovinė organizacija apėmė komunistus, kurie laikėsi sovietų linijos ir manė, kad Lenkija turi būti pavaldi Sovietų Sąjungai. O Armijos Krajovos vadovybė negalėjo pamiršti, kad Antrasis pasaulinis karas prasidėjo, kai Lenkiją užpuolė ir Vokietija, ir Sovietų Sąjunga. Pusė Lenkijos teritorijos pusę karo buvo Sovietų Sąjungos sudėtyje. Sovietų Sąjunga norėjo atgauti Rytų Lenkiją, o gal net daugiau. Armijos Krajovos požiūriu, sovietų valdymas buvo nedaug kuo geresnis negu nacių. Jos tikslas buvo nepriklausomybė. Vargu ar kokios nors aplinkybės būtų pasirodžiusios ganėtinai svarios Lenkijos nepriklausomybės organizacijai, kad ji būtų nutarusi ginkluoti Lenkijos komunistus[13].

Nepaisant tokių abejonių, 1942 m. gruodį Armija Krajova vis dėlto davė Žydų kovinei organizacijai keletą pistoletų. Žydų kovinė organizacija panaudojo juos autoritetui ir valdžiai gete įgyti. Pasipriešinti Judenratui ir žydų policijai, ginkluotai tik lazdomis, užteko pistoletų ir drąsos. Žudydama (ar bandydama nužudyti) žydų policininkus ir gestapo informatorius 1942 m. pabaigoje ir 1943 m. pradžioje, Žydų kovinė organizacija sukūrė pojūtį, kad gete formuojasi nauja moralinė tvarka. Jozefui Szerzyńskiui, žydų policijos vadovui, buvo šauta į kaklą, nors jis ir nemirė. Žydų kovinė organizacija nužudė Jakubą Lejkiną, kuris vadovavo policijai per stambią deportacijos akciją, o vėliau Mieczysławą Brzezmskį, kuris varė savo tautiečius žydus į traukinius Umšlago aikštėje. Žydų kovinė organizacija spausdino lapelius, aiškindama, kad bendradarbiauti su priešu yra nusikaltimas, už kurį baudžiama mirtimi. Taip Žydų kovinė organizacija išstūmė Judenratą, kurio vadovas buvo priverstas pripažinti nebeturįs „gete valdžios“ ir kad „čia yra kita valdžia“. Neturėdami veiksmingo žydų administracinio ir prievartos aparato, vokiečiai jau negalėjo daryti gete ką tinkami[14].

Žydai turbūt nesuprato, kokie sumetimai darė įtaką vokiečių sprendimams apie geto ir likusių jo gyventojų likimą. Vokiečiams Varšuvos getas iš pradžių buvo tranzito punktas numatytai deportacijai į Liublino apygardą, Madagaskarą ar Sovietų Sąjungą, paskui laikina priverčiamojo darbo stovykla, o galiausiai tranzito punktas deportacijai į Treblinką. 1942 m. pabaigoje ir

1943 m. pradžioje jis vėl buvo laikina ir sumažinta darbo stovykla, kurioje gyveno per „Didžiąją akciją“ dirbti atrinkti žydai. Nors Himmlerio pasiryžimas žudyti vokiečių valdžioje esančius žydus niekada nesusilpnėjo, kiti valdžios organai norėjo, bent jau tuo metu, kai kuriuos žydų darbininkus palikti gyvus. Hansas Frankas nerimavo dėl darbo jėgos stygiaus savo Generalinėje gubernijoje. Daug lenkų dirbo Vokietijoje, taigi žydų darbo jėga okupuotoje Lenkijoje tapo svarbesnė. Žydai dirbo Vokietijos karinei ekonomikai, todėl vermachtas taip pat buvo suinteresuotas palikti juos gyvus[15].

Himmleris mokėjo eiti į kompromisus. 1943 m. pradžioje jis nutarė leisti daugumai išlikusių Varšuvos geto žydų gyventi truputį ilgiau, bet taip pat pašalinti patį getą, kurį jis laikė politinio pasipriešinimo, netvarkos ir ligų centru. Himmleris ketino nužudyti žydus, kurie gyveno gete nelegaliai ir neturėjo darbo dokumentų. Tada jis ketino išvežti likusius žydus darbams į kitas koncentracijos stovyklas, kur jie būtų toliau išnaudojami kaip darbo jėga. Lankydamasis Varšuvoje, Himmleris 1943 m. sausio 9-ąją įsakė panaikinti getą. Apytiksliai aštuoni tūkstančiai žydų, kurie gyveno ten nelegaliai, turėjo būti persiųsti į Treblinką ir nunuodyti dujomis, o likusieji, maždaug penkiasdešimt tūkstančių, turėjo būti išsiųsti į koncentracijos stovyklas. Tačiau po devynių dienų vokiečiams įžengus į getą vykdyti Himmlerio nurodymų, žydai slėpėsi ir priešinosi. Keli žydai apšaudė pirmuosius į getą įžengusius vokiečius, apstulbindami juos ir sukeldami paniką. Vokiečiai nužudė apytiksliai 1170 žydų gatvėse ir maždaug penkis tūkstančius deportavo. Po keturių dienų vokiečiai turėjo atsitraukti ir permąstyti savo veiksmus. Armijos Krajovos vadams Varšuvoje tai padarė įspūdį. Ginklai, kuriuos jie davė Žydų kovinei organizacijai, buvo gerai panaudoti[16].

Tai nebuvo pirmas žydų pasipriešinimo vokiečiams Lenkijoje atvejis. Daug žydų kilmės žmonių buvo pačioje Armijoje Krajovoje. Nors Armijos Krajovos vadai šį faktą žinojo, tai beveik niekada nebūdavo aptariama. Daugelis žydų kilmės žmonių Armijoje Krajovoje laikė save lenkais, o ne žydais. Kiti savo žydišką tapatybę slėpė, manydami, kad karo laikų Varšuvoje savo žydiškumo geriau neviešinti. Nors antisemitų Armijoje Krajovoje buvo mažuma, ir viena išdavystė galėjo reikšti mirtį. Nauja 1943 m. sausį buvo tai, kad žydai panaudojo ginklus prieš vokiečius kaip žydai, surengę atvirą *žydų* pasipriešinimo aktą. Tai smarkiai pakirto antisemitinį Armijoje Krajovoje ir Lenkijos

visuomenėje įsigalėjusį stereotipą, kad žydai nekovoja. Dabar Armijos Krajovos Varšuvoje vadovybė iš savo kuklių ginklų slaptaviečių davė Žydų kovinei organizacijai nemažą dalį ginklų: šautuvų, amunicijos, sprogmenų[17].

Berlyne Himmleris buvo įsiutęs. 1943 m. vasario 16 d. jis nusprendė, kad getas turi būti sunaikintas ne tik kaip bendruomenė, bet ir kaip fizinė vieta. Tas rajonas Varšuvoje neturėjo jokios vertės rasiniams viešpačiams, nes namai, kuriuos (anot Himmlerio) „naudojo nevisžmogiai“, jau nebuvo tinkami gyventi vokiečiams. Vokiečiai suplanavo pulti getą balandžio 19-ąją. Kita vertus, jų tiesioginis tikslas buvo ne nužudyti visus žydus, o perkelti juos kaip darbo jėgą į koncentracijos stovyklas ir tada sunaikinti getą. Himmleris nė kiek neabejojo, kad tai pavyks. Jis iš anksto numatė, kaip panaudoti geto vietą: ateityje ji turėjo tapti parku, o kol kas, kol karas nelaimėtas, koncentracijos stovykla. Žydų darbininkai iš Varšuvos būtų mirę nuo nepakeliamų darbų kitose vietose[18].

Prieš pat suplanuotą Varšuvos geto puolimą vokiečių propagandos vadovas Josephas Goebbelsas ypač svariai prisidėjo prie pasirengimo darbų. 1943 m. balandį vokiečiai atrado Katynę, vieną iš vietų, kur 1940 m. NKVD žudė Lenkijos karo belaisvius. „Katynė, - paskelbė Goebbelsas, - yra mano pergalė.“ Jis nusprendė paskelbti apie rastus Lenkijos karininkų lavonus 1943 m. balandžio 18-ąją. Katynę galima buvo panaudoti siekiant sukelti priešpriešą tarp sovietų ir lenkų, taip pat tarp lenkų ir žydų. Goebbelsas tikėjosi, ir labai pagrįstai, kad įrodymas, jog sovietų slaptoji policija sušaudė tūkstančius Lenkijos karininkų, apsunkins bendradarbiavimą tarp Sovietų Sąjungos ir Lenkijos vyriausybės emigracijoje. Šių sąjungininkų santykiai ir taip geriausiu atveju buvo keblūs, o Lenkijos vyriausybė taip ir nebuvo gavusi įtikinamo atsakymo iš Sovietų Sąjungos, kas atsitiko tiems trūkstamiems karininkams. Goebbelsas taip pat norėjo panaudoti Katynę demaskuoti tariamai žydiškos Sovietų Sąjungos vadovybės antilenkišką politiką ir taip atitolinti lenkus nuo žydų. Tą ir darė vokiečių propaganda Varšuvos geto puolimo išvakarėse[19].

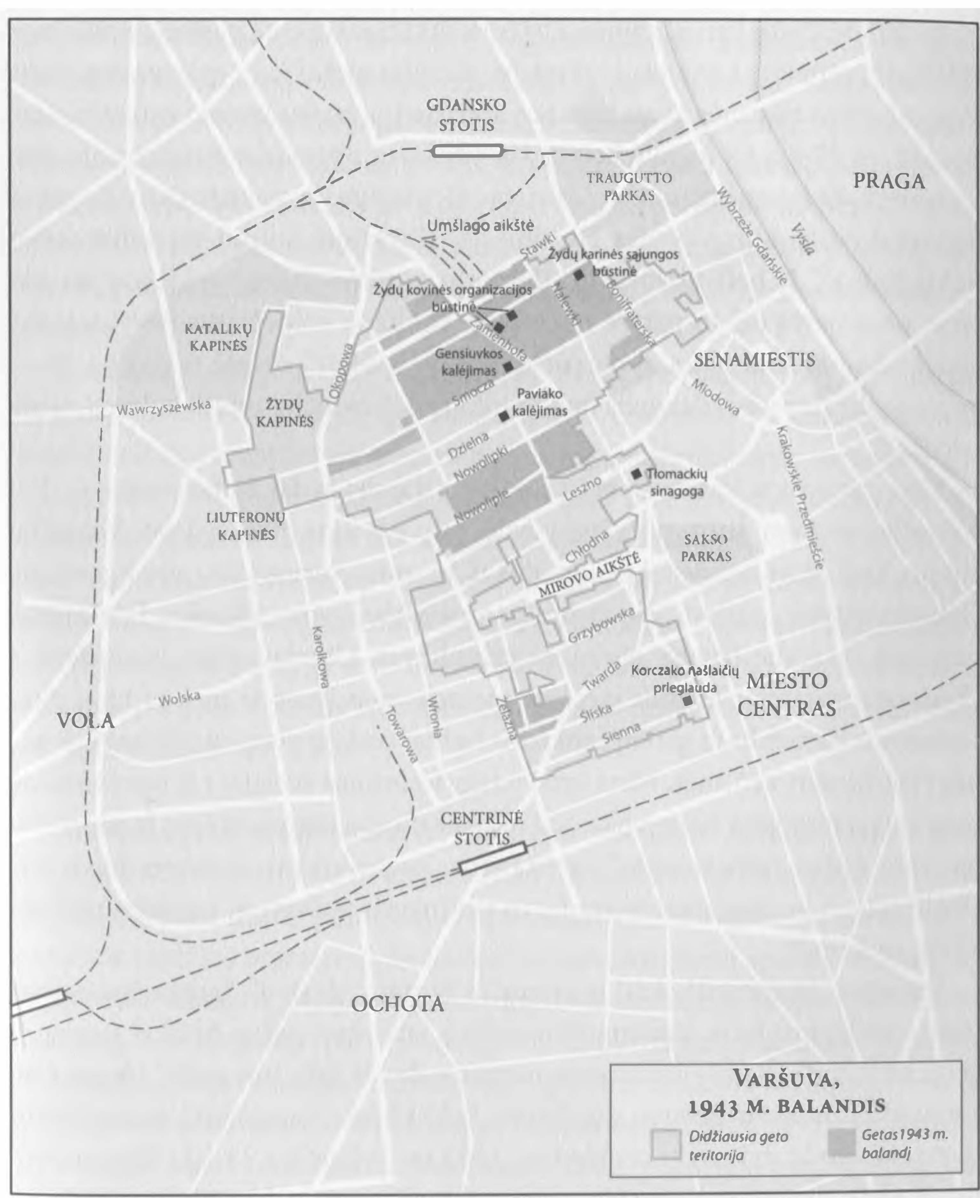
Žydų kovinė organizacija taip pat kūrė planus. Nepavykęs vokiečių „valymas“ gete 1943 m. patvirtino žydų vadovų nuomonę, kad atėjo paskutinio sąskaitų suvedimo valanda. Pamatę gatvėse negyvus vokiečius, žydai įveikė baimę, o antroji ginklų siunta iš Armijos Krajovos sustiprino jų pasitikėjimą. Žydai gete manė, kad dabar juos veš tiesiai į dujų kameras. Jie ne visai

buvo teisūs: jeigu jie nebūtų kovoję, vokiečiai daugumą jų būtų nusiuntę į koncentracijos stovyklas kaip darbininkus. Tačiau tik keliems artimiausiems mėnesiams. Išlikę Varšuvos žydai iš esmės mąstė teisingai. „Paskutinė perkėlimo stadija, - kaip rašė vienas įžvalgus Varšuvos žydas, - yra mirtis." Mirtis Treblinkoje būtų laukusi tik nedidelės jų dalies, bet beveik visi jie būtų mirę prieš 1943 m. pabaigą. Jie buvo teisūs manydami, kad pasipriešinimas vargu ar gali sumažinti jų galimybes išgyventi. Laimėję karą, vokiečiai būtų išžudę savo imperijoje likusius žydus. Jeigu karas ir toliau būtų nesisekęs, vokiečiai būtų nužudę žydų darbininkus saugumo sumetimais, nes artinosi Sovietų Sąjungos kariuomenė. Tolima, bet artėjanti Raudonoji armija reiškė žydams galimybę dar truputį pagyventi, kol vokiečiai darbu neišsunkė iš jų visų jėgų. O Raudonoji armija ant slenksčio reiškė dujų kameras arba sušaudymą[20].

Kaip tik įsitikinimas, kad jų visų laukia mirtis, paskatino žydus priešintis. Kol vokiečių politika leido žydams manyti, kad kai kurie iš jų išgyvens, atskiri individai galėjo tikėtis, kad jiems bus padaryta išimtis, ir socialinė skirtis buvo neišvengiama. Dabar, kai vokiečių politika visus likusius Varšuvos gete žydus įtikino, kad jie mirs, geto žydų bendruomenė parodė įspūdingą vienybę. Nuo sausio ir 1943 m. balandžio žydai įsirengė rūsiuose daugybę bunkerių, kai kuriuos jų sujungė slaptomis perėjomis. Žydų kovinė organizacija nustatė savo vadovybės struktūrą. Vyriausiasis vadas buvo Mordechai Anielewiczius; getas buvo suskirstytas į tris sektorius, o jų vadais buvo paskirti Marekas Edelmanas, Izraelis Kanalas ir Icchakas Cukiermanas (paskutinę akimirką pakeistas Eliezeriu Gelleriu). Ji nupirko daugiau ginklų ir mokė savo narius jais naudotis. Kai kurie vokiečių ginklų gamyklose dirbantys žydai įsigudrino pavogti medžiagų improvizuotiems sprogstamiesiems užtaisams. Žydų kovinė organizacija sužinojo apie vokiečių planus pulti getą prieš dieną, taigi kai vokiečiai atvyko, visi buvo pasiruošę[21].

Kai kurie Armijos Krajovos nariai, nustebę ir susižavėję, pavadino tai „žydų-vokiečių karu"[22].

Kai SS, Tvarkos policija ir Travnikų vyrai 1943 m. balandžio 19 d. įžengė į getą, žydai juos pasitiko snaiperių kulkomis ir Molotovo kokteiliais. Jie net turėjo atsitraukti iš geto. Vokiečių vadai pranešė mūšyje netekę dvylikos karių. Mordechai Anielewiczius laiške Icchakui Cukiermanui, savo draugui iš

Žydų kovinės organizacijos, tuo laiku buvusiam už geto ribų, rašė: žydų kontrataka „pranoko drąsiausias mūsų svajones: vokiečiai dukart pabėgo iš geto“. Armijos Krajovos spauda rašė apie „nepaprastai stiprų ir atkaklų ginkluotą pasipriešinimą“[23].

Dešinioji Žydų karinė sąjunga užėmė aukščiausių gete pastatų viršūnes ir iškėlė dvi vėliavas: Lenkijos ir sionistų, su baltu ereliu ir su geltona žvaigžde. Prie sąjungos būstinės Muranovskos aikštėje jos būriai kovojo itin atkakliai. Balandžio 20-ąją SS ir policijos vadas Varšuvos apygardai Ferdinandas von Sammern-Frankeneggas buvo atleistas iš pareigų. Jį pakeitusiam Jürgenui Stroopui paskambino įsiutęs Himmleris: „Privalote nuimti tas vėliavas bet kokia kaina!" Ir balandžio 20 d. (Hitlerio gimimo dieną) vokiečiai jas nuėmė, nors patys dėl to patyrė nuostolių. Tą dieną vokiečiams pavyko įeiti į getą ir čia pasilikti, nors jų perspektyvos jį „išvalyti" atrodė miglotos. Dauguma žydų slapstėsi, daugelis buvo ginkluoti. Vokiečiai turėjo sukurti naują taktiką[24].

Nuo pirmosios Varšuvos geto sukilimo dienos žydai žūdavo mūšyje. Kai vokiečiai rasdavo dirbti nepajėgių žydų, taip pat juos nužudydavo. Vokiečiai žinojo, kad jiems nebus jokios naudos iš žmonių, kuriuos jie rado ligoninėje Gensios gatvėje, paskutinėje žydų ligoninėje Varšuvoje. Marekas Edelmanas rado ten daugybę lavonų ligoninės pižamomis. Ginekologijos ir akušerijos skyriuose vokiečiai nužudė nėščias moteris, gimdyves ir jų kūdikius. Prie Gensios ir Zamenhofo gatvių sankirtos kažkas padėjo gyvą kūdikį ant nuogos negyvos moters krūtinės. Nors žydų pasipriešinimas žvelgiant iš išorės atrodė kaip karas, tarp geto sienų vokiečiai nesilaikė jokių karo įstatymų ir papročių. Jau vien žydų „nevisžmogių" egzistavimas esesininkams iš esmės buvo nusikaltimas, o jų pasipriešinimas buvo siutinantis veiksmas, pateisinantis bet kokią reakciją[25].

Stroopas nusprendė, kad vienintelis būdas „išvalyti" bunkerius ir namus - sudeginti juos. Kadangi Himmleris jau buvo įsakęs fiziškai sugriauti getą, sudeginti jo gyvenamuosius namus nebuvo joks nuostolis. Negana to, kadangi Himmleris nebuvo sugalvojęs, kokiu būdu jį sugriauti, gaisrai vienu metu išsprendė dvi nacių problemas. 1943 m. balandžio 23-iąją Stroopo vyrai pradėjo deginti geto pastatus, kvartalą po kvartalo. Vermachto vaidmuo mūšyje buvo nedidelis, bet griauti gyvenamuosius namus ir bunkerius buvo panaudoti jo inžinieriai ir liepsnosvaidžiai. Edelmanas prisiminė „didžiulius gaisrus, kurie apėmė visas gatves". Dūstantys žydai neturėjo kito pasirinkimo, tik bėgti iš bunkerių. „Manėme, kad geriau žūti nuo kulkų negu sudegti gyviems", - atsiminė vienas išgyvenęs žmogus. Viršutiniuose pastatų aukštuose

užspeistiems žydams teko šokti pro langus. Vokiečiai paėmė daug belaisvių su lūžusiomis kojomis. Šitie žmonės buvo iškvosti, o paskui sušaudyti. Vienintelis būdas, kuriuo žydai galėjo išvengti mirties nuo ugnies, buvo pereiti iš vieno bunkerio į kitą - dieną, arba iš vieno namo į kitą - naktį. Kelias dienas esesininkai bijojo vaikščioti geto gatvėmis tamsiu paros metu, todėl žydų kovotojai ir civiliai pasinaudodami tamsiomis valandomis galėjo pakeisti vietą ir persigrupuoti. Bet gaisrų jie negalėjo sustabdyti, tad jų dienos buvo suskaičiuotos[26].

Vokiečiai puolė getą 1943 m. balandžio 19-ąją, prieš žydų Velykas. Velykos išpuolė kitą sekmadienį, 25-ąją. Lenkų poetas Czesławas Miloszas aprašė šią krikščionišką šventę kitoje geto sienų pusėje, prisimindamas savo poemoje *Campo di Fiori*, kad Krasinskio aikštėje, visai prie pat geto sienos, kai žydai kovojo ir žuvo, žmonės sukosi karuselėje. „Aš tada mąsčiau, - rašė Miloszas, - apie mirties vienatvę.“ Linksmybės vyko kiekvieną dieną, per visą sukilimo laiką. Jos tapo žydų izoliacijos simboliu: žydai žuvo savo pačių mieste, o lenkai už geto sienų gyveno ir juokėsi. Daugelis lenkų nesirūpino, kas nutiko žydams gete. Kitiems tai rūpėjo, kai kurie bandė padėti, o keletas lenkų per tokius bandymus žuvo[27].

Visus metus prieš prasidedant Varšuvos geto sukilimui Armija Krajova bandė pranešti britams ir amerikiečiams, kad Lenkijos žydai nuodijami dujomis. Armija Krajova siuntė pranešimus apie žudymo infrastruktūrą Chelmne, o Lenkijos valdžios organai rūpinosi, kad jie pasiektų britų spaudą. Vakarų sąjungininkai nesiėmė jokių realių veiksmų. 1942 m. Armija Krajova informavo Londoną ir Vašingtoną apie deportacijas iš Varšuvos geto ir masines Varšuvos žydų žudynes Treblinkoje. Žinoma, šiuos įvykius Lenkijos vyriausybė visada pristatydavo kaip didesnės Lenkijos gyventojų tragedijos dalį. Tačiau esminė informacija buvo perteikiama. Ir lenkai, ir žydai puoselėjo panašią viltį, kad paviešinus deportacijų faktą jos liausis (bet jie klydo). Lenkijos vyriausybė taip pat ragino Sąjungininkus atsakyti į masinį Lenkijos gyventojų (įskaitant žydus) žudymą vokiečių civilių žudymu. Tačiau Britanija ir Jungtinės Valstijos nesiėmė jokių veiksmų. Lenkijos prezidentas ir Lenkijos ambasadorius Vatikane ragino popiežių viešai pasisakyti masinių žydų žudynių klausimu, tačiau veltui[28].

Tarp Vakarų sąjungininkų tik Lenkijos valdžios organai ėmėsi tiesioginių veiksmų, kad sustabdytų žydų žudynes. 1943 m. pavasarį „Żegota“ padėjo apytiksliai keturiems tūkstančiams besislapstančių žydų. Armija Krajova paskelbė, kad sušaudys lenkus, kurie šantažuoja žydus. Gegužės 4-ąją, kai Varšuvos gete žydai kovojo su vokiečiais, ministras pirmininkas Władysławas Sikorskis paskelbė kreipimąsi: „Kviečiu savo tautiečius teikti visokeriopą pagalbą bei pastogę žudomiems žmonėms ir kartu visos per ilgai tylėjusios žmonijos akivaizdoje smerkiu šiuos nusikaltimus.“ Kaip suprato ir žydai, ir lenkai, Armijos Krajovos vadovybė Varšuvoje veikiausiai nebūtų išgelbėjusi geto, net jeigu būtų skyrusi tam tikslui visus savo karius ir ginklus. Tuo metu ji pati neturėjo beveik jokios kovinės patirties. Vis dėlto septynios iš pirmų aštuonių Armijos Krajovos ginkluotų operacijų Varšuvoje buvo surengtos palaikyti geto kovotojus. Du lenkai žuvo pačioje Varšuvos geto sukilimo pradžioje, bandydami pralaužti geto sienas. Keletas kitų bandymų pralaužti geto sienas irgi baigėsi nesėkme. Iš viso Armija Krajova maždaug vienuolika kartų bandė padėti žydams. Sovietų propagandininkai, matydami progą, teigė, kad Armija Krajova atsisakė suteikti pagalbą kovojančiam getui[29].

Aryehas Wilneris, kurį Armijos Krajovos lenkai pažinojo kaip Jureką, buvo svarbus ryšininkas tarp Žydų kovinės organizacijos ir Armijos Krajovos. Jis buvo nužudytas per Varšuvos geto sukilimą, bet dar spėjo Armijos Krajovos ryšininkams lenkams, per kuriuos susisiekdavo su šia organizacija, perduoti svarbią žinią, tapusią beveik legenda. Būtent jis paskleidė žydų pasipriešinimo aprašymą, kuriam Armija Krajova pritarė ir pati paviešino: kad geto sukilimo tikslas - ne išsaugoti žydų gyvybes, o apginti žmogaus orumą. Šis pranešimas buvo suprastas lenkiškojo romantizmo terminologija: kad veiksmai turi būti vertinami pagal jų ketinimus, o ne pagal jų rezultatus, kad pasiaukojimas sukilnina, o gyvybės paaukojimas sukilnina amžiams. Tačiau dažnai likdavo nepastebėta ar užmiršta Wilnerio pranešimo esmė: žydų pasipriešinimas Varšuvoje siekė apginti ne tik žydų, bet ir visos žmonijos - įskaitant lenkus, britus, amerikiečius, sovietus ir visus, kurie galėjo padaryti daugiau, bet padarė mažiau negu galėjo - orumą[30].

Szmuelis Zygielbojmas, Bundo atstovas prie Lenkijos vyriausybės emigracijoje Londone, žinojo, kad getas liepsnoja. Iš Jano Karskio, Armijos Krajovos kurjerio, kuris 1942 m. pranešė Sąjungininkų vadovams apie masines žudy-

nes, jis turėjo susidaręs aiškų supratimą, kaip vykdomas holokaustas. Detalių Zygielbojmas tikriausiai nežinojo, bet jis suprato, kas apskritai vyksta, ir stengėsi pranešti apie tai likusiam pasauliui. 1943 m. gegužės 12-ąją jis parašė kruopščiai apgalvotą priešmirtinį laišką, kurį adresavo Lenkijos prezidentui ir premjerui, bet tikėdamasis, kad jo turinys taps žinomas ir kitiems Sąjungininkų vadovams; laiške jis rašė: „Nors atsakomybė už šį nusikaltimą - visos žydų tautos žudymą - gula pirmiausia ant jo vykdytojų, netiesioginę kaltę turi prisiimti visa žmonija." Kitą dieną jis nusižudė, prisijungdamas, kaip jis parašė, prie savo tautiečių žydų Varšuvoje likimo[31].

Varšuvos žydai kovojo toliau neturėdami vilties. 1943 m. gegužę Stroopo raportai viršininkams tapo ramūs ir metodiški, juose tiesiog buvo pateikiami skaičiai. Nenustatytas skaičius žydų sudegė arba nusižudė bunkeriuose; apytiksliai 56 065 žydai buvo sugauti, iš jų apie 7000 buvo sušaudyti vietoje, 6929 nusiųsti į Treblinką, o kiti, didžioji dauguma, išsiųsti dirbti į stovyklas, tokias kaip Maidanekas. Gegužės 16-ąją Stroopas Varšuvos gete paskelbė pergalę, dinamitu susprogdindamas Tłomackių sinagogą. Dabar vokiečiai, kaip buvo įsakęs Himmleris, pradėjo naikinti tai, kas liko iš geto. Visi likę pastatai buvo sugriauti, rūsiai ir kanalizacijos vamzdžiai užpilti žemėmis. 1943 m. birželio 1-ąją ant rūkstančių geto griuvėsių Himmleris įsakė pastatyti naują koncentracijos stovyklą[32].

Kai kurie žydai vis dėlto išgyveno per geto sukilimą, tačiau už geto ribų jų laukė nesvetingas sutikimas. 1943 m. Armijai Krajovai komunizmas kėlė dar didesnį susirūpinimą negu 1942 m. 1943 m. vasarą žydus užjautusius lenkų vadą ir premjerą (pirmąjį suėmus, o antrajam žuvus lėktuvo katastrofoje) pakeitė ne mažiau jiems palankūs asmenys. Nors ir buvo žadėjusi organizuoti žydų būrį iš Varšuvos geto sukilimo veteranų, Armija Krajova to taip ir nepadarė. 1943 m. Armijos Krajovos būriai kaime kartais sušaudydavo ginkluotus žydus kaip banditus. Pasitaikė keletas atvejų, kai Armijos Krajovos kareiviai žudė žydus norėdami pasisavinti jų turtą. Kita vertus, Armija Krajova tikrai vykdė mirties bausmes lenkams, kurie įskųsdavo žydus ar bandydavo juos šantažuoti[33].

Ta pati vokiečių darbo jėgos telkimo kampanija, kuri sukėlė Varšuvos geto sukilimą, perorientavo ir lenkų pasipriešinimą. Per tą patį 1943 m. sausio vi-

zitą į Varšuvą, kai pareikalavo likviduoti getą, Himmleris taip pat įsakė masiškai rinkti lenkus priverstiniams darbams. Prasidėjusios potencialių darbininkų gaudynės, per kurias būdavo išvežami pirmi pasitaikę dirbti tinkami žmonės, sudavė skausmingą smūgį Lenkijos visuomenei, nes moterys ir vaikai netikėtai likdavo be vyrų ir tėvų. Per pirmus tris 1943 m. mėnesius apytiksliai trys tūkstančiai lenkų iš Varšuvos buvo išsiųsti į Maidaneką. Tą gegužę prie jų ten prisijungė tūkstančiai Varšuvos žydų, atvežtų iš Varšuvos geto nuslopinus sukilimą. Varšuvos lenkai ir žydai, 1941 ir 1942 m. atskirti geto sienų, 1943 m. atsidūrė tuo pačiu spygliuotos vielos užtvaru apsuptoje teritorijoje. Maidanekas tada buvo priverčiamojo darbo stovykla su nuodijimo dujomis infrastruktūra, tokia pati kaip ir Aušvicas, nors daug mažesnio masto. Ten mirė apie penkiasdešimt tūkstančių Lenkijos žydų, taip pat maždaug dešimt tūkstančių lenkų[34].

Žinodami apie deportacijas į tokias vietas kaip Maidanekas, vyrai ir moterys buvo labiau linkę jungtis prie Armijos Krajovos. Kadangi jie bet kuriuo metu galėjo būti paimti darbams ir nusiųsti į koncentracijos stovyklą, gyventi pogrindyje ėmė atrodyti saugiau. Pogrindis taip pat siūlė bičiulystę kaip priešnuodį prieš baimę ir kerštą kaip vaistą nuo bejėgiškumo. Vokiečiai bandė užkirsti kelią organizuotam pasipriešinimui žmonių deportacijai priverstiniams darbams žudydami išsilavinusių klasių lenkus dešimtimis tūkstančių 1939 m. invazijos laikais, o paskui tūkstančiais per „Ypatingąją pacifikacijos akciją“ 1940 m. Šių veiksmų planuotojai norėjo užkirsti kelią kaip tik tai problemai, su kuria jie susidūrė dabar: kadangi vokiečiai elgėsi su lenkais kaip su kvaila darbo jėga, tai negalėjo nesukelti pasipriešinimo, jeigu tik būtų likęs gyvas nors vienas žmogus, kuris galėtų vesti lenkus prieš vokiečius. Tačiau lenkų išsilavinusios klasės buvo daug didesnės, negu manė vokiečiai, ir priespaudos sąlygomis netrūko žmonių, pasiruošusių imtis vadovauti.

Armijos Krajovos vadai norėjo likti pogrindyje, organizuoti, rinkti žmones bei ginklus ir laukti geriausio meto visuotiniam sukilimui. Tačiau 1943 m. likti kantriems ir šaltakraujiškiems darėsi vis sunkiau. Sovietų Sąjunga savo propaganda per radiją ir spaudą ragino lenkus sukilti kiek galima greičiau. Lenkai, žinodami, koks likimas jų šalyje ištiko žydus, bijojo, kad jie taip pat gali būti išnaikinti, jeigu vokiečių valdymas tęsis. Ypač juos sukrėtė gene-

ralinio plano „Rytai“ įgyvendinimas Generalinei gubernijai priklausančios Liublino apygardos dalyje. Nors apskritai masinis vokiečių kolonizacijos planas buvo atidėtas, Odilo Globocnikas jį vykdė. Pradėję 1942 m. lapkritį, iki pirmos 1943 m. pusės pabaigos vokiečiai ištuštino tris šimtus lenkų kaimų aplink Zamostę, kad atkurtų apskritį kaip rasinę vokiečių koloniją. Per šią Zamostės akciją buvo deportuota apytiksliai šimtas tūkstančių lenkų, daugelis į Maidaneką ir Aušvicą. Kadangi Zamostės akcija prasidėjo kaip tik tada, kai operacija „Reinhardas“ ėjo į pabaigą, ir tame pačiame rajone, kur ši operacija prasidėjo, daugelis lenkų traktavo ją kaip lenkų problemos Galutinio sprendimo pradžią. Toks požiūris nebuvo visiškai teisingas, nes generalinis planas „Rytai“ numatė sunaikinti didžiąją dalį lenkų, bet ne visus; tačiau tokiomis aplinkybėmis jų išvada buvo logiška[35].

Taigi pasikeitus vokiečių darbo jėgos politikai ir sukilus Varšuvos žydams, daugelis lenkų Varšuvoje ir kitose vietovėse taip pat nutarė imtis ryžtingenio pasipriešinimo. Žydai gete nematė kito pasirinkimo, tik pulti į žūtbūtinę kovą, o ne žydai lenkai turėjo šiokią tokią galimybę moduliuoti savo pasipriešinimą tarp pogrindinės veiklos ir atviros kovos. 1943 m. kovą Armija Krajova išėjo iš šešėlio, ėmė žudyti vokiečius ir pradėjo partizaninį karą. Jos pastangos padėti geto kovotojams buvo tarp pirmųjų, nors dar ganėtinai neprofesionalių, atviro ginkluoto pasipriešinimo aktų. Ilgainiui jos operacijos tapo veiksmingesnės. Armija Krajova žudė vokiečių policininkus, taip pat Lenkijos piliečius, kurie bendradarbiavo su gestapu. Per 1943 m. rugpjūčio mėnesį vokiečiai užfiksavo 942 partizaninio pasipriešinimo atvejus Generalinės gubernijos Varšuvos apygardoje ir 6214 tokių incidentų visoje Generalinėje gubernijoje[36].

Armijos Krajovos ginkluotas pasipriešinimas, kaip ir reikėjo tikėtis, sukėlė vokiečių reakciją. Teroro ir atsakomojo teroro ciklas tęsėsi visus metus. 1943 m. spalio 13-ąją vokiečiai ėmė taikyti blokadų metodą, ištobulintą Varšuvos gete per „Didžiąją akciją“ 1942 m. vasarą, kituose Varšuvos rajonuose. Siekdami įbauginti gyventojus ir užgniaužti kylantį pasipriešinimą, vokiečiai vykdė viešas baudžiamąsias akcijas, per kurias sušaudydavo atsitiktinai pasirinktus vyrus. Iš anksto paskelbus laiką ir vietą, vokiečių egzekucijų būrys atvesdavo suimtuosius grupėmis po penkis ar dešimt žmonių, užrištomis akimis, ir sušaudydavo. Daugelis vyrų prieš sušaudymą sušukdavo „Tegyvuoja

Lenkija!" todėl paskui vokiečiai užkimšdavo jiems burnas, uždėdavo ant galvos maišus arba užklijuodavo burnas pleistru. Nors lenkai ateidavo pažiūrėti egzekucijų, anaiptol nebuvo aišku, kad jie padarydavo tokias išvadas, kokias jiems norėjo įpiršti vokiečiai. Po sušaudymų moterys semdavo krauju permerktą žemę, sudėdavo ją į stiklainius ir nešdavo į bažnyčią[37].

Vokiečiai pripažino propagandinę nesėkmę, bet ir toliau žudė lenkus Varšuvoje dideliais mastais: kartais žmones, kurie buvo susiję su pasipriešinimo judėjimu, kartais atsitiktinius įkaitus. Jie perkėlė savo egzekucijų vietą į buvusio geto teritoriją, kur jos nebuvo matomos. Pagrindinis kalėjimas, kur buvo laikomi lenkai, taip pat įkurtas tarp buvusio geto sienų. 1943 m. rudenį egzekucijos čia buvo vykdomos beveik kasdien, per jas sušaudyta daug lenkų ir nedidelis skaičius griuvėsiuose atrastų žydų. Pavyzdžiui, 1943 m. gruodžio 9-ąją kartu su lenkais buvo sušaudyta šešiolika žydų - geto moterys ir vaikai. 1944 m. sausio 13-ąją buvo sušaudyta daugiau kaip trys šimtai lenkų. Šaudoma gete techniškai vis dar buvo „viešai", nors iš tikrųjų niekam nebuvo leista egzekucijų stebėti. Šeimos nariai buvo informuojami apie brangių žmonių likimą. Po 1944 m. vasario 15-osios lenkai tiesiog dingdavo iš savo namų ar iš gatvių ir būdavo sušaudomi gete, oficialiai neregistruojant egzekucijos. Nuo 1943 m. spalio iki 1944 m. liepos geto griuvėsiuose buvo sušaudyta apytiksliai 9500 žmonių, kai kurie iš jų išgyvenę žydai, dauguma ne žydai lenkai[38].

Šie lenkai, užrištomis akimis ir surišti, turbūt nežinojo, kad jie atgabenti mirti į naujausią Himmlerio koncentracijos stovyklą. Atidaryta 1943 m. liepos 19 d. Varšuvos geto griuvėsiuose, Varšuvos koncentracijos stovykla buvo vienas iš šiurpiausių nacių valdžios kūrinių[39].

Iš pradžių vokiečiai privertė žydus gyventi apribotame Varšuvos rajone ir pavadino jį getu. Paskui jie deportavo žydus iš gretimų regionų į perpildytą getą, taip pasmerkdami dešimtis tūkstančių jų mirti iš bado ir nuo ligų. Vėliau daugiau negu ketvirtį milijono žydų jie deportavo iš geto į Treblinkos dujų kameras, o deportuodami nušovė dar apytiksliai septyniolika tūkstančių. Tuomet jie likvidavo getą, savo pačių kūrinį. Malšindami pasipriešinimą, kurį sukėlė tokie veiksmai, jie sušaudė dar apie keturiolika tūkstančių žydų. Tada sudegino Varšuvos geto pastatus. Galiausiai šioje vietoje jie pastatė naują stovyklą.

Tai buvo Varšuvos koncentracijos stovykla. Labai sąlygiško gyveninio sala, įkurta miesto mirties zonoje. Aplink stūksojo daugybė sudegusių pastatų su pūvančiomis žmonių liekanomis viduje. Plačiai apsupta buvusio geto sienų, Varšuvos koncentracijos stovykla buvo apjuosta spygliuota viela ir stebėjimo bokštais. Jos gyventojai buvo keli šimtai lenkų ir keli šimtai žydų. Dauguma - ne Lenkijos, o kitų Europos kraštų žydai. Jie buvo ištremti iš savo gimtųjų šalių į Aušvicą, kur buvo atrinkti darbams, ir taip išvengė mirties dujų kamerose, o paskui išsiųsti į Varšuvos koncentracijos stovyklą. Tarp jų buvo Graikijos, Prancūzijos, Vokietijos, Austrijos, Belgijos ir Olandijos, o nuo 1944 m. ir Vengrijos gyventojų. Sąlygos, kurias jie rado Varšuvos koncentracijos stovykloje, buvo tokios baisios, kad kai kurie iš jų prašė išsiųsti juos atgal į Aušvicą ir uždusinti dujomis[40].

Varšuvos koncentracijos stovyklos darbininkai žydai griuvėsiuose turėjo vykdyti tris pagrindines užduotis: naikinti buvusio geto pastatus, kurie vis dar stovėjo po 1943 m. balandžio ir gegužės padegimų, ieškoti vertybių, kurias žydai galėjo būti palikę, ir vilioti vis dar besislapstančius žydus ateiti ir pasiduoti patiems. Kai kuriuos iš šių žydų darbininkų, vilkinčius dryžuotomis uniformomis ir avinčius mediniais batais, vokiečiai siųsdavo dirbti ir už buvusio geto sienų. Tarp šių užsienio žydų ir Varšuvos lenkų, nepaisant kalbos barjero, užsimezgė draugystė. Vienas iš darbininkų atsiminė tokį nutikimą už geto sienų: „Lenkų berniukas, kokių keturiolikos metų, skurdžiai apsirengęs, stovėjo visai šalia mūsų su krepšeliu, kuriame buvo keli maži obuoliai. Jis pažiūrėjo į mus, minutėlę pamąstė, o paskui griebė savo mažąjį krepšelį ir metė jį mums. Tada pribėgo prie kito berniuko, prekiaujančio maistu, ir netikėtai ant mūsų iš visų pusių pasipylė duonos ir vaisių lietus. Iš pradžių mus saugantys esesininkai nežinojo, ką daryti, taip juos nustebino ši netikėta solidarumo apraiška. Paskui jie ėmė šaukti ant berniukų, grasinti jiems kulkosvaidžiais, o mus puolė mušti, kad neimtume maisto. Bet mums neskaudėjo, mes jų nepaisėme. Mes gestais išreiškėme tiems berniukams savo dėkingumą."[41]

Po 1943 m. spalio Varšuvos koncentracijos stovyklos žydai buvo priversti vykdyti dar vieną užduotį: šalinti lenkų, atgabentų iš Varšuvos ir sušaudytų geto griuvėsiuose, kūnus. Lenkai buvo atvežami sunkvežimiais grupėmis po penkiasdešimt ar šešiasdešimt žmonių į buvusio geto teritoriją, kur Varšuvos

koncentracijos stovykloje arba šalia jos juos kulkosvaidžiais sušaudydavo vietos esesininkai ar kito policijos dalinio šauliai. Tada iš žydų kalinių būdavo suformuojama Mirties komanda, kuri turėdavo pašalinti egzekucijos pėdsakus. Jie sukraudavo laužus iš medienos, kurios rasdavo geto griuvėsiuose, o paskui sluoksniais sudėdavo kūnus ir medieną. Tada užpildavo benzino ir uždegdavo laužus. Tačiau Mirties komanda jie buvo daugiau negu įprasta prasme. Kai tik lenkų kūnai sudegdavo, esesininkai nušaudavo laužą krovusius žydų darbininkus ir įmesdavo jų kūnus į liepsną[42].

Miłoszas poemoje ***Vargšas krikščionis žvelgia į getą,*** parašytoje 1943 m., kalba apie paslaptingą galybę, gebančią tarp pilkų nuolaužų ir suodžių atskirti „kiekvieno žmogaus pelenus". Jokia žemiška būtybė negalėjo atskirti žydų pelenų nuo lenkų.

1944 m. vasarą tokiame mieste pasipriešinimas buvo beveik neišvengiamas. Tačiau jo forma ir kryptis nebuvo iš anksto nulemta. Armijos Krajovos vadai ir Lenkijos vyriausybė Londone turėjo priimti labai sudėtingą sprendimą. Jų tautiečiai kentėjo labiau negu bet kurios kitos Sąjungininkų sostinės gyventojai, tačiau jų strateginė padėtis buvo labai kebli. Esamą vokiečių okupaciją lenkai turėjo vertinti būsimos sovietų okupacijos grėsmės šviesoje. Liepą, po sėkmingos Raudonosios armijos operacijos „Bagrationas" birželio pabaigoje, per Varšuvą ėjo srautai vokiečių kareivių. Atrodė, kad Vokietija bus nugalėta, ir tai buvo gera žinia; taip pat atrodė, kad netrukus juos Varšuvoje pakeis sovietai, o tai buvo bloga žinia. Stojusi į atvirą kovą su vokiečiais ir laimėjusi, Armija Krajova būtų galėjusi pasitikti atvykstančią Raudonąją armiją kaip savo namų šeimininkė. Stojusi į atvirą kovą su vokiečiais ir pralaimėjusi, atėjus sovietų kariuomenei ji būtų nuolanki ir bejėgė. O nedarydama nieko ji neturėtų jokios galimybės derėtis su Sovietų Sąjunga - ir su savo Vakarų sąjungininkais[43].

Lenkų sąjungininkai britai ir amerikiečiai galėjo leisti sau turėti iliuzijų apie Staliną, o lenkų karininkai ir politikai sau to leisti negalėjo. Jie neužmiršo, kad Sovietų Sąjunga 1939-1941 m. buvo nacių Vokietijos sąjungininkė ir negailestingai engė okupuotas Rytų Lenkijos teritorijas. Lenkai žinojo apie trėmimus į Kazachstaną ir Sibirą; jie žinojo apie sušaudymus Katynėje. Atradus Katynę Stalinas nutraukė diplomatinius santykius su Lenkijos vyriausybe, ir tai buvo

dar viena priežastis nepasitikėti Sovietų Sąjunga. Jeigu Stalinas panaudojo savo paties vykdytas žudynes kaip priežastį nutraukti santykius su Lenkijos vyriausybe, kaip galima buvo tikėtis, kad jis apskritai dėl ko nors garbingai derėsis? Ir jeigu Sovietų Sąjunga nepripažino teisėtos Lenkijos vyriausybės per bendrą karą su nacių Vokietija, kokia tikimybė, kad ji palaikys Lenkijos nepriklausomybę, kai karas baigsis ir jos padėtis bus daug stipresnė?

Britai ir amerikiečiai turėjo didesnių rūpesčių. Raudonoji armija buvo belaiminti karą prieš vermachtą Rytų fronte, ir Stalinas buvo svarbesnis sąjungininkas negu Lenkijos vyriausybė. Britams ir amerikiečiams buvo parankiau priimti melagingą sovietų versiją apie Katynės žudynes ir priskirti kaltę vokiečiams. Jiems buvo daug lengviau skatinti savo sąjungininkę Lenkiją ieškoti kompromisų negu bandyti paveikti Staliną. Jie norėjo, kad lenkai pripažintų, jog vokiečiai, o ne sovietai nužudė Lenkijos karininkus, nors tai buvo netiesa, ir pageidavo, kad Lenkija perleistų rytinę savo teritorijos pusę Sovietų Sąjungai, nors to padariusi nebūtų jokia suvereni vyriausybė.

Kalbant apie rytines Lenkijos teritorijas, Londonas ir Vašingtonas jau 1943 m. pabaigoje sutiko, kad Sovietų Sąjunga po karo atgautų rytinę prieškario Lenkijos teritorijos pusę. Churchillis ir Rooseveltas patvirtino Sovietų Sąjungos vakarinę sieną, kurią Stalinas buvo suderinęs su Hitleriu. Londonas ir Vašingtonas sutiko, kad busimoji Sovietų Sąjungos ir Lenkijos siena eitų Molotovo-Ribbentropo linija (su nedideliais pakeitimais). Šiuo požiūriu Lenkiją išdavė ne tik Sovietų Sąjunga, bet ir jos Vakarų sąjungininkai, kurie ragino lenkus siekti kompromiso tuo metu, kai jie niekaip negalėjo gauti tiek, kiek tikėjosi. Pusė jų šalies jau buvo atiduoda, jiems nedalyvaujant[44].

Sąjungininkų palikta viena, Lenkijos vyriausybė Londone perdavė iniciatyvą lenkų kovotojams Varšuvoje. Nematydama didesnių vilčių kitaip įtvirtinti Lenkijos suverenitetą, Armija Krajova nutarė sostinėje rengti sukilimą ir pradėjo jį 1944 m. rugpjūčio 1-ąją.

1944 m. rugpjūčio Varšuvos sukilimas įvyko kaip operacijos „Audra" dalis; ši operacija buvo ilgai planuotas nacionalinis sukilimas, kuriuo siekta suteikti lenkų pajėgoms iškilų vaidmenį laisvinant prieškario Lenkijos teritoriją. Tačiau liepos pabaigoje operacija „Audra" baigėsi nesėkme. Armija Krajova planavo pulti vokiečių dalinius, kai šie trauksis nuo Raudonosios armijos iš

teritorijų, priklausiusių Rytų Lenkijai. Buvo neįmanoma atkurti ankstesnių politinių susitarimų su Sovietų Sąjunga dėl šio bendradarbiavimo sąlygų, kadangi Stalinas nutraukė diplomatinius santykius. Vis dėlto 1944 m. vasarą Armijos Krajovos teritoriniai vadai sudarė sutartis su savo teritorijose veikiančių sovietų pajėgų vadais, tačiau didele kaina. Norint derėtis, lenkams teko palikti slaptavietes ir atskleisti tapatybes, ir sovietai maksimaliai išnaudojo jų pažeidžiamumą. Į lenkus, kurie atskleidė savo tapatybę, kad prisijungtų prie bendros kovos su vokiečiais, sovietai žiūrėjo kaip į žmones, kurie galimai priešinsis būsimai sovietų valdžiai. Sovietų Sąjunga nė nemanė palaikyti kokių nors institucijų, kurios siekė atstovauti nepriklausomai Lenkijai. Sovietų vadovybė ir NKVD visas Lenkijos politines organizacijas (išskyrus komunistus) traktavo kaip antisovietinio sąmokslo dalį[45].

1944 m. liepą lenkų daliniams buvo leista padėti Raudonajai armijai puolant Vilnių ir Lvovą, pagrindinius prieškario Rytų Lenkijos miestus, bet paskui jie buvo nuginkluoti savo tariamų sovietų sąjungininkų. Lenkų kariams buvo leista pasirinkti - paklusti sovietų vadovybei arba atsidurti kalėjime. Nuginklavus lenkų karius, NKVD suėmė visus, kurie turėjo politinę praeitį. Sovietų partizanams buvo leista dalyvauti pergalingoje kampanijoje prieš vokiečius, o lenkų partizanams - ne. Negana to, kai kuriais atvejais sovietų partizanai buvo nukreipti prieš lenkų kovotojus. Pavyzdžiui, nuginkluojant Armiją Krajovą dalyvavo Tuvijos Bielskio partizanų būrys. Operacijos „Audra" tragedija buvo triguba: Armija Krajova prarado žmones ir ginklus, Lenkijos vyriausybė suprato, kad jos karinė strategija nepasiteisino, ir lenkai paaukojo savo gyvybes arba prarado laisvę, kovodami už žemes, kurių Lenkija vis tiek negalėjo atgauti, nes Churchillis ir Rooseveltas jau buvo atidavę jas Stalinui[46].

Vis dėlto žinios iš Vokietijos lenkų vadams Varšuvoje suteikė šiokių tokių vilčių. 1944 m. liepos 20-ąją vokiečių kariuomenės karininkai surengė pasikėsinimą (nesėkmingą) nužudyti Adolfą Hitlerį. Tai sužinoję, kai kurie Armijos Krajovos vadai ėmė manyti, kad vokiečiai prarado valią kovoti, taigi drąsus smūgis galėtų išstumti juos iš Varšuvos. Liepos 22 d. sovietai suteikė kitą akstiną lenkų pasipriešinimui - paskelbė apie Liubline kuriamą savo pačių laikinąją Lenkijos vyriausybę. Nacių eksterminacinės politikos laboratorija dabar tapo būsimos komunistinės marionetinės vyriausybės centru. Stalinas pats norėjo spręsti, kas formuos Lenkijos vyriausybę. Buvo akivaizdu, kad jeigu

Armija Krajova nesiims kokių nors veiksmų, Varšuvoje bus pasodintos Stalino marionetės ir nacių okupaciją Lenkijoje iš karto pakeis sovietų okupacija. 1944 m., kaip ir 1939-aisiais, lenkai turėjo Vakarų sąjungininkus, bet šis faktas reiškė mažai arba nieko. 1944 m. liepą, kai Raudonoji armija jau užėmė daugiau kaip pusę prieškario Lenkijos teritorijos, buvo aišku, kad šalį išvaduos sovietų ginkluotosios pajėgos. Liepos pabaigoje amerikiečius skyrė mėnuo kelio nuo Paryžiaus (kur jie palaikė prancūzų sukilimą), ir nebuvo jokios galimybės, kad Jungtinių Valstijų pajėgos išlaisvins kokią nors Lenkijos teritorijos dalį. Politiškai pasipriešinti sovietų planams galėjo tik patys lenkai[47].

1944 m. liepos 25-ąją Lenkijos vyriausybė suteikė Armijai Krajovai Varšuvoje įgaliojimus pasirinktu laiku pradėti sostinėje sukilimą. O iš pradžių Varšuva buvo pašalinta iš operacijos „Audra[1] plano, nes Armijos Krajovos Varšuvos apygarda didžiąją dalį savo ginklų nusiuntė į šalies rytus, kur juos atėmė sovietai. Ne visi suprato, dėl ko reikia neatidėliotinai rengti Varšuvoje sukilimą. Vakarų fronte kovojančios Lenkijos kariuomenės, vadovaujamos generolo Władysławo Anderso, vadovybės struktūroms nebuvo leista dalyvauti diskusijose apie sukilimą. Daug žmonių, žinodami vokiečių antipartizaninę taktiką, sukilimą laikė savižudybe. Vokiečiai žudė lenkus per baudžiamąsias operacijas visą karą; jeigu sukilimas nepasiseks, samprotavo kai kurie vadai Varšuvoje, kentės visi civiliai gyventojai. Argumentas už sukilimą buvo tas, kad sukilimas negalįs nepasisekti: ar lenkai nugalėsią vokiečius, ar ne, Raudonoji armija judanti greitai ir pasieksianti Varšuvą po kelių dienų. Vadovaujantis šia logika, o ji tada vyravo, atrodė, kad lenkams telieka apsispręsti vieninteliu klausimu - ar jie prieš tai pabandys patys išlaisvinti savo sostinę, ar ne[48].

Lenkai buvo užspeisti tarp artėjančios Raudonosios armijos ir okupacinių vokiečių pajėgų. Jie negalėjo nugalėti vokiečių savarankiškai, taigi turėjo tikėtis, kad sovietų puolimas privers vokiečius trauktis ir bus koks nors atokvėpis tarp vermachto atsitraukimo ir Raudonosios armijos įžengimo. Jie puoselėjo viltį, kad tas laikotarpis nebus pernelyg trumpas ir jie spės įkurti Lenkijos vyriausybę dar prieš pasirodant sovietams.

Iš tikrųjų šis laikotarpis buvo per ilgas.

1944 m. rugpjūčio 1-osios popietę lenkų kareiviai su uniformomis ir raiščiais ant rankovių pradėjo pulti vokiečių pozicijas. Dauguma jų buvo Armijos

Varšuva, 1944 m. rugpjūčio pradžia

Krajovos kovotojai; mažesni kraštutinių dešiniųjų Nacionalinių ginkluotųjų pajėgų ir komunistinės Armijos Liudovos būriai taip pat prisijungė prie kovos. Šią pirmą Varšuvos sukilimo dieną Armija Krajova užėmė didelę dalį miesto centro ir senamiesčio, bet nepajėgė užimti daugumos svarbių karinių

objektų. Vokiečiai ne itin ruošėsi tokiam puolimui, bet ir nebuvo užklupti visiškai netikėtai. Buvo sunku nuslėpti mobilizaciją, vykstančią pačiame mieste. Vokiečių pajėgoms pavojus buvo paskelbtas 4.30, pusvalandžiu anksčiau, negu sukilimas prasidėjo. Lenkai nusprendė pulti dienos šviesoje ilgą vasaros popietę, todėl patyrė daug nuostolių. Nepatyrusiems ir lengvai ginkluotiems kariams ypač sunkiai sekėsi pulti ginamus ir įtvirtintus objektus. Vis dėlto nuotaika tarp kovotojų ir pačiame mieste buvo euforiška[49].

Vietose, kur tomis pirmosiomis 1944 m. rugpjūčio dienomis vokiečių valdžią pakeitė lenkų valdžia, tarp lenkų pasirodė iš savo slėptuvių išėję žydai. Daugelis prašė leisti jiems kovoti. „Žydai ryžtingai pasirinko aktyvią poziciją. Lenkai pakėlė ginklą prieš mirtiną priešą. Mūsų, kaip aukų ir kaip bendrapiliečių, pareiga buvo jiems padėti", - prisiminė Michalas Zylberbergas. Kai kurie Varšuvos sukilimo kovotojai buvo 1943 m. geto sukilimo veteranai. Dauguma šių žydų prisijungė prie Armijos Krajovos; kiti surado Armiją Liudovą ar net antisemitines Nacionalines ginkluotąsias pajėgas. Kai kurie žydai (ar žydų kilmės lenkai) jau buvo įstoję į Armiją Krajovą arba Armiją Liudovą. Galima beveik tikrai teigti, kad Varšuvos sukilime 1944 m. rugpjūtį kovojo daugiau žydų negu Varšuvos geto sukilime 1943 m. balandį[50].

Nors Armija Krajova neįstengė užimti svarbių vokiečių pozicijų Varšuvoje, rugpjūčio pradžioje jos kariai vis dėlto iškovojo vieną pergalę. Karininkai rinko savanorius pavojingam gerai įtvirtintų pozicijų puolimui. Rugpjūčio 5 d. Armijos Krajovos kariai įžengė į geto griuvėsius, puolė Varšuvos koncentracijos stovyklą, įveikė devyniasdešimt ją saugančių esesininkų ir išlaisvino likusius 348 kalinius, kurių dauguma buvo užsienio žydai. Vienas iš šioje operacijoje dalyvavusių Armijos Krajovos karių buvo Stanisławas Aronsonas, kuris pats iš geto buvo deportuotas į Treblinką. Kitam kariui įsiminė vienas žydas, kuris pasitiko juos su ašaromis ant skruostų; dar kitas operacijos dalyvis prisiminė, kaip vienas žydas maldavo duoti jam ginklą ir uniformą, kad galėtų kautis. Daugelis išlaisvintų žydų prisijungė prie Armijos Krajovos ir su dryžuotomis stovyklos uniformomis bei mediniais batais stojo į kovą, „visiškai nepaisydami, ar jie žus, ar išgyvens", prisiminė vienas Armijos Krajovos karys[51].

Dabar Himmleris, kaip ir per Varšuvos geto sukilimą, vėl pamatė galimybę pademonstruoti savo galią ir laimėti simbolinę pergalę. Kitaip negu tikėjosi

lenkai, Raudonoji armija sparčiai į priekį nebežengė. Vermachtui atkakliai laikant pozicijas prie Vyslos upės, visai šalia Varšuvos centro, sukilimo malšinimas tapo SS ir vokiečių policijos reikalu. Tai buvo Himmlerio institucijos, todėl jis norėjo padaryti tai savo sukilimu ir dar kartą parodyti Hitleriui, kad jis - negailestingas padėties viešpats[52].

Tačiau priešingai negu per sukilimą gete, šiai kampanijai vykdyti prireikė pastiprinimo. Vokiečiams pasitraukus iš Baltarusijos, buvo laisvų patyrusių kovos su partizanais būrių. Erichas von Bach-Zelewski, vokiečių kovos su partizanais dalinių vadas ir partizaninio karo Baltarusijoje veteranas, buvo paskirtas vyriausiuoju vokiečių pajėgų Varšuvoje vadu. Buvo iškviesti kiti partizaninio karo Baltarusijoje veteranai. Iš šiaurrytinės Lenkijos buvo atsiųsta Dirlewangerio SS komanda, o iš Lenkijos pietvakarių - Kaminskio dalinys. Juos pastiprino policininkų būrys iš Poznanės ir keletas šimtų užsienio kovotojų, daugiausia azerbaidžaniečių, dezertyravusių iš Raudonosios armijos. Maždaug pusė šių žmonių, kurie kovėsi Varšuvoje vilkėdami vokiškas uniformas, nemokėjo vokiškai. Dėl to jų vykdyta akcija netapo mažiau kruvina, tačiau ji tapo sudėtingesnė, net patiems vokiečiams[53].

Kaminskiui ir jo rusams Himmleris asmeniškai suteikė leidimą plėšikauti, ir jie džiugiai vykdė šią užduoties dalį. 1944 m. rugpjūčio 4 d. jie įžengė į Ochotą, pietvakarinį Varšuvos rajoną. Per kitas dešimt dienų jie daugiausia vogė, bet atrado laiko ir nužudyti keletą tūkstančių lenkų civilių. Kaip prisiminė vienas iš Kaminskio karininkų, „masinės civilių žudynės nieko nesiaiškinant buvo kasdienis reiškinys“. Jo kariai taip pat pagarsėjo sistemingais prievartavimais. Jie sudegino Marie Curie institutą ir nužudė visus pastate buvusius žmones, bet prieš tai išprievartavo visas iki vienos slauges. „Jie prievartavo vienuoles, plėšikavo ir grobė viską, ką tik galėjo“, - taip vienas žmogus apibūdino Ochotos kampaniją. Vokiečių vadai pasiskundė, kad Kaminskiui ir jo daliniui rūpi tik „plėšikauti, gerti ir prievartauti moteris“. Bachas įsakė Kaminskį sulaikyti ir sušaudyti: ne už žudynes ir seksualinę prievartą, o už įprotį vogti sau, o ne Reicho iždui[54].

Specialioji Dirlewangerio SS komanda elgėsi dar žiauriau. Jos sudėtis dabar buvo margas kratinys iš nusikaltėlių, užsieniečių ir esesininkų, paleistų iš bausmės stovyklų. Dirlewangeris pats buvo nedrausmingas; net Himmleriui teko du kartus jam pakartoti įsakymą vykti į Varšuvą. Būrio kovotojų at-

mintyje dar nebuvo išblėsę prisiminimai apie kampaniją Baltarusijoje, kurios kaimuose ir miesteliuose jie nužudė tūkstančius civilių. Dabar jie vėl žudė civilius, šį kartą dideliame mieste. Liūdniausiai Baltarusijoje pagarsėjęs ***Waffen-SS*** būrys dabar tapo liūdniausiai pagarsėjusiu ***Waffen-SS*** būriu Lenkijoje. Dirlewangerio būrys sudarė didžiąją dalį kovinių pajėgų, kurioms vadovavo Heinzas Reinefarthas, SS ir policijos vadas Vartegau, didžiausioje prie Vokietijos prijungtoje okupuotos Lenkijos apygardoje[55].

Reinefarthas iš Himmlerio gavo ypatingą trilypį įsakymą: visi lenkų kovotojai turi būti sušaudyti, visi kovoje nedalyvavę lenkai, įskaitant moteris ir vaikus, taip pat turi būti sušaudyti, o pats miestas turi būti sulygintas su žeme. 1944 m. rugpjūčio 5-ąją ir 6-ąją policijos būriai ir specialioji SS Dirlewangerio komanda paraidžiui įvykdė šiuos įsakymus ir vien per šias dvi dienas sušaudė apytiksliai keturiasdešimt tūkstančių civilių. Jie turėjo karinę užduotį: pereiti per miesto vidurio vakaruose įsikūrusį Volos rajoną ir išlaisvinti vokiečių būstinę Sakso parke. Jie pašalino Armijos Krajovos barikadas Volos gatvėje varydami prieš save lenkus ir versdami juos jas nurinkti, prisidengdami moterimis ir vaikais kaip gyvais skydais, kai kurias moteris prievartaudami. Žengdami vakarų kryptimi jie, naudodami benziną ir rankines granatas, degino ir griovė visus pastatus. Volos gatvė ėjo į pietus nuo vietovės, kur anksčiau buvo getas, ir net siekė piečiausius jos pakraščius, taigi jų griaunamasis žygis pavertė aplinkinius rajonus griuvėsiais[56].

Dirlewangerio brigados vyrai sudegino tris ligonines kartu su pacientais. Vienoje ligoninėje sužeisti vokiečiai, kuriuos gydė lenkų gydytojai ir slaugytojos, prašė nedaryti lenkams nieko bloga. Jų prašymas nebuvo išklausytas. Dirlewangerio brigados vyrai nužudė sužeistus lenkus. Tą vakarą jie išsivedė slaugytojas į savo stovyklą; čia kiekvieną naktį karininkai atsivesdavo išsirinktas moteris, išplakdavo jas, o paskui išprievartaudavo ir nužudydavo - tai buvo tapę tradicija. Šis vakaras buvo neįprastas net pagal tuos standartus. Skambant fleitų melodijai vyrai pastatė kartuves, o paskui pakorė gydytojus ir nuogas slaugytojas[57].

Kai namai Voloje buvo sudeginti, žmonės ieškojo prieglobsčio gamyklose, tad jos tapo patogiomis žudymo vietomis vokiečių SS ir policijos būriams. Vienoje gamykloje buvo sušaudyta du tūkstančiai žmonių, kitoje - penki tūkstančiai. Wanda Lurie, viena iš nedaugelio išgyvenusiųjų per masinį sušaudymą

Urso gamykloje, laukėsi. „Aš vilkausi iš paskos, ėjau paskutinė, vis atsilikdama, vildamasi, kad jie nežudys nėščios moters. Tačiau su paskutine grupe jie paėmė ir mane. Pamačiau apytiksliai metro aukščio kūnų krūvą. “ Ji neteko savo vaikų. „Pirma salvė kliudė mano vyresnįjį sūnų, antroji - mane, o trečioji - mano jaunesniuosius vaikus.“ Ji krito sužeista, bet vėliau įstengė išsiropšti iš po kūnų krūvos. Paskui pagimdė sveiką kūdikį. Rugpjūčio 6-ąją masinės žudynės aprimo, turbūt todėl, kad trūko kulkų ir jos buvo būtinos kitur[58].

Žudynės Voloje neturėjo nieko bendra su kova. Per jas vokiečiai neteko šešių saviškių, nukovė apytiksliai dvidešimt Armijos Krajovos kareivių, o civilių nužudė bent trisdešimt tūkstančių. Civilių ir kariškių mirčių santykis buvo daugiau kaip tūkstantis su vienu, net skaičiuojant abiejų kariškių pusių nuostolius. Rugpjūčio 13-ąją Bachas atšaukė Himmlerio įsakymą žudyti ir sustabdė didelio masto civilių sušaudymus. Dar daug lenkų buvo nužudyta, tačiau daugiau ar mažiau neplanuotais būdais. Užimdami senamiestį vokiečiai artilerijos ugnimi ir liepsnosvaidžiais apšaudė lauko ligonines ir taip nužudė septynis tūkstančius sužeistųjų. Kol sukilimas baigėsi, senamiestyje buvo nužudyta apytiksliai trisdešimt tūkstančių civilių[59].

Volos rajone, kur vyko žiauriausios žudynės, reikėjo surasti ir pašalinti kūnus. Vokiečiai surinko grupę lenkų vergų darbininkų, kuriuos jie vadino Kremavimo komanda. Nuo 1944 m. rugpjūčio 8-osios iki 23-iosios šitie žmonės buvo verčiami Volos rajono griuvėsiuose ieškoti pūvančių kūnų, ištraukti juos ir deginti ant laužų. Voloje aplink juos visur styrojo geto liekanos. Darbininkai ėjo per Volą Elektoralnos ir Chlodnos gatvėmis, iš rytų į vakarus, priešinga kryptimi negu vokiečių policija ir Dirlewangerio brigada. Pirmuosius penkis laužus jie sukrovė visai prie pat rytinio geto pakraščio, kitus trylika - prie vakarinės jo pusės. Lenkų vergai darbininkai (vienas iš kurių buvo žydas) degino kūnus, o jų sargybiniai esesininkai tuo metu lošė kortomis ir juokėsi[60].

Varšuvos sukilimas nenugalėjo vokiečių, o Sovietų Sąjungą jis tik šiek tiek trumpam suerzino. Raudonąją armiją buvo sustabdęs nelauktai stiprus vokiečių pasipriešinimas prie pat Varšuvos. Vokiečiai gynė paskutines pozicijas Lenkijoje: vermachtas - prie Vyslos, o SS ir policija - Varšuvoje. Nors kai kurie lenkai puoselėjo viltį, kad po pasikėsinimo nužudyti Hitlerį nacių rėži-

mas sugrius, taip neatsitiko. Užuot atsisakę kovos, vokiečiai sustiprino Rytų frontą. Operacija „Bagrationas" sutriuškino armijų grupę „Centras", bet ne patį vermachtą. Ji atvedė Vasilijų Grosmaną į tą vietą, kur buvo nužudyti Varšuvos žydai, bet ne į pačią Varšuvą. O Raudonosios armijos Ukrainos frontas vykdė stambias operacijas kitose vietovėse, pietryčiuose. Stalinui visai nebuvo būtina užimti Varšuvos būtent tik tada, 1944 m. rugpjūtį.

Stalinistams buvo naudinga *skatinti* sukilimą, o paskui nepadėti jam. Iki pat paskutinės akimirkos sovietų propaganda ragino Varšuvos gyventojus sukilti ir žadėjo pagalbą. Varšuviečiai sukilo, bet pagalbos nesulaukė. Nors nėra pagrindo manyti, kad Stalinas sąmoningai sustabdė karo veiksmus prie Varšuvos, tačiau stabtelėjimas prie Vyslos atitiko Stalino politinius tikslus. Sovietų požiūriu, sukilimas Varšuvoje buvo pageidautinas, nes per jį žuvo vokiečiai, - ir lenkai, kurie norėjo rizikuoti savo gyvybėmis dėl nepriklausomybės. Jis norėjo, kad vokiečiai atliktų naudingą darbą - sunaikintų lenkų inteligentijos likučius ir Armijos Krajovos karius, o šios grupės persiklojo. Kai tik Armijos Krajovos kariai ėmėsi ginklų, Stalinas pavadino juos avantiūristais ir nusikaltėliais. Vėliau, kai Sovietų Sąjunga ėmė kontroliuoti Lenkiją, už pasipriešinimą Hitleriui imta traukti žmones baudžiamojon atsakomybėn kaip už nusikaltimą, argumentuojant, kad ginkluotais veiksmais, nekontroliuojamais komunistų, jie kenkė komunizmui, vieninteliam teisėtam režimui Lenkijoje.

Britai ir amerikiečiai beveik negalėjo suteikti rimtesnės pagalbos lenkams Varšuvoje. Winstonas Churchillis, kurio asmeninis atkaklumas buvo svarbus karo elementas, nedaug ką galėjo padaryti, tik raginti Britanijos sąjungininkę Lenkiją ieškoti kompromisų su Sovietų Sąjunga. 1944 m. vasarą Churchillis patarė Lenkijos premjerui Stanisławui Mikolajczykui apsilankyti Maskvoje ir siekti kokio nors susitarimo, kuris leistų atkurti Sovietų Sąjungos ir Lenkijos diplomatinius santykius. Kai Mikołajczykas 1944 m. liepos pabaigoje atvyko į Maskvą, Didžiosios Britanijos ambasadorius jam patarė nusileisti visais klausimais: atsisakyti rytinės šalies pusės ir priimti sovietų versiją apie Katynės žudynes (kad už jas atsakinga Vokietija, o ne Sovietų Sąjunga). Mikołajczykas žinojo, kad Rooseveltas taip pat vengia abejoti sovietų pranešimais apie Katynę. Varšuvos sukilimo pradžia užklupo Mikołajczyką Maskvoje. Atsidūręs tokioje netikėtoje padėtyje, Mikołajczykas buvo priverstas prašyti Stalino pagalbos, o šis atsisakė ją suteikti. Churchillis tada irgi prašė Stalino padėti

lenkams. Rugpjūčio 16-ąją Stalinas atmetė jo prašymą ir pareiškė, kad jis nė nemanąs remti „kvailos avantiūros“[61].

Prieš penkerius metus Didžioji Britanija įstojo į karą dėl Lenkijos nepriklausomybės, o dabar negalėjo apginti jos nuo savo sąjungininkės Sovietų Sąjungos. Britų spauda dažnai remdavo stalinistų liniją, vaizduodama lenkus kaip avantiūristus ir aikštingus žmones, o ne kaip Britanijos sąjungininkus, siekiančius atsiimti savo sostinę. Ir George'as Orwellas, ir Arthuras Koestleris protestavo: Orwellas pasakė, kad britai pasielgė „nesąžiningai ir bailiai“, kratydamiesi Sąjungininkų pareigos padėti sukilimui, o Koestleris pavadino Stalino neveiklumą „viena iš didžiausių karo niekšybių“[62].

Amerikiečiams sekėsi ne geriau. Jei amerikiečių lėktuvai būtų galėję pasipildyti degalų atsargas Sovietų Sąjungos teritorijoje, jie būtų galėję rengti skrydžius iš Italijos į Lenkiją, bombarduoti vokiečių pozicijas ir aprūpinti lenkus ginklais bei šaudmenimis. 1944 m. rugpjūčio 16-ąją, tą pačią dieną, kai Stalinas atmetė Churchillio prašymą, Amerikos diplomatai įtraukė taikinius Lenkijoje į operaciją „Pakvaišėlis“, per kurią vykdė bombardavimo kampaniją Rytų ir Pietryčių Europoje. Stalinas atsisakė suteikti leidimą savo sąjungininkams amerikiečiams pasipildyti degalų tokioms misijoms vykdyti. Jaunesnysis Amerikos diplomatas George'as Kennanas matė, kokia logika jis vadovavosi: atsisakymas buvo „su piktdžiuga mestas iššūkis“. Stalinas iš esmės pasakė amerikiečiams sieksiantis užvaldyti Lenkiją ir norintis, kad lenkų kovotojai žūtų, o sukilimas pralaimėtų. Praėjus mėnesiui, kai sukilimas iš esmės buvo numalšintas, Stalinas parodė savo stiprybę ir intelektą, imdamasis priemonių, kad istoriškai jo pozicija Varšuvos sukilimo atžvilgiu neatrodytų vienareikšmiškai priešiška. Rugsėjo viduryje, kai tai visiškai nebegalėjo paveikti įvykių Varšuvoje, jis pagaliau leido amerikiečių bombonešių skrydžius ir pats surengė kelis tokius reidus[63].

Tuo metu Armija Krajova kontroliavo tokią mažą Varšuvos dalį, kad jai skirti ginklai ir šaudmenys krito į vokiečių valdomą teritoriją. Lenkijos kariai traukėsi į kelis pasipriešinimo židinius. Paskui, kaip anksčiau žydų kovotojai, jie bandė pabėgti per kanalizacijos vamzdžius. Vokiečiai, pamokyti 1943 m. patirties, buvo tam pasiruošę ir juos sudegino arba uždusino dujomis.

1944 m. spalio pradžioje Himmleris pasakė Pauliui Geibeliui, SS ir policijos viršininkui Varšuvoje, kad didžiausias Hitlerio noras yra sunaikinti miestą. Neturi likti akmens ant akmens. To paties norėjo ir pats Himmleris. Karas buvo akivaizdžiai pralaimėtas: britai išlaisvino Antverpeną, amerikiečiai artėjo prie Reino, o Sovietų Sąjunga netrukus apgulė Budapeštą. Bet Himmleris pamatė galimybę įvykdyti vieną iš savo paties karo tikslų - sugriauti slavų ir žydų miestus, kaip buvo numatyta generaliniame plane „Rytai".

Himmleris įsakė, matyt, spalio 9-ąją ir 12-ąją, kad visas Varšuvos miestas turi būti sunaikintas - visi iki vieno pastatai, visi iki vieno kvartalai. Tuo metu didžiuliai miesto plotai jau buvo virtę griuvėsiais: getas, gretimas Volos rajonas ir pastatai, į kuriuos vokiečių bombos pataikė 1939 m. rugsėjį ir 1944 m. rugpjūtį, kai vokiečių lėktuvai bombardavo Varšuvą iš jos pačios oro uosto. Bet didžioji miesto dalis vis dar buvo išlikusi, ir daugelis jo gyventojų vis dar gyveno mieste. Dabar vokiečiai evakavo išlikusiuosius į laikinąją stovyklą Pruškuve, iš kur apytiksliai šešiasdešimt tūkstančių žmonių nusiuntė į koncentracijos stovyklas, o dar apie devyniasdešimt tūkstančių - dirbti priverstinių darbų Reiche. Vokiečių inžinieriai, aprūpinti dinamitu bei liepsnosvaidžiais ir turintys geto griovimo patirties, sudegino įmones, mokyklas ir namus[64].

Himmlerio sprendimas sunaikinti Varšuvą atitiko tam tikrą nacistinę Rytų viziją, bet neatitiko vokiečių karinių interesų Antrajame pasauliniame kare. Erichas von dem Bach-Zelewski net rodė norįs pasitelkti Armiją Krajovą kaip būsimą sąjungininkę galutinėje kovoje su sovietais; rugpjūčio vidury jis atšaukė Himmlerio įsakymą žudyti neturėdamas (atrodo) tam atitinkamų įgaliojimų, o paskui, rugsėjo pabaigoje, sutiko derėtis su Armijos Krajovos vadovybe kaip su nugalėtu priešininku. Pagal 1944 m. spalio 2 d. pasidavimo sąlygas, Armijos Krajovos karininkai ir kareiviai, ir vyrai, ir moterys, turėjo gauti tarptautiniais įstatymais numatytas karo belaisvių teises. Dėl tų pačių priežasčių Bachas buvo prieš Himmlerio peršamą bausmę už sukilimą - visišką miesto sunaikinimą.

Labai mažai tikėtina, kad Bachas būtų radęs daug sąjungininkų Varšuvoje, dėl tos pačios priežasties, dėl kurios jis nerado daug sąjungininkų Baltarusijoje: Dirlewangerio vyrų ir kitų vokiečių kovos su partizanais dalinių veiksmai buvo pernelyg kruvini, kad būtų galima juos pamiršti. Vokiečių reakcija buvo tokia destruktyvi, kad Lenkijos kovotojai neturėjo jokio pasirinkimo, tik laukti sovietų išlaisvinimo. Kaip vienas Armijos Krajovos karys pasakė savo

eilėraštyje: „Mes laukiame tavęs, raudonasis mare, kad išvaduotum mus nuo juodosios mirties." Kaip ir Bachas, vermachtas irgi buvo prieš Himmlerio politiką. Vokiečių kariai laikė Raudonąją armiją prie Vyslos upės ir tikėjosi panaudoti Varšuvą kaip tvirtovę ar bent jau jos pastatus kaip slėptuves. Niekas nepadėjo. Bachas buvo perkeltas; į kariuomenės nuomonę nebuvo atsižvelgta; Himmleris pasiekė, ko norėjo, ir europietiška sostinė buvo sugriauta. Dieną prieš įžengiant Sovietų Sąjungos kariuomenei, vokiečiai padegė paskutinę biblioteką[65].

Miestas buvo sunaikintas fiziškai ir neteko apytiksliai pusės savo gyventojų - jokios kitos Europos sostinės nebuvo ištikęs toks likimas. Per Varšuvos sukilimą vien 1944 m. rugpjūtį ir rugsėjį vokiečiai nužudė apie 150 000 lenkų, nedalyvavusių sukilime. Maždaug tiek pat ne žydų lenkų iš Varšuvos jau buvo nužudyta koncentracijos stovyklose, egzekucijų vietose gete, per vokiečių bombardavimus ar kovose. Varšuvos žydų žuvo daugiau vertinant ir absoliučiais skaičiais, ir proporciškai. Vertinant proporciškai, žuvo daugiau kaip devyniasdešimt procentų Varšuvos žydų, o ne žydų Varšuvos gyventojų - apytiksliai trisdešimt procentų. Tik tolimesnių rytinių miestų, tokių kaip Minskas ar Leningradas, likimą galima palyginti su Varšuvos likimu. Mieste, kuriame prieš karą gyveno apie 1,3 milijono žmonių, iš viso žuvo maždaug pusė gyventojų[66].

Skirtis tarp lenkų ir žydų kai kurioms aukoms buvo dirbtinė. Ludwiką Landau, pavyzdžiui, vokiečiai galėjo nužudyti už tai, kad jis buvo Armijos Krajovos karininkas ir įtaigus nepriklausomos Lenkijos propagandininkas. Tačiau atsitiko taip, kad jis buvo nužudytas kaip žydas. Kai kurių žydų ir lenkų likimai neatsiejamai persipynė. Žydų istorikas Emanuelis Ringelblumas slapta įkūrė gete archyvą, kuris ateityje leido atkurti karo laikų Varšuvos žydų istoriją. Numalšinus Geto sukilimą jis buvo išvežtas į koncentracijos stovyklą, bet paskui išsigelbėjo padedamas vieno Armijos Krajovos karininko. Jį priglaudė Varšuvos lenkai, tačiau vienas lenkas įskundė vokiečiams. Tada ir jis, ir lenkai, kurie suteikė jam prieglobstį, buvo sušaudyti Varšuvos geto griuvėsiuose. Armija Krajova susekė ir nužudė juos išdavusį lenką[67].

Vis dėlto, kai sukilimas buvo numalšintas ir vokiečių valdžia pakeitė lenkus, žydų padėtis vėl pasikeitė. Vokiečiams sugriovus miestą, jie tiesiogine to žodžio prasme neturėjo vietos pasislėpti. Jie kaip įmanydami stengėsi ištirpti ištremtų civilių kolonose, o kartais - rasti sovietų pajėgas ir prisijungti prie jų.

Prieš Varšuvos sukilimą vis dar buvo maždaug šešiolika tūkstančių žydų, besislapstančių pas lenkus už buvusio geto sienų. Po sukilimo jų liko maždaug dvylika tūkstančių[68].

Vokiečiai laimėjo antrąjį mūšį už Varšuvą, bet politinė pergalė atiteko sovietams. Vokiečiai pritaikė tą pačią taktiką kaip ir Baltarusijoje, vykdydami tos pačios vadovybės grandinės - Himmlerio-Bacho-Dirlewangerio - įsakymus. Šį kartą antipartizaninė taktika suveikė: ne todėl, kad Armijos Krajovos patriotai buvo ne tokie ryžtingi kaip baltarusių partizanai, bet todėl, kad jie buvo labiau izoliuoti. Sovietų Sąjunga palaikė partizanus komunistus, kuriuos galėjo kontroliuoti, ir buvo nusiteikusi prieš kovotojus ne komunistus, kurių ji negalėjo kontroliuoti. Lenkų kariai kovojo su vokiečiais, bet taip pat ir už savo laisvę. Tai nulėmė jų likimą. Stalinas noriai rėmė daug mažesnę Armiją Liudovą, komunistines pajėgas, kurios taip pat kovojo sukilime. Jeigu sukilimui būtų vadovavusi Armija Liudova, o ne Armija Krajova, galbūt jo požiūris būtų buvęs visai kitoks.

Tačiau tai būtų buvusi visiškai kitokia Lenkija. Armiją Liudovą palaikė šiokia tokia dalis visuomenės, tačiau kur kas mažesnė negu Armiją Krajovą. Per karą Lenkijoje, kaip ir visoje okupuotoje Europoje, politika pasislinko į kairę. Tačiau komunizmas nebuvo populiarus. Lenkai patys per karą rytinėje šalies pusėje patyrė sovietų komunizmą. Suvereni Lenkija jokiu būdu nebūtų tapusi komunistinė. Varšuvos sukilimas pareikalavo daugelio šviesiausių ir drąsiausių kartos atstovų gyvybių, ir tai smarkiai apsunkino tolesnį pasipriešinimą. Tačiau Varšuvos sukilimas, kaip ir tikėjosi kai kurie įžvalgesni (ir šaltakraujiškesni) vadai, atkreipė amerikiečių ir britų dėmesį į Stalino negailestingumą. Amerikos diplomatas George'as Kennanas buvo teisus: Stalino ciniškas elgesys su Armija Krajova buvo antausis sąjungininkėms Britanijai ir Amerikai. Šiuo požiūriu Varšuvos sukilimas buvo priešpriešos, kuri prasidėjo, kai baigėsi Antrasis pasaulinis karas, pradžia.

Tuo metu, kai Raudonoji armija nuo 1944 m. rugpjūčio pradžios iki 1945 m. sausio vidurio trypčiojo visai prie pat rytinės Vyslos pakrantės, vokiečiai žudė žydus vakarinėje jos pusėje. Per tuos penkis mėnesius Raudonoji armija

buvo mažiau kaip už šimto kilometrų nuo Lodzės, didžiausios likusių žydų sutelkties vietos okupuotoje Lenkijoje, ir mažiau kaip už šimto kilometrų nuo Aušvico, kur vis dar buvo nuodijami dujomis Lenkijos ir Europos žydai. Sustojusi prie Vyslos, Raudonoji armija pasmerkė ne tik lenkų kovotojus ir civilius Varšuvos žydus, bet ir Lodzės žydus. Jų skaičius buvo labai sumažėjęs dėl deportacijų į Chelmną, vykdytų nuo 1941 m. gruodžio iki 1942 m. rugsėjo. Bet 1943 ir 1944 m. žydų skaičius buvo palyginti stabilus: liko apytiksliai devyniasdešimt tūkstančių žydų darbininkų ir jų šeimos. Vokiečių civiliniai valdžios organai, kurie kartais teikdavo pirmenybę mirčiai per darbą, čia valdė ilgiau negu kitose vietovėse. Lodzės žydai gamino ginklus, taigi vermachtas taip pat norėjo, kad jie liktų gyvi.

Didžioji dalis likusių Lodzės žydų mirė laikotarpiu nuo operacijos „Bagrationas" pradžios iki sovietų pajėgų persikėlimo per Vyslą. Dieną po operacijos „Bagrationas" pradžios, 1944 m. birželio 23-iąją, Lodzės civiliniai valdžios organai nusileido Himmleriui ir SS ir leido likviduoti Lodzės getą. Trumpam nuodijimo dujomis infrastruktūra Chelmne buvo vėl atidaryta, ir nuo birželio 23-iosios iki liepos 14-osios ten buvo uždusinti apytiksliai 7196 žydai iš Lodzės. Tada Chełmno infrastruktūra buvo uždaryta galutinai. O Lodzės žydai tuo metu žinojo, kad Raudonoji armija jau šalia. Jie manė, kad jeigu tik pavyktų pasilikti gete dar kelias dienas ar savaites, jie išgyventų. Rugpjūčio 1-ąją, dieną, kai prasidėjo Varšuvos sukilimas, Lodzės Judenratas buvo informuotas, kad visi žydai bus „evakuoti". Vokietis miesto meras net bandė įtikinti žydus, kad jie turi paskubėti sulipti į traukinius, kol dar neatėjo Raudonoji armija, nes sovietų kareiviai keršysią žmonėms, kurie per karą gamino ginklus vokiečiams. Kol šėlo Varšuvos sukilimas, o Raudonoji armija delsė, 1944 m. rugpjūtį apytiksliai šešiasdešimt septyni tūkstančiai Lodzės žydų buvo išvežti į Aušvicą. Dauguma jų tik atvykę buvo nunuodyti dujomis[69].

Kai pagaliau persikėlė per Vyslą ir 1945 m. sausio 17-ąją įžengė į Varšuvos griuvėsius, sovietų kareiviai rado labai nedaug sveikų pastatų. Tačiau Varšuvos koncentracijos stovykla vis dar stovėjo. Sovietų NKVD perėmė jos pastatus ir panaudojo juos pažįstamais tikslais. Kaip ir vokiečiai 1944 m., 1945 m. sovietai ten tardė ir šaudė Armijos Krajovos karius[70].

1945 m. sausio 19-ąją, praėjus dviem dienoms po įžengimo į Varšuvą, sovietų kareiviai buvo jau Lodzėje. Sausio 27-ąją jie pasiekė Aušvicą. Praėjus trims mėnesiams iš ten jie pasiekė Berlyną. Raudonajai armijai žengiant į priekį, SS stovyklų sargybiniai varė žydus iš Aušvico į priverčiamojo darbo stovyklas Vokietijoje. Per šiuos greitus ir brutalius perkėlimus pėsčiomis gyvybių neteko dar tūkstančiai žydų. Šie perkėlimai, po kurių išgyvenę žydai atsidūrė pačioje Vokietijoje, buvo paskutinis nacių žiaurumas. 1945 m. balandžio 20-ąją, Hitlerio gimimo dieną, Raudonosios armijos Baltarusijos fronto artilerija pradėjo bombarduoti Berlyną; gegužės pradžioje Vokietijos sostinėje jis pasitiko Ukrainos frontą. Berlynas krito, ir karas buvo baigtas. Hitleris įsakė pavaldiniams taikyti išdegintos žemės politiką pačioje Vokietijoje, bet šie jam nepakluso. Nors daug jaunų vokiečių gyvybių buvo beprasmiškai paaukotos ginant Berlyną, Hitleris nebegalėjo tęsti masinių žudynių politikos[71].

Per šiuos paskutinius kelis karo mėnesius, nuo 1945 m. sausio iki gegužės, mirė labai daug vokiečių koncentracijos stovyklų įnamių. Vokiečių stovyklose šiuo laikotarpiu iš bado ir dėl blogų sąlygų mirė maždaug šimtas tūkstančių žmonių. Amerikos ir Britanijos kareiviai, kurie išlaisvino mirštančius stovyklų Vokietijoje įnamius, manė atradę nacizmo siaubus. Atrodė, kad Bergen Belseno ir Buchenvaldo lavonų bei griaučių vaizdai, kuriuos užfiksavo jų fotografai ir operatoriai, perteikė žiauriausius Hitlerio nusikaltimus. Kaip žinojo Varšuvos žydai ir lenkai, taip pat Vasilijus Grosmanas ir Raudonosios armijos kareiviai, tai buvo toli nuo tiesos. Baisiausių nusikaltimų pėdsakai slypėjo Varšuvos griuvėsiuose ir Treblinkos laukuose, Baltarusijos pelkėse ir Babij Jaro duobėse.

Visas tas vietas, visas kruvinas žemes išlaisvino Raudonoji armija. Visos mirties vietos ir negyvi miestai liko už geležinės uždangos, Europoje, kurią Stalinas, vos tik išlaisvinęs nuo Hitlerio, pasiglemžė sau.

Grosmanas parašė savo straipsnį apie Treblinką tuo metu, kai sovietų kariuomenė buvo sustojusi prie Vyslos ir stebėjo, kaip vokiečiai, malšindami Varšuvos sukilimą, triuškina Armiją Krajovą. Varšuvos pelenai buvo dar neataušę, kai prasidėjo Šaltasis karas.

10 SKYRIUS

ETNINIAI VALYMAI

Tuo metu, kai 1945 m. sausį Raudonoji armija pasiekė tai, kas liko iš Varšuvos, Stalinas jau žinojo, kokią Lenkiją jis nori sukurti. Jis žinojo, kur tiesis jos sienos, kas bus priverstas tarp jų gyventi, o kas - išvykti. Lenkija turėjo tapti komunistine valstybe ir etniškai vienalyte šalimi. Nors Stalinas nevykdė masinių žudynių politikos Rytų Europos imperijoje, kurią buvo numatęs sukurti, Lenkiją jis norėjo padaryti etninio grynumo zonos centru. Vokietija turėjo būti vokiečių, Lenkija lenkų, o vakarinė Sovietų Ukrainos dalis - ukrainiečių. Jis tikėjosi, kad Lenkijos komunistai, įskaitant tuos, kurie patys atstovavo tautinėms mažumoms, išvalys savo šalį nuo tautinių mažumų. Stalinas buvo atgaivinęs lenkų komunistų partiją, pasirinkęs jos lyderius ir nusiuntęs juos į Lenkiją. Jis žinojo, kad jo sumanymą perkelti daug vokiečių parems ne tik lenkai, bet ir amerikiečiai bei britai. Paties Hitlerio per karą vykdyta vokiečių perkėlimo politika piršo mirtį, kaip su jais gali būti elgiamasi po karo. Kadangi per karą vyko vokiečių kolonizacija, tam tikro masto prievartinis jų perkėlimas atrodė neišvengiamas. Liko tik klausimas, kiek vokiečių ir iš kurių teritorijų bus perkelta. Stalino sąjungininkai amerikiečiai ir britai neturėjo aiškios nuomonės šiuo klausimu, o jis žinojo tikslų atsakymą[1].

Jaltos konferencijoje 1945 m. vasarį Stalinas supažindino su savo planais Britanijos ir Amerikos vadovus, neabejodamas, kad pasipriešinimo nesusilauks. Rooseveltas ir Churchillis neprieštaravo, kad Stalinas vėl pasiimtų žemes, kurias jis buvo gavęs iš Hitlerio: pusę Lenkijos, Baltijos šalis ir šiaurrytinę Rumuniją. Už šią netektį Stalinas ketino atlyginti Lenkijai, savo komunistinei Lenkijai, Vokietijos žemėmis. Lenkija turėjo būti išplėsta į vakarus ir užimti Vokietijos teritoriją iki Oderio ir Luzatijos Neisės upės užbrėžtos linijos. Žemėse, kurias Stalinas numatė padaryti lenkiškomis, gyveno ne mažiau kaip dešimt milijonų vokiečių. Kaip juos išvaryti ar neleisti jiems sugrįžti, turėjo

sugalvoti Lenkijos vyriausybė, kurioje vyravo komunistai. Ji turėjo pasinaudoti daugelio lenkų noru atsikratyti vokiečių ir, pasiekusi etninio grynumo tikslą, kuris įtakingiausiems Lenkijos politikams artėjant karo pabaigai atrodė savaime suprantamas, pelnyti pasitikėjimą. Paskirstydami lenkams vokiečių paliktas žemes ir primindami jiems, kad tik Raudonoji armija gali neleisti vokiečiams sugrįžti ir pareikalauti grąžinti anksčiau jiems priklausiusią nuosavybę, komunistai turėjo įgyti jų palaikymą[2].

Lenkijos komunistai sutiko su tokiomis sienomis ir žinojo turį išvaryti vokiečius. „Turime išspirti juos lauk, - 1945 m. gegužę pasakė Władysławas Gomułka, Lenkijos partijos generalinis sekretorius, - nes visos šalys remiasi tautiškumo, o ne daugiatautiškumo principais." Vien tik pastumti Lenkijos sienas į vakarus nebūtų užtekę, kad Lenkija taptų „tautine" valstybe: sienų perkėlimas būtų tik pakeitęs dideles ukrainiečių ir baltarusių mažumas labai didele vokiečių mažuma. Lenkijai reikėjo perkelti milijonus vokiečių, kad ji taptų „tautine" ta prasme, kurią turėjo omeny Gomułka. Maždaug 1,5 milijono vokiečių buvo administratoriai ir kolonistai, kurie atvyko į Lenkiją per Hitlerio pradėtą karą ir apsigyveno deportuotų (ar nužudytų) lenkų arba nužudytų žydų namuose bei butuose. Buvo ir daugiau kaip pusė milijono vokiečių, kurie gimė Lenkijoje ir gyveno prieškario Lenkijos teritorijoje. Likusiems apytiksliai aštuoniems milijonams vokiečių buvo lemta prarasti savo namus žemėse, kurios įėjo į Vokietijos sudėtį net prieš Hitlerio ekspansiją ir kuriose daugelį šimtmečių gyveno daugiausia vokiečiai[3].

Kurdamas savąją Lenkiją, Stalinas apvertė Hitlerio generalinį planą „Rytai" aukštyn kojomis. Vokietija, užuot išsiplėtusi į rytus ir sukūrusi didžiulę sausumos imperiją, turėjo atsitraukti vakarų link. Sovietų Sąjunga, Amerika ir Britanija pasidalijo Vokietiją okupacinėmis zonomis ir nebuvo visiškai aišku, koks politinis likimas jos laukia artimiausioje ateityje. Akivaizdu buvo tik tai, kad Vokietija bus vokiečių valstybė - bet ne tokia, kokią įsivaizdavo Hitleris. Ji turėjo būti kompaktiška teritorija Europos viduryje, be Austrijos, be Sudetų, atimtų iš Čekoslovakijos, Rytų Europoje gyvenusių vokiečių prieglobsčio vieta, o ne jų kolonijonės ekspansijos bazė. Vokiečiai turėjo tapti dar vienos etniškai vienalytės valstybės gyventojais, o ne viešpačių rasės vergvaldžiais, valdančiais naujas teritorijas Rytuose. Tačiau Stalinas, priešingai negu Hitleris, žodį „perkėlimas" vartojo ne kaip masinių žudynių eufemizmą. Jis žinojo,

kad masiškai perkeliant gyventojus daug žmonių mirs, bet tikslo sunaikinti vokiečių tautą neturėjo.

Visi įtakingiausi Lenkijos politikai - ir komunistai, ir ne komunistai - sutiko su Stalinu, kad Lenkijos sienos turi būti perkeltos kuo toliau į vakarus, o vokiečiai turi išvykti. Kai 1944 m. rugpjūčio 1-ąją Armija Krajova pradėjo Varšuvos sukilimą, Lenkijos vyriausybė Londone atėmė iš vokiečių pilietybę ir įpareigojo juos palikti šalį. Stanisławas Mikołajczykas, vyriausybės Londone premjeras, laikėsi ne mažiau kategoriškos nuomonės negu jo priešininkai komunistai dėl to, ką pokario santvarka turi reikšti vokiečiams: „Patirtis su penktąja kolona ir su vokiečių okupacijos metodais lenkų ir vokiečių tautybės žmonių gyvenimą vienos valstybės teritorijoje padarė neįmanomą." Tokios pozicijos laikėsi ne tik Lenkijos visuomenė, bet ir Sąjungininkų vadovai. Rooseveltas sakė, kad vokiečiai „nusipelnė" būti išvaryti taikant terorą (o jo pirmtakas Herbertas Hooveris pavadino gyventojų perkėlimą „didvyriška priemone"). Churchillis pažadėjo lenkams, kad jie gaus „švariai išvalytą" teritoriją[4].

1945 m. vasarį Jaltoje amerikiečiai ir britai iš principo sutiko, kad Lenkijos sienos turi būti pastūmėtos į vakarus, bet nebuvo tikri, ar jos turi būti perkeltos net iki Oderio-Neisės linijos. Tačiau, kaip ir tikėjosi Stalinas, iki kito viršūnių susitikimo Potsdame liepą jie irgi ėmė panašiai manyti. Iki to laiko jis pasiekė didžiąją dalį savo politinių tikslų. Kovą Raudonoji armija jau buvo užkariavusi visas vokiečių žemes, kurias Stalinas ketino perleisti Lenkijai. Gegužę Raudonoji armija užėmė Berlyną ir karas Europoje buvo baigtas. Sovietų kariuomenė judėjo per Rytų Vokietiją taip skubėdama ir smurtaudama, kad staiga viskas ėmė atrodyti galima. Apytiksliai šeši milijonai vokiečių buvo evakuoti Vokietijos valdžios organų ar pabėgo prieš pasirodant Raudonajai armijai, sudarydami svarbiausias išankstines sąlygas Stalino etninei ir geografinei Lenkijos versijai sukurti. Daugelis jų po Vokietijos kapituliacijos bandė grįžti, bet tai pavyko tik labai nedaugeliui[5].

1945 m. vasarį Britanijoje George'as Orwellas dar kartą, šįsyk paskutinį, išėjo į viešumą ir pavadino planuojamą vokiečių išvarymą „didžiuliu nusikaltimu", kurio negalima „vykdyti". Jis buvo neteisus. Šį kartą politinė vaizduotė jį apvylė[6].

Žygiuodama link Berlyno rytinėse Reicho žemėse, teritorijose, numatytose perduoti Lenkijai, Raudonoji armija taikė pasibaisėtinai paprastą procedūrą: jos kareiviai prievartavo vokiečių moteris ir grobė vokiečių vyrus (ir kai kurias moteris) priverstiniams darbams. Kareivių elgesys nepasikeitė ir pasiekus tas Vokietijos žemes, kurias buvo numatyta palikti Vokietijai, ir galiausiai Berlyną. Raudonosios armijos kareiviai prievartavo moteris Lenkijoje, Vengrijoje ir net Jugoslavijoje, kuri po komunistinės revoliucijos tapo sovietų sąjungininke. Jugoslavijos komunistai pasiskundė dėl sovietų kareivių elgesio Stalinui, o šis išdrožė jiems mažą paskaitą apie kareivius ir jų „pramogas“[7].

Kai sovietų kareiviai pasiekė pačią Vokietiją, prievartavimų mastas padidėjo. Kokios priežastys tai lėmė, sunku pasakyti. Nors Sovietų Sąjunga iš es-

mės buvo egalitarinė valstybė, ji neįskiepijo savo piliečiams elementariausios pagarbos moters kūnui. Nekalbant apie tai, ką jiems teko patirti dėl vokiečių, Raudonosios armijos kareiviai buvo sovietų sistemos ir dažnai jos žiauriausių institucijų produktai. Kariauti į frontą buvo pasiųsta apytiksliai milijonas gulago kalinių, tuo tikslu paleistų iš įkalinimo vietų anksčiau laiko. Visi sovietų kareiviai, rodės, buvo užsirūstinę ant vokiečių, kad šie visiškai be reikalo užpuolė jų neturtingą šalį. Bet kurio vokiečio darbininko namas buvo geresnis negu jų pačių namai. Kareiviai kartais sakydavo, kad jie puola tik „kapitalistus“, bet jų požiūriu net paprastas Vokietijos ūkininkas buvo pasakiškai turtingas. Ir vis dėlto, nors Vokietijoje gyvenimo lygis buvo akivaizdžiai aukštesnis, vokiečiai įsiveržė į Sovietų Sąjungą plėšti ir žudyti. Galimas daiktas, kad sovietų kareiviai suvokė vokiečių moterų prievartavimą kaip būdą pažeminti ir įžeisti vokiečių vyrus[8].

Kadangi žengdama į vakarus Raudonoji armija patirdavo didžiulių nuostolių, jos gretas papildydavo šauktiniai iš Sovietų Baltarusijos ir Sovietų Ukrainos, kurių šeimos nukentėjo nuo vokiečių rankos ir kurių jaunus gyvenimus suformavo vokiečių okupacija. Taigi daugelis sovietų kareivių turėjo asmeninių priežasčių pritarti spaudoje ir per radiją skleidžiamai propagandai, kuri kaltę už Sovietų Sąjungos gyventojų tragediją kartais priskirdavo visai vokiečių tautai. Dauguma Raudonosios armijos kareivių nekeršijo už holokaustą kaip tokį, bet jie skaitė propagandą, parašytą žmogaus, kuriam masinės žydų žudynės sukėlė didžiulį skausmą. Neapykantos propagandos specialistas buvo Ilja Erenburgas, sovietų rašytojas žydas, kuris per karą dirbo žurnalistu kariuomenės laikraštyje Raudonoji žvaigždė. „Dabar, - rašė jis 1942 m., - mes supratome, kad vokiečiai - ne žmonės.“[9]

Kad ir kokie buvo kareivių motyvai, smurto prieš vokiečių moteris proveržis buvo nepaprastas. Vyrai, kurie bandydavo ginti dukteris ar žmonas, būdavo mušami, o kartais ir nužudomi. Dauguma moterų neturėjo vyrų, kurie jas apgintų. Jie buvo arba žuvę mūšiuose (tuo metu per karo veiksmus buvo žuvę apytiksliai penki milijonai vokiečių vyrų), paimti į vermachtą, pašaukti į nepaprastąją civilinę gynybą arba pagrobti sovietų priverstiniams darbams. Dauguma namuose likusių vyrų buvo senyvi arba neįgalūs. Kai kuriuose kaimuose buvo išprievartautos visos iki vienos moterys, nepaisant jų amžiaus. Kaip vėliau sužinojo vokiečių romanistas Günteris Grassas, jo motina pasiūlė

save, norėdama apsaugoti jo seserį. Išprievartautos buvo abi. Labai paplitę buvo grupiniai prievartavimai. Daug moterų mirė dėl sužalojimų, sukeltų nepaliaujamo žaginimo[10].

Daug vokiečių moterų nusižudė arba bandė nusižudyti, kad nebūtų išprievartautos arba negalėdamos pakelti gėdos po išniekinimo. „Sutemus pasidarė nepaprastai baisu. Ten buvo daug moterų ir mergaičių ir jas prievartavo rusai", - prisiminė viena vokietė, pasakodama, kaip ji bandė išvengti žaginimo. Girdėdamos jų riksmus, jiedvi su seserimi persipjovė riešus, bet išgyveno: tikriausiai todėl, kad šaltis pristabdė kraujavimą, o kitą dieną joms suteikė medicininę pagalbą sovietų gydytojas. Tą naktį rusai jų neišprievartavo, turbūt todėl, kad jos apalpo ir atrodė kaip negyvos - o mirtis buvo vienas iš nedaugelio būdų atsiginti nuo prievartautojų. Martha Kurzmann su seserimi išvengė žaginimo tik dėl to, kad laidojo savo motiną. „Kaip tik tada, kai mes prausėme savo negyvą motiną ir ruošėmės apvilkti jos kūną, atėjo kažkoks rusas, norėdamas mus išprievartauti." Jis nusispjovė, apsisuko ir išėjo. Tai buvo išimtis[11].

Išžagintos moterys paskui kartais būdavo imamos dirbti priverstinių darbų; bet daugiausia šiems darbams būdavo imami vyrai. Priverstiniams darbams sovietai paėmė apytiksliai 520 000 vokiečių - maždaug dešimt kartų mažiau, negu vokiečiai buvo išvežę žmonių priverstiniams darbams iš Sovietų Sąjungos. Sovietai taip pat paėmė priverstiniams darbams apie 287 000 žmonių iš Rytų Europos šalių ir deportavo bent 40 000 lenkų, kurie, jų manymu, kėlė grėsmę sovietų valdžiai ar būsimai komunistinei valdžiai. Budapešte jie grobė vengrus civilius, elgėsi su jais kaip su karo belaisviais ir vertė dirbti stovyklose. Vokiečiai buvo siunčiami dirbti tamsiose ir pavojingose šachtose Lenkijos Silezijoje, Rytų Ukrainoje, Kazachstane ar Sibire. Vokiečių mirtingumas buvo daug didesnis negu Sovietų Sąjungos gyventojų. 517-oje stovykloje Karelijoje, vokiečių mirtingumas penkis kartus viršijo įprastą mirtingumo gulage rodiklį[12].

Iš karo pabaigoje paimtų į nelaisvę ar išvežtų priverstiniams darbams vokiečių apytiksliai 600 000 mirė. Maždaug 185 000 vokiečių civilių mirė sovietų nelaisvėje per karą arba po jo ir dar apie 30 000 - Lenkijos stovyklose. Taip pat apytikriai 363 000 vokiečių karo belaisvių žuvo sovietų stovyklose (jų mirtingumo rodiklis siekė 11,8 procento, palyginti - sovietų kareivių mirtingumas vokiečių stovyklose - 57,5 procento). Dar daugiau belaisvių mirė

pakeliui į stovyklas arba buvo sušaudyti, kai pasidavė, neužregistravus jų kaip karo belaisvių[13].

Stalino nusikaltimus, kaip dažnai būdavo, lėmė Hitlerio politika. Jeigu naciai būtų organizavę sistemingą evakuaciją, priverstiniams darbams nebūtų išvežta tiek daug vokiečių vyrų ir nebūtų išprievartauta tiek daug vokiečių moterų. Per paskutines kelias karo savaites vokiečių kariai skubėjo į vakarus, kad galėtų pasiduoti britams ar amerikiečiams, o ne sovietams; civiliai tokio pasirinkimo dažnai neturėjo.

Hitleris teigė, kad karo sėkmę lemia valia, ir taip sustiprino visada kare pasireiškiančią tendenciją neigti pralaimėjimą ir tuo pabloginti jo padarinius. Jis traktavo ginkluotą kovą kaip vokiečių rasės išbandymą: „Arba Vokietija bus pasaulinė galybė, arba nebus jokios Vokietijos." Jo nacionalizmas visada buvo ypatingas: jis manė, kad vokiečių tauta turi didybės potencialą, bet jai reikia imperijos išbandymų, kad apsivalytų nuo išsigimimo. Taigi kol karas tęsėsi ir gerai sekėsi, vokiečiai buvo jo favoritai. Jeigu vokiečiai nepajėgė apsivalyti nugalėtų priešų krauju, tai buvo jų pačių kaltė. Hitleris parodė jiems kelią, bet vokiečiai neįstengė juo eiti. Jeigu vokiečiai pralaimėjo savo išsigelbėjimo karą, tai jiems nebebuvo reikalo išgyventi. Hitleriui visos vokiečiams tenkančios kančios buvo jų pačių silpnybės padarinys: „Jeigu vokiečių tauta nėra pasirengusi kovoti už savo išlikimą, puiku. Leiskite jai žūti."[14]

Pats Hitleris pasirinko savižudybę. Jo požiūriui buvo visiškai svetimas pragmatizmas, būtinas norint išsaugoti civilių gyvybes. Civiliniams valdžios organams Rytų Vokietijoje vadovavo gauleiteriai, nacių partijos kurso šalininkai ir ištikimiausi Hitlerio rėmėjai. Trijose svarbiose provincijose gauleiteriai neorganizavo evakuacijos. Rytų Prūsijos gauleiteris buvo Erichas Kochas, tas pats žmogus, kuris anksčiau ėjo Ukrainos reichskomisaro pareigas. Kartą jis pasakė, kad būtų nušovęs bet kurį ukrainietį, vertą sėdėti su juo prie vieno stalo. Dabar, 1945 m. sausį, kariuomenė, sudaryta daugiausia iš ukrainiečių, buvo beužimanti jo valdomą Vokietijos provinciją ir, regis, jis negalėjo tuo patikėti. Pomeranijos gauleiteris Franzas Schwede-Coburgas netgi bandė sustabdyti vokiečių pabėgėlių srautą. Žemutinėje Silezijoje Karlas Hanke nerimavo, kad civilių bėgimas sukliudys jo sumanymui padaryti iš Breslau (dabar

Vroclavas) tvirtovę, sustabdysiančią Raudonąją armiją. Iš tikrųjų Breslau ne tik nesustabdė Raudonosios armijos, bet ir buvo apsuptas taip greitai, kad žmonės pateko į spąstus. Jeigu vokiečių civiliai būtų išvykę anksčiau, jų būtų žuvę kur kas mažiau. Sovietų karinis jūrų laivynas nuskandino 206 iš 790 laivų, kuriais buvo evakuojami vokiečiai iš Baltijos jūros pakrantės. Vieną iš jų, ***Wilhelm Custloff***, vėliau atsiminė Günteris Grassas savo romane ***Krabo žingsniu***[15].

Bėgantys vokiečiai dažnai patekdavo į kryžminę Raudonosios armijos ir vermachto ugnį. Pasitaikydavo daug atvejų, kai sovietų tankų daliniai traiškydavo vokiečių civilių kolonas ir jų arkliais kinkytus vežimus. Su viena tokia kolona bėgusi Eva Jahntz prisiminė, kas nutiko, kai juos užklupo sovietų kariškiai: „Jie nušovė keletą vyrų, moteris išprievartavo, o vaikus mušė ir atskyrė nuo motinų." Grassas, tarnaudamas ***Waffen-SS*** kareiviu, irgi tapo tokios scenos liudininku: „Mačiau moterį šaukiant, bet negirdėjau jos riksmo", - prisiminė jis[16].

Naujoji Lenkija buvo įkurta tuo metu, kai bėgimas tapo deportacija. Pasibaigus karo veiksmams, naujosiose Lenkijos vakarų žemėse, oficialiai vadinamose „atgautomis teritorijomis", prasidėjo organizuotas etninis valymas. 1945 m. gegužės 26-ąją Lenkijos partijos Centro komitetas nusprendė, kad visi vokiečiai turi būti iškeldinti iš Lenkijos teritorijos. Tuo metu vokiečiai buvo bepradedą grįžti. Jie pabėgo nuo Raudonosios armijos, bet nenorėjo prarasti viso savo turto bei mantos ir palikti savo tėvynę. Jie taip pat negalėjo žinoti, kad grįžti jiems beprasmiška, kad jų tėvyne taps Lenkija, o jų namai bus atiduoti lenkams. 1945 m. birželį sugrįžo maždaug milijonas iš apytiksliai šešių milijonų vokiečių pabėgėlių. Lenkijos komunistai nusprendė nusiųsti naujai suformuotą kariuomenę, dabar vadovaujamą jų, „išvalyti" nuo šitų vokiečių teritorijas, kurios, jų manymu, priklausė Lenkijai[17].

1945 m. vasarą Lenkijos komunistai nervingai laukė galutinio taikaus sureguliavimo. Jie baiminosi, kad jeigu nepavyks išstumti vokiečių į vakarus nuo Oderio-Neisės linijos, jiems už šias teritorijas gali būti nekompensuota. Jie taip pat sekė artimiausios Lenkijos kaimynės pietuose, demokratinės Čekoslovakijos, pateiktu elgesio su vokiečiais pavyzdžiu. Jos prezidentas Edvardas Benešąs karo metu buvo karščiausias vokiečių deportavimo šalininkas

Europoje. Gegužės 12-ąją jis pasakė savo šalies piliečiams, kad vokiečių tauta „nustojo būti žmonėmis". O Čekoslovakijos komunistų partijos vadovas prieš dieną kalbėjo apie pokario Čekoslovakiją kaip „čekų ir slovakų respubliką". Čekoslovakija, kurioje vokiečių mažuma sudarė apytiksliai tris milijonus (ketvirtį gyventojų), nuo gegužės varė savo gyventojus vokiečius iš šalies. Per šiuos varymus buvo nužudyta trisdešimt tūkstančių vokiečių; 1945 m. Čekoslovakijoje nusižudė maždaug 5558 vokiečiai. Günteris Grassas, tuo metu laikomas amerikiečių stovykloje karo belaisviams Čekoslovakijoje, stebėjosi, kokiu tikslu ten dislokuoti JAV kareiviai - ar saugoti jo, kad nepabėgtų, ar ginti vokiečius nuo čekų[18].

Naujosios Lenkijos kariuomenės karininkai liepė savo kariams elgtis su vokiečių valstiečiais kaip su priešais. Girdi, visa vokiečių tauta kalta ir neverta pasigailėjimo. Vyriausiasis vadas nurodė: „Elkitės su jais taip, kaip jie elgėsi su mumis." Lenkų kariai taip niekada nesielgė, bet 1945 m. birželio 20 d.-liepos 20 d. vykdytos karinės deportacijos sąlygos rodė skubėjimą, abejingumą ir aukštosios politikos pirmumą. Kariuomenė deportavo žmones, kurie gyveno arčiausiai Oderio-Neisės linijos, siekdama sukurti įspūdį, kad šitos teritorijos jau paruoštos perduoti Lenkijai. Kariuomenė apsupdavo kaimus, duodavo žmonėms kelias valandas daiktams susirinkti, surikiuodavo juos kolonomis, o paskui vesdavo per sieną. Kariškiai raportavo tokiu būdu perkėlę apytiksliai 1,2 milijono žmonių, nors tikėtina, kad jie labai smarkiai perdėjo; bet kuriuo atveju kai kurie žmonės buvo ištremti dukart, nes kareiviams pasitraukus atgal grįžti nebuvo labai sunku[19].

Veikiausiai šios lenkų pastangos 1945 m. vasarą neturėjo jokios įtakos galutiniam rezultatui. Nors britai ir amerikiečiai susitarė priešintis Stalino planams dėl Lenkijos vakarinės sienos, 1945 m. liepos pabaigoje Potsdame jie nusileido šiuo klausimu. Jie sutiko su Stalino pasiūlyta Lenkijos siena, Oderio-Neisės linija; vienintelė jų sąlyga, kurią Stalinas turbūt suvokė kaip akių dūmimą Amerikos rinkėjams lenkams, buvo ta, kad kita Lenkijos vyriausybė turi būti išrinkta laisvuosiuose rinkimuose. Trys didvalstybės sutarė, kad gyventojų perkėlimas iš Lenkijos ir Čekoslovakijos (ir Vengrijos) turi tęstis, bet tik po pertraukos, būtinos sudaryti humaniškesnėms sąlygoms perkeliamiems žmonėms. Vokietijos žemes jos buvo pasidalijusios okupacinėmis zonomis: Sovietų Sąjunga valdė šalies šiaurės rytus, britai - vakarus, o ame-

rikiečiai - pietus. Amerikiečiai ir britai nerimavo, kad jeigu gyventojai ir toliau bus perkeliami taip chaotiškai, tai sukels chaosą jų okupuotose zonose Vokietijoje[20].

O Lenkijos vyriausybė po Potsdamo konferencijos kaip tik siekė sukurti nežmoniškas sąlygas vokiečiams Lenkijoje, kad jie apsispręstų išvykti. Stalinas pasakė Gomulkai, kad jis „turi sukurti tokias sąlygas vokiečiams, kad jie patys norėtų pabėgti". Nuo 1945 m. liepos Lenkijos valdžios organai kaip tik tai ir darė, tik prisidengdami eufemišku „savanoriškos repatriacijos" pavadinimu. Bene skandalingiausia netiesioginio vertimo išvykti politika buvo vykdoma Silezijoje, kur regiono gubernatorius uždraudė vartoti vokiečių kalbą viešose vietose, uždraudė vokiečių mokyklas, užgrobė vokiečių turtą ir įsakė vokiečių vyrams dirbti šachtose. Atviriausias (ar ciniškiausias) metodas buvo taikomas Olštyno mieste, buvusioje Rytų Prūsijoje, kur vokiečiai buvo paraginti iki 1945 m. spalio pabaigos „savanoriškai" išvykti į Vokietiją - ir tuo pačiu metu informuoti, kad „tie, kurie nepaklus, bus nukreipti į stovyklas"[21].

Lenkijos kalėjimai ir laikinos baudžiamosios ir priverčiamojo darbo stovyklos šiuo laikotarpiu buvo pilnos vokiečių, su kuriais, kaip ir su visais kitais kaliniais, buvo elgiamasi labai blogai. Kalėjimai ir stovyklos buvo priskirtos komunistų vadovaujamai Valstybės saugumo ministerijos, o ne Teisingumo ministerijos ar Vidaus reikalų ministerijos jurisdikcijai. Tuo metu Lenkijos vyriausybė vis dar buvo koalicinė, bet joje vyravo komunistai, kurie visada siekdavo kontroliuoti tokias institucijas kaip Valstybės saugumo ministerija. Stovyklos vadai, paprastai nekontroliuojami vyresnybės, ne tik nebandė užkirsti kelio vyraujančiam chaosui ir dažnai pasitaikančioms žmogžudystėms, bet netgi jas skatino. Nešavos kaime Šiaurės Vidurio Lenkijoje trisdešimt aštuoni vyrai, moterys ir vaikai buvo įmesti į Vyslos upę; vyrai ir moterys buvo iš pradžių sušaudyti, o vaikai sumesti paskęsti gyvi. Lubraneco stovykloje vadas šoko ant vokietės moters, kuri buvo taip baisiai sumušta, kad negalėjo pajudėti. Šokdamas jis šaukė: „Mes dedame naujosios Lenkijos pamatą."[22]

Kai kuriose vietose keršyta labai tiesiogiai. Lambinovicių stovykloje Czesławas Gęborskis sąmoningai parengė konkrečiai vokiečiams skirtas taisykles (nepaisydamas nurodymų elgtis priešingai) ir atvirai skelbė norįs atkeršyti. 1945 m. spalio 4-ąją Lambinovicėse buvo nužudyta keturiasdešimt kalinių; 1945 ir 1946 m. ten iš viso mirė apytiksliai 6488 vokiečiai. Vokiečių valdy-

mo laikais Gęborskis pats buvo kalinamas; kiti Lenkijos stovyklų vadai turėjo kitų priežasčių keršyti. Izydoras Cedrowskis, Potulicių stovyklos vadas, buvo Aušvice išgyvenęs žydas, kurio šeimą sušaudė vokiečiai. Nuo šalčio, ligų ir blogo elgesio šiose stovyklose kiekvieną dieną mirdavo šimtai vokiečių ir kitų kalinių. Iš viso Lenkijos stovyklose priverstinius darbus dirbo apytiksliai du šimtai tūkstančių vokiečių, ir labai daug jų, maždaug trisdešimt tūkstančių, mirė 1945 ar 1946 m.[23]

Antroje 1945 m. pusėje vokiečiai turėjo rimtą pagrindą palikti Lenkiją „savanoriškai", nors pasirodė, kad išvykti ne mažiau pavojinga negu pasilikti. Jiems išvežti buvo paskirti traukiniai, bet ne keleiviniai, o krovininiai, dažnai su atvirais vagonais. Kai vagonai būdavo dengti, vokiečiai kartais bijodavo, kad juos nunuodys dujomis. Žinoma, dujomis niekas jų nenuodijo - nors tai rodo, kad vokiečiai žinojo, jog visai neseniai kiti žmonės buvo talpinami į uždarą erdvę norint juos uždusinti. Vienoje iš vietų, iš kurių dabar buvo iškeldinami vokiečiai, Štuthofe, kaip dujų kameras vokiečiai naudojo būtent vagonus[24].

Traukiniai judėdavo labai lėtai, paversdami keliones, kurios turėjo trukti keletą ar keliolika valandų, siaubingomis odisėjomis. Į traukinius laipinami vokiečiai dažnai būdavo alkani arba sergantys. Jiems buvo leista pasiimti su savimi tik tai, ką jie galėjo panešti ant nugarų. Tuos daiktus iš jų greitai pavogdavo banditai - arba lenkų milicininkai, kurie turėjo juos saugoti. Viena iš priežasčių, kodėl traukiniai sustodavo taip dažnai, buvo ta, kad norėta leisti banditams atimti iš žmonių jų likusį turtą. Tokiomis aplinkybėmis mirtingumas traukiniuose buvo didelis, nors turėjo būti visai mažas. Vokiečiams teko laidoti savo mirusiuosius palei kelią, bevardėse stotelėse, vidury nieko, kur nebuvo jokių žymeklių ar kitokių gairių, kad būtų galima atsiminti vietą, kur sugrįžti. Niekas nesirūpino jų interesais Lenkijoje ir labai dažnai niekas jų nelaukė kitoje sienos pusėje. Antroje 1945 m. pusėje tokiu būdu Vokietiją pasiekė apytiksliai šeši šimtai tūkstančių vokiečių[25].

1945 m. lapkritį Sąjungininkai sutarė dėl tolesnės deportacijos plano; britai ir sovietai pasiruošė sutikti vokiečius, kurie turėjo atvykti 1946 m., ir jais pasirūpinti. Kadangi pagrindinė žmonių mirties ir netvarkos priežastis buvo laipinimo į traukinius ir laivus sąlygos, dabar sovietai ir britai pasiuntė savo

atstovus kontroliuoti deportacijos Lenkijos pusėje. Buvo tikimasi, kad tvarkingiau perkeliant kils mažiau chaoso Vokietijoje; dažniausiai šie lūkesčiai pasiteisino. 1946 m. traukiniais į britų ir sovietų okupacines zonas Vokietijoje buvo išsiųsta apytiksliai du milijonai vokiečių; 1947 m. dar maždaug šeši šimtai tūkstančių. Nors sąlygos anaiptol nebuvo humaniškos, mirtingumas juos vežant buvo kur kas mažesnis - traukiniuose mirė ne daugiau kaip keli tūkstančiai ar, daugiausia, kelios dešimtys tūkstančių vokiečių[26].

1947 m. pabaigoje Lenkiją paliko apytiksliai 7,6 milijono vokiečių: apytikriai pusė jų pabėgo nuo Raudonosios armijos, maždaug pusė buvo ištremti. Tikslių proporcijų ir skaičių pateikti neįmanoma, nes daug žmonių pabėgo, sugrįžo ir buvo ištremti; kiti buvo ištremti daugiau negu vieną kartą. Daug žmonių, kurie per karą (ar net anksčiau) vadino save vokiečiais, dabar ėmė tvirtinti esą lenkai ir taip išvengė perkėlimo. (Tuo metu Lenkijos vyriausybė, kuriai labiau rūpėjo darbo jėga negu etninis grynumas, palankiai žiūrėjo į žmonių prašymus laikyti juos lenkais, jeigu kildavo neaiškumų. Ir tuo pat metu daug žmonių, kurie anksčiau vadino save lenkais, dabar teigė esą vokiečiai, manydami, kad Vokietijos ekonominė ateitis bus šviesesnė negu Lenkijos.) Tačiau bendras balansas yra aiškus: dauguma žmonių, kurie laikė save vokiečiais, iki 1947 m. pabaigos paliko Lenkiją. Per visus šiuos bėgimus ir perkėlimus, nuo 1945 m. pradžios iki 1947 m. pabaigos, mirė maždaug keturi šimtai tūkstančių vokiečių, kuriems žemės, prijungtos prie Lenkijos, buvo gimtosios: dauguma jų mirė sovietų ir lenkų stovyklose, kita didelė jų dalis žuvo patekę į kryžminę kariuomenių ugnį arba buvo nuskandinti jūroje[27].

Paskutinėmis karo savaitėmis ir pavėluotai evakuojantis jiems kilo daug didesnis pavojus negu per perkėlimą, vykdytą karui pasibaigus. Per paskutinius keturis karo mėnesius vokiečiai patyrė vieną iš skriaudų, kurias kiti civiliai kentė ketverius karo Rytų fronte metus, vermachtui puolant ir traukiantis. Milijonai žmonių pabėgo po vokiečių invazijos 1941 m.; 1941-1944 m. milijonai buvo išvežti priverstiniams darbams; 1944 m. dar daugiau jų privertė evakuotis besitraukiantis vermachtas. Bėgdami nuo vokiečių žuvo daugybė Sovietų Sąjungos ir Lenkijos gyventojų, daug daugiau negu žuvo vokiečių, bėgančių nuo sovietų. Nors tokie perkėlimai nebuvo sąmoningo žudymo politikos priemonės (ir todėl šioje studijoje beveik nesusilaukė dėmesio), bėgimas, evakuacija ir priverstiniai darbai tiesiogiai arba netiesiogiai atėmė gyvybę keliems milijonams

Sovietų Sąjungos ir Lenkijos piliečių. (Sąmoninga vokiečių masinių žudynių politika nusinešė *dar* dešimties milijonų žmonių gyvybes.)[28]

Kariauta buvo dėl vokiečių rasės, o karo pabaigoje nebuvo rūpinamasi Vokietijos civiliais, tikrais vokiečiais. Taigi didelė dalis atsakomybės už mirtis, susijusias su bėgimu ir perkėlimu, tenka nacistiniam režimui. Vokiečių civiliai nemažai žinojo apie Vokietijos politiką per karą, kad suprastų turį bėgti, bet jų bėgimas Vokietijos valstybės nebuvo gerai organizuotas. Daugeliui sovietų kareivių būdingą elgesį neabejotinai toleravo vyriausioji vadovybė, o Stalinas tokio elgesio ir laukė; tačiau jeigu vermachtas nebūtų užpuolęs Sovietų Sąjungos, Raudonoji armija nebūtų atsidūrusi Vokietijoje. Stalinas pritarė etninio vienalytiškumo idėjai, bet įgyvendinti ją pradėjo atrodyti būtina dėl paties Hitlerio politikos, ne tik dėl sprendimų Maskvoje. Pats perkėlimas buvo tarptautinio nugalėtojų ir aukų susitarimo rezultatas.

Galiausiai perkėlimas buvo dar vienas būdas, kuriuo Stalinas laimėjo Hitlerio karą. Lenkijos vardu pasiimdamas tiek daug Vokietijos žemių, Stalinas užsitikrino lenkų dėkingumą sovietų karinėms pajėgoms, nepriklausomai nuo to, ar jie mėgo Sovietų Sąjungą, ar ne. Kas, jeigu ne Raudonoji armija, galėjo apginti tokią vakarinę Lenkijos sieną, jei kada nors vėliau Vokietija būtų atgimusi?[29]

Tais metais lenkai buvo judanti tauta. Vokiečiams teko keltis į vakarinę Vokietijos dalį, o lenkai turėjo keltis į vakarinę Lenkijos dalį. Komunistinė Lenkija išvarė vokiečius, o Sovietų Sąjunga - lenkus. Nepaisydama visų Lenkijos politinių partijų, įskaitant komunistus, norų, Sovietų Sąjunga vėl prisijungė Rytų Lenkijos žemes. Žmonės, kurie buvo „repatrijuoti" (kaip tai eufemistiškai vadino stalinistai) į Lenkiją, neturėjo jokių priežasčių mėgti komunizmo ar Stalino. Tačiau jie vis tiek buvo susaistyti su komunistine sistema. Komunistai galėjo ne tik atimti žemę, bet ir jos suteikti, ne tik išvaryti žmones, bet ir suteikti jiems prieglobstį. Ir žmonės, kurie prarado senuosius namus, ir tie, kurie įgijo naujuosius, visiškai priklausė nuo galinčių juos apginti, kad ir kas tai būtų buvęs. Tai galėjo būti tik Lenkijos komunistai, kurie galėjo pažadėti, kad Raudonoji armija apgins naująsias Lenkijos žemes. Komunizmas kaip ideologija mažai ką galėjo pasiūlyti Lenkijai ir niekada nebuvo labai popullia-

rus. Tačiau klasių kovos vietą užėmė Stalino etninė geopolitika, sukurdama ilgalaikį pagrindą palaikyti naująjį režimą, nors jo neįteisino[30].

Amerikiečiai ir britai Potsdame pritarė sumanymui perkelti vokiečius, tikėdamiesi demokratinių rinkimų Lenkijoje. Jie taip ir neįvyko. Užuot surengusi laisvuosius rinkimus, pirmoji pokario vyriausybė, kurioje vyravo komunistai, baugino savo priešininkus ir ėmėsi jų areštų. Amerikiečiai tada pradėjo vertinti Oderio-Neisės liniją kaip problemą, kuri galėjo būti panaudota prieš Sovietų Sąjungą. Amerikos valstybės sekretorius, 1946 m. rugsėjį suabejojęs jos pastovumu, siekė padidinti amerikiečių įtaką ir susilpninti sovietų įtaką Vokietijoje, tarp vokiečių, nesusitaikiusių su teritorijos praradimu ir perkėlimais. Tačiau tuo jis taip pat padėjo įtvirtinti sovietų valdžią Lenkijoje. Lenkijos režimas 1947 m. sausį surengė parlamento rinkimus, bet sufalsifikavo jų rezultatus. Tada amerikiečiai ir britai pamatė, kad jų galimybės paveikti padėtį Lenkijoje nyksta. Stanisławas Mikołajczykas Lenkijos vyriausybės emigracijoje premjeras, buvo sugrįžęs į Lenkiją dalyvauti rinkimuose kaip Valstiečių partijos vadovas. Dabar jis turėjo bėgti[31].

Lenkijos režimas galėjo įtikinamai skelbti, kad tik jo sąjungininkė Sovietų Sąjunga gali apsaugoti naują vakarų sieną nuo vokiečių, kuriuos amerikiečiai tik remia. 1947 m. patys lenkai, nepriklausomai nuo to, ką jie manė apie komunistus, negalėjo net pagalvoti apie „atgautų teritorijų" praradimą. Kaip teisingai tikėjosi Gomułka, vokiečių pašalinimas susaistė „tautą su sistema". Gabus komunistų ideologas Jakubas Bermanas manė, kad komunistai turi išgauti kuo daugiau naudos iš savo etninio valymo. „Atgautose teritorijose" daugelis lenkų, kurie nukentėjo per karą, gavo geresnį namą ar didesnį ūkį. Jose galima buvo vykdyti žemės reformą - žengti pirmąjį žingsnį, būtiną norint įtvirtinti komunistų valdžią, kad ir kur ji būtų įvesta. Bene didžiausia „atgautų teritorijų" nauda, kad jos tapo vieta, kur galėjo apsigyventi milijonas lenkų migrantų iš Rytų Lenkijos (aneksuotos SSRS). Kaip tik todėl, kad Lenkija pralaimėjo tiek daug rytuose, vakarai jai buvo itin brangūs[32].

Etninis valymas vokiečių gyvenamose naujosiose Lenkijos žemėse prasidėjo karo pabaigoje. Tačiau tai buvo antroji pusė sovietų politikos, kuri iš tikrųjų prasidėjo daug anksčiau, per patį karą, prieškario Rytų Lenkijos žemėse, ryti-

nėję Molotovo-Ribbentropo linijos pusėje. Kaip vokiečiai turėjo palikti žemes, kurios nebepriklausė Vokietijai, taip ir lenkai turėjo palikti žemes, kurios nebepriklausė Lenkijai. Nors Lenkija techniškai buvo karo nugalėtoja, ji prarado beveik pusę (keturiasdešimt septynis procentus) savo prieškario teritorijos, kuri atiteko Sovietų Sąjungai. Po karo lenkai (ir Lenkijos žydai) tapo nepageidaujami teritorijose, kurios tapo vakarinėmis Sovietų Baltarusijos ir Sovietų Ukrainos respublikų dalimis ir Sovietų Lietuvos respublikos Vilniaus kraštu[33].

Gyventojų struktūros pokyčiai Rytų Lenkijoje lenkų ir žydų nenaudai prasidėjo anksčiau, per patį karą. Per savo pirmąją okupaciją 1940-1941 m. Sovietų Sąjunga deportavo šimtus tūkstančių žmonių Tarp jų lenkų buvo neproporcingai daug. Daugelis jų iš gulago per Iraną ir Palestiną pateko į Vakarų frontą, kur kovojo Sąjungininkų pusėje, o kai kurie iš jų karo pabaigoje pasiekė Lenkiją; bet beveik nė vienas negrįžo į savo namus. 1941-1942 m. buvusioje Rytų Lenkijoje vokiečiai, talkinami vietos policininkų, nužudė apytiksliai 1,3 milijono žydų. Kai kurie iš šitų ukrainiečių policininkų 1943 m. įstojo į suformuotą Ukrainos partizanų armiją, kuri, vadovaujama ukrainiečių nacionalistų, buvusioje Pietvakarių Lenkijoje - kurią suvokė kaip Vakarų Ukrainą - rengė likusių lenkų valymus. „Banderos OUN", nacionalistinė organizacija, kuri vadovavo šiai partizanų kariuomenei, seniai žadėjo pašalinti Ukrainoje tautines mažumas. Žudyti lenkus ją išmokė vokiečiai, o jos pasiryžimą iššudyti lenkus daugiausia lėmė noras išvalyti vietovę nuo tariamų priešų prieš galutinę kovą su Raudonąja armija. UPA, kaip buvo vadinama ši partizanų kariuomenė, nužudė dešimtis tūkstančių lenkų ir išprovokavo lenkų baudžiamąsias akcijas prieš ukrainiečių civilius[34].

Nors UPA buvo ryžtinga (gal net ryžtingiausia) komunizmo priešininkė, jos sukeltas etninis konfliktas tik sustiprino Stalino imperiją. Ką pradėjo Ukrainos nacionalistai, užbaigė Stalinas. Prijungęs ginčytinas teritorijas prie savo Sovietų Ukrainos, jis toliau šalino lenkus. Lenkijos komunistai 1944 m. rugsėjį pasirašė sutartis, numatančias Lenkijos apsikeitimą gyventojais su Sovietų Ukraina (taip pat ir su Sovietų Baltarusija ir Sovietų Lietuva). Sovietų Ukrainoje lenkai atsiminė sovietų valdymą labai nesenoje praeityje, o dabar dar tebejuto ukrainiečių nacionalistų grėsmę. Taigi jie turėjo labai rimtų priežasčių prisijungti prie šitos „repatriacijos". Iš Sovietų Ukrainos į komunistinę Lenkiją jos naujųjų sienų ribose buvo persiųsta apytiksliai 780 000 lenkų, taip

pat maždaug tiek pat lenkų iš Sovietų Baltarusijos ir Sovietų Lietuvos. Iki 1946 m. vidurio Sovietų Sąjungą kaip lenkai paliko apytiksliai 1 517 983 žmonės, taip pat keli šimtai tūkstančiai žmonių, kurie oficialiai nesiregistravo perkėlimui. Maždaug šimtas tūkstančių šių žmonių buvo žydai: sovietų politika siekta iš buvusios Rytų Lenkijos pašalinti ir etninius lenkus, ir etninius žydus, bet palikti baltarusius, ukrainiečius ir lietuvius. Apytiksliai milijonas Lenkijos gyventojų buvo perkelta į buvusias Rytų Vokietijos žemes, kurios dabar tapo Vakarų Lenkijos „atgautomis teritorijomis“. O iš komunistinės Lenkijos į Sovietų Ukrainą 1944-1946 m. buvo išsiųsti apie 483 099 ukrainiečiai, dauguma jų - per prievartą[35].

Sovietų režimas ne tik kėlė žmones iš vienos valstybės į kitą, bet ir trėmė savus piliečius į stovyklas ir specialiąsias gyvenvietes. Dauguma naujųjų gulago kalinių buvo žmonės iš žemių, kurias Stalinas su Vokietijos sutikimu

užėmė 1939 m., o paskui, 1945 m., susigrąžino. Pavyzdžiui, 1944-1946 m. iš Sovietų Ukrainos į gulagą buvo ištremti 182 543 ukrainiečiai: ne už kokius nors nusikaltimus, net ne už tai, kad jie buvo ukrainiečių nacionalistai, bet už tai, kad turėjo ryšių su ukrainiečių nacionalistais ar juos pažinojo. Apytiksliai tuo pat metu, 1946-1947 m., Sovietų Sąjungoje už bendradarbiavimą su vokiečiais kalėti gulage buvo nuteisti 148 079 Raudonosios armijos veteranai. Gulage dar niekada nebuvo tiek daug Sovietų Sąjungos piliečių kaip pokario metais: stovyklose ir specialiosiose gyvenvietėse jų daugėjo kasmet nuo 1945 m. iki pat Stalino mirties[36].

Komunistinė Lenkija neturėjo gulago, bet 1947 m. jos vadovai rado „galutinį sprendimą" savajai „ukrainiečių problemai": perkelti likusius ukrainiečius į kitas Lenkijos vietoves ir išsklaidyti juos po visą šalies teritoriją. 1947 m. balandį-liepą Lenkijos režimas savarankiškai surengė dar vieną operaciją, kodiniu pavadinimu „Vysla", nukreiptą prieš Lenkijos teritorijoje gyvenančius ukrainiečius. Apytiksliai 140 660 ukrainiečių ir žmonių, priskirtų ukrainiečiams, iš šalies pietų ir pietryčių buvo prievarta perkelti į vakarus ir šiaurę, į „atgautas teritorijas", kurios dar neseniai priklausė vokiečiams. Operacija „Vysla" buvo surengta siekiant priversti ukrainiečius Lenkijoje, ar bent jau jų vaikus, asimiliuotis su lenkų kultūra. Tuo pat metu Lenkijos pajėgos įveikė ukrainiečių partizanų kariuomenės, UPA, dalinius Lenkijos žemėse. Ukrainiečių nacionalistų kovai Lenkijoje naujų jėgų suteikė tikslas ginti žmones, kurie nenorėjo būti deportuoti. Tačiau kai faktiškai beveik visi ukrainiečiai buvo deportuoti, UPA Lenkijoje išlikti nebegalėjo. Kai kurie UPA kovotojai pabėgo į Vakarus, kiti - į Sovietų Sąjungą kovoti toliau[37].

Operaciją „Vysla", iš pradžių turėjusią kodinį pavadinimą operacija „Rytai", vykdė vien tik lenkų pajėgos, beveik be Lenkijoje buvusios Sovietų Sąjungos kariuomenės pagalbos. Tačiau svarbiausi žmonės, planavę šią operaciją, buvo sovietų statytiniai ir ji tikrai buvo suderinta su Maskva. Ji vyko tuo pačiu metu kaip ir keletas sovietų operacijų panašiais kodiniais pavadinimais gretimose Sovietų Sąjungos teritorijose. Akivaizdžiausiai su ja susijusi buvo operacija „Vakarai", vykdyta su Lenkija besiribojančiose Sovietų Ukrainos teritorijose. Kai operacija „Vysla" buvo baigta, sovietai ukrainiečius iš Vakarų Ukrainos pradėjo tremti į Sibirą ir Vidurinę Aziją. Per kelias dienas 1947 m.

spalį į gulagą buvo išvežti apytiksliai 76 192 ukrainiečiai. Vakarų Ukrainoje sovietų specialiosios pajėgos ir UPA kovėsi itin kruvinai. Abi pusės su priešais elgėsi žiauriai, viešai demonstruodavo sužalotus jų ir jų numanomų kolaborantų lavonus. Tačiau galiausiai trėmimų technologija suteikė sovietams aiškų pranašumą. Gulagas toliau gausėjo[38].

Susilaukę sėkmės Ukrainos ir Lenkijos pasienyje, sovietai atsisuko į kitas Europos pasienio žemes ir pritaikė panašias priemones panašioms operacijoms vykdyti. Per operaciją „Pavasaris" 1948 m. gegužę buvo ištremta apytiksliai 49 331 lietuvis. Kitų metų kovą per operaciją „Bangų mūša" iš Lietuvos buvo ištremta dar 31917 žmonių, taip pat 42 149 žmonės iš Latvijos ir 20 173 iš Estijos. Iš viso nuo 1941 iki 1949 m. Stalinas iš trijų mažų Baltijos valstybių ištrėmė apie du šimtus tūkstančių žmonių. Kaip ir visos triskart okupuotos (pirmiausia sovietų, paskui vokiečių, tada vėl sovietų) žemės rytinėje Molotovo-Ribbentropo linijos pusėje, Baltijos valstybės 1945 m. įėjo į SSRS sudėtį praradusios didžiąją dalį savo elito ir didelę dalį gyventojų apskritai[39].

Valdant Stalinui, Sovietų Sąjunga iš revoliucinės marksistinės valstybės pamažu ir su trūkčiojimais virto didele, daugiataute imperija, besidangstančia marksistine ideologija ir besirūpinančia tradicinėmis saugumo problemomis - kaip apsaugoti sienas ir pažaboti mažumas. Kadangi Stalinas paveldėjo, išsaugojo ir užvaldė revoliucinių metų saugumo aparatą, šis susirūpinimas 1937-1938 ir 1940 m. sukėlė tautinių mažumų žudynių proveržius ir jų trėmimų protrūkius, kurie prasidėjo 1930 m. ir tęsėsi, kol buvo gyvas Stalinas. Karo deportacijos pratęsė tam tikrą sovietų deportacijos politikos evoliuciją: jos vis labiau tolo nuo tradicinio asmenų, numanomai atstovaujančių priešiškoms klasėms, perkėlimo ir darėsi vis artimesnės etniniams valymams, gyventojų sudėtis buvo derinama pagal sienas.

Prieškario deportacijomis į gulagą visada būdavo siekiama dviejų tikslų: plėtoti Sovietų Sąjungos ekonomiką ir perauklėti Sovietų Sąjungos gyventojus. Ketvirtajame dešimtmetyje, kai sovietai pradėjo dideliais mastais tremti žmones dėl etninių priežasčių, trėmimų tikslas buvo perkelti tautines mažumas iš jautrių pasienio regionų į šalies gilumą. Šią tautinių mažumų tremtį vargu ar galima traktuoti kaip bausmę konkretiems asmenims, bet jos vis

dėlto buvo vykdomos remiantis prielaida, kad gyvendami toli nuo namų ir tėvynės ištremtieji geriau asimiliuosis į sovietų visuomenę. Nors per nacionalines Didžiojo teroro akcijas 1937-1938 m. ketvirtis milijono žmonių buvo nužudyta, šimtai tūkstančių gyventojų buvo išsiųsta į Sibirą ir Kazachstaną, kur jie turėjo dirbti valstybei ir pasikeisti patys. Net į 1940-1941 m. trėmimus iš prijungtų Lenkijos, Baltijos šalių ir Rumunijos teritorijų galima žvelgti per sovietų klasių kovos prizmę. Elito šeimų vyrai buvo nužudyti Katynėje ir kitose vietose, o jų žmonos, vaikai ir tėvai palikti Kazachstano stepės malonei. Ten jie turėjo integruotis į sovietų visuomenę arba mirti.

Per karą Stalinas ėmėsi baudžiamųjų veiksmų, kurie buvo nukreipti prieš nacionalines mažumas, kaltinamas ryšiais su nacių Vokietija. 1941-1942 m. buvo ištremta apytiksliai devyni šimtai tūkstančių Sovietų Sąjungos vokiečių ir maždaug aštuoniasdešimt devyni tūkstančiai suomių. Kai Raudonoji armija po pergalės prie Stalingrado 1943 m. pradžioje pradėjo kontrpuolimą, Stalino saugumo vadovas Lavrentijus Berija rekomendavo ištremti ištisas tautas, kaltinamas bendradarbiavimu su vokiečiais. Daugiausia tai buvo musulmonų tautos Kaukaze ir Kryme[40].

Kai sovietų kariuomenė atsiėmė Kaukazą, Stalinas ir Berija paleido trėmimų mechanizmą. Per vieną vienintelę dieną, 1943 m. lapkričio 19-ąją, sovietai ištrėmė visus karačajus, apytiksliai 69 267 gyventojus, į Sovietų Kazachstaną ir Kirgiziją. Per dvi dienas, 1943 m. gruodžio 28-29 d., sovietai išsiuntė į Sibirą 91 919 kalmukų. 1944 m. vasario 20-ąją Berija asmeniškai nuvyko į Grozną prižiūrėti čečėnų ir ingušų tautų trėmimo. Vadovaudamas apytiksliai 120 000 specialiųjų pajėgų karių, jis surinko ir ištrėmė 478 479 žmones tik per šiek daugiau kaip savaitę. Jis disponavo amerikiečių ***Studebaker*** sunkvežimiais, gautais per karą. Kadangi neturėjo likti nė vieno čečėno ir ingušo, žmonės, kurie negalėjo būti perkelti, buvo sušaudyti. Visi kaimai buvo sudeginti; apie 314 vietų buvo sudegintos daržinės, pilnos žmonių. Per dvi dienas, 1944 m. kovo 8-9 d., sovietai į Kazachstaną ištrėmė balkarus, 37 107 žmones. 1944 m. balandį, kai tik Raudonoji armija pasiekė Krymą, Berija pasiūlė, o Stalinas sutiko ištremti iš ten visus Krymo totorius. Per tris dienas, 1944 m. kovo 18-20 d., buvo ištremta 180 014 žmonių, dauguma jų į Uzbekistaną. Vėliau 1944 m. Berija įsakė iš Sovietų Gruzijos ištremti Mzchetos turkus, apytikriai 91 095 žmones[41].

Tokiame nepaprastai nuoseklių nacionalinių valymų fone Stalino sprendimas išvalyti Sovietų Sąjungos ir Lenkijos pasienį nestebina ir atrodo kaip bendros politikos tąsa. Sovietų požiūriu, ukrainiečių, Baltijos šalių ar lenkų partizanai buvo tiesiog banditai, keliantys bėdų periferinėse teritorijose, tad su jais reikėjo susidoroti pasitelkiant didžiules karines pajėgas ir tremiant. Tačiau ten būta ir svarbaus skirtumo. Visi buožės ir nacionalinių mažumų atstovai, ištremti ketvirtajame dešimtmetyje, atsidūrė toli nuo namų, bet liko SSRS teritorijoje. Sovietų Sąjungoje liko ir Krymo, Kaukazo bei Baltijos šalių gyventojai, ištremti per karą ir netrukus po jo. Tačiau 1944 m. rugsėjį Stalinas nusprendė perkelti lenkus (ir Lenkijos žydus), ukrainiečius ir baltarusius į vieną ar kitą ***valstybinės*** sienos pusę, kad teritorijos abipus jos būtų etniškai vienalytiškos. Ta pati logika buvo pritaikyta, tik daug didesniu mastu, ir vokiečių atžvilgiu Lenkijoje.

Veikdami lygiagrečiai, o kartais kartu, Sovietų Sąjungos ir komunistinis Lenkijos režimai 1944-1947 m. atliko įdomų žygdarbį: iš abiejų Sovietų Sąjungos ir Lenkijos sienos pusių jie pašalino tautines mažumas, kurios darė pasienio regionus mišrius; ir tuo pat metu jie ištrėmė etninius nacionalistus, kurie iš visų jėgų kovojo už kaip tik tokį grynumą. Komunistai perėmė savo priešų programą. Sovietų valdžia surengė etninius valymus, per kuriuos pašalino etninių valymų vykdytojus.

Lenkijos teritorija buvo geografinis Stalino pokario etninio valymo kampanijos centras. Per šią kampaniją savo namų neteko daugiau vokiečių negu bet kurios kitos grupės atstovų. 1947 m. pabaigoje apytiksliai 7,6 milijono vokiečių paliko Lenkiją ir dar maždaug trys milijonai buvo deportuoti iš demokratinės Čekoslovakijos. Apie devyni šimtai tūkstančių Volgos vokiečių per karą buvo ištremti į kitas Sovietų Sąjungos vietoves. Per karą arba po jo savo namus prarado daugiau negu dvylika milijonų vokiečių.

Nors šis skaičius ir didžiulis, kitų tautybių atstovų per karą arba po jo prieš jų valią buvo perkelta dar daugiau. Per tą patį pokario laikotarpį sovietų (arba komunistinės Lenkijos) valdžios organai ištrėmė apytiksliai du milijonus nevokiečių. Tuo pat metu aštuoni milijonai žmonių, kuriuos buvo išvežę vokiečiai, daugumą jų priverstiniams darbams, buvo grąžinti į Sovietų Sąjun-

gą. (Kadangi daugelis, jeigu ne dauguma jų nenorėjo grįžti, juos galima būtų suskaičiuoti dukart.) Sovietų Sąjungoje ir Lenkijoje per karą ar dėl jo pabėgo arba buvo perkelta daugiau kaip dvylika milijonų ukrainiečių, lenkų, baltarusių ir kitų tautybių žmonių. Į šį skaičių neįeina maždaug dešimt milijonų žmonių, kurie sąmoningai buvo nužudyti vokiečių ir dauguma kurių buvo vienaip ar kitaip perkelti prieš juos nužudant[42].

Nors verčiant vokiečius bėgti ir juos deportuojant nebuvo siekiama jų masiškai žudyti, jų tikrai norėta atsikratyti; jie tapo stambaus pokario etninio valymo aukomis. Per visus pilietinius konfliktus, bėgimus, deportacijas ir perkėlimus, išprovokuotus arba surengtus grįžtančios Raudonosios armijos 1943-1947 m., mirė apytiksliai 700 000 vokiečių, taip pat bent 150 000 lenkų ir maždaug 250 000 ukrainiečių. Mažiausiai dar 300 000 Sovietų Sąjungos piliečių mirė per sovietų trėmimus iš Kaukazo, Krymo, Moldovos ir Baltijos valstybių arba netrukus po tremties. Jeigu lietuvių, latvių ir estų nacionalistų kovą prieš sovietų valdžios atkūrimą vertinsime kaip pasipriešinimą trėmimams, kaip iš dalies ir buvo, prie žmonių, mirusių dėl priežasčių, susijusių su etniniu valymu, skaičiaus reikės pridėti dar apytikriai šimtą tūkstančių[43].

Vertinant santykiniais dydžiais, perkeltų vokiečių procentas, palyginti su bendru gyventojų skaičiumi, buvo daug mažesnis negu Kaukazo ir Krymo tautų atstovų, kurie buvo ištremti visi iki paskutinio žmogaus. Karo pabaigoje perkeltų vokiečių procentas didesnis negu perkeltų lenkų, baltarusių, ukrainiečių ir Baltijos šalių gyventojų procentas. Bet jeigu prie sovietų okupantų karo pabaigoje vykdytų trėmimų pridėsime vokiečių per karą vykdytus perkėlimus, šis skirtumas išnyksta. Per 1939-1947 m. laikotarpį lenkams, ukrainiečiams, baltarusiams ir Baltijos šalių gyventojams grėsė maždaug toks pat prievartinio perkėlimo pavojus (kai kuriems truputį didesnis, kai kuriems truputį mažesnis) kaip ir vokiečiams. Visoms šioms tautoms pavojų kėlė priešiška Vokietijos ir Sovietų Sąjungos politika, o vokiečiai (su kai kuriomis išimtimis) patyrė skriaudą tik iš Sovietų Sąjungos pusės.

Pokario laikotarpiu vokiečiams grėsė toks pat pavojus netekti gyvybės kaip ir lenkams, kitai grupei, kurios atstovai daugiausia buvo siunčiami į nacionalinę tėvynę vakaruose. Lyginant su ukrainiečiams, rumunams, Baltijos šalių ir Kaukazo bei Krymo tautų atstovams grėsusiu pavojumi mirti, vokiečiams ir lenkams mirties tikimybė buvo gerokai mažesnė. Dėl tiesioginio bėgimo, trėmimo ar deportavimo sąlygų mirė mažiau kaip kas dešimtas vokietis ir len-

kas; Baltijos šalių gyventojų ir Sovietų Sąjungos piliečių mirtingumo santykis dėl šio poveikio buvo vienas iš penkių. Paprastai galiojo dėsnis: kuo toliau į rytus žmonės buvo deportuojami ir kuo stipresnė buvo tiesioginė sovietų valdžios įtaka, tuo didesnis mirtingumas. Tai buvo akivaizdu ir pačių vokiečių atveju: dauguma iš Lenkijos ir Čekoslovakijos pabėgusių vokiečių išgyveno, o didžioji dalis išvežtų į rytus pačioje Sovietų Sąjungoje - mirė.

Buvo geriau būti išsiųstam į vakarus negu į rytus, ir geriau būti išsiųstam į laukiančią tėvynę negu į tolimą ir svetimą Sovietų Sąjungos respubliką. Taip pat buvo geriau išlipti iš traukinio išsivysčiusioje (nors ir subombarduotoje ir karo nuniokotoje) Vokietijoje negu Sovietų Sąjungos dykvietėje, kurioje tremtiniai turėjo patys susikurti gyventi tinkamas sąlygas. Britanijos ir Amerikos okupacinių zonų valdžios institucijos surengdavo malonesnį sutikimą negu vietos NKVD Kazachstane ar Sibire.

Gana greitai, per apytiksliai dvejus metus nuo karo pabaigos, Stalinas sukūrė savo naująją Lenkiją su jos naujosiomis sienomis ir perkėlė gyventojus, kad jų sudėtis atitiktų sienas. 1947 m. turbūt atrodė, kad karas galutinai baigėsi ir kad Sovietų Sąjunga pasiekė visišką karinę pergalę prieš Vokietiją bei jos sąjungininkes ir politinę pergalę prieš komunizmo priešininkus Rytų Europoje.

Lenkai, visada problemų kėlusi gyventojų grupė, buvo išsiųsti iš Sovietų Sąjungos į naująją komunistinę Lenkiją, kuri dabar buvo susieta su Sovietų Sąjunga kaip naujosios komunistinės imperijos inkaras. Atrodė, kad Lenkija sutramdyta: dukart užgrobta, dukart patyrusi deportacijas ir žudynes, pakeistomis sienomis ir demografija, vadovaujama partijos, priklausomos nuo Maskvos. Vokietija buvo visiškai nugalėta ir pažeminta. Jos 1938 m. teritorijos buvo padalytos į daugelį okupacinių zonų, iš kurių ilgainiui susiformavo penkios skirtingos suverenios valstybės: Vokietijos Federacinė Respublika (Vakarų Vokietija), Vokietijos Demokratinė Respublika (Rytų Vokietija), Austrija, Lenkija ir SSRS (Kaliningrade). Japonija buvo visiškai nugalėta amerikiečių, jos miestai subombarduoti ir pačioje karo pabaigoje sunaikinti branduoliniais ginklais. Ji jau nebuvo žemyninės Azijos didvalstybė. Tradicinės Stalinui rūpesčių kėlusios grėsmės buvo pašalintos. Prieškario laikais jį kamavęs Japonijos-Lenkijos-Vokietijos apsupties košmaras išsisklaidė.

Baltoji jūra
Archangelskas
KARELIJOS-SUOMIJOS SSR
SUOMIJA
ŠVEDIJA
NORVEGIJA
Ladogos ežeras
RUSIJOS SFSR
Oslas
Helsinkis
Leningradas
Stokholmas
Talinas
Novgorodas
Volga
ESTIJOS SSR
Šiaurės jūra
Kalininas
Ryga
LATVIJOS SSR
Maskva
DANIJA
Baltijos jūra
Kopenhaga
LIETUVOS SSR
Vitebskas
Smolenskas
SSRS
Kaunas
Karaliaučius (SSRS)
Vilnius
Gdanskas
Hamburgas
Minskas
Brianskas
Ščecinas
Brėmenas
BALTARUSIJOS SSR
Jungtinė Karalystė
Berlynas
Balstogė
Voronežas
LENKIJA
Kurskas
Poznanė
SSRS
VOKIETIJA
Varšuva
Pinskas
Donas
Lodzė
Černigovas
Leipcigas
Radomas
Vroclavas
Drezdenas
Liublinas
Luckas
Kijevas
Charkovas
Šklarska Poremba
Prancūzija
Vysla
Praha
Krokuva
Žytomyras
Saras
Lvovas
Dnipras
JAV
ČEKOSLOVAKIJA
Vysla
UKRAINOS SSR
Dunojus
Stalino
PRANCŪZIJA
Dniepropetrovskas
Miunchenas
SSRS
Prancūzija
Bratislava
JAV
Viena
MOLDAVIJOS SSR
ŠVEICARIJA
Prancūzija
AUSTRIJA
Budapeštas
Kišiniovas
Jungtinė Karalystė
Azovo jūra
VENGRIJA
Odesa
Klužas
Krymas (RSFSR)
Triestas
Zagrebas
Venecija
RUMUNIJA
Sevastopolis
Jalta
Belgradas
Bukareštas
JUGOSLAVIJA
Dunojus
Juodoji jūra
Sarajevas
ITALIJA
BULGARIJA
Sofija
Roma
Skopjė
Stambulas
Tirana
Ankara
ALBANIJA
GRAIKIJA
TURKIJA
Atėnai
VAKARŲ SOVIETŲ SĄJUNGA IR RYTŲ EUROPA APIE 1945 M.
Viduržemio jūra

Per Antrąjį pasaulinį karą mirė daugiau Sovietų Sąjungos piliečių negu bet kurios valstybės gyventojų per bet kurį kitą istorijoje aprašytą karą. Sovietų Sąjungos ideologai pasinaudojo kančiomis, kad pateisintų stalinistų valdymą: pateikė jas kaip būtiną kainą už pergalę kare, kurį jie pavadino „Didžiuoju Tėvynės karu“. Siūlomos tėvynės buvo Sovietų Sąjunga ir Rusija; vos tik pasibaigus karui, 1945 m. gegužę, Stalinas pats pakėlė garsųjį tostą už „didžiąją rusų tautą“. Karą, teigė jis, laimėjo rusai. Žinoma, apytiksliai pusė Sovietų Sąjungos gyventojų buvo rusai, taigi skaičių požiūriu rusai prie pergalės prisidėjo daugiau negu bet kuri kita tauta. Tačiau karas Sovietų Sąjungos teritorijoje vyko ir buvo laimėtas daugiausia Sovietų Baltarusijoje ir Sovietų Ukrainoje, o ne Sovietų Rusijoje. Žydų, baltarusių ir ukrainiečių civilių buvo nužudyta daugiau negu rusų. Kadangi Raudonoji armija patirdavo didžiulius nuostolius, ir karo pradžioje, ir pabaigoje jos gretos būdavo papildomos iš Baltarusijos ir Ukrainos kilusiais šauktiniais. Ištremtų Kaukazo ir Krymo tautų atstovų Raudonojoje armijoje procentais žuvo daugiau negu rusų. Kareiviai žydai už narsą būdavo apdovanojami dažniau negu kareiviai rusai. Neminėdamas to, Stalinas tikslingai siekė sukelti painiavą.

Žydų tragediją buvo itin sunku įsprausti į sovietų patirties rėmus, todėl ji kėlė grėsmę po karo kurtam sovietų mitui. 1941 m. vokiečiai ir rumunai nužudė apytiksliai 5,7 milijono žydų civilių, iš kurių maždaug 2,6 milijono - Sovietų Sąjungos piliečiai. Šie skaičiai reiškia ne tik tai, kad vertinant absoliučiais skaičiais žydų civilių buvo nužudyta daugiau negu bet kurios kitos Sovietų Sąjungos tautybės atstovų. Jie taip pat reiškia, kad daugiau kaip pusė kataklizmo įvyko už pokario Sovietų Sąjungos sienų. Stalinistų požiūriu, net masinių jų pačių šalies piliečių žudynių patirtis buvo nerimą keliantis sąsajų su išoriniu pasauliu pavyzdys. 1939-1941 m., kai Sovietų Sąjunga prisijungė Lenkiją, o Vokietija dar neužpuolė SSRS, Sovietų Sąjungos žydai susimaišė su Lenkijos žydais, kurie priminė jiems apie religines ir kalbines jų senelių pasaulio tradicijas. Sovietų Sąjungos ir Lenkijos žydai tuo trumpu bet svarbiu laikotarpiu gyveno kartu. Paskui, po Vokietijos invazijos, jie kartu mirdavo. Kaip tik todėl, kad išnaikinimas buvo bendras visų žydų, kad ir kurioje sienos pusėje jie gyveno, likimas, jo atsiminimas negalėjo būti redukuotas į Didžiojo_ Tėvynės karo elementą.

Tai buvo ne kas kita, o sąlytis su Vakarais, ir Stalinui jis kėlė nerimą net

dabar, kai jo sistema buvo nukopijuota keliose Rytų ir Vidurio Europos valstybėse. Tarpukariu Sovietų Sąjungos gyventojai iš tikrųjų manė, kad jie gyvena pasiturimiau negu masės, kenčiančios kapitalistų išnaudojimą Vakaruose. Dabar per Antrąjį pasaulinį karą Amerika pademonstravo neprilygstamą ekonominę galybę. 1947 m. Europos šalims, pasiruošusioms bendradarbiauti tarpusavy elementariais prekybos ir finansinės politikos klausimais ji pasiūlė ekonominę pagalbą - Maršalo planą. Stalinas galėjo atsisakyti Maršalo plano pagalbos ir priversti jos atsisakyti savo statytinius, bet jis negalėjo ištrinti žinių, kurias Sovietų Sąjungos gyventojai įgijo per karą. Kiekvienas iš karo ar priverstinių darbų grįžęs Sovietų Sąjungos pilietis žinojo, kad gyvenimo lygis likusioje Europos dalyje, net palyginti neturtingose šalyse, tokiose kaip Rumunija ir Lenkija, daug aukštesnis negu Sovietų Sąjungoje. Ukrainiečiai sugrįžo į gimtinę, kurioje vėl siautėjo badas. Per dvejus pokario metus iš bado mirė maždaug milijonas žmonių. Tik Vakarų Ukraina su privačiu žemės ūkio sektoriumi, kurio sovietai dar neturėjo laiko kolektyvizuoti, apsaugojo likusią Sovietų Ukrainos dalį nuo dar didesnių kančių[44].

Rusai labiau tiko pagrindinių veikėjų vaidmeniui stalinistų legendoje apie karą. Mūšiai už Maskvą ir Stalingradą baigėsi pergale. Rusai buvo didžiausia tauta, vyravo jų kalba ir kultūra, o jų respublika įsikūrusi atokiau nuo Vakarų abiem jų - ir nacistinės Vokietijos, ir įsigalinčios Amerikos - įsikūnijimais. Rusija didelė: vokiečiai niekada nesiekė kolonizuoti daugiau negu penktadalį jos teritorijos vakaruose, o užkariauti jiems pavyko tik dešimtadalį. Sovietų Rusija nebuvo visiškai okupuota daugelį mėnesių ir metų, kaip Baltijos respublikos, Baltarusija ir Ukraina. Kiekvienas žmogus, likęs Sovietų Baltarusijoje ir Sovietų Ukrainoje, patyrė vokiečių okupaciją; dauguma Sovietų Rusijos gyventojų jos nepatyrė. Sovietų Rusijoje holokaustas paliko kur kas mažesnę žymę negu Sovietų Ukrainoje ar Sovietų Baltarusijoje, nes vokiečiai tiesiog atvyko vėliau ir spėjo nužudyti mažiau žydų (apytiksliai šešiasdešimt tūkstančių, arba apie vieną procentą holokausto aukų). Šiuo požiūriu Sovietų Rusija irgi buvo labiau nutolusi nuo karo patirties.

Kai karas baigėsi, rusų tautą ir, žinoma, kitas tautas reikėjo izoliuoti nuo kultūrinės infekcijos. Vienas iš pavojingiausių intelektinių marų buvo karo interpretacijos, kurios skyrėsi nuo paties Stalino interpretacijos.

Sovietų stiliaus komunizmo pergalė Rytų Europoje atnešė ne tik džiaugsmą, bet ir rūpesčių. Politinės pergalės buvo tikrai įspūdingos: 1947 m. komunistai Albanijoje, Bulgarijoje, Vengrijoje, Lenkijoje, Rumunijoje ir Jugoslavijoje įgijo valdžią savo šalyse - padedami sovietų, bet pasitelkdami ir savo pačių gebėjimus, negailestingumą ir išradingumą. Komunistai parodė gana gerai sugebą sutelkti žmogiškuosius išteklius, reikalingus neatidėliotinoms pokario rekonstrukcijos problemoms spręsti, kokios kilo, pavyzdžiui, Varšuvoje.

Tačiau kaip ilgai galėjo sovietų ekonominis greitos industrializacijos modelis užtikrinti augimą šalyse, kurios buvo labiau pramoninės negu Sovietų Sąjunga pirmojo penkmečio plano laikais ir kurių gyventojai tikėjosi aukštesnio gyvenimo lygio? Kaip ilgai Rytų Europos visuomenės galėjo laikyti komunistus tautos išvaduotojais, matydami, kad jų lyderiai akivaizdžiai priklausomi nuo užsienio valstybės - Sovietų Sąjungos? Kaip Maskva galėjo išlaikyti Vakarų, kaip amžino priešo, įvaizdį, kai atrodė, kad Jungtinės Valstijos įkūnija ir gerovę, ir laisvę? Stalinui reikėjo, kad jo paskirti Rytų Europos vadovai vykdytų jo norus, išnaudotų nacionalizmą ir izoliuotų savo tautas nuo Vakarų, o įgyvendinti visus šiuos uždavinius tuo pat metu buvo labai sudėtinga.

Užduotis atrasti būdą, kaip suskaičiuoti visų šių apskritimų kvadratūrą buvo pavesta Andrejui Ždanovui, naujajam Stalino propagandos vadovui ir numylėtiniui. Ždanovas turėjo išplėtoti teoriją apie neišvengiamą Sovietų Sąjungos pergalę pokario pasaulyje, o kol ji bus pasiekta, apsaugoti rusų tyrumą. 1946 m. rugpjūtį Sovietų Sąjungos komunistų partija priėmė sprendimą, smerkiantį Vakarų įtaką sovietų kultūrai. Užkratas galėjo patekti ne tik iš Vakarų Europos ar Amerikos, bet ir per abipus sienų gyvenančių tautų, tokių kaip žydai, ukrainiečiai ir lenkai, kultūras. Ždanovas taip pat turėjo paaiškinti tarp Sovietų Sąjungos ir Jungtinių Valstijų kilusią konkurenciją taip, kad jo paaiškinimas būtų suprantamas Rytų Europos vadovams ir pritaikomas jų pačių šalyse.

1947 m. rugsėjį Europos komunistinių partijų lyderiai susirinko Lenkijoje sužinoti Ždanovo naujosios linijos. Susitikime Škliarska Poremboje, buvusiame Vokietijos kurortiniame mieste Šraiberhau, jiems buvo pasakyta, kad jų partijos turės dalyvauti „Komunistiniame informaciniame biure“, sutrumpintai - „Kominforme“. Jis turėjo tapti Maskvos priemone pranešti apie savo liniją ir koordinuoti jų politiką. Komunistų lyderiai sužinojo, kad pasaulis pa-

dalytas į „dvi stovyklas" - pažangią ir reakcinę; Sovietų Sąjungai buvo lemta tapti naujos Rytų Europos „liaudies demokratijos" vedliu, o Jungtinėms Valstijoms - paveldėti visas supuvusio kapitalizmo ydas, taip neseniai atsiskleidusias nacių Vokietijoje. Nekintami istorijos įstatymai laidavo, kad pažangiosios jėgos anksčiau ar vėliau laimės[45].

Komunistams reikėjo tik atlikti jiems priskirtą vaidmenį pažangioje stovykloje, vadovaujamoje, savaime suprantama, Sovietų Sąjungos, ir atsispirti pagundai žengti į socializmą kokiu nors atskiru nacionaliniu keliu. Taigi viskas buvo gerai.

Tada Ždanovą ištiko širdies priepuolis, pirmasis iš keleto. Kažkaip viskas buvo negerai.

STALINISTŲ ANTISEMITIZMAS

1948 m. sausį Stalinas nužudė žydą. Solomonas Michoelsas, Žydų antifašistinio komiteto pirmininkas ir Maskvos žydų teatro vadovas, buvo pasiųstas į Minską išrinkti Stalino premijai nominuotiną pjesę. Atvykusį jį pasitiko Sovietų Baltarusijos saugumo pajėgų vadovas Lavrentijus Canava, kuris jį ir nužudė, kartu su neparankiais liudininkais. Michoelso kūnas, sutraiškytas sunkvežimio, buvo paliktas ramioje gatvėje.

Vos prieš kelerius metus Minskas matė, kaip negailestingai vokiečiai žudė žydus. Canava, saugumietis ir kartu istorikas, negalėjo nepastebėti dar vieno sovietų žydo nužudymo Minske ironijos. Jis buvo bebaigiąs rašyti baltarusių partizaninio judėjimo istoriją, kurioje ignoravo itin keblią žydų padėtį ir jų kovą vokiečių okupacijos laikais. Žydų partizanų istorija Sovietų Sąjungoje buvo parašyta, bet publikuoti jos nebuvo leista. Per karą Minske žydai nukentėjo labiau negu visų kitų tautybių atstovai; atrodė, kad sovietų atneštas išlaisvinimas neužbaigė Sovietų Sąjungos žydų kančių. Taip pat atrodė, kad holokausto istorija SSRS liks neparašyta[1].

Michoelsas įkūnijo problemas, kurių Stalinas norėjo išvengti. Jis buvo asmeniškai pažįstamas su žydų kilmės žmonėmis tiesioginėje Stalino aplinkoje, tokiais kaip Politbiuro narys Lazaris Kaganovičius ir Politbiuro narių Viačeslavo Molotovo ir Klimento Vorošilovo žmonos. Dar blogiau, Michoelsas siekė susitikti su Stalinu, norėdamas pranešti jam apie žydų likimą per karą. Kaip ir Vasilijus Grosmanas, Michoelsas per karą buvo oficialaus Sovietų Sąjungos Žydų antifašistinio komiteto narys. Michoelsas, veikdamas Stalino nurodymu, stengėsi atkreipti pasaulio dėmesį į keblią Sovietų Sąjungos žydų padėtį - kad surinktų pinigų sovietų kariuomenei paremti. Po karo Michoelsas jautėsi negalįs leisti masinėms žydų žudynėms nugrimzti į istorinę užmarštį ir nenorėjo ypatingų žydų kančių sulieti su kitų Sovietų Sąjungos gyventojų

kančiomis. 1945 m. rugsėjį jis į paskaitą Kijeve atnešė krištolinėje vazoje pelenų iš Babij Jaro ir pokario metais nesiliovė atvirai kalbėti apie mirties duobes. 1947 m. Michoelsas kreipėsi į Stalino propagandos vadovą Andrejų Ždanovą, prašydamas leisti publikuoti ***Sovietų Sąjungos žydų juodąją knygą,*** Grosmano, Iljos Erenburgo ir kitų suredaguotą dokumentų ir parodymų apie masines žudynes rinkinį. Tuščiai. Ždanovo eros sovietų kultūra negalėjo patvirtinti žydiškos karo istorijos. Pokario Sovietų Sąjungoje memorialiniai obeliskai negalėjo turėti Dovydo žvaigždžių, tik penkiakampes raudonas žvaigždes. Vakarų Sovietų Sąjungoje, žemėse, kurias Sovietų Sąjunga aneksavo per karą, o jam pasibaigus prisijungė vėl, žemėse, kuriose buvo nužudyta apytiksliai 1,6 milijono žydų, paminklai Leninui buvo statomi ant pjedestalų, pastatytų iš žydų antkapių. Sinagoga, ant kurios sienų Kovelio žydai išraižė savo paskutinius žodžius, buvo naudojama grūdams laikyti[2].

Svetjana Alilujeva, Stalino duktė, nugirdo, kaip jos tėvas su Canava rengė istoriją žmogžudystei pridengti: „Nelaimingas įvykis kelyje.“ Michoelsas buvo gana reikšminga figūra sovietų kultūroje ir jo politinė kampanija buvo nepageidaujama. Tačiau Stalino priešiškumas Michoelsui kaip žydui turbūt buvo susijęs ne tik su politika, bet ir su šeiminiu gyvenimu. Stalino sūnus Jakovas, miręs vokiečių nelaisvėje, buvo vedęs žydę. Svetlanos pirmoji meilė buvo žydų aktorius, kurį Stalinas apšaukė Britanijos šnipu ir išsiuntė į gulagą. Svetlanos pirmasis vyras taip pat buvo žydas; Stalinas vadino jį šykštuoliu ir bailiu, vertė dukrą skirtis su juo ir tekėti už Ždanovo, Stalino sovietų kultūros valytojo, sūnaus. Pora jai buvo parinkta siekiant padaryti karališkąją šeimą ne tokią žydišką, kokią ją padarė pačios Svetlanos pasirinkimas. Stalinas visada turėdavo artimų bendradarbių žydų, tarp kurių žymiausias buvo Kaganovičius. Tačiau dabar, kai artėjo septyniasdešimties metų amžiaus riba ir kai jo galvoje turbūt brendo mintis apie įpėdinį, jo paties požiūris į žydus, regis, pasikeitė[3].

Kai Michoelsas buvo negyvas, sovietų saugumo tarnyba, dabar pavadinta Valstybės saugumo ministerija, atgaline data pateikė priežastį, dėl kurios nužudyti jį reikalavo Sovietų Sąjungos interesai: žydų nacionalizmas. Viktoras Abakumovas, Saugumo ministerijos (arba MGB) vadovas, 1948 m. kovą nusprendė, kad Michoelsas buvo žydų nacionalistas, susidėjęs su pavojingaisiais amerikiečiais. Pagal sovietų standartus, tai buvo gana lengvai įrodomas

kaltinimas. Michoelsui, kaip Žydų antifašistinio komiteto nariui, sovietų vadovybė per karą nurodė apeliuoti į žydų nacionalinius jausmus. 1943 m. jis nuvyko į Jungtines Valstijas rinkti pinigų ir ten palankiai atsiliepė apie sionizmą. Gryno atsitiktinumo valia jo lėktuvas kelias valandas stovėjo kilimo take Palestinoje, kur, anot jo paties, jis pabučiavo Šventosios Žemės orą. 1944 m. vasarį Michoelsas prisijungė prie kampanijos įkurti Krymo pusiasalyje, po 1943 m. sovietų „išvalytame" nuo spėjamų priešų musulmonų, „žydų socialistinę respubliką". Krymas, įsirėžęs į Juodąją jūrą, buvo Sovietų Sąjungos jūrinio pasienio regionas. Mintis, kad jis galėtų tapti Sovietų Sąjungos žydų tėvyne, buvo iškelta kelis kartus ir palaikoma kai kurių iškilių Amerikos žydų. Stalinas teikė pirmenybę sovietų parinktai vietai, Birobidžanui, žydų autonominei sričiai Sovietų Sąjungos Tolimųjų Rytų užkampyje[4].

Kadangi Antrojo pasaulinio karo patirtis visoje Rytų Europoje, SSRS ir naujose satelitinėse valstybėse turėjo nepaprastą reikšmę, kiekvienas naujosios komunistinės Europos gyventojas turėjo suprasti, kad rusų tauta kovojo ir nukentėjo labiau negu bet kuri kita. Rusai turėjo būti didžiausi nugalėtojai ir didžiausios aukos, dabar ir per amžius. Centrinę Rusijos dalį tikriausiai galima buvo apsaugoti nuo pavojingųjų Vakarų: ją saugojo kitos sovietų respublikos ir naujos stelitinės Rytų Europos valstybės. Tačiau prieštaravimas buvo akivaizdus: tautoms, kurios sudarė buferį, stalinistų teiginiai apie rusų kankinystę ir tyrumą toli gražu neatrodė įtikinami. Ypač sunku buvo juos įpiršti tokiose vietose kaip Estija, Latvija ir Lietuva, kur Antrasis pasaulinis karas prasidėjo ir baigėsi sovietų okupacija. Ši užduotis nebuvo lengva ir Vakarų Ukrainoje, kur karui pasibaigus nacionalistai partizanai dar ilgus metus kovojo su sovietais. Lenkai irgi vargu ar galėjo užmiršti, kad Antrasis pasaulinis karas prasidėjo, kai vokiečių ir sovietų kariuomenės, veikdamos kaip sąjungininkės, užpuolė Lenkiją.

Ypač nelogiški tokie teiginiai atrodė žydams. Kadangi vokiečiai žudė ne tik Sovietų Sąjungos, bet ir Lenkijos bei kitų Europos šalių žydus, holokaustą buvo sunku įsprausti į bet kokios sovietų karo istorijos rėmus, o ypač tokios, kuri perkėlė kančių traukos centrą į rytus, į Rusiją, kur žuvo palyginti nedaug žydų. Viena žydams buvo sovietų valdžios sugrįžimą laikyti išlaisvinimu, didžioji jų dalis taip ir darė, bet pripažinti, kad kiti Sovietų Sąjungos piliečiai

nukentėjo labiau negu jie, buvo visiškai kas kita. Žydai į Raudonąją armiją žiūrėjo kaip į išvaduotoją ***kaip tik todėl***, kad naciai vykdė jų naikinimo politiką. Tačiau šis dėkingumo jausmas dėl jo ypatingos kilmės automatiškai nepavertė jo politine legenda apie Didįjį Tėvynės karą ir Rusiją. Galų gale žydai taip pat kovojo Raudonojoje armijoje ir būdavo kur kas dažniau apdovanojami už narsą negu kiti Sovietų Sąjungos piliečiai[5].

Sovietų Sąjungoje vokiečių nužudytų žydų skaičius buvo valstybinė paslaptis. Vokiečiai nužudė apytiksliai milijoną tikrų Sovietų Sąjungos žydų ir dar maždaug 1,6 milijono Lenkijos, Lietuvos ir Latvijos žydų, kurie pateko į SSRS jurisdikciją po 1939 ir 1940 m. aneksijos. Rumunai taip pat žudė žydus, daugiausia tose teritorijose, kurios po karo buvo įtrauktos į Sovietų Sąjungos sudėtį. Šie skaičiai buvo akivaizdžiai keblūs, kadangi jie atskleidė, kad, net lyginant su pasibaisėtinomis kitų Sovietų Sąjungos tautų kančiomis, žydų likimas ypatingas. Žydai sudarė mažiau kaip du procentus gyventojų, o rusai - daugiau kaip pusę, tačiau okupuotoje Sovietų Sąjungoje vokiečiai žydų civilių nužudė daugiau negu rusų civilių. Žydai buvo ypatinga kategorija, net lyginant su slavų tautomis, kurios nukentėjo daugiau negu rusai, tokiomis kaip ukrainiečiai, baltarusiai ir lenkai. Sovietų Sąjungos vadovybė tai žinojo, žinojo tai ir Sovietų Sąjungos piliečiai, kurie gyveno vokiečių okupuotose žemėse. Bet holokaustas negalėjo tapti sovietų karo istorijos dalimi[6].

Šie dideli nužudytų žydų skaičiai taip pat kėlė keblų klausimą, kaip vokiečiai per tokį trumpą laiką sugebėjo okupuotoje Sovietų Sąjungoje nužudyti tiek daug civilių. Jiems talkino Sovietų Sąjungos piliečiai. Kaip žinojo kiekvienas išgyvenęs karą, Vokietijos armijos buvo didžiulės, bet vokiečių okupacinės pajėgos užnugaryje buvo menkos. Vokiečių civilinės valdžios institucijoms ir policijai trūko žmogiškųjų išteklių įvesti Vakarų Sovietų Sąjungoje nors kiek tvirtesnį valdymą, juo labiau kruopščiai vykdyti masinių žudynių politiką. Atsiradus naujiems šeimininkams vietos pareigūnai toliau ėjo savo pareigas, vietos jaunuoliai stojo tarnauti į policiją, o getuose kai kurie žydai ėmėsi užduoties prižiūrėti kitus žydus. Prie sušaudymų į rytus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos vienaip ar kitaip prisidėjo šimtai tūkstančių Sovietų Sąjungos piliečių. (Tiesą sakant, didžiąją svarbiausio darbo dalį mirties infrastruktūrose į vakarus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos okupuotoje Lenkijoje atliko Sovietų Sąjungos piliečiai. Faktas, kad Treblinkos, So-

biboro ir Belžeco aptarnaujantis personalas buvo Sovietų Sąjungos piliečiai, buvo neminėtinas.) Nieko nuostabaus, kad vokiečiams reikėjo bendradarbių ir kad jie jų rado. Tačiau bendradarbiavimas kenkė mitui apie vieningą Sovietų Sąjungos piliečių, ginančių tėvynės garbę, pasipriešinimą nekenčiamiems fašistiniams grobikams. Jo vyravimas buvo dar viena priežastis, dėl kurios masinės žydų žudynės turėjo būti užmirštos.

Per karą Sovietų Sąjunga ir jos sąjungininkės sutarė, kad karas neturi būti laikomas žydų išlaisvinimo karu. Dėl skirtingų priežasčių sovietų, lenkų, amerikiečių ir britų vadovybė manė, kad žydų kančias geriausia laikyti vienu žiaurios vokiečių okupacijos aspektu. Nors Sąjungininkų vadovai gana gerai žinojo apie holokaustą, nė vienas iš jų nelaikė jo priežastimi kariauti su nacių Vokietija ar kreipti ypatingą dėmesį į žydų kančias. Propagandoje žydų klausimo apskritai būdavo vengiama. Kai Stalinas, Churchillis ir Rooseveltas 1943 m. spalį Maskvoje paskelbė „Deklaraciją dėl žiaurumų“, tarp nacių nusikaltimų jie paminėjo „masinį lenkų karininkų sušaudymą“, turėdami galvoje žudynes Katynėje, nors iš tikrųjų tai buvo sovietų nusikaltimas, „Prancūzijos, Olandijos, Belgijos ar Norvegijos įkaitų“ ir „Kretos valstiečių“ egzekucijas, o apie žydų žudynes net neužsiminė. Deklaracijoje buvo paminėtos Lenkijos ir Sovietų Sąjungos „tautos“, bet šiose šalyse gyvenusios žydų mažumos nebuvo įvardytos. Tuo metu, kai buvo paskelbta ši žiaurumų reziumė, daugiau kaip penki milijonai žydų buvo sušaudyti ar nunuodyti dujomis dėl to, kad jie buvo žydai[7].

Filosofiniu lygmeniu šis rasinių žudynių nutylėjimas atspindėjo principingą nenorą patvirtinti Hitlerio rasistinės pasaulio sampratos. Žydai nėra kokios nors vienos šalies piliečiai, buvo samprotaujama, taigi apjungti juos į vieną visumą, buvo baiminamasi, reikštų pripažinti jų, kaip rasės, vienybę ir priimti Hitlerio rasinį pasaulio suvokimą. Praktiniu lygmeniu tokia pozicija buvo nuolaidžiavimas plačiųjų masių antisemitizmui - labai paplitusiam Sovietų Sąjungoje, Lenkijoje, Britanijoje ir Jungtinėse Valstijose. Londonui ir Vašingtonui ši įtampa išsisprendė 1945 m. pasiekus pergalę kare. Amerikiečių ir britų išlaisvintoje Europos dalyje nebuvo teritorijų, kuriose prieš karą gyveno daug žydų, ir jie neišvydo nė vienos vokiečių mirties infrastruktūros. Po karo ekonominio, politinio ir karinio bendradarbiavimo politika Vakarų Europoje buvo palyginti nedaug susijusi su žydų klausimu.

Išplėstos Stalino valstybės teritorija apėmė daugumą vokiečių žudymo laukų, o jo pokario imperija (apėmusi komunistinę Lenkiją) - ir vokiečių mirties fabrikų vietas. Po karo Stalinas ir jo Politbiuras susidūrė su ilgalaikiu pasipriešinimu sovietų valdžios atkūrimui, o jo formos padarė žydų likimą karo metu svarbiu ideologijos ir valstybinės santvarkos klausimu. Pokario pasipriešinimas Vakarų Sovietų Sąjungoje buvo karo tąsa dviem požiūriais: jis vyko žemėse, kurias Sovietų Sąjunga užkariavo, ir žemėse, kur daug žmonių ginklu jai priešinosi. Baltijos šalyse, Ukrainoje ir Lenkijoje dalis partizanų buvo atvirai antisemitiški ir toliau taikė nacistinę taktiką sieti sovietų valdžią su žydais.

Tokiomis aplinkybėmis sovietai buvo politiškai suinteresuoti toliau atriboti savo valdžią ir valstybę nuo žydų kančių ir daryti viską, kad antisemitai nesietų sovietų valdžios sugrįžimo su žydų sugrįžimu. Lietuvoje, vėl įjungtoje į Sovietų Sąjungą, vietinės sovietų komunistų partijos šakos generalinis sekretorius per holokaustą nužudytus žydus skaičiavo kaip „tautos sūnus", lietuvius, kurie mirė kankinio mirtimi už komunizmą. Nikita Chruščiovas, Politbiuro narys ir Ukrainos komunistų partijos generalinis sekretorius, elgėsi dar radikaliau. Jis buvo atsakingas už kovą su ukrainiečių nacionalistais buvusiose Pietryčių Lenkijos teritorijose, vietovėse, kurios anksčiau buvo tankiai apgyvendintos žydų ir lenkų. Vokiečiai išžudė žydus, o Sovietų Sąjunga deportavo lenkus. Chruščiovas norėjo, kad ukrainiečiai būtų dėkingi Sovietų Sąjungai už jų šalies „suvienijimą" Lenkijos sąskaita ir „išvalymą" nuo lenkų žemvaldžių. Žinodamas, kad nacionalistai nori etninio grynumo, jis siekė, kad sovietų valdžia kaip tik tai ir reikštų[8].

Stalinas, kaip visada gerai jausdamas gyventojų nuotaikas, ieškojo būdo pateikti karą taip, kad paglostytų rusų savimeilę ir nustumtų į šalį žydus (ir, tiesą sakant, visas kitas Sovietų Sąjungos tautas). Visa sovietų Didžiojo Tėvynės karo idėja buvo pagrįsta požiūriu, kad karas prasidėjo 1941 m., kai Vokietija užpuolė SSRS, ne 1939 m., kai Vokietija ir Sovietų Sąjunga kartu užgrobė Lenkiją. Kitaip tariant, oficialioje istorijoje teritorijos, prijungtos 1939 m. per sovietų agresiją, turėjo būti traktuojamos kaip kažkokiu būdu visada priklausiusios sovietams, o ne kaip karo grobis, kurį Stalinas įgijo padedamas Hitlerio. Kitaip Sovietų Sąjunga būtų figūravusi kaip viena iš dviejų karą pradėjusių didvalstybių, kaip viena iš agresorių, o tai, aišku, buvo nepriimtina.

Sovietų pasakojimas apie karą jokiu būdu negalėjo atskleisti vieno iš jo svarbiausių faktų: kad vokiečių ir sovietų okupacija kartu buvo blogiau negu vien tik vokiečių okupacija. Į rytus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos teritorijų gyventojai, patyrę vieną vokiečių ir dvi sovietų okupacijas, nukentėjo labiau negu visų kitų Europos regionų gyventojai. Sovietų požiūriu, visus šioje zonoje žuvusius žmones buvo galima tiesiog įtraukti į bendrą sovietų nuostolių skaičių, nors prieš žūtį Sovietų Sąjungos piliečiais jie buvo tik keliolika ar keliasdešimt mėnesių, ir net nepaisant to, kad daugelis jų buvo nužudyti NKVD, o ne SS. Tokiu būdu lenkų, rumunų, lietuvių, baltarusių ir ukrainiečių, kuriuos nužudė sovietų, o ne vokiečių pajėgos, mirtys panaudotos siekiant, kad Sovietų Sąjungos (ar net, neatidžiam skaitytojui, Rusijos) tragedija atrodytų kuo didesnė.

Didžioji dalis iš daugybės žuvusių Sovietų Sąjungos žydų buvo nužudyti jos ką tik užgrobtose žemėse. Šie žydai buvo Lenkijos, Rumunijos ir Baltijos šalių - valstybių, kuriose sovietų valdžia buvo jėga įvesta tik prieš dvidešimt vieną mėnesį iki Vokietijos invazijos Lenkijos atveju ir tik prieš dvylika mėnesių iki jos šiaurrytinės Rumunijos ir Baltijos šalių atveju - piliečiai. Sovietų Sąjungos piliečiai, kurie per karą nukentėjo labiausiai, į sovietų valdžios jurisdikciją prieš pat vokiečių puolimą pateko ne savo valia - dėl sovietų sudarytos sąjungos su nacių Vokietija. Tai buvo neparanku. Karo istorija turėjo prasidėti 1941 m., o šie žmonės turėjo būti „taikūs sovietų piliečiai“.

Žydai žemėse į rytus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos, taip neseniai užkariautose Sovietų Sąjungos, buvo pirmieji, kuriuos pasiekė *Einsatzgruppen*, kai 1941 m. Hitleris apgavo Staliną ir Vokietija užpuolė Sovietų Sąjungą. Sovietų spauda nuslėpė nuo jų informaciją apie 1939 ir 1940 m. Vokietijos politiką žydų atžvilgiu. Jie beveik visiškai neturėjo laiko evakuotis, kadangi Stalinas netikėjo, kad Vokietija puls. Išplėstoje Sovietų Sąjungoje 1939-1941 m. laikotarpiu, kai Stalinas ir Hitleris buvo sąjungininkai, jie patyrė terorą ir tremtį, o paskui, sąjungai nutrūkus, tapo pasibaisėtinai lengva vokiečių pajėgų aukomis. Šioje mažoje zonoje gyvenę žydai sudarė daugiau negu ketvirtį visų holokausto aukų.

Kad įsivyrautų stalinistų karo supratimas, faktas, kad žydai buvo jo pagrindinės aukos, turėjo būti užmirštas. Taip pat turėjo būti užmiršta, kad Sovietų Sąjunga 1939 m. prasidėjus karui buvo nacių Vokietijos sąjungininkė, o

1941 m. Vokietijos puolimui buvo nepasiruošusi. Žydų žudynės buvo ne tik nepageidaujami prisiminimai savaime; jos sukeldavo kitus nepageidaujamus prisiminimus. Jos turėjo būti užmirštos.

Po Antrojo pasaulinio karo sovietų vadovybei buvo daug sunkiau kontroliuoti vidinį Sovietų Sąjungos gyventojų pasaulį. Nors cenzūros aparatas veikė ir toliau, per daug žmonių patyrė gyvenimą už Sovietų Sąjungos, kad sovietų normos atrodytų vienintelės ar gyvenimas Sovietų Sąjungoje atrodytų geriausias. Karo buvo neįmanoma apriboti Tėvynės, nepaisant to, ar ja būtų laikoma Rusija, ar Sovietų Sąjunga, sienomis; jis palietė per daug kitų tautų ir jo rezultatas suformavo ne tik šalis, bet ir pasaulį. Labiausiai sovietams žydų likimą nugramzdinti į politinę užmarštį trukdė Izraelio valstybės įkūrimas. Net po holokausto Sovietų Sąjungoje gyveno daugiau žydų negu Palestinoje, bet nacionaline žydų tėvyne tapo pastaroji. Jeigu žydai turės nacionalinę valstybę, ar tai bus smūgis Britanijos imperializmui Artimuosiuose Rytuose, kurį reikia palaikyti, ar iššūkis Sovietų Sąjungos žydų ištikimybei, kurio reikia bijoti, klausė savęs sovietų vadovybė[9].

Iš pradžių ji, regis, tikėjosi, kad Izraelis bus socialistinė valstybė, draugiška Sovietų Sąjungai, ir komunistinis blokas suteikė Izraeliui tokią paramą, kokios niekas daugiau negalėjo suteikti. Antroje 1947 m. pusėje apytiksliai septyniasdešimčiai tūkstančių žydų buvo leista iš Lenkijos išvykti į Izraelį; daugelis jų buvo ką tik išvaryti iš Sovietų Sąjungos į Lenkiją. 1948 m. gegužę Jungtinėms Tautoms pripažinus Izraelio valstybę (Sovietų Sąjungai balsavus „už"), naująją valstybę užpuolė jos kaimynai. Jos besiformuojanti kariuomenė gynėsi ir neretai „valė" teritorijas nuo arabų. Lenkija rengė žydų kareivių mokymus savo teritorijoje, paskui siuntė juos į Palestiną. Čekoslovakija siuntė ginklus. Kaip pastebėjo Arthuras Koestleris, ginklų kroviniai „žydams sukėlė dėkingumo jausmą Sovietų Sąjungai"[10].

Tačiau 1948 m. pabaigoje Stalinas nusprendė, kad žydai sovietų valstybei daro didesnę įtaką negu Sovietų Sąjunga žydų valstybei. Spontaniški švelnių jausmų Izraeliui ženklai buvo matomi Maskvoje ir paties Stalino dvare. Maskviečiai, rodės, dievino naująją Izraelio ambasadorę Goldą Meir (gimusią Kijeve ir užaugusią Jungtinėse Valstijose). Didžiosios šventės buvo švenčiamos

SUOMIJA
Oslas
Helsinkis
NORVEGIJA
Leningradas
RUSIJOS SFSR
Stokholmas
Talinas
ESTIJOS SSR
Novgorodas
Volga
ŠVEDIJA
DANIJA
Kalininas
Ryga
LATVIJOS SSR
Kopenhaga
Maskva
Baltijos jūra
LIETUVOS SSR
Vitebskas
Smolenskas
Karaliaučius (SSRS)
Kaunas
SSRS
Gdanskas
Vilnius
Brėmenas
Ščecinas
Minskas
Brianskas
Berlynas
Balstogė
BALTARUSIJOS SSR
Poznanė
LENKIJA
RYTŲ VOKIETIJA
Varšuva
Pinskas
Kurskas
Voronežas
Lodzė
Radomas
Černigovas
Vroclavas
Liublinas
Donas
VAKARŲ VOKIETIJA
Praha
Luckas
Kijevas
Žytomyras
Charkovas
Krokuva
Vysla
Lvovas
ČEKOSLOVAKIJA
Dniepras
Dunojus
Dniestras
UKRAINOS SSR
Dniepropetrovskas
Miunchenas
Viena
Bratislava
Stalino
MOLDAVIJOS SSR
AUSTRIJA
Budapeštas
VENGRIJA
Kišiniovas
Klužas
Odesa
Azovo jūra
Triestas
Venecija
Zagrebas
RUMUNIJA
Krymas (RSFSR)
Belgradas
Sevastopolis
Jalta
JUGOSLAVIJA
Bukareštas
ITALIJA
Sarajevas
Dunojus
Juodoji jūra
Roma
Sofija
Skopjė
BULGARIJA
Tirana
ALBANIJA
Stambulas
Ankara
GRAIKIJA
TURKIJA
Izmiras
Atėnai
Konja
Adana
Alepas
Viduržemio jūra
SIRIJA
Beirutas
LIBANAS
Damaskas
Tripolis
Vakarų Krantas
IZRAELIS
Tel Avivas
Amanas
Jeruzalė
Bengazis
Gaza
Gazos ruožas
TRIPOLITANIJA
KIRENAIKA
JORDANAS
Kairas
EGIPTAS
Sinajus
SAUDO ARABIJA
Nilas
RYTŲ EUROPA IR IZRAELIS APIE 1949 M.
Sovietų satelitės
Kitos komunistinės valstybės

nepaprastai pakiliai. Ros ha-Šana subūrė didžiausią viešą surinkimą Maskvoje per dvidešimt metų. Apytiksliai dešimt tūkstančių žydų susibūrė Choralinėje sinagogoje ir aplink ją. Kai buvo pučiamas šofaras ir žmonės žadėjo vienas kitam susitikti „kitais metais Jeruzalėje“, nuotaika buvo euforiška. Užsienio reikalų komisaro Viačeslavo Molotovo žmona Polina Žemčiužina lapkričio 7-ąją, per bolševikų revoliucijos metines, sutiko Goldą Meir ir paragino ją ir toliau lankyti sinagogą. Dar blogiau, Žemčiužina kalbėjo su ja jidiš, savo ir Meir tėvų kalba - tų laikų paranojiškoje aplinkoje tai sukėlė įtarimą, kad tautinė žydų vienybė peržengia valstybių sienas. Klimento Vorošilovo, kito Politbiuro nario, žmona Jekaterina Gorbman, kaip kažkas girdėjo, sušukusi: „Dabar mes taip pat turime savą tėvynę!“[11]

1948 m. pabaigoje ir 1949 m. pradžioje visuomeninis gyvenimas Sovietų Sąjungoje pasisuko antisemitizmo kryptimi. 1949 m. sausio 28-osios *Pravdos* numeris nubrėžė naują liniją, netiesiogiai, bet matomai. Straipsnis apie „nepatriotiškus teatro kritikus“, kurie buvo „neturinčio pilietybės kosmopolitizmo nešėjai“, pradėjo žydų ujimo kampaniją visose profesinės veiklos srityse. *Pravda* „apsivalė“ kovo pradžioje. Iš Raudonosios armijos buvo atleisti karininkai žydai, o žydų aktyvistai pašalinti iš vadovaujančių pareigų Komunistų partijoje. Kelių tuzinų žydų tautybės poetų ir romanistų, kurie pasirašinėjo rusiškais literatūriniais slapyvardžiais, kūriniai buvo pradėti spausdinti skliaustuose nurodant jų tikruosius ar ankstesnius vardus. Žydų rašytojai, kurie domėjosi žydiška kultūra ar Vokietijos žydų žudynėmis, atsidūrė areštinėje. „Atrodė, kad visoje SSRS tik žydai vagia ir ima kyšius, tik žydai yra nusikalstamai abejingi ligonių kančioms ir tik žydai publikuoja pagiežingas ar prastai parašytas knygas“, - prisiminė Grosmanas[12].

1948 m. lapkritį buvo oficialiai panaikintas Žydų antifašistinis komitetas, o daugiau kaip šimtas žydų rašytojų ir aktyvistų buvo suimti. Pavyzdžiui, 1949 m. buvo suimtas rašytojas Deras Nisteris; kitais metais jis mirė kardomojo kalinimo areštinėje. Savo romane *Mašberų šeima* jis pateikė viziją, kuri dabar atrodė pranašiška, nes sovietų praktika, regis, ėmė nebesiskirti nuo nacių: „Sunkiai pakrautas krovininis traukinys su ilga eile vienodai raudonų vagonų, jo juodi ratai rieda į priekį, sukdamiesi vienodu greičiu, nors atrodo, kad nejuda.“ Žydus visoje Sovietų Sąjungoje apėmė bloga nuojauta. MGB pranešė, kad Sovietų Ukrainoje žydus apėmusi baimė - girdi, jie supranta,

kad tokią politiką gali lemti tik valdžios viršūnių sprendimai, ir nerimauja manydami, kad „niekas negali pasakyti, kokią formą ji įgaus". Nuo vokiečių okupacijos pabaigos buvo praėję tik penkeri metai. O nuo Didžiojo teroro pabaigos buvo praėję tik vienuolika metų[13].

Sovietų Sąjungos žydams dabar kilo pavojus susilaukti dviejų kaltinimų: kad jie yra „žydų nacionalistai" ir „šaknų neturintys kosmopolitai". Nors šie du epitetai ir atrodo tarpusavy nesuderinami, nes nacionalistas yra žmogus, kuriam labai svarbios šaknys, stalinistų logikoje jie galėjo funkcionuoti kartu. Žydai buvo „kosmopolitai", nes jų prisirišimas prie sovietų kultūros ir rusų kalbos esąs nenuoširdus. Negalima buvo tikėtis, kad jie gins Sovietų Sąjungą ar rusų tautą nuo įvairios iš Vakarų besiskverbiančios įtakos. Užsimaskavusius žydų kosmopolitus iš prigimties traukė Jungtinės Valstijos, kur (kaip, anot Stalino, manė žydai) žydai gali išvykti ir tapti turtingi. Amerikos pramoninė galia buvo akivaizdi sovietams, kurie naudojo Studebaker automobilius tremdami savus gyventojus. Technologinį pranašumą (ir paprasčiausią negailestingumą) taip pat parodė karo pabaigoje Japonijoje surengtas Hirosimos ir Nagasakio bombardavimas atominėmis bombomis.

Amerikos galia išryškėjo ir per Berlyno blokadą antroje 1948 m. pusėje. Vokietija vis dar buvo okupuota keturių didvalstybių nugalėtojų: Sovietų Sąjungos, Amerikos, Britanijos ir Prancūzijos. Berlynas, atsidūręs sovietų zonos ribose, buvo padalytas į keturias šių valstybių okupacines zonas. Vakarų sąjungininkai paskelbė savo kontroliuojamose zonose įvesią naują Vokietijos valiutą, Vokietijos markę. Sovietų Sąjunga blokavo Vakarų Berlyną, akivaizdžiai siekdama priversti Vakarų Berlyno gyventojus sutikti naudotis jos tiekimo paslaugomis ir taip tapti priklausomus nuo sovietų valdžios. Tada amerikiečiai įsipareigojo aprūpinti izoliuotą miestą oro keliais, nors Maskva tvirtino, kad tai neįmanoma. 1949 m. gegužę Sovietų Sąjunga turėjo nutraukti blokadą. Amerikiečiai kartu su britais parodė esą pajėgūs kiekvieną dieną tiekti tūkstančius tonų krovinių lėktuvais. Tokiu poelgiu jie vienu metu parodė savo geranoriškumą, turtingumą ir galią. Prasidėjus Šaltajam karui, Amerika ir amerikiečiai atrodė esą pajėgūs padaryti tai, ko negalėjo padaryti nė vienas iš ankstesnių Maskvos konkurentų: pateikti universalią ir patrauklią gyvenimo viziją. Visa tai labai padėjo susieti amerikiečius su naciais ir pri-

skirti juos tai pačiai reakcinei „stovyklai", bet žydams (ir kitų tautų atstovams, žinoma) tokios sąsajos atrodė neįtikimos.

Sovietų Sąjungos žydai taip pat buvo vadinami „sionistais", nes galėjo teikti pirmenybę Izraeliui, žydų nacionalinei valstybei, Sovietų Sąjungos, savo tėvynės, atžvilgiu. Izraelis po karo, kaip ir Lenkija, Latvija ar Suomija prieš karą, buvo nacionalinė valstybė, kuri galėjo sukelti žydų diasporos Sovietų Sąjungoje lojalumą jai. Tarpukario laikotarpiu sovietų politika iš pradžių siekė palaikyti visų tautybių kultūrinę raidą, bet paskui tapo labai priešiška tam tikroms nacionalinėms mažumoms, tokioms kaip lenkai, latviai ir suomiai. Sovietų Sąjunga galėjo pasiūlyti išsimokslinimą ir asimiliaciją žydams (kaip ir kitoms grupėms), bet kokia iš to nauda, jeigu tie išsilavinę sovietų žydai po Izraelio įkūrimo ir Jungtinių Valstijų triumfo kitur jautė geresnę alternatyvą?

Sovietų Sąjungos žydas galėjo būti laikomas ir „šaknų neturinčiu kosmopolitu", ir „sionistu", nes į Izraelį laipsniškai buvo pradėta žiūrėti kaip į Amerikos satelitą. Amerikai simpatizuojantis žydas veikiausiai palaikė naująjį Amerikos globotinį; žydas, simpatizuojantis Izraeliui, palaikė jo naująjį globėją. Ir vienu, ir kitu atveju sovietų žydai jau nebuvo patikimi Sovietų Sąjungos piliečiai. Taip turbūt atrodė Stalinui.

Dabar, kai žydiškumas ir žydų ryšiai su Jungtinėmis Valstijomis tapo įtartini, MGB vadovas Viktoras Abakumovas pabandė atrasti būdą padaryti buvusius panaikinto Antifašistinio komiteto aktyvistus amerikiečių žvalgybos agentais. Tam tikru požiūriu tai buvo lengvas darbas. Komitetas buvo sukurtas siekiant sudaryti sąlygas Sovietų Sąjungos žydams byloti pasaulio žydams, taigi jo nariai lengvai galėjo būti apšaukti ir žydų nacionalistais, ir kosmopolitais. Tačiau ši logika nepateisino masinio teroro veiksmų ar 1937-1938 m. nacionalinių operacijų modelio. Abakumovas susilaukė nepritarimo iš viršaus. Neturėdamas aiškaus Stalino pritarimo jis negalėjo priskirti sąmokslininkams iš tikrųjų iškilių žydų, juo labiau pradėti ką nors panašaus į masinę operaciją.

Per 1937-1938 m. nacionalines operacijas represuojamoms tautoms nepriklausė nė vienas Politbiuro narys. Surengus nors kokią operaciją prieš žydus padėtis būtų buvusi kitokia. 1949 m. Lazaris Kaganovičius jau nebuvo artimiausias Stalino bendražygis ir numanomas jo įpėdinis, bet jis vis dar buvo Sovietų Sąjungos Politbiuro narys. Paskelbus, kad žydų nacionalistai

prasiskverbė į aukščiausias sovietų valdžios institucijas (pagal 1937-1938 m. lenkų nacionalistams iškeltų kaltinimų analogiją), pradėti būtų reikėję nuo Kaganovičius. Stalinas atsisakė leisti tardyti Kaganovičių, vienintelį Politbiuro narį žydą. Tuo metu penki iš 210 Sovietų Sąjungos komunistų partijos Centro komiteto visateisių narių ir kandidatų buvo žydų kilmės asmenys; nė vienas iš jų nebuvo tardomas.

Tačiau ieškodamas žydų šnipų Abakumovas pasiekė Politbiuro narių šeimas. 1949 m. sausį buvo suimta Polina Žemčiužina, Molotovo žmona. Ji neigė kaltinimus išdavyste. Per balsavimą dėl žmonos pasmerkimo Molotovas maištaudamas susilaikė. Tačiau vėliau jis atsiprašė: „Nuoširdžiai gailiuosi, kad nesutrukdžiau Žemčiužinai, labai brangiam man asmeniui, padaryti klaidų ir užmegzti ryšių su antisovietiškais žydų nacionalistais, tokiais kaip Michoelsas." Kitą dieną ji buvo suimta. Žemčiužina buvo nuteista priverstiniams darbams, o Molotovas su ja išsiskyrė. Penkerius metus ji praleido tremtyje Kazachstane, tarp buožių, žmonių, kuriuos jos vyras padėjo tremti ketvirtajame dešimtmetyje. Regis, jie padėjo jai išgyventi. Molotovas savo ruožtu neteko užsienio reikalų komisaro posto. Jis buvo paskirtas į šias pareigas 1939 m., iš dalies todėl, kad (skirtingai nuo jo pirmtako Litvinovo) nebuvo žydas, ir Stalinui tada reikėjo žmogaus, su kuriuo Hitleris nebūtų atsisakęs derėtis. 1949 m. jis prarado tą darbą bent iš dalies dėl to, kad jo žmona buvo žydė[14].

Tardomi žmonės nebuvo labai linkę bendradarbiauti. Kai 1952 m. gegužę kaltinamaisiais pagaliau buvo pasirinkti keturiolika daugiau ar mažiau nežinomų Sovietų Sąjungos žydų, teismo procesas vyko neįprastai chaotiškai. Tiktai du iš kaltinamųjų tardomi pripažino visus kaltinimus; kiti pripažino tik dalį kaltinimų arba neigė juos visus. Paskui, per patį teismą, visi iki vieno tvirtino esą nekalti. Net Icikas Feferis, kuris visą laiką buvo saugumiečių informatorius, o per teismą kaltinimo liudytojas, galiausiai atsisakė bendradarbiauti. 1952 m. rugpjūtį trylika iš keturiolikos kaltinamųjų buvo nuteisti mirti ir sušaudyti. Nors šis procesas sukūrė precedentą bausti žydus mirties bausme už šnipinėjimą amerikiečiams, politiškai jis buvo menkavertis. Teisiamieji buvo per mažai žinomi, kad jų teismas sukeltų didelį susidomėjimą, ir jų elgesys buvo netinkamas parodomajam procesui[15].

Jeigu Stalinas iš tikrųjų norėjo įspūdingos žydų bylos, jam reikėjo ieškoti kitur.

Komunistinė Lenkija atrodė labai perspektyvi vieta antisemitiniam parodomajam teismui, nors galiausiai jis taip ir neįvyko. Žydų klausimas Varšuvoje buvo net aštresnis negu Maskvoje. Prieš karą Lenkijoje gyveno daugiau kaip trys milijonai žydų; 1948 m. ji buvo perkurta ir paversta etniškai homogeniška Lenkijos valstybe, vadovaujama komunistų - dalis kurių buvo žydų kilmės. Lenkus sutelkė anksčiau vokiečiams priklausęs turtas šalies vakaruose ir anksčiau žydams priklausęs turtas miestuose - lenkų kalboje susiformavo posakiai „anksčiau priklausęs vokiečiams" ir „anksčiau priklausęs žydams", vartoti kalbant apie turtą. Tačiau tuo metu, kai ukrainiečiai ir vokiečiai buvo deportuojami ***iš*** komunistinės Lenkijos, žydai buvo deportuojami ***į*** Lenkiją: apytiksliai šimtas tūkstančių iš Sovietų Sąjungos. Lenkai negalėjo nepastebėti, kad aukščiausios Komunistų partijos ir jos saugumo aparato institucijos liko daugiatautės net po etninių valymų: tarp partijos ir slaptosios policijos vadovų buvo neproporcingai daug žydų kilmės asmenų. Daugelis žydų, kurie nusprendė po karo pasilikti Lenkijoje, buvo komunistai, jaučiantys turį misiją, tikintys šalies pertvarka visų gyventojų naudai[16].

Lenkija penkis šimtus metų buvo žydų gyvenimo Europoje centras; dabar, atrodė, ši istorija buvo baigta. Apytiksliai devyniasdešimt procentų iki karo Lenkijoje gyvenusių žydų buvo nužudyti per karą. Dauguma per karą išgyvenusių Lenkijos žydų po karo paliko savo tėvynę. Daugelis jų nebegalėjo sugrįžti į savo namus, nes dabar jie atsidūrė Sovietų Sąjungoje, kuri prisijungė Rytų Lenkiją. Pagal sovietų etninio valymo politiką, ukrainiečiai, baltarusiai ir lietuviai turėjo pasilikti sovietų respublikose, pavadintose jų tautų vardais, o žydai, kaip ir lenkai, turėjo išvykti į Lenkiją. Žydai, kurie bandydavo sugrįžti namo, dažnai susidurdavo su nepasitikėjimu ir smurtu. Kai kurie lenkai turbūt taip pat bijojo, kad žydai reikalaus grąžinti per karą prarastą turtą, nes lenkai, vienaip ar kitaip, jį pasisavino (dažniausiai, kai jų pačių namai buvo sugriauti). Tačiau žydai dažnai būdavo perkeliami į buvusią Vokietijos Sileziją, „atgautą teritoriją", atplėštą nuo Vokietijos, kur ši problema nekilo. Vis dėlto, kaip ir kitur pokario Lenkijoje, žydai čia buvo mušami bei žudomi ir girdėdavo grasinimus susidoroti taip dažnai, kad dauguma išgyvenusiųjų nusprendė išvykti. Žinoma, svarbu buvo tai, kad jie turėjo kur išvykti: į Jung-

tines Valstijas ar Izraelį. Kad pasiektų šias valstybes, Lenkijos žydai iš pradžių vyko į Vokietijos perkeltų asmenų stovyklas.

Savanoriškas išgyvenusių per holokaustą žydų išvykimas į Vokietiją nebuvo vien tik liūdna ironija. Tai taip pat buvo paskutinis kelionės, atskleidusios daugelį pasibaisėtinų politinių priemonių, kurios buvo taikomos prieš žydus ir kitų tautybių atstovus, etapas. Dauguma žydų perkeltų asmenų stovyklose Vokietijoje būdavo žydai iš Vakarų ir Vidurio Lenkijos, kurie 1939 m. pabėgo nuo vokiečių arba 1940 m. buvo ištremti sovietų į gulagą, o sugrįžę į pokario Lenkiją, kur žmonės nenorėjo grąžinti jų turto, buvo asmeniškai apkaltinti sovietų valdžios įvedimu. Pokario Lenkijoje buvo labai pavojinga būti žydu - nors ne labiau pavojinga negu būti ukrainiečiu, vokiečiu ar lenku antikomunistiniame pogrindyje. Dauguma šių ir kitų grupių atstovų norėjo pasilikti savo tėvynėje. O žydai turėjo ypatingą priežastį nesijausti saugūs savo pačių šalyje: okupuotoje Lenkijoje buvo ką tik nužudyti trys milijonai jų tautiečių.

Lenkijos žydams išvykus į Izraelį ir Jungtines Valstijas, žydų komunistų vaidmuo Lenkijos politikoje ėmė dar labiau kristi į akis. Lenkijos komunistinio režimo padėtis politiškai buvo kebli dvigubai: jis nebuvo nacionalinis geopolitiniu požiūriu, nes priklausė nuo Maskvos palaikymo, ir nebuvo nacionalinis etniniu požiūriu, nes dalis iškilių jo atstovų buvo žydai (karo laikotarpiu gyvenę Sovietų Sąjungoje)[17].

Žydų kilmės Lenkijos komunistams 1949 m. būti valdžioje leido 1948 m., Šaltojo karo pradžioje, susiklosčiusi padėtis tarptautinėje politikoje. Dėl priežasčių, visiškai nesusijusių su Lenkija ir labai susijusių su stambiu skilimu komunistinio bloko viduje, Stalinas 1948 m. vasarą daugiau dėmesio skyrė daugumos nacionalizmo negu žydų „kosmopolitizmo" ar „sionizmo" pavojui.

Kadangi Stalinas bandė koordinuoti ir kontroliuoti savo naujųjų komunistinių sąjungininkų grupę, Maskvos ideologinė linija keitėsi priklausomai nuo to, kur, jo nuomone, Rytų Europoje kildavo neištikimybės pavojus. Kaip Stalinas turbūt pastebėjo, komunistinių režimų lyderiams laikytis sovietų linijos buvo daug sunkiau negu komunistinių partijų lyderiams prieš karą: šie „draugai" iš tikrųjų turėjo valdyti. Stalinas taip pat turėjo priderinti savo ideologinę liniją prie amerikiečių galios realybės. Šie rūpesčiai 1948 m. vasarą iškilo į pirmąjį planą; rūpesčiai dėl žydų akimirksniu atsitraukė į antrąjį.

Lenkijai tai turėjo didžiulę reikšmę, nes leido žydų kilmės komunistams gauti valdžią ir paskui užtikrinti, kad nebūtų surengtas joks antisemitinis parodomasis teismas.

1948 m. vasarą Stalino pagrindinis rūpestis Rytų Europoje buvo komunistinė Jugoslavija. Šioje svarbioje Balkanų šalyje komunistai žavėjosi Sovietų Sąjunga, bet nenorėjo būti priklausomi nuo sovietų valdžios. Tito (Josipui Brozui), Jugoslavijos komunistų vadovui ir Jugoslavijos partizanų vadui, pavyko užimti valdžią be sovietų pagalbos. Po karo Tito užsienio politikoje rodė nepriklausomybės nuo Stalino ženklus. Jis kalbėjo apie Balkanų federaciją, Stalinui atsisakius šios minties. Jis palaikė komunistinius revoliucionierius kaimyninėje Graikijoje, šalyje, kuri, Stalino požiūriu, priklausė amerikiečių ir britų įtakos sričiai. Prezidentas Harry Trumanas savo „doktrinoje", paskelbtoje 1947 m. kovą, aiškiai leido suprasti, jog amerikiečiai neleis komunizmui išplisti į Graikiją ir imsis veiksmų, kad užkirstų jam kelią. Stalinui labiau rūpėjo įtvirtinti savo laimėjimus Europoje negu imtis kitų revoliucinių nuotykių. Jis aiškiai manė galįs nuversti Tito ir pakeisti jį sukalbamesniu jugoslavų vadovu[18].

Tito ir Stalino skilimas nulėmė tarptautinio komunizmo pavidalą. Nepriklausoma Tito pozicija ir vėlesnis Jugoslavijos pašalinimas iš Kominformo, padarė jį smerktinu „nacionalinio komunizmo modeliu". Nuo 1948 m. balandžio iki rugsėjo satelitiniai Maskvos režimai buvo skatinami rūpintis numatomu nacionaliniu pavojumi („dešiniuoju nukrypimu" nuo partinės linijos), o ne (žydišku) kosmopolitiniu pavojumi („kairiuoju nukrypimu"). Kai Lenkijos generalinis sekretorius Władysławas Gomułka paprieštaravo naujajai linijai, buvo apkaltintas, kad jis taip pat atstovauja nacionaliniam „nukrypimui". 1948 m. birželį Andrejus Ždanovas nurodė Gomułkos konkurentams tarp Lenkijos komunistų jį pašalinti. Lenkijos Politbiuro narys Jakubas Bermanas sutiko, kad Lenkijos partijoje įvyko nacionalinis nukrypimas. Tą rugpjūtį Gomułka buvo pašalintas iš generalinio sekretoriaus pareigų. Mėnesio pabaigoje jis turėjo pateikti savikritiką sušauktam Lenkijos partijos Centro komitetui[19].

Gomułka iš tikrųjų buvo „nacionalinis" komunistas, o jo žydų kilmės draugai turbūt buvo teisūs jo bijodami. Jis buvo ne žydas (nors turėjo žydę žmoną) ir buvo manoma, kad jam labiau rūpi ne žydų lenkų negu partijos draugų interesai. Skirtingai nei Jakubas Bermanas ir keletas kitų žymiausių komunistų,

per karą jis liko Lenkijoje ir todėl buvo mažiau žinomas sovietų vadovybei Maskvoje negu jo draugai, kurie pabėgo į Sovietų Sąjungą. Iškilti jam labai padėjo nacionalinių klausimų sprendimas: jis vadovavo dvigubam vokiečių ir ukrainiečių etniniam valymui ir prisiėmė asmeninę atsakomybę už lenkų apgyvendinimą „atgautose teritorijose" šalies vakaruose. Jis net ryžosi Centro komitete pasakyti kalbą, kurioje kritikavo tam tikras lenkų kairiųjų tradicijas dėl jų neproporcingo dėmesio žydams.

Pašalintą Gomułką pakeitė Bolesławo Bieruto, Jakubo Bermano ir Hilario Minco triumviratas (pastarieji du jo nariai buvo žydų kilmės). Naujoji Lenkijos trijulė atėjo į valdžią pačiu laiku, kad užkirstų kelią antisemitinei akcijai Lenkijoje. Jų nelaimei, Maskvos linija pasikeitė per tas pačias savaites, kai jie bandė įtvirtinti savo padėtį. Nors dešinysis nacionalinis nukrypimas buvo vis dar galimas, 1948 m. Stalinas davė aiškų signalą, kad jam didžiausią nerimą kelia žydų vaidmuo Rytų Europos komunistų partijose. Jis nedviprasmiškai leido suprasti, kad sionistai ir kosmopolitai daugiau nepageidaujami. Turbūt jausdamas naują nuotaiką, Gomułka tą gruodį kreipėsi į Staliną: girdi, Lenkijos partinėje vadovybėje yra per daug „žydų draugų", kurie „nesijaučia susiję su lenkų tauta". Tai, pasak Gomułkos, sukėlė partijos susvetimėjimą su Lenkijos visuomene ir sukėlė „nacionalinio nihilizmo pavojų"[20].

Taigi 1949 metai atnešė į Lenkiją ypatingo pobūdžio stalinizmą. Žydai stalinistai turėjo didelę valdžią, tačiau buvo užspeisti tarp stalinistų antisemitizmo Maskvoje ir populiaraus antisemitizmo savo pačių šalyje. Nė vienas iš jų nebuvo ganėtinai reikšmingas, kad padarytų jų valdymą neįmanomą, bet jie turėjo užtikrinti, kad šie du antisemitizmai nesusitiktų. Žydų komunistai turėjo pabrėžti, kad jų politinis identifikavimasis su lenkų tauta yra toks stiprus, kad ištrynė jų žydišką kilmę ir pašalino bet kokią žydiškos politikos galimybę.

Vienas ryškus šios tendencijos pavyzdys buvo naujas Varšuvos geto sukilimo 1943 m. vaizdavimas - šį rimčiausio žydų pasipriešinimo holokaustui atvejį buvo pradėta vaizduoti kaip lenkų nacionalinį sukilimą, kuriam vadovavo komunistai. Herszas Smolaras, Lenkijos komunistas žydas, Minsko geto didvyris, dabar išstūmė žydiškumą iš žydų pasipriešinimo naciams. Jis apibūdino Varšuvos geto sukilimą privalomais ideologiniais Ždanovo terminais: gete buvusios „dvi stovyklos", viena pažangi, o kita reakcinga. Reakcionierių

stovykloje, kaip ir dabar, buvo tie, kurie kalbėjo apie Izraelį. Pažangieji buvę komunistai, kaip tik jie ir kovoję. Tai buvo nepaprastas iškraipymas: nors komunistai iš tikrųjų ragino geto žydus pradėti ginkluotą pasipriešinimą, kairieji sionistai ir Bundas turėjo daugiau šalininkų, o dešinieji sionistai - daugiau ginklų. Smolaras grasino valymais tiems žydų politiniams aktyvistams, kurie nepriims lenkų nacionalinio komunizmo: „Ir jei pasirodys, kad tarp mūsų yra žmonių, kurie kaip musės zirzia apie kažkokius tariamai aukštesnius ir svarbesnius žydų nacionalinius tikslus, mes pašalinsime tuos žmones iš mūsų visuomenės, taip pat kaip geto kovotojai nustūmė šalin bailius ir silpnavalius"[21]

Visam pasipriešinimui fašizmui iš esmės vadovavo komunistai; jeigu jam vadovavo ne komunistai, tai nebuvo pasipriešinimas. 1943 m. Varšuvos geto sukilimo istorija turėjo būti perrašyta taip, kad būtų matyti, jog Lenkijos žydams - kaip ir lenkų antinaciniam pasipriešinimui apskritai - vadovavo komunistai. Politiškai priimtinoje Antrojo pasaulinio karo istorijoje pasipriešinimas gete su masinėmis žydų žudynėmis buvo mažai susijęs ir itin susijęs su komunistų drąsa. Šis pamatinis akcento poslinkis užgožė žydų karo patirtį, kadangi holokaustas tapo tik vienu iš fašizmo pavyzdžių. Ir šiuos iškraipymus sukurti bei pateikti turėjo kaip tik žydų komunistai, kad negalėtų būti apkaltinti tarnavimu žydų, o ne lenkų tikslams. Kad atrodytų tinkami Lenkijos komunistų lyderiai, žydų komunistai turėjo pašalinti iš istorijos vienintelį rimtą žydų pasipriešinimo naciams dėl žydiškų motyvų pavyzdį. Masalą Stalino politiniuose spąstuose paliko Hitleris[22].

Taip Lenkijos žydai stalinistai gynėsi nuo paties Stalino antisemitizmo. Girdi, jeigu žydų pasipriešinimo didvyriai pasirengę iš esmės paneigti Hitlerio antisemitizmo reikšmę žydų gyvenimui bei politikai ir kai kuriais atvejais savo pačių troškimą priešintis vokiečių okupacijai, tai jie tikrai įrodė savo ištikimybę. Stalinizmas reikalavo neigti akivaizdžiausius istorinius faktus ir jų svarbiausią reikšmę patiems juos neigiantiems žmonėms: kalbant apie 1943 m. Varšuvos geto sukilimą, Lenkijos komunistai žydai įvykdė abu reikalavimus. Apšmeižti Armiją Krajovą ir 1944 m. Varšuvos sukilimą palyginti buvo lengva. Kadangi sukilimui vadovavo ne komunistai, tai negalėjo būti sukilimas. Kadangi Armijos Krajovos kariai nebuvo komunistai, jie buvo reakcionieriai, veikiantys prieš dirbančiųjų masių interesus. Lenkijos patriotai,

kurie žuvo siekdami išlaisvinti savo sostinę, buvo fašistai, nedaug kuo geresni už Hitlerį. Armija Krajova, kuri kovojo su vokiečiais daug ryžtingiau negu Lenkijos komunistai, buvo „atgrasus reakcingas nykštukas“[23].

1949 m. Jakubas Bermanas buvo Politbiuro narys, atsakingas ir už ideologiją, ir už saugumą. Jis pakartojo pagrindinį stalinistų argumentą terorui pateisinti: kai revoliucija artėja prie pabaigos, jos priešai kovoja vis įnirtingiau, todėl atsidavę revoliucionieriai turi griebtis vis ekstremalesnių priemonių. Apsimesdamas nesuprantąs sovietų linijos, jis apibrėžė kovą su priešais kaip kovą su dešiniuoju, kitaip tariant, nacionaliniu nukrypimu. Įvykus skilimui tarp Tito ir Stalino, niekas negalėjo apkaltinti Bermano per mažu dėmesiu kovai su nacionalizmu. Tačiau taip pat Bermanas padarė turbūt daugiau negu bet kas kitas, kad išblukintų prisiminimą apie vokiečių vykdytas masines žudynes okupuotoje Lenkijoje. Bermanas, kurio beveik visa šeima 1942 m. žuvo Treblinkoje, ėmė vadovauti lenkų nacionaliniam komunizmui, ir jo laikais, vos per kelerius metus, dujų kameros buvo nustumtos į tolimą istorijos užkampį[24].

Holokaustas daug žydų pastūmėjo link komunizmo, išvaduotojos Sovietų Sąjungos ideologijos; tačiau dabar, norėdami vadovauti Lenkijai ir nuraminti Staliną, vadovaujantys žydų komunistai turėjo paneigti holokausto svarbą. Bermanas jau žengė pirmą svarbų žingsnį šia kryptimi 1946 m. gruodį, kai nurodė smarkiai padidinti žuvusių ne žydų Lenkijos gyventojų skaičių ir šiek tiek sumažinti žuvusių žydų skaičių, kad šie skaičiai būtų lygūs: trys milijonai vienų ir trys milijonai kitų. Holokaustas buvo jau politika, ir labai pavojinga bei komplikuota. Jis, kaip ir visi kiti istoriniai įvykiai, turėjo būti suvokiamas „dialektiškai“, terminologija, kuri atitiko Stalino ideologinę liniją ir esamo meto politinę būtinybę. Galbūt žydų žuvo daugiau negu ne žydų lenkų. Tačiau turbūt šis faktas politiškai nepatogus. Turbūt būtų geriau, jeigu skaičiai būtų lygūs. Remtis faktais ar padorumo jausmu, kad susilaikytum nuo tokių dialektiškų pataisų, reiškė būti blogu komunistu. Priminti savo šeimos narių mirtį dujų kameroje buvo grynas buržuazinis sentimentalumas. Geras komunistas turėjo žvelgti į priekį, kaip darė Bermanas, matyti, ko esamu metu reikia iš tiesos, ir veikti atitinkamai, ir ryžtingai. Antrasis pasaulinis karas, kaip ir Šaltasis karas, buvo pažangių ir reakcinių jėgų kova, ir tiek[25].

Bermanas, labai protingas žmogus, visa tai suprato ne prasčiau negu kas nors kitas ir remdamasis šiomis prielaidomis padarė logiškas išvadas. Jis vadovavo saugumo aparatui, kuris suimdavo Armijos Krajovos narius, vykdžiusius ypatingą užduotį gelbėti žydus. Jie ir jų veiksmai neturėjo jokio istorinio atgarsio stalinistų pasaulėžiūroje: žydai nukentėjo ne daugiau negu visi kiti gyventojai, o Armijos Krajovos kariai buvo ne geresni negu fašistai.

Ryškiausias Bermano trūkumas, paties Stalino požiūriu, buvo žydiška kilmė (nors dokumentuose buvo įrašyta lenkas). Tai nebuvo didelė paslaptis: jis susituokė pagal ***chuppah.*** 1949 m. liepą Sovietų Sąjungos ambasadorius rašte Maskvai skundėsi, kad Lenkijos vadovybėje vyrauja žydai, tokie kaip Bermanas, ir kad saugumo aparatui vadovavo žydai - tai buvo perdėtas vertinimas, nors ir turintis šiokį tokį pagrindą. 1944-1954 m. laikotarpiu 167 iš 450 aukštas pareigas užimančių Valstybės saugumo ministerijos pareigūnų buvo žydai pagal jų pačių deklaraciją arba pagal kilmę, taigi apytiksliai trisdešimt septyni procentai šalyje, kur žydai sudarė mažiau negu vieną procentą gyventojų. Dauguma, nors toli gražu ne visi, žydų kilmės žmonių aukščiausiuose saugumo tarnybos sluoksniuose savo tapatybės dokumentuose įvardijo save lenkais. Tai galėjo parodyti arba neparodyti, kuo jie patys save laiko; savęs identifikavimo klausimas dažniausiai būdavo sudėtingas. Tačiau paso tapatybė, net kai ji atspindėjo (kaip dažnai ir buvo) nuoširdų tapatinimąsi su Lenkijos valstybe ir tauta, negalėjo sukliudyti didžiajai daliai Lenkijos gyventojų ir Sovietų Sąjungos vadovybei žydų kilmės žmones laikyti žydais[26].

Bermanas, svarbiausias žydų kilmės komunistas Lenkijoje, buvo akivaizdus galimo antisemitinio parodomojo teismo taikinys. Jis tai puikiai suprato. Negana to, jį galima buvo susieti su pagrindiniais svarbiausios Šaltojo karo pradžios dramos veikėjais - broliais Fieldais. Amerikiečiai Noelas ir Hermann Fieldai tuo metu buvo kalinami Čekoslovakijoje ir Lenkijoje kaip Amerikos šnipai. Noelas Fieldas buvo Amerikos diplomatas, bet taip pat ir sovietų žvalgybos agentas; jis draugavo su Allenu Dullesu, Amerikos žvalgybos vadovu, kuris vadovavo jos skyriui Berne, Šveicarijoje; jis taip pat vadovavo šalpos organizacijai, kuri po karo padėjo komunistams. 1949 m. Fieldas atvyko į Prahą, turbūt tikėdamasis, kad sovietai vėl pageidauja jo paslaugų; jis buvo suimtas. Jo brolis Hermannas atvyko jo ieškoti ir buvo suimtas Var-

šuvoje. Kankinami juodu prisipažino įsteigę didelę šnipinėjimo organizaciją Rytų Europoje[27].

Nors patys broliai Fieldai nebuvo teisiami, tariamos jų veikos suteikė sąmokslo scenarijų daugeliui parodomųjų teismų, kurie tada buvo rengiami visoje komunistinėje Rytų Europoje. Pavyzdžiui, 1949 m. rugsėjį Vengrijoje buvo surengtas Lászlo Rájko parodomasis teismas, kurio nuosprendžiu jam, kaip Noelo Fieldo agentui, buvo įvykdyta mirties bausmė. Vengrų teismas tariamai atskleidė Fieldų organizacijos kuopeles ir broliškose komunistinėse šalyse. Taip jau atsitiko, kad Hermannas Fieldas pažinojo Bermano sekretorę ir kartą įteikė jai jam skirtą laišką. Fieldai buvo pavojingi kaip tik todėl, kad jie iš tikrųjų buvo pažįstami su daugeliu komunistų, iš tikrųjų galėjo būti susieti su amerikiečių žvalgyba ir dabar kankinami galėjo pasakyti bet ką. Vieną kartą Stalinas pats paklausė Bermano apie Fieldą[28].

Jakubas Bermanas taip pat galėjo būti susietas su jau neleistino pobūdžio žydų politika. Jis buvo pažįstamas su Žydų antifašistinio komiteto nariais, kadangi susitiko su Michoelsu ir Feferiu prieš jų 1943 m. vizitą į Jungtines Valstijas. Jis buvo kilęs iš šeimos, kurios nariai dalyvavo kai kuriose Lenkijos žydų politinėse organizacijose. Vienas jo brolis (nužudytas Treblinkoje) buvo dešiniosios *Poalei Zion* organizacijos, vienos sionistų socialistų atšakos, narys. Kitas brolis, Adolfas, išgyvenęs Varšuvos gete, buvo kairiosios *Poalei Zion*, kairiosios sionizmo pakraipos organizacijos, narys. Adolfas Bermanas Varšuvos gete organizavo socialinę vaikų globos tarnybą, o po karo vadovavo Lenkijos žydų Centro komitetui. Kai Lenkija tapo komunistine, jis liko kairiuoju sionistu, manydamas, kad šios politinės pozicijos gali būti kaip nors suderintos[29].

1949 m. aiškėjo, kad tokiems žmonėms kaip Adolfas Bermanas pokario Lenkijoje vietos nebus. Būtent jam asmeniškai Smolaras adresavo atšiaurius žodžius apie reakcinį sionizmo pobūdį ir būtinybę pašalinti bailius žydus iš Lenkijos visuomenės. Taip elgdamasis Smolaras bandė apginti stalinistus nuo paties Stalino: rodydamas, kad Lenkijoje komunistai žydai demonstratyviai antisionistiški ir prolenkiški, jis manė apsaugosiąs juos nuo kaltinimų sionizmu ir kosmopolitizmu. Tačiau nebuvo jokios garantijos, kad net toks kategoriškas metodas neleis susieti Jakubo Bermano su jo broliu. Nuo stalinistų antisemitizmo negalėjai taip lengvai apsiginti rodydamas asmeninę ištikimybę ir atsidavimą.

Jakubas Bermanas išgyveno todėl, kad jį gynė jo draugas ir sąjungininkas Bolesławas Bierutas, Lenkijos partijos generalinis sekretorius ir ją valdančio triumvirato nežydiškas fasadas. Stalinas kartą paklausė Bieruto, kas jam reikalingas labiau - Bermanas ar Mincas: Bierutas buvo per daug išmintingas, kad patektų į šiuos spąstus. Bierutas užstojo Bermaną, nors tai ir buvo rizikinga. Lenkijos komunistai apskritai nesiėmė tokių brutalių veiksmų vienas prieš kitą kaip Čekoslovakijos, Rumunijos ar Vengrijos komunistai. Net į nemalonę patekęs Gomułka nebuvo verčiamas pasirašyti žeminančio pripažinimo ar stoti prieš teismą. Dauguma Lenkijos komunistų, kurie buvo valdžioje penktojo dešimtmečio pabaigoje, iš asmeninės patirties žinojo, kas atsitiko jų draugams ketvirtajame dešimtmetyje. Tada, Stalinui pasiuntus signalą, Lenkijos komunistai uoliai puolė „demaskuoti“ vieną kitą, o tai sukėlė masines žudynes ir padarė galą pačiai partijai. Nors per Didįjį terorą nukentėjo visi užsienio komunistai, lenkų komunistų patirtis buvo išskirtinė ir turbūt išmokė juos saugoti artimiausių draugų gyvybę[30].

Sovietų Sąjungos spaudimui didėjant, 1950 m. Bermanas pagaliau leido saugumo tarnyboms laikytis antižydiškos linijos. Lenkijos žydai itin dažnai susilaukdavo įtarimų esą Amerikos ar Izraelio šnipai. Padėtis buvo kebloka, nes kai kurie žmonės, keliantys tokius kaltinimus Lenkijos žydams, patys buvo Lenkijos žydai. Lenkijos saugumo aparate irgi buvo surengtas žydų pareigūnų valymas. Kadangi dažnai tai vykdė kiti žydai, atitinkamas saugumo aparato skyrius neoficialiai buvo vadinamas „susinaikinimo“ biuru. Jam vadovavo Jozefas Światło, tikra jo sesuo 1947 m. išvyko į Izraelį[31].

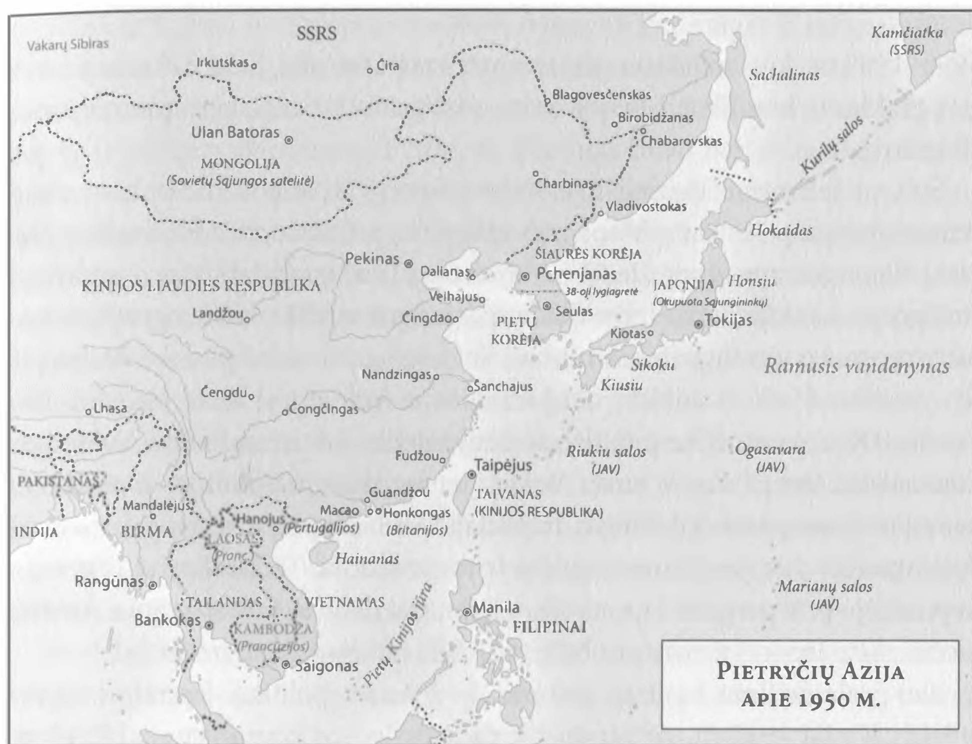
Tačiau Bermanas, Mincas ir Bierutas laikėsi valdžioje, ir nepasitikinčią visuomenę, ir abejojantį Staliną įtikinėdami esą tikri komunistai ir tikri patriotai. Nors žydai, komunistai ir kiti Lenkijos gyventojai buvo priversti užgniaužti atmintį apie holokaustą, Lenkijoje tais metais nebuvo surengta jokia vieša kampanija prieš sionistus ir kosmopolitus. Darydamas nuolaidų ir kliaudamasis savo draugo Bieruto ištikimybe, Bermanas sugebėjo įteigti, kad Lenkijoje didžiausią pavojų kelia ne žydų, o lenkų nacionalinis nukrypimas. Kai 1951 m. liepą Gomułka pagaliau buvo suimtas, jo suimti atvykę du saugumo pareigūnai, kaip jis tikriausiai atsiminė, buvo žydų kilmės.

1950-1952 m., kai lenkai stengėsi išvengti kraštutinumų, Šaltasis karas perau-go į ginkluotą konfliktą. Korėjos karas sustiprino Stalino susirūpinimą amerikiečių galia.

Šeštojo dešimtmečio pradžioje Sovietų Sąjungos padėtis, rodės, buvo daug tvirtesnė negu prieš karą. Visos trys valstybės, anksčiau vaizduotos kaip Sovietų Sąjungos apsupties žiedas - Vokietija, Lenkija ir Japonija - smarkiai susilpnėjo. Lenkija dabar buvo Sovietų Sąjungos satelite, kurios gynybos ministro pareigas ėjo sovietų karininkas. Sovietų kariuomenė pasiekė Berlyną ir ten pasiliko. 1949 m. sovietų okupacinė zona Vokietijoje buvo paversta Vokietijos Demokratine Respublika, sovietų satelite, kuriai vadovavo Vokietijos komunistai. Rytų Prūsija, buvęs Vokietijos regionas prie Baltijos jūros, buvo padalyta komunistinei Lenkijai ir pačiai SSRS. Japonija, didysis ketvirtojo dešimtmečio pavojus, buvo nugalėta ir nuginkluota. Tačiau Sovietų Sąjunga neprisidėjo prie pergalės Japonijoje, taigi mažai dalyvavo okupacijoje. Amerikiečiai statė Japonijoje karines bazes ir mokė japonus žaisti beisbolą[32].

Net pralaimėjimu Japonija pakeitė Rytų Azijos politiką. Japonijos įsiveržimas į Kiniją 1937 m. galiausiai tik padėjo Kinijos komunistams. 1944 m. Japonija surengė sėkmingą Kinijos nacionalistų vyriausybės sausumos puolimą. Jis neturėjo jokios reikšmės karo rezultatams, tačiau mirtinai susilpnino nacionalistinį režimą. Kai Japonija kapituliavo, jos pajėgos buvo išvestos iš žemyninės Kinijos. Tada Kinijos komunistams atsirado tokia pati proga, kokia prieš trisdešimt metų pasitaikė Rusijos komunistams. Japonija Antrajame pasauliniame kare atliko tokį pat vaidmenį, kokį Vokietija Pirmajame pasauliniame kare: neužkariavusi didelės imperijos sau, ji atliko komunistinės revoliucijos kaimyninėje šalyje tarnaitės vaidmenį. 1949 m. spalį buvo įkurta Kinijos Liaudies Respublika[33].

Nors Vašingtone kinų komunistų pergalė atrodė kaip pasaulinės komunistinės revoliucijos tąsa, Stalinui tai buvo dviprasmiška žinia. Mao Dzedongas, Kinijos komunistų lyderis, nebuvo asmeninis Stalino statytinis, kaip daugelis Rytų Europos komunistų. Nors Kinijos komunistai priėmė stalinistinę marksizmo versiją, Stalinas asmeniškai nekontroliavo jų partijos. Stalinas, žinojo, kad Mao bus ambicingas ir nenuspėjamas varžovas. „Mūšis dėl Kinijos, - sakė jis, - dar nebaigtas.“ Formuodamas politiką Rytų Azijoje, Stalinas

PIETRYČIŲ AZIJA APIE 1950 M.

dabar turėjo siekti, kad Sovietų Sąjunga neprarastų savo komunistinio pasaulio lyderio padėties. Toks pavojus iš pradžių kilo dėl Korėjos, kur buvo ką tik įkurta komunistinė valstybė. Japonai, kurie valdė Korėją nuo 1905 m., po karo pasitraukė. Korėjos pusiasalio šiaurinė dalis tada buvo okupuota Sovietų Sąjungos, o pietinė - Jungtinių Valstijų. 1948 m. Šiaurės Korėjos komunistai Šiaurės Korėjoje įkūrė liaudies respubliką[34].

1950 m. pavasarį Stalinas turėjo nuspręsti, ką atsakyti Kim Ir Senui, Šiaurės Korėjos komunistų lyderiui, norinčiam surengti invaziją į pietinę pusiasalio dalį. Stalinas žinojo, kad amerikiečiai Korėjos neįtraukė į „ginamojo perimetro“ zoną, kurią jie konstravo Japonijoje ir Ramiajame vandenyne, nes taip sausį pasakė JAV valstybės sekretorius. Amerikos kariuomenė pasitraukė iš pusiasalio 1949 m. Kim Ir Senas pasakė Stalinui, kad jo pajėgos greitai įveiks Pietų Korėjos kariuomenę. Stalinas suteikė Kim Ir Senui palaiminimą pradėti karą, nusiuntė Šiaurės Korėjai sovietų ginklų, o ši 1950 m. birželio 25-ąją užpuolė Pietų Korėją. Stalinas net pasiuntė kelis šimtus Sovietų Sąjungos korė-

jiečių iš Vidurinės Azijos - tuos pačius žmones, kurie vos prieš trylika metų Stalino įsakymu buvo ištremti, - kovoti Šiaurės Korėjos pusėje[35].

Korėjos karas buvo labai panašus į ginkluotą komunistinio ir kapitalistinio pasaulio konfrontaciją. Amerikiečiai reagavo greitai ir ryžtingai - pasiuntė karius iš Japonijos ir kitų Ramiojo vandenyno akvatorijos vietų ir sugebėjo išstumti Šiaurės Korėjos pajėgas iš jų užimtų teritorijų. Rugsėjį Trumanas pritarė NSC-68 pranešimui, oficialiai patvirtinusiam slaptą Amerikos didžiąją strategiją, suformuluotą George'o Kennano, pagal kurią JAV turėjo imtis priemonių, kad užkirstų kelią komunizmo plitimui pasaulyje. Spalį į karą Šiaurės Korėjos pusėje įsitraukė Kinija. Iki 1952 m. Jungtinės Valstijos ir jos sąjungininkai kariavo su komunistine Šiaurės Korėja ir komunistine Kinija; amerikiečių tankai rungėsi su Sovietų Sąjungoje pagamintais tankais, o amerikiečių lėktuvai kovėsi su Sovietų Sąjungoje pagamintais naikintuvais.

Stalinas, regis, bijojo platesnio karo, galbūt karo dviem frontais. 1951 m. sausį jis sušaukė savo Rytų Europos sateličių vadovus ir įsakė jiems paruošti savo kariuomenes karui Europoje. 1951-1952 m. Raudonosios armijos pajėgų galia padvigubėjo[36].

Atrodo, būtent šiuo laikotarpiu, 1951-1952 m., Stalino galvoje susilaukė atgarsio mintis, kad sovietų žydai yra slapti Jungtinių Valstijų agentai. Sulaukęs iššūkio Berlyne, nepaklusnumo Lenkijoje ir įtrauktas į karą Korėjoje, Stalinas vėl susidūrė, bent jau savo vis labiau besijaukiančioje vaizduotėje, su priešų apsupties pavojumi. Kaip ir ketvirtajame dešimtmetyje, šeštajame dešimtmetyje Sovietų Sąjungą buvo galima laikyti tarptautinio sąmokslo taikiniu, tik dabar sąmokslas buvo rezgamas jau ne Berlyne, Varšuvoje ir Tokijuje (ir palaikomas Londone), o Vašingtone (ir palaikomas Londone). Stalinas, matyt, manė, kad Trečiasis pasaulinis karas neišvengiamas, ir reagavo į tai, ką jis suvokė kaip besiartinančią grėsmę beveik taip pat kaip į tokią pat grėsmę ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje.

Tam tikru atžvilgiu dabar tarptautinė padėtis atrodė dar grėsmingesnė negu tada. Didžioji depresija bent jau atnešė skurdą kapitalistiniam pasauliui. O šeštojo dešimtmečio pradžioje atrodė, kad šalys, išlaisvintos Vakarų didvalstybių, greitai ekonomiškai atsigauna. Ketvirtajame dešimtmetyje kapitalistinės didvalstybės buvo pasidalijusios į priešiškas stovyklas. O 1949 m.

balandį svarbiausios iš jų susivienijo į naują karinę sąjungą - Šiaurės Atlanto Sutarties Organizaciją, arba NATO[37].

1951 m. liepą Stalinas atrado būdą nukreipti savo saugumo tarnybas prieš įsivaizduojamą žydų sąmokslą Sovietų Sąjungoje. Sąmokslo naratyvas, susiformavęs antroje tų metų pusėje, susidėjo iš dviejų dalių: rusų, kurie galėjo būti palaikyti nusiteikusiais prieš žydus, nužudymo ir jų mirties aplinkybių dangstymo sovietų saugumo aparate.

Viena iš tariamųjų aukų buvo Aleksandras Ščerbakovas, karinis propagandininkas, kuris tvirtino, kad rusų liaudis „nešė didžiausią karo naštą". Jis prižiūrėjo Žydų antifašistinį komitetą ir Stalino įsakymu surengė žydų žurnalistų valymą laikraščiuose. Kita auka buvo Andrejus Ždanovas, Stalino sovietų kultūros „valytojas", kuris neleido publikuoti ***Sovietų Sąjungos žydų juodosios knygos***. Jų mirtys tariamai buvo Amerikos samdytojų remiamo žydų medikų terorizmo bangos, kuri turėjo pasibaigti tik išžudžius visą sovietų vadovybę, pradžia.

Vienas iš tariamų žmogžudžių buvo gydytojas žydas Jakovas Etingeris, 1951 m. kovą jis mirė kardomojo kalinimo areštinėje. Viktoras Abakumovas, MGB vadovas, tariamai nepranešė apie šį sąmokslą todėl, kad pats buvo į jį įsivėlęs. Siekdamas, kad neišaiškėtų jo paties vaidmuo šiame sąmoksle, jis sąmoningai nužudęs Etingerį. Kadangi Abakumovas nužudęs Etingerį, šis negalėjęs prisipažinti apie visus savo nusikaltimus[38].

Pirmieji šių nepaprastų kaltinimų metmenys buvo pateikti Abakumovą demaskuojančiame pranešime, kurį Stalinui nusiuntė Valstybės saugumo ministerijos pareigūnas Michailas Riuminas, Abakumovo pavaldinys. „Gydytojo-žudiko" vaidmeniui parinkęs Etingerį, Riuminas patvirtino Stalino įtarimus. Etingeris buvo suimtas ne kaip medikų sąmokslo dalyvis, o kaip žydų nacionalistas. Šiuo gudriu ėjimu Riuminas susiejo žydų nacionalizmą, kuris neseniai ėmė kelti susirūpinimą Stalinui, su medicininėmis žmogžudystėmis, viena iš jo įprastų baimių. Visi Riumino kaltinimai, žinoma, neturėjo jokio rimtesnio pagrindo. Ščerbakovas mirė kitą dieną, kai, nepaisydamas gydytojų nurodymų, dalyvavo Pergalės dienos parade. Ždanovas taip pat ignoravo gydytojų nurodymus ilsėtis. O Etingerį, jų nužudymu kaltinamą gydytoją žydą, 1951 m. kovą nužudė ne Abakumovas, ***o pats Riuminas.*** Riuminas išsekino Etingerį nepaliaujamais tardymais, vadinamuoju „kon-

vejerio metodu“, kol gydytojai pasakė jam, kad tai sukels grėsmę to žmogaus gyvybei[39].

Tačiau Riuminas buvo teisus manydamas, kad teroristų gydytojų žydų, žudančių iškilius komunistus (rusus), sąsajos su žydų nacionalizmu turėtų sudominti Staliną. Dabar tyrimo kryptis buvo aiški: išvalyti MGB nuo žydų bei jų liokajų ir surasti daugiau žydų gydytojų-žudikų. Kaip ir reikėjo tikėtis, Abakumovas 1951 m. liepos 4-ąją buvo suimtas, o į jo vietą paskirtas Riuminas MGB surengė antižydišką valymą. Paskui, liepos 11-ąją, Centro komitetas įsakė toliau tirti „teroristinę Etingerio veiklą“. Po penkių dienų MGB suėmė elektrokardiogramos specialistę Sofiją Karpai. Ši moteris buvo nepaprastai svarbi visam tyrimui: ji buvo vienintelė dar gyva žydų gydytoja, kuri galėjo būti susieta su kokio nors sovietų vadovo mirtimi. Ji iš tikrųjų atliko du Ždanovo širdies veiklos tyrimus ir juos interpretavo. Areštinėje ji atsisakė patvirtinti istoriją apie žudikus medikus ir įvelti į ją kitus žmones[40].

Byla buvo silpna. Tačiau daugiau įrodymų apie žydų sąmokslą galima buvo gauti kitur.

Antisemitinis parodomasis teismas, kurio nesurengė Lenkija, įvyko kitoje Sovietų Sąjungos satelitėje, komunistinėje Čekoslovakijoje. 1951 m. liepos 23-iąją, praėjus savaitei po Sofijos Karpai suėmimo, Stalinas davė ženklą Klementui Gottwaldui, komunistiniam Čekoslovakijos prezidentui, atsikratyti artimo bendražygio Rudolfo Slansky, kuris neva atstovavo „žydų buržuaziniams nacionalistams“. Rugsėjo 6-ąją, Slansky buvo pašalintas iš generalinio sekretorius pareigų[41].

Akivaizdus Maskvos nepalankumas jam išprovokavo tikrą šnipų sąmokslą, ar bent jau nepavykusias pastangas surengti tokį sąmokslą. Amerikiečių žvalgybai dirbę čekai pastebėjo, kad Maskva neatsiuntė sveikinimo Slansky jo penkiasdešimtmečio proga (1951 m. liepos 31-ąją) ir nutarė įtikinti jį bėgti iš Čekoslovakijos. Lapkričio pradžioje jie atsiuntė Slansky laišką, kuriame pasiūlė prieglobstį Vakaruose. Kurjeris, turėjęs perduoti šį laišką, iš tikrųjų buvo dvigubas agentas ir dirbo komunistinės Čekoslovakijos saugumo tarnyboms. Jis perdavė tą laišką savo vyresniesiems, o šie parodė jį sovietams. 1951 m. lapkričio 11-ąją Stalinas nusiuntė pas Gottwaldą asmeninį pasiuntinį ir pareikalavo,

kad Slansky nedelsiant būtų suimtas. Nors nei Slansky, nei Gottwaldas tuo metu nebuvo matę to laiško, dabar Gottwaldas, regis, ėmė manyti neturįs kito pasirinkimo. Lapkričio 24-ąją Slansky buvo suimtas ir metus laiko tardomas[42].

Slansky bylos galutinis rezultatas buvo įspūdingas: Čekoslovakijos stalinistų parodomasis teismas, sukurptas pagal 1936 m. sovietų modelį, su atviro antisemitizmo elementais. Nors kai kurios iš žinomiausių 1936 m. parodomųjų teismų aukų Maskvoje buvo žydai, jie buvo teisiami ne dėl jų žydiškumo. Prahoje vienuolika iš keturiolikos kaltinamųjų buvo žydų kilmės, ir jie buvo identifikuoti kaip tokie proceso dokumentuose. Žodis ***kosmopolitinis*** buvo vartojamas tarsi teisinis terminas, kurio reikšmė visiems žinoma. 1952 m. lapkričio 20-ąją Slansky prabilo tarytum per politinio spiritizmo seansą, kviesdamas nužudytų komunistų sielas: „Aš visiškai pripažįstu savo kaltę ir noriu sąžiningai ir teisingai papasakoti viską, ką padariau ir kokius nusikaltimus įvykdžiau." Jis, aišku, laikėsi surepetuoto scenarijaus. Kartą per teismą jis atsakė klausimą, kurį prokuroras užmiršo pateikti[43].

Slansky prisipažino dalyvavęs sąmoksle, į kurį buvo įsivėlę visi privalomi tų dienų baisuokliai: titoistai, sionistai, laisvieji masonai ir Amerikos žvalgybos karininkai, kurie verbavo tik žydus. Tarp jo tariamų nusikaltimų buvo pasikėsinimas medicininėmis priemonėmis nužudyti Gottwaldą. Rudolfas Margoliusas, kitas kaltinamasis, turėjo pasmerkti savo tėvus, kurie abu mirė Aušvice. Kaip ir per Didįjį terorą, pasirodė, kad įvairius sąmokslus koordinuoja „centras" - šiuo atveju tai buvo „Antivalstybinių sąmokslininkų centras". Visiems keturiolikai kaltinamųjų buvo siūloma skirti mirties bausmę, ir vienuolikai jų ji buvo paskirta. Kai ant Slansky kaklo 1952 m. gruodžio 3-iąją buvo užmauta kilpa, jis padėkojo korikui ir pasakė: „Aš gaunu tai, ko nusipelniau." Vienuolikos pakartų kaltinamųjų kūnai buvo kremuoti; jų pelenai vėliau buvo panaudoti užpildyti išėmas keliuose[44].

Tokiu metu atrodė labai tikėtina, kad ir Sovietų Sąjungoje gali būti surengtas viešas žydų teismas. 1952 m. rugpjūtį Maskvoje buvo sušaudyta trylika sovietų piliečių, apkaltintų šnipinėjimu Jungtinėms Valstijoms remiantis tariamu kosmopolitizmu ir sionizmu, o ne patikimos informacijos pagrindu. Šie žmonės buvo apkaltinti žydų nacionalizmu ir šnipinėjimu Amerikai re-

miantis įrodymais, kurie buvo išgauti kankinimais, o paskui slapta nuteisti. Prahoje 1952 m. gruodį vienuolikai Čekoslovakijos gyventojų buvo įvykdyta mirties bausmė už tuos pačius tariamus nusikaltimus, bet po viešo teismo, kuris priminė Didįjį terorą. Dabar net Lenkijos režimas ėmėsi tariamų Izraelio šnipų areštų[45].

1952 m. rudenį buvo suimta dar keletas sovietų gydytojų. Nė vienas iš jų neturėjo nieko bendra su Ždanovu ar Ščerbakovu, bet jie gydė kitus aukštus postus užėmusius sovietų ir užsienio komunistus prieš jų mirtį. Vienas iš jų buvo asmeninis Stalino gydytojas, kuris 1952 m. pradžioje rekomendavo jam atsistatydinti. Vykdant aiškius ir ne kartą pakartotus Stalino nurodymus, šie žmonės buvo siaubingai mušami ir kai kurie iš jų parašė tinkamus rašytinius prisipažinimus. Mironas Vovsis, atsitiktinumo valia Solomono Michoelso pusbrolis, robotiška stalinizmo kalba prisipažino: „Apmąstydamas visa tai, priėjau išvadą, kad nepaisant mano nusikaltimų šlykštumo turiu atskleisti tyrimui baisią tiesą apie savo piktadariškus darbus, kuriuos padariau norėdamas pakirsti tam tikrų vadovaujančių Sovietų Sąjungos valstybės darbuotojų sveikatą ir sutrumpinti jų gyvenimą.“[46]

Senstantis žmogus, turėdamas rankose šiuos pripažinimus, turbūt nutarė, kad atėjo tinkamas laikas. Stalinas paprastai ilgai ir kruopščiai rengdavosi prieš suduodamas smūgį, bet dabar jis, regis, skubėjo. 1952 m. gruodžio 4-ąją, kitą dieną po Slansky egzekucijos, Sovietų Sąjungos Centro komitetas buvo informuotas apie „gydytojų sąmokslą“, kuriame pagrindinį vaidmenį atliko „žydų tautybės piliečiai“. Vienas iš tariamų sąmokslininkų buvo Stalino gydytojas, rusas; žydų kilmės gydytojai buvo įrašyti į sąrašą kaip tokie. Dabar Stalinas atrado būdą nuteisti savo gydytoją, žmogų, kuris patarė jam užbaigti politinę karjerą. Buvo ir kitų ženklų, kad Stalino politiniai rūpesčiai susiję su asmeninėmis baimėmis. Šokdamas su savo dukra Svetlana per savo septyniasdešimt trečiojo gimtadienio vakarėlį 1952 m. gruodžio 21-ąją, jis tiesiogine to žodžio prasme įsikabino į ją[47].

Atrodė, tarytum tą gruodį Stalinas norėjo surengti „valymą“ savo paties mirčiai. Komunistas negali tikėti sielos nemirtingumu, bet jis privalo tikėti Istorija: atsiskleidžiančia gamybos būdų pokyčiuose, atsispindinčia proletariato iškilime, atstovaujama Komunistų partijos, iškristalizuota Stalino ir tokiu būdu faktiškai sukurta pagal Stalino valią. Jeigu gyvenimas yra tik socialinis

konstruktas, tai galbūt mirtis irgi, ir gali būti atremta taikant drąsias ir apgalvotas dialektines priemones. Gydytojai veikiau paskatina, o ne atitolina ją; žmogus, įspėjantis apie besiartinančią mirtį, yra žudikas, o ne konsultantas. Reikėjo tik imtis teisingų priemonių. Solomonas Michoelsas geriausiai vaidindavo karalių Lyrą, valdovą, kuris padarė kvailystę ir per anksti perdavė valdžią netikusiems įpėdiniams. Dabar Michoelso buvo atsikratyta kaip bejėgiškumo šmėklos. Nekilo jokių abejonių, kad žydų tautos, kuriai jis priklausė, ir visko, kam ji atstovavo, Sovietų Sąjungos užteršimo pavojaus, kitos Antrojo pasaulinio karo istorijos pavojaus, neteisingos ateities pavojaus taip pat galima atsikratyti[48].

Stalinas, pasiligojęs septyniasdešimt trejų metų žmogus, neklausantis jokių patarimų ir viską darantis savaip, puolė veikti. 1952 m. gruodį jis pasakė, kad „visi žydai yra nacionalistai ir amerikiečių žvalgybos agentai" - net pagal jo standartus tai buvo paranojiška formuluotė. Žydai, pasakė jis tą patį mėnesį, „mano, kad jų tautą išgelbėjo Jungtinės Valstijos". Tai buvo legenda, kuri dar net nebuvo susiformavusi; tačiau Stalinas nebuvo visiškai neteisus. Su būdingu įžvalgumu Stalinas teisingai nuspėjo vieną iš pagrindinių mitų, kuris vyravo Šaltojo karo metais ir net dešimtmečius jam pasibaigus. Visi Sąjungininkai nedaug padarė, kad išgelbėtų žydus; amerikiečiai net nematė pagrindinių žudymo vietų[49].

1953 m. sausio 13-ąją partinis laikraštis *Pravda* atskleidė amerikiečių sąmokslą nužudyti sovietų vadovybę medicinos priemonėmis. Gydytojai, kaip buvo suprasta, buvo žydai. Žinių agentūra TASS apibūdino „gydytojų teroristų grupę" kaip „pabaisas žmonių pavidalu". Tačiau nepaisant tulžingos retorikos, taip primenančios Didžiojo teroro laikus, dar ne viskas buvo iki galo paruošta. Dar ne visi straipsnyje įvardyti žmonės pripažino savo tariamus nusikaltimus, o tai buvo išankstinė bet kurio parodomojo teismo sąlyga. Kad būtų galima tikėtis, jog kaltinamieji prisipažins viešai, pirmiausia jie turėjo prisipažinti privačiai: tokia buvo minimali stalinizmo scenografijos sąlyga. Jeigu kaltinamieji nesutikdavo su parodomojo teismo scenarijumi tardymo izoliatoriaus kamerose, negalėjai tikėtis, kad jie laikysis jo viešo teismo posėdžio salėje[50].

Kardiologe Sofija Karpai, pagrindinė kaltinamoji, apskritai nepripažino nė vieno kaltinimo. Ji buvo žydė ir moteris; tardytojai turbūt manė, kad ji palūš pirmoji. Tačiau galiausiai ji vienintelė iš visų kaltinamųjų atrado savyje

jėgų laikytis savos istorijos versijos ir ginti savo nekaltumą. Per 1953 m. vasario 18-osios apklausą, kuri tapo jai paskutinė, ji laikėsi tvirtai ir neigė jai iškeltus kaltinimus. Kaip ir Stalinas, ji sirgo, artėjo jos mirtis; priešingai nei jis, ji turbūt suprato, kad taip yra. Ji, regis, manė, jog svarbu sakyti tiesą. Tokiu elgesiu ji sulėtino tyrimą. Karpai pergyveno Staliną vos keletu dienų; turbūt tik jos dėka kiti kaltinamieji irgi pergyveno Staliną[51].

1953 m. vasarį sovietų vadovybė rašė ir redagavo kolektyvinį žydų savęs demaskavimą, į kurį įtraukė frazes, kurios skambėjo taip, tarsi būtų paimtos tiesiai iš nacių propagandos. Jis turėjo būti pasirašytas žinomų Sovietų Sąjungos žydų ir paskelbtas ***Pravdoje.*** Vasilijus Grosmanas buvo vienas iš žydų, bauginimais verčiamų pasirašyti šį laišką. Per įnirtingus puolimus spaudoje netikėtai paaiškėjo, kad jo neseniai išleistas romanas apie karą ***Už teisų reikalų*** esąs ne visai patriotiškas. ***Už teisų reikalų*** buvo didelis romanas apie Stalingrado mūšį, parašytas gana griežtai laikantis stalinistinių konvencijų. (Dabar Grosmano požiūris pasikeitė. Romano tęsinyje, savo šedevre ***Gyvenimas ir likimas,*** Grosmanas pateikė nacių tardytojo ateities įžvalgą: „Šiandien jūs baisitės mūsų neapykanta žydams. O rytoj galbūt patys naudosite mūsų patirtį.") 1953 m. vasario 20-osios, paskutiniame žinomame laiško projekte pasirašiusieji turėjo patvirtinti, kad yra „dvi žydų stovyklos" - pažangioji ir reakcinė. Izraelis priklausąs reakcinei stovyklai: jo vadovai esą „žydų milijonieriai, susiję su Amerikos monopolininkais". Sovietų žydai taip pat turėjo pripažinti, kad „Sovietų Sąjungos liaudis ir pirmiausia didžioji rusų tauta" išgelbėjo žmoniją ir žydus[52].

Laiškas smerkė imperializmą apskritai ir gydytojų žydų sąmokslą konkrečiai. Stalinistų požiūriu, jis galėjo būti suvokiamas kaip stambaus nepakankamai antiimperialistiškų Sovietų Sąjungos žydų valymo pateisinimas ar net kvietimas jį surengti. Sovietų Sąjungos piliečiai, turėję pasirašyti šį laišką, privalėjo įvardyti save kaip žydus (nors ne visi jie buvo tapatinami ar tapatinosi su žydais) ir kaip bendruomenės, kuriai aiškiai iškilo pavojus, lyderius. Ilja Erenburgas, žydų kilmės Sovietų Sąjungos rašytojas (kaip ir Grosmanas), suteikė Stalinui leidimą rašyti jo pavardę po poleminiais straipsniais apie Izraelį. Tačiau dabar jis dvejojo, ar patvirtinti tokį dokumentą. Jis parašė nenuoširdų laišką Stalinui, klausdamas jo, kaip pasielgti. Jis kėlė tokius pat gynybinius argumentus kaip ir Bermanas bei Lenkijos komunistai žydai prieš kelerius

metus: girdi, žydai nėra tauta, o mes asmeniškai esame ištikimi komunistai, tai kaip galime dalyvauti kampanijoje prieš pačius save kaip kažkokios kolektyvinės tautinės esaties atstovus, vadinamus žydais?[53]

Stalinas jam neatsakė. 1953 m. kovo 1-ąją jis buvo rastas komos būsenos ir po keturių dienų mirė. Ko Stalinas norėjo, galima tik spėlioti; turbūt jis ir pats nebuvo visiškai tikras; galbūt jis laukė sovietų visuomenės reakcijos į savo pirmuosius bandymus. Kankinamas minčių apie mirtį ir abejonių dėl įpėdinio, nerimaudamas dėl žydų įtakos sovietų sistemoje ir grumdamasis Šaltajame kare su galingu priešu, apie kurį jis turėjo tik miglotą supratimą, Stalinas ėmėsi tradicinių savigynos priemonių: teismų ir valymų. Sprendžiant iš tuo metu sklandžiusių gandų, Sovietų Sąjungos gyventojai puikiai įsivaizdavo, kuo tai gali baigtis: jie spėjo, kad gydytojai kartu su kai kuriais sovietų vadovais, tariamais jų sąjungininkais, būsią teisiami parodomuoju teismu; kiti žydai būsią pašalinti iš saugumo ir ginkluotųjų pajėgų; trisdešimt penki tūkstančiai Sovietų Sąjungos gydytojų žydų (o galbūt ir mokslininkų) būsią ištremti į lagerius; ir galbūt net būsią surengti masiniai žydų tautybės asmenų trėmimai ar sušaudymai[54].

Tokia akcija, jeigu ji būtų buvusi surengta, būtų buvusi dar viena iš daugelio nacionalinių operacijų ir etninių deportacijų, kurios prasidėjo ketvirtajame dešimtmetyje nuo represijų prieš lenkus ir paskui tęsėsi Didžiojo teroro laikais, per Antrąjį pasaulinį karą ir po jo. Tokie veiksmai būtų atitikę ankstesnę Stalino praktiką ir derėję su tradicine logika. Tautinių mažumų, kurios turėjo ryšių su ne sovietų pasauliu, reikėjo bijoti ir jas bausti. Nors karas atnešė mirtį 5,7 milijono žydų, jis taip pat prisidėjo prie Stalinui nepasiekiamos žydų nacionalinės tėvynės įkūrimo. Kaip ir priešų tautos ketvirtajame dešimtmetyje, Sovietų Sąjungos žydai dabar turėjo priežasčių jausti skriaudą (už ketverius valymų ir oficialaus antisemitizmo metus), gynėją už Sovietų Sąjungos ribų (Izraelį) ir vaidmenį tarptautinėje kovoje (vadovaujamoje Jungtinių Valstijų). Precedentai buvo aiškūs ir logika buvo žinoma. Tačiau stalinizmo laikai ėjo į pabaigą.

Skaičiuojant visus nuteistuosius Sovietų Sąjungoje bei Rytų Europoje ir visus žmones, kurie mirė kardomojo kalinimo areštinėse, Stalinas per šiuos paskutinius savo gyvenimo metus nužudė ne daugiau kaip keletą dešimčių žydų.

Jeigu jis iš tikrųjų norėjo surengti dar vieną nacionalinio teroro operaciją, o tai nėra aišku, jis nesulaukė jos pabaigos. Kyla pagunda manyti, kad tik jo mirtis sutrukdė surengti šią operaciją, kad Sovietų Sąjunga skriejo kito ketvirtojo dešimtmečio masto nacionalinio valymo kryptimi, bet faktai labai painūs. Paties Stalino veiksmai buvo stebinamai neryžtingi, o jo galios institucijų reakcija lėta.

Šeštajame dešimtmetyje Stalinas jau nebebuvo toks pats savo šalies valdovas kaip ketvirtajame dešimtmetyje, ir tai jau nebebuvo ta pati šalis. Jis tapo daugiau kultu negu asmenybe. Po Antrojo pasaulinio karo jis nebesilankė gamyklose, kolūkiuose ar vyriausybinėse institucijose, ir 1946-1953 m. laikotarpiu pasakė tik tris viešas kalbas. 1950 m. Stalinas jau nevadovavo Sovietų Sąjungai lyg vienišas tironas, kaip didžiąją laiko dalį per praėjusius penkiolika metų. Šeštajame dešimtmetyje, kai jis ilgam išvykdavo iš Maskvos, pagrindiniai Politbiuro nariai reguliariai rengdavo susirinkimus, ir turėjo savus statytinių tinklus sovietų biurokratijoje. Kaip ir 1937-1938 m. Didysis teroras, masinis žydų valymas su mirtinais padariniais sovietų visuomenėje būtų sukūręs socialinio kilimo galimybes. Tačiau visiškai nebuvo aišku, ar sovietų piliečiai, nors daugelis jų tikrai buvo antisemitai, norėtų tokios galimybės tokia kaina[55].

Labiausiai stulbinanti aplinkybė buvo dėl viso to kilęs sąmyšis. Per Didįjį terorą Stalino pasiūlymai buvo paverčiami įsakymais, įsakymai - kvotomis, kvotos - lavonais, o lavonai - skaičiais. Nieko panašaus neįvyko žydų atveju. Nors per paskutinius penkerius Stalino gyvenimo metus Sovietų Sąjungos žydai buvo beveik nepaliaujamas jo galvos skausmas, jis negalėjo surasti saugumo vadovo, kuris deramai sukurptų jiems bylą. Senais laikais Stalinas atsikratydavo saugumo vadovų, kai jie atlikdavo tam tikro pobūdžio masines akcijas, apkaltindamas juos perlenkimu. Dabar MGB pareigūnai patys nerodė didelio noro perlenkti, ir turbūt suprantama, kodėl. Pirmiausia Stalinas bylą žydams kurpti pavedė Abakumovui, nors vyriausiasis valstybės saugumo vadovas buvo Lavrentijus Berija. Tada, jam leidus, Riuminas surengė Abakumovo apkaltą, o 1952 m. lapkritį atėjo ir paties Riumino eilė. Riumino įpėdinį pirmąją darbo dieną ištiko širdies priepuolis. Galiausiai tyrimas buvo pavestas Berijos statytiniui S. A. Goglidzei[56].

Stalinas prarado kadaise turėtą neatremiamą galią įtraukti žmones į savo fiktyvų pasaulį. Jis ėmė grasinti saugumo vadovams, užuot jiems nurodinėjęs.

Jo pavaldiniai suprato, kad Stalinas norėjo prisipažinimų ir sutapimų, kuriuos būtų galima pateikti kaip įrodymus. Bet jie šiek tiek laikėsi biurokratinių taisyklių ir net, tam tikru mastu, įstatymų, o tai jiems nuolatos trukdydavo. Teisėjas, kuris nuteisė Žydų antifašistinio komiteto narius, suteikė kaltinamiesiems teisę sprendimą apskųsti. Sovietų Sąjungos žydus persekiojantiems saugumo vadovams kartais sunkiai pavykdavo priversti savo pavaldinius - ir, galbūt svarbiausia, kaltinamuosius - suprasti, ko iš jų laukiama. Tardymai, nors ir brutalūs, ne visada padėdavo gauti reikalingų įrodymų. Kankinimai buvo paskutinė priemonė, nors Stalinas asmeniškai ragino ją taikyti[57].

Stalinas ne be reikalo nerimavo dėl karo ir Vakarų įtakos sovietų sistemos - tokios, kokią suformavo jis - išlikimui. Po Antrojo pasaulinio karo anaiptol ne visi Sovietų Sąjungos piliečiai būtų noriai sutikę, jog penktojo dešimtmečio įvykiai pateisina ketvirtojo dešimtmečio priemones - kad pergalė prieš Vokietiją retrospektyviai pateisina represijas prieš Sovietų Sąjungos piliečius. Juk kaip tik tokia buvo Didžiojo teroro laikų logika: artinasi karas, todėl pavojingi elementai turi būti pašalinti. Stalino galvoje besiartinantis karas su amerikiečiais tikriausiai pateisino kitą prevencinių represijų raundą šeštajame dešimtmetyje. Buvo visiškai neaišku, ar Sovietų Sąjungos piliečiai nori žengti tokį žingsnį. Nors daugelis jų šeštajame dešimtmetyje pasidavė antisemitinei isterijai, pavyzdžiui, atsisakydami gydytis pas žydų gydytojus ar pirkti vaistus iš žydų vaistininkų, tai nereiškė, kad jie pritaria sugrįžimui prie masinio teroro.

Po Stalino mirties Sovietų Sąjunga gyvavo dar beveik keturis dešimtmečius, bet jos saugumo organai jau niekada neorganizavo bado ar masinių sušaudymų. Stalino įpėdiniai, nors ir buvo brutalūs, atsisakė stalinistinių masinio teroro metodų. Nikita Chruščiovas, galiausiai nugalėjęs kovoje dėl Stalino posto, paleido daugumą kalinių ukrainiečių, kuriuos buvo nusiuntęs į gulagą prieš dešimtmetį. Tai nereiškė, kad Chruščiovas asmeniškai buvo nusiteikęs prieš masines žudynes: per 1937-1938 m. Terorą ir Vakarų Ukrainos užkariavimą po Antrojo pasaulinio karo jis elgėsi kraugeriškai. Jis veikiau manė, kad Sovietų Sąjungai nebegalima vadovauti tokiu pačiu būdu. 1956 m. vasarį sakydamas kalbą partijos suvažiavime jis net atskleidė kai kuriuos Stalino nusikaltimus, nors pabrėžė Komunistų partijos elito, o ne grupių, kurios nu-

kentėjo daug labiau - valstiečių, darbininkų ir nacionalinių mažumų atstovų - patirtas kančias.

Rytų Europos valstybės liko Sovietų Sąjungos satelitėmis, tačiau nė viena iš jų nuo parodomųjų teismų (įžangos į ketvirtojo dešimtmečio pabaigos Didįjį terorą) neperėjo prie masinių žudynių. Dauguma jų (Lenkija buvo išimtis) kolektyvizavo žemės ūkį, bet neatėmė iš valstiečių teisės turėti asmeninius sklypus. Satelitinėse valstybėse nebuvo tokio bado kaip Sovietų Sąjungoje. Po Chruščiovo 1956 m. Sovietų Sąjunga surengė invaziją į savo komunistinę satelitę Vengriją. Nors per kilusį pilietinį karą žuvo tūkstančiai žmonių, o interventai pakeitė šalies vadovybę, kruvinų masinių valymų paskui nebuvo imtasi. Po 1953 m. komunistinėje Rytų Europoje sąmoningai buvo nužudyta palyginti nedaug žmonių. Skaičiai jau nebereiškė tiek daug kaip masinių žudynių (1933-1945 m.) ir etninių valymų (1945-1947 m.) laikotarpiu.

Po Stalino mirties stalinistinio antisemitizmo šmėkla dažnai lankė Rytų Europą. Antisemitizmas retai būdavo naudojamas kaip pagrindinis valdymo įrankis, tačiau visada buvo pasiekiamas kilus politinei įtampai. Antisemitizmas leido vadovams peržiūrėti karo laiko kančių istoriją (prisiminti tik slavų kančias) ir paties stalinizmo istoriją (vaizduoti jį kaip deformuotą, žydišką komunizmo versiją).

Lenkijoje 1968 m., praėjus penkiolikai metų po Stalino mirties, holokaustas buvo peržiūrėtas komunistinio nacionalizmo tikslais. Tuo metu Władysławas Gomułka sugrįžo į valdžią. 1956 m. vasarį, sukritikavęs tam tikrus Stalino valdymo aspektus, Chruščiovas pakirto su stalinizmu susijusių Rytų Europos komunistinių lyderių padėtį ir sustiprino tų vadovų, kurie galėjo vadintis reformuotojais, pozicijas. Bermano, Bieruto ir Minco triumviratui atėjo galas. Gomułka buvo paleistas iš kalėjimo, reabilituotas ir tų metų spalį jam buvo leista ateiti į valdžią. Dalis lenkų su juo siejo viltis reformuoti komunizmą, kiti - padaryti komunizmą nacionališkesnį. Lenkija jau buvo išnaudojusi visas galimybes, kurias teikė pokario rekonstrukcija ir greita industrializacija; pastangos patobulinti ekonominę sistemą arba duodavo priešingus rezultatus, arba buvo politiškai pavojingos. Kai visos pastangos pagerinti ekonominę sistemą nuėjo perniek, nacionalizmas liko[58].

1968 m. Lenkijoje Gomułkos režimas ėmėsi antisionistinių valymų, kurių aiškinimas priminė paskutinių Stalino valdymo metų retoriką. Praėjus dvidešimčiai metų, kai 1948 m. jis pats buvo patekęs į nemalonę, Gomułka ėmė keršyti Lenkijos komunistams žydams, ar veikiau kai kurių iš jų vaikams. Kaip Sovietų Sąjungoje 1952 ir 1953 m., taip ir Lenkijoje 1967 ir 1968 m. iškilo klausimas dėl įpėdinio. Gomułka buvo valdžioje ilgą laiką. Kaip ir Stalinas, jis norėjo diskredituoti konkurentus apkaltindamas juos sąsajomis su žydais ir ypač ne itin atkaklia kova su tariama sionizmo grėsme.

„Sionizmas" sugrįžo į komunistinės Lenkijos spaudą po Izraelio pergalės Šešių dienų kare 1967 m. birželį. Sovietų Sąjungoje šis karas patvirtino Izraelio, kaip Amerikos satelito, statusą, ir šios linijos turėjo būti laikomasi Rytų Europos komunistinėse valstybėse. Tačiau dalis lenkų palaikė izraeliečius („mūsų žydelius", kaip sakydavo žmonės), kovojančius su Sovietų Sąjungos remiamais arabais. Kai kuriems lenkams izraeliečiai tuo metu atrodė labai panašūs į juos pačius: žvelgdami į juos, jie matė Sovietų Sąjungos ujamą, persekiojamą silpnesniąją pusę, atstovaujančią Vakarų civilizacijai. Tokiems žmonėms Izraelio pergalė prieš arabų valstybes žadino svajones apie Lenkijos pergalę prieš Sovietų Sąjungą[59].

Oficiali lenkų komunistų pozicija buvo visiškai kitokia. Lenkų komunistinė vadovybė tapatino Izraelį su nacių Vokietija, o sionizmą su nacionalsocializmu. Dažnai taip teigdavo žmonės, išgyvenę Antrąjį pasaulinį karą, o kartais ir kovoję jame. Tačiau šie absurdiški palyginimai išplaukė iš tam tikros politinės logikos, kuria dabar rėmėsi ir Lenkijos, ir Sovietų Sąjungos komunistų lyderiai. Komunistinėje pasaulėžiūroje pagrindinės Antrojo pasaulinio karo figūros buvo ne žydai, o slavai - rusai SSRS, lenkai Lenkijoje (ir kaip nugalėtojai, ir kaip aukos). Žydai, visada didžiulė problema šiai kančių istorijai, pokario metais joje buvo asimiliuoti ir prireikus skaičiuojami kaip „sovietų piliečiai" SSRS ir kaip „lenkai" Lenkijoje. Lenkijoje žydų komunistai kaip įmanydami stengėsi pašalinti žydus iš vokiečių okupacijos istorijos Lenkijoje. Įvykdę šią užduotį, 1956 m. žydų komunistai prarado valdžią, o legenda apie etninį lenkų nekaltumą pasinaudojo ne žydas komunistas Gomułka.

Taip pateikiamas Antrasis pasaulinis karas buvo ir propagandinė pozicija Šaltajame kare. Lenkams ir rusams, pastarojo karo su Vokietija aukoms slavams, vis dar kėlė grėsmę Vokietija, kuri dabar reiškė Vakarų Vokietiją ir jos

globėją Jungtines Valstijas. Šaltojo karo pasaulyje tokia grėsmė nebuvo visiškai neįtikima. Vakarų Vokietijos kanclerio pareigas tuo laiku ėjo buvęs nacis. Vokietijos mokykliniuose vadovėliuose pateikiami Vokietijos žemėlapiai apėmė žemes, 1945 m. atitekusias Lenkijai (jos buvo pažymėtos kaip „administruojamos Lenkijos"). Vakarų Vokietija diplomatiškai nepripažino pokario Lenkijos. Demokratinėse Vakarų valstybėse, tokiose kaip Vakarų Vokietija, buvo nedaug viešai diskutuojama apie vokiečių karo nusikaltimus. 1955 m. priimdamos Vakarų Vokietiją į NATO, Jungtinės Valstijos iš esmės numojo ranka į savo nesenų priešų vokiečių vykdytus žiaurumus.

Šeštajame dešimtmetyje stalinistinis antisemitizmas priskyrė Izraeliui klastingą vietą Šaltajame kare. Pratęsdama 1953 m. sausį sovietų spaudoje iškeltą temą, Lenkijos spauda 1967 m. aiškino, kad Vakarų Vokietija perdavė nacistinę ideologiją Izraeliui. Politinės karikatūros vaizdavo Izraelio kariuomenę su vermachto uniformomis. Taip buvo siekiama paneigti Izraelio teiginį, kad jo egzistavimą morališkai sankcionuoja Antrasis pasaulinis karas ir holokaustas: lenkų komunistų teigimu, imperializmui vadovavo kapitalizmas, o nacionalsocializmas buvo imperializmo pavyzdys. Tuo metu imperialistinės stovyklos lyderis buvo Jungtinės Valstijos, o Izraelis, kaip ir Vakarų Vokietija, buvo jos pastumdėlis. Izraelis buvo tik dar viena imperializmo - palaikančio pasaulio sąrangą, kuri sukėlė nusikaltimus žmoniškumui, - atmaina, o ne maža valstybė, turinti ypatingą istorinį pagrindą reikalauti aukos teisių. Komunistai patys reiškė pretenzijas į aukų teises ir norėjo jas monopolizuoti[60].

Sionistai su naciais komunistinėje Lenkijoje buvo pradėti lyginti po Šešių dienų karo 1967 m. birželį, tačiau vidaus politikoje šie palyginimai buvo panaudoti kitą pavasarį, kai Lenkijos režimas tramdė savo priešininkus. Lenkijos universiteto studentai, protestuodami prieš draudimą surengti vienos pjesės vaidinimą, 1968 m. kovo 8-ąją surengė taikią demonstraciją prieš režimą. Režimas tada apšaukė jų lyderius „sionistais". Anksčiau žydai Lenkijoje buvo vadinami „penktąja kolona", palaikančia Lenkijos priešus užsienyje. Dabar dėl visų Lenkijos problemų buvo kaltinami žydai, kurie vėl, kaip SSRS prieš penkiolika metų, buvo priskirti tokioms kategorijomis kaip „sionistai" ir „kosmopolitai". Kaip ir Sovietų Sąjungoje, šios kategorijos tik iš pažiūros buvo prieštaringos: „sionistai" tariamai palaikė Izraelį, o „kosmopolitai" tariamai simpatizavo Jungtinėms Valstijoms, bet abi šios valstybės buvo imperializmo

sąjungininkės, taigi priešiškos Lenkijos valstybei. Žydai buvo svetimkūniai ir išdavikai, abejingi Lenkijai ir lenkiškumui[61].

Apsukriai manevruodami, Lenkijos komunistai pradėjo naudoti seną Europos antisemitinį argumentą savais tikslais. Nacistinis „žydiško bolševizmo" stereotipas, paties Hitlerio pramanas, kad komunizmas yra žydų sąmokslas, buvo gana plačiai paplitęs prieškario Lenkijoje. Svarus Lenkijos žydų vaidmuo ankstyvuoju komunistinio režimo laikotarpiu, nors ir labai specifinių istorinių aplinkybių produktas, tikrai nepadėjo išsklaidyti plačiosiose masėse paplitusio mito apie žydų ir komunistų sąsajas. Dabar, 1968 m. pavasarį, Lenkijos komunistai sužaidė šiuo stereotipu, tvirtindami, kad stalinizmo negeroves lėmė jo žydiškumas. Jei kas nors komunistinėje Lenkijoje penktajame ir šeštajame dešimtmetyje buvo negerai, tai dėl to kalti žydai, kurie turėjo per daug valdžios partijoje ir taip iškreipė visą sistemą. Gal kai kurie komunistai ir padarė skriaudų lenkams, buvo siekiama įteigti, bet jie buvo žydai. Tačiau Lenkijos komunizmą, piršosi išvada, galima apvalyti nuo tokių žmonių, ar bent jau nuo jų sūnų ir dukterų. Taip Gomulkos režimas bandė padaryti komunizmą etniškai lenkišką.

Sprendimas galėjo būti tik vienas - pašalinti žydus iš visuomeninio gyvenimo ir politinę įtaką suteikiančių postų. Bet kas buvo žydas? 1968 m. studentai su žydiškomis pavardėmis ar turintys tėvus stalinistus susilaukė neproporcingai daug dėmesio spaudoje. Lenkijos valdžios institucijos pasinaudojo antisemitizmu, kad atstumtų nuo studentų kitus gyventojus ir organizavo didžiules darbininkų ir kareivių demonstracijas. Šalies lyderių pareiškimuose Lenkijos darbininkų klasė tapo etniškai lenkiška darbininkų klase. Tačiau ne viskas buvo taip paprasta. Gomułkos režimas naudojosi žydų etikete pačiomis įvairiausiomis aplinkybėmis, kad apsisaugotų apskritai nuo bet kokios kritikos. Žydas, pagal partinį apibrėžimą, ne visada yra žmogus, kurio tėvai žydai. Kampanija išsiskyrė gana miglota žydo samprata: dažnai „sionistai" būdavo tiesiog intelektualai ar režimui nepalankūs žmonės[62].

Kampanija buvo apgalvotai melaginga, sąmoningai provokacinė ir absurdiška savo istoriniu nepagrįstumu. Tačiau ji nebuvo žudikiška. Antisemitiniai Lenkijos komunizmo tropai priminė vėlyvojo stalinizmo metus, taigi ir nacių Vokietijoje paplitusius stereotipus. Tačiau žudyti žydus nebuvo ketinama.

Nors bent jau vieną savižudybę buvo galima susieti su „antisionistine kampanija", o policija sumušė daug žmonių, nužudytas nebuvo niekas. Režimas suėmė apytiksliai 2591 žmogų, kelis šimtus studentų mobilizavo į kariuomenę ir išsiuntė tarnauti į toli nuo Varšuvos dislokuotus dalinius, kai kuriuos studentų lyderius nuteisė kalėti. Maždaug septyniolika tūkstančių Lenkijos piliečių (daugiausia, bet ne visi, žydų kilmės) priėmė režimo pasiūlytus kelionės į vieną pusę dokumentus ir išvyko iš šalies[63].

Varšuvos gyventojai negalėjo nepastebėti, kad jie išvyko iš geležinkelio stoties, esančios netoli Umšlago aikštės, iš kur tik prieš dvidešimt šešerius metus Varšuvos žydai traukiniais buvo deportuojami į Treblinką. Prieš Antrąjį pasaulinį karą Lenkijoje gyveno bent jau trys milijonai žydų. Po šio komunistinio antisemitizmo epizodo jų liko maždaug trisdešimt tūkstančių. Lenkijos komunistams ir tiems, kurie jais tikėjo, žydai nebuvo aukos nei 1968 m., nei kada nors anksčiau: jie buvo žmonės, kurie slapta planavo atimti iš lenkų jiems teisėtai priklausančią nekaltumo ir didvyriškumo aureolę.

1968 m. stalinistų antisemitizmas Lenkijoje pakeitė dešimčių tūkstančių žmonių gyvenimus ir užgesino daugelio protingų jaunų Rytų Europos vyrų ir moterų tikėjimą marksizmu. Marksizmas, žinoma, turėjo kitų problemų. Iki to laiko ekonominis stalinistų modelio potencialas komunistinėje Lenkijoje jau buvo išsekęs, kaip ir visame komunistiniame bloke. Kolektyvizacija nė kiek nepadėjo agrarinėms ekonomikoms. Priverstinė industrializacija negalėjo paskatinti greitesnio ekonomikos augimo negu pasiektasis. Pasikeitus kartai, beveik visiems tapo aišku, kad Vakarų Europoje gyvenimo lygis aukštesnis negu komunistiniame pasaulyje ir kad atotrūkis auga. Pasitelkdami antisemitizmą Lenkijos komunistiniai lyderiai netiesiogiai pripažino, kad jų sistemos patobulinti neįmanoma. Jie atstūmė daugelį žmonių, kurie anksčiau turbūt tikėjo galimybe reformuoti komunizmą, o patys neturėjo jokių idėjų, kaip pagerinti sistemą. 1970 m. Gomułka, pabandęs padidinti kainas, neteko valdžios, o jo vietą užėmė visiškai neideologiškas įpėdinis, kuris bandė sukurti Lenkijoje gerovę skolintomis lėšomis. 1980 m. šio plano nesėkmė paskatino susikurti Solidarumo judėjimą[64].

1968 m. kovą, kaip tik tada, kai policija talžė lazdomis Lenkijos studentus, Čekoslovakijos komunistai bandė Rytų Europoje reformuoti marksizmą. Per Prahos pavasarį komunistinis režimas suteikė didelę laisvę viešai reikšti savo

nuomonę, vildamasis užsitikrinti ekonominės reformos palaikymą. Kaip ir galima buvo prognozuoti, diskusijos pakrypo kitomis kryptimis, negu tikėjosi režimas. Nepaisydamas sovietų spaudimo, Čekoslovakijos partijos generalinis sekretorius Aleksandras Dubčekas neapribojo susirinkimų ir debatų laisvės. Tų metų rugpjūtį sovietų (ir Lenkijos, Rytų Vokietijos, Bulgarijos bei Vengrijos) kariuomenės įsiveržė į Čekoslovakiją ir sutraiškė Prahos pavasarį.

Sovietų propaganda patvirtino, kad Lenkijos vadovybės eksperimentas su antisemitizmu anaiptol nebuvo nukrypimas. Sovietų spauda daug dėmesio skyrė tikrai ar įsivaizduojamai Čekoslovakijos komunistinių reformuotojų žydiškai kilmei. Aštuntojo ir devintojo dešimtmečio Lenkijoje slaptoji policija stengėsi pabrėžti kai kurių opozicijos narių žydišką kilmę. Kai 1985 m. Sovietų Sąjungoje į valdžią atėjo reformuotojas Michailas Gorbačiovas, jo pertvarkų priešininkai bandė ginti senąją sistemą eksploatuodami rusų antisemitizmą[65].

Stalinizmas išstūmė Rytų Europos žydus iš jų istorinės vokiečių aukų padėties ir įkomponavo juos į pasakojimą apie imperialistinį sąmokslą prieš komunizmą. O paskui jau buvo labai lengva juos pačius pavaizduoti kaip to sąmokslo dalį. Taip komunistų nenoras išskirti ir apibrėžti didžiulį Hitlerio nusikaltimą dešimtmečiams einant ėmė virsti pritarimu vienam Hitlerio pasaulėžiūros aspektui.

Stalinistai antisemitai Maskvoje, Prahoje ir Varšuvoje nužudė labai nedaug žmonių, bet jie supainiojo Europos praeitį. Holokaustas komplikavo stalinistų istoriją apie Sovietų sąjungos piliečių kančias ir kliudė pavaizduoti rusus ir slavus kaip labiausiai persekiotas grupes. Antrojo pasaulinio karo nugalėtojais ir aukomis turėjo būti laikomi tik komunistai ir jų ištikimi šalininkai slavai (ir kitų tautybių atstovai). Slavų nekaltumo ir Vakarų agresijos schemą reikėjo pritaikyti ir Šaltajame kare, net jeigu tai reiškė, kad žydai, susiję su Izraeliu ir Amerika imperialistinėje Vakarų stovykloje, turės būti pavaizduoti kaip istorijos agresoriai.

Kol didžiąją dalį Europos valdė komunistai, nebuvo galimybių pamatyti holokausto tokio, koks jis buvo. Kaip tik todėl, kad tiek daug milijonų ne žydų Rytų Europos gyventojų iš tikrųjų buvo nužudyti mūšio laukuose, dulaguose

ir stalaguose, apgultuose miestuose ir per baudžiamąsias akcijas kaimuose ir kaimo vietovėse, pabrėždami ne žydų kančias komunistai visada turėdavo tam istorinį pagrindą. Komunistų lyderiai, pradedant Stalinu ir baigiant visais kitais, galėjo pagrįstai teigti, kad labai nedaug žmonių Vakaruose įvertino Raudonosios armijos vaidmenį kovoje su vermachtu ir kančias, kurias Rytų Europos tautos iškentė vokiečių okupacijos metu. Reikėjo tik vienos modifikacijos, panardinti holokaustą į bendrą kančių istoriją, kad būtų eksternalizuota tai, kas kadaise Rytų Europoje atliko tokį svarbų vaidmenį - žydų civilizacija. Per Šaltąjį karą natūrali Vakarų reakcija buvo pabrėžti didžiules kančias, kurias stalinizmas atnešė Sovietų Sąjungos gyventojams. Taip, tai irgi buvo tiesa, tačiau, kaip ir sovietų pasakojimai, tai nebuvo vienintelė ar visa tiesa. Šiose varžybose dėl atminties holokaustas, kitos vokiečių masinių žudynių politikos apraiškos ir stalinistų vykdytos masinės žudynės tapo trimis skirtingomis istorijomis, net nepaisant to, kad faktiškoje istorijoje jas siejo vieta ir laikas.

Kaip ir dauguma nacių ir sovietų režimų rengtų masinių civilių žudynių, holokaustas vyko kruvinose žemėse. Po karo tradicinės Europos žydų tėvynės atsidūrė komunistiniame pasaulyje, kaip ir mirties fabrikai bei žudymo laukai. Įvesdamas pasaulyje naują antisemitizmo rūšį, Stalinas padarė holokaustą tarsi mažesnį negu jis buvo iš tiesų. Kai aštuntajame ir devintajame dešimtmetyje įsižiebė tarptautinė kolektyvinė holokausto atmintis, ji rėmėsi Vokietijos ir Vakarų Europos žydų, nedidelės aukų grupės, patirtimi ir Aušvicu, kur mirė apytiksliai tik maždaug kas šeštas iš visų nužudytų žydų. Istorikai ir atminties puoselėtojai Vakarų Europoje ir Jungtinėse Valstijose taisydami tą stalinistų iškraipymą dažnai klysdavo kita kryptimi ir nepastebėdavo beveik penkių milijonų žydų, nužudytų į rytus nuo Aušvico, ir nacių nužudytų beveik penkių milijonų ne žydų. Netekęs savo žydiško savitumo Rytuose ir savo geografijos Vakaruose, holokaustas netapo visateise Europos istorijos dalimi, nors europiečiai ir daugelis kitų tautų sutiko, kad visi turi atminti holokaustą.

Stalino imperija apėmė Hitlerio imperiją. Vakarus ir Rytus, išgyvenusiuosius ir žuvusiuosius atskyrė tarp jų nusileidusi geležinė uždanga. Dabar, kai ji pakilo, galime pamatyti, jeigu to norime, Europos istoriją tarp Hitlerio ir Stalino.

ŽMONIŠKUMAS

Kiekvienas gyvasis turėjo vardą. Berniukas, kuris įsivaizdavo matąs kviečius laukuose, buvo Jozefas Sobolewskis. 1933 m. jis, kaip ir jo motina bei penki broliai ir seserys, mirė badu per badmetį Ukrainoje. Vienas jo brolis, kuris išgyveno badmetį, buvo sušaudytas 1937 m. per Stalino Didįjį terorą. Liko tik vienas žmogus, kuris prisiminė jį ir jo viltį - sesuo Hanna. Stanisławas Wyganowskis buvo jaunuolis, kuris numatė sutiksiąs savo suimtą žmoną Mariją „po žeme“. 1937 m. jie abu buvo sušaudyti NKVD Leningrade. Lenkų karininkas, kuris parašė apie savo sutuoktuvių žiedą, buvo Adamas Solskis. Jo dienoraštis buvo rastas ant jo kūno, kai Katynėje, kur jis buvo sušaudytas 1940 m., buvo ekshumuojami jo palaikai. Sutuoktuvių žiedą jis veikiausiai paslėpė; budeliai tikriausiai jį rado. Vienuolikmetė mergaitė rusė, kuri 1941 m. apgultame ir badaujančiame Leningrade rašė paprastą dienoraštį, buvo Tania Savičeva. Viena iš jos seserų pabėgo per užšalusį Ladogos ežerą; Tania ir kiti jos šeimos nariai mirė. Dvylikos metų žydų mergaitė, kuri 1942-aisiais, mirties duobių metais, Baltarusijoje parašė laišką savo tėvui, buvo Junita Višniackaja. Jos motina, rašiusi kartu su ja, buvo vardu Zlata. Abi jos buvo nužudytos. „Sudie amžiams, - paskutinėje laiško eilutėje atsisveikino Junita. - Bučiuoju tave daug daug kartų. “

Kiekvienas mirusysis tapo skaičiumi. Daugiau kaip keturiolika milijonų jų nacių ir stalinistų režimas nužudė kruvinose žemėse. Žudymas prasidėjo nuo Sovietų Ukrainoje Stalino surežisuoto politinio bado, kuris nusinešė daugiau kaip trijų milijonų žmonių gyvybes. Jį pratęsė 1937 ir 1938 m. Stalino Didysis teroras, per kurį buvo sušaudyta apytiksliai septyni šimtai tūkstančių žmonių, dauguma jų valstiečiai ir tautinių mažumų atstovai. Sovietų Sąjunga ir Vokietija tada bendradarbiavo naikindamos Lenkiją ir jos išsilavinusias klases, ir nuo 1939 iki 1941 m. nužudė apie du šimtus tūkstančių žmonių. Kai Hitle-

ris apgavo Staliną ir įsakė pulti Sovietų Sąjungą, vokiečiai, marindami badu sovietų karo belaisvius bei apgulto Leningrado gyventojus, atėmė gyvybę daugiau kaip keturiems milijonams žmonių. Okupuotoje Sovietų Sąjungoje, okupuotoje Lenkijoje ir okupuotose Baltijos valstybėse vokiečiai sušaudė ir nunuodijo dujomis apytikriai 5,4 milijono žydų. Vokietija ir Sovietų Sąjunga provokavo viena kitą vykdyti vis didesnius nusikaltimus, kaip antai per partizaninius karus Baltarusijoje ir sukilimą Varšuvoje, kur vokiečiai nužudė maždaug pusę milijono civilių.

Šie žiaurumai vyko toje pačioje vietoje ir tuo pačiu laiku: kruvinose žemėse, nuo 1933 iki 1945 m. Aprašyti, kaip jie buvo vykdomi, reiškė įvesti į Europos istoriją jos pagrindinį įvykį. Nepapasakojus apie visas pagrindines žudymo politikos priemones bendrame Europos istoriniame fone, nacių Vokietijos ir Sovietų Sąjungos palyginimas būtų neadekvatus. Dabar, kai ši kruvinų žemių istorija yra užbaigta, galima jas palyginti.

Nacių ir stalinistų sistemas turime palyginti ne tiek tam, kad suprastume vieną ar kitą sistemą, bet kad suprastume savo laikus ir patys save. Hannah Arendt palygino juos 1951 m., susiedama abu režimus „totalitarizmo" sąvoka. Rusų XIX a. literatūra pasiūlė jai „atliekamų žmonių" idėją. Novatoriškas holokausto istorikas Raulas Hilbergas vėliau parodė jai, kaip tokius žmones XX a. gali išnaikinti biurokratinė valstybė. Arendt pateikė moderniųjų laikų atliekamo žmogaus, kurį privertė jaustis atliekamu masinė visuomenės grūstis, o paskui totalitarinis režimas, gebantis įkomponuoti mirtį į pažangos ir džiaugsmo istoriją, portretą. Įsivyravo kaip tik Arendt pateiktas žudynių epochos vaizdas: žmonės (ir aukos, ir nusikaltėliai) pamažu netenka žmoniškumo, iš pradžių masinės visuomenės anonimiškume, o paskui koncentracijos stovyklose. Tai įtaigus paveikslas, ir prieš pradedant istoriškai lyginti nacių ir sovietų žudynes jis turi būti pakoreguotas[1].

Žudymo vietos, labiausiai atitinkančios tokią schemą, buvo vokiečių karo belaisvių stovyklos. Tai vienintelis infrastruktūrų (ir vokiečių, ir sovietų) tipas, kur žmogiškųjų būtybių sutelkties tikslas buvo jas nužudyti. Sovietų karo belaisviai, sugrūsti dešimtimis tūkstančių, negaudami maisto ir sveikatos priežiūros, mirdavo greitai ir gausiai: apytiksliai trys milijonai jų žuvo, dauguma po kelių mėnesių. Tačiau šis pagrindinis žudymo taikant sutelktį pavyzdys

mažai ką bendra turi su Arendt modernios visuomenės sąvoka. Jos analizė nukreipia mūsų dėmesį į Berlyną ir Maskvą, kaip skirtingų totalitarinę sistemą iliustruojančių valstybių, kurios abi engė savus piliečius, sostines. Sovietų karo belaisviai mirė dėl šių dviejų sistemų *sąveikos.* Arendt pasakojimas apie totalitarizmą sutelkia dėmesį į dehumanizaciją pačioje modernioje masinėje pramoninėje visuomenėje, o ne į istorinį vokiečių ir sovietų aspiracijų ir valdžios persiklojimą. Lemiama akimirka šiems kareiviams buvo paėmimas į nelaisvę, kai jų likimas ėmė priklausyti jau ne nuo sovietų aukštesniųjų karininkų ir NKVD, o nuo vermachto ir SS valios. To, kas jiems nutiko, negalima paaiškinti laipsnišku susvetimėjimu vienoje modernioje visuomenėje; juos ištikusį likimą lėmė karinis dviejų modernių visuomenių susidūrimas, nusikalstama Vokietijos politika Sovietų Sąjungos teritorijoje.

Kitose koncentracijos įstaigose sutelktis paprastai būdavo ne žudymo proceso etapas, o veikiau būdas pataisyti protus ir išgauti kūnų darbo jėgą. Išskyrus vokiečių karo belaisvių stovyklas - o tai svarbi išimtis, - nei vokiečiai, nei sovietai nenaudojo sutelkties kaip sąmoningo žudymo priemonės. Stovyklos dažniau buvo ne įžanga į egzekuciją, o jos alternatyva. Per Didįjį terorą Sovietų Sąjungoje buvo galimi du nuosprendžiai: mirtis arba gulagas. Pirmasis reiškė kulką į sprandą. Antrasis - sunkų darbą tolimoje vietoje, tamsioje šachtoje, šaltame miške ar atviroje stepėje; bet jis taip pat paprastai reikšdavo gyvenimą. Valdant vokiečiams, koncentracijos stovyklos ir mirties fabrikai veikė pagal skirtingus principus. Jeigu vokiečiai pasmerkdavo žmogų kalėti Belzeno koncentracijos stovykloje, jo laukdavo vienoks likimas, o jeigu nutardavo išvežti į mirties fabriką Belžece - visai kitoks. Pirmasis sprendimas reikšdavo alkį ir darbą, bet taip pat ir tikimybę išgyventi; antrasis - nedelsiamą ir neišvengiamą mirtį nuo apnuodijimo dujomis. Ironiška, tačiau kaip tik todėl žmonės atsimena Belzeną ir užmiršta Belžecą.

Naikinimo politika irgi kilo ne iš sutelkties politikos. Sovietų koncentracijos stovyklų sistema buvo neatskiriama politinės ekonomijos, kuri, kaip buvo manyta, turėjo gyvuoti per amžius, dalis. Gulagas egzistavo prieš ketvirtojo dešimtmečio pradžios badmečius, per juos ir po jų, taip pat prieš ketvirtojo dešimtmečio pabaigos šaudymo operacijas, jas vykdant ir pabaigus vykdyti. Labiausiai jis išsiplėtė šeštojo dešimtmečio pradžioje, kai Sovietų Sąjunga liovėsi dideliais mastais žudyti savo pačios piliečius - iš dalies kaip tik tam, kad

jis išsiplėstų. Vokiečiai 1941 m. vasarą okupuotoje Sovietų Sąjungoje pradėjo masiškai žudyti žydus, šaudydami juos prie duobių, toli nuo koncentracijos stovyklų sistemos, kuri veikė jau aštuonerius metus. Per suskaičiuotas dienas antroje 1941 m. pusėje vokiečiai Rytuose sušaudė daugiau žydų negu buvo kalinių visose jų koncentracijos stovyklose. Dujų kameros buvo sukurtos ne koncentracijos stovykloms, o medicininio žudymo infrastruktūroms, kurios vykdė „eutanazijos" programą. Paskui pasirodė mobilieji dujų furgonai žudyti žydams Rytuose, Sovietų Sąjungoje, vėliau Chelmne pastatytas dujų furgonas Lenkijos žydams žudyti žemėse, prijungtose prie Vokietijos, tada stacionarios nuodijimo dujomis infrastruktūros Generalinėje gubernijoje - Belžece, Sobibore ir Treblinkoje. Dujų kameros leido okupuotoje Sovietų Sąjungoje vykdytą masinio žydų žudymo politiką pratęsti vakarinėje Molotovo-Ribbentropo linijos pusėje. Dauguma per holokaustą nužudytų žydų niekada nematė koncentracijos stovyklos[2].

Vokiečių koncentracijos stovyklų, kaip blogiausio nacionalsocializmo elemento, įvaizdis yra iliuzija, tamsus miražas virš nežinomos dykumos. Pirmaisiais 1945 m. mėnesiais, kai griuvo Vokietijos valstybė, SS koncentracijos stovyklų sistemoje masiškai mirė daugiausia kaliniai ne žydai. Jų likimas labai panėšėjo Sovietų Sąjungos gulago kalinių likimą 1941-1943 m., kai sovietų sistema patyrė vokiečių invazijos ir okupacijos stresą. Britai ir amerikiečiai nufilmavo kai kurias bado išsekintas aukas. Šie vaizdo įrašai paskatino Vakarų europiečius ir amerikiečius padaryti klaidingas išvadas apie Vokietijos sistemą. Karo pabaigoje koncentracijos stovyklose tikrai buvo nužudyta šimtai tūkstančių žmonių, bet jos nebuvo (priešingai negu mirties infrastruktūros) suprojektuotos masinėms žudynėms. Nors kai kurie žydai buvo nuteisti kalėti koncentracijos stovyklose dėl politinių priežasčių, o kiti išsiųsti į jas dirbti priverstinių darbų, koncentracijos stovyklos nebuvo skirtos daugiausia žydams. Žydų, nusiųstų į koncentracijos stovyklas, buvo tarp išgyvenusiųjų. Tai yra kita priežastis, dėl kurios koncentracijos stovyklos yra žinomos: jas aprašė išgyvenę žmonės, kurie ilgainiui būtų mirę nuo sekinamo darbo, bet karo pabaigoje buvo išlaisvinti. Vokiečių politika žudyti visus Europos žydus buvo įgyvendinama ne koncentracijos stovyklose, o prie duobių, dujų furgonuose ir Chełmno, Belžeco, Sobiboro, Treblinkos, Maidaneko ir Aušvico mirties infrastruktūrose[3].

Kaip pripažino Arendt, Aušvicas buvo neįprastas pramoninės stovyklos komplekso ir žudymo infrastruktūros derinys. Jis tapo ir koncentracijos, ir naikinimo simboliu, ir tai sukelia tam tikrą painiavą. Iš pradžių šioje stovykloje buvo kalinami lenkai, paskui prisidėjo sovietų karo belaisviai, o vėliau žydai ir romai. Kai prie jos buvo įrengtas mirties fabrikas, dalis atvykstančių žydų buvo naudojami darbams, o paskui, kai jų jėgos išsekdavo, būdavo nuodijami dujomis. Taigi Aušvicas yra geriausias pavyzdys, kuriuo galima pagrįsti Arendt laipsniško susvetimėjimo, pasibaigiančio mirtimi, paveikslą. Toks paveikslas dera su literatūra apie Aušvicą, parašyta šioje stovykloje išgyvenusių žmonių: Tadeuszo Borowskio, Primo Levi ir Elie Wiesel. Tačiau seka „stovykla-darbas-dujų kamera" yra išskirtinė. Ji neatspindi įprastos holokausto eigos, net Aušvice. Dauguma Aušvice mirusių žydų nebuvo nuodijami dujomis iš karto, kai tik atvykdavo - bent kurį laiką jie pagyvendavo stovykloje. Žydų kelionė iš stovyklos į dujų kameras buvo nedidelė Aušvico komplekso istorijos dalis, ir neteisūs pateikiantieji ją kaip holokausto ar masinių žudynių apskritai istorijos vadovą.

Aušvicas iš tikrųjų buvo svarbi holokausto vieta: apytiksliai kas šeštas nužudytas žydas mirė ten. Nors mirties fabrikas Aušvice buvo paskutinė veikianti žudymo infrastruktūra, ji nebuvo mirties technologijos viršūnė: veiksmingiausi šaudymo būriai žudė greičiau, bado vietos žudė greičiau ir Treblinka žudė greičiau. Dvi didžiausios žydų bendruomenės Europoje, Lenkijos ir Sovietų Sąjungos, taip pat daugiausia buvo išnaikintos kitose vietose, ne Aušvice. Kai Aušvicas tapo pagrindiniu mirties fabriku, dauguma Sovietų Sąjungos ir Lenkijos žydų, gyvenusių vokiečių okupuotose teritorijose, jau buvo nužudyti. Kai 1943 m. pavasarį Birkenau pradėjo veikti dujų kamera ir krematoriumų kompleksai, daugiau kaip trys ketvirčiai žydų, nužudytų per holokaustą, buvo jau negyvi. Tiesą sakant, kai tos dujų kameros Birkenau pradėjo savo mirtiną darbą, didžioji dauguma visų žmonių, kuriuos sąmoningai nužudė sovietų ir nacių režimai, gerokai daugiau negu devyniasdešimt procentų, buvo jau negyvi. Aušvicas yra mirties fugos koda.

Galbūt, kaip teigė Arendt, nacių ir sovietų masinės žudynės iš tiesų buvo kokio nors didesnio modernios visuomenės sutrikimo ženklas. Tačiau prieš pradėdami daryti tokias teorines išvadas apie modernybę ar ką kita, turime

suprasti, kas iš tikrųjų vyko per holokaustą ir kruvinose žemėse apskritai. Kol kas Europos masinių žudynių epocha yra perteorizuota ir nesuprasta.

Priešingai negu Arendt, puikiai pažinojusi tą epochą, kiek jai leido prieinami dokumentai, mes neturime kuo pasiteisinti, kad taip neproporcingai daug dėmesio skiriame teorijai ir taip mažai faktams. Dabar mes žinome žuvusiųjų skaičius, kai kuriuos tiksliau, kai kuriuos ne taip tiksliai, tačiau gana tvirtai, kad pajustume kiekvieno režimo pražūtingumą. Įgyvendindama civilių ir karo belaisvių žudymo politiką nacių Vokietija kruvinose žemėse nužudė apytiksliai dešimt milijonų žmonių (o iš viso tikriausiai vienuolika milijonų žmonių), o Stalino valdoma Sovietų Sąjunga - daugiau kaip keturis milijonus kruvinose žemėse (ir apie šešis milijonus iš viso). O jeigu pridėsime nuspėjamas mirtis, sukeltas bado, etninių valymų ir ilgo kalinimo stovyklose, stalinistų aukų skaičius siekia maždaug devynis milijonus, o nacių - maždaug dvylika. Šie didesnieji skaičiai negali būti visiškai tikslūs, nes milijonai civilių, kurie mirė dėl netiesioginių Antrojo pasaulinio karo padarinių, buvo vienokiu ar kitokiu būdu *abiejų* sistemų aukos.

Regionas, labiausiai nukentėjęs ir nuo nacių, ir nuo stalinistų režimo, buvo kruvinos žemės, o dabartiniais pavadinimais - Sankt Peterburgas ir Rusijos Federacijos vakarinis pakraštys, didžioji dalis Lenkijos, Baltijos šalys, Baltarusija ir Ukraina. Kaip tik čia persiklojo ir sąveikavo nacių ir sovietų režimo galia ir piktavališkumas. Kruvinos žemės svarbios ne vien dėl to, kad dauguma aukų buvo jų gyventojai, bet ir dėl to, kad jos buvo ir žmonių iš kitų vietų žudymo politikos įgyvendinimo centras. Pavyzdžiui, vokiečiai nužudė apytiksliai 5,4 milijono žydų. Iš jų daugiau kaip keturi milijonai buvo vietiniai kruvinų žemių gyventojai: Lenkijos, Sovietų Sąjungos, Lietuvos ir Latvijos žydai. Dauguma likusių aukų buvo žydai iš kitų Rytų Europos šalių. Didžiausia ne šio regiono žydų tautybės aukų grupė, Vengrijos žydai, buvo išžudyta kruvinose žemėse, Aušvice. Jeigu pridėtume Rumunijos ir Čekoslovakijos žydus, tai Rytų Europos žydai sudarytų beveik devyniasdešimt procentų holokausto aukų. Mažesnės Vakarų ir Pietų Europos gyventojų žydų grupės buvo deportuotos mirti į kruvinas žemes.

Kaip ir žydai, ne žydų tautybės aukos buvo arba vietiniai kruvinų žemių gyventojai, arba atvežti ten mirti žmonės. Savo karo belaisvių stovyklose ir Leningrade bei kituose miestuose vokiečiai numarino badu daugiau kaip ke-

turis milijonus žmonių. Dauguma, bet ne visos šios sąmoningo marinimo badu politikos aukos buvo vietiniai kruvinų žemių gyventojai; maždaug milijonas jų buvo Sovietų Sąjungos piliečiai, kilę iš kitų regionų. Stalino masinio žudymo politikos aukomis tapdavo visų Sovietų Sąjungos, didžiausios valstybės pasaulio istorijoje, platybių gyventojai. Tačiau vis tiek skaudžiausiai nuo Stalino nukentėjo žmonės Sovietų Sąjungos vakariniuose pakraščiuose, kruvinose žemėse. Per kolektyvizaciją Sovietų Sąjunga numarino badu daugiau kaip penkis milijonus žmonių, daugumą jų Sovietų Ukrainoje. Sovietų duomenimis, per 1937-1938 m. Didįjį terorą jie nužudė 681 691 žmogų, ir tarp nužudytųjų neproporcingai daug buvo Sovietų Sąjungos lenkų ir Sovietų Ukrainos valstiečių - Sovietų Sąjungos vakaruose, taigi, kruvinose žemėse gyvenusių dviejų grupių atstovų. Šie skaičiai patys savaime nėra sistemų palyginimas, bet jie yra išeities taškas, galbūt privalomas[4].

1941 m. gegužę Arendt pabėgo į Jungtines Valstijas, kur pritaikė savo galingą vokišką filosofinį išsilavinimą analizuoti nacionalsocialistų ir sovietų režimo kilmę. Praėjus kelioms savaitėms po jos išvykimo Vokietija užpuolė Sovietų Sąjungą. Jos Europoje nacių Vokietija ir Sovietų Sąjunga iškilo atskirai, o paskui sudarė sąjungą.

O Vasilijaus Grosmano, antrosios šių režimų palyginimo tradicijos įkūrėjo, Europoje Sovietų Sąjunga ir nacių Vokietija tarpusavy kariavo. Grosmanas, grožinės literatūros kūrėjas, kuris tapo sovietų karo korespondentu, matė daugelį svarbių mūšių Rytų fronte ir visų didelių vokiečių (ir sovietų) nusikaltimų įrodymus. Kaip ir Arendt, jis bandė paaiškinti vokiečių Rytuose vykdytas masines žydų žudynes universaliais terminais. Iš pradžių jam tai reiškė ne modernybės kaip tokios kritiką, o fašizmo ir Vokietijos pasmerkimą. Kaip tik tada, kai Arendt išleido savo *Totalitarizmo ištakas*, Grosmanas, asmeniškai patyręs antisemitizmą Sovietų Sąjungoje, išsivadavo iš šios politinės schemos. Tada, sulaužydamas šimtmečio tabu, dviejuose romanuose, kurių reputacija laikui bėgant tik auga, jis aprašė nacių ir sovietų režimo nusikaltimus tuose pačiuose puslapiuose, tose pačiose scenose. Grosmanas siekė ne analitiškai sujungti dvi sistemas viena sociologine schema (tokia kaip Arendt totalitarizmas), o veikiau paneigti jų ideologinius pasakojimus apie pačias save ir taip nuplėšti šydą, slepiantį paprastą faktą, kad jos buvo tiesiog nežmoniškos.

KRUVINOS ŽEMĖS
APIE 2010 M.
NORVEGIJA
Oslas
ŠVEDIJA
Stokholmas
SUOMIJA
Helsinkis
Sankt Peterburgas
Talinas
ESTIJA
Novgorodas
Šiaurės jūra
DANIJA
Baltijos jūra
Ryga
LATVIJA
Maskva
RUSIJOS FEDERACIJA
LIETUVA
Smolenskas
RUS. FED.
Karaliaučius
Vilnius
Gdanskas
Hamburgas
Minskas
BALTARUSIJA
OLANDIJA
Berlynas
Vysla
Poznanė
Varšuva
Kurskas
BELGIJA
VOKIETIJA
Reinas
Lodzė
Liublinas
LENKIJA
Drezdenas
Donas
Volga
Volgogradas
Kijevas
Charkovas
LIUKSEMBURGAS
Praha
ČEKIJOS RESPUBLIKA
Krokuva
Lvovas
UKRAINA
Dniepras
Dunojus
Doneckas
PRANCŪZIJA
SLOVAKIJA
Miunchenas
Viena
Bratislava
MOLDOVA
ŠVEICARIJA
AUSTRIJA
Budapeštas
Kišiniovas
Odesa
VENGRIJA
SLOVĖNIJA
RUMUNIJA
Krymas
KROATIJA
ITALIJA
Bukareštas
BOSNIJA IR HERCOGOVINA
SERBIJA
Juodoji jūra
GRUZIJA

Romane *Gyvenimas ir likimas* (parašytas 1959 m. ir išleistas užsienyje 1980 m.) vienas iš Grosmano veikėjų, savotiškas šventas kvailelis, vienu atokvėpiu prisimena, kaip vokiečiai šaudė žydus Baltarusijoje, ir kanibalizmą Sovietų Ukrainoje. Romane *Viskas teka* (nors 1964 m. mirus Grosmanui ir liko neužbaigtas, 1970 m. buvo išleistas užsienyje) badą Ukrainoje jis gretina su vaizdais iš vokiečių koncentracijos stovyklų: „O vaikai - matei, laikraštyje spausdino vaikų vokiečių stovyklose nuotraukas? Jie atrodė lygiai taip pat: galvos sunkios kaip patrankos sviediniai, kaklai plonyčiai kaip gandrų, matyti, kaip po oda juda kiekvienas rankų ir kojų kaulelis, kiekvienas sąnarys." Grosmanas vis sugrįžta prie šio sovietų ir nacių palyginimo, bet ne tam, kad sukeltų polemiką, o siekdamas sukurti konvenciją[5].

Kaip sušunka vienas iš Grosmano personažų, ir nacionalsocializmo, ir stalinizmo svarbiausia savybė buvo gebėjimas atimti iš žmonių grupių teisę būti laikomiems žmonėmis. Taigi vienintelis atsakymas buvo nepaliaujamai skelbti, kad tai tiesiog netiesa. Žydai ir buožės „yra žmonės. Jie yra žmonės. Dabar aš suprantu, kad mes visi esame žmonės." Grosmanas literatūriškai pasipriešino tam, ką Arendt vadino fiktyviu totalitarizmo pasauliu. Ji tvirtino, kad tokio didelio masto žudynių priežastis yra ta, kad tokie vadovai kaip Stalinas ir Hitleris susikuria vizijas - įsivaizduojamą pasaulį be buožių ar be žydų, o paskui priverčia realųjį pasaulį jas atitikti, nors ir nevisiškai tobulai. Mirtis praranda savo moralinį svarumą ne tiek dėl to, kad ji paslėpta, bet dėl to, kad ją persmelkia istorija, kuri ją sukėlė. Mirusieji taip pat praranda savo žmogiškus bruožus; negalėdami pasipriešinti, jie reinkarnuojami aktoriais pažangos dramoje, net, ar galbūt ypač tada, kai tai istorijai priešinasi ideologinis priešininkas. Grosmanas iškėlė aukas iš šimtmečio kakofonijos ir padarė jų balsus girdimus begalinėje polemikoje.

Skaitant Arendt ir Grosmano kūrinius peršasi dvi paprastos mintys. Pirma, norint pagrįstai palyginti nacių Vokietiją ir stalinistų Sovietų Sąjungą, reikia ne tik išaiškinti nusikaltimus, bet ir pripažinti visų jų paliestų žmonių, įskaitant aukas, nusikaltėlius, stebėtojus ir vadovus, žmogiškumą. Antra, pagrįstas palyginimas turi prasidėti ne nuo mirties, o nuo gyvenimo. Mirtis ne išaiškinimas, ji tik tema. Ji turi būti susirūpinimo, o ne nusiraminimo šaltinis. Pirmiausia ji neturi tapti baigiamuoju retoriniu gestu, kuris aiškiai pabaigia istoriją. Kadangi ne mirtis suteikia gyvenimui prasmę, o gyvenimas - mirčiai,

klausimas, kokį politinį, intelektinį, literatūrinį ar psichologinį apibendrinimą galima padaryti iš masinių žudynių fakto, nėra svarbus. Apibendrinimas yra neteisinga harmonija, sirenos daina, besimaskuojanti gulbės giesme.

Svarbus klausimas yra toks: kaip galėjo (kaip gali) būti smurtu atimta tiek daug žmonių gyvybių?

Ir Sovietų Sąjungoje, ir nacių Vokietijoje buvo sukurtos utopijos, priderintos prie tikrovės, o paskui įgyvendintos kaip masinės žudynės: 1932 m. rudenį tai padarė Stalinas, o 1941 m. rudenį - Hitleris. Stalino utopija buvo kolektyvizuoti Sovietų Sąjungą per devynias-dvylika savaičių; Hitleris norėjo per tokį patį laiką užkariauti Sovietų Sąjungą. Abi šios utopijos, žvelgiant retrospektyviai, atrodo siaubingai nepraktiškos. Tačiau abi jos buvo įgyvendinamos prisidengiant dideliu melu, net kai jų nesėkmė buvo akivaizdi. Mirę žmonės suteikė retrospektyvių argumentų, patvirtinančių, kad politika teisinga. Taigi Hitlerio ir Stalino politikai buvo būdingi tam tikri vienodi tironiški bruožai: jie sukėlė katastrofas, kaltę priskyrė pasirinktam priešui, o paskui panaudojo milijonų žmonių mirtį įrodyti, kad jų politika buvo būtina ar pageidaujama. Abu jie turėjo galinčią keistis utopiją, grupę, kuriai priskyrė kaltę, kai paaiškėjo, kad įgyvendinti utopijos neįmanoma, ir abu vykdė masinių žudynių, pateikiamų kaip savotiška surogatinė pergalė, politiką.

Ir kolektyvizacija, ir Galutinis sprendimas pareikalavo daugybės gyvybių, kad būtų apgintas vado neklaidingumas. Kai kolektyvizacija sukėlė Sovietų Ukrainoje pasipriešinimą ir badą, Stalinas apkaltino buožes, ukrainiečius ir lenkus. Kai prie Maskvos buvo sustabdytas vermachtas ir į Antrąjį pasaulinį karą įstojo amerikiečiai, Hitleris apkaltino žydus. Kaip anksčiau buožėms, ukrainiečiams ir lenkams buvo priskirta kaltė už sovietų sistemos statybos sulėtėjimą, žydams buvo priskirta kaltė už jos griovimo sutrukdymą. Stalinas pasirinko kolektyvizaciją, Hitleris - karą: bet jiems ir jų bendražygiams buvo parankiau perkelti atsakomybę už tokio pasirinkimo sukeltą katastrofą kam nors kitam. Stalino interpretacija buvo panaudota pateisinti badą Ukrainoje, o paskui masinį buožių ir tautinių mažumų atstovų sušaudymą; Hitlerio interpretacija buvo panaudota pateisinti visų žydų šaudymą ir nuodijimą dujomis. Kai dėl kolektyvizacijos milijonai žmonių mirė badu, Stalinas tai pateikė

kaip pergalės klasių kovoje įrodymą. Kai buvo imta šaudyti, o paskui nuodyti dujomis žydus, Hitleris vaizdavo jų žudynes, vis aiškesniais žodžiais, kaip savaimingą ir svarbiausią karo tikslą. Kai paaiškėjo, kad karas pralaimėtas, masines žydų žudynes Hitleris pavadino savo pergale.

Stalinas gebėjo performuluoti utopijas. Pats stalinizmas buvo atsitraukimas: atsisakymas nuo entuziastingo siekio sukelti revoliuciją Europoje, įkvėpusio bolševikus 1917 m., ir perėjimas prie Sovietų Sąjungos gynybos, kai ta revoliucija nepavyko. Kai Raudonajai armijai 1920 m. nepavyko paskleisti komunizmo Europoje, Stalinas turėjo atsarginį veiksmų planą: sukurti socializmą vienoje šalyje, Sovietų Sąjungoje. Kai jo socializmo statybos penkmečio planas sukėlė katastrofą, jis ėmė kontroliuoti milijonus žmonių palietusį badą. Tačiau jis paaiškino badmečio įvykius kaip politikos dalį ir gavo iš jų naudos, tapęs bauginančiu nacijos tėvu ir pagrindine figūra Politbiure. 1937-1938 m. užsiundęs NKVD prieš buožes ir nacionalines mažumas, jis paaiškino, kad tai būtina socializmo tėvynės saugumui. Po Raudonosios armijos atsitraukimo 1941 m. ir net po pergalės 1945 m. jis apeliavo į rusų nacionalizmą. Kai prasidėjo Šaltasis karas, dėl silpnųjų Sovietų Sąjungos vietų jis apkaltino žydus (ir, žinoma, kitų tautybių atstovus).

Hitleris irgi mokėjo keisti utopiją. Dešimčių milijonų žmonių mirtis, numatyta „Alkio plane“ ir generaliniame plane „Rytai“, tapo milijonais bado politikos ir deportacijų sukeltų mirčių. Nors karas smarkiai pakeitė jo mąstymą, mirtis buvo prigimtinis sumanymo, kurį naciai vadino Galutiniu sprendimu, dėmuo. Užuot laukęs, kol karas bus laimėtas, kad „išspręstų“ žydų „problemą“, Hitleris ėmė įgyvendinti naikinimo politiką per patį karą. Plataus masto žydų žudymas prasidėjo Sovietų Sąjungoje 1941 m. liepą, kai per mėnesį karo nepavyko pasiekti lemiamų rezultatų, o paskui dar labiau išsiplėtė, kai 1941 m. gruodį nekrito Maskva. Politika žudyti tam tikrus žydus iš pradžių buvo grindžiama karinės būtinybės retorika ir turėjo šiokį tokį ryšį su politiniais ir ekonominiais planais. Tačiau žudynių eskalacija, prasidėjusi, kai karinė padėtis pasikeitė ir kai tų planų buvo atsisakyta arba jų vykdymas pristabdytas, atskleidžia, kad pašalinti žydus Hitleriui buvo savaimingas tikslas.

Įgyvendindamas Galutinio sprendimo galutinį variantą Hitleris, priešingai negu Stalinas savo improvizacijomis, nesiekė išsaugoti valdžios ar apsaugoti savo sistemos. Jo Galutinis sprendimas buvo ne logiško plano etapas, o vei-

kiau estetinės vizijos elementas. Žydų žudymą teisinančius argumentus pakeitė nepaliaujamai kartojami antisemitiniai užkalbėjimai apie visuotinį žydų sąmokslą, su kuriuo privaląs kovoti kiekvienas doras vokietis. Stalinui politinė kova visada turėjo politinę reikšmę. Šiuo atžvilgiu jo pasiekimas buvo beveik visiška Hitlerio pasiekimo priešingybė: Hitleris pavertė respubliką revoliucine kolonijine imperija, o Stalinas pakeitė revoliucinio marksizmo poetiką patvaria kasdiene politika. Stalino klasių kova visada galėjo būti skelbiama viešai kaip sovietų linija; grandinė, kuri siejo Sovietų Sąjungos gyventojus ir užsienio komunistus su jo asmeniu, buvo logiška. Hitleriui kova buvo savaiminė gėrybė, o kova, sunaikinusi žydus - sveikintina. Jeigu vokiečiai leidosi nugalimi, tai buvo jų pačių kaltė.

Stalinas įgyvendino savo fiktyvaus pasaulio viziją, bet prireikus pajėgdavo susivaldyti. O Hitleris, padedamas gabių bendražygių, tokių kaip Heinrichas Himmleris ir Reinhardas Heydrichas, judėjo iš vieno fiktyvaus pasaulio į kitą, vesdamasis su savimi didžiąją dalį vokiečių tautos.

Tik drąsiai pripažindami nacių ir sovietų sistemų panašumus, suprasime jų skirtumus. Abi ideologijos buvo priešiškos liberalizmui ir demokratijai. Abiejose politinėse sistemose žodžio *partija* reikšmė buvo invertuota: ir Sovietų Sąjungoje, ir nacių Vokietijoje šis žodis ėmė reikšti ne vieną iš grupių, besivaržančių dėl valdžios pagal pripažintas taisykles, o grupę, kuri nustato taisykles. Ir nacių Vokietija, ir Sovietų Sąjunga buvo vienpartinės valstybės. Ir nacių, ir sovietų valstybinėse santvarkose partija turėjo lemiamą balsą sprendžiant ideologijos ir socialinės drausmės klausimus. Jų politinė logika reikalavo neįsileisti pašaliečių, ir jų ekonominis elitas laikėsi požiūrio, kad tam tikros žmonių grupės yra pernelyg gausios ar kenksmingos. Abiejų administracijų ekonomikos planuotojai manė, kad kaime gyvena daugiau žmonių negu iš tikrųjų būtina. Stalinistai vykdydami kolektyvizaciją siekė pašalinti perteklinius valstiečius iš kaimo nusiųsdami juos dirbti į miestus ar į gulagą. Jeigu jie badavo, tai buvo nedidelis padarinys. Hitlerio kolonizacijos planas numatė numarinti badu ir deportuoti dešimtis milijonų žmonių[6].

Ir sovietų, ir nacių politinė ekonomija kliovėsi kolektyvais, kurie kontroliavo socialines grupes ir išgaudavo jų išteklius. Kolūkius, kuriuos nuo ketvirtojo dešimtmečio Stalinas naudojo kaip didžiosios sovietų kaimo transfer-

macijos įrankį, nuo 1941 m. pasitelkė vokiečių okupacinės valdžios organai. Okupuotuose Lenkijos, Lietuvos, Latvijos ir Sovietų Sąjungos miestuose vokiečiai įkūrė naują kolektyvą: getą. Miesto žydų getai, nors buvo sumanyti kaip perkėlimo punktai, tapo priemone išgauti žydų turtą ir išnaudoti jų darbo jėgą. Jų nominaliems žydų valdžios organams judenratams paprastai buvo patikima tik rinkti „įnašus" ir organizuoti darbo brigadas. Ir getus, ir kolūkius administravo vietos gyventojai. Ir nacių, ir sovietų sistemos sukūrė dideles koncentracijos stovyklų sistemas. Jeigu būtų galėjęs, Hitleris būtų panaudojęs sovietų stovyklas žydams ir kitiems tariamiems priešams kalinti, bet vokiečiai neužkariavo pakankamai didelės Sovietų Sąjungos dalies, kad tai taptų įmanoma.

Nors vietinės eksploatacijos priemonės atrodė tokios pačios, ir kartais iš tiesų būdavo tokios pat, jos buvo skirtos skirtingoms ateities vizijoms. Nacionalsocialistų požiūriu, nelygybė tarp grupių buvo prigimtinė ir pageidaujama. Pasaulyje egzistuojantys skirtumai, pavyzdžiui, tarp turtingesnės Vokietijos ir vargingesnės Sovietų Sąjungos, turėjo būti padidinti. Išplėsta sovietų sistema atnešė kitiems sovietų lygybės versiją. Jokio kito dramatiškesnio plano negu šis nebuvo, tačiau ir jis buvo labai dramatiškas. Jeigu sovietų sistema susidurdavo su klajokliais, ji priversdavo juos gyventi sėsliai. Susidūrusi su valstiečiais, ji versdavo juos aprūpinti valstybę maistu. Susidūrusi su tautomis, ji pašalindavo jų aukštesniąsias klases: kooptuodama, tremdama ar žudydama. Susidūrusi su patenkintomis visuomenėmis, ji reikalaudavo, kad jos priimtų sovietų sistemą kaip geriausią iš visų galimų pasaulyje. Ji buvo, šia ypatinga prasme, inkliuzyvinė. Vokiečiai daugumai savo imperijos gyventojų nesuteikė lygių narystės teisių valstybėje, o Sovietų Sąjunga beveik visus įtraukdavo į savąją lygybės versiją.

Stalinas ne mažiau negu Hitleris kalbėjo apie likvidaciją ir valymą. Tačiau stalinizmas žmonių pašalinimo būtinybę visada grįsdavo sovietų valstybės gynimo ar socializmo pažangos logika. Stalinistai masiškai žudyti galėjo tik siekdami apginti socializmą ar paskatinti istorinę pažangą socializmo link: pačios savaime žudynės nebuvo politinė pergalė. Stalinizmas buvo savikolonizacijos, plėtojamos, kai leisdavo aplinkybės, projektas. O naciams, kad galėtų imtis kolonizacijos, priešingai, reikėjo greitai ir visiškai užkariauti didelę naują imperiją rytuose, turėjusią smarkiai pranokti dydžiu prieškario Vokie-

tiją. Kolonizacijai įgyvendinti reikėjo pašalinti dešimtis milijonų civilių - tai buvo išankstinė sumanymo sąlyga. Praktiškai vokiečiai dažniausiai žudydavo žmones, kurie buvo ne vokiečiai, o sovietai paprastai žudydavo Sovietų Sąjungos piliečius.

Daugiausia sovietų sistema gyvybių atėmė, kai Sovietų Sąjunga nekariavo. O naciai prieš karą atėmė gyvybę ne daugiau kaip keliems tūkstančiams žmonių, bet per grobikišką karą milijonus žmonių išžudė greičiau negu bet kuris kitas režimas per visą istoriją (iki to laiko)[7].

Skiriami didelės laiko atkarpos, mes galime apsispręsti, ar lyginti nacių ir sovietų sistemas, ar ne. Šimtai milijonų europiečių, kuriuos palietė abu režimai, neturėjo šios prabangos.

Nacių ir sovietų vadus ir sistemas lyginti pradėta tada, kai Hitleris atėjo į valdžią. Nuo 1933 iki 1945 m. šimtai milijonų europiečių turėjo pasverti tai, ką jie žinojo apie nacionalsocializmą ir stalinizmą, ir priimti sprendimus, kurie per daug dažnai nulemdavo jų likimą. Rinktis tarp jų teko bedarbiams vokiečių darbininkams 1933 m. pradžioje, kai jie turėjo apsispręsti, balsuoti už socialdemokratus, komunistus ar nacius. Tuo pačiu metu rinktis tarp jų teko badu marinamiems Ukrainos valstiečiams, kurių dalis laukė vokiečių invazijos, tikėdamiesi, kad ji išgelbės juos nuo bado. Rinktis teko ir ketvirtojo dešimtmečio antros pusės Europos politikams, kurie turėjo nuspręsti, ar jungtis prie Stalino Liaudies fronto, ar ne. Ši dilema ypač aštriai iškilo Varšuvoje tais metais, kai Lenkijos diplomatai siekė išlaikyti vienodą atstumą nuo savo galingų kaimynių - Vokietijos ir Sovietų Sąjungos - vildamiesi išvengti karo.

Kai 1939 m. Lenkiją užpuolė ir Vokietija, ir Sovietų Sąjunga, Lenkijos karininkai turėjo apsispręsti, kam pasiduoti, o Lenkijos žydai (kaip ir kiti Lenkijos piliečiai) turėjo nuspręsti, ar bėgti į kitą okupacinę zoną, ar ne. Kai 1941 m. Vokietija užpuolė Sovietų Sąjungą, kai kurie sovietų karo belaisviai lygino bendradarbiavimo su vokiečiais pavojų su tikimybe mirti iš bado karo belaisvių stovyklose. Baltarusių jaunimas turėjo nuspręsti, ar jungtis prie sovietų partizanų, ar stoti į vokiečių policiją - kol jie dar nebuvo tiesiog prievarta imami kovoti vienoje ar kitoje pusėje. 1942 m. žydai Minske turėjo nuspręsti, ar likti gete, ar bėgti į mišką ieškoti sovietų partizanų. Lenkų Armijos Krajo-

vos vadai 1944 m. turėjo nuspręsti, ar bandyti išvaduoti Varšuvą nuo vokiečių patiems, ar laukti sovietų. Dauguma 1933 m. išgyvenusių ukrainiečių vėliau patyrė vokiečių okupaciją; dauguma išgyvenusių 1941 m. vokiečių bado stovyklas sugrįžo į Stalino Sovietų Sąjungą; dauguma holokaustą išgyvenusių žydų, kurie pasiliko Europoje, patyrė ir komunizmą.

Šie europiečiai, tais lemtingais laikais gyvenę toje svarbioje Europos dalyje, buvo pasmerkti lyginti. Mes, jeigu norime, galime analizuoti kiekvieną iš dviejų sistemų atskirai; žmonės, kurie gyveno jų aprėptose teritorijose, patyrė jų persiklojimą ir sąveiką. Nacių ir sovietų režimai kartais būdavo sąjungininkai, kaip tada, kai jie kartu okupavo Lenkiją. Kartais jie turėdavo suderinamus tikslus ir bendrus priešus: kaip tada, kai Stalinas nusprendė nepadėti sukilėliams Varšuvoje 1944 m. ir taip leido vokiečiams žudyti žmones, kurie vėliau būtų priešinęsi komunistinei valdžiai. François Furet tai vadino „kariaujančių pusių bendrininkavimu". Dažnai Vokietija ir Sovietų Sąjunga skatino viena kitą imtis smurto, kuris kainuodavo daugiau gyvybių, negu būtų pareikalavusi kiekvienos valstybės politika atskirai. Partizaninis karas abiem vadams buvo lengviausia galimybė paskatinti kitą imtis dar brutalesnių veiksmų. Nuo 1942 m. Stalinas skatino partizaninius veiksmus okupuotoje Sovietų Baltarusijoje, žinodamas, kad tai sukels masines baudžiamąsias akcijas prieš jo paties piliečius. Hitleris nedelsdamas pasinaudojo galimybe nužudyti kiekvieną, kuris „bent šnairai į mus pažvelgia"[8].

Per Antrąjį pasaulinį karą kruvinos žemės patyrė ne vieną invaziją, o dvi ar tris, ne vieną okupacinį režimą, o du ar tris. Masinės žydų žudynės prasidėjo, kai vokiečiai įsiveržė į žemes, kurias Sovietų Sąjunga pati prisijungė vos prieš keliolika ar keliasdešimt mėnesių, iš kurių vos prieš kelias savaites ištrėmė dešimtis tūkstančių žmonių ir kuriose vos prieš kelias dienas sušaudė tūkstančius kalinių. Vokiečių *Einsatzgruppen* pasinaudojo vietos gyventojų pasipiktinimu sovietų NKVD vykdytomis masinėmis kalinių žudynėmis. Apytiksliai dvidešimt tūkstančių žydų, kurie buvo nužudyti per šiuos orkestruotus pogromus, sudarė tik labai mažą dalį, mažiau kaip pusę procento holokausto aukų. Tačiau būtent sovietų ir vokiečių valdžios persiklojimas leido naciams įpiršti savąjį bolševizmo, kaip žydų sąmokslo, suvokimą.

Kiti masinių žudynių epizodai irgi buvo nacių ir sovietų valdymo akumuliacijos rezultatas. Okupuotoje Baltarusijoje baltarusius žudė kiti baltarusiai,

dalis jų tarnaudami vokiečių policijoje, dalis - kovodami sovietų partizanų gretose. Okupuotoje Ukrainoje policininkai bėgdavo iš vokiečių tarnybos, kad prisijungtų prie nacionalistų partizanų dalinių. Paskui šie žmonės socialinės ir nacionalinės revoliucijos vardu nužudė dešimtis tūkstančių lenkų ir savo tautiečių ukrainiečių. Tokia akumuliacija taip pat paveikdavo, ir net užbaigdavo, milijonų žmonių, kurie buvo už tūkstančių mylių nuo kruvinų žemių, gyvenimus. Daugybė Sovietų Sąjungos gyventojų pabėgo iš kruvinų žemių į rytus, į centrinę sovietų valstybės dalį, kur nebuvo deramų sąlygų jiems išgyventi. Dėl maisto trūkumo ir logistikos problemų, susijusių su vokiečių invazija, per karą smarkiai padidėjo mirtingumas gulage. Dėl šių priežasčių mirė daugiau kaip pusė milijono žmonių - jie tapo karo ir abiejų režimų aukomis.

Tačiau daugialypės nepertraukiamos okupacijos poveikis smarkiausias buvo žemėse, kurias Hitleris 1939 m. Nepuolimo sutarties slaptuoju protokolu perleido Stalinui, pirmosiomis 1941 m. invazijos dienomis iš jo atėmė, o vėliau, 1944 m., turėjo perleisti jam vėl. Prieš Antrąjį pasaulinį karą šios žemės buvo nepriklausoma Estija, Latvija, Lietuva ir Rytų Lenkija. Nors šias valstybes valdė autoritariniai nacionalistiniai režimai, o visuomenėje buvo itin paplitusios nacionalistinės nuotaikos, ketvirtajame dešimtmetyje visose šiose valstybėse ar per pilietinius karus nužudytų žmonių skaičius, kartu paėmus, neviršijo kelių tūkstančių. Valdant sovietams, 1939-1941 m., iš šios zonos šimtai tūkstančių žmonių buvo ištremti į Kazachstaną bei Sibirą ir dešimtys tūkstančių buvo sušaudyti. Šis regionas buvo pagrindinė žydų gyvenamoji vieta Europoje, ir kai 1941 m. Vokietija užpuolė neseniai išsiplėtusią Sovietų Sąjungą, žydai pateko į spąstus. Beveik visi vietiniai regiono gyventojai žydai buvo nužudyti. Kaip tik čia ukrainiečių partizanai 1943 m. vykdė prieš lenkus nukreiptus etninius valymus, kol nuo 1944 m. sovietų pajėgos nepradėjo vykdyti etninių valymų, nukreiptų ir prieš ukrainiečius, ir prieš lenkus.

Ši zona driekėsi į rytus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos, ten, kur prasidėjo holokaustas *ir* kur Sovietų Sąjunga dukart išplėtė savo sienas į vakarus. Šioje ypatingoje kruvinų žemių juostoje penktajame dešimtmetyje vyko didžioji dalis NKVD represijų, taip pat daugiau negu ketvirtis vokiečių surengtų žydų žudynių ir masiniai etniniai valymai. Molotovo-Ribbentropo Europa buvo bendras sovietų ir nacių produktas.

Ir Hitlerio, ir Stalino numatytos transformacijos buvo ekonominės, ir jų ekonominės politikos padariniai skaudžiausiai buvo jaučiami kruvinose žemėse. Nors nacionalsocialistų ir stalinistų ideologija buvo iš esmės skirtinga, nacių ir sovietų planuotojai ieškojo būdų išspręsti tam tikras pamatines ekonomikos problemas, o nacių ir sovietų lyderiai siekė pakeisti tą pačią pasaulinę politinę ekonomiją, kurioje jie abu gyveno. Ideologija negali funkcionuoti be ekonomikos, o ekonomika tuo laiku ir toje vietoje daugiausia buvo teritorijų kontrolės klausimas. Žemei apdirbti ir karui surengti vis dar buvo reikalinga gyvulių ir žmogaus darbo jėga. Kapitalo ištekliai tais laikais buvo ne tokie mobilūs ir gausūs kaip dabar. Maistas buvo natūralus išteklius, toks pats kaip nafta, mineralai ir brangieji metalai. Globalizaciją sustabdė Pirmasis pasaulinis karas, o laisvosios prekybos plėtotei trukdė Didžioji depresija.

Marksistiniu požiūriu, valstietiškos visuomenės neturėjo teisės egzistuoti moderniame pasaulyje. Nacių akimis, slavų valstiečių (bet ne vokiečių ūkininkų) buvo per daug. Vokiečių ūkininkai turėjo įsisavinti derlingus dirvožemius savo prakaitu ir kitų krauju. Tai, žinoma, buvo ideologinės perspektyvos: bet, kaip ir visos ideologijos, jos iškilo iš tam tikro ekonominių interesų supratimo ir į jį apeliavo. Kai teorija tapo praktika, nacių kolonizacija ir sovietų savikolonizacija galėjo funkcionuoti tik tuo atveju, jeigu ekonominiai interesai ir ideologinės prielaidos patvirtintų vienas kitą. Vadovams, planuotojams ir žudikams reikėjo matyti aukso spindesį, ne tik užuosti rašalo kvapą. Hitlerio ir Stalino masinių žudynių politika turėjo tris ekonominius matmenis: (1) jos buvo didžiųjų politinės ir ekonominės transformacijos planų elementai; (2) ekonominiais sumetimais jų mastai buvo moduliuojami (didėjimo ar mažėjimo linkme); (3) šios politikos vykdytojai per masines žudynes ir po jų plėšikaudavo.

Pagal Stalino didįjį planą, žemės ūkio kolektyvizacija turėjo paversti Sovietų Sąjungą pramonine didvalstybe, daugiau ar mažiau jos tuometinių sienų ribose. Kolektyvizacija atnešė badą, kurį Stalinas sąmoningai nukreipė prieš ukrainiečius. Ji taip pat prisidėjo prie Didžiojo teroro, kuris iš pradžių buvo nukreiptas prieš nuosavybės netekusius valstiečius, nes jie galėjo paremti užsienio valstybės puolimą. Hitlerio didysis planas buvo daugiau ar mažiau Stalino plano priešingybė. Jis planavo pradėti nuo teroro užsienyje - sunaikinti žmones, kuriuos laikė Sovietų Sąjungos vadovais, ir taip sugriauti režimą.

Paskui naudodamasis kolūkiais grūdų perteklių jis ketino nukreipti į Vokietiją. Ilgainiui jis planavo sukurti didelę vokiečių vadovaujamą paribio imperiją, kuri būtų išvalyta nuo žydų ir retai apgyvendinta vergais paverstų slavų. Hitleris visada norėjo atsikratyti žydų Europoje. Tačiau jis nebūtų užvaldęs Lenkijos, Sovietų Sąjungos ir Baltijos šalių teritorijų ir nebūtų galėjęs išžudyti milijonų ten gyvenusių žydų, jeigu nebūtų siekęs karinėmis priemonėmis įgyvendinti šią Rytų kolonijos viziją.

Kai turėjo apsispręsti, kam teks nepritekliaus, planuoto ar neplanuoto, našta, Hitleris ir Stalinas taip pat atskleidė ideologinius prioritetus. Stalinui 1933 m. nauda iš grūdų eksporto buvo svarbesnė negu milijonų valstiečių gyvybės. Jis nutarė, kad valstiečiai mirs, ir nusprendė, kurių valstiečių mirs daugiausia: Sovietų Ukrainos gyventojų. Grūdai, kurie būtų galėję išgelbėti jų gyvybes, buvo sąstatais, tiesiai jiems prieš akis, siunčiami į pietus, į Juodosios jūros uostus. Į vermachto nelaisvę 1941 m. rudenį pateko daugybė sovietų kareivių. Dauguma jų mirė iš bado ar nuo jo sukeltų ligų. Tačiau net dulaguose ir stalaguose, kuriuose visiems jiems buvo siekiama atimti gyvybę, buvo vadovaujamasi tam tikrais prioritetais: žydus vokiečiai sušaudydavo iš karto, rusus ir baltarusius dažniausiai palikdavo badauti, o etniniai vokiečiai (po jų - ukrainiečiai) turėjo daugiausia galimybių sulaukti iš jų siūlymo stoti į tarnybą.

Net žydų atžvilgiu vokiečių politika tam tikru mastu buvo modifikuojama priklausomai nuo aplinkybių. Hitleris visada norėjo pašalinti Europos žydus, o nuo 1941 m. pabaigos buvo atvirai skelbiamas politinis tikslas juos visus išžudyti. Vis dėlto net visiško išnaikinimo politika buvo derinama prie ekonominių to meto reikalavimų. Pavyzdžiui, 1941 m. žiemą Minsko žydai buvo palikti gyvi, kad pasiūtų žieminių paltų ir batų apgultam vermachtui. Tai, aišku, nebuvo žmoniškumo gestas: Hitleris pasiuntė savo karius kovoti be žieminės aprangos, ir būtinybė neleisti jiems mirti nuo šalčio trumpam nusvėrė imperatyvą žudyti žydus. Dauguma šių žydų darbininkų vėliau buvo nužudyti. 1942 m. vasarą taupyti maisto išteklius atrodė svarbiau negu išsaugoti darbo jėgos išteklius, ir tai tapo argumentu greičiau įgyvendinti okupuotos Lenkijos žydų nuodijimo dujomis politiką. Nuo 1943 m. ėmė atrodyti; kad darbo jėgos reikia labiau negu maisto, ir daliai likusių žydų buvo leista pagyventi ilgiau, mirti nuo nepakeliamo darbo krūvio, o ne nuo dujų.

Masinės žudynės suteikė galimybę plėšikauti ir pakilti socialinės hierarchijos laiptais. Tai susaistė šiomis progomis pasinaudojusius žmones su režimu, o kartais ir su jo ideologija. Turtingesnių valstiečių trėmimai Sovietų Sąjungoje ketvirtajame dešimtmetyje, panašiai kaip ir lenkų elito trėmimai po dešimties metų, sudarė sąlygas pasisavinti jų daiktus. Didysis teroras sudarė sąlygas jaunesniems partijos kadriniams darbuotojams padaryti karjerą, kai jų viršininkai buvo sušaudyti ar ištremti. Holokaustas sudarė sąlygas ne žydams užimti žydų butus ir namus. Žinoma, patys režimai irgi plėšikavo. Iš didelės dalies lenkų ir kitų Rytų Europos šalių gyventojų, pasisavinusių žydų nuosavybę, jų pačių turtą buvo atėmę vokiečiai. Iš lenkų karininkų Katynėje, prieš juos sušaudant, buvo atimti laikrodžiai ir sutuoktuvių žiedai. Vokiečių vaikai dėvėjo Minske sušaudytų žydų vaikų kojines, vokiečių vyrai segėjo Babij Jare sušaudytų žydų laikrodžius, vokietės vilkėjo Maly Trascianece sušaudytų žydžių kailinius.

Cvetanas Todorovas teigė, kad, „vertinant pagal užsibrėžtus tikslus, Stalino ir Hitlerio pasirinkimas, deja, buvo racionalus“. Tai ne visada, bet dažnai buvo tiesa. Racionalumas siaurąja prasme, kurią jis turėjo omeny, kaip jis suprantamas ekonomikoje, reiškia tik teisingų priemonių užsibrėžtam tikslui pasiekti pasirinkimą. Jis neturi nieko bendra su pačiu tikslu, su tuo, ko lyderiai troško. Politiniai tikslai turi būti vertinami kitaip, kokiais nors etiniais kriterijais. Diskusijos apie racionalumą ir neracionalumą negali pakeisti diskusijų apie tai, kas teisinga ir kas neteisinga. Nacių (ir sovietų) ekonominiai motyvai nedaro režimo nusikaltimų morališkai mažiau smerktinų. Net priešingai, jie atskleidžia visišką abejingumą atskiro žmogaus gyvenimui, o šis bruožas toks pats siaubingas kaip ir visi kiti jų valdymo aspektai. Žudynių masto moduliacijos ir plėšikavimas daro jų politiką net dar labiau morališkai smerktiną. Ekonominiai sumetimai nepakeičia rasizmo ideologijos žmogžudiško pobūdžio. Jie veikiau jį patvirtina ir išryškina[9].

Kolonizuojant ideologija sąveikauja su ekonomika; administruojant ji sąveikauja su oportunizmu ir baime. Ir nacių, ir sovietų atveju masinių žudynių laikotarpiai taip pat buvo entuziastingos, ar bent jau vieningos, administracinės veiklos tarpsniai. Panašiausių į pasipriešinimą veiksmų biurokratiniame aparate buvo imtasi masinių žudynių eros pradžioje, Sovietų Ukrainoje, kai

Ukrainos komunistų partijos aktyvistai bandė pranešti apie badą. Jie buvo greitai nutildyti grasinimais pašalinti iš partijos, suimti ir ištremti. Kai kurie iš tų, kurie tada drįso suabejoti, tapo karštais bado kurstymo kampanijos dalyviais. Per 1937-1938 m. Didįjį terorą ir pirmąją žydų žudynių bangą 1941 m. signalai iš viršaus paskatino apačias žudyti ir dažnai prašyti didesnių kvotų. NKVD valymai vyko kaip tik tuo pačiu metu. 1941 m. Vakarų Sovietų Sąjungoje SS pareigūnai, kaip prieš kelerius metus NKVD pareigūnai, varžėsi tarpusavy, kuris nužudys daugiau žmonių ir taip parodys savo kompetenciją ir ištikimybę. Žmonių gyvybės buvo nuvertintos iki pavaldinio atsiskaitymo viršininkui malonumo akimirkos.

Žinoma, SS ir NKVD pareigūnai buvo savotiškas elitas, specialiai atrinktas ir ideologiškai parengtas. O kai buvo pasitelkiami kiti kadriniai pareigūnai (policininkai, kareiviai, vietos kolaborantai), kartais reikėjo kažko daugiau negu paprasto signalo iš viršaus. Ir Hitleris, ir Stalinas puikiai mokėjo iškelti organizacijoms moralines dilemas, kurias sprendžiant masinės žudynės atrodė mažesnis blogis. Ukrainos komunistų partijos nariai 1932 m. nenorėjo rekvizuoti grūdų, bet suprato, kad jų pačių karjeros ir gyvybė priklauso nuo to, ar rekvizicijų uždaviniai bus įvykdyti. Ne visi vermachto karininkai buvo linkę marinti badu Sovietų Sąjungos miestus: bet kai jie patikėjo, kad reikia rinktis tarp Sovietų Sąjungos civilių ir savo tautiečių, priėmė sprendimą, kuris atrodė akivaizdus savaime. Tarp gyventojų skleidžiama karo ar, tiksliau, prevencinės savigynos propaganda buvo įtikinama, ar bent jau ganėtinai įtikinama, kad neleistų kilti pasipriešinimui[10].

Dar ilgus dešimtmečius Europoje pasibaigus masinių žudynių erai didžioji dalis atsakomybės naštos buvo kraunama ant „kolaborantų" pečių. Klasikinis kolaborantų pavyzdys yra Sovietų Sąjungos gyventojai, per Antrąjį pasaulinį karą tarnavę vokiečių policijos ar kalinimo vietų sargybinių būriuose, kurių pareigos apėmė ir žydų žudymą. Tarp šių žmonių nebuvo beveik nė vieno, kolaboravusio dėl ideologinių priežasčių, ir tik labai maža jų dalis turėjo nors kiek reikšmingesnių politinių motyvų. Žinoma, kai kuriuos kolaboruoti skatino politinės sąsajos su okupaciniu režimu: pavyzdžiui, nuo sovietų okupacijos pabėgusius lietuvių nacionalistus, kuriuos vokiečiai 1941 m. atsivedė į Lietuvą. Rytų Europoje sunku rasti politinio kolaboravimo su vokiečiais, nesusijusio su ankstesne patirtimi sovietų valdžios laikais, pa-

vyzdžių. Tačiau net ir tais atvejais, kai politika ar idėjos turėjo reikšmę, ideologinis susivienijimas buvo neįmanomas: naciai negalėjo laikyti ne vokiečių sau lygiais, ir joks save gerbiantis ne vokietis nacionalistas nebūtų pripažinęs nacių skelbiamo vokiečių rasinio pranašumo. Nacių ir vietinių nacionalistų ideologijos ir interesai dažnai sutapdavo Sovietų Sąjungos sunaikinimo ir (rečiau) žydų žudymo klausimais. Tačiau kur kas dažniau kolaborantai tiesiog kalbėjo, ką vokiečiai norėjo iš jų išgirsti, arba iš viso nekalbėjo, tik darydavo tai, ką liepti.

Vietos policininkai, tarnavę vokiečiams okupuotoje Sovietų Ukrainoje ar Sovietų Baltarusijoje, patys režime neturėjo beveik jokios valdžios. Jie nebuvo pačiame dugne: už juos žemesni buvo, savaime suprantama, žydai, taip pat žmonės, kurie nebuvo policininkai. Vis dėlto jų padėtis buvo gana žema, todėl jų elgesys reikalauja mažiau (ne daugiau) paaiškinimų negu esesininkų, partijos narių, kareivių ir policininkų. Tokio pobūdžio vietos gyventojų kolaboravimas yra taip pat prognozuojamas, kaip ir paklusimas valdžiai, jeigu ne daugiau. Vokiečiai, kurie atsisakydavo šaudyti žydus, nesusilaukdavo jokių rimtų padarinių. O vietos gyventojai, kurie nuspręsdavo nestoti į policiją arba nutardavo palikti jos gretas, susidurdavo su bado, deportacijos ir išvežimo priverstiniams darbams pavojais, kurie patiems vokiečiams nekildavo. Sovietų karo belaisvis, kuris priimdavo vokiečių pasiūlymą kolaboruoti, išvengdavo bado. Sovietų valstietis, kuris stodavo tarnauti į policiją, žinojo galėsiąs likti namie ir nuimti savo derlių ir kad jo šeima nebus alkana. Tai buvo neigiamas oportunizmas, siekis išvengti dar blogesnio asmeninio likimo. Žydų policininkai gete pasirinko ekstremalią neigiamo oportunizmo versiją - nors galiausiai sprendimas kolaboruoti jiems nepadėjo nei išgelbėti kitų, nei išsigelbėti patiems.

Sovietų sistemos „kolaboranto" kategoriją apibrėžti sunkiau. Priešingai negu vokiečiai, sovietai daugiau civilių nužudė taikos metu negu per karą ir užimtas teritorijas paprastai arba greitai prijungdavo prie Sovietų Sąjungos arba suteikdavo joms formalų suverenitetą. O Sovietų Sąjungos viduje tam tikros politikos priemonės būdavo pateikiamos kaip „kampanijos" ar „karai". Pavyzdžiui, tokios „kampanijos" atmosferoje Ukrainos komunistų partijos aktyvistai buvo raginami marinti savo bendrapiliečius badu. Nepaisant to, ar maisto rekvizavimą iš badaujančiųjų vadinsime „kolaboravimu", ar ne, šis

pavyzdys rodo stulbinamą režimo gebėjimą priversti dalyvauti įgyvendinant kaimynų žudymo politiką. Mirtis iš bado yra atgrasi, žiauri ir ilga, ir partijos aktyvistai bei vietos pareigūnai turėjo atnešti ją savo pažįstamiems ir stebėti, kaip ji pasiglemžia jų gyvybes. Arendt kolektyvizacijos badą laikė moralinės izoliacijos inauguracija, nes žmonės pasijuto bejėgiai prieš galingą modernią valstybę. Kaip suprato Leszekas Kołakowskis, tai buvo tiktai pusė tiesos. Beveik visuotinis dalyvavimas kurstant badą, renkant maistą arba jį vartojant sukūrė „naujas moralinės vienybės rūšis"[11].

Jeigu žmonės būtų tarnavę režimui tik vadovaudamiesi savo padų anksčtesniais ideologiniais prioritetais, kolaborantų būtų buvę nedaug. Dauguma nacių kolaborantų kruvinose žemėse buvo auklėti Sovietų Sąjungoje. Į rytus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos nusidriekusioje zonoje, kur nacionalinę nepriklausomybę iš pradžių atėmė sovietų ir tik paskui vokiečių valdžia, dalis žmonių kolaboravo su vokiečiais todėl, kad jie jau buvo kolaboravę su sovietais. Kai sovietų okupaciją pakeitė vokiečių okupacija, žmonės, kurie sovietų laikais tarnavo milicijoje, tapo vokiečių policininkais. Vietos gyventojai, kurie 1939-1941 m. kolaboravo su sovietais, žinojo, kad žudydami žydus jie gali nusiplauti šią dėmę nacių akyse. Tarp ukrainiečių nacionalistų partizanų buvo žmonių, kurie prieš įsijungdami į jų gretas tarnavo ir vokiečiams, ir sovietams. Baltarusijoje dažnai tik atsitiktinumas lemdavo, kurie jaunuoliai prisijungs prie sovietų partizanų, o kurie stos į vokiečių policiją. Buvę sovietų kareiviai, kuriems buvo skiepijama komunistinė pasaulėžiūra, aptarnavo vokiečių mirties infrastruktūras. Holokausto nusikaltėliai, kuriems buvo skiepijama rasistinė pasaulėžiūra, prisijungdavo prie sovietų partizanų.

Ideologijos vilioja ir tuos, kurie jas atmeta. Ideologija, kai laikas arba šališkumas atsieja ją nuo politinių ir ekonominių aplinkybių, tampa moralizuojančia forma paaiškinti masines žudynes, patogiai skiriančia aiškintojus nuo žudikų. Patogu žiūrėti į nusikaltėlį kaip į žmogų, kuris tiesiog išpažįsta neteisingas idėjas ir dėl šios priežasties yra kitoks negu mes. Toks požiūris dar labiau skatina ignoruoti svarbius ekonominius ir komplikuotus politinius veiksnius, kurie iš esmės turbūt daro vienodą poveikį ir istoriniams nusikaltėliams, ir tiems, kurie vėliau analizuoja jų veiksmus. Tapatintis su aukomis kur kas patraukliau - bent jau nūdienos Vakaruose - negu analizuoti istorinę padėtį,

kurioje jos kruvinose žemėse buvo atsidūrusios kartu su nusikaltėliais ir stebėtojais. Tapatintis su auka reiškia radikaliai atsiriboti nuo nusikaltėlio. Treblinkos sargybinis, kuris jungia variklį, ar NKVD pareigūnas, kuris paspaudžia gaiduką, tai ne aš, jis yra asmuo, kuris žudo tokius žmones kaip aš. Tik ar šis tapatinimasis su aukomis praplečia mūsų žinias ir ar toks atsiribojimas nuo žmogžudžio yra etiška pozicija? Ar redukuodami istoriją į moralės žaidimus padarysime žmones moralius? Labai abejotina.

Priskyrę sau aukos statusą, deja, neapsisaugosime nuo neteisingo etinio pasirinkimo. Tiek Stalinas, tiek Hitleris per visą savo politinę karjerą tvirtino esą aukos. Jie įtikino milijonus kitų žmonių, kad jie irgi yra aukos: tarptautinio kapitalistų ar žydų sąmokslo. Per vokiečių puolimą Lenkijoje vienas vokiečių kareivis manė, kad lenko mirties grimasa įrodo iracionalią lenkų neapykantą vokiečiams. Per badmetį vienas Ukrainos komunistas pasibaisėjo prie savo namų slenksčio pamatęs krūvą iš bado mirusių žmonių lavonų. Jie abu vaizdavo save aukomis. Visus didelius XX a. karus pradėję agresoriai ir masines žudynes vykdę nusikaltėliai iš pradžių pasiskelbė esą nekaltos aukos. XXI šimtmetyje matome antrąją agresyvių karų bangą, kai vadovai ne tik pateikia savo tautas kaip aukas, bet ir aiškiai remiasi masinėmis XX a. žudynėmis. Žmogaus gebėjimas subjektyviai suvokti save kaip auką, matyt, yra beribis, ir laikantieji save aukomis gali jausti motyvą imtis didelio smurto. Austrų policininkas, kuris šaudė kūdikius Mogiliave, įsivaizdavo, ką sovietai padarytų jo vaikams.

Aukos buvo žmonės; jeigu iš tiesų su jais tapatinamės, turime sutelkti dėmesį į jų gyvenimą, o ne mirtį. Pagal apibrėžimą aukos yra negyvos, ir negali sukliudyti gyviesiems panaudoti jų mirties vieniems ar kitiems tikslams. Pasinaudojant aukų mirtimi lengva sankcionuoti politikas ar tapatybes. Aiškinti nusikaltėlių veiksmus ne toks patrauklus, bet morališkai svarbesnis darbas. Galų gale moralinę grėsmę kelia ne pavojus tapti auka, o pavojus tapti nusikaltėliu ar stebėtoju. Kyla pagunda sakyti, kad nacistinių žudikų veiksmai yra už supratimo ribų. Šiai pagundai per karą pasidavė iškilūs politikai ir inteligentai, pavyzdžiui, Edvardas Benešas ir Ilja Erenburgas. Čekoslovakijos prezidentas ir žydų tautybės sovietų rašytojas pateisino kerštą vokiečiams kaip tokiems. Žmonės, kurie kitus vadino nevisžmogiais, jų nuomone, patys buvo nevisžmogiai. Tačiau nepripažinti žmogaus žmogiškumo reiškia padaryti etiką neįmanomą[12].

Pasiduoti šiai pagundai, patikėti, kad kiti žmonės yra nežmoniški, reiškia žengti žingsnį link nacių pozicijos, o ne tolyn nuo jos. Laikyti kitus žmones nesuvokiamais reiškia liautis bandyti suprasti, taigi ir liautis tirti istoriją.

Priskirti nacių ir sovietų nusikaltimus žmogaus protui nesuvokiamų ar istoriškai neištiriamų dalykų kategorijai reiškia patekti į jų moralinius spąstus. Saugiau yra suprasti, kad jų motyvai vykdyti masines žudynes, nors ir piktinantys mums, jiems atrodė prasmingi. Heinrichas Himmleris sakė, kad jam buvo malonu matyti vieną šalia kito gulinčius šimtą, penkis šimtus ar tūkstantį lavonų. Jis turėjo galvoje, kad nužudyti kitą asmenį reiškia paaukoti savos sielos tyrumą ir kad ši auka iškelia žudiką į aukštesnį moralinį lygmenį. Žudymas buvo tam tikro atsidavimo apraiška. Žudydami naciai vadovavosi individo pasiaukojimo dėl bendruomenės vertybe, kuri, nors ir ekstremali, mums nėra visiškai svetima. Hermannas Göringas sakė, kad jo sąžinės vardas Adolfas Hitleris. Vokiečiams, kurie pripažino Hitlerį savo Vadu, tikėjimas buvo labai svarbus. Prasčiau pasirinkti tikėjimo objekto turbūt buvo neįmanoma, bet jų gebėjimo tikėti nepaneigsi. Net Gandhi pažymėjo, kad blogis kliaujasi gėriu, nes tie, kurie susivienija blogiems darbams, turi būti atsidavę vieni kitiems ir tikėti savo tikslu. Ištikimybė ir tikėjimas nedaro vokiečių gerų, bet jie tikrai daro juos žmonėmis. Kaip ir visiems kitiems, jiems buvo nesvetimas etiškas mąstymas, nors ir pasibaisėtinai klaidingas[13].

Stalinizmas taip pat buvo ne tik politinė, bet ir moralinė sistema, kurioje nekaltumas ir kaltė buvo ne tik teisinės, bet ir dvasinės kategorijos, o moralinis mąstymas visuotinis. Jaunas Ukrainos komunistų partijos aktyvistas, kuris atimdavo maistą iš badaujančiųjų, buvo įsitikinęs, kad taip jis artina socializmo triumfą: „Aš tikėjau, nes norėjau tikėti." Jis vadovavosi moraline nuostata, nors ir klaidinga. Kai Margarete Buber-Neumann kalėjo gulage, Karagandoje, vienas jos likimo draugas pasakė, kad „neįmanoma iškepti kiaušinienės nesudaužius keleto kiaušinių". Daugelis stalinistų ir jų šalininkų aiškino, kad bado ir Didžiojo teroro netektys yra būtinos, norint sukurti teisingą ir saugią sovietų valstybę. Pats mirties mastas, rodės, stiprino tokios vilties žavesį.

Tačiau romantiškas masinių žudynių pateisinimas, kai dabarties blogis, tinkamai apibūdintas, tampa ateities gėriu, yra tiesiog neteisingas. Juk, galimas

daiktas, apskritai nieko nedaryti būtų buvę daug geriau. Arba galbūt taikant švelnesnę politiką būtų buvę geriau pasiekti pageidaujami tikslai. Manyti, kad didelės kančios būtinai susijusios su didele pažanga, reiškia laikytis savotiško hermetiško mazochizmo pozicijos: girdi, skausmas yra kažkokios imanentinės ar besiformuojančios gėrybės ženklas. Grįsti savo veiksmus kančių ir pažangos sąsajomis yra hermetiškas sadizmas: girdi, jeigu sukėliau skausmą, vadinasi, padariau tai dėl man žinomo aukštesnio tikslo. Kadangi Stalinas atstovavo Politbiurui, kuris atstovavo Centro komitetui, kuris atstovavo partijai, kuri atstovavo darbininkų klasei, kuri atstovavo istorijai, jis turėjo ypatingą teisę kalbėti apie tai, kas yra istoriškai būtina. Tokia padėtis leido jam neprisiimti jokios atsakomybės ir visą kaltę už savo nesėkmes suversti kitiems[14].

Nepaneigsi, kad masinis badas užtikrina tam tikro pobūdžio politinį stabilumą. Bet ar tai tokia tvarka, kokios norima arba kokios derėtų norėti? - štai kaip reikia kelti klausimą. Masinės žudynės tikrai susieja nusikaltėlius su tais, kurie duoda jiems įsakymus. Bet ar tokie saitai turi lemti politinę ištikimybę? Teroras iš tiesų įtvirtina tam tikro pobūdžio režimą. Bet ar norėtume tokio režimo? Civilių žudymas atitinka tam tikrų lyderių interesus. Klausimas ne tas, ar toks elgesys istoriškai teisingas. Klausimas yra, koks elgesys pageidautinas. Ar šitie vadovai yra geri ir ar šitie režimai yra geri? Jeigu ne, tuomet reikia kelti klausimą, kaip tokiai politikai užkirsti kelią.

Mūsų šiuolaikinė įamžinimo kultūra remiasi tvirtu įsitikinimu, kad žudynių atminimas užkerta joms kelią. Mirė tiek daug žmonių, kad kyla pagunda manyti, jog jie turbūt mirė dėl kokios nors transcendentinės vertybės, kuri, taikant teisingas politinio įamžinimo priemones, gali būti atskleista, išplėtota ir išsaugota. Paskui pasirodo, kad transcendentinė vertybė yra nacionalinė vertybė. Girdi, milijonai žmonių žuvo dėl to, kad Sovietų Sąjunga laimėtų Didįjį Tėvynės karą arba kad Amerika laimėtų gerąjį karą. Europai jų žūtis suteikusi pacifizmo pamoką, Lenkijai - legendą apie laisvę, Ukrainai - savų didvyrių, Baltarusijai - galimybę įrodyti savo dorybę, o žydams padėjusi atgauti Siono žemę. Tačiau visi šie vėlesni racionalūs aiškinimai, nors ir perteikia svarbias tiesas apie nacionalinę politiką ir nacionalinę psichologiją, turi mažai ką bendra su atmintimi kaip tokia. Mirusieji yra atmenami, bet mirusieji neatsimena. Kažkas kitas turėjo valdžią ir kažkas kitas nusprendė, kaip jie mirs. Vėliau

dar kažkas kitas nusprendžia, dėl ko jie mirė. Kai prasmės semiamasi iš žudynių, kyla pavojus įtikėti, kad daugiau žudynių suteiktų daugiau prasmės.

Čia, kažkur tarp mirties ir jos nuolatinės reinterpretacijos, turbūt ir yra istorijos tikslas. Tik masinių žudynių istorija gali suvienyti skaičius ir atmintį. Be istorijos atmintis tampa privati, šiandien tai reiškia, kad ji tampa nacionalinė; o skaičiai tampa vieši, tai reiškia - įrankiu tarptautinėse varžybose dėl kankinystės. Atmintis yra mano, ir aš turiu teisę daryti su ja ką tinkamas; skaičiai yra objektyvūs, ir jūs turite priimti mano skaičiavimus, nepaisant to, ar jie jums patinka, ar ne. Toks argumentavimas leidžia nacionalistui viena ranka glostyti save, o kita - mušti savo kaimyną. Nuo Antrojo pasaulinio karo pabaigos, o paskui vėl žlugus komunizmui, visose kruvinose žemėse (ir už jų ribų) nacionalistai nesivaržydami kiekybiškai perdėjo savo kankinystę, taip reikalaudami sau nekaltumo mantijos.

XXI šimtmetyje Rusijos vadovai priskiria savo šaliai daugiau ar mažiau oficialius Sovietų Sąjungos aukų Antrajame pasauliniame kare skaičius: devynis milijonus žuvusių kariškių ir keturiolika-septyniolika milijonų žuvusių civilių. Šie skaičiai labai ginčytini. Priešingai negu dauguma skaičių, pateiktų šioje knygoje, tai yra demografinės projekcijos, o ne skaičiavimai. Tačiau nepaisant to, ar jie teisingi, ar ne, tai yra ***Sovietų Sąjungos,*** o ne Rusijos aukų skaičiai. Kad ir kokie teisingi Sovietų Sąjungos netekčių skaičiai, Rusijos netekčių skaičiai turi būti kur kas mažesni. Dideli Sovietų Sąjungos aukų skaičiai apima žuvusius Ukrainos, Baltarusijos ir Baltijos šalių gyventojus. Ypač svarbios yra žemės, kurias Sovietų Sąjunga užėmė 1939 m.: Rytų Lenkija, Baltijos šalys, šiaurrytinė Rumunija. Vertinant pagal proporcijas, ten žuvo pasibaisėtinai daug žmonių, ir daugelis jų buvo nužudyti ne vokiečių, o sovietų užpuolikų. Daugumą šių aukų sudaro žydai: ne Rusijos žydai, kurių žuvo tik apytiksliai šešiasdešimt tūkstančių, o Sovietų Ukrainos ir Sovietų Baltarusijos žydai (beveik milijonas) ir tie, kurių tėvynė buvo okupuota Sovietų Sąjungos prieš juos nužudant vokiečiams (dar 1,6 milijono).

Vokiečiai sąmoningai nužudė maždaug 3,2 milijono civilių ir karo belaisvių, kurie buvo vietiniai Sovietų Rusijos gyventojai: net ***absoliučiais skaičiais*** mažiau negu vietinių Sovietų Ukrainos ar Lenkijos gyventojų, nors abi šios šalys daug mažesnės už Rusiją ir kiekvienos jų gyventojų skaičius sudarė apytiksliai penktadalį Rusijos gyventojų skaičiaus. Kartais pateikiamus didesnius

rusų civilių aukų skaičius, jeigu jie tikslūs, galima paaiškinti dviem įtikinamomis interpretacijomis. Pirmoji, kad sovietų kareivių, galimas daiktas, žuvo daugiau negu rodo sovietų statistika, ir šie žmonės (didesniuose skaičiuose pateikiami kaip civiliai) iš tikrųjų buvo kareiviai. Taip pat gali būti, kad šie žmonės (didesniuose skaičiuose pateikiami kaip karo aukos) nebuvo tiesiogiai nužudyti vokiečių, o mirė per karą iš bado, dėl nepriteklių ir *sovietų* represijų. Kitas galimas paaiškinimas, kad per karą Stalino kontroliuotose žemėse pirma laiko mirė daugiau rusų negu Hitlerio kontroliuotose žemėse. Labai tikėtina, kad tai tiesa, nors dėl daugelio žmonių mirties kalti jie abu[15].

Pažvelkime į gulagą. Dauguma sovietų koncentracijos stovyklų buvo įsikūrusios Sovietų Rusijoje, toli nuo vokiečių okupuotos zonos. Kai 1941 m. birželį Vokietija užpuolė Sovietų Sąjungą, gulage kalėjo apytiksliai keturi milijonai Sovietų Sąjungos piliečių. Per karą sovietų valdžios organai nuteisė kalėti gulage daugiau kaip 2,5 milijono savo piliečių. NKVD veikė visur, kur nebuvo vokiečių, įskaitant apgultą ir badaujantį Leningradą. 1941-1943 m. buvo užregistruota apytiksliai 516 841 gulago kalinio mirtis, ir šis skaičius turbūt buvo didesnis. Tikriausiai šie šimtai tūkstančių kalinių nebūtų mirę, jeigu Vokietija nebūtų užpuolusi Sovietų Sąjungos: bet tie žmonės nebūtų buvę tokie pažeidžiami, jeigu jie nebūtų buvę įkalinti gulage. Žmonių, kurie mirė sovietų koncentracijos stovyklose negalima paprasčiausiai priskaičiuoti prie vokiečių aukų skaičiaus, net jeigu Hitlerio karas ir paskubino jų mirtį[16].

Kiti žmonės, tokie kaip Sovietų Ukrainos gyventojai, labiau nukentėjo ir nuo Stalino, ir nuo Hitlerio negu Sovietų Rusijos gyventojai. Prieškario Sovietų Sąjungoje rusams grėsė daug mažesnis pavojus nukentėti nuo Stalino Didžiojo teroro (nors daug rusų nukentėjo) negu tautinių mažumų atstovams ir daug mažesnis bado pavojus (nors daugelis rusų jį patyrė) negu ukrainiečiams ar kazachams. Visi Sovietų Ukrainos gyventojai didžiąją karo dalį gyveno vokiečių okupacijos sąlygomis ir jų mirtingumas buvo daug didesnis negu Sovietų Rusijoje. Šiandienės Ukrainos žemės buvo ir stalinistų, ir nacių žudymo politikos epicentre per visą masinių žudynių erą. Apytikriai 3,5 milijono žmonių 1933-1938 m. tapo stalinistų žudymo politikos aukomis, o paskui, 1941-1944 m., dar 3,5 milijono tapo vokiečių žudymo politikos aukomis. Maždaug dar trys milijonai Sovietų Ukrainos gyventojų žuvo kovoje ar dėl netiesioginių karo padarinių.

Tačiau nepriklausoma Ukrainos valstybė vis tiek kartais taikydavo perdėjimo politiką. Ukrainoje, kurioje didžiausius mastus įgavo ir Stalino sukeltas 1932-1933 m. badas, ir 1941-1944 m. holokaustas, per badmetį mirusių ukrainiečių skaičius buvo perdėtas siekiant, kad jis viršytų bendrą per holokaustą žuvusių žydų skaičių. 2005-2009 m. Ukrainos istorikai, susiję su valstybės institucijomis, visi kaip vienas pateikdavo dešimties milijonų badmečio aukų skaičių, net nebandydami jo pagrįsti. 2010 m. oficialus badmečio aukų skaičius smarkiai sumažėjo - iki 3,94 milijono. Šis pagirtinas (ir neįprastas) patikslinimas mažėjimo linkme priartino oficialią poziciją prie tiesos. (Kitas pasidalijusios šalies prezidentas paneigė bado Ukrainoje specifiškumą.)[17]

Baltarusija buvo sovietų ir nacių konfrontacijos centras ir nuo vokiečių okupacijos nukentėjo labiau negu bet kuri kita šalis. Vertinant pagal proporcijas, Baltarusija karo laikais patyrė didesnę netektį negu Ukraina. Baltarusiai neteko net didesnės socialinio elito dalies negu lenkai: iš pradžių sovietų NKVD 1937-1938 m. žudė inteligentus kaip šnipus, paskui sovietų partizanai 1942-1943 m. žudė mokytojus kaip vokiečių kolaborantus. Po karo Baltarusijos sostinėje Minske beveik neliko gyventojų - didžioji dalis jų žuvo per vokiečių bombardavimus ar holokaustą arba paliko miestą bėgdami nuo represijų ar bado; po karo miestas buvo atkurtas, bet jau kaip eilinis Sovietų Sąjungos didmiestis, beveik neturintis vietinio savitumo. Tačiau net Baltarusijoje pasireiškia bendra tendencija. Per Antrąjį pasaulinį karą žuvo dvidešimt procentų ikikarinės Baltarusijos teritorijos gyventojų. Tačiau jaunimas yra mokomas ir, atrodo, tiki, kad per karą žuvo ne kas penktas, o kas trečias gyventojas. Vyriausybė, kuri šlovina sovietų palikimą, neigia stalinizmo nusikaltimus ir visą kaltę priskiria vokiečiams arba, plačiau, Vakarams[18].

Kaip rodo Vokietijos atvejis, perdėjimas nėra tik posovietinių ar pokomunistinių laikų reiškinys. Žinoma, Vokietijoje skiriamas dėmesys holokaustui yra išskirtinis ir paradigminis. Tai nėra problema. Vokietija, puoselėdama vokiečių vykdytų masinių žydų žudynių aukų atminimą, vienintelė taip nedviprasmiškai prisiima politinę, intelektinę ir pedagoginę atsakomybę už masines žudynes, ir jos pozicija yra pagrindinis vilties, kad ir kitos visuomenės paseks tokiu pavyzdžiu, šaltinis. Tačiau vokiečių žurnalistai ir (kai kurie) istorikai perdėjo vokiečių, žuvusių per karo ir pokario laikų

evakuaciją, bėgimą ar deportaciją pasibaigus Antrajam pasauliniam karui, skaičių. Vis dar cituojami vieno ir net dviejų milijonų žuvusiųjų skaičiai, nepateikiant jokių įrodymų.

Jau 1974 m. Vakarų Vokietijos archyvų pranešime buvo pateikti duomenys, kad iš vokiečių, kurie pabėgo ar buvo ištremti iš Lenkijos, apytiksliai keturi šimtai tūkstančių žuvo; šis skaičius politiniais tikslais buvo nuslėptas, nes pasirodė per mažas, kad būtų galima pavaizduoti vokiečius aukomis. Šiame pranešime taip pat buvo pateiktas žuvusių Čekoslovakijos vokiečių skaičius - du šimtai tūkstančių. Remiantis bendru čekų ir vokiečių istorikų pranešimu, šis skaičius yra perdėtas apytiksliai dešimt kartų. Taigi keturių šimtų tūkstančių vokiečių, nužudytų išvykstant iš Lenkijos, skaičių (cituotą ankstesniame skyriuje) turbūt derėtų vertinti kaip maksimalų, o ne kaip minimalų.

Per karą pabėgę ar evakuoti vokiečiai patyrė panašias negandas kaip ir Sovietų Sąjungos ir Lenkijos piliečiai, kurie pabėgo ar buvo evakuoti per vokiečių puolimą ir vokiečių atsitraukimą, nors pastarųjų skaičius buvo daug didesnis. Karo pabaigoje deportuotų vokiečių patirtis palyginama su Sovietų Sąjungos ir Lenkijos piliečių, kurie buvo ištremti per karą arba po jo, patirtimi, nors jų irgi buvo daug daugiau. Tačiau tai, ką vokiečiai patyrė per evakuacijas ir deportacijas, nepalyginti su tuo, kas nutiko dešimtims milijonų Lenkijos, Sovietų Sąjungos, Lietuvos ir Latvijos gyventojų, žydams ir kitų tautybių atstovams, kurie tapo sąmoningos vokiečių masinių žudynių politikos objektais. Etninis valymas ir masinis žudymas, nors ir daugeliu atžvilgių susiję, nėra tas pats. Net didžiausi baisumai, ištikę vokiečius bėgant ar per deportaciją, nebuvo masinio žudymo politika suplanuoto bado, teroro ar holokausto prasme[19].

Už Lenkijos ribų lenkų kančių mastas yra įvertintas ne iki galo. Net Lenkijos istorikai retai prisimena Sovietų Sąjungos lenkus, kurie buvo numarinti badu Sovietų Kazachstane ir Sovietų Ukrainoje ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, ar Sovietų Sąjungos lenkus, sušaudytus per Stalino Didįjį terorą ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje. Niekas neatkreipia dėmesio, kad Sovietų Sąjungos lenkai ketvirtajame dešimtmetyje nukentėjo labiau negu bet kuri kita Europos tautinė mažuma. Retai prisimenamas ir stulbinantis faktas, kad sovietų NKVD 1940 m. okupuotoje Rytų Lenkijoje suėmė daugiau žmonių negu visose kitose SSRS teritorijose. Bombarduojant Varšuvą 1939 m. žuvo

maždaug tiek pat lenkų, kiek ir vokiečių bombarduojant Drezdeną 1945 m. Lenkams tas bombardavimas buvo tik vienos iš kruviniausių karo okupacijų, per kurią vokiečiai nužudė milijonus Lenkijos gyventojų, pradžia. Vien per Varšuvos sukilimą lenkų buvo nužudyta daugiau negu per atominį Hirosimos ir Nagasakio bombardavimą žuvo japonų. Lenkas Varšuvos gyventojas nuo 1933 iki 1945 m. turėjo maždaug tokias pačias galimybes išlikti gyvas kaip ir žydas Vokietijoje. Per karą buvo nužudyta beveik tiek pat ***ne žydų*** lenkų, kiek Aušvice buvo nunuodyta dujomis Europos žydų. Tiesą sakant, Aušvice mirė daugiau ***ne žydų*** lenkų negu žydų bet kurioje Europos šalyje, išskyrus dvi: Vengriją ir pačią Lenkiją.

Lenkų literatūros kritikė Maria Janion apie Lenkijos stojimą į Europos Sąjungą pasakė: „Į Europą, taip, bet su mūsų mirusiaisiais." Svarbu žinoti kiek galima daugiau apie tuos mirusiuosius, taip pat ir tai, kiek jų buvo. Nepaisant didžiulių nuostolių, Lenkijai taip pat būdinga kankinystės išpūtimo politika. Lenkai yra mokomi, kad per karą buvo nužudyta šeši milijonai lenkų ir žydų. Atrodo, šį skaičių 1946 m. gruodį sugalvojo pagrindinis stalinistas Jakubas Bermanas, vidaus politikos tikslu siekęs, kad žuvusių lenkų ir žydų skaičius atrodytų lygus. Paskui jis „pakoregavo" savo vertinimą ir pateikė 4,8 milijono skaičių, kuris turbūt yra arčiau tiesos. Žinoma, tai vis tiek milžiniškas skaičius. Apytiksliai milijoną ne žydų civilių Lenkijos gyventojų veikiausiai nužudė vokiečiai ir dar maždaug šimtą tūkstančių - sovietai. Dar apie milijoną lenkų mirė dėl blogų gyvenimo sąlygų ir tapo karo veiksmų aukomis. Šie skaičiai pasibaisėtinai dideli. Ne žydų lenkų likimas buvo neįsivaizduojamai sunkus, palyginti su vokiečių okupuotos Vakarų Europos gyventojų likimu. Tačiau Lenkijoje žydui per karą grėsė apytikriai penkiolika kartų didesnis pavojus būti sąmoningai nužudytam negu ne žydui lenkui[20].

Per dvylika metų du režimai nužudė daugiau kaip keturiolika milijonų žmonių. Tai milžiniškas žudynių mastas, kurį mes vargu ar pradėjome suprasti, juo labiau įsisąmoninti. Kartodami perdėtus skaičius, europiečiai paleidžia į savo kultūrą milijonus niekada negyvenusių žmonių šmėklų. Deja, tokios šmėklos turi galią. Tai, kas prasideda kaip konkurencinė martirologija, gali virsti martirologiniu imperializmu. Jugoslavijoje paskutinio XX a. dešimtmečio karai prasidėjo iš dalies dėl to, kad serbai manė, jog Antrajame

pasauliniame kare buvo nužudyta daug daugiau jų tautiečių negu iš tiesų. Kai nutolstama nuo istorijos, skaičiai pradeda kilti į paviršių, o atmintis smelkiasi į vidų, ir tai labai pavojinga.

Ar iš tikrųjų mirusieji gali kam nors priklausyti? Iš daugiau kaip keturių milijonų vokiečių nužudytų Lenkijos piliečių apytiksliai trys milijonai buvo žydai. Visi šitie trys milijonai žydų yra skaičiuojami kaip Lenkijos piliečiai, kuriais jie ir buvo. Daugelis jų tapatinosi su Lenkija; dalis žmonių, kurie mirė kaip žydai, patys savęs nelaikė žydais. Daugiau kaip milijonas šių žydų taip pat yra skaičiuojami kaip Sovietų Sąjungos piliečiai, nes jie gyveno karo pradžioje prie SSRS prijungtoje Lenkijos pusėje. Didžioji dalis jų gyveno žemėse, kurios dabar priklauso nepriklausomai Ukrainai.

Kurios šalies istorijai priklauso mergaitė žydė, kuri ant Kovelio sinagogos sienos išraižė žinutę savo motinai - Lenkijos, Sovietų Sąjungos, Izraelio ar Ukrainos? Ji rašė lenkų kalba; kiti žydai toje sinagogoje tądien rašė jidiš. O Dinos Proničevos motina žydė, kuri rusų kalba paragino dukterį bėgti iš Babij Jaro, kuris yra Kijeve, tapusiame nepriklausomos Ukrainos sostine? Dauguma žydų Kovelyje ir Kijeve, kaip ir didžiojoje Rytų Europos dalyje, nebuvo nei sionistai, nei lenkai, nei ukrainiečiai, nei komunistai. Ar tikrai galima sakyti, kad jie mirė už Izraelį, Lenkiją, Ukrainą ar Sovietų Sąjungą? Jie buvo žydai, jie buvo Lenkijos ar Sovietų Sąjungos piliečiai, jų kaimynai buvo ukrainiečiai, lenkai arba rusai. Kažkokiu mastu jie priklauso keturių šalių istorijoms - tiek, kiek šių keturių šalių istorijos iš tikrųjų skirtingos.

Aukos paliko gedėtojus. Žudikai paliko skaičius. Būti įtrauktam į didelį skaičių po mirties reiškia būti ištirpintam anonimiškumo sraute. Būti panaudotam po mirties nacionalinės atminties varžybose, kurstomose skaičių, kurių dalimi tapo jūsų gyvenimas, reiškia netekti individualumo. Tai reiškia būti apleistam istorijos, kuri prasideda nuo prielaidos, kad kiekvienas žmogus yra vienintelis. Nepaisant viso sudėtingumo, istorija yra tai, ką mes visi turime ir kuo visi galime dalytis. Taip, net kai turime teisingą skaičių, neturime nusiraminti. Teisingo skaičiaus nepakanka.

Kiekvienas mirties įrašas reiškia unikalų gyvenimą, bet negali jo suteikti. Turime gebėti ne tik suskaičiuoti mirusiųjų skaičių, bet ir kiekvieną auką skaičiuoti kaip asmenį. Vienas labai didelis skaičius, kuris priešinasi tiria-

mam žvilgsniui, yra holokausto aukų skaičius - 5,7 milijono žuvusių žydų, iš kurių 5,4 milijono nužudė vokiečiai. Tačiau šį 5,7 milijono skaičių, kaip ir visus kitus, turime matyti ne kaip skaitmeninę abstrakciją, kurią nedaugelis iš mūsų pajėgia suvokti, bet kaip 5,7 milijono ***kart vienas***. Ne kaip kokį bendrą žydo įvaizdį, pereinantį per kažkokią abstrakčią mirties sąvoką 5,7 milijono kartų, o kaip nesuskaičiuojamą daugybę individų, kurie vis dėlto turi būti suskaičiuoti, pačiame gyvenimo žydėjime: Dobcią Kagan, mergaitę Kovelio sinagogoje, ir kiekvieną su ja ten buvusį žmogų, ir visus atskirus žmones, kurie buvo nužudyti kaip žydai Kovelyje, Ukrainoje, Rytuose, Europoje.

Atminties kultūra pagrįsta suapvalintais skaičiais, dešimčių intervalais; bet mirusiuosius kažkodėl lengviau atsiminti, kai skaičiai nėra suapvalinti, kai paskutinis vienaženklis skaičius nėra nulis. Taip, kalbant apie holokaustą, turbūt lengviau galvoti apie 180 863 skirtingus žmones Treblinkoje: kur trys gale galėtų būti Tamara bei Itta Willenberg, kurių drabužiai susipynė, kai jos buvo nunuodytos dujomis, ir Ruth Dorfmann, kuri turėjo galimybę paverkti kartu su žmogumi, kirpusiu jai plaukus prieš žengiant į dujų kamerą. Arba galėtų būti lengviau įsivaizduoti vieną asmenį iš 33 761 žydo, sušaudyto Babij Jare: tarkime, Dinos Proničevos motiną, nors iš tikrųjų kiekvienas konkretus ten nužudytas žydas galėtų būti tas vienas, turi būti tas vienas, yra tas vienas.

Masinių žudynių kruvinose žemėse istorijoje atminimas turi apimti milijoną (kart vieną) per apsiaustį iš bado mirusių leningradiečių, 3,1 milijono (kart vieną) skirtingų sovietų karo belaisvių, kuriuos vokiečiai nužudė 1941—1944 m., ir 3,3 milijono (kart vieną) skirtingų Ukrainos valstiečių, sovietų režimo numarintų badu 1932-1933 m. Šie skaičiai niekada nebus žinomi tiksliai, bet jie aprėpia ir asmenis: valstiečių šeimas, darančias baisius pasirinkimus, belaisvius, šildančius vieną kitą žeminėse, vaikus, tokius kaip Tania Savičeva, kuri Leningrade stebėjo, kaip miršta jos šeimos nariai.

Kiekvienas iš 681 692 žmonių, sušaudytų per Stalino Didįjį terorą 1937-1938 m., turėjo skirtingą gyvenimo istoriją: du gale galėtų būti Maria Juriewicz ir Stanisławas Wyganowskis, žmona ir vyras, susitikę „po žemėmis". Kiekvienas iš 21 892 lenkų karo belaisvių, sušaudytų NKVD 1940 m., buvo pačiame gyvenimo žydėjime. Du gale galėtų būti Dobiesławas Jakubowiczius, tėvas, kuris svajojo pamatyti savo dukterį, ir Adamas Solskis, vyras,

kuris tą dieną, kai kulka perskrodė jo smegenis, parašė apie savo sutuoktuvių žiedą.

Nacių ir sovietų režimas pavertė žmones skaičiais - kai kuriuos galime vertinti tik apytiksliai, kai kuriuos galime rekonstruoti gana tiksliai. Mūsų, kaip mokslo žmonių, užduotis - aiškintis šiuos skaičius ir objektyviai juos pateikti. Mūsų, kaip humanistų, užduotis - atversti skaičius žmonėmis. Jeigu mes to negalime padaryti, tai reiškia, kad Hitleris ir Stalinas suformavo ne tiktai mūsų pasaulį, bet ir mūsų žmoniškumą.

SKAIČIAI IR TERMINAI

Įgyvendindamos tikslingą masinių žudynių politiką, nacių Vokietija ir Sovietų Sąjunga kruvinose žemėse nužudė maždaug keturiolika milijonų žmonių. Kruvinas žemes aš apibrėžiu kaip teritorijas, kuriose buvo įvesta ***ir*** vokiečių, ***ir*** sovietų policinė valdžia ir kuriose buvo įgyvendinamos susijusios masinio žudymo politikos kuriuo nors metu nuo 1933 iki 1945 m. Jos glaudžiai susijusios su vietomis, kuriose vokiečiai 1941-1945 m. žudė žydus. Rytuose prie kruvinų žemių būtų galima priskirti didesnę ar mažesnę Sovietų Rusijos dalį: bet pasirinktoji riba leidžia pažvelgti į svarbiausias karo laikų vokiečių žudymo vietas, taip pat į Sovietų Sąjungos vakarines žemes, neproporcingai paliestas ankstesnio sovietų teroro. Nors aptariu, kas vyko nūdienos Lenkijos vakarinėse žemėse, kurios iki 1945 m. priklausė Vokietijai, aš neįtraukiu jų į kruvinas žemes, nes manau, kad tarp masinio žudymo ir etninio valymo yra skirtumas. Vengrija irgi galėtų būti pagrįstai priskirta prie kruvinų žemių, nes ji, ilgą laiką buvusi Vokietijos sąjungininkė, karo pabaigoje trumpam buvo jos okupuota, o paskui buvo okupuota sovietų. Po Lenkijos ir Sovietų Sąjungos žydų Vengrijos žydai buvo trečia pagal dydį holokausto aukų grupė. Rumunija taip pat galėtų pareikšti pretenzijų priklausanti kruvinoms žemėms, nes daugelis jos žydų buvo nužudyti, o šalis karo pabaigoje buvo okupuota Sovietų Sąjungos. Tačiau Rumunija taip pat buvo veikiau Vokietijos sąjungininkė, o ne jos agresijos auka, ir Rumunijos žydų žudymas buvo Rumunijos, o ne Vokietijos politika; tai susijusi, bet kita istorija. Jugoslavijos gyventojai patyrė daugelį čia aprašytų baisybių, įskaitant holokaustą ir masines baudžiamąsias akcijas; bet Jugoslavijos žydų populiacija buvo labai maža, ir Jugoslavija nebuvo okupuota Sovietų Sąjungos.

Šie politinės geografijos klausimai yra labai ginčytini; tačiau neginčytina yra tai, kad Europoje egzistavo zona, kur sovietų ir vokiečių valdžia persiklojo ir kur įvyko didžioji dauguma tyčinių abiejų režimų žudynių. Neginčytina, kad, kitaip

suformulavus, vientisa teritorija, besidriekianti nuo Vidurio Lenkijos iki Vakarų Rusijos, kurioje vokiečiai žudė žydus, apima regionus, kur visos kitos pagrindinės vokiečių ir sovietų masinio žudymo politikos jau buvo įgyvendintos arba buvo įgyvendinamos tuo pačiu metu - jeigu ir ne visus, tai bent jau labai didelę jų dalį. Tikslingai sukeltas badas Ukrainoje siautė holokausto zonoje. Sovietų karo belaisviai buvo tikslingai marinami badu holokausto zonoje. Dauguma sovietų ir vokiečių nužudytų Lenkijos elito atstovų buvo sušaudyti holokausto zonoje. Neproporcingai didelė Stalino Didžiojo teroro sušaudymų dalis vyko holokausto zonos ribose.

Terminą *Molotovo-Ribbentropo linija* aš vartoju įvardyti svarbiai ribai, per kruvinas žemes besidriekiančiai nuo šiaurės link pietų. Ši linija (kuri pažymėta kai kuriuose žemėlapiuose) yra Vokietijos-Sovietų Sąjungos siena, nustatyta 1939 m. rugsėjį po bendros invazijos į Lenkiją. Ji buvo reikšminga Lenkijos piliečiams, nes skyrė vokiečių ir sovietų okupacinę politiką. Kai vokiečiai apgavo savo sąjungininkus ir 1941 m. užpuolė Sovietų Sąjungą, ši linija įgavo kitą reikšmę. Į vakarus nuo jos vokiečiai laikė žydus getuose; į rytus nuo jos pradėjo dideliais mastais žydus šaudyti. Holokaustas prasidėjo į rytus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos šaudymo akcijomis, o paskui persikėlė į vakarinę jos pusę, kur dauguma aukų buvo nuodijama dujomis.

Istorinėje literatūroje apie holokaustą žmonės į rytus nuo Molotovo-Ribbentropo linijos dažnai vadinami „Sovietų Sąjungos žydais", o žmonės į vakarus nuo jos - „Lenkijos žydais". Tai netikslus šių žmonių apibūdinimas: 1939 m., kai prasidėjo karas, tarp *rytinėje* Molotovo-Ribbentropo linijos pusėje gyvenusių žmonių Lenkijos piliečių buvo daugiau negu Sovietų Sąjungos piliečių. Vadinti šiuos žmones „Sovietų Sąjungos žydais" taip pat reiškia iš dalies patvirtinti pasakojimą apie karą, kuriame į sovietų invaziją į vakarinių kaimynių teritoriją ir jų okupaciją žiūrima pro pirštus arba nepaisoma jos apskritai. Jeigu šie žmonės buvo „Sovietų Sąjungos žydai", tai jų tėvynė turėjo būti Sovietų Sąjunga, o karas turėjo prasidėti nuo Vokietijos invazijos į Sovietų Sąjungą. Iš tiesų karas prasidėjo nuo Vokietijos ir Sovietų Sąjungos sąjungos, kuri sunaikino Lenkiją ir padarė tokius žydus išplėstos Sovietų Sąjungos gyventojais. *Molotovo-Ribbentropo linijos* terminas, nors iš pradžių ir gali pasirodyti gremėzdiškas, leidžia mums pamatyti labai ypatingą Europos zoną, kurioje žmonės per Antrąjį pasaulinį karą patyrė tris okupacijų raundus: iš pradžių sovietų, tada vokiečių, o paskui vėl sovietų.

Ant gestapo kalėjimo sienos Varšuvoje kalinys lenkas parašė: „Lengva kalbėti apie Lenkiją. Sunkiau dirbti jai. Dar sunkiau mirti už ją. O sunkiausia kentėti už ją." Su keliomis išimtimis ši knyga yra mirties, o ne kančių studija. Jos tema yra politika, kurios tikslas buvo žudyti, ir žmonės, kurie tapo jos aukomis. Vykdant sąmoningo masinio žudymo operacijas, masinė mirtis yra pageidaujamas politikos tikslas. Ji yra pabaiga pati savaime arba reiškia kažko kito pabaigą. Keturiolika milijonų nėra galutinis visų dėl vokiečių ir sovietų valdžios kaltės šiame regione užgesusių gyvybių skaičius. Tai yra apytikris skaičius žmonių, kurie buvo nužudyti įgyvendinant sąmoningą masinių žudynių politiką.

Todėl paprastai neįtraukiu į šį skaičių žmonių, kurie mirė nuo nepakeliamo darbo, ligų ir prastos mitybos koncentracijos stovyklose, per deportacijas, evakuacijas ar bėgdami nuo kariuomenių. Aš taip pat neskaičiuoju žmonių, kurie mirė dirbdami priverstinius darbus, nuo alkio dėl maisto trūkumo per karą, ir civilių, kurie žuvo per bombardavimus ar tapo kokių nors kitų karo veiksmų aukomis. Aš neskaičiuoju kareivių, kurie žuvo Antrojo pasaulinio karo mūšių laukuose. Nors knygoje rašau apie stovyklas, deportacijas bei mūšius ir pateikiu žuvusiųjų skaičius, į galutinį keturiolikos milijonų aukų skaičių jų neįtraukiu. Aš taip pat neįtraukiu į šį skaičių žmonių, kurie žuvo per trečiųjų šalių smurto aktus, kurių priežastis akivaizdžiai buvo vokiečių arba sovietų okupacija, bet ne vokiečių ar sovietų politika. Dalis šių smurto aktų atėmė labai daug gyvybių - pavyzdžiui, rumunų vykdytos žydų žudynės (nusinešusios apytiksliai tris šimtus tūkstančių gyvybių) ar ukrainiečių nacionalistų vykdyti etniniai lenkų valymai (per kuriuos buvo nužudyta bent penkiasdešimt tūkstančių žmonių).

Ši knyga yra daugiau apie sąmoningas masines žudynes negu apie smurtavimą. Ji yra apie civilius (ir karo belaisvius), o ne apie tikrosios karinės tarnybos kareivius. Išskirdamas juos ir neįtraukdamas į galutinį aukų skaičių aš anaiptol nenoriu pasakyti, kad tokie žmonės netapo, tiesiogiai ar netiesiogiai, nacių ir sovietų sistemų aukomis. Aš nenoriu sumenkinti vokiečių ir sovietų koncentracijos stovyklų siaubų, sušvelninti žmogžudiškų etninių valymų bruožų, represinės priverstinių darbų prigimties ar sumažinti bendro karo nusineštų gyvybių skaičiaus. Aš noriu užginčyti požiūrį, kad sąmoningos ir tiesioginės šių dviejų režimų vykdytos masinės žudynės kruvinose žemėse yra skirtingi reiškiniai, kuriuos reikia traktuoti atskirai. Kaip tik šiuo tikslu ir parašiau istoriją apie tai, kaip

du režimai tikslingai nužudė keturiolika milijonų žmonių per trumpą laiką ir tam tikrose Europos dalyse.

Keturiolika milijonų galų gale yra labai didelis skaičius. Jis daugiau kaip dešimčia milijonų viršija skaičių žmonių, kurie mirė visose sovietų ir vokiečių koncentracijos stovyklose (kurios visai kas kita negu mirties fabrikai) kartu paėmus per visą ir Sovietų Sąjungos, ir nacių Vokietijos istoriją. Jeigu dabartiniai standartiniai karinių nuostolių vertinimai yra teisingi, jis daugiau kaip dviem milijonais viršija skaičių vokiečių ir sovietų kareivių, kartu paėmus, žuvusių Antrojo pasaulinio karo mūšių laukuose (skaičiuojant numarintus badu ir nužudytus karo belaisvius kaip masinių žudynių politikos aukas, o ne kaip karo nuostolius). Jis daugiau kaip trylika milijonų viršija Antrajame pasauliniame kare žuvusių amerikiečių ir britų kariškių, kartu paėmus, skaičių. Jis taip pat daugiau kaip trylika milijonų viršija amerikiečių nuostolius visų laikų Jungtinių Valstijų užsienio karų mūšių laukuose.

Keturiolikos milijonų mirusių sąmoningo žudymo politikos aukų kruvinose žemėse yra vertinimų, ginamų tekste ir pastabose, suma: 3,3 milijono Sovietų Sąjungos piliečių (daugiausia ukrainiečių), 1932-1933 m. sąmoningai numarintų badu jų pačių vyriausybės Sovietų Ukrainoje; trys šimtai tūkstančių Sovietų Sąjungos piliečių (daugiausia lenkų ir ukrainiečių), kuriuos sušaudė jų pačių vyriausybė Vakarų SSRS ir kurie buvo tarp maždaug septynių šimtų tūkstančių 1937-1938 m. Didžiojo teroro aukų; du šimtai tūkstančių Lenkijos piliečių (daugiausia lenkų), 1939-1941 m. sušaudytų vokiečių ir sovietų pajėgų okupuotoje Lenkijoje; 4,2 milijono Sovietų Sąjungos piliečių (daugiausia rusų, baltarusių ir ukrainiečių), 1941-1944 m. numarintų badu vokiečių okupantų; 5,4 milijono žydų (dauguma jų Lenkijos ir Sovietų Sąjungos piliečiai), 1941-1944 m. vokiečių nunuodytų dujomis arba sušaudytų, ir septyni šimtai tūkstančių civilių (daugiausia baltarusių ir lenkų), 1941-1944 m. sušaudytų vokiečių per „baudžiamąsias akcijas“, daugiausia Baltarusijoje ir Varšuvoje.

Daugiausia šie skaičiai yra pačių vokiečių ar sovietų skaičiavimų sumos, papildytos iš kitų šaltinių gautais duomenimis, o ne statistiniai nuostolių vertinimai, pagrįsti gyventojų surašymų duomenimis. Todėl mano skaičiavimai dažnai yra mažesni (nors vis tiek stulbinamai dideli) negu kitų autorių. Tyrinėtojų vertinimais aš daugiausia kliaujuosi rašydamas apie badmetį Sovietų Ukrainoje, nes šiuo atveju apskaičiuoti tiesiog nepakanka duomenų, o bendrą

bado aukų skaičių pateikiu remdamasis gausiais demografiniais skaičiavimais ir šiuolaikiniais vertinimais. Pasikartosiu, skaičiuodamas aš laikausi konservatyvios pozicijos.

Nagrinėjant tokią temą, vartojant terminus ir juos apibrėžiant reikia būti atsargiam. Tarp *Galutinio sprendimo* ir *holokausto* yra nemažas skirtumas, paprastai nepastebimas. *Galutinis sprendimas* buvo bendras terminas, kurį naciai vartojo savo ketinimui pašalinti žydus iš Europos apibūdinti. Jis buvo vartojamas įvardyti vienam iš keturių deportacijos planų, kurie visi galų gale buvo atmesti. Kažkuriuo metu antroje 1941 m. pusėje Hitleris patvirtino masines žudynes kaip būdą, kuriuo žydai turėjo būti pašalinti iš Europos, ir tų metų gruodį plačiai paskleidė žinią apie šį savo sprendimą. Tada buvo suprasta, kad *Galutinis sprendimas* reiškia visų žydų nužudymą. Terminas *holokaustas* buvo įvestas po karo ir paskutiniame XX a. dešimtmetyje dažniausiai (nors jokiu būdu ne visada) vartojamas turint galvoje vokiečių vykdytas masines žydų žudynes.

Šioje knygoje terminas *holokaustas* reiškia galutinį Galutinio sprendimo variantą, Vokietijos politiką nužudyti Europos žydus. Nors Hitleris, žinoma, ir anksčiau norėjo pašalinti iš Europos žydus, holokaustas pagal šį apibrėžimą prasidėjo 1941 m. vasarą, kai okupuotoje Sovietų Sąjungoje imta šaudyti žydų moteris ir vaikus. Terminas *holokaustas* kartais vartojamas dviem kitomis reikšmėmis: kalbant apie vokiečių žudymo politiką per karą apskritai arba žydų priespaudą nacių režimo laikais apskritai. Šioje knygoje *holokaustas* reiškia 1941-1945 m. Europoje vokiečių vykdytą žydų žudymą naudojant šaunamuosius ginklus arba dujas.

Kalbėdamas apie Stalino sąmoningai sukeltą badą Sovietų Ukrainoje aš nevartoju termino *Holodomor* ne todėl, kad jis ne toks tikslus negu *holokaustas*, o tiesiog todėl, kad jis beveik nežinomas. Terminą *Didysis teroras* aš vartoju 1937-1938 m. sovietų masinėms sušaudymų ir trėmimų akcijoms įvardyti, svarbiausios iš jų buvo buožių ir nacionalinės operacijos.

Terminui *masinės žudynės* aš teikiu pirmenybę *genocido* atžvilgiu dėl daugelio priežasčių. Terminą *genocidas* 1943 m. nukalė tarptautinės teisės specialistas advokatas Rafalas Lemkinas, iš Lenkijos kilęs žydas. Pasitelkdamas energijos ir atkaklumo stebuklą, jis pasiekė, kad šis terminas būtų užkoduotas tarptautinėje teisėje. Pagal Jungtinių Tautų Generalinės asamblėjos 1948 m. priimtą Konvenci-

ją dėl kelio užkirtimo genocido nusikaltimui ir baudimo už jį, genocidas yra „bet koks veiksmas, atliktas siekiant sunaikinti visą ar iš dalies nacionalinę, etninę, rasinę ar religinę grupę kaip tokią". Joje išvardyti penki būdai, kuriais atliekamas genocidas: „žudant grupės narius"; „sukeliant rimtą fizinę ar protinę žalą grupės nariams"; „sąmoningai sudarant grupės nariams gyvenimo sąlygas, kuriomis siekiama fiziškai sunaikinti jas visas arba jų dalį"; „imantis priemonių, kuriomis siekiama sutrukdyti gimstamumui grupės viduje" ir „per prievartą perkeliant šios grupės vaikus į kitą grupę". Šis teisinis įrankis sudarė sąlygas baudžiamiesiems persekiojimams, nors ir neseniai. Tačiau kaip istorinės ir moralinės interpretacijos vadovas, terminas *genocidas* turi apribojimų.

Terminas *genocidas* sukelia neišvengiamus ir sunkiai sprendžiamus ginčus. Dviejose vietose jis numato nusikalstamus vykdytojų ketinimus: „ketinimas sunaikinti" tam tikrą grupę „kaip tokią". Gali būti teigiama, kad masinių žudynių politika nebuvo genocidas todėl, kad vadovai turėjo kokį nors kitą „ketinimą", ar todėl, kad jie ketino nužudyti kokius nors žmones, bet ne konkrečią grupę „kaip tokią".

Nors iš tikrųjų terminas *genocidas* taikomas plačiai, dažnai manoma, kad jis susijęs tik su holokaustu. Žmonės, siejantys save su aukomis, nori apibrėžti praeities nusikaltimus kaip genocidą, manydami, kad tai suteiks jiems tokį pat pripažinimą, koks teikiamas holokaustui. O žmonės, susiję su valstybėmis, kurios vykdė genocidą, labai energingai priešinasi šiam terminui, nes mano, kad genocido pripažinimas prilygs holokausto vykdytojo vaidmens pripažinimui. Pavyzdžiui, Turkijos vyriausybė atsisako pripažinti kaip genocidą masines žudynes Pirmojo pasaulinio karo laikais, per kurias buvo nužudyta milijonas ar daugiau armėnų.

Galiausiai dar viena problema kyla dėl to, kad šis apibrėžimas, kaip žinia, buvo politiškai modifikuotas. Sovietų Sąjunga pasirūpino, kad terminas *genocidas,* priešingai negu siekė Lemkinas, neapimtų politinių ir ekonominių grupių. Taigi badas Sovietų Ukrainoje gali būti pateiktas kaip kažkaip mažiau genocidinis, nes jis buvo nukreiptas ne tik prieš tautą - ukrainiečius, bet ir prieš klasę - buožes. Pats Lemkinas badą Ukrainoje laikė genocidu. Tačiau kadangi bado politikos autoriai pakoregavo genocido apibrėžimą, toks požiūris tapo ginčytinas. Nuostabu, kad mes turime teisinį genocido įrankį, bet vis dėlto nedera pamiršti, kad prie šio

konkretaus įstatymo dėl žudynių rengimo prisidėjo kai kurie žudikai. Arba, formuluojant ne taip moralizuojamai: visi įstatymai atsiranda tam tikroje politinėje aplinkoje ir ją atspindi. Ne visada pageidautina eksportuoti vieno meto politiką į kito laikotarpio istoriją.

Istorikai, aptariantys genocidą, galiausiai pradeda ieškoti atsakymo į klausimą, ar konkretus atvejis atitinka genocido apibrėžimą, ar ne, o ne aiškinti jį. Diskusijos įgauna semantinių, teisinių ar politinių ginčų formas. Kiekvienu iš atvejų, aptartų šioje knygoje, į klausimą „Ar tai buvo genocidas?“, galima atsakyti: taip, tai buvo genocidas. Bet toli tai mūsų nenuves.

Kruvinose žemėse tautos gyveno bauginamos kalbinės įvairovės pasaulyje. Dauguma šioje knygoje aprašytų aukų mokėjo dvi ar daugiau kalbų arba nuolatos su jomis susidurdavo, o daugelis jų buvo dvikalbiai ar trikalbiai. Rašant platesnę Europos istoriją iškyla transliteracijos problemų, nes nelotyniškus rašmenis naudojančių kalbų žodžius rašant reikia parašyti lotyniškais rašmenimis. Transliteruojant prancūzų, vokiečių, lenkų ar čekų kalbos žodžius, didesnių problemų nekyla, nes šios kalbos naudoja lotyniškus rašmenis su daugiau ar mažiau pažįstamais diakritiniais ženklais. Tačiau jidiš ir ivrito kalba rašoma hebrajų rašmenimis, o baltarusių, rusų ir ukrainiečių kalba - kirilica.

Kiekvienai iš šitų kalbų egzistuoja konkuruojančios transliteracijos sistemos, ir visos jos turi savo pranašumų ir trūkumų. Negana to, daugelis šioje knygoje aprašomų žmonių ir vietų skirtingomis kalbomis, naudojančiomis skirtingus rašmenis, buvo vadinami skirtingais vardais ir pavadinimais. Taigi, galima būtų taikyti daugybę pagrįstų būdų transliteruoti, pavyzdžiui, Ukrainos žydo pavardę. Daugeliui skaitytojų šioje knygoje aprašomi žmonės ir vietos bus gana nepažįstami ir be sudėtingesnių transliteracijos problemos sprendimų naštos.

Sovietų Sąjungoje egzistavo tendencija keisti miestų pavadinimus; aš vartoju pavadinimus, kuriais jie buvo žinomi tuo laiku. Taigi ketvirtajame dešimtmetyje badas ir teroras smogė Stalino (ne Donecko) gyventojams, o Vokietijos Šeštoji armija 1942 m. buvo sunaikinta prie Stalingrado (ne Volgogrado). Aš bandau vartoti tuos pačius miestų pavadinimus visoje knygoje. Cituodamas pateikiu autoriaus pavardę taip, kaip ji parašyta cituotame darbe, nors tai reiškia, kad kai kurių autorių pavardės skirtingose citatose bus rašomos skirtingai. Pastabose ir

bibliografijoje aš transliteruoju tiksliau negu pagrindiniame tekste, vadovaudamasis supaprastinta Kongreso bibliotekos nurodymų versija. Visa tai yra pasirinkimo dalykas; su tokiomis problemomis susidūrę skaitytojai supras, kad tam tikrų kompromisų išvengti neįmanoma.

SANTRAUKA

Žudymas kruvinose žemėse įgavo penkias formas. Pirma, Stalinas ėmėsi vykdyti *modernizaciją* pasitelkdamas Sovietų Sąjungos savikolonizaciją. Sovietų Sąjunga sukūrė didelę priverčiamojo darbo stovyklų sistemą, žinomą gulago pavadinimu, kolektyvizavo žemės ūkį ir statė gamyklas, kasė šachtas bei kanalus. Kai dėl žemės ūkio kolektyvizacijos kilo badas, kaltė buvo priskirta tam tikroms gyventojų grupėms, pirmiausia ukrainiečiams. Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje Sovietų Sąjungoje iš bado mirė daugiau kaip penki milijonai žmonių, dauguma jų Sovietų Ukrainoje. Alkį sukėlė žemės ūkio kolektyvizacija, tačiau badą sukėlė politika.

Tada Sovietų Sąjunga *sugrįžo* prie teroro. Per 1937 ir 1938 m. Didįjį terorą sovietų vadovybė įvardijo valstiečius, kolektyvizacijos aukas, kaip didžiausią grėsmę sovietų valdžiai. Žmonės, kurie išgyveno alkį ir gulagą, buvo sušaudyti. Tuo pat metu sovietų vadovybė kaip priešus apibrėžė ir tam tikras nacionalines mažumas. Beveik septyni šimtai tūkstančių žmonių buvo įrašyti kaip sušaudyti per Terorą, nors tikrasis skaičius gali būti šiek tiek didesnis. Tarp sušaudytų žmonių buvo neproporcingai daug valstiečių ir Sovietų Sąjungos lenkų.

1939 m. Sovietų Sąjunga ir Vokietija kartu užgrobė Lenkiją ir vykdė *Apšvietos pasiekimų naikinimo* politiką. Remdamosi skirtingomis ideologijomis Vokietija ir Sovietų Sąjunga padarė panašias išvadas ir 1939-1941 m. nužudė maždaug šimtą tūkstančių Lenkijos piliečių, tarp jų neproporcingai daug išsilavinusių žmonių, kurie atstovavo Europos kultūrai ir kurie būtų galėję vadovauti pasipriešinimui. Kai 1940 m. pavasarį sovietai Katynėje ir keturiose kitose vietose nužudė 21 892 Lenkijos karininkus ir kitus lenkus, jie elgėsi lygiai taip pat kaip ir vokiečiai, kurie tuo pat metu irgi vykdė žudymo kampanijas. Šiuo laiku sovietai ir vokiečiai taip pat deportavo apytiksliai milijoną Lenkijos piliečių, išplėšdami Sovietų Sąjungos ir Vokietijos stovyklų sistemas. Vokiečiai varė Lenkijos žydus į getus, ketindami

juos visus deportuoti. Kai getai tapo improvizuotomis priverčiamojo darbo stovyklomis, iš bado ir ligų juose mirė dešimtys tūkstančių žydų.

Kai 1941 m. birželį Vokietija sulaužė sąjungą ir užpuolė Sovietų Sąjungą, du priešai žudė civilius taikydami tokius modelius, tarsi ***abi kariaujančios pusės būtų prieš juos susimokiusios.*** Vokiečių okupuotoje Sovietų Baltarusijoje Sovietų Sąjunga skatino partizaninę veiklą, o vokiečiai keršydami už ją nužudė daugiau kaip tris šimtus tūkstančių žmonių. Šie masiniai žudymai su baudžiamosiomis akcijomis bet kokia tradicine prasme turėjo mažai ką bendra. Karui baigiantis vokiečiai šaudė baltarusių moteris ir vaikus kaip naštą, o vyrus imdavo kaip vergus darbams. Sovietų kariuomenė iš pradžių ragino Varšuvos lenkus sukilti, o paskui nesikišdama stebėjo, kaip vokiečiai žudo daugiau kaip šimtą tūkstančių lenkų, o tada sunaikina patį miestą.

Hitleris svajojo apie Sovietų Sąjungos ir Lenkijos ***kolonijinę demodernizaciją,*** kuri atimtų dešimtis milijonų gyvybių. Nacių vadovybė numatė rytiniame pakraštyje sunaikinti gyventojus ir pramonę, o paskui padaryti jį agrarine vokiečių viešpačių valda. Ši vizija turėjo keturias dalis. Pirmiausia po žaibiškos pergalės 1941 m. vasarą turėjo sugriūti sovietų valstybė, kaip 1939 m. vasarą sugriuvo Lenkijos valstybė, ir palikti vokiečius visiškais valdovais Lenkijoje, Baltarusijoje, Ukrainoje, Vakarų Rusijoje ir Kaukaze. Antra, įgyvendinant *Alkio planą* 1941—1942 m. žiemą turėjo būti numarinti badu maždaug trisdešimt milijonų šių žemių gyventojų, nes maistas turėjo būti nukreiptas į Vokietiją ir Vakarų Europą. Trečia, Sovietų Sąjungos žydai, išgyvenę badą, kartu su Lenkijos žydais ir kitais žydais iš Vokietijos valdomų teritorijų turėjo būti pašalinti iš Europos įgyvendinant *Galutinį sprendimą.* Ketvirta, ***generalinis planas „Rytai"*** numatė po pergalės deportuoti, nužudyti, paversti vergais ar asimiliuoti likusius gyventojus ir apgyvendinti Rytų Europoje vokiečių kolonistus. Gyvenamoji erdvė vokiečiams turėjo tapti mirties erdve kitiems.

Kai Sovietų Sąjungai sėkmingai pasipriešinus žaibiškai laimėti karo nepavyko, Hitleris ir Vokietijos vadovybė priderino šiuos tris planus prie naujų aplinkybių ir nužudė apytiksliai dešimt milijonų žmonių - mažiau negu buvo suplanuota iš pradžių. Pradinės *Alkio plano* koncepcijos buvo atsisakyta, ir ji buvo pritaikyta tik tuose regionuose, kuriuos vokiečiai visiškai kontroliavo. Milijonas žmonių buvo tikslingai numarinti badu apgultame Leningrade ir daugiau kaip trys milijonai sovietų karo belaisvių mirė iš bado ir dėl blogų gyvenimo sąlygų. Karui

tęsiantis, vokiečiai daugumą belaisvių, užuot marinę badu, pradėjo naudoti priverstiniams darbams. Didysis kolonijinis *generalinis planas „Rytai"* negalėjo būti įgyvendintas nepasiekus visiškos pergalės, kuri neartėjo. Jį buvo bandyta įgyvendinti okupuotos Lenkijos rajonuose, kur lenkai buvo deportuojami, siekiant sukurti erdvę vokiečių rasinėms kolonijoms. Jo koncepcijos esmė taip pat buvo matoma vokiečių sprendime fiziškai sunaikinti Varšuvos miestą atsakant į 1944 m. vasaros sukilimą. Ir *Alkio plano,* ir *generalinio plano „Rytai"* atveju masinio žudymo planai turėjo būti sumažinti ir atidėti. Tačiau apskritai kolonizacijos tikslo nebuvo atsisakyta.

O *Galutinį sprendimą,* priešingai, vokiečiai kaip įmanydami stengėsi įgyvendinti iki galo. Pagal pradinį sumanymą, jis turėjo būti įgyvendintas po karo. Kai antroje 1941 m. pusėje tapo aišku, kad karas eina ne pagal planą, Hitleris leido suprasti norįs, kad Galutinis sprendimas būtų įgyvendintas nedelsiant. Iki to laiko buvo siūlytos keturios Galutinio sprendimo deportuojant versijos, tačiau atmestos kaip neįgyvendinamos. Sovietų Sąjungos užpuolimas ir jo nesėkmė parodė, kaip iš Europos gali būti pašalinti žydai: masiškai žudant. *Einsatzgruppen,* kurioms iš pradžių buvo paskirta užduotis šalinti politinius priešus, buvo panaudotos šaudyti žydus. Vokiečių Tvarkos policijos batalionai, kuriems iš pradžių buvo pavesta patruliuoti užkariautoje Sovietų Sąjungoje, buvo panaudoti masinio žudymo akcijoms vykdyti. 1941 m. gruodį, kai Hitleris leido suprasti norįs, kad vokiečių kontroliuojamose teritorijose būtų išnaikinti visi žydai, buvo prieinama nauja masinių žudynių technika. Dusinimo anglies monoksidu metodas, iš pradžių naudotas vykdant „eutanazijos" programą, buvo pritaikytas dujų furgonuose okupuotoje Sovietų Sąjungoje, o paskui stacionariose nuodijimo dujomis infrastruktūrose okupuotoje Lenkijoje. Priverčiamojo darbo stovykla Aušvice buvo papildyta mirties fabriku, kur kaip žudymo priemonė buvo naudojamas vandenilio cianidas, o ne anglies viendeginis. Okupuotos Lenkijos žydai, jau surinkti getuose deportacijai, buvo nusiųsti į Belžecą, Sobiborą, Chelmną, Treblinką, Aušvicą bei Maidaneką ir nunuodyti dujomis.

PADĖKA

Rašymas yra pertraukta vienatvė; baigus knygą malonu padėkoti tiems, kurie padėjo jai įgauti formą.

Knygos sumanymui susiformuoti padėjo Krzysztofas Michalskis ir Klausas Nellenas iš Vienos Humanitarinių mokslų instituto *(Institut für die Wissenschaften vom Menschen).* Seminarai, kuriuos organizavo šis institutas vykdydamas projektą „Suvienyta Europa / Pasidalijusi atmintis“, suteikė man malonumą pabendrauti su keletu dešimčių iškilių istorikų per susitikimus Vienoje ir Jeilio universitete. Pirmąjį knygos variantą parengiau Jeilyje, savo mokslo namuose, bendraudamas su kolegomis, kurie užbrėžė labai aukštus standartus, o paskui perrašiau knygą viešėdamas IWM; ši viešnagė tapo vaisinga jo darbuotojų, ypač Susanne Froeschl, Mary Niekias ir Marte-Therese Porzer, pastangomis. Esu dėkingas Jeilio universtitetui už suteiktas metų kūrybines atostogas ir ypač už dėmesį, kurį parodė Laura Engelstein, Istorijos fakulteto vadovė. Mano tyrinėjimus palaikė Ianas Shapiro ir Macmillano centras Jeilio universitete. Marcy Kaufman ir Marianne Lyden kompetencija ir entuziastingas palaikymas leido man suderinti administracinį darbą Jeilyje su tyrinėjimu ir dėstymu.

Man pasisekė, kad rengdamas šios knygos metmenis ir rašydamas pirmąjį jos variantą turėjau kilnių ir talentingų Jeilio doktorantų draugiją. Kai kurie iš jų dalyvavo daug pastangų reikalaujančiuose seminaruose šios knygos temomis, ir visi jie skaitė knygos skyrių juodraščius ir aptarė juos su manimi. Aš vertinu jų darbą, jų atvirumą, gerą nuotaiką ir intelektualią draugiją. Ypač dėkoju Jadwigai Biskupskai, Sarai Cameron, Yedidai Kanfer, Kathleen Minahan, Clairei Morelon ir Davidui Petrucelliui. Be nuostabių Jeilio universtiteto Sterlingo memorialo bibliotekos kolekcijų ir jos slavų skaityklos darbuotojų Tatjanos Lorkovic bei Williamo Larsho pagalbos mes su studentais nebūtume galėję surengti savo seminarų, o aš nebūčiau galėjęs atlikti šiai knygai parašyti reikalingų tyrimų. At-

likti tiriamąjį darbą man taip pat padėjo du nuostabūs Jeilio paskutinio kurso studentai Beth Reisfeld ir Andrew Kossas, dabar jau absolventai. Negaliu įsivaizduoti, kaip galėčiau dirbti Jeilyje, juo labiau imtis tokio pobūdžio projekto Niu Heivene, jeigu ten nebūtų Danielio Markovitso, Saros Bilston, Stefanie Markovits ir Beno Polako.

Daug draugų ir kolegų atidėjo į šalį savo darbus, kad perskaitytų mano knygos skyrius, ir tuo man labai padėjo. Tarp jų buvo Bradley Abramsas, Perttis Ahonenas, Pavelas Barsa, Tina Bennett, Davidas Brandenbergeris, Archie Brownas, Christopheris Browningas, Jeffas Dolvenas, Benas Frommeris, Olivia Judson, Alexas Kay, Benas Kiernanas, Hiroaki Kuromiya, Markas Mazoweris, Wolfgangas Muelleris, Stuartas Rachelsas, Thomas W. Simonsas jaunesnysis, Willas Sulkinas, Adamas Tooze'as, Jeffrey Veidlingeris, Lynne Viola ir Iryna Vushko. Dieteris Pohlas ir Wendy Lower perskaitė dideles pirmojo knygos varianto dalis. Nancy Wingfield maloniai perskaitė visą juodraštį ir išsakė apie jį savo nuomonę. Visą juodraštį perskaitė ir Marei Shore, kurios humanitarinį išsilavinimą laikau siektinu pavyzdžiu. Savaime suprantama, skaitytojai ne visada sutikdavo su mano interpretacijomis. Kritika labai padėjo patobulinti rankraštį; už jo trūkumus atsakingas aš.

Nuo šio projekto pradžios iki pabaigos Ray Brandonas nuolatos prisidėdavo prie jo savo bibliografinėmis žiniomis, kur kas platesnėmis negu manosios, ir energinga kritiška dvasia. Timothy Gartonas Ashas padėjo man svarbiuose darbo etapuose išsiaiškinti savo tikslus. Kai rengiau pirmąjį šios knygos variantą, kas savaitę kalbėdavausi su Tony Judtu su kita knyga susijusiais klausimais. Pokalbiai su juo pakeitė mano mąstymą tokiomis temomis kaip Liaudies frontas ir Ispanijos pilietinis karas. Dešimtmetį įvairiomis aplinkybėmis diskutuodamas su Omeru Bartovu, Janu Grossu ir Normanu Naimarku, kartais sutikdamas su jais, kartais ne, pagilinau savo supratimą daugeliu klausimų. Daug išmokau ilgus metus bendraudamas su Piotru Wandyczu, savo pirmtaku Jeilyje. Dėstydamas Rytų Europos istoriją Jeilyje su Ivo Banacu praplėčiau savo žinias. Vėl ėmiau nagrinėti pamatines marksizmo problemas, kurias suvokiau per Mary Gluck (ir Chriso Mauriello) paskaitas Browno universitete, o paskui aiškinausi Oksforde su velioniu Leszeku Kołakowskiu. Nors ir netęsiau ekonomikos studijų, kaip man seniai patarė Johnas Williamsonas, tačiau už dar likusią šiokią tokią ekonominę intuiciją ir žinias turiu būti dėkingas jam. Mano senelė Marianna Snyder pasakojo

man apie Didžiąją depresiją, o mano tėvai Estelas Eugene'as Snyderis ir Christine Hadley Snyder padėjo man perprasti žemės ūkio ekonomiką. Mano broliai Philipas Snyderis ir Michaelas Snyderis padėjo man suformuluoti įžangą.

Ši knyga pagrįsta ne vienų metų tyrinėjimais daugelyje archyvų. Nemaža laiko archyvuose praleisdavau ir mąstydamas. Esu dėkingas bibliografijoje paminėtų institucijų archyvarams. Rytų Europos archyvai dažnai susilaukia priekaištų, kad ne visi jų turimi dokumentai yra prieinami; istorikai žino, kiek daug dokumentų yra laisvai prieinami ir kaip smarkiai mūsų darbo našumas priklauso nuo tų, kurie mums juos teikia. Renkant medžiagą šiai studijai reikėjo skaityti ne tik anglų, bet ir vokiečių, lenkų, rusų, ukrainiečių, baltarusių, jidiš, čekų, slovakų ir prancūzų kalbomis. Reikėjo sužinoti, kokie debatai vyksta pagrindinėse istoriografijose, pirmiausia vokiečių. Esu tikras, kad būčiau pasisėmęs daug vertingos informacijos iš literatūros, kurios negalėjau perskaityti. Draugai, kurie padėjo man versti tekstus iš kalbų, kuriomis aš skaitau, žino, kas jie yra ir kokia svari buvo jų pagalba. Ypač dėkoju dviem puikiems kalbų mokytojams - Volodymyrui Dibrovai ir Kurtui Krottendorferiui. Įsisąmoninti, kaip svarbu mokytis kalbų ir prisiimti riziką, man padėjo Markas Garrisonas ir velionis Charlesas Williamas Maynesas. Milada Anna Vachudova atkreipė mano dėmesį į kai kurių Rytų Europos kalbų persiklojimą. Stephenas Peteris Rosenas ir velionis Samuelis Huntingtonas paskatino mane toliau mokytis kalbų, plėsti ryšius su Rytų Europa ir suteikė reikalingą paramą. Būtent Harvarde aš tapau šio regiono, o ne kokios nors vienos jo šalies istoriku; ši knyga yra knygos, kurią parašiau ten, priedas.

Atrasti šaltinių ir įkvėpimo šiai knygai man padėjo ir daug kitose srityse dirbančių žmonių. Karelas Berkhoffas, Robertas Chandleris, Martinas Deanas ir Grzegorzas Motyka maloniai leido man perskaityti nepublikuotą darbą, Dariuszas Gawinas nurodė man pamirštas studijas apie Varšuvos sukilimą, o Geraldas Krieghoferis rado svarbių straipsnių spaudoje. Rafalas Wnukas labai maloniai aptarė su manimi savo šeimos istoriją. Velionis Jerzy Giedroycas, Ola Hnatiuk, Jerzy Jedlickis, Kasia Jesień, Ivanas Krastevas, velionis Tomaszas Merta, Andrzejus Paczkowskis, Oxana Shevel, Romanas Szporlukas ir Andrzejus Waśkiewiczius padėjo man iškelti ir teisingai suformuluoti kai kuriuos klausimus. Kaip visada, buvo labai pamokoma panagrinėti žemėlapius su Jonathanu Wyssu ir Kelly Sandefer iš *Beehive Mapping.* Steve'as Wassermanas iš *Kneerim and Williams* padėjo

man sugalvoti knygos pavadinimą ir parengti ją spaudai, o jo pateikta knygos recenzija suteikė man galimybę kai ką permąstyti. Esu dėkingas už darbą Chrisui Ardenui, Rossui Curley, Adamui Eaglinui, Alexui Littlefieldui, Kay Mariea, Cassie Nelson ir Brandonui Proia iš *Perseus Books.* Daug dalykų, be kurių nebūčiau išsivertęs apmąstydamas ir rašydamas šią knygą, sužinojau iš Laros Heimert iš *Basic Books.*

Carlas Henrikas Fredrikssonas pakvietė mane *Eurozine* konferencijoje Vilniuje skaityti paskaitos apie atotrūkį tarp atminties ir masinių žudynių istorijos. Robertas Silversas padėjo man išdėstyti paskaitos argumentus esė; joje suformulavau problemą, kurią bandžiau išspręsti šioje knygoje. Jis ir jo kolegos iš *New York Review of Books* 1995 m. taip pat publikavo Normano Davieso esė, kuri atkreipė mano dėmesį į kai kurių ankstesnių tyrimų, skirtų šioje knygoje aptariamoms problemoms, trūkumus.

Paskaitos ir seminarai Žydų paveldo muziejuje Niujorke, Genshageno fonde *(Stiftung Genshagen),* Portugalijos katalikų universitete (*Universidade Católica Portuguesa)* Lisabonoje, Vidurio Europos forume Bratislavoje, Vokiečių istorijos institute Varšuvoje, Batoro institute Varšuvoje, Einšteino forume Berlyne, Gyvosios istorijos forume *(Forum for Levande Historia)* Stokholme, Kreisky forume Vienoje, Harvardo universitete, Kolumbijos universitete, Prinstono universitete, Birkbecko koledže Londone ir Kembridžo universitete suteikė man lauktą galimybę pristatyti kolegoms knygos išvadas ir sužinoti jų nuomonę. Pristatymai skatina mainus: ypač naudinga buvo išgirsti Erico Weitzo pastabą apie numanomus ir aiškius palyginimus, sužinoti Nicholaso Stargardto katastrofos ekonomikos sampratą ir susilaukti Erico Hobsbawmo patarimų palyginimų klausimu Londone ir Berlyne.

Bendravimą su visais šiais ir kitais žmonėmis prisimenu su dėkingumu.

BIBLIOGRAFIJA

ARCHYVAI (IR SUTRUMPINIMAI, NAUDOJAMI IŠNAŠOSE)

AAN Archiwum Akt Nowych
Naujųjų dokumentų archyvas (Varšuva)

AMP Archiwum Muzeum Polskiego
Lenkų muziejaus archyvas (Londonas)

AVPRF Arkhiv Vneshnei Politiki Rossiiskoi Federatsii
Rusijos Federacijos užsienio politikos archyvas (Maskva)

AW Archiwum Wschodnie, Ośrodek Karta
Rytų archyvas, „Karta" centras (Varšuva)

BA-MA Bundesarchiv-Militararchiv
Federalinis archyvas - Karo archyvas (Fraiburgas, Vokietija)

CAW Centralne Archiwum Wojskowe
Centrinis karo archyvas (Rembertuvas, Lenkija)

DAR Derzhavnyi Arkhiv Rivnens'koi Oblasti
Rivnės srities valstybės archyvas (Ukraina)

FVA Fortunoff Video Archive of Holocaust Testimonies Yale University,
New Haven, Connecticut
Jeilio universiteto Fortunoffo holokausto liudijimų vaizdo archyvas (Niu Heivenas, Konektikutas)

GARF Gosudarstvennyi Arkhiv Rossiiskoi Federatsii
Rusijos Federacijos valstybės archyvas (Maskva)

HI Hoover Institution Archive, Stanford University, California
Huverio archyvas, Stanfordo universitetas (Kalifornija)

IfZ(M) Institut fur Zeitgeschichte, Miinchen
Naujausių laikų istorijos institutas (Miunchenas)

IPN Instytut Pamięci Narodowej
Tautos atminties institutas (Varšuva)

OKAW Ośrodek Karta, Archiwum Wschodnie
„Karta" centras, Rytų archyvas (Varšuva)
SPP Studium Polski Podziemnej
Pogrindžio Lenkijos studijų centras (Londonas)
TsDAVO Tsentral'nyi Derzhavnyi Arkhiv Vyshchykh Orhaniv Vlady ta Upravlinnia
Central State Archive of Higher Organs of Government and Administration, Kiev
Aukščiausiųjų valdžios ir valdymo institucijų centrinis valstybės archyvas (Kijevas)
USHMM United States Holocaust Memorial Museum, Washington, D.C.
Jungtinių Valstijų Holokausto muziejus (Vašingtonas, Kolumbijos federacinė apygarda)
ŻIH Żydowski Instytut Historyczny
Žydų istorijos institutas (Varšuva)

STRAIPSNIAI SPAUDOJE (CHRONOLOGINE TVARKA)

Gareth Jones, "Will there be soup?" *Western Mail*, 17 October 1932.

"France: Herriot a Mother," *Time*, 31 October 1932.

"The Five-Year Plan," *New York Times*, 1 January 1933.

"The Stalin Record," *New York Times*, 11 January 1933.

"Die Weltgefahr des Bolschewismus. Rede des Reichskanzlers Adolf Hitler im Berliner Sportpalast," *Deutschósterreichische Tageszeitung*, 3 March 1933, 2.

Gareth Jones, "Famine grips Russia," *New York Evening Post*, 30 March 1933.

Walter Duranty, "Russians Hungry, but not Starving," *New York Times*, 31 March 1933, 13.

"Kardinai Innitzer ruft die Welt gegen den Hungertod auf," *Reichspost*, 20 August 1933, 1.

"Foreign News: Karakhan Out?" *Time*, 11 September 1933.

"Die Hilfsaktion fur die Hungernden in Rufiland," *Reichspost*, 12 October 1933,1.

"Helft den Christen in SowjetruCland," *Die Neue Zeitung*, 14 October 1933, 1.

"Russia: Starvation and Surplus," *Time*, 22 January 1934.

Mirosław Czech, "Wielki Głód," *Gazeta Wyborcza*, 22-23 March 2003, 22.

Michael Naumann, "Die Morder von Danzig," *Die Zeit*, 10 September 2009,54-55.

"Vyrok ostatochnyi: vynni!" *Dzerkalo Tyzhnia*, 15-22 January 2010, 1.

KNYGOS (ĮSKAITANT DOKUMENTŲ RINKINIUS) IR STRAIPSNIAI

Natal'ja Ablažej, "Die ROVS-Operation in der Westsibirischen Region," in Rolf Binner, Bernd Bonwetsch, and Marc Junge, eds., *Stalinismus in der sowjetischen Provinz 1937-1938*, Berlin: Akademie Verlag, 2010, 287-308.

Vladimir Abramov, *The Murderers of Katyn*, New York: Hippocrene Books, 1993.

Bradley Abrams, "The Second World War and the East European Revolution," *East European Politics and Societies*, Vol. 16, No. 3, 2003, 623-664.

Henry Abramson, *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1997.

Ya'acov Adini, *Dubno: sefer zikaron*, Tel Aviv: Irgun yotse Dubno be-Yisrael, 1966.

Pertti Ahonen, *After the Expulsion: West Germany and Eastern Europe, 1945-1990*, Oxford: Oxford University Press, 2003.

Pertti Ahonen, Gustavo Corni, Jerzy Kochanowski, Rainer Schulze, Tamas Stark, and Barbara Stelzl-Marx, *People on the Move: Forced Population Movements in the Second World War and Its Aftermath*, Oxford: Berg, 2008.

Götz Aly and Susanne Heim, *Architects of Annihilation: Auschwitz and the Logic of Destruction*, Princeton: Princeton University Press, 2002.

Truman Anderson, "Incident at Baranivka: German Reprisals and the Soviet Partisan Movement in Ukraine, October-December 1941," *Journal of Modern History*, Vol. 71, No. 3, 1999, 585-623.

Christopher Andrew and Oleg Gordievsky, *KGB: The Inside Story of Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*, London: Hodder & Stoughton, 1990.

Andrej Angrick, *Besatzungspolitik und Massenmord: Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941-1943*, Hamburg: Hamburger Edition, 2003.

Andrej Angrick and Peter Klein, *The "Final Solution" in Riga: Exploitation and Annihilation, 1941-1944*, New York: Berghahn Books, 2009.

Anonyma, *Eine Frau in Berlin: Tagebuchaufzeichnungen vom 20. April bis 22. Juni 1945*, Munich: btb Verlag, 2006.

Anne Applebaum, *Gulag: A History*, New York: Doubleday, 2003.

Yitzhak Arad, *Belzec, Sobibor, Treblinka: The Operation Reinhard Death Camps*, Bloomington: Indiana University Press, 1987.

Yitzhak Arad, *The Holocaust in the Soviet Union*, Lincoln: University of Nebraska Press and Jerusalem: Yad Vashem, 2009.

Yitzhak Arad, Shmuel Krakowski, and Shmuel Spector, eds., *The Einsatzgruppen Reports,* New York: Holocaust Library, 1989.

Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil,* London: Faber and Faber, 1963.

Hannah Arendt, *In der Gegenwart,* Munich: Piper, 2000.

Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism,* New York: Harcourt, Brace, 1951.

Moshe Arens, "The Jewish Military Organization (ŻZW) in the Warsaw Ghetto," *Holocaust and Genocide Studies,* Vol. 19, No. 2, 2005, 201-225.

John Armstrong, *Ukrainian Nationalism,* New York: Columbia University Press, 1963.

Klaus Jochen Arnold, "Die Eroberung und Behandlung der Stadt Kiew durch die Wehrmacht im September 1941: Zur Radikalisierung der Besatzungspolitik," *Militargeschichtliche Mitteilungen,* Vol. 58, No. 1,1999, 23-64.

Jerzy Autuchiewicz, "Stan i perspektywa nad deportacjami Polaków w głąb ZSRS oraz związane z nimi problemy terminologiczne," in Marcin Zwolski, ed., *Exodus: Deportacje i migracje (wątek wschodni),* Warsaw: IPN, 2008,13-30.

T. B., "Waldemar Schön—Organizator Getta Warszawskiego," *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego,* No. 49, 1964, 85-90.

Jörg Baberowski, *"Der Feind ist überall": Stalinismus im Kaukasus,* Munich: Deutsche Verlags-Anstalt, 2003.

Jórg Baberowski, *Der rote Terror: Die Geschichte des Stalinismus,* Munich: Deutsche Verlags-Anstalt, 2003.

Jórg Baberowski and Anselm Doering-Manteuffel, "The Quest for Order and the Pursuit of Terror," in Michael Geyer and Sheila Fitzpatrick, eds., *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared,* Cambridge: Cambridge University Press, 2009, 180-227.

Gershon C. Bacon, *The Politics of Tradition: Agudat Yisrael in Poland, 1916-1939,* Jerusalem: Magnes Press, 1996.

Peter Baldwin, ed., *Reworking the Past: Hitler, the Holocaust, and the Historians' Debate,* Boston: Beacon Press, 1990.

Alan Ball, *Russia's Last Capitalists: The Nepmen, 1921-1929,* Berkeley: University of California Press, 1987.

Ivo Banac, *With Stalin Against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism,* Ithaca: Cornell University Press, 1988.

Władysław Bartoszewski, *Warszawski pierścień śmierci,* Warsaw: Świat Książki, 2008.

Władysław Bartoszewski and Zofia Lewinówna, *Ten jest z ojczyzny mojej: Polacy z pomocą Żydom 1939-1945,* Warsaw: Świat Książki, 2007.

Omer Bartov, "Eastern Europe as the Site of Genocide," *Journal of Modern History,* No. 80, 2008, 557-593.

Omer Bartov, *The Eastern Front 1941-1945: German Troops and the Barbarisation of Warfare,* Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2001.

Omer Bartov, *Hitlers Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich,* New York: Oxford University Press, 1991.

Piotr Bauer, *Generał Józef Dowbor-Muśnicki 1867-1937,* Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1988.

Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust,* New Haven: Yale University Press, 2001.

Bernhard H. Bayerlein, "Abschied von einem Mythos: Die UdSSR, die Komintern, und der Antifaschismus 1930-1941," *Osteuropa,* Vol. 59, Nos. 7-8, 2009, 125-148.

Daniel Beauvois, *La bataille de la terre en Ukraine, 1863-1914: Les polonais et les conflits socio-ethniques,* Lille: Presses Universitaires de Lille, 1993.

Antony Beevor, *The Battle for Spain: The Spanish Civil War 1936-1939,* London: Penguin, 2006.

Werner Beinecke, *Die Ostgebiete der Zweiten Polnischen Republik,* Koln: Bóhlau Verlag, 1999.

Z. I. Beluga, ed., *Prestupleniya nemetsko-fashistskikh okkupantov v Belorussii 1941-1944,* Minsk: Belarus, 1965.

Sara Bender, "The Jews of Białystok During the Second World War, 1939-1943," doctoral dissertation, Hebrew University, 1994.

Wolfgang Benz, Konrad Kwiet, and Jurgen Matthaus, eds., *Einsatz im "Reichskommissariat Ostland": Dokumente zum Volkermord im Baltikum und in Weifirufiland 1941-1944,* Berlin: Metropol, 1998.

Tatiana Berenstein, "Praca przymusowa Żydów w Warszawie w czasie okupacji hitlerowskiej," *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego,* Nos. 45-46, 1963, 43-93.

Karei C. Berkhoff, "Dina Pronicheva's Story of Surviving the Babi Yar Massacre: German, Jewish, Soviet, Russian, and Ukrainian Records," in Ray Brandon and Wendy Lower, eds., *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization,* Bloomington: Indiana University Press, 2008, 291-317.

Karel C. Berkhoff, "The Great Famine in Light of the German Invasion and Occupation," *Harvard Ukrainian Studies,* forthcoming.

Karei C. Berkhoff, *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2004.

Isaiah Berlin, *Personal Impressions,* Princeton: Princeton University Press, 2001.

Zygmunt Berling, *Wspomnienia: Z łagrów do Andersa,* Warsaw: PDW, 1990.

Dietrich Beyrau, *Schlachtfeld der Diktatorėm Osteuropa im Schatten Von Hitler und Stalin,* Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2000.

Miron Białoszewski, *Pamiętnik z Powstania Warszawskiego,* Warsaw: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1970.

Frank Biess, "Vom Opfer zum Uberlebenden des Totalitarismus: Westdeutsche Reaktionen auf die Rūckkehr der Kriegsgefangenen aus der Sowjetunion, 1945-1953," in Gunter Bischof and Riidiger Overmans, eds., *Kriegsgefangens-chaft im Zweiten Weltkrieg: Eine vergleichende Perspektive,* Ternitz-Pottschach: Gerhard Holier, 1999, 365-389.

Anna Bikont, *My z Jedwabnego,* Warsaw: Prószyński i S-ka, 2004.

Ivan Bilas, *Represyvno-karal'na systema v Ukraini, 1917-1953,* Kiev: Lybid', 1994.

Rolf Binner and Marc Junge, '"S etoj publikoj ceremonit'sja ne sleduet': Die Ziel-gruppen des Befehls Nr. 00447 und der Grofie Terror aus der Sicht des Befehls Nr. 00447," *Cahiers du Monde russe,* Vol. 43, No. 1, 2002,181-228.

Rolf Binner and Mare Junge, "Wie der Terror 'Gross' wurde: Massenmord und Lagerhaft nach Befehl 00447," 11 *Cahiers du Monde russe,* Vol. 42, Nos. 2-3/4, 2001, 557-614.

Ruth Bettina Birn, "Two Kinds of Reality? Case Studies on Anti-Partisan Warfare During the Eastern Campaign," in Bernd Wegner, ed., *From Peace to War: Germany, Soviet Russia, and the World, 1939-1941,* Providence: Berghahn Books, 1997, 277-324.

Peter Black, "Handlanger der Endlósung: Die Trawniki-Manner und die Aktion Reinhard 1941-1943," in Bogdan Musial, ed., *Aktion Reinhardt, Der Volker-mord an den Juden im Generalgouvernement 1941-1944,* Osnabrück: Fibre, 2004, 309-352.

Peter Black, "Prosty żołnierz 'akcji Reinhard'. Oddziały z Trawnik i eksterminacja polskich Żydów," in Dariusz Libionka, ed., *Akcja Reinhardt: Zagłaga Żydów w Generalnym Gubernatorstwie,*Warsaw: IPN, 2004, 103-131.

David Blackbourn, *The Long Nineteenth Century: A History of Germany, 1780-1918,* New York: Oxford University Press, 1986.

Jochen Böhler, *"Grofite Harte": Verbrechen der Wehrmacht in Polen September/ Oktober 1939,* Osnabrück: Deutsches Historisches Institut, 2005.

Jochen Böhler, *Der Überfall: Deutschlands Krieggegen Polen,* Frankfurt am Main: Eichborn, 2009.

Włodzimierz Borodziej, *The Warsaw Uprising of 1944,* trans. Barbara Harshav, Madison: University of Wisconsin Press, 2001.

Włodzimierz Borodziej, Hans Lemberg, and Claudia Kraft, eds., *Niemcy w Polsce: Wybör dokumentöw,* Vol. 1, Warsaw: Neriton: 2000.

Jerzy Borzęcki, *The Soviet-Polish Peace of 1921 and the Creation of Inter war Europe,* New Haven: Yale University Press, 2008.

Karl Dietrich Bracher, *Zeit der Ideologien: Eine Geschichte politischen Denkens im 20. Jahrhundert,* Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1984.

Rodric Braithwaite, *Moscow 1941: A City and Its People at War,* New York: Knopf, 2006.

Aleksander Brakel, '"Das allergefahrlichste ist die Wut der Bauern: Die Versorgung der Partisanen und ihr Verhaltnis zur Zivilbevolkerung. Eine Fallstudie zum Gebiet Baranowicze 1941-1944," *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* No. 3, 2007, 393-424.

Alexander Brakel, *Unter Rotem Stern und Hakenkreuz: Baranowicze 1939 bis 1944,* Paderborn: Schöningh, 2009.

David Brandenberger, *National Bolshevism: Stalinist Mass Culture and the Formation of Modern Russian National Identity, 1931-1956,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2002.

David Brandenberger, "Stalin's Last Crime? Recent Scholarship on Postwar Soviet Antisemitism and the Doctor's Plot," *Kritika,* Vol. 6, No. 1, 2005, 187-204.

Detlef Brandes, *Der Wegzur Vertreibung: Plane und Entscheidungen zum "Transfer" aus der Tschechoslowakei und aus Polen,* Munich: Oldenbourg, 2005.

Ray Brandon, "The First Wave," unpublished manuscript, 2009.

Ray Brandon, "The Holocaust in 1942," unpublished manuscript, 2009.

Ray Brandon and Wendy Lower, "Introduction," in idem, eds., *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization,* Bloomington: Indiana University Press, 2008, 1-12.

Jonathan Brent and Vladimir Naumov, *Stalin's Last Crime: The Plot Against the Jewish Doctors 1948-1953,* New York: HarperCollins, 2003.

Archie Brown, *The Rise and Fall of Communism,* New York: HarperCollins, 2009.

Kate Brown, *A Biography of No Place,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2004.

Christopher R. Browning, "The Nazi Decision to Commit Mass Murder: Three Interpretations. The Euphoria of Victory and the Final Solution: Summer-Fall 1941," *German Studies Review*, Vol. 17, No. 3, 1994, 473-481.

Christopher R. Browning, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942,* Lincoln: University of Nebraska Press, 2004.

Jan Jacek Bruski, *Holodomor 1932-1933: Wielki głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu,* Warsaw: PISM, 2008.

Margarete Buber-Neumann, *Under Two Dictators: Prisoner of Hitler and Stalin,* London: Pimlico, 2008 [1949].

Celina Budzyńska, *Strzępy rodzinnej sagi,*Warsaw: Żydowski Instytut Historyczny, 1997.

Alan Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives,* London: HarperCollins, 1991.

Jeffrey Burds, "Agentura: Soviet Informants Networks and the Ukrainian Underground in Galicia," *East European Politics and Societies,* Vol. 11, No. 1, 1997, 89-130.

Michael Burleigh, *Germany Turns Eastwards: A Study of* Ostforschung *in the Third Reich,* Cambridge: Cambridge University Press, 1988.

Michael Burleigh, *The Third Reich: A New History,* New York: Hill and Wang, 2000.

Philippe Burrin, *Fascisme, nazisme, autoritarisme,* Paris: Seuil, 2000.

Sarah Cameron, "The Hungry Steppe: Soviet Kazakhstan and the Kazakh Famine, 1921-1934," doctoral dissertation, Yale University, 2010.

Tatiana Cariewskaja, Andrzej Chmielarz, Andrzej Paczkowski, Ewa Rosowska, and Szymon Rudnicki, eds., *Teczka specjalna J. W. Stalina,* Warsaw: Rytm, 1995.

Holly Case, *Between States: The Transylvanian Question and the European Idea During World War II,* Stanford: Stanford University Press, 2009.

David Cesarini, *Eichmann: His Life and Crimes,* London: William Heinemann, 2004.

William Chase, *Enemies Within the Gates? The Comintern and the Stalinist Repression, 1934-1939,* New Haven: Yale University Press, 2001.

Bernhard Chiari, *Alltag hinter der Front: Besatzung, Kollaboration und Widerstand in Weiflrufiland 1941-1944,* Dusseldorf: Droste Verlag, 1998.

Shalom Cholawsky, "The Judenrat in Minsk," in Yisrael Gutman and Cynthia J. Haft, eds., *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe,* Jerusalem: Yad Vashem, 1979, 113-132.

Bohdan Chyrko, "Natsmen? Znachyt' voroh. Problemy natsional'nykh menshyn v dokumentakh partiinykh i radians'kykh orhaniv Ukrainy v 20-30-x rr,," *Z arkhiviv V.U.Ch.KH.P.UN.K.V.D K.H.B*, Vol. 1, No. 2,1995, 90-115.

Jan M. Ciechanowski, *Powstanie Warszawskie*, Warsaw: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1989.

Anna M. Cienciala, Natalia S. Lebedeva, and Wojciech Materski, eds., *Katyn: A Crime Without Punishment*, New Haven: Yale University Press, 2007.

Margeret Siriol Colley, *Gareth Jones: A Manchukuo Incident*, Newark: self-published, 2001.

Margaret Siriol Colley, *More Than a Grain of Truth: The Biography of Gareth Richard Vaughan Jones*, Newark: self-published, 2006.

Robert Conquest, *The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine*, New York: Oxford University Press, 1986.

Lorenzo Cotula, Sonja Vermeulen, Rebeca Leonard, and James Keeley, *Land Grab or Development Opportunity? Agricultural investment and international land deals in Africa*, London: IIED/FAO/IFAD, 2009.

Stephane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panne, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, and Jean-Louis Margolin, *Le livre noir du communisme: Crimes, terreur, repression*, Paris: Robert Laffont, 1997.

The Crime of Katyń: Facts and Documents, London: Polish Cultural Foundation, 1965.

Martin Cuppers, *Wegbereiter der Shoah. Die Waffen-SS, der Kommandostab Reichsführer-SS und die Judenvernichtung 1939-1945*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2005.

T. David Curp, *A Clean Sweep? The Politics of Ethnic Cleansing in Western Poland, 1945-1960*, Rochester: University of Rochester Press, 2006.

Jözef Czapski, *Na nieludzkiej ziemi*, Paris: Editions Spotkania, 1984.

Jözef Czapski, *Wspomnienia starobielskie*, Nakład Oddziału Kultury i Prasy II Korpusu (published in the field), 1945.

Czech-German Joint Commission of Historians, *A Conflictual Community, Catastrophe, Detente*, trans. Ruth Tuskova, Prague: Ustav Mezinarodnich Vztahu, 1996.

Alexander Dallin, *The Kaminsky Brigade: 1941-1944*, Cambridge, Mass.: Russian Research Center, 1956.

Alexander Dallin and F. I. Firsov, eds., *Dimitrov and Stalin: Letters from the Soviet Archives*, New Haven: Yale University Press, 2000.

Dana G. Dalrymple, "The Soviet Famine of 1932-1934," ***Soviet Studies,*** Vol. 15, No. 3, 1964, 250-284.

Dana G. Dalrymple, "The Soviet Famine of 1932-1934: Some Further References," ***Soviet Studies,*** Vol. 16, No. 4, 1965, 471-474.

V. Danilov et al,, eds., ***Tragediia sovetskoi derevni: Kollektivizatsiia i raskulachivanie,*** Vols. 1-2, Moscow: Rosspen, 1999-2000.

The Dark Side of the Moon, London: Faber and Faber, 1946.

Szymon Datner, 55 ***Dni Wehrmachtu w Polsce,*** Warsaw: MON, 1967.

Szymon Datner, ***Zbrodnie Wehrmachtu na jeńcach wojennych w II Wojniej Światowej,*** Warsaw: MON, 1964.

Norman Davies, "The Misunderstood Victory in Europe," ***New York Review of Books,*** Vol. 42, No. 9, 25 May 1995.

Norman Davies, ***Rising '44: "The Battle for Warsaw,"*** London: Macmillan, 2003.

R. W. Davies, Oleg V. Khlevniuk, E. A. Rhees, Liudmila P. Kosheleva, and Larisa A. Rogovaya, eds., ***The Stalin-Kaganovich Correspondence 1931-36,*** New Haven: Yale University Press, 2003.

R. W. Davies, M. B. Tauger, and S. G. Wheatcroft, "Stalin, Grain Stocks and the Famine of 1932-33," ***Soviet Studies,*** Vol. 54, No. 3, 1995, 642-657.

R. W. Davies and Stephen G. Wheatcroft, ***The Years of Hunger: Soviet Agriculture, 1931-1933,*** London: Palgrave, 2004.

Martin Dean, ***Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine,*** London: Macmillan, 2000.

Martin Dean, "Jewish Property Seized in the Occupied Soviet Union in 1941 and 1942: The Records of the Reichshauptkasse Beutestelle," ***Holocaust and Genocide Studies,*** Vol. 14, No. 1, 2000, 83-101.

Martin Dean, ***Robbing the Jews: The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933-1945,*** Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Sławomir Dębski. ***Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939-1941,*** Warsaw: PISM, 2003.

Dennis Deletant, "Transnistria and the Romanian Solution to the 'Jewish Problem,'" in Ray Brandon and Wendy Lower, eds., ***The Shoah in Ukraine: History, Testimony,***

Memorialization, Bloomington: Indiana University Press, 2008, 156-189.

Deportacje obywateli polskich z Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi w 1940/Deportatsii polskikh grazhdan iz Zapadnoi Ukrainy i Zapadnoi Belorussii v 1940 godu,Warsaw: IPN, 2003.

Der Nister, *The Family Mashber,* trans. Leonard Wolf, New York: NYRB, 2008.
Jared Diamond, *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed,* New York: Penguin, 2005.
Wacław Długoborski, "Żydzi z ziem polskich wcielonych do Rzeszy w KL Auschwitz-Birkenau," in Aleksandra Namysło, ed., *Zagłada Żydöw na polskich terenach wcielonych do Rzeszy,*Warsaw: IPN, 2008, 127-149.
Nikolai M. Dronin and Edward G. Bellinger, *Climate Dependence and Food Problems in Russia 1900-1990,* Budapest: Central European Press, 2005.
Marian Marek Drozdowski, "The History of the Warsaw Ghetto in the Light of the Reports of Ludwig Fischer," *Polin,* Vol. 3, 1988, 189-199.
I. A. Dugas and F. Ia. Cheron, *Sovetskie Voennoplennye v nemetskikh kontslageriakh (1941-1945),* Moscow: Avuar konsalting, 2003.
I. A. Dugas and F. Ia. Cheron, *Vycherknutye izpamiati: Sovetskie Voennoplennye mezhdu Gitlerom i Stalinym,* Paris: YMCA Press, 1994.
Krzysztof Dunin-Wąsowicz, "Akcja AB w Warszawie," in Zygmunt Mańkowski, ed., *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich,* Warsaw: GKBZpNP-IPN, 1992, 19-27.
Debörah Dwork and Robert Jan van Pelt, *Auschwitz,* New York: Norton, 1996.
John Dziak, *Chekisty: A History of the KGB,* Lexington: Lexington Books, 1988.
Roman Dzwonkowski, ed., *Głöd i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie 1932-1947,* Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2004.
Mark Edele and Michael Geyer, "States of Exception," in Michael Geyer and Sheila Fitzpatrick, eds., *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared,* Cambridge: Cambridge University Press, 2009, 345-395.
Robert Edelman, *Proletarian Peasants: The Revolution of 1905 in Russia's Southwest,* Ithaca: Cornell University Press, 1987.
Ilya Ehrenburg and Vasily Grossman, *The Black Book: The Ruthless Murder of Jews by German-Fascist Invaders Throughout the Temporarily-Occupied Regions of the Soviet Union and in the Death Camps of Poland During the War of 1941-1945,* New York: Holocaust Publications, 1981.
Ludwig Eiber, "Gewalt in KZ Dachau. Vom Anfang eines Terrorsystems," in Andreas Wirsching, ed., *Das Jahr 1933: Die nationalsozialistischeMachteroberung und die deutsche Gsellschaft,* Gottingen: Wallstein Verlag, 2009, 169-184.
Dietrich Eichholtz, *Krieg um Ol: Ein Erdölimperium als deutsches Kriegsziel (1938-1943),* Leipzig: Leipziger Universitatsverlag, 2006.

S. N. Eisenstadt, *Die Vielfalt der Moderne,* Weilerswist: Velbrück Wissenschaft 2000.

Jerzy Eisler, "1968: Jews, Antisemitism, Emigration," *Polin,* Vol. 21, 2008, 37-62.

Michael Ellman, "A Note on the Number of 1933 Famine Victims," *Soviet Studies,* Vol. 43, No. 2, 1991, 375-379.

Michael Ellman, "The Role of Leadership Perceptions and of Intent in the Soviet Famine of 1931-1934," *Europe-Asia Studies,* Vol. 57, No. 6, 2005, 823-841.

Michael Ellman and S. Maksudov, "Soviet Deaths in the Great Patriotic War: A Note," *Europe-Asia Studies,* Vol. 46, No. 4, 1994, 671-680.

Barbara Engelking and Jacek Leociak, *Getto warszawskie: Przewodnik po nieistniejącym mieście,*Warsaw: OFiS PAN, 2003.

Barbara Engelking and Jacek Leociak, *The Warsaw Ghetto: A Guide to the Perished City,* New Haven: Yale University Press, 2009.

Barbara Engelking and Dariusz Libionka, *Żydzi w powstańczej Warszawie,* Warsaw: Polish Center for Holocaust Research, 2009.

David Engerman, *Modernization from the Other Shore: American Intellectuals and the Romance of Russian Development,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2003.

Barbara Epstein, *The Minsk Ghetto: Jewish Resistance and Soviet Internationalism,* Berkeley: University of California Press, 2008.

Richard J. Evans, *The Coming of the Third Reich,* New York: Penguin, 2003.

Richard J. Evans, *The Third Reich in Power,* London: Penguin, 2005.

Richard J. Evans, *The Third Reich at War,* New York: Penguin, 2009.

Barbara Falk, *Sowjetische Städte in der Hungersnot 1932/33,* Cologne: Böhlau Verlag, 2005.

Niall Ferguson, *The War of the World: History's Age of Hatred,* London: Allan Lane, 2006.

Joachim C. Fest, *Das Gesicht des Dritten Reiches,* Munich: Piper, 2006.

Orlando Figes, *A People's Tragedy: The Russian Revolution, 1891-1924,* London: Penguin, 1998.

Barbara Fijałkowska, *Borejsza i Różański: Przyczynek do historii stalinizmu w Polsce,* Olsztyn: Wyższa Szkoła Pedagogiczna, 1995.

M. V. Filimoshin, "Ob itogakh ischisleniya poter' sredi mirnogo naseleniya na okkupirovannoi territorii SSSR i RSFSR v gody Velikoi Otechestvennoi Voiny," in R. B. Evdokimov, ed., *Liudskie poteri SSSR v period vtoroi mirovoi voiny,* St. Petersburg: RAN, 1995, 124-132.

Sheila Fitzpatrick, *Education and Social Mobility in the Soviet Union, 1921-1934,* Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

Jurgen Forster, "The German Army and the Ideological War against the Soviet Union," in Gerhard Hirschfeld, ed., *The Policies of Genocide: Jews and Soviet Prisoners of War in Nazi Germany,* London: Allen & Unwin, 1986,15-29.

Matthew Frank, *Expelling the Germans: British Opinion and Post-1945 Population Transfers in Context,* Oxford: Oxford University Press, 2007.

Henry Friedlander, *The Origins of Nazi Genocide: From Euthanasia to the Final Solution,* Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1995.

Saul Friedlander, *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939-1945,* New York: HarperCollins, 2007.

Franęois Furet, *Lepasse dune illusion: Essai sur I'idee communiste au XXe siecle,* Paris: Robert Laffont, 1995.

Franęois Furet and Ernst Nolte, *Fascism and Communism,* Lincoln: University of Nebraska Press, 2001.

John Lewis Gaddis, *The Long Peace: Inquiries into the History of the Cold War,* Oxford: Oxford University Press, 1987.

John Lewis Gaddis, *The United States and the Coming of the Cold War,* New York: Columbia University Press, 1972.

W. Horsley Gantt, *Russian Medicine,* New York: Paul B. Hoeber, 1937.

Michael Gelb, "An Early Soviet Ethnic Deportation: The Far-Eastern Koreans," *Russian Review,* Vol. 54, No. 3, 1995, 389-412.

Robert Gellately, *Lenin, Stalin, and Hitler: The Age of Social Catastrophe,* New York: Knopf, 2007.

John Gordon Gerard, *The Bones of Berdichev: The Life and Fate of Vassily Grossman,* New York: Free Press, 1996.

Christian Gerlach, "Failure of Plans for an SS Extermination Camp in Mogilev, Belorussia," *Holocaust and Genocide Studies,* Vol. 11, No. 1,1997, 60-78.

Christian Gerlach, *Kalkulierte Morde: Die deutsche Wirtschafts-und Vernichtungspolitik in Weifirufiland 1941 bis 1944,* Hamburg: Hamburger Edition, 1999.

Christian Gerlach, *Krieg, Ernahrung, Volkermord: Forschungen zur deutschen Vernichtungspolitik im Zweiten Weltkrieg,* Hamburg: Hamburger Edition, 1998.

Christian Gerlach, "The Wannsee Conference, the Fate of German Jews, and Hitlers Decision in Principle to Exterminate All European Jews," *Journal of Modern History,* Vol. 70, 1998, 759-812.

Christian Gerlach and Nicolas Werth, "State Violence—Violent Societies," in Michael Geyer and Sheila Fitzpatrick, eds., *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared,* Cambridge: Cambridge University Press, 2009, 133-179.

J. Arch Getty and Oleg V. Naumov, *Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932-1939,* New Haven: Yale University Press, 1999.

J. Arch Getty and Oleg V. Naumov, *Yezhov: The Rise of Stalin's "Iron Fist,"* New Haven: Yale University Press, 2008.

Glenda Gilmore, *Defying Dixie: The Radical Roots of Civil Rights, 1919-1950,* New York: Norton, 2008.

Eagle Glassheim, "The Mechanics of Ethnic Cleansing: The Expulsion of Germans from Czechoslovakia, 1945-1947," in Philipp Ther and Ana Siljak, eds., *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944-1948,* Lanham: Rowman and Littlefield, 2001, 197-200.

Richard Glazar, *Die Faile mit dem grünen Zaun: Vberleben in Treblinka,* Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 1992.

Henryk Głębocki, ed., "Pierwszy naröd ukarany: świadectwa Polaköw z Leningradu," *Arcana,* Nos. 64-65, 2005, 155-192.

Albin Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939-1941,* Łödź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łödzkiego, 1998.

Mateusz Gniazdowski, "'Ustalić liczbę zabitych na 6 milionöw ludzi': dyrektywy Jakuba Bermana dla Biura Odszkodzowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministröw," *Polski Przegląd Diplomatyczny,* No. 1 (41), 2008, 99-113.

C. Goeschel and N. Wachsmann, "Introduction," in idem, eds., *The Nazi Concentration Camps, 1933-39: A Documentary History,* Lincoln: Nebraska University Press, 2010.

Aleksandr Gogun, *Stalinskie kommandos: Ukraińskie partizanskie formirovaniia, 1941-1944,* Moscow: Tsentrpoligraf, 2008.

Daniel J. Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust,* New York: Knopf, 1996.

Golod v SSSR, 1930-1934 gg,, Moscow: Federal'noe arkhivnoe agentstvo, 2009.

Jan Göral, "Eksterminacja inteligencji i tak zwanych warstw przywödczych w zachodnich powiatach Dystryktu Radomskiego (1939-1940)," in Zygmunt - Mańkowski, ed., *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich,* Warsaw: GKBZpNP-IPN, 1992, 71-82.

Yoram Gorlizki and Oleg Khlevniuk, *Cold Peace: Stalin and the Soviet Ruling Circle, 1945-1953,* Oxford: Oxford University Press, 2004.

Sergei Gorlov, *Sovershenno sekretno, Moskva-Berlin, 1920-1933: Voenno-politicheskie otnosheniia mezhdu SSSR i Germantei,* Moscow: RAN, 1999.

Alexandra Goujon, "Kurapaty (1937-1941): NKVD Mass Killings in Soviet Belarus," unpublished paper, 2008.

Alexandra Goujon, "Memorial Narratives of WWII Partisans and Genocide in Belarus," *East European Politics and Societies,* Vol. 24, No. 1, 2010, 6-25.

Alvin Gouldner, "Stalinism: A Study of Internal Colonialism," *Telos,* No. 34,1978, 5-48.

Catherine Goussef, "Les deplacements forces des populations aux frontieres russes occidentales (1914-1950)," in S. Audoin-Rouzeau, A. Becker, Chr. Ingrao, and H. Rousso, eds., *La violence de guerre 1914-1945,* Paris: Editions Complexes, 2002, 177-190.

Michael Grabher, *Irmfried Eberl: "Euthanasie"-Arzt und Kommandant von Treblinka,* Frankfurt am Main: Peter Lang, 2006.

Gunter Grass, *Beim Häuten der Zwiebel,* Munich: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2008.

Gunter Grass, *Im Krebsgang,* Munich: Deutscher Taschenbuch Verlag, 2004.

Andrea Graziosi, "Collectivisation, revoltes paysannes et politiques gouvernementales a travers les rapports du GPU d'Ukraine de fevrier-mars 1930," *Cahiers du Monde russe,* Vol. 34, No. 3, 1994,437-632.

Andrea Graziosi, *The Great Soviet Peasant War,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1996.

Andrea Graziosi, "Italian Archival Documents on the Ukrainian Famine 1932-1933," in Wsevolod Isajiw, ed., *Famine-Genocide in Ukraine, 1932-1933,* Toronto: Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, 2003, 27-48.

Andrea Graziosi, "The Soviet 1931-1933 Famines and the Ukrainian Holodomor: Is a New Interpretation Possible, and What Would Its Consequences Be?" *Harvard Ukrainian Studies,* Vol. 37, Nos. 1-4, 2004-2005.

Paul R. Gregory, *Terror by Quota: State Security from Lenin to Stalin,* New Haven: Yale University Press, 2009.

Jan T. Gross, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland,* Princeton: Princeton University Press, 2001.

Jan T. Gross, "Polish POW Camps in Soviet-Occupied Western Ukraine," in Keith Sword, ed., *The Soviet Takeover of the Polish Eastern Provinces, 1939-1941,* London: Macmillan, 1991.

Jan T. Gross, *Polish Society Under German Occupation: The Generalgouvernement, 1939-1944,* Princeton: Princeton University Press, 1979.

Jan T. Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia,* Princeton: Princeton University Press, 2002.

Jan T. Gross, "The Social Consequences of War: Preliminaries for the Study of the Imposition of Communist Regimes in Eastern Europe," *East European Politics and Societies,* 3, 1989, 198-214.

Jan T. Gross, *Upiorna dekada: trzy eseje o sterotypach na temat Żydów, Polaków, Niemcöw, i komunistów, 1939-1948,* Cracow: Universitas, 1948.

Vasily Grossman, *Everything Flows,* trans. Robert Chandler, New York: NYRB Classics, 2010.

Vasily Grossman, *Life and Fate,* trans. Robert Chandler, New York: Harper and Row, 1985.

Vasily Grossman, *The Road,* trans. Robert Chandler, New York: NYRB Classics, 2010.

Irena Grudzińska Gross and Jan Tomasz Gross, *War Through Children's Eyes: The Soviet Occupation and the Deportations, 1939-1941,* Stanford: Hoover Institution Press, 1981.

Michał Grynberg and Maria Kotowska, eds., *Życie i zagłada Żydów polskich 1939-1945: Relacje świadków,*Warsaw: Oficyna Naukowa, 2003.

A. Ie. Gurianov, "Obzor sovetskikh repressivnykh kampanii protiv poliakov i polss'kikh grazhdan," in A. V. Lipatov and I. O. Shaitanov, eds., *Poliaki i russkie Vzaimoponimanie i vzaimoneponimanie,* Moscow: Indrik, 2000,199-207.

A. Ie. Gurianov, "Polskie spetspereselentsy v SSSR v 1940-1941 gg.," in idem, ed., *Repressii protiv poliakov i pol'skikh grazhdan,* Moscow: Zven'ia, 1997.

Israel Gutman, *Resistance: The Warsaw Ghetto Uprising,* Boston: Houghton Mifflin, 1994.

Ingo Haar, "Die deutschen 'Vertreibungsverluste—Zur Entstehungsgeschichte der 'Dokumentation der Vertreibung,'" *Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte,* Vol. 35, 2007, 251-271.

Eva and H. H. Hahn, "Die Deutschen und 'ihre' Vertreibung," *Transit,* No. 23, 2002,103-116.

Joanna K. M. Hanson, *The Civilian Population and the Warsaw Uprising of 1944,* Cambridge: Cambridge University Press, 1982.

Stephen Hanson, *Time and Revolution: Marxism and the Design of Soviet Economic Institutions,* Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1997.

Mark Harrison, *Soviet Planning in Peace and War,* Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Christian Hartmann, "Massensterben oder Massenvernichtung? Sowjetische Kriegsgefangene im 'Unternehmen Barbarossa.' Aus dem Tagebuch eines deutschen Lagerkommandanten," *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte,* Vol. 49, No. 1,2001,97-158.

Tsuyoshi Hasegawa, *Racing the Enemy: Stalin, Truman, and the Surrender of Japan,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2005.

Jonathan Haslam, *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe, 1933-39,* Houndsmills: Macmillan, 1984.

Jonathan Haslam, *The Soviet Union and the Threat from the East,* Houndsmills: Macmillan, 1992.

Milan Hauner, *India in Axis Strategy: Germany, Japan, and Indian Nationalists in the Second World War,* Stuttgart: Klett-Cotta, 1981.

Thomas T. Hecht, *Life Death Memories,* Charlottesville: Leopolis Press, 2002.

Susanne Heim, "Kalorien-Agrarforschung, Ernahrungswirtschaft und Krieg: Herbert Backe als Wissenschaftspolitiker," in idem, ed., *Kalorien, Kautschuk, Karrieren: Pflanzenziichtung und landwirtschaftliche Forschung in Kaiser-Wilhelm-Instituten, 1933-1945,* Wallstein: Gottingen, 2003, 23-63.

James W. Heinzen, *Inventing a Soviet Countryside: State Power and the Transformation of Rural Russia, 1917-1929,* Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2003.

Ulrich Herbert, *Best: Biographische Studien über Radikalismus, Weltanschauung und Vernunft, 1903-1989,* Bonn: J.H.W. Dietz, 1996.

Jeffrey Herf, *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda During World War II and the Holocaust,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2006.

Dagmar Herzog, *Sex After Fascism: Memory and Morality in Twentieth-Century Germany,* Princeton: Princeton University Press, 2005.

Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews,* New Haven: Yale University Press, 2003, 3 vols.

Raul Hilberg, "The Ghetto as a Form of Government," *Annals of the American Academy of Political and Social Science,* Vol. 450, 1980, 98-112.

Raul Hilberg, "The Judenrat: Conscious or Unconscious 'Tool,'" in Yisrael Gutman and Cynthia J. Haft, eds., *Patterns of Jewish Leadership in Nazi Europe,* Jerusalem: Yad Vashem, 1979, 31-44.

Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders: The Jewish Catastrophe,* New York: HarperPerennial, 1993.

Klaus Hildebrand, *Vom Reich zum Weltreich: Hitler, NSDAP und koloniale Frage 1919-1945,* Munich: Wilhelm Fink Verlag, 1969.

Manfred Hildermeier, *Sozialrevolutionare Partei Russlands: Agrarsozialismus und Modernisierung im Zarenreich,* Cologne: Böhlau, 1978.

Andreas Hillgruber, *Germany and the Two World Wars,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1981.

John-Paul Himka, "Ethnicity and Reporting of Mass Murder: *Krakivski visti,* the NKVD Murders of 1941, and the Vinnytsia Exhumation," unpublished paper, 2009.

Francine Hirsch, *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union,* Ithaca: Cornell University Press, 2005.

Eric Hobsbawm, *The Age of Extremes: A History of the World, 1914-1991,* London: Vintage, 1996.

Peter Holquist, *Making War, Forging Revolution: Russia's Continuum of Crisis,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2002.

Gordon J. Horwitz, *Ghettostadt: Łódź and the Making of a Nazi City,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2008.

Grzegorze Hryciuk, "Victims 1939-1941: The Soviet Repressions in Eastern Poland," in Elazar Barkan, Elisabeth A. Cole, and Kai Struve, eds., *Shared History—Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland,* Leipzig: Leipzig University-Verlag, 2007, 173-200.

Isabel Hull, *Absolute Destruction: Military Culture and the Practices of War in Imperial Germany,* Ithaca: Cornell University Press, 2005.

Taras Hunczak and Roman Serbyn, eds., *Famine in Ukraine 1932-1933: Genocide by Other Means,* New York: Shevchenko Scientific Society, 2007.

Hungersnot: Authentische Dokumente über das Massensterben in der Sowjetunion, Vienna, 1933.

Ich werde es nie vergessen: Briefe sowjetischer Kriegsgefangener 2004-2006, Berlin: Ch. Links Verlag, 2007.

Hennadii Iefimenko, "Natsional'na polityka Kremlia v Ukraini pislia Holodomoru 1932-33 rr,," *Harvard Ukrainian Studies,* forthcoming.

Melanie Ilic, "The Great Terror in Leningrad: a Quantitative Analysis," *Europe-Asia Studies,* Vol. 52, No. 8, 2000, 1515-1534.

I.I. Il'iushyn, *OUN-UPA i ukrains'ke pytannia v roky druhoi svitovoi viiny v svitli pol's'kykh dokumentiv,* Kiev: NAN Ukrainy, 2000.

Christian Ingrao, *Les chasseurs noirs: La brigade Dirlewanger,* Paris: Perrin, 2006.

Christian Ingrao, "Violence de guerre, violence genocide: Les Einsatzgruppen," in S. Audoin-Rouzeau, A. Becker, Chr. Ingrao, and H. Rousso, eds., *La violence de guerre 1914-1945,* Paris: Editions Complexes, 2002, 219-240.

Mikołaj Iwanow, *Pierwszy naród ukarany: Stalinizm wobec polskiej ludności kresowej 1921-1938,* Warsaw: Omnipress, 1991.

George D. Jackson, Jr., *Comintern and Peasant in East Europe, 1919-1930,* New York: Columbia University Press, 1966.

Egbert Jahn, "Der Holodomor im Vergleich: Zur Phanomenologie der Massenvernichtung," *Osteuropa,* Vol. 54, No. 12, 2004, 13-32.

Harold James, *Europe Reborn: A History, 1914-2000,* Harlow: Pearson, 2003.

Maria Janion, *Do Europy: tak, ale razem z naszymi umarłymi,* Warsaw: Sic!, 2000.

Stanisław Jankowiak, "'Cleansing' Poland of Germans: The Province of Pomerania, 1945-1949," in Philip Ther and Ana Siljak, eds., *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944-1948,* Lanham: Rowman and Littlefield, 2001,87-106.

Stanisław Jankowiak, *Wysiedlenie i emigracja ludności niemieckiej w polityce władz polskich w latach 1945-1970,* Warsaw: IPN, 2005.

Andrzej Jankowski, "Akcja AB na Kielecczyźnie," in Zygmunt Mańkowski, ed., *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich,* Warsaw: GKBZpNP-IPN, 1992, 65-82.

Marc Jansen and Nikolai Petrov, *Stalin's Loyal Executioner: Nikolai Ezhov, 1895-1940,* Stanford: Hoover University Press, 2002.

Krzysztof Jasiewicz, *Zagłada polskich Kresow. Ziemiaństwo polskie na Kresach Połnocno-Wschodnich Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939-1941,* Warsaw: Volumen, 1998.

Katherine R. Jolluck, *Exile and Identity: Polish Women in the Soviet Union During World War II,* Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2002.

Die Judenausrottung in Polen. Die Vernichtungslager, Geneva, 1944.

Tony Judt, *The Burden of Responsibility: Blum, Camus, Aron, and the French Twentieth Century,* Chicago: University of Chicago Press, 1998.

Tony Judt, *Postwar: A History of Europe Since 1945,* New York: Penguin, 2005.

Marc Junge, Gennadii Bordiugov, and Rolf Binner, *Vertikal' bol'shogo terrora,* Moscow: Novyi Khronograf, 2008.

Sławomir Kalbarczyk, "Przedmioty odnalezione w Bykowni a Kuropatach świadczą o polskości ofiar," *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej,* Nos. 10-11, 2007, 47-54.

Ivan Kamenec, "The Deportation of Jewish Citizens from Slovakia," in *The Tragedy of the Jews of Slovakia,* Oświęcim: Auschwitz-Birkenau State Museum and Museum of the Slovak National Uprising, 2002, 111-140.

Ivan Kamenec, "The Holocaust in Slovakia," in Dušan Kovač, ed., *Slovak Contributions to 19th International Congress of Historical Sciences,* Bratislava: Veda, 2000, 195-206.

Samuel D. Kassow, *Who Will Write Our History? Rediscovering a Hidden Archive from the Warsaw Ghetto,* New York: Vintage, 2009.

Nikolaus Katzer, "Brot und Herrschaft: Die Hungersnot in der RSFSR," *Osteuropa,* Vol. 54, No. 12, 2004, 90-110.

Alex J. Kay, *Exploitation, Resettlement, Mass Murder: Political and Economic Planning for German Occupation Policy in the Soviet Union, 1940-1941,* New York: Berghahn Books, 2006.

Alex J. Kay, '"Hierbei werden zweifellos zig Millionen Menschen verhungern: Die deutsche Wirtschaftsplanung fur die besetzte Sowjetunion und ihre Umsetzung, 1941 bis 1944," *Transit,* No. 38, 2009, 57-77.

John Keegan, *The Face of Battle,* New York: Viking, 1976.

Oleg Ken, *Collective Security or Isolation: Soviet Foreign Policy and Poland, 1930-1935,* St. Petersburg: Evropeiskii Dom, 1996.

O. N. Ken and A. I. Rupasov, eds., *Politbiuro Ts.K. VKP(b) i otnosheniia SSSR s zapadnymi sosednimi gosudarstvami,* St. Petersburg: Evropeiskii Dom, 2001.

Paul M. Kennedy, *Aufstieg und Verfall der britischen Seemacht,* Herford: E. S. Mittler & Sohn, 1978.

Ian Kershaw, *Fateful Choices: Ten Decisions That Changed the World, 1940-1941,* London: Penguin Books, 2007.

Ian Kershaw, *Hitler: A Biography,* New York: W. W. Norton, 2008.

Ian Kershaw, *Hitler, the Germans, and the Final Solution,* New Haven: Yale University Press, 2008.

Krystyna Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland,* Berkeley: University of California Press, 1991.

Krystyna Kersten, "Forced Migration and the Transformation of Polish Society in the Postwar Period," in Philip Ther and Ana Siljak, eds., *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944-1948,* Lanham: Rowman and Littlefield, 2001, 75-86.

Vladimir Khaustov, "Deiatel'nost' organov gosudarstvennoi bezopasnosti NKVD SSSR (1934-1941 gg.)," doctoral dissertation, Akademia Federal'noi Sluzhby Bezopasnosti Rossiiskoi Federatsii, 1997.

Oleg Khlevniouk, *Le cercie du Kremlin: Staline et le Bureau politique dans les annėes 30: les jeux du pouvoir,* Paris: Editions du Seuil, 1996.

Oleg V. Khlevniuk, *The History of the Gulag: From Collectivization to the Great Terror,* New Haven: Yale University Press, 2004.

Oleg Khlevnyuk, "The Objectives of the Great Terror, 1937-1938," in Julian Cooper, Maureen Perrie, and E. A. Rhees, eds., *Soviet History 1917-1953: Essays in Honour of R. W. Davies,* Houndmills: Macmillan, 1995, 158-176.

Oleg Khlevniuk, "Party and NKVD: Power Relationships in the Years of the Great Terror," in Barry McLoughlin and Kevin McDermott, eds., *Stalin's Terror: High Politics and Mass Repression in the Soviet Union,* New York: Palgrave Macmillan, 2003.

Oleg Khlevniuk, "Stalin as dictator: the personalisation of power," in Sarah Davies and James Harris, eds., *Stalin: A New History,* Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 109-120.

Ben Kiernan, *Blood and Soil: A World History of Genocide and Extermination from Sparta to Darfur,* New Haven: Yale University Press, 2007.

Lucjan Kieszczyński, "Represje wobec kadry kierowniczej KPP," in Jarema Maciszewski, ed., *Tragedia Komunistycznej Partii Polski,* Warsaw: Książka i Wiedza, 1989, 198-216.

Charles King, *The Moldovans: Russia, Romania, and the Politics of Culture,* Stanford: Hoover Institution, 2000.

Gary King, Ori Rosen, Martin Tanner, and Alexander F. Wagner, "Ordinary Voting Behavior in the Extraordinary Election of Adolf Hitler," *Journal of Economic History,* Vol. 68, No. 4, 2008, 951-996.

Esther Kingston-Mann, *Lenin and the Problem of Marxist Peasant Revolution,* New York: Oxford University Press, 1983.

Lisa A. Kirschenbaum, *The Legacy of the Siege of Leningrad, 1941-1995: Myth, Memories, and Monuments,* Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Ernst Klee and Willi Drefien, eds., *Gott mit uns: Der deutsche Vernichtungskrieg im Osten 1939-1945,* Frankfurt: S. Fischer, 1989.

Peter Klein, "Curt von Gottberg—Siedlungsfunktionar und Massenmorder," in Klaus-Michael Mallmann, ed., *Karrieren der Gewalt: Nationalsozialistische Taterbiographien,* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2004, 95-103.

Peter Klein, "Zwischen den Fronten. Die Zivilbevökerung Weifirusslands und der Krieg der Wehrmacht gegen die Partisanen," in Babette Quinkert, ed.,

Wir sind die Herren dieses Landes. Ursachen Verlauf und Folgen des deutschen Vberfalls aufdie Sowjetunion, Hamburg: VSA Verlag, 2002, 82-103.

Tadeusz Klimaszewski, *Verbrennungskommando Warschau,* Warsaw: Czytelnik, 1959.

Gerd Koenen, *Der Russland-Komplex: Die Deutschen und der Osten, 1900-1945,* Munich: Beck, 2005.

Arthur Koestler, untitled, in Richard Crossman, ed., *The God That Failed,* London: Hamilton, 1950, 25-82.

Arthur Koestler, *Darkness at Noon,* New York: Macmillan, 1941.

Arthur Koestler, "Vorwort," to Alexander Weifiberg-Cybulski, *Im Verhor,* Vienna: Europaverlag, 1993, 9-18 [1951],

Arthur Koestler, *The Yogi and the Commissar,* New York: Macmillan, 1946.

Leszek Kołakowski, *Main Currents of Marxism, Vol. 3: The Breakdown,* Oxford: Oxford University Press, 1978.

Piotr Kołakowski, *NKWD i GRU na ziemiach polskich 1939-1945,* Warsaw: Bellona, 2002.

Bogusław Kopka, *Konzentrationslager Warschau: Historia i następstwa,* Warsaw: IPN, 2007.

Edward Kopówka, *Stalag 366 Siedlce,* Siedlce: SKUNKS, 2004.

Edward Kopówka, *Treblinka. Nigdy więcej,* Siedlce: Muzeum Rejonowe, 2002.

Marek Kornat, *Polityka röwnowagi: Polska między Wschodem a Zachodem,* Cracow: Arcana, 2007.

Marek Kornat, *Polska 1939 roku wobec paktu Ribbentrop-Mołotow,* Warsaw: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2002.

Reinhart Koselleck, *Futures Past: On the Semantics of Historical Time,* trans. Keith Tribe, Cambridge, Mass.: MIT Press, 1985.

I. I. Kostiushko, ed., *Materiały "Osoboi papki": Politbiuro Ts.K. RKP(b)-VKP(b) po voprosu sovetsko-polskikh otnoshenii 1923-1944 gg.,* Moscow: RAN, 1997.

G. V. Kostyrchenko, *Gosudarstvennyi antisemitizm v SSSR ot nachala do kul'minatsii 1938-1953,* Moscow: Materik, 2005.

Gennadi Kostyrchenko, *Out of the Red Shadows: Anti-Semitism in Stalin's Russia,* Amherst, NY: Prometheus Books, 1995.

G. V. Kostyrchenko, *Tainaia politika Stalina: Vlast' i antisemitizm,* Moscow: Mezhdunarodnye otnosheniia, 2001.

Stephen Kotkin, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization,* Berkeley: University of California Press, 1995.

Stephen Kotkin, "Peopling Magnitostroi: The Politics of Demography," in William G. Rosenberg and Lewis H. Siegelbaum, eds., ***Social Dimensions of Soviet Industrialization,*** Bloomington: Indiana University Press, 1993, 63-104.

Lidia Kovalenko and Volodymyr Maniak, eds., ***33'i: Holod: Narodna knyhamemorial,*** Kiev: Radians'kyi pys'mennyk, 1991.

Heda Margolius Kovaly, ***Under a Cruel Star: A Life in Prague 1941-1968,*** trans. Franci Epstein and Helen Epstein, New York: Holmes and Maier, 1997.

Tadeusz Kowalski, "Z badań nad eksterminacją inteligencji w Rzeszowskim w okresie II wojny światowej," in Zygmunt Mańkowski, ed., ***Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich,***Warsaw: GKBZpNP-IPN, 1992, 83-89.

Beata Kozaczyńska, "Wysiedlenie mieszkańcöw Zamojszczyzny do dystryktu warszawskiego w latach 1942-1943 i los deportowanych," in Marcin Zwolski, ed., ***Exodus: Deportacje i migracje (wątek wschodni),*** Warsaw: IPN, 2008, 70-92.

Denis Kozlov, "The Historical Turn in Late Soviet Culture: Retrospectivism, Factography, Doubt, 1953-1991," ***Kritika,*** Vol. 2, No. 3, 2001, 577-600.

Denis Kozlov, "'I Have Not Read, But I Will Say': Soviet Literary Audiences and Changing Ideas of Social Membership, 1958-1966," ***Kritika,Vol. 7,*** No. 3, 2006, 557-597.

Mark Kramer, "Die Konsolidierung des kommunistischen Blocks in Osteuropa 1944-1953," ***Transit,*** No. 39, 2009, 78-95.

Hans von Krannhals, ***Der Warschauer Aufstand 1944,*** Frankfurt am Main: Bernard & Graefe Verlag fur Wehrwesen, 1964.

Victor Kravchenko, ***I Chose Freedom: The Personal and Political Life of a Soviet Official,*** New York: Charles Scribners Sons, 1946.

Gerhard Krebs, "Japan and the German-Soviet War, 1941," in Bernd Wegner, ed., ***From Peace to War: Germany, Soviet Russia, and the World, 1939-1941,*** Providence: Berghahn Books, 1997, 541-560.

G. Krivosheev, ed., ***Grif sekretnosti sniat: Poteri vooruzhennykh sil SSSR v voinakh,*** Moscow: Voenizdat, 1993.

Bernhard R. Kroener, "The 'Frozen Blitzkrieg': German Strategic Planning against the Soviet Union and the Causes of its Failure," in Bernd Wegner, ed., ***From Peace to War: Germany, Soviet Russia, and the World, 1939-1941,*** Providence: Berghahn Books, 1997, 135-150.

Jerzy Krölikowski, "Budowałem most kolejowy w pobliżu Treblinki," ***Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego,*** No. 49, 1964, 46-57.

Peter Kruger, *Die Aufienpolitik der Republik von Weimar,* Darmstadt: Wissenschafitliche Buchgesellschaft, 1985.

A. I. Kruglov, *Entsiklopediia Kholokosta,* Kiev: Evreiskii sovet Ukrainy, 2000.

Alexander Kruglov, "Jewish Losses in Ukraine," in Ray Brandon and Wendy Lower, eds., *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, Memorialization,* Bloomington: Indiana University Press, 2008, 272-290.

Abraham Krzepicki, "Treblinka," *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego,* Nos. 43-44, 1962, 84-109.

Stanisław Kulczycki, *Hołodomor: Wielki głod na Ukrainie w latach 1932-1933 jako ludobojstwo,*Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2008.

S. V. Kul'chyts'kyi, ed., *Kolektyvizatsiia i holod na Ukraini 1929-1933,* Kiev: Naukova Dumka, 1993.

S. V. Kul'chyts'kyi, "Trahichna statystyka holodu," in F. M. Rudych, I. F. Kuras, M. I. Panchuk, P. Ia. Pyrih, and V. F Soldatenko, eds., *Holod 1932-1933 rokiv na Ukraini: Ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv,* Kiev: Vydavnytstvo Politychnoi Literatury Ukrainy, 1990, 66-85.

Janusz Kupczak, *Polacy na Ukrainie w latach 1921-1939,* Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994.

Hiroaki Kuromiya, "Accounting for the Great Terror," *Jahrbucher fur Geschichte Osteuropas,* Vol. 53, No. 1, 2003, 86-101.

Hiroaki Kuromiya, "The Great Terror and 'Ethnic Cleansing': The Asian Nexus," unpublished paper, October 2009.

Hiroaki Kuromiya, *Stalin,* Harlow: Pearson Longman, 2005.

Hiroaki Kuromiya, *Freedom and Terror in the Donbas: A Ukrainian-Russian Borderland, 1870s-1990s,* Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

Hiroaki Kuromiya, *The Voices of the Dead: Stalin's Great Terror in the 1930s,* London: Yale University Press, 2007.

Hiroaki Kuromiya, "World War II, Jews, and Post-War Soviet Society," *Kritika,* Vol. 3, No. 3,2002, 521-531.

Hiroaki Kuromiya and Paweł Libera, "Notatka Włodzimierza Bączkowskiego na temat współpracy polsko-japońskiej wobec ruchu prometejskiego (1938)," *Zeszyty Historyczne,* 2009, 114-135.

Hiroaki Kuromiya and Georges Mamoulia, "Anti-Russian and Anti-Soviet Subversion: The Caucasian-Japanese Nexus, 1904-1945," *Europe-Asia Studies,* Vol. 61, No. 8, 2009, 1415-1440.

Hiroaki Kuromiya and Andrzej Pepłoński, *Między Warszawą a Tokio: Polsko-*

japońska współpraca wywiadowcza 1904-1944, Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2009.

Hiroaki Kuromiya and Andrzej Pepłonski, "Stalin und die Spionage," *Transit,* No. 38, 20-33.

Robert Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i wielkiego głodu,* Toruń: Grado, 2005.

Ihar Kuz'niatsou, ed., *Kanveer smertsi,* Minsk: Nasha Niva, 1997.

Pieter Lagrou, "La 'Guerre Honorable et une certaine idee de 1'Occident. Memoires de guerre, racisme et reconciliation apres 1945," in Franęois Marcot and Didier Musiedlak, eds., *Les Resistances, miroir des regimes doppression. Allemagne, France, Italie,* Besanęon: Presses Universitaires de Franche-Comte, 2006, 395-412.

Stephen J. Lee, *European Dictatorships 1918-1945,* London: Routledge, 2000.

Leningradskii martirolog 1937-1938, St. Petersburg: Rossiiskaia natsionalnaia biblioteka, 1996, Vol. 4.

S. V. Leonov, *Rozhdenie Sovetskoi imperii: Gosudarstvo i ideologiia, 1917-1922 gg.,* Moscow: Dialog MGU, 1997.

Zofia Lesczyńska, "Z badań nad stratami inteligencji na Lubelszczyźnie w latach 1939-1944," in Zygmunt Mańkowski, ed., *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich,* Warsaw: GKBZpNP-IPN, 1992, 58-70.

Hillel Levine, *In Search of Sugihara,* New York: The Free Press, 1996.

Dariusz Libionka, "Apokryfy z dziejöw Żydowskiego Związku Wojskowego i ich autorzy," *Zagłada Zydow. Studia i materiały,* No. 1, 2005, 165-198.

Dariusz Libionka, "Głową w mur. Interwencje Kazimierza Papee, polskiego ambasadora przy Stolicy Apostolskiej, w sprawie zbrodni niemieckich w Polsce, listopad 1942-styczeń 1943," *Zagłada Żydow. Studia i materiały,* No. 2, 2006, 292-314.

Dariusz Libionka, "Polska konspiracja wobec eksterminacji Żydöw w dystrykcie warszawskim," in Barbara Engelking, Jacek Leociak, and Dariusz Libionka, eds., *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydow w dystrykcie warszawskim,*Warsaw: IFiS PAN, 2007, 443-504.

Dariusz Libionka, "ZWZ-AK i Delegatura Rządu RP wobec eksterminacji Żydöw polskich," in Andrzej Żbikowski, ed., *Polacy i Żydzi pod okupację niemiecką 1939-1945, Studia i materiały,*Warsaw: IPN, 2006, 15-208.

Dariusz Libionka and Laurence Weinbaum, "Deconstructing Memory and History: The Jewish Military Union (ZZW) and the Warsaw Ghetto Uprising," *Jewish Political Studies Review,* Vol. 18, Nos. 1-2, 2006, 1-14.

Dariusz Libionka and Laurence Weinbaum, "Pomnik Apfelbauma, czyli klątwa 'majora Iwańskiego," *Wiąż,* No. 4, 2007, 100-111.

Benjamin Lieberman, *Terrible Fate: Ethnic Cleansing in the Making of Modern Europe,* Chicago: Ivan R. Dee, 2006.

Lars T. Lih, *Bread and Authority in Russia, 1914-1921,* Berkeley: University of California Press, 1990.

Lars T. Lih, Oleg. V. Naumov, and Oleg Khlevniuk, eds., *Stalin's Letters to Molotov,* New Haven: Yale University Press, 1995.

Peter Longerich, *Heinrich Himmler: Biographie,* Berlin: Siedler, 2008.

Peter Longerich, *Politik der Vernichtung: Eine Gesamtdarstellung der nationalsozialistischen Judenverfolgung,* Munich: Piper, 1998.

Peter Longerich, *The Unwritten Order: Hitler's Role in the Final Solution,* Stroud: Tempus, 2001.

Andrea Low, *Juden im Getto Litzmannstadt: Lebensbedingungen, Selbstwahrnehmung, Verhalten,* Gottingen: Wallstein Verlag, 2006.

Wendy Lower, *Nazi Empire-Building and the Holocaust in Ukraine,* Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2005.

Wendy Lower, '"On Him Rests the Weight of the Administration: Nazi Civilian Rulers and the Holocaust in Zhytomyr," in Ray Brandon and Wendy Lower, eds., *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, and Memorialization,* Bloomington: Indiana University Press, 2008, 224-227.

Moritz Felix Luck, "Partisanenbekampfung durch SS und Polizei in Weifiruthenien 1942. Die Kampfgruppe von Gottberg," in Alfons Kenkmann and Christoph Spieker, eds., *Im Auftrag: Polizei, Verwaltung und Verantwortung,* Essen: Klartext Verlag, 2001, 225-247.

John Lukacs, *Five Days in London, May 1940,* New Haven: Yale University Press, 1999.

John Lukacs, *June 1941: Hitler and Stalin,* New Haven: Yale University Press, 2007.

John Lukacs, *The Last European War,* New Haven: Yale University Press, 1976.

Igor Lukes, "The Rudolf Slansky Affair: New Evidence," *Slavic Review,* Vol. 58, No. 1, 1999, 160-187.

Leonid Luks, "Zum Stalinschen Antisemitismus: Brüche und Widerspriiche," *Jahrbuch fur Historische Kommunismus-Forschung,* 1997, 9-50.

Arno Lustiger, *Stalin and the Jews: The Red Book,* New York: Enigma Books, 2003.

Paweł Machcewicz and Krzysztof Persak, eds., *Wokoł Jedwabnego,* Warsaw: Instytut Pamięci Narodowej, 2002, 2 vols.

French MacLean, *The Cruel Hunters: SS-Sonderkommando Dirlewanger: Hitler's Most Notorious Anti-Partisan Unit,* Atglen: Schiffer Military History, 1998.

French MacLean, *The Field Men: The SS Officers Who Led the Einsatzkommandos,* Atglen: Schiffer, 1999.

Michael MacQueen, "Nazi Policy Toward the Jews in the Reichskommissariat Ostland, June-December 1941: From White Terror to Holocaust in Lithuania," in Zvi Gitelman, ed., *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR,* Bloomington: Indiana University Press, 1997, 91-103.

Czeslaw Madajczyk, "Vom 'Generalplan Ost' zum 'Generalsiedlungsplan,'" in Mechtild Rössler and Sabine Schleiermacher, eds., *Der "Generalplan Ost": Hauptlinien der nationalsozialistischen Planungs-und Vernichtungspolitik,* Berlin: Akademie Verlag, 1993, 12-19.

Czeslaw Madajczyk, Marek Getter and Andrzej Janowski, eds., *Ludność cywilna w Powstaniu Warszawskim,* Vol. 2, Warsaw: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1974.

Krzysztof Madeja, Jan Żaryn, and Jacek Żurek, eds., *Księga świadectw. Skazani na karę śmierci w czasach stalinowskich i ich losy,* Warsaw: IPN, 2003.

Sergei Maksudov, "Victory over the Peasantry," *Harvard Ukrainian Studies,* Vol. 25, Nos. 3/4, 2001, 187-236.

Sergui Maksudov, "Raschelovechivanie," *Harvard Ukrainian Studies,* forthcoming.

Martin Malia, *Alexander Herzen and the Birth of Russian Socialism, 1812-1855,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1961.

Klaus-Michael Mallmann, '"Rozwiązać przez jakikolwiek szybko działający środek: Policja Bezpieczeństwa w Łodzi a Shoah w Kraju Warty," in Aleksandra Namysło, ed., *Zagłada Zydow na polskich terenach wcielonych do Rzeszy,* Warsaw: IPN, 2008, 85-115.

Klaus-Michael Mallmann, Jochen Böhler, and Jurgen Matthaus, *Einsatzgruppen in Polen: Darstellung und Dokumentation,* Darmstadt: WGB, 2008.

Zygmunt Mańkowski, "Ausserordentliche Befriedungsaktion," in Zygmunt Mańkowski, ed., *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich,*Warsaw: GKBZpNP-IPN, 1992, 6-18.

Walter Manoschek, *"Serbien ist judenfrei": Militarische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/1942,* Munich: R. Oldenbourg Verlag, 1993.

Vasyl′ Marochko and Ol′ha Movchan, *Holodomor v Ukraini 1932-1933 rokiv: Khronika,* Kiev: Kyievo-Mohylians′ka Akademiia, 2008.

David Marples, "Kuropaty: The Investigation of a Stalinist Historical Controversy," *Slavic Review,* Vol. 53, No. 2, 1994, 513-523.

Michael R. Marrus, "Jewish Resistance to the Holocaust," *Journal of Contemporary History,* Vol. 30, No. 1, 1995, 83-110.

Jözef Marszałek, "Akcja AB w dystrykcie lubelskim," in Zygmunt Mańkowski, ed., *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich,* Warsaw: GKBZpNP-IPN, 1992,48-57.

Terry Martin, *Affirmative Action Empire,* Ithaca: Cornell University Press, 2001.

Terry Martin, "The 1932-1933 Ukrainian Terror: New Documentation on Surveillance and the Thought Process of Stalin," in Wsevolod Isajiw, ed., *Famine-Genocide in Ukraine, 1932-1933,* Toronto: Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, 2003, 97-114.

Terry Martin, "The Origins of Soviet Ethnic Cleansing," *Journal of Modern History,* Vol. 70, No. 4, 1998, 813-861.

Vojtech Mastny, *The Cold War and Soviet Insecurity: The Stalin Years,* Oxford: Oxford University Press, 1996.

Vojtech Mastny. *The Czechs Under Nazi Rule: The Failure of National Resistance, 1939-1942,* New York: Columbia University Press, 1971.

Wojciech Materski, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918-1939,* Warsaw: Książka i Wiedza, 1994.

Wojciech Materski i Tomasz Szarota, eds., *Polska 1939-1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami,* WarsawL IPN, 2009.

Jurgen Matthaus, "Controlled Escalation: Himmler s Men in the Summer of 1941 and the Holocaust in the Occupied Soviet Territories," *Holocaust and Genocide Studies,* Vol. 21, No. 2, Fall 2007, 218-242.

Jurgen Matthaus, "Reibungslos und planmäßig: Die Zweite Welle der Judenvernichtung im Generalkommissariat Weißruthenien (1942-1944)," *Jahrbuch fur Antisemitismusforschung,* Vol. 4, No. 4, 1995, 254-274.

Ralph Mavrogordato and Earl Ziemke, "The Polotsk Lowland," in John Armstrong, ed., *Soviet Partisans in World War II,* Madison: University of Wisconsin Press, 1964.

Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century,* New York, Vintage, 2000.

Mark Mazower, *Hitlers Empire: Nazi Rule in Occupied Europe,* London: Allen Lane, 2008.

Mark Mazower, "Violence and the State in the Twentieth Century," *American Historical Review,* Vol. 107, No. 4, 2002, 1147-1167.

Barry McLoughlin, "Mass Operations of the NKVD, 1937-8: A Survey," in Barry McLoughlin and Kevin McDermott, eds., *Stalin's Terror: High Politics and Mass Repression in the Soviet Union,* Houndsmill: Palgrave, 2003, 118-152.

Geoffrey Megargee, *War of Annihilation: Combat and Genocide on the Eastern Front, 1941,* Lanham: Rowman & Littlefield, 2007.

Ezra Mendelsohn, *The Jews of East Central Europe Between the World Wars,* Bloomington: Indiana University Press, 1983.

Catherine Merridale, *Ivan's War: Life and Death in the Red Army, 1939-1945,* New York: Henry Holt, 2006.

Catherine Merridale, *Night of Stone: Death and Memory in Twentieth-Century Russia,* New York: Viking, 2000.

Włodzimierz Michniuk, "Z historii represji politycznych przeciwko Polakom na Białorusi w latach trzydziestych," in Wiesław Balcerak, ed., *Polska-Białoruś 1918-1945: Zbior studiow i materiałow,* Warsaw: IH PAN, 1993, 112-120.

Piotr Mierecki i Wasilij Christoforow et ai., eds., *Varshavskoe vosstanie 1944/ Powstanie Warszawskie 1944,* Moscow-Warsaw, IHRAN-IPN, 2007.

Anna Mieszkowska, *Matka dzieci Holocaustu: Historia Ireny Sendlerowej,* Warsaw: Muza SA, 2008.

Stanley Milgram, "Behavior Study of Obedience," *Journal of Abnormal and Social Psychology,* Vol. 67, No. 2, 1963, 371-378.

James A. Millward, *Eurasian Crossroads: A History of Xinjiang,* London: Hurst & Company, 2007.

Czesław Miłosz, *Legends of Modernity: Essays and Letters from Occupied Poland, 1942-43,* New York: Farrar, Strauss, and Giroux, 2005.

Sybil Milton, ed., *The Stroop Report,* New York: Random House, 1979.

Alan S. Milward, *The German Economy at War,* London: Athlone Press, 1965.

Eugeniusz Mironowicz, *Białoruś,* Warsaw: Trio, 1999.

Jacek Andrzej Młynarczyk, "Akcja Reinhardt w gettach prowincjonalnych dystryktu warszawskiego 1942-1943," in Barbara Engelking, Jacek Leociak, and Dariusz Libionka, eds., *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydow w dystrykcie warszawskim,* Warsaw: IFiS PAN, 2007, 39-74.

Jacek Andrzej Młynarczyk, *Judenmord in Zentralpolen: Der Distrikt Radom im Generalgouvernement 1939-1945,* Darmstadt: WGB, 2007.

Jacek Andrzej Młynarczyk, "Treblinka-ein Todeslager der Aktion Reinhard,'" in

Bogdan Musiał, ed., *Aktion Reinhardt, Der Volkermord an den Juden im Generalgouvernement 1941-1944*, Osnabriick: Fibre, 2004, 257-281.

Bronisław Młynarski, *W niewoli sowieckiej*, London: Gryf Printers, 1974.

Kazimierz Moczarski, *Rozmowy z katem*, Cracow: Znak, 2009.

Simon Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar*, London: Weidenfeld & Nicolson, 2003.

James Morris, "The Polish Terror: Spy Mania and Ethnic Cleansing in the Great Terror," *Europe-Asia Studies*, Vol. 56, No. 5, July 2004, 751-766.

Grzegorz Motyka, "Tragedia jeńcöw sowieckich na ziemiach polskich podczas II wojny światowej," unpublished manuscript, 2009.

Grzegorz Motyka, *Ukraińska partyzantka 1942-1960*, Warsaw: Rytm, 2006.

Samuel Moyn, "In the Aftermath of Camps," in Frank Biess and Robert Mueller, eds., *Histories of the Aftermath: The Legacies of the Second World War*, New York: Berghahn Books, 2010.

Timothy Patrick Mulligan, *The Politics of Illusion and Empire: German Occupation Policy in the Soviet Union, 1942-1943*, New York: Praeger, 1988.

Bogdan Musiał, *Na zachód po trupie Polski*, Warsaw: Pröszyński, 2009.

Bogdan Musiał, "'Przypadek modelowy dotyczący eksterminacji Żydöw': Początki 'akcji Reinhardt' — planowanie masowego mordu Żydöw w Generalnym Gubernatorstwie," Dariusz Libionka, ed., *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, Warsaw: IPN, 2004, 15-38.

Bogdan Musiał, *Sowjetische Partisanen 1941-1944: Mythos und Wirklichkeit*, Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2009.

Bogdan Musiał, ed., *Sowjetische Partisanen in Weißrussland: Innenansichten aus dem Gebiet Baranoviči*, Munich: R. Oldenbourg Verlag, 2004.

Norman Naimark, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2001.

Norman Naimark, "Gomułka and Stalin: The Antisemitic Factor in Postwar Polish Politics," in Murray Baumgarten, Peter Kenez, and Bruce Thompson, eds., *Varieties of Antisemitism: History, Ideology, Discourse*, Newark: University of Delaware Press, 2009, 237-250.

Norman Naimark, *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1995.

Leonid Naumov, *Bor'ba v rukovodstve NKVD v 1936-1938 gg.*, Moscow: Modern-A, 2006.

Leonid Naumov, *Stalin i NKVD*, Moscow: Iauza, 2007.

Vladimir Nikolskij, "Die 'Kulakenoperatioń im ukrainischen Donbass," in Rolf Binner, Bernd Bonwetsch, and Marc Junge, eds., *Stalinismus in der sowjetischen Provinz 1937-1938*, Berlin: Akademie Verlag, 2010, 613-640.

V. M. Nikols'kyi, *Represyvna diial'nist' orhaniv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini*, Donetsk: Vydavnytstvo Donets'koho Natsional'noho Universytetu, 2003.

Bernadetta Nitschke, *Wysiedlenie ludności niemieckiej z Polski w latach 1945-1949*, Zielona Göra: Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Tadeusza Kotarbińskiego, 1999.

Hans-Heinrich Nolte, "Partisan War in Belorussia, 1941-1944," in Roger Chickering, Stig Forster, and Bernd Greiner, eds., *A World at Total War: Global Conflict and the Politics of Destruction, 1937-1945*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 261-276.

Andrzej Nowak, *Polska a trzy Rosje*, Cracow: Arcana, 2001.

"Oböz zagłady Treblinka," *Biuletyn Głownej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce*, No. 1, 1946, 133-144.

Viorica Olaru-Cemirtan, "Wo die Zūge Trauer trugen: Deportationen in Bessarabien, 1940-1941," *Osteuropa*, Vol. 59, Nos. 7-8, 2009, 219-226.

Operatsia "Seim" 1944-1946/Operacja "Sejm" 1944-1946, Warsaw-Kiev: IPN, 2007.

Karin Orth, *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsgeschichte*, Hamburg: Hamburger Edition, 1999.

George Orwell, *Homage to Catalonia*, San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1980.

George Orwell, *Orwell and Politics*, London: Penguin, 2001.

Rudiger Overmans, *Deutsche militarische Verluste im Zweiten Weltkrieg*, Munich: Oldenbourg, 1999.

Rudiger Overmans, "Die Kriegsgefangenenpolitik des Deutschen Reiches 1939 bis 1945," in Jorg Echternkamp, ed., *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg*, Vol. 9/2, Munich: Deutsche Verlags-Anstalt, 2005.

Rudiger Overmans, "Personelle Verluste der deutschen Bevolkerung durch Flucht und Vertreibung," *Dzieje Najnowsze*, Vol. 26, No. 2, 1994, 50-65.

Andrzej Paczkowski, "Pologne, la 'nation ennemie,'" in Stephane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panne, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, and Jean-Louis Margolin, eds., *Le livre noir du communisme: Crimes, terreur, repression*, Paris: Robert Laffont, 1997.

Andrzej Paczkowski, *Pół wieku dziejów Polski*, Warsaw: PWN, 2005.

Andrzej Paczkowski, *Trzy twarze Józefa Światła. Przyczynek do historii komunizmu w Polsce,*Warsaw: Prószyński i S-ka, 2009.

Pamiętniki znalezione w Katyniu, Paris: Editions Spotkania, 1989.

Andrzej Pankowicz, "Akcja AB w Krakowie," in Zygmunt Mańkowski, ed., *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich,* Warsaw: GKBZpNP-IPN, 1992, 43-47.

Yaroslav Papuha, *Zakhidna Ukraina i holodomor 1932-1933 rokiv,* Lviv: Astroliabiia, 2008.

Michael Parris, *The Lesser Terror: Soviet State Security, 1939-1953,* Santa Barbara: Praeger, 1996.

Gunnar S. Paulsson, *Secret City: The Hidden Jews of Warsaw 1940-1945,* New Haven: Yale University Press, 2002.

Stevan L. Pawlowitch, *Hitler's New Disorder: The Second World War in Yugoslavia,* New York: Columbia University Press, 2008.

Nikita Petrov and K. V. Skorkin, *Kto rukovodil NKVD, 1934-1941,* Moscow, Zven'ia, 1999.

N. V. Petrov and A. B. Roginsksii, '"Pol'skaia operatsiia NKVD 1937-1938 gg.," in A. Ie. Gurianov, ed., *Repressii protiv poliakov i pol'skikh grazhdan,* Moscow: Zven'ia, 1997, 22-43.

Niccolo Pianciola, "The Collectivization Famine in Kazakhstan," in Halyna Hryn, ed., *Hunger by Design: The Great Ukrainian Famine in Its Soviet Context,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2008, 103-116.

Jan Pietrzykowski, "Akcja AB na ziemi częstochowskiej i radomszczańskiej," in Zygmunt Mańkowski, ed., *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich,*Warsaw: GKBZpNP-IPN, 1992, 107-123.

Jan Pietrzykowski, *Akcja AB w Częstochowie,* Katowice: Wydawnictwo Śląsk, 1971.

Benjamin Pinkus, "The Deportation of the German Minority in the Soviet Union, 1941-1945," in Bernd Wegner, ed., *From Peace to War: Germany, Soviet Russia, and the World, 1939-1941,* Providence: Berghahn Books, 1997, 449-462.

Richard Pipes, *The Formation of the Soviet Union,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1997.

Richard Pipes, *Struve,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1970-1980, 2 vols.

Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens,* Munich: Oldenbourg, 1996.

Dieter Pohl, "Schauplatz Ukraine: Der Massenmord an den Juden im Militarverwaltungsgebiet und im Reichskommissariat 1941-1943," in Norbert Frei, Sybille Steinbacher, and Bernd C. Wagner, eds., *Ausbeutung, Vernichtung, Offentlichkeit: Neue Studien zur nationalsozialistischen Lagerpolitik,* Munich: K. G. Saur, 2000, 135-179.

Dieter Pohl, "Ukrainische Hilfskrafte beim Mord an den Juden," in Gerhard Paul, ed., *Die Tater der Shoah,* Gottingen: Wallstein Verlag, 2002.

Dieter Pohl, *Verfolgung und Massenmord in der NS-Zeit 1933-1945,* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2008.

Dieter Pohl, "Znaczenie dystrykyu lubelskiego w 'ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej'," in Dariusz Libionka, ed., *Akcja Reinhardt: Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie,*Warsaw: IPN, 2004, 39-53.

Pavel Polian, *Against Their Will: The History and Geography of Forced Migrations in the USSR,* Budapest: CEU Press, 2004.

Pavel Polian, "Hatte der Holocaust beinahe nicht stattgefunden? Uberlegungen zu einem Schriftwechsel im Wert von zwei Millionen Menschenleben," in Johannes Hurter and Jurgen Zarusky, eds., *Besatzung, Kollaboration, Holocaust,* Munich: R. Oldenbourg Verlag, 2008, 1-20.

Pavel Polian, "La violence contre les prisonniers de guerre sovietiques dans le IIle Reich et un URSS," in S. Audoin-Rouzeau, A. Becker, Chr. Ingrao, and H. Rousso, eds., *La violence de guerre 1914-1945,* Paris: Editions Complexes, 2002, 117-131.

Antony Polonsky, *Politics in Independent Poland 1921-1939: The Crisis of Constitutional Government,* Oxford: Clarendon Press, 1972.

Joseph Poprzeczny, *Odilo Globocnik, Hitler's Man in the East,* Jefferson: McFarland & Company, 2004.

Peter J. Potichnij, "The 1946-1947 Famine in Ukraine: A Comment on the Archives of the Underground," Wsevolod Isajiw, ed., *Famine-Genocide in Ukraine, 1932-1933,* Toronto: Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, 2003, 185-189.

Robert Potocki, *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930-1939,* Lublin: IEŚW, 2003.

Samantha Power, *"A Problem from Hell": America and the Age of Genocide,* New York: Basic Books, 2002.

Volodymyr Prystaiko and Iurii Shapoval, eds., *Sprava "Spilky Vyzvolennia Ukrainy,"* Kiev: Intel, 1995.

Proces z vedenim protistdtniho spikleneckého centra v cele s Rodolfem Slanskym, Prague: Ministerstvo Spravedlnosti, 1953.

Projektgruppe Belarus, ed., *"Existiert das Ghetto noch?" Weifirussland: Jiidisches Uberleben gegen nationalsozialistische Herrschaft,* Berlin: Assoziation A, 2003.

T. S. Prot'ko, *Stanovlenie sovetskoi totalitarnoi sistemy v Belarusi: 1917-1941 gg: (1917-1941),* Minsk: Tesei, 2002.

Alexander V. Prusin, "A Community of Violence: The SiPo/SD and its Role in the Nazi Terror System in Generalbezirk Kiew," *Holocaust and Genocide Studies,* Vol. 21, No. 1,2007, 1-30.

Adam Puławski, *W obliczu Zagłady. Rząd RP na Uchodźstwie, Delegatura Rządu RP na Kraj, ZWZ-AK wobec deportacji Żydöw do obozów zagłady (1941-1942),* Lublin: IPN, 2009.

E. A. Radice, "Economic Developments in Eastern Europe Under German Hegemony" in Martin McCauley, ed., *Communist Power in Europe 1944-1949,* New York: Harper and Row, 1977, 3-21.

E. A. Radice, "General Characteristics of the Region Between the Wars," in Michael Kaser, ed., *An Economic History of Eastern Europe,* Vol. 1, New York: Oxford University Press, 1984.

Chil Rajchman, *Je suis le dernier Juif,* trans. Gilles Rozier, Paris: Editions des Arenes, 2009.

J. Rajgrodzki, "Jedenaście miesięcy w obozie zagłady w Treblince," *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego,* No. 25, 1958, 101-118.

Donald J. Raleigh, "The Russian Civil War, 1917-1922," in Ronald Grigor Suny, ed., *Cambridge History of Russia,* Vol. 3, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 140-167.

Shimon Redlich, *Propaganda and Nationalism in Wartime Russia: The Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR, 1941-1948,* Boulder: East European Monographs, 1982.

Shimon Redlich, *War, Holocaust, and Stalinism: A Documented History of the Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR,* Luxembourg: Harwood, 1995.

Jan Alfred Reguła [Jözef Mitzenmacher or Mieczysław Mutzenmacher], *Historia Komunistycznej Partji Polski,* Toruń: Portal, 1994 [1934],

Leonid Rein, "Local Collaboration in the Execution of the 'Final Solution in Nazi-Occupied Belarussia," *Holocaust and Genocide Studies,* Vol. 20, No. 3,2006, 381-409.

"Relacje dwóch zbiegów z Treblinki II," *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego,* No. 40, 1961, 78-88.

Alfred J. Rieber, "Civil Wars in the Soviet Union," *Kritika,* Vol. 4, No. 1, 2003, 129-162.

Berndt Rieger, *Creator of the Nazi Death Camps: The Life of Odilo Globocnik,* London: Vallentine Mitchell, 2007.

Volker Riefi, "Christian Wirth—Inspekteur der Vernichtungslager," in Klaus-Michael Mallmann and Gerhard Paul, eds. *Karrieren der Gewalt: Nationalsozialistische Taterbiographien,* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2004, 239-251.

Gabor Rittersporn, *Stalinist Simplifications and Soviet Complications: Social Tensions and Political Conflict in the USSR, 1933-1953,* Chur: Harwood, 1991.

Henry L. Roberts, *Rumania: Political Problems of an Agrarian State,* New Haven: Yale University Press, 1951.

Daniel Romanowsky, "Nazi Occupation in Northeastern Belarus and Western Russia," in Zvi Gitelman, ed., *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR,* Bloomington: Indiana University Press, 1997, 230-252.

Felix Romer, *Der Kommissarbefehl: Wehrmacht und NS-Verbrechen an der Ostfront 1941/42,* Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2008.

Hans Roos, *Polen und Europa: Studien zur polnischen Aufienpolitik,* Tubingen: J.C.B. Mohr, 1957.

Mark Roseman, *The Villa, the Lake, the Meeting: Wannsee and the Final Solution,* New York: Penguin, 2003.

Alexander B. Rossino, *Hitler Strikes Poland: Blitzkrieg, Ideology, and Atrocity,* Lawrence: University Press of Kansas, 2003.

Joseph Rothschild, *Pilsudskis Coup d'Etat,* New York: Columbia University Press, 1966.

David Rousset, *L'univers concentrationnaire,* Paris: Editions du Pavois, 1946.

Włodzimierz Rozenbaum, "The March Events: Targeting the Jews," *Polin,* Vol. 21,2008, 62-93.

Joshua Rubenstein and Ilya Altman, eds., *The Unknown Black Book: The Holocaust in the German-Occupied Soviet Territories,* Bloomington: Indiana University Press, 2008.

Oleksandr Rubl'ov and Vladimir Reprintsev, "Represii proty poliakiv v Ukraini u 30-ti roky," Z *arkhiviv V.U.Ch.KH.PUN.K.V.D K.H.B,* Vol. 1, No. 2, 1995, 119-146.

F. M. Rudych, I. F. Kuras, M. I. Panchuk, P. Ia. Pyrih, and V. F Soldatenko, eds., *Holod 1932-1933 rokiv na Ukraini: Ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv,* Kiev: Vydavnytstvo Politychnoi Literatury Ukrainy, 1990.

Martyna Rusiniak, *Obóz zagłady Treblinka II w pamięci społecznej (1943-1989),* Warsaw: Neriton, 2008.

Hartmut Rufi, "Wer war verantwortlich fur das Massaker von Babij Jar?" *Militargeschichtliche Mitteilungen,* Vol. 57, No. 2, 1999,483-508.

Philip T. Rutherford, *Prelude to the Final Solution: The Nazi Program for Deporting Ethnic Poles, 1939-1941,* Lawrence: University Press of Kansas, 2007.

Pamela Rotner Sakamoto, *Japanese Diplomats and Jewish Refugees: A World War II Dilemma,*Westport: Praeger, 1998.

A. N. Sakharov et al., eds., *"Sovershenno sekretno": Lubianka-Stalinu o polozhenii v strane (1922-1934 gg.),* Vol. 6, Moscow: RAN 2002.

Ruta Sakowska, ed., *Archiwum Ringelbluma. Tom 2: Dzieci—tajne nauczanie w getcie warszawskim,*Warsaw: ŻIH, 2000.

Ruta Sakowska, *Ludzie z dzielnicy zamkniętej. Żydzi w Warszawie w okresie hitlerowskiej okupacji,* Warsaw: PAN, 1975.

Harrison E. Salisbury, *The 900 Days: The Siege of Leningrad,* New York: Harper & Row, 1969.

Antonella Salomini, *L'Union sovietique et la Shoah,* trans. Marc Saint-Upery, Paris: La Dėcouverte, 2007.

Thomas Sandkuhler, *"Endlösung" in Galizien: Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz, 1941-1944,* Bonn: Dietz, 1996.

[Jerzy Sawicki], *Zburzenie Warszawy,* Katowice: Awir, 1946.

Wolfgang Scheffler, "Probleme der Holocaustforschung," in Stefi Jersch-Wenzel, ed. *Deutsche—Polen—Juden. Ihre Beziehungen von den Anfangen bis ins 20. Jahrhundert,* Berlin: Colloquium Verlag, 1987, 259-281.

Cornelia Schenke, *Nationalstaat und nationale Frage: Polen und die Ukraine 1921-1939,* Hamburg: Dölling und Galitz Verlag, 2004.

Thomas Schlemmer, *Die Italiener an der Ostfront,* Munich: R. Oldenbourg Verlag, 2005.

Karl Schlögel, *Terror und Traum: Moskau 1937,* Munich: Carl Hanser Verlag, 2008.

Simon Sebag Montefiore, *Stalin: The Court of the Red Tsar,* New York: Knopf, 2004.

Sefer Lutsk, Tel Aviv: Irgun Yotse Lutsk be-Yisrael, 1961.

Robert Seidel, *Deutsche Besatzungspolitik in Polen: Der Distrikt Radom 1939-1945,* Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2006.

Amartya Sen, *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation,* Oxford: Oxford University Press, 1982.

Roman Serbyn, "Lemkin on Genocide of Nations," *Journal of International Criminal Justice,* Vol. 7, No. 1, 2009, 123-130.

Gitta Sereny, *Into That Darkness: From Mercy Killing to Mass Murder,* New York: McGrawHill, 1974.

Robert Service, *Stalin: A Biography,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2004.

Edward Serwański, *Życie w powstańczej Warszawie,* Warsaw: Instytut Wydawniczy PAX, 1965.

G. N. Sevostianov et ai., eds., *"Sovershenno sekretno": Lubianka-Stalinu o polozhenii v strane (1922-1934 gg.),* Vol. 4, Moscow: RAN, 2001.

Jurij Šapoval, "Die Behandlung der 'ukrainischen Nationalisten' im Gebiet Kiev," in Rolf Binner, Bernd Bonwetsch, and Marc Junge, eds., *Stalinismus in der sowjetischen Provinz 1937-1938,* Berlin: Akademie Verlag, 2010, 334-351.

Iurii Shapoval, "Holodomor i ioho zv'iazok iz represiiamy v Ukraini u 1932-1934 rokakh," *Harvard Ukrainian Studies,* forthcoming.

Iurii Shapoval, *Liudyna i systema: Shtrykhy do portretu totalitarnoi doby v Ukraini,* Kiev: Natsional'na Akademiia Nauk Ukrainy, 1994.

Jurij apoval, "Lugen und Schweigen: Die unterdriickte Erinnerung an den Holodomor," *Osteuropa,* Vol. 54, No. 12, 2009, 131-145.

Iurii Shapoval, "III konferentsiia KP(b)U: proloh trahedii holodu," in Valerii Vasiliev and Iurii Shapoval, eds., *Komandyry velykoho holodu,* Kiev: Heneza, 2001, 152-165.

Iurii Shapoval, "Vsevolod Balickij, bourreau et victime," *Cahiers du Monde russe,* Vol. 44, Nos. 2-3, 2003, 371-384.

Iurii Shapoval, Volodymyr Prystaiko, and Vadym Zolotar'ov, eds., *ChK-HPU-NKVD v Ukraini: Osoby, fakty, dokumenty,* Kiev: Abrys, 1997.

Iurii Shapoval, Volodymyr Prystaiko, and Vadym Zolotar'ov, "Vsevolod Balyts'ky in *ChK-HPU-NKVD v Ukraini: Osoby, fakty, dokumenty,* Kyiv: Abrys, 1997.

David R. Shearer, "Social Disorder, Mass Repression, and the NKVD During the 1930s," *Cahiers du Monde russe,* Vol. 42, Nos. 2-3/4, 2001, 506-534.

Ben Shepherd, *War in the Wild East: The German Army and Soviet Partisans,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2004.

Marei Shore, *Caviar and Ashes: A Warsaw Generations Life and Death in Marxism,* New Haven: Yale University Press, 2006.

Marei Shore, "Children of the Revolution: Communism, Zionism, and the Berman Brothers," *Jewish Social Studies,* Vol. 10, No. 3, 2004, 23-86.

Marei Shore, "Język, pamięć i rewolucyjna awangarda. Kształtowanie historii powstania w getcie warszawskim w latach 1944-1950," *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego,* No. 3 (188), 1998, 43-60.

Zachary Shore, *What Hitler Knew: The Battle for Information in Nazi Foreign Policy,* Oxford: Oxford University Press, 2003.

M. F. Shumejko, "Die NS-Kriegsgefangenenlager in Weißrussland in den Augen des Militararztes der Roten Armee, L. Atanasyan," in V. Selemenev et al,, eds., *Sowjetische und deutsche Kriegsgefangene in den Jahren des Zweiten Weltkriegs,* Dresden-Minsk, 2004.

Danylo Shumuk, *Perezhyte i peredumane,* Kiev: Vydavnyts'tvo imeni Oleny Telihy, 1998.

Lewis Siegelbaum, *Soviet State and Society Between Revolutions,* Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Lewis Siegelbaum and Andrei Sokolov, *Stalinism as a Way of Life,* New Haven: Yale University Press, 2004.

Cynthia Simmons and Nina Perlina, eds., *Writing the Siege of Leningrad,* Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2002.

Gerhard Simon, "Holodomor als Waffe: Stalinismus, Hunger und der ukrainische Nationalismus," *Osteuropa,* Vol. 54, No. 12, 2004, 37-56.

Thomas W. Simons, Jr., *Eastern Europe in the Postwar World,* New York: St. Martins, 1993.

Kenneth Slepyan, *Stalin's Guerillas: Soviet Partisans in World War II,* Lawrence: University of Kansas Press, 2006.

Kenneth Slepyan, "The Soviet Partisan Movement and the Holocaust," *Holocaust and Genocide Studies,* Vol. 14, No. 1, 2000, 1-27.

Ivan Slivka, ed., *Deportatsii,* Lviv: Natsional'na Akademiia Nauk Ukrainy, 1996.

Leonid Smilovitsky, "Antisemitism in the Soviet Partisan Movement, 1941-1944: The Case of Belorussia," *Holocaust and Genocide Studies,* Vol. 20, No. 2, 2006, 207-234.

Jeremy Smith, *The Bolsheviks and the National Question,* New York: St. Martins, 1999.

Hersh Smolar, *The Minsk Ghetto: Soviet-Jewish Partisans Against the Nazis,* New York: Holocaust Library, 1989.

Timothy Snyder, "Caught Between Hitler and Stalin," *New York Review of Books,* Vol. 56, No. 7, 30 April 2009.

Timothy Snyder, "The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing, 1943," *Past and Present,* No. 179, 2003, 197-234.

Timothy Snyder, "The Life and Death of West Volhynian Jews, 1921-1945," in Ray Brandon and Wendy Lower, eds., *The Shoah in Ukraine: History, Testimony, and Memorialization,* Bloomington: Indiana University Press, 2008, 77-113.

Timothy Snyder, "Nazis, Soviets, Poles, Jews," *New York Review of Books,* Vol. 56, No. 19, 3 December 2009.

Timothy Snyder, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999,* New Haven: Yale University Press, 2003.

Timothy Snyder, "'To Resolve the Ukrainian Problem Once and for AH': The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943-1947',' *Journal of Cold War Studies,* Vol. 1, No. 2, 1999, 86-120.

Timothy Snyder, *Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine,* New Haven: Yale University Press, 2005.

Timothy Snyder, "Wartime Lies," *The Nation,* 6 January 2006.

Anna Sobor-Świderska, *Jakub Berman: biografia komunisty,* Warsaw: IPN, 2009.

Alfred Sohn-Rethel, *Industrie und Nationalsozialismus: Aufzeichnungen aus dem "Mitteleuropaischen Wirtschaftstag,"* ed. Carl Freytag, Wagenbach: Berlin, 1992.

A. K. Sokolov, "Metodologicheskie osnovy ischisleniia poter' naseleniia SSSR v gody Velikoi Otechestvennoi Voiny," in R. B. Evdokimov, ed., *Liudskie poteri SSSR v period vtoroi mirovoi voiny,* St. Petersburg: RAN, 1995, 18-24.

Boris Sokolov, "How to Calculate Human Losses During the Second World War," *Journal of Slavic Military Studies,* Vol. 22, No. 3, 2009, 437-458.

Peter J. Solomon, *Soviet Criminal Justice Under Stalin,* Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

Vladimir Solonari, *Purifying the Nation: Population Exchange and Ethnic Cleansing in Nazi-Allied Romania,* Baltimore: John Hopkins University Press, 2010.

Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews 1941-1944,* Jerusalem: Yad Vashem, 1990.

Szmuel Spektor, "Żydzi wołyńscy w Polsce międzywojennej i w okresie II wojny światowej (1920-1944)," in Krzysztof Jasiewicz, ed., *Europa Nieprowincjonalna,* Warsaw: Instytut Studiow Politycznych PAN, 1999, 566-578.

"Sprawozdania świetliczanek z getta warszawskiego," *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego,* No. 94, 1975, 57-70.

Knut Stang, "Dr. Oskar Dirlewanger—Protagonist der Terrorkriegsfuhrung," in Klaus-Michael Mallmann, ed., *Karrieren der Gewalt: Nationalsozialistische Taterbiographien,* Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2004, 66-75.

Witold Stankowski, *Obozy i inne miejsca odosobnienia dla niemieckiej ludności cywilnej w Polsce w latach 1945-1950,* Bydgoszcz: Akademia Bydgoska, 2002.

Tomas Stanek, *Odsuń Němcū z Československa 1945-1947,* Prague: Akademia Na e Vojsko, 1991.

Tarnas Stark, *Hungarian Jews During the Holocaust and After the Second World War: A Statistical Review,* Boulder: East European Monographs, 2000.

Tamas Stark, *Hungary's Human Losses in World War II,* Uppsala: Centre for Multiethnic Research, 1995.

Jonathan Steinberg, "The Third Reich Reflected: German Civil Administration in the Occupied Soviet Union," *English Historical Review,* Vol. 110, No. 437, 1995, 620-651.

Stanisław Stępień, ed., *Polacy na Ukrainie: Zbior dokumentow 1917-1939,* Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 1998.

Dariusz Stola, "The Hate Campaign of March 1968: How Did It Become Anti-Jewish?" *Polin,* Vol. 21, 2008, 16-36.

Dariusz Stola, *Kampania antysyjonistyczna w Polsce 1967-1968,* Warsaw: IH PAN, 2000.

Norman Stone, *The Eastern Front, 1914-1917,* New York: Penguin, 1998.

Alfred Streim, *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im "Fali Barbarossa,"* Heidelberg: C. E Muller Juristischer Verlag, 1981.

Christian Streit, "The German Army and the Policies of Genocide," in Gerhard Hirschfeld, ed., *The Polices of Genocide: Jews and Soviet Prisoners of War in Nazi Germany,* London: Allen & Unwin, 1986.

Christian Streit, *Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941-1945,* Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1978.

Henryk Stroński, "Deportacja—masowe wywözki ludności polskiej z Ukrainy do Kazachstanu w 1936 roku," *Przegłąd Polonijny,* Vol. 23, No. 3, 1997, 108-121.

Henryk Stroński, *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929-1939,*Warsaw: Wspolnota Polska, 1998.

Andrzej Strzelecki, *Deportacja Żydow z getta, łodzkiego do KL Auschwitz i ich zagłada,* Oświęcim: Państwowe Muzeum Auschwitz Birkenau, 2004.

Orest Subtelny, "German Diplomatic Reports on the Famine of 1933," in Wsevolod Isajiw, ed., *Famine-Genocide in Ukraine, 1932-1933,* Toronto: Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, 2003, 13-26.

Gordon R. Sullivan et al., *National Security and the Threat of Climate Change,* Alexandra: CNA Corporation, 2007.

Ronald Grigor Suny, "Reading Russia and the Soviet Union in the Twentieth Century: How 'the West' Wrote Its History of the USSR," in idem, ed., *Cambridge History of Russia,* Vol. 3, Cambridge: Cambridge University Press, 2006, 5-64.

Stanisław Swianiewicz, *In the Shadow of Katyń,* Calgary: Borealis, 2002.

Paweł Szapiro, ed., *Wojna żydowsko-niemiecka,* London: Aneks, 1992.

Bożena Szaynok, Z *historią i Moskwą w tle: Polska a Izrael 1944-1968,* Warsaw: IPN, 2007.

Roman Szporluk, *Russia, Ukraine, and the Breakup of the Soviet Union,* Stanford: Hoover Press, 2000.

Zachar Szybieka, *Historia Białorusi, 1795-2000,* Lublin: IESW, 2002.

Sally}. Taylor, "A Blanket of Silence: The Response of the Western Press Corps in Moscow to the Ukraine Famine of 1932-1933," in Wsevolod Isajiw, ed., *Famine-Genocide in Ukraine, 1932-1933,* Toronto: Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre, 2003, 77-95.

Nechama Tec, *Defiance: The Bielski Partisans,* New York: Oxford University Press, 1993.

Philipp Ther, *Deutsche und polnische Vertriebene: Gesellschaft und Vertriebenenpolitik in SBZ/DDR und in Polen 1945-1956,* Gottingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998.

Tzvetan Todorov, *Les Aventuriers de l'Absolu,* Paris: Robert Laffont, 2006.

Tzvetan Todorov, *Face a l'extreme,* Paris: Editions de Seiul, 1991.

Tsvetan Todorov, *Mėmoire du mal, Tentacion du Bien: Enquete sur le siecle,* Paris: Robert Laffont, 2000.

Michał Tokarzewski-Karaszewicz, "U podstaw tworzenia Armii Krajowej," *Zeszyty Historyczne,* No. 56, 1981, 124-157.

Jerzy Tomaszewski, *Preludium Zagłady. Wygnanie Żydów polskich z Niemiec w 1938 r.,* Łödź: PWN SA, 1998.

Monika Tomkiewicz, *Zbrodnia w Ponarach 1941-1944,* Warsaw: IPN, 2008.

Adam Tooze, *The Wages of Destruction: The Making and Breaking of the Nazi Economy,* New York: Viking, 2007.

Teresa Torańska, *Oni*, London: Aneks, 1985.

Ryszard Torzecki, *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923-1939*, Cracow: Wydawnictwo Literackie, 1989.

"Treblinka," in M. Blumental, ed., *Dokumenty i materiały. Obozy*, Łódź: Wydawnictwa Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej, 1946, 173-195.

Isaiah Trunk, *Judenrat: The Jewish Councils in Eastern Europe Under Nazi Occupation*, New York: Macmillan, 1972.

Henry Ashby Turner, *Stresemann and the Politics of the Weimar Republic*, Princeton: Princeton University Press, 1963.

Krisztian Ungvary, *Die Schlacht um Budapest: Stalingrad an der Donau, 1944/45*, Munich: Herbig, 1998.

Thomas Urban, *Der Verlust: Die Vertreibung der Deutschen und Polen im 20. Jahrhundert*, Munich: C. H. Beck, 2004.

Krzysztof Urbański, *Zagłada Żydow w dystrykcie radomskim*, Cracow: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2004.

Marcin Urynowicz, "Gross Aktion—Zagłada Warszawskiego Getta," *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, No. 7, 2007, 105-115.

Benjamin Valentino, *Final Solutions: Mass Killing and Genocide in the Twentieth Century*, Ithaca: Cornell University Press, 2004.

jacques Vallin, France Mesle, Serguei Adamets, and Serhii Pyrozhkov, "A New Estimate of Ukrainian Population Losses During the Crises of the 1930s and 1940s," *Population Studies*, Vol. 56, No. 3, 2002, 249-264.

A. Iu. Vashlin, *Terror raionnogo masshtaba: "Massovye operatsii" NKVD v Kuntsevskom raione Moskovskoi oblasti 1937-1938 gg.*, Moscow: Rosspen, 2004.

Valerii Vasiliev, "Tsina holodnoho khliba. Polityka kerivnytstva SRSR i USRR v 1932-1933 rr.," in Valerii Vasiliev and Iurii Shapoval, eds., *Komandyry velykoho holodu: Poizdky V. Molotova i L. Kahanovycha v Ukrainu ta na Pivnichnyi Kavkaz 1932-1933 rr.*, Kiev: Heneza, 2001, 12-81.

Jeffrey Veidlinger, *The Moscow State Yiddish Theater: Jewish Culture on the Soviet Stage*, Bloomington: Indiana University Press, 2000.

Jeffrey Veidlinger, "Soviet Jewry as a Diaspora Nationality: The 'Black Years' Reconsidered," *East European Jewish Affairs*, Vol. 33, No. 1, 2003, 4-29.

Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941-1944, Hamburg: Institut fur Sozialforschung, 2002.

Vertreibung und Vertreibungsverbrechen 1945-1948: Bericht des Bundesarchivs vom 28. Mai 1974, Bonn: Kulturstiftung der Deutschen Vertriebenen, 1989.

Lynne Viola, *The Best Sons of the Fatherland: Workers in the Vanguard of Soviet Collectivization,* Oxford: Oxford University Press, 1987.

Lynne Viola, *Peasant Rebels Under Stalin: Collectivization and the Culture of Popular Resistance,* New York: Oxford University Press, 1996.

Lynne Viola, "Selbstkolonisierung der Sowjetunion," *Transit,* No. 38, 34-56.

Lynne Viola, *The Unknown Gulag: The Lost World of Stalin's Special Settlements,* New York: Oxford University Press, 2007.

Lynn Viola, V. P. Danilov, N. A., Ivnitskii, and Denis Kozlov, eds., *The War Against the Peasantry, 1927-1930: The Tragedy of the Soviet Countryside,* New Haven: Yale University Press, 2005.

T. V. Volokitina et al., eds., *Sovetskii faktor v Vostochnoi Evrope 1944-1953,* Moscow: Sibirskii khronograf, 1997.

Ricarda Vulpius, "Ukrainische Nation und zwei Konfessionen. Der Klerus und die ukrainische Frage 1861-1921," *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas,* Vol. 49, No. 2, 2001, 240-256.

Andrzej Walicki, *The Controversy over Capitalism: Studies in the Social Philosophy of the Russian Populists,* Oxford: Clarendon Press, 1969.

Martin Walsdorff, *Westorientierung und Ostpolitik: Stresemanns Rufilandpolitik in der Locarno-Ara,* Bremen: Schiinemann Universitatsverlag, 1971.

Piotr Wandycz, *Soviet-Polish Relations, 1917-1921,* Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1969.

Piotr Wandycz, *Z Piłsudskim i Sikorskim: August Zaleski, minister spraw zagranicznych w latach 1926-1932 i 1939-1941,* Warsaw: Wydawnictwo Sejmowe, 1999.

Bruno Wasser, *Himmlers Raumplannung im Osten,* Basel: Birkhauser Verlag, 1993.

Eugen Weber, *The Hollow Years: France in the 1930s,* New York: Norton, 1994.

David Wdowinski, *And Are We Not Saved,* New York: Philosophical Library, 1985.

Gerhard L. Weinberg, *The Foreign Policy of Hitler's Germany,* Chicago: University of Chicago Press, 1980.

Gerhard L. Weinberg, *A World at Arms: A Global History of World War II,* Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Amir Weiner, *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution,* Princeton: Princeton University Press, 2001.

Amir Weiner, "Nature, Nurture, and Memory in a Socialist Utopia: Delineating

the Soviet Socio-Ethnic Body in the Age of Socialism," *American Historical Review*, Vol. 104, No. 4, 1999, 1114-1155.

Anton Weiss-Wendt, *Murder Without Hatred: Estonians and the Holocaust*, Syracuse: Syracuse University Press, 2009.

Aleksander Weissberg-Cybulski, *Wielka czystka*, trans. Adam Ciolkosz, Paris: Institut Litteraire, 1967.

Eric D. Weitz, "From the Vienna to the Paris System: International Politics and the Entangled Histories of Human Rights, Forced Deportations, and Civilizing Missions," American Historical Review, Vol. 113, No. 5, 2008, 1313-1343.

Bernd-Jurgen Wendt, *Großdeutschland: Außenpolitik und Kriegsvorbereiterung des Hitler-Regimes*, Munich: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1987.

Nicolas Werth, "Un Etat contrę son peuple," in Stephane Courtois, Nicolas Werth, Jean-Louis Panne, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, and Jean-Louis Margolin, eds., *Le livre noir du communisme: Crimes, terreur, repression*, Paris: Robert Laffont, 1997.

Nicolas Werth, *La terreur et le dėsarroi: Staline et son systeme*, Paris: Perrin, 2007.

Edward B. Westermann, '"Ordinary Men or 'Ideological Soldiers'? Police Battalion 310 in Russia, 1942," *German Studies Review*, Vol. 21, No. 1, 1998, 41-68.

Stephen G. Wheatcroft, "Agency and Terror: Evdokimov and Mass Killing in Stalin's Great Terror," *Australian Journal of Politics and History*, Vol. 53, No. 1, 2007, 20-43.

Stephen G. Wheatcroft, "The Scale and Nature of German and Soviet Repression and Mass Killings, 1930-45," *Europe-Asia Studies*, Vol. 48, No. 8, 1996, 1319-1353.

Stephen G. Wheatcroft, "Towards Explaining the Changing Levels of Stalinist Repression in the 1930s: Mass Killings," in idem, ed., *Challenging Traditional Views of Russian History*, Houndmills: Palgrave, 2002, 112-138.

John W. Wheeler-Bennett, *Brest-Litovsk: The Forgotten Peace*, London: Macmillan, 1938.

Paweł Piotr Wieczorkiewicz, *Łańcuch śmierci. Czystka w Armii Czerwonej 1937-1939*, Warsaw: Rytm, 2001.

Mieczysław Wieliczko, "Akcja AB w Dystrykcie Krakowskim," in Zygmunt Mańkowski, ed., *Ausserordentliche Befriedungsaktion 1940 Akcja AB na ziemiach polskich*, Warsaw: GKBZpNP-IPN, 1992, 28-40.

Yankiel Wiernik, *A Year in Treblinka*, New York: General Jewish Workers' Union of Poland, 1944.

Hans-Heinrich Wilhelm, *Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/1942*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 1996.

Samuel Willenberg, *Revolt in Treblinka*, Warsaw: Jewish Historical Institute, 1992.

Kieran Williams, *The Prague Spring And Its Aftermath: Czechoslovak Politics, 1968-1970*, New York: Cambridge University Press, 1997.

Andreas Wirsching, *Die Weimarer Republik in ihrer inneren Entwicklung: Politik und Gesellschaft*, Munich: Oldenbourg, 2000.

Peter Witte, Michael Wildt, Martina Voigt, Dieter Pohl, Peter Klein, Christian Gerlach, Christoph Dieckmann, and Andrėj Angrick, eds., *Der Dienstkalender Heinrich Himmlers 1941/42*, Hamburg: Hans Christians Verlag, 1999.

Peter Witte and Stephen Tyas, "A New Document on the Deportation and Murder of Jews During 'Einsatz Reinhardt' 1942," *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 15, No. 3, 2001,468-486.

Rafał Wnuk, *"Za pierwszego Sowieta." Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warsaw: IPN, 2007.

Janusz Wröbel and Joanna Żelazko, eds., *Polskie dzieci na tułaczych szlakach 1939-1950*,Warsaw: IPN, 2008.

Jözef Wroniszewski, *Ochota 1939-1946*, Warsaw: MON, 1976.

Dali L. Yang, *Calamity and Reform in China: State, Rural Society, and Institutional Change Since the Great Leap Famine*, Stanford: Stanford University Press, 1996.

Serhy Yekelchyk, *Stalin's Empire of Memory: Russian-Ukrainian Relations in the Soviet Historical Imagination*, Toronto: University of Toronto Press, 2004.

Zagłada polskich elit. Akcja AB-Katyń, Warsaw: Instytut Pamięci Narodowej, 2006.

Steven J. Załoga, *Bagration 1944: The Destruction of Army Group Center*, Westport: Praeger, 2004.

Jurgen Zarusky, "'Hitler bedeutet Krieg': Der deutsche Weg zum Hitler-Stalin-Pakt," *Osteuropa*, Vol. 59, Nos. 7-8, 2009, 97-114.

Andrzej Żbikowski, "Lokalne pogromy Żydöw w czerwcu i lipcu 1941 r. na wschodnich rubieżach II Rzeczypospolitej," *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, Nos. 162-163, 1992, 3-18.

Andrzej Żbikowski, "Żydowscy przesiedleńcy z dystryktu warszawskiego w get cie warszawskim, 1939-1942," in Barbara Engelking, Jacek Leociak, and Dariusz Libionka, eds., *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydöw w dystrykcie warszawskim*, Warsaw: IFiS PAN, 2007, 223-279.

I. Zelenin et ai., eds., *Tragediia sovetskoi derevni: Kollektivizatsiia i raskulachivanie,* Vol. 3, Moscow: Rosspen, 2001.

V. N. Zemskov, "Smertnost' zakliuchennykh v 1941-1945 gg.," in R. B. Evdokimov, ed., *Liudskiie poteri SSSR v period vtoroi mirovoi voiny,* St. Petersburg: RAN, 1995, 174-177.

V. N. Zemskov, *Spetsposelentsy v SSSR, 1930-1960,* Moscow: Nauka, 2003.

Joshua D. Zimmerman, "The Attitude of the Polish Home Army (AK) to the Jewish Question During the Holocaust: The Case of the Warsaw Ghetto Uprising," in Murray Baumgarten, Peter Kenez, and Bruce Thompson, eds., *Varieties of Antisemitism: History, Ideology, Discourse,* Newark: University of Delaware Press, 2009, 105-126.

Ewa Ziółkowska, "Kurapaty," *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej,* Nos. 96-97, 2009, 44-53.

D. Zlepko, ed., *Der ukrainische Hunger-Holocaust,* Sonnenbühl: Helmut Wild, 1988.

Vadim Zolotarov, "Nachal'nyts'kyi skład NKVS USRR u seredyni 30-h rr.," *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KGB,* No. 2, 2001, 326-331.

Vladislav M. Zubok, *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev,* Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2007.

Marcin Zwolski, "Deportacje internowanych Polaków w głąb ZSRS w latach 1944-1945," in Marcin Zwolski, ed., *Exodus: Deportacje i migracje (wątek wschodni),* Warsaw: IPN, 2008, 40-49.

Yitzhak Zuckerman, *A Surplus of Memory: Chronicle of the Warsaw Ghetto Uprising,* Berkeley: University of California Press, 1993. 1

IŠNAŠOS

1 SKYRIUS. SOVIETŲ BADMEČIAI

1 Citata: Siriol Colley, ***More Than a Grain***, 161.

2 Apie žurnalistą Garethą Jonesą žr. Siriol Colley, ***More Than a Grain***, 224-238; Jones, „Will there be soup?"; Conquest, ***Harvest***, 309; ir Dalrymple, „Further References", 473. Apie Charkovą žr. Falk, ***Sowjetische Städte***. 140,172-175,288; Kovalenko, ***Holod***, 557; ir Werth, ***Terreur***, 130. Aprašymas Vasilijaus Grosmano.

3 Falk, ***Sowjetische Städte***, 284-285, 288, 298-300.

4 Citatos: Falk, ***Sowjetische Städte***, 299, žr. taip pat: 297-301; Kuśnierz, ***Ukraina***, 157, 160. Apie šią mokinę ir ligonines žr. Davies, ***Years***, 160,220. Žr. taip pat: Kuromiya, ***Freedom and Terror***, 171,184. Apie išlikusių gyvų žmonių liudijimų panaudojimą žr. Graziosi, ***War***. 4.

5 Citata: Siriol Colley, ***More Than a Grain***, 233. Apie Dniepropetrovską: Kravchenko, ***I Chose Freedom***, 111. Apie Stalino žr. Maksudov, „Victory", 211.

6 Apie alpstančius nuo išsekimo žmones žr. Kovalenko, ***Holod***, 61; žr. taip pat: Siriol Colley. ***More Than a Grain***. 235. Apie Charcyzką žr. Kuromiya, ***Freedom and Terror***. 170. Apie Grosmaną žr. Todorov, ***Memoire du mal***, 61. Žr. taip pat: Koestler, ***Yogi***, 137.

7 Citata: Serbyn, „Ukrainian Famine", 131; žr. taip pat: Falk, ***Sowjetische Städte***, 289.

8 Subtilius plano reikšmės aiškinimus rasite: Harrison, ***Soviet Planning***, 1-5.

9 Citatos: Kuromiya, ***Stalin***. 85; Kuśnierz, ***Ukraina***, ***37***.

10 Citata: Viola, ***War***, 177; Viola, ***Unknown Gulag***, 32.

11 Citatos: Viola, ***War***, 238; Conquest, ***Harvest***, 121. Išsamiau apie sušaudymus ir trėmimus žr. Davies, ***Years***, 20, 46; Werth, ***Terreur***, 463; Viola, ***Unknown Gulag***, 6, 32; Kuśnierz, ***Ukraina***, 51, 56; Khlevniuk, ***Gulag***, 11; Graziosi, ***War***, 48; ir Davies, ***Years***, 46.

12 Apie 113 637 prievarta išvežtus žmones žr. Viola, ***War***, 289; žr. taip pat: Kulczycki, ***Holodomor***, 158. Išsamiau apie kai kurių iš šių žmonių atvykimą į tremties vietą žr. Kotkin, „Peopling", 70-72.

13 Apie raudą žr. Kovalenko, ***Holod***, 259. Apie Solovkus žr. Applebaum, ***Gulag***, 18-20, 49. Apie specialiąsias gyvenvietes žr. Viola, ***Unknown Gulag*** (skaičiai apie ištremtus Ukrainos valstiečius yra pateikti p. 195 ir 32).

14 Citata: Applebaum, ***Gulag***, 48. Apytikrius skaičiavimus, kiek kalinių mirė, rasite: Viola, ***Unknown Gulag***, 3; ir Applebaum, ***Gulag***, 583. Gulago apibūdinimą rasite: Khlevniuk, ***Gulag***, 1-10; Applebaum, ***Gulag***, xvi-xvii; ir Viola, ***Unknown Gulag***, 2-7.

15 Citatos: Siegelbaum, ***Stalinism***, 45 (pirmosios dvi); Viola, ***Unknown Gulag***, 53. Apie Belomoro kanalą žr. Khlevniuk, ***Gulag***, 24-35; ir Applebaum, ***Gulag***, 62-65.

16 Applebaum, ***Gulag***, 64-65.

17 Citata: Viola, ***Unknown Gulag***, 35. Žr. taip pat: Viola, ***Best Sons***. Apie kolektyvizacijos eigą žr. Kuśnierz, ***Ukraina***, 39.

18 Apie ariamosios žemės procentą žr. Kuśnierz, ***Ukraina***, 40.

19 Citata: Snyder, ***Sketches***, 93. Apie Ukrainos valstiečių kovos dėl žemės prielaidas žr. Beauvois, ***Bataille;*** Edelman, ***Proletarian Peasants;*** Hildermeier, ***Sozialrevolutionäre Partei;*** Kingston-Mann, ***Lenin;*** ir Lih, ***Bread and Authority***.

20 Citata: Dzwońkowski, ***Głód***, 84. Apie stalinistų „Pirmąjį įsakymą" žr. Kulczycki, ***Holodomor***, 170. Žr. taip pat: Kuśnierz, ***Ukraina***, 70.

21 Apie gyvulius ir moteriškus sukilimus žr. Kuśnierz, ***Ukraina***, 66,72; ir Conquest, ***Harvest***, 158.

22 Graziosi, ***War***, 53-57; Viola, ***War***, 320; Kulczycki, ***Holodomor***, 131; Snyder, ***Sketches***, 92-94.

23 Citata: Morris, „The Polish Terror", 753. Apie Sovietų Sąjungos susirūpinimą nauja Lenkijos politika ukrainiečių mažumos atžvilgiu žr. 1926 m. liepos 13 d. pranešimą. AVPRF, 122/10/34. Žr. taip pat Snyder, ***Sketches***, 83-114.

24 Kuromiya, „Spionage", 20-32.

25 Cameron, „Hungry Steppe", 6 sk. Apie Sindziangą žr. Millward, ***Eurasian Crossroads***, 191-210.

26 Snyder, ***Sketches***, 101-102.

27 Kuśnierz, ***Ukraina***, 74; Snyder, ***Sketches***, 103-104.

28 Davies, ***Years***, 8-11, 24-37; Kuśnierz, ***Ukraina***, 86-90.

29 Citatos: Viola, ***Unknown Gulag***, 75; Kravchenko, ***I Chose Freedom***, 106. Apie 32 127 šeimas, ištremtas iš Sovietų Ukrainos, žr. Kulczycki, ***Holodomor***, 158. Apie kolektyvizuotų ūkių procentą žr. Kuśnierz, ***Ukraina***, 86.

30 Davies, ***Years***, 48-56.

31 Apie derlių žr. Davies, ***Years***, 57-69,110-111; Graziosi, „New Interpretation", 1-5; ir Dronin, ***Climate Dependence***, 118. Apie Kosiorą and Kaganovičių žr. Davies, ***Years***, 72, 82, 89, 95.

32 Kuśnierz, ***Ukraina***, 102-103; Davies, ***Years***, 112-114.

33 Apie Raudonąjį Kryžių žr. Davies, ***Years***, 112-113. Citatos: Kulchyts'kyi, ***Kolektyvizatsiia***, 434; Kulchyts'kyi, „Trahichna", 151.

34 Apie pranešimus apie mirusius iš bado žr. Kuśnierz, 104-105. Apie Staliną žr. Davies, ***Kaganovich Correspondence***, 138. Apie reikalavimus prašyti pagalbos maistu žr. Lih, ***Letters to Molotov***, 230. Apie Kaganovičių (1932 m. birželio 23 d.) žr. Hunchak, ***Famine***, 121.

35 Cameron, „Hungry Steppe", 2 sk. Planciola, „Collectivization Famine", 103-112; Mark, „Hungersnot", 119.

36 Citata: Davies, ***Kaganovich Correspondence***, 138. Apie Stalino polinkį personalizuoti politiką žr. Kulczycki, ***Holodomor***, 180; ir Kuśnierz, ***Ukraina***, 152.

37 Apie Staliną žr. Marochko, ***Holodomor***, 21. Apie išsamius partijos pareigūnų pasakojimus apie objektyvias problemas žr. Davies, ***Years***, 105-111, 117-122.

38 Cituojama iš Kovalenko, ***Holod***, 110.

39 Citata: Davies, ***Years***, 146. Žr. taip pat: Kuśnierz, ***Ukraina***, 107; ir Werth, ***Terreur***, 119.

40 Apie „mūsų tėvą" žr. Sebag Montefiore, ***Court***, 69. Apie kalbas, kad badas yra tik tinginių pasiteisinimas, žr. Šapoval, „Lügen", 136. Apie Molotovo, Kaganovičiaus ir Stalino santykių ypatumus žr. Lih, ***Letters to Molotov***; ir Davies, ***Kaganovich Correspondence***.

41 Citatos: Davies, ***Kaganovich Correspondence***, 175, 183.

42 Snyder, ***Sketches***, 83-95; Kuromiya, „Great Terror", 2-4.

43 Snyder, ***Sketches***, 102-104; Haslam, ***East***, 31.

44 Citata: 1933 m. birželio 6 d. pranešimas CAW 1/303/4/1928. Apie Lenkijos konsulatą žr. Marochko, ***Holodomor***, 36. Apie Lenkijos atsargumą žr. Snyder, ***Sketches***, 102-108; ir Papuha, ***Zakhidna Ukraina***, 80.

45 Kuśnierz, ***Ukraina***, 108; Maksudov, „Victory", 204.

46 Apie teisėjus Sovietų Sąjungoje žr. Solomon, ***Soviet Criminal justice***, 115-116. Citata: Kuśnierz, ***Ukraina***, 116.

47 Citatos: Kuśnierz, ***Ukraine***, 139; Kovalenko, ***Holod***, 168. Apie stebėjimo bokštus ir jų skaičių žr. Kuśnierz, ***Ukraina***, 115; žr. taip pat: Maksudov, „Victory", 213; ir Conquest, ***Harvest***, 223-225.

48 Apie menką naudą iš tokių rekvizicijos būdų žr. Maksudov, „Victory", 192. Apie partijos aktyvistų piktnaudžiavimus žr. Kuśnierz, ***Ukraina***, 144-145, 118-119; ir Kuromiya, ***Freedom and Terror***, 170-171.

49 O visoje SSRS grūdų paruošų planas buvo įvykdytas penkiasdešimt septyniais procentais; žr. Davies, ***Years***, 183. Apie Molotovą žr. Davies, ***Years***, 171-172.

50 Apie Staliną žr. Sebag Montefiore, ***Court***, 21, 107.

51 Citata: Kovalenko, ***Holod***, 44. Apie šias dvi Politbiuro telegramas žr. Marochko, ***Holodomor***, 152; ir Davies, ***Years***, 174. Apie 1623 suimtus kolūkių pareigūnus žr. Davies, ***Years***, 174. Apie atsinaujinusius trėmimus ir per juos ištremtus 30 400 žmones žr. Kuśnierz, ***Ukraina***, 59.

52 Apie tai, kaip badą buvo imta vadinti „pasaka" žr. Šapoval, „Lügen", 159; ir Davies, ***Years***, 199.

53 Citatos: Kuśnierz, ***Ukraina***, 124. Žr. taip pat: Vasiliev, „Tsina", 60; ir Kuromiya, ***Stalin***, 110.

54 Citata: Kuromiya, ***Freedom and Terror***, 174. Apie tokį bado šeimose interpretavimą (Stanisławo Kosioro) žr. Davies, ***Years***, 206.

55 Panašių nuomonių rasite, pavyzdžiui: Jahn, ***Holodomor***, 25; Davies, Tauger ir Wheatcroft, „Grain Stocks", 657; Kulczycki, ***Holodomor***, 237; ir Graziosi, „New Interpretation", 11.

56 Sen, ***Poverty and Famines***, citata 7 p.; žr. taip pat: 154-155. Įtikinamas bado kaip kovos su ukrainiečių tauta aiškinimas pateiktas: Martin, „Ukrainian Terror", 109 ir kt. Žr. taip pat: Simon, „Waffe", 45-47; ir Conquest, ***Harvest***, 219. Apie Kaganovičių 1932 lapkritį žr. Kulczyski, ***Holodomor***, 236.

57 Graziosi, „New Interpretation", 8; Kuśnierz, ***Ukraina***, 143; Maksudov, „Victory", 188,190; Davies, ***Years***, 175 ir, apie sėklinius grūdus, 151.

58 Apie baudas mėsa žr. Shapoval, „Proloh trahedii holodu", 162; ir Maksudov, „Victory", 188. Citata: Dzwonkowski, ***Głód***, 71. Aprašytus pavyzdžius rasite: Dzwonkowski, ***Głód***, 160, 219. Apie bendrą galvijų skaičiaus sumažėjimą žr. Hunczak, ***Famine***, 59.

59 Shapoval, „Proloh trahedu holodu", 162; Maksudov, „Victory", 188; Marochko, ***Holodomor***, 171; Werth, ***Terreur***, 123.

60 Shapoval, „Holodomor".

61 Davies, ***Years***, 190; Marochko, ***Holodomor***, 171.

62 Snyder, ***Sketches***, 107-114.

63 Citata: Davies, ***Years***, 187. Apie gruodžio 20 d. žr. Vasiliev, „Tsina", 55; Graziosi, „New Interpretation", 9; ir Kuśnierz, ***Ukraina***, 135.

64 Davies, ***Years***, 190-192.

65 Apie požiūrį į badaujančius žmones kaip į šnipus žr. Shapoval, „Holodomor". Apie 190 000 sugautų ir sugrąžintų atgal valstiečių žr. Graziosi, „New Interpretation", 7. Apie sausio 22 d. įvykius žr. Marochko, ***Holodomor***, 189; ir Graziosi, „New Interpretation , 9.

66 Apie suimtus 37 392 žmones žr. Marochko, ***Holodomor***, 192. Žr. taip pat: Davies, ***Years***, 161-163.

67 Apie aktyvistų atsiminimus žr. Conquest, ***Harvest***, 233. Citatą ir išsamesnės informacijos apie valymų svarbą rasite: Šapoval, „Lügen", 133. Apie valymus viršūnėse žr. Davies, ***Years***, 138.

68 Apie mirtiną tylą Sovietų Ukrainoje žr. Kovalenko, ***Holod***, 31; ir Dzwonkowski, ***Głód***, 104. Žr. taip pat: Arendt, ***Totalitarianism***, 320-322. „

69 Citata: Dalrymple, „Soviet Famine“, 261. Apie Veldijų žr. Kovalenko, ***Holod***, 132.

70 Citatos: ***New York Evening Post***, 1933 m. kovo 30 d.

71 Apie Lowińską žr. Dzwonkowski, ***Głód***, 104. Apie Panasenko žr. Kuśnierz, ***Ukraina***, 105. Apie šį savo patyrimą Kravčenko išsamiai papasakojo knygoje ***I Chose Freedom***, 104-106.

72 Apie penkiolika tūkstančių ištremtų žmonių žr. Davies, ***Years***, 210. Apie šešiasdešimt tūkstančių iš Kubanės ištremtų žmonių žr. Martin, „Ethnic Cleansing“, 846.

73 Apie 67 297 žmones, kurie mirė lageriuose, žr. Khlevniuk, ***Gulag***, 62, 77. Apie 241 355 žmones, kurie mirė specialiosiose gyvenvietėse, žr. Viola, ***Unknown Gulag, 241***.

74 Citata: Khlevniuk, ***Gulag, 79***.

75 Citatos: Dzwonkowski, ***Głód***, 215-219; Kulchyts'kyi, ***Kolektyvizatsiia***, 365. Apie gyvenimo trukmę Sovietų Ukrainoje žr. Vallin, „New Estimate“, 256.

76 Apie tą mokinę ir nupjautą galvą žr. Kovalenko, ***Holod***, 471, 46.

77 Apie prostituciją už miltus žr. Kuromiya, ***Famine and Terror***, 173. Apie Vinicą žr. Kovalenko, ***Holod***, 95. Apie kanibalų baimę žr. Kovalenko, ***Holod***, 284. Apie valstiečius geležinkelio stotyse žr. Kuśnierz, ***Ukraina***, 155. Apie miestų miliciją žr. Falk, ***Sowjetische Städte***. Apie Savhirą žr. Kovalenko, ***Holod***, 290.

78 Citata: Czech, „Wielki Głód“, 23. Apie motinos papjautą ir suvalgytą sūnų žr. Kovalenko, ***Holod***, 132. Apie incidentą su peilio galandinimu žr. Kuśnierz, ***Ukraina***, 168. Apie kiaules žr. Kuromiya, ***Freedom and Terror***, 172.

79 Apie pusę milijono berniukų ir mergaičių stebėjimo bokštuose žr. Maksudov, „Victory“, 213. Citata: Kuśnierz, ***Ukraina***, 119.

80 Apie moterį gydytoją žr. Dalrymple, „Soviet Famine“, 262. Apie našlaičius žr. Kuśnierz, ***Ukraina***, 157; ir Dzwonkowski, ***Głód***, 142. Žr. taip pat: Craziosi, „Italian Archival Documents“, 41.

81 Kuśnierz, ***Ukraina***, 157.

82 Apie 2505 žmones, nuteistus už kanibalizmą, žr. Davies, ***Years***, 173. Išsamiau rūkstančių dūmtraukių tema žr. Kovalenko, ***Holod***, 31. Apie mėsos paruošas žr. Conquest, ***Harvest***, 227.

83 Apie etines nuostatas prieš kanibalizmą žr. Kuromiya, ***Freedom and Terror***. 173. Apie Kolią Graniewicziu žr. Dzwonkowski, ***Głód***, 76. Apie tokį motinos prašymą žr. Conquest, ***Harvest***, 258.

84 Citata: Bruski, ***Holodomor***, 179. Apie šį agronomą žr. Dalrymple, „Soviet Famine“, 261. Apie laidotojų brigadas ir laidojimus žr. Kovalenko, ***Holod***, 31, 306, 345.

85 Citata: Graziosi, „Italian Archival Documents“. Žr. taip pat: Davies, ***Years***, 316.

86 Apie Kijevo srityje badavusius 493 644 žmones žr. Marochko, ***Holodomor***, 233.

87 Apie gyventojų surašymą Sovietų Sąjungoje žr. Schlegel, ***Terror***. Apie tai, kodėl vertinimuose dažniausiai pateikiamas 5,5 milijono bado aukų skaičius žr. Dalrymple, „Soviet Famine", 259.

88 Šis retrospektyvinis demografinis tyrimas yra Vallin, „New Estimate". Jo rezultatai rodo, kad 1928-1937 m. Ukrainoje dėl „nenumatytų aplinkybių" mirė 2,6 milijono žmonių; iš šio skaičiaus atėmus kitų masinių žudynių aukų skaičių galima sužinoti, kiek iš viso žmonių mirė iš bado. 2010 m. vyriausybės tyrimo santrauką žr. ***Dzerkalo Tyzhnia***, 2010 m. sausio 15-22 d. Apytikris 2,5 milijono skaičius, apskaičiuotas ***remiantis vien tik užregistruotomis mirtimis***, pateiktas: Kulchyts'kyt, „Trahichna", 73-74. Ellmano vertinimu, 1933 ir 1934 m. Sovietų Sąjungoje iš viso badu mirė 9-12,3 milijono žmonių („Note the Number", 376). Maksudovo vertinimu, nuo 1926 iki 1937 m. iš bado mirė 3,9 milijono ukrainiečių („Victory", 229). Graziosi vertinimu, Sovietų Ukraina neteko 3,5-3,8 milijono gyventojų („New Interpretation", 6).

89 Citata: Serbyn, „Lemkin". Žr. taip pat: Martin, ***Affirmative Action Empire***; ir Snyder, ***Sketches***.

90 Citatos: Koestler, ***God That Failed***, 68; Weissberg-Cybulski, ***Wielka Czystka***, 266; Koestler, ***God That Failed***, 77.

91 Apie šią arką žr. Kuśnierz, ***Ukraina***, 178. Apie parduodamą turtą žr. Falk, ***Sowjetische Städte***, 288; Davies, ***Years***, 158; ir Conquest, ***Harvest***, 237. Apie „dešrininkus" žr. Kuromiya, ***Freedom and Terror***, 172.

92 Citata: Conquest, ***Harvest***, 256. Žr. taip pat: Slezkine, ***Jewish Century***; ir Fitzpatrick, ***Education***.

93 Citatos: Subtelny, „German Diplomatic Reports", 17; Polish Consul-General, 4 February 1933, CAW 1/303/4/1867; Border Defense Corps, 15 November 1933, CAW 1/303/4/6906. Apie viltis, kad kils karas, žr. Snyder, ***Sketches***, 110. Apie Sovietų Sąjungos vokiečių laiškus į Vokietiją žr. ***Hungersnot***. Žr. taip pat: Berkhoff, „Great Famine".

94 Hitlerio kalbą šiuo klausimu rasite 1933 m. kovo 3 d. ***Deutschösterreichische Tageszeitung***. Apie kardinolus žr. Dalrymple, „Soviet Famine", 254. Apie Innitzerio pastangas padėti badaujantiems žr. ***Die Neue Zeitung***, 1933 m. rugpjūčio 20 d. ir 1933 m. spalio 12 d. ***Reichspost***; ir 1933 m. spalio 14 d.

95 Apie Duranty žr. ***New York Times***, 1933 m. kovo 31 d. Apie Muggeridge'ą žr. Taylor, „Blanket of Silence", spie Orwellą žr. ***Orwell and Politics***, 33-34. Žr. taip pat: Engerman, ***Modernization***, 211. Kad nebūčiau neteisingas ***New York Times*** atžvilgiu: dviejuose anoniminiuose straipsniuose, išspausdintuose 1933 m. sausio 1 ir 11 d. numeriuose, buvo vartojamos „sąmoningai sukelto" bado ir „karo su valstietija" sąvokos.

96 Papuha, ***Zakhidna Ukraina***, 33, 46, 57.

97 Apie sovietų kontrpropagandą žr. Papuha, ***Zakhidna Ukraina***, 56. Apie Herriot svorį žr. 1932 m. spalio 31d. ***Time***. Žr. taip pat: Zlepko, ***Hunger-Holocaust***, 177; ir Conquest, ***Harvest***, 314.

98 Citatos: Kovalenko, ***Holod***, 353; Zlepko, ***Hunger-Holocaust***, 180; žr. taip pat: 175-179. Žr. taip pat: Mark, ***Hungersnot***, 26-27; Subtelny, „German Diplomatie Reports", 21; Marochko, ***Holodomor***, 256-257, 283; 1934 m. sausio 22 d. ***Time***.

98 Citatos: Kovalenko, ***Holod***, 353; Zlepko, ***Hunger-Holocaust***, 180; žr. taip pat: 175-179. Žr. taip pat: Mark, ***Hungersnot***, 26-27; Subtelny, „German Diplomatie Reports", 21; Marochko, ***Holodomor***, 256-257, 283; 1934 m. sausio 22 d. ***Time***.

99 Marochko, ***Holodomor***, 257; Zlepko, ***Hunger-Holocaust, 176-177; Time***, 1933 m. rugsėjo 11 d. Paskutinė pastraipa: Werth, „Un Etat"; Marochko, ***Holodomor***, 283. Kad nebūčiau neteisingas Herriot atžvilgiu: per balsavimą parlamente 1940 m. birželį dėl neribotų įgaliojimų suteikimo Petainui jis susilaikė, o vokiečių okupacijos pabaigoje buvo suimtas ir įkalintas Vokietijoje.

2 SKYRIUS. KLASINIS TERORAS

1 Citatos: Siriol Colley, ***More Than a Grain***, 212, 216.

2 Jonesas cituojamas iš Siriol Colley, ***More Than a Grain***, 218.

3 Citata: Evans, ***Corning***, 330.

4 Apie vokiečių rinkėjus žr. King. „Ordinary", 987-988 ir kt. Apie Dachau žr. Goeschel, ***Concentration Camps***, 14. Šią Himmlerio citatą ir jo nuostatų analizę rasite: Eiber, „Gewalt in KZ Dachau", 172.

5 Evans, ***Power***, 23.

6 Citata: ***Deutschösterreichische Tegeszeitung***, 1933 m. kovo 3 d.

7 Apie liniją „klasė prieš klasę" žr. Brown, ***Rise and Fall***, 85. Apie rinkėjų elgseną žr. King, „Ordinary", 987-988. Žr. taip pat: Bayerlein, „Abschied".

8 Longerich, ***Politik der Vernichtung***, 26-32, citata 38 p.; Tooze, ***Wages of Destruction***, 73.

9 Apie 37 000 Vokietijos žydus žr. Evans, ***Power***, 15. Žr. taip pat: Longerich, ***Politik der Vernichtung***, 126.

10 Longerich, ***Politik der Vernichtung***, 35.

11 Goeschel, ***Concentration Camps***, 7.

12 Žr. Kruger, ***Die Außenpolitik;*** Turner, ***Stresemenn;*** Snyder, ***Sketches***.

13 Roos, ***Polen***, 130-154: Ken, ***Collective Security***, 94, 157; Kornat, ***Polityka***, 32-33; Rossino, ***Hitler*, 2.**

14 Citata: Davies, ***Kaganovich Correspondence***, 33.

15 Patikimiausias vadovas yra: Kołakowski, ***Main Currents***. Labiausiai pagarsėjo anekdotinis apibrėžimas, kurį Buchenvalde senas komunistas pateikė Jorge'ui Semprunui: „Cėst l'art et la 450 maniere de toujours retomber sur ces panes, mon vieux!"

16 Graziosi, „New Interpretation".

17 Žr. Haslam, ***Collective Seicurity;*** Furet, ***Passe-***, ir Brown, ***Rise and Fall.***

18 Skaičiai bus išaiškinti šiame ir kituose skyriuose.

19 Apie šio klausimo dialektiką žr. Burrin, ***Fascisme, nazisme, autoritarisme***, 202, 209. Žr. taip pat: Weber, ***Hollow Years***. Apie Blumą žr. Judt, ***Burden of Responsibility***.

20 Haslam, ***Collective Security***, 120-121. Apie sovietų spaudą žr. Schlägel, ***Terror***, 136-137. Žr. taip pat Beevor, ***Battle for Spain***. Aptardamas šį klausimą daugiausia remiuosi Furet, ***Passe***.

21 Orwell, ***Homage***, 53-64. Citata: Schlägel, ***Terror***, 148. Žr. taip pat: Brown, ***Rise and Fall***, 89.

22 Apie gegužės lid. žr. Kuromiya, „Anti-Russian", 1427.

23 Citata: Kuromiya, „Notatka", 133,119.

24 Levine, ***In Search of Sugihara***, 13-89; Kuromiya, ***Między Warszawę a Tokio***, 160-175; Siriol Colley, ***Incident***.

25 Haslamas analizuoja situaciją Kinijoje Liaudies fronto kontekste; žr. ***East***, 64-70. Apie Sindziangą žr. Millward, ***Eurasian Crossroads***, 206-207. Apie „Ilgąjį maršą" žr. Brown, ***Rise and Fall***, 100.

26 Žr. Kuromiya, ***Stalin***, 136.

27 Citata: McLoughlin, „Mass Operations", 121.

28 Khlevniuk, „Objectives"; Kuromiya, ***Stalin***, 118-119.

29 Citata: Kuromiya, ***Stalin***, 134, taip pat 101.

30 Apie „trojkų" istoriją žr. Wheatcroft, „Mass Killings", 126-139. Bendrą įvadą į saugumo pajėgų istoriją rasite: Andrew, ***KGB;*** ir Dziak, ***Chekisty***.

31 Getty, ***Yezhov***, 140; Kuromiya, ***Stalin***, 116.

32 Apie Ježovo draugus ir jų metodus žr. Wheatcroft, „Agency", 38-40. Apie Stalino susirūpinimą Ježovo sveikata žr. Getty, ***Yezhov, 216***.

33 Citata: Haslam, ***Collective Security***, 129. Apie Buchariną žr. Kurorniya, ***Stalin***, 83.

34 Citata: Brown, ***Rise and Fall***, 122. Aišku, buvo ir išimčių, pavyzdžiui, Antonis Sionimskis: žr. Shore, ***Caviar and Ashes***, 150. Apie fašizmą ir antifašizmą žr. Furet, ***Passe***.

35 Werth, ***Terreur***, 282. Žr. taip pat: Kuromiya, ***Stalin***, 121. Stiprybės silpnybėje temą išplėtojo Furet, ***Passe***.

36 Orwell, ***Homage***, 145-149. Žr. taip pat: Furet, ***Passe***, 296, 301, 306; ir Haslam, ***Collective Security***, 133.

37 56 209 yra mirties bausmių skaičius, gautas iš bendro Didžiojo teroro laikais 1937-1938 m. įvykdytų mirties bausmių skaičiaus - 681 692 - atėmus žmonių, žuvusių per akcijas prieš tautines mažumas (žr. kitą skyrių) ir akciją prieš buožes, skaičių. Aš pateikiu bendrą skaičių, nes nuomonės dėl žuvusiųjų per akciją prieš buožes skaičiaus šiek tiek skiriasi; žr. Jansen, ***Executioner***, 75. Apie Raudonosios armijos generolus žr. Wieczorkiewicz, ***Łańcuch***, 296. Tai fundamentali studija apie valymus kariuomenėje.

38 Evans, ***Power***, 21-22.

39 Ibid., 34, 39; Shore, ***Information***, 31,37.

40 Apie Himmlerio iškilimą žr. Longerich, ***Himmler***. Apie policijos struktūras žr. Westermann, „Ideological Soldiers", 45. Aš labai supaprastinu situaciją neaptardamas Vokietijos valstybės federacinės struktūros. Ją Himmleris irgi laikė problema, kurią reikės įveikti. Čia paminėtas policijos institucijas išsamiau panagrinėsime 5, 6 ir 7 skyriuje.

41 Evans, ***Power***, 627; Lee, ***Dictatorships***, 172.

42 Šios vokiečių policijos vykdytos žudynės aprašytos 6 ir 7 skyriuje.

43 Pig. Wheatcroft, „Mass Killing", 139.

44 Citatos: Baberowski, ***Feind***, 758-759.

45 Werth, ***Terreur***, 280; Viola, ***Forgotten Gulag***, 195.

46 Apie religinį tikėjimą žr. McLoughlin, „Mass Operations", 124; ir Binner, „S etoj", 181-183,

47 Shearer, „Social Disorder", 527-531, citata 531 p.

48 Apie terorą Sibire žr. Ablažej, „Die ROVS-Operation", 287-298; Baberowski, ***Terror***, 189-190; ir Kuromiya, „Accounting", 93.

49 Binner, „Massenmord", 561-562: Werth, ***Terreur***, 283. Apie „papildomą tūkstantį" žr. Jansen, ***Executioner***, 82, 87.

50 Apie „kartą ir visiems laikams" žr. Binner, „Massenmord", 565,567. Apie cituojamus skaičius žr. Nikol's'kyi, „Represyvna", 93.

51 Vashlin, ***Terror***, 38. Apie „geriau per daug..." žr. Baberowski, ***Terror***, 192.

52 Binner, „Massenmord", 565-568.

53 Ibid., 567.

54 Ibid, 568. Apie kankinimus tualetuose žr. Michniuk, „Przeciwko Polakom", 118. Žr. taip pat: Weissberg, ***Wielka czystka***, 293. Apie tuščių lapų pasirašymą žr. McLoughlin, „Mass Operations", 127.

55 Binner, „Massenmord", 571-577. Kartais Stalino įsakymai būdavo labai konkretūs ir tikslūs; pavyzdžių žr. Kuznlatsou, ***Kanveer***, 72-73. Apytiksliai 1825 Solovkų kaliniai ilgainiui buvo sušaudyti.

56 Apie Omską žr. Binner, „Massenmord", 657-580. Apie 1301 žmogaus nuteisimą per vieną naktį žr. McLoughlin, „Mass Operations", 129. Žr. taip pat: Khlevniuk, ***Gulag***, 150.

57 Citatą ir išsamesnį tardymo būdų aprašymą rasite: McLoughlin, „Mass Operations", 130, 131; ir Schlagei, ***Terror***, 602, 618. Apie sprogdinimus žr. Gregory, ***Terror***, 71.

58 Apie 35 454 žmonių sušaudymą žr. Junge, ***Vertikai'***, 201. Apie likusias represijų aukas ir jų skaičių žr. Binner, „S etoj", 207. Apie lagerius žr. Werth, ***Terreur***, 285; ir Khlevniuk, ***Gulag***, 332. Apie pagyvenusius žmones žr. Nikol's'kyi, „Represyvna", 99. Apie trisdešimt penkių kurčnebylių sušaudymą žr. Schlagei, ***Terror***, 624; McLoughlin, „Mass Operations", 136; ir Binner, „Massenmord", 590.

59 Apie gruodžio ir vasario įvykius žr. Nikolskij, „Kulakenoperation", 623; ir Nikols'kyi, „Represyvna", 100. Apie tai, kaip Leplevskis interpretavo Įsakymo nr. 00447 kategorijas, žr. Šapoval, „Behandlung", 339, 341. Apie 40 530 žmonių suėmimą žr. Nikolskyi, „Represyvna", 153. Apie mirties kvotos papildymą leidžiant nužudyti dar 23 650 žmonių žr. Šapoval, „Behandlung", 343. Apie 70 868, 35 563 ir 830 aukų likimą žr. Junge, ***Vertikai'***, 533. Apie 1102 ir 1226 žmonių nuteisimą žr. Nikolskij, „Kulakenoperation", 634-635.

60 Stroński, ***Represje***, 243. Išsamiau žr. Weiner, ***Making Sense***.

61 Pasternakas išreiškė tokią mintį savo romane „Daktaras Živaga".

62 Gurianov, „Obzor", 202.

63 Goeschel, ***Concentration Camps***, 26-27. Už homoseksualumą koncentracijos stovyklose buvo įkalinta nuo 5000 iki 15 000 žmonių, pusė jų tikriausiai mirė iki Antrojo pasaulinio karo pabaigos; žr. Evans, ***Third Reich at War***, 535.

64 Goeschel, ***Concentration Camps***, 4,20, 21,27; Evans, ***Power***, 87. Įtaigiai suformuluotą tautinės politikos kaip siūbuojančios švytuoklės koncepciją rasite: Martin, ***Affirmative Action Empire***.

65 Apie 267 mirties nuosprendžius nacistinėje Vokietijoje žr. Evans, ***Power***, 69-70.

3 SKYRIUS. NACIONALINIS TERORAS

1 Martino „Origins" operacijos prieš tautines mažumas analizuojamos griežtai moksliškai. Citata: Jansen. ***Executioner***, 96; žr. taip pat: Baberowski, ***Terror***, 198.

2 Išsamiau apie „lenkišką liniją" žr. Snyder, ***Sketches***, 115-132.

3 Snyder, ***Sketches***, 115-116. „Lenkų karinės organizacijos" sumanymas kilo, regis, 1929 m., kai Lenkijos komunistų partijos saugumo komisijos vadovu buvo paskirtas vienas sovietų agentas; žr. Stroński, ***Represje***, 210.

4 Stroński, ***Represje***, 211-213. Apie Sochackį žr. Kieszczyński, „Represje", 202. Išsamiau apie Wandurskj žr. Shore, ***Caviar and Ashes***. Bent jau vienas iškilus lenkų komunistas grįžo iš Sovietų Sąjungos ir dirbo Lenkijos labui; jo knyga yra: Reguła, ***Historia***.

5 Apie 1934 m. sausį žr. Stroński, ***Represje***, 226-227. Apie vėlesnių trėmimų motyvus ir skaičių žr. Kupczak, ***Polacy***, 324.

6 Apie šį pirmąjį ženklą žr. Kuromiya, ***Voices***, 221. Apie „žino viską" žr. Stroński. ***Represje***, 2336-227. Taip pat žr. Morris, „Polish Terror", 756-757.

7 Stroński, ***Represje***, 227; Snyder, ***Sketches***, 119-120.

8 Nikols'kyi, ***Represyvna***, 337; Stroński, ***Represje***; 227. Išsamiau apie Balickį žr. Shapoval, „Balyts'kyi", 69-74. Panašus likimas laukė ir Stanisławo Kosioro, buvusio Komunistų partijos padalinio Ukrainoje vadovo, kuris buvo lenkas. Jis taip pat atliko svarbų vaidmenį 1933 m. bado kampanijoje ir taip pat buvo sušaudytas kaip Lenkijos šnipas.

9 Išsamiau apie lenkų operacijos ištakas žr. Rubl'ov „Represii proty poliakiv", 126; Paczkowski, „Pologne", 400; ir Stroński, ***Represje***, 220.

10 Visą Įsakymo nr. 00485 tekstą rasite: ***Leningradskii martirolog***, 454-456.

11 Daugiau pavyzdžių rasite: Gilmore, ***Defying Dixie***.

12 Petrov, „Polish Operation", 154; Nikols'kyi, ***Represyvna***, 105. Skaičiai apie tautinius mažumų atstovus bus pateikti vėliau šiame skyriuje.

13 Apie „tiekėjus" žr. Kuromiya, ***Stalin***, 118. Apie Lenkijos diplomatus žr. Snyder, ***Sketches***, 121-127. Apie Centro komiteto narius žr. Kieszczyński, „Represje", 198. Lenkų komunistų patyrimas SSRS neprilygstamai aprašytas: Budzyńska, ***Strzępy***.

14 Citata: Petrov, „Polskaia operatsia", 23. Istorija apie telefonų knygą iš: Brown, ***No Place***, 158.

15 Stroński, ***Represje***, 240.

16 Petrov, „Polskaia operatsiia", 28; Werth, ***Terreur***, 294.

17 Citata ir skaičius: Naumov, ***NKVD***, 299-300. Pavyzdžių žr. Stroński, ***Represje***, 223, 246.

18 Apie Juriewicziu šeimą žr. Głębocki, „Pierwszy", 158-166, 164 p.

19 Apie Makowskiu šeimą žr. Głębowski, „Pierwszy", 166-172. Apie 6597 Leningrade sušaudytus žmones žr. Petrov, „Polish Operation", 168.

20 Ilic, „Leningrad", 1522.

21 Įkvėpta: Dzwonkowski, ***Głód***, 236. Pavadinimas ***juodvarnis*** vartojamas lenkų ir rusų kalbose, ***juodasis varnas*** - rusų kalboje. Apie epitetą ***sielų žudytojas***, kuris vėliau buvo vartojamas kalbant apie vokiečių furgonus žr. Schlegel, ***Terror***, 615. Apie Kuncevo žr. Vashlin, ***Terror***, 40,44.

22 Apie lenkiškų paribių tapatumo šaltinius žr. Snyder, ***Reconstruction of Nations***. Požiūrių į Sovietų Sąjungos lenkus kaita yra pagrindinė Browno ***No Place*** tema.

23 Apie tautinius valymus žr. Naumov, ***NKVD***, 262-266; citata apie „žiedą" - 266. Bermano citata: Michniuk, „Przeciwko Polakow", 115. Apie 218 rašytojų žr. Mironowicz, ***Białoruś***, 88-89. Žr. taip pat: Junge, ***Vertikai'***, 624.

24 Išsamiau apie šį žudymo metodą žr. Goujon, „Kurapaty"; ir Marples, „Kurapaty", 513—517. Žr. taip pat: Ziółkowska, „Kurapaty", 47-49.

25 Apie 17 772 mirties nuosprendžių skaičių žr. Petrov, „Pol'skaia operatsiia", 168. Apie bendrą aukų skaičių (61 501) žr. Morris, „Polish Terror", 759.

26 Jansen, ***Yezhov***, 258. Apie Uspenskį, pig. Parrish, ***Lesser Terror***, 6, 11; ir Kuromiya, ***Freedom and Terror***, 240.

27 Werth, ***Terreur***, 292.

28 Apie Moszyńską ir Angielczyk žr. Kuromiya, ***Voices***, 49-51, 221-223.

29 Citata: Dzwonkowski, ***Głód***, 94. Apie Žmerynką žr. Stroński, ***Represje***, 225.

30 Citata: Dzwonkowski, ***Głód***, 244. Žr. taip pat: Stroński, ***Represje***, 235; ir Iwanow, ***Stalinizm***, 153.

31 Apie Koszewicziu, apatinius baltinius ir raštelį žr. Dzwonkowski, ***Głód***, 90,101,147.

32 Apie 1937 m. rudenį ir našlaičių prieglaudas žr. Petrov, „Polskaia operatsiia", 26; Kupczak, ***Polacy***, 327, 329; ir Jansen, ***Executioner***. 97. Apie Piwińskj ir Paszkiewicz žr. Dzwonkowski, ***Głód***, 151, 168.

33 Apie Sobolewską žr. Dzwonkowski, ***Głód***, 215-219.

34 Petrov, „Polskaia operatsiia", 30; Binner, „Massenmord", 591; Werth, ***Terreur***, 294,470.

35 Apie tų 100 ir 138 žmonių nuteisimą žr. Stroński, ***Represje***, 228.

36 Apie 111 091 sušaudytą žmogų žr. Petrov, „Polskaia operatsiia", 32. Apie vertinimą, kad mirties bausmė buvo įvykdyta aštuoniasdešimt penkiems tūkstančiams Sovietų Sąjungos lenkų, žr. Petrov, „Polish Operation", 171. Jansenas studijoje ***Executioner***, 99, priėjo panašią išvadą. Naumovo vertinimu, nužudytų lenkų skaičius siekia 95 000; žr. ***NKVD***, 299. Žr. taip pat: Schlegel, ***Terror***, 636.

37 Plg. Morris, „Polish Terror", 762, jo vertinimai beveik tokie patys.

38 Suėmimų skaičių palyginimus žr. Khaustov, „Deiatel'nost", 316. Čia ir kitur kalbėdamas apie mažą Lenkijos žvalgybos tarnybų veiklos aktyvumą 1937-1938 m. remiuosi tuo, ką sužinojau ne vieną savaitę nagrinėdamas Lenkijos generalinio štabo Antrojo skyriaus bylas apie žvalgybinę veiklą Lenkijos centriniame karo archyve (CAW). Išsamiau šis klausimas aptartas ir daug citatų pateikta: Snyder, ***Sketches***, 83-112. Ten aš taip pat nagrinėjau, kaip Teroras pakenkė Sovietų Sąjungos saugumui.

39 Žmonės buvo tremiami ir iš Kaukazo, nors mažesniais mastais; žr. Baberowski, ***Feind***, 771-772. Apie šių 20 474 žmonių nužudymą žr. Kuromiya, „Asian Nexus", 13. Žr. taip pat: Gelb, „Koreans".

40 Citata: Evans, ***Power***, 357. Apie akciją prieš vokiečius žr. Įsakymą nr. 00439 (buvo nuteisti 55 005 žmonės, 41 989 iš jų - mirties bausme). Žr. taip pat: Schlägel, ***Terror***, 628.

41 Khlevniuk, ***Gulag***, 147. Aš cituoju skaičius iš: Binner, „S etoj", 207. Martinas nurodo, kad pagal Įsakymą nr. 00447 buvo nužudyti 386 798 žmonės; žr. „Origins", 855.

42 Sovietų Ukrainos gyventojų dalis Sovietų Sąjungoje siekė dvidešimt du procentus, o tarp nuteistųjų - dvidešimt septynis procentus; žr. Gregory, ***Terror***, 265. Apie 123 421 mirties nuosprendį žr. Nikol's'kyi, ***Represyvna***, 402; p. 340 pateiktos 1937-1938 m. Sovietų Ukrainoje suimtų asmenų tautinės proporcijos: 53,2 percento ukrainiečių (78,2 procento gyventojų), 7,7 procento rusų (11,3 procento gyventojų), 2,6 procento žydų (5,2 procento gyventojų), 18,9 procento lenkų (1,5 procento gyventojų) ir 10,2 procento vokiečių (1,4 procento gyventojų).

43 Khlevniuk, „Party and NKVD", 23, 28; Binner, „Massenmord", 591-593.

44 Apie aukšto rango pareigūnų proporcijas žr. Petrov, ***Kto rukovodil***, 475; ir Gregory, ***Terror***, 63. Žydų tautybės atstovų dalis buvo vis dar didesnė tarp generolų (penkiasdešimt keturi procentai) ir centriniame NKVD aparate Maskvoje (šešiasdešimt keturi procentai), taip pat tarp aukšto rango pareigūnų Sovietų Ukrainoje (šešiasdešimt septyni procentai). Apie pirmąsias dvi kategorijas žr. Naumov, ***Bor'ba***, 119; apie trečiąją žr. Zolotarov, „Nachalnyts'kyi", 326-331. Per Didįjį terorą latvių, vokiečių ir lenkų tarp aukštų NKVD pareigūnų nebeliko visiškai. Pavyzdžiui, lenkas Stanisławas Redensas buvo Maskvos NKVD viršininkas ir Teroro laikais, vykdydamas savo pareigas, pasirašė įsakymus sušaudyti 20 761 žmogų, o paskui pats buvo suimtas ir sušaudytas kaip lenkų nacionalistas.

45 Apie valstybines pensijas žr. Kotkin, ***Magnetic Mountain***, 122.

46 Haslam, ***Collective Security***, 194.

47 Hirsch, ***Empire***, 293-294.

48 Apie Austriją žr. Dean, ***Robbing***, 86, 94,105.

49 Apie išvarymą žr. Tomaszewski, ***Preludium***, 5,139 ir kitur. Žr. taip pat: Longerich, ***Politik der Vernichtung***, 193-204; ir Kershaw, ***Hitler***, 459,472.

50 Goeschel, ***Concentration Camps***, 24.

51 Apie 1938 m. lapkričio 12 d. žr. Pollan, „Schriftwechsel", 4.

52 Apie Madagaskarą žr. Pollan, „Schriftwechsel", 4, 8. Apie revizionistus žr. Arens, „Jewish Military", 205; ir Spektor, „Żydzi wołyńscy", 539.

53 Apie Lenkijos ir Vokietijos santykius žr. Roos, ***Polen***, 253, 396; Kershaw, ***Hitler***, 475; ir Weinberg, ***Foreign Policy***, 20, 404, 484.

54 Citata: Evans, ***Power***, 604.

55 Kershaw, ***Hitler***, 482; Zarusky, „Hitler bedeutet Krieg", 106-107.

56 Žr. Haslam, ***Collective Security***, 90, 153. Apie Litvinovą žr. Herf, ***Jewish Enemy***, 104; apie Orwellą žr. ***Orwell and Politics***, 78.

57 Citata: Wieczorkiewicz, ***Łańcuch***, 323.

58 Haslam, ***Collective Security***, 227, Citata: Weinberg, ***World at Arms***, 25. Aš neaptariau Koestlerio patyrimo Ispanijoje, kuris sutapo su jo draugo Weissbergo įkalinimu SSRS; žr. ***God That Failed***, 75-80.

59 Citatos: Lukacs, ***Last European War***, 58-59.

60 Krebs, „Japan", 543; Haslam, ***East***, 132.

61 Levine, ***In Search of Sugihara***, 121; Sakamoto, ***Japanese Diplomats***, 102; Kuromiya, ***Między Warsawq*** a ***Tokio***, 470-485; Hasegawa, ***Racing***, 13.

4 SKYRIUS. MOLOTOVO-RIBBENTROPO EUROPA

1 Böhler, ***Verbrechen***, 16, 69, 72, 74; Böhler, ***Überfall***, 100. Datneris suskaičiavo 158; žr. 55 ***Dni***, 94.

2 Apie Varšuvą žr. Böhler, ***Uberiell***, 171-172. Apie apšaudymus žr. Datner, 55 ***Dni***, 96; ir Mazower, ***Hitlers Empire***, 67.

3 Naumann, „Die Mörder", 54-55; Grass, ***Beim Häuten***, 15-16.

4 Apie vokiečių kareivių nužudymą kaip „žmogžudystę" žr. Datner, ***Zbrodnie***, 73. Apie „įžūlumą" žr. Lukacs, ***Last European War***, 58. Apie daržinę ir kavaleriją žr. Darner, ***Zbrodnie***, 72, 69; Rossino, ***Hitler***, 166,169; ir Böhler, ***Verbrechen***, 23.

5 Štai šiek tiek platesnė šios instrukcijos citata: „Užverkite savo širdis gailesčiui. Veikite brutaliai. Aštuoniasdešimt milijonų turi gauti, kas jiems priklauso. Reikia užtikrinti jų egzistenciją. Kas stipresnis, tas ir teisus. Kuo daugiau atšiaurumo." Žr. Mailman, ***Einsatzgruppen***, 54. Apie Cepeluvą žr. Böhler, ***Verbrechen***, 131. Apie Raudonąjį Kryžių žr. Rossino, ***Hitler***, 181,184. Apie kitus incidentus su tankais žr. Datner, ***Zbrodnia***, 62.

6 Apie „lenkai yra vergai" ir mirties grimasą žr. Rossino, ***Hitler***, 141, 204. Apie „Vado ketinimus išnaikinti lenkų tautą" žr. Mallmann, ***Einsatzgruppen***, 57.

7 Rossino, ***Hitler***, 138, 141; Böhler, ***Verbrechen***, 100.

8 Bartoszewski, ***Warszawski pierścień***, 52-53.

9 Böhler, ***Verbrechen***, 19.

10 Apie Solecą žr. Böhler, ***Verbrechen***, 116. Apie žydų berniuką, kurio vokiečių kareivis paprašė vandens, žr. Rossino, ***Hitler***, 172. Apie Dynów žr. Böhler, ***Überfall***, 200. Apytikriais Rossino skaičiavimais, tarp penkiasdešimties tūkstančių lenkų civilių, kuriuos iki 1939 m. pabaigos nužudė vokiečiai, septyni tūkstančiai buvo žydai; žr. ***Hitler***, 234. Tokius skaičius taip pat pateikia: Mailman, Böhler ir Mathaüs, ***Einsatzgruppen***, 88. Böhlerio skaičiavimais, civilių aukų skaičius nuo trisdešimties tūkstančių spalio pabaigoje (***Verbrechen***, 140) išaugo iki keturiasdešimt penkių tūkstančių, iš kurių septyni tūkstančiai buvo žydai, metų pabaigoje (***Überfall***, 138).

11 Apie tokios vilties galimybę žr. Młynarski, ***W niewoli***, 54-59.

12 Citata: Weinberg, ***World at Arms***, 57.

13 Apie apgavystę Lvove žr. Cienciala, ***Crime***, 20; Czapski, ***Wspomnienia***, 9-10; ir Wnuk, ***Za pierwszego Sowieta***, 35.

14 Apie Ukrainos stepes žr. Czapski, ***Wspomnienia***, 15. Apie lenkų ūkininkų pasibaisėjimą žr. Młynarski, ***W niewoli***, 98-99.

15 Hrycako vertinimu, karo belaisvių skaičius siekė 125 000 („Victims", 179); Cienciala, 230 000-240 000 (***Crime***, 26). Dar penkiolika tūkstančių nelaisvėje laikomų žmonių sovietai panaudojo sunkiesiems darbams kasyklose ir keliams tiesti; du tūkstančiai iš jų mirė 1941 m., per evakuacijas; žr. Hryciuk, „Victims", 180.

16 Pavyzdžių apie buvusių kalinių paskyrimą valdžios pareigūnais įvairiuose regionuose rasite: HI 209/1/10420, HI 209/6/5157, HI 20911114217, HI 210/14/10544, HI 210/1414527, HI 21011412526, HI 209113/2935, HI 210/1211467. Čia pateikiami smurto pavyzdžiai iš: Gross, ***Revolution***, 37, 44. Išsamiau apie panašius incidentus žr. HI 209/13/2935, HI 209/13/3124, HI 210/114372, HI 210/5/4040, HI 210/14/4908 ir HI 209171799.

17 Apie tipišką nuosprendį žr. Jasiewicz, ***Zagłada***, 172. Apie 109 400 suimtus ir 8513 nuteistų mirti žmonių žr. Hryciuk, 182. Apie disproporciją tarp suimtų ir įkalintų žmonių skaičiaus žr. Khlevniuk, ***Gulag***, 236; ir 458 Głowacki, ***Sowieci***, 292.

18 Apie tą šešiasdešimt vieną tūkstantį Lenkijos piliečių žr. Rossino, ***Hitler***, IS, taip pat 30; „sugriauti Lenkiją" yra p. 77. Žr. taip pat: Ingrao, „Violence", 219-220. Apie Heydrichą ir Hitlerį žr. Mailman, ***Einsatzgruppen***, 57; ir Mańkowski, „Ausserordentliche", 7. Apie daktaro laipsnius žr. Browning, ***Origins***, 16.

19 Apie Katovicus žr. Rossino, ***Hitler***, 78. Apie geros apskaitos nebuvimą žr. Mallrnan, ***Einsatzgruppen***, 80.

20 ***Einsatzgruppe z. b. V*** turėjo užduotį išvaryti žydus. Žr. Rossino, ***Hitler***, 90, 94, 98; dvidešimt dviejų tūkstančių skaičius pateiktas 101 p. Apie Peremislį žr. Böhler, ***Überfall***, 202-203. Žr. taip pat: Pohl, ***Herrschaft***, 52.

21 Apie Hitlerį žr. Rutherford, ***Prelude***, 53. Apie Franką žr. Seidel, ***Besatzungspolitik***, 184 (taip pat citata). Apie Franką kaip buvusį Hitlerio advokatą žr. Mazower, ***Hitlers Empire***, 74.

22 Wnuk, ***Za pierwszego Sowieta***, 13-23. ***Locus classicus*** yra Gross, ***Revolution.***

23 Wnuk, ***Za pierwszego Sowieta***, 23; Hryciuk, „Victims", 199.

24 Apie 139 794 žmones, išvarytus iš namų, žr. Hryciuk, „Victims", 184. Głowackis nurodo minus 42 laipsnių pagal Celsijų (minus 43 pagal Fahrenheitą) temperatūrą; žr. ***Sowieci***, 328. Žr. taip pat: Jolluck, ***Exile***, 16.

25 Apie „pragarą" ir suaugusiųjų mirtis žr. Wróbel, ***Polskie dzieci***, 156, 178. Žr. taip pat: Gross, ***Revolution***, 214-218. Apie „jų svajones ir norus" žr. Gross, ***Childrens Eyes***, 78.

26 Jolluck, ***Exile***, 41.

27 Iki 1941 m. liepos 1 d. specialiosiose gyvenvietėse mirė 10 864 žmonės; žr. Khlevniuk,

Gulag, 279. Apie „vietinius" žr. *Dark Side*, 143. Apie batus ir ištinimą žr. Gross, *Childrens Eyes*, 63, 88.

28 Apie griaučius, „kas jo širdyje" ir baltojo erelio emblemą žr. Gross, *Childrens Eyes*, 191, 202, 78 (taip pat 71,194).

29 Pankowicz, „Akcja", 43; Burleigh, *Germany Turns Eastwards*, 275.

30 Citata: Shore, *Information*, 15. Žr. taip pat: Rutherford, *Prelude*, 56.

31 Rutherford, *Prelude*, 59, 75.

32 Apie cituojamus skaičius žr. Rutherfold, *Prelude*, *59*; Grynberg, *Relecje*, xii; ir Hilberg, *Destruction* (vol. I), 156,189.

33 Apie trėmimų skaičių žr. Rutherford, *Prelude*, I, taip pat 75,88. Apie Ovinską žr. Kershaw, *Hitler*, 535; ir Evans, *Third Reich at War*, 75-76. Apie nužudytus 7700 Lenkijos piliečius, rastus protinių negalių gydymo įstaigose žr. Browning, *Origins*, 189. Žr. taip pat: Mazower, *Hitler's Empire*, 85.

34 Citata: Urbański, *Zagłada*, 32. Apie Lovičių žr. Grynberg, *Relacje*, 239-240.

35 Rutherford, *Prelude*, 9, 88 ir 102 citatos.

36 Bendrą trijų stovyklų aprašymą rasite: Cienciala, *Crime*, 29-33; žr. taip pat: Abramov, *Murder*, 46,83,101; ir Młynarski, *W niewoli*, 113-114. Apie Kalėdų šventimą žr. Młynarski, *W niewoli*, 156-157.

37 Cienciala, *Crime*, 33. Apie kontūrus ir griaučius žr. Czapski, *Wspomnienia*, 16,31; ir Młynarski, *W niewoli*, 115-117. Apie varnus žr. Berling, *Wsponmienia*, 34.

38 Czapski, *Wspomnienia*, 18; Swianiewicz, *Shadow*, *58*; Młynarski, *W niewoli*, 205-209; Cienciala, *Crime*, 33-35, 84-99, ir apie jos apskaičiuotą apytikrį bendrą informatorių skaičių (apie šimtą), 159.

39 Jakubowicz, *Pamiętniki znelezione*, 30, 38,43, 53. Apie atgalinius adresus žr. Swianiewicz, *Shadow*, 65.

40 Apie šunis, su kuriais susidraugavo belaisviai, žr. Młynarski, *W niewoli*, 256-257; Abramov, *Murderers*, 86, 102; ir Czapski, *Wspomnienia*, 43. Apie veterinarą, kuris jais rūpinosi, žr. Młynarski, *W niewoli*, 84, 256.

41 Apie lenkų pogrindį žr. Wnuk, *Za pierwszego Sowieta*, 368-371. Apie sprendimą nužudyti belaisvius žr. Cienciala, *Crime*, 116-120, citatos 118 p. Žr. taip pat: Jasiewicz, *Zagłada*, 129.

42 Jasiewicz, *Zagłada*, 131, 144-145, 159. Šie 7305 žmonės tikriausiai buvo sušaudyti Bykivnioje ir Kuropatuose, pagrindinėse Didžiojo teroro žudymo vietose; žr. Kalbarczyk, „Przedmioty", 47-53.

43 Swianiewicz, *Shadow*, 75; Cienciala, *Crime*, 122, 129-130, 175, citata 130 p. Daugiau ištraukų iš Adamo Solskio dienoraščio rasite: *Zagłada polskich elit*, 37.

44 Cienciala, ***Crime***, 124; ***Zagłada polskich elit***, 43.

45 Cienciala, ***Crime***, 124; ***Zagłada polskich elit***, 43. Apie Blochiną žr. Braithwaite, ***Moscow***, 45.

46 Cienciala, ***Crime***, 126-128; ***Zagłada polskich elit***, 39.

47 Cienciala, ***Crime***, 122-123; Czapski, ***wspomnienia***, 7, 8, 15,17,18, 45.

48 Abramov, ***Murderers***, 46; Swianiewicz, ***Shadow***, 63,66.

49 Cienciala, ***Crime***, 34; Czapski, ***Wspomnienia***, 18; Swianiewicz, ***Shadow***, 64; Młynarski, ***W niewoli***, 225. Vieno informatoriaus atsiliepimus apie sistemą žr. Berling, ***Wspomnienia***, 32.

50 Citata: Swianiewicz, ***Shadow***, 69.

51 Šis skaičius gautas sudėjus įvykdytų mirties bausmių skaičius, kurie pateikti: Cienciala, ***Crime***, ir kitur.

52 Cienciala, ***Crime***, 118, 173-174, 198-199, citata apie tėvus 198 p. Apie 60 667 žmones, ištremtus į specialiąsias gyvenvietes Kazachstane žr. Hryciuk, „Victims", 187. Apie „buvusius žmones" žr. Khlevniuk, ***Gulag***, 282. Žr. taip pat: Goussef, „Les dėplacements", 188. Apie tai, kad žmonoms buvo pasakyta, jog jos bus nuvežtos pas savo vyrus, žr. Jolluck, ***Exile***, 16. Apie „amžiną purvą ir sniegą" žr. Gross, ***Childrens Eyes***, 79.

53 Apie mėšlą ir NKVD skyrių žr. Jolluck, ***Exile***, 40,122-123. Apie ekonomistą žr. Czapski, ***Wspomnienia***, 27.

54 Iš 78 339 ištremtų žmonių apytiksliai aštuoniasdešimt keturi procentai buvo žydai; žr. Hryciuk, „Victims", 189.

55 Gross, ***Childrens Eyes***, 221.

56 Žr. Snyder, ***Reconstruction.***

57 Krebs, „Japan", 545, 548; Levine, ***Sugihara***, 132, 218, 262, 273; Sakamoto, ***Japanese Diplomats***, 102, 107, 113-114.

58 Cituojamus skaičius rasite: Pollan, ***Against Their Will***, 123. Žr. taip pat: Weinberg, ***World at Arms***, 167-169; ir Kuromiya, ***Między Warszawą a Tokio***, 470-485.

59 Šis skaičius - 408 525 ištremti žmones - gautas sudėjus per stambiausias akcijas ištremtų žmonių skaičius. Rutherfordo skaičiavimais, iš viso buvo ištremta 500 000 žmonių; žr. ***Prelude***, 7.

60 Apie Eichmanną ir 1940 m. sausio pasiūlymą žr. Pollan, „Schriftwechsel", 3, 7,19.

61 Apie Lodzės geto atsiradimą žr. Grynberg, ***Życie***, 430. Neprilygstamą Varšuvos geto aprašymą rasite: Engelking, ***Getto Warszawskie.*** Apie Schoną žr. T. B„ „Organizator", 85-90. Apie vokiečių ketinimus ir apie gyventojų perkėlimus žr. Browning, ***Origins***, 100-124.

62 Drozdowski, „Fischer", 189-190. Žr. taip pat: Engelking, ***Getto warszawskie***, chap. 2. Ringelblumas cituojamas: Friedlander, ***Extermination***, 160; Apie turistus žr. taip pat: Mazower, ***Hitlers Empire***, 95.

63 Citata: ***Zagłada polskich elit***, 23. Žr. taip pat: Longerich, ***Unwritten Order***, 55; Kershaw, ***Fateful Choices***, 447. 1941 m. Lodzės gete mirė apytiksliai 11 437 žmonės; žr. Grynberg, ***Życie***, 430.

64 Žr. pirmiausia Żbikowski, „Żydowscy przesiedleńcy", 224-228; taip pat žr. Grynberg, ***Relscje***, 244; Browning, ***Origins***, 124; ***ir*** Kassow, ***Archive***, 107, 273. Šie perkėlimai buvo beprasmiški net iš vokiečių perspektyvos: nuo 1941 m. sausio iki kovo žydai buvo iškelti siekiant atlaisvinti vietą lenkams, kurie turėjo būti išvaryti iš Vartegau, kad atlaisvintų vietą vokiečiams, atvykstantiems iš Sovietų Sąjungos, tačiau 1941 m. birželį Vokietija užpuolė Sovietų Sąjungą, kad vokiečiai galėtų keltis į Rytus ir kolonizuoti jos žemes.

65 Apie Sborow ir Ledermaną žr. Sakowska, ***Dzieci***, 51, 50. Citata: Żbikowski, „Żydowscy przesiedleńcy", 260.

66 „Sprawozdania Świetliczanek", 65, citatos 70,69 p.

67 Apie du skirtingus požiūrius į elitus žr. Friedlander, ***Extermination***, 40. Žr. taip pat: Tooze, ***Wages of Destruction***, 364-365; ir Mańkowski, „Ausserordentliche", 9-11, citata lip. Pig. Cienciala, ***Crime***, 114-115; ir Jolluck, ***Exile***, 15.

68 Wieliczko, „Akcja", 34-35; Pankowicz, „Akcja", 43-45; ***Zagłada polskich elit***, 62,67.

69 Bartoszewski, ***Warszawski pierścień***, 64-65; Dunin-Wąsowicz, „Akcja", 24.

70 Pietrzykowski, „Akcja", 113-115; Jankowski, „Akcja", 65-66. Apie viešnamį vokiečiams žr. Pietrzykowski, ***Akcja AB***, 77-78.

71 Pietrzykowski, „Akcja", 114-115.

72 Žr., pavyzdžiui, Pankowicz, „Akcja", 44. Apie „Neturime supratimo, kur mus veža..." žr. Cienciala, ***Crime***, 182.

73 Apie visus šiuos tris žmones žr. Pietrzykowski, „Akcja", 117-118.

74 Dunin-Wąsowicz, „Akcja", 22-25; Bauer, ***Dowbor***, 217, 241; ***Crime of Katyń***, 33; ***Zagłada polskich elit***, 73.

75 ***Zagłada polskich elit***, 77.

76 Apie Himmlerį ir traukinius su kaliniais žr. Bartoszewski, ***Warszawski pierśceń***, 59, 60, 123-125. Išsamiau apie traukinius su kaliniais žr. ***Zagłada polskich elit***, 69; Seidel, ***Besetzungspolitik in Polen***. Apie Bach-Zelewski ir žudynių vietą žr. Dwork, ***Auschwitz***, 166, 177. Apie IG Farben žr. Tooze, ***Wages of Destruction***, 443.

77 Apie kolektyvizaciją žr. 1941 m. lapkričio 25 d. pranešimą, SPP 3/1/1/1/1; taip pat žr. Shumuk, ***Perezhyte***. 17.

78 Apie ukrainiečių trėmimus žr. HI 210/14/912. Šios operacijos buvo 1941 m. birželio trėmimo akcijų serijos dalis; paskui trėmimai buvo surengti visuose naujai prijungtuose Sovietų Sąjungos regionuose, nuo Balkanų iki Rumunijos. Apie ištremtus 11 328 ir 22 353 Lenkijos piliečius žr. Hryciuk, „Victims", 191, 193. Žr. taip pat: Olaru-Cemirtan, „Züge .

79 Apie bombardavimą žr. Jolluck, ***Exile***, 16. Citata: Gross, ***Childrens Eyes***, 52.

80 Per keturis stambius trėmimus ir daugybę individualesnių ir mažesnių akcijų buvo ištremta 292 513 Lenkijos piliečių. Žr. ***Deportacje obywateli***, 29; ir Hryciuk, „Victims", 175. 57,5 procento ištremtųjų sovietai užregistravo kaip lenkus, 21,9 procento kaip žydus, 10,4 procento kaip ukrainiečius, o 7,6 procento - kaip baltarusius: žr. Hryciuk, „Victims", 195. Bendrų skaičių sėmiausi iš: Hryciuk, „Victims", 175; ir Autuchiewicz, „Stan", 23. Žr. taip pat: Gurianov, „Obzor", 205.

81 Czapski, ***Na nieludzkiej ziemi***, 68.

82 King James Bible, Matthew 5:37; Koestler, ***Darkness at Noon***, 249. Czapskis su Reichmanu susitiko 1942 m. vasario 3 d.; žr. ***Crimes of Katyń***, 90.

83 Czapski, ***Na nieludzkiej ziemi***, 120,141-143,148.

84 Czapski, ***Na nieludzkiej ziemi***, 149.

85 Apie Franką žr. Longerich, ***Unwritten Order***, 47. Apie NKVD žr. Kołakowski, ***NKWD***, 74. Apie Hitlerį žr. Mańkowski, „Ausserordentliche", 7. Plg. Aly, ***Architects***, 151.

5 SKYRIUS. APOKALIPSĖS EKONOMIKA

1 Ši knyga nėra intelektinė istorija, ir aš galiu leisti sau tik labai trumpas pastabas šiais sudėtingais klausimais. Kaip asmenys, Hitleris ir Stalinas įkūnijo skirtingas XIX a. pradžios vokiečių atsako Apšvietai formas: Hitleris - tragiškas romantiškas didvyris, turintis nešti vadovavimo ydų turinčiai tautai naštą; Stalinas - hėgeliška pasaulinė dvasia, kuri atskleidžia priežastį istorijoje ir diktuoja ją kitiems. Išsamesnis palyginimas, kurį pasiūlė Christopheris Clarkas, atskleidžia skirtingus jų laikovaizdžius. Ir nacių, ir sovietų režimas atmetė pagrindinę Apšvietos prielaidą, kad laikas pats juda į priekį, atnešdamas žinias, taigi ir pažangą. Abu režimai veržėsi į priekį link tikslo, kurį abu įžvelgė praeityje. Tiesa, marksizmas buvo pažangos planas, bet Leninas užšoko už akių Marxo pranašystėms ir sukėlė revoliuciją atsilikusioje šalyje, o labiau industrializuotos šalys metė iššūkį Marxo pranašystėms ir apskritai neturėjo socialistinės revoliucijos. Todėl Stalino sovietų režimas ketvirtajame dešimtmetyje skubėjo padaryti socializmo tėvynę pajėgią gintis nuo imperialistinio pasaulio. Nacistai net dar labiau skubėjo įgyvendinti savo fantastišką viziją. Jie įsivaizdavo kataklizmą, kuris sunaikins Sovietų Sąjungą, perdarys Rytų Europą ir atkurs vokiečių didybę ir grynumą. Hitleris troško sukurti savo svajonių Vokietiją dar jam gyvam esant ir bijojo, kad gyventi jam skirta neilgai. Įžanginis bandymas susieti diskusijas apie nacių Vokietiją ir Sovietų Sąjungą intelektinės istorijos lygmenyje yra Bracher, ***Zeit der Ideologien.***

2 Šis klausimas jau buvo nagrinėtas 1-3 skyriuose ir čia tik aptariamas nauja forma. Apie „Rojaus sodą" (1941 m. liepos 16 d.) žr. Mulligan, ***Illusion***, 8.

3 Plg. Goulder, „Internal Colonialism", ir Viola, „Selbstkolonisierung".

4 Britanija šioje studijoje yra veikiau išorinis veiksnys negu tyrimo tema; tačiau reikia atkreipti dėmesį ir į asmenybių svarbą istorijoje. Žr. Lukacs, ***Hitler and Stalin***, ir Lukacs, ***Five Days in London***. Žr. taip pat Isaiaho Berlino esė „Winston Churchill in 1940", kurią rasite; ***Personal Impressions***, 1-23.

5 Žr. įžangą; taip pat Streit, ***Keine Kameraden***, 26-27. Nafta buvo reikalinga ir pramonei, ir žemės ūkiui. Vokietijos apsirūpinimas nafta taip pat priklausė nuo importo, todėl atrodė, kad norint pasiekti tikrą autarkiją reikia užkariauti sovietų Kaukazą ir jo naftos telkinius.

6 Skaitykite Tooze, ***Wages*** of ***Destruction***, 409,424, 429,452. Apie „autarkiškiausią valstybę pasaulyje" žr. Kennedy, ***Aufstieg***, 341. Apie naftos rezervus žr. Elchholtz, ***Krieg um Öl***, 8, 15, kitur. Pig. Hildebrand, ***Weltreich***, 657-658. Vokiečių kariškiai buvo įsitikinę, kad karui reikalingi Sovietų Sąjungos ištekliai; žr. Kay, ***Exploitation***, 27, 37, 40, o apie „milžiniškus turtus" žr. 212 p.

7 Apie Vokietijos laivyno pajėgumus žr. Weinberg, ***World at Arms***, 118; taip pat Tooze, ***Wages*** of ***Destruction***, 397-399; ir Evans, ***Third Reich at War***, 143-146. Citata: Mazower, ***Hitler's Empire***, 133. Alanas Milwardas seniai atkreipė dėmesį į prielaidos apie greitą pergalę svarbą; žr. ***German Economy***, 40-41.

8 Apie generalinį planą „Rytai", žr. Madajczyk, „Generalplan", 12-13, 64-66; Kay, ***Exploitation***, 100-101, 216; Wasser, ***Himmlers Raumplanung***, 51-52; Aly, ***Architects***, 258; Tooze, ***Wages of Destruction***, 466-467; Rutherford, ***Prelude***, 217; Mazower, ***Hitler's Empire***, 206, 210; ir Longerich, ***Himmler***, 597-599.

9 Apie Himmlerį žr. Longerich, ***Himmler***, 599. Apie Hitlerį žr. Kershaw, ***Hitler***, 651. Žr. taip pat Tooze, ***Wages of Destruction***, 469.

10 1941 m. sausio 31 d. Hitlerio proklamacija cituojama pagal Tooze, ***Wages of Destruction***, 465. Galutinio sprendimo galutinė forma yra kito skyriaus tema. Evansas teigia, kad Hitleris turėjo pradėti karą su Sovietų Sąjunga nepabaigęs kariauti su Britanija, nes Vokietijos gyventojai būtų buvę prieš naują karą: žr. ***Third Reich at War***, 162.

11 ***Deutschosterreichische Tageszeitung***, 1933 m. kovo 3 d.; Kershaw, ***Fateful Choices***, 267. Apie cituojamą procentą žr. Kay, ***Exploitation***, 56, 143.

12 Citatos: Kay, ***Exploitation***, 211, 50, 40. Žr. taip pat Tooze, ***Wages of Destruction***, 469; ir Kershaw, ***Hitler***, 650.

13 Citata: Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 342. Institucinio ***apparati*** paaiškinimą rasite: Kay, ***Exploitation***, 17-18, 148.

14 Kay, ***Exploitation***, 138, 162-163.

15 Apie „sunaikinti... didžiąją dalį gyventojų" žr. ***Verbrechen der Vermacht***, 65. Ilgą citatą rasite: Kay, ***Exploitation***, 133; Žr. taip pat: Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 52-56. Atsižvel-

giant į žydų gyvenviečių Sovietų Sąjungoje struktūrą, ši „perteklinių žmonių" kategorija apėmė ne tik rusus, baltarusius, ukrainiečius ir Baltijos šalių gyventojus, bet dar bent tris ketvirtadalius Sovietų Sąjungos piliečių žydų.

16 Kay, ***Exploitation***, 164. Birželį Hitleris patvirtino Göringo įgaliojimus vadovauti visam ekonominiam planavimui.

17 Hanner, Axis ***Strategy***, 378-383.

18 Hitleris taip gebėjo improvizuoti, kad sudėtinga kalbėti apie strategiją tradicine prasme. Mano požiūriu, disputą apie tai, ar Hitleris laikėsi žemyninės, ar pasaulinės strategijos, lengviausia išspręsti taip: Hitleris ir jo vadai sutarė, jog užkariauti Sovietų Sąjungą būtina norint pasirengti karui, kad ir kokią formą jis įgautų. Hitleris turėjo omeny žemynų karą ir manė, kad jis kils. O norint laimėti tą pasaulinį karą, iš pradžių reikėjo laimėti karą žemyne.

19 Apie neutralumo paktą žr. Weinberg, ***World at Arms***, 167-169; ir Hasegawa, ***Racing***, 13-14.

20 Burleigh, ***Third Reich***, 484, 487.

21 Apie Japonijos dvejojimą žr. Weinberg, ***World at Arms***, 253. Apie „kol kas nesikišti" žr. Hasegawa, ***Racing***, 13. Apie pakto patvirtinimą žr. Krebs, „Japan", 554. Apie dažnai pamirštamą Italijos vaidmenį žr. Schlemmer, ***Italianer***.

22 Citatos: Romer, ***Kommissarbefehl***, 204. Šią Hitlerio citatą rasite: Kershaw, ***Hitler***, 566. Žr. taip pat: Pohl, ***Herrschaft***, 64; ir Bartov, ***Hitlers Army***, 16.

23 Apie civilių kaip gyvų skydų naudojimą žr. 1941 m. gegužės 13 d. įsakymą, tekstą rasite: ***Verbrechen der Vermacht***, 46. Žr. taip pat: Bartov, ***Hitlers Army***, 71; Pohl, ***Herrschaft***, 71, apie moteris su uniformomis pasakojama 205 p.; Romer, ***Kommissarbefehl***, 228, 551; ir Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 774.

24 Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 244, 266; Bartov, ***Eastern Front***, 132.

25 ***Verbrechender Vermacht***, 344; Pohl, ***Herrschaft***, 185; Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 266.

26 Citata: Arnold, „Eroberung", 46.

27 Plg. Edele, „States", 171. Apie problemą pamaitinti vokiečių kareivius nemažinant maisto davinių Vokietijoje žr. Tooze, ***Wages of Destruction.***

28 Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 798. Kaip atkreipė dėmesį Tooze, iš tikrųjų vokiečiai buvo pasiruošę aukotis ekonomiškai, kad kariuomenė galėtų tęsti karą; žr. ***Wages of Destruction.***

29 Streit, ***Keine Kameraden***, 143, 153. Apie VValtherį von Reichenau (rugsėjo 28 d.) žr. Arnold, „Eroberung", 35.

30 Streit, ***Keine Kameraden***, 143, 153. Plg. Kay, ***Exploitation*, 2.**

31 Žr. Keegan, ***Face of Battle***, 73; Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, Förster, „German Army", 22; ir ***Verbrechen der Vermacht***, 288.

32 Arnold, „Eroberung", 27-33.

33 Apie Kijevą žr. Berkhoff, ***Harvest***, 170-186, didžiausias bendras aukų skaičius (56 400) pateikiamas 184 p.; taip pat Arnold, „Eroberung", 34. Apie Charkovą žr. Pohl, ***Herrschaft***, 192; ***Verbrechen der Vermacht*** 328 p. pateiktas mažiausias 11918 aukų skaičius.

34 Kay, ***Exploitation***, 181, 186.

35 Wagneris buvo vienas iš sąmokslininkų, 1944 m. rengusių pasikėsinimą prieš Hitlerį. Citatas žr. ***Verbrechen der Vermacht***, 193 ir 311 p. Vienas milijonas yra Vakarų literatūroje paprastai pateikiamas aukų skaičiaus vertinimas; žr., pavyzdžiui, Kirschenbaum, ***Siege*** ir Salisbury, ***900 Days***.

36 Gerlach, ***Krieg***, 36; Salisbury, ***900 Days***, 508-509; Simmons, ***Leningrad***, xxi; Kirschenbaum, ***Siege***, 1.

37 Głębocki, „Pierwszy", 179-189.

38 Simmons, ***Leningrad***, 51.

39 Šis dienoraštis yra eksponuojamas Sankt Peterburgo valstybiniame istorijos muziejuje, parodoje „Leningradas Didžiojo Tėvynės karo metais".

40 Apie šiuos cituojamus skaičius žr. ***Verbrechen der Vermacht***, 209. Apie numatytą karo belaisvių skaičių žr. Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 783.

41 Bartov, ***Hitlers Army***, 87; Pollan, „Violence", 123; Overmans, „Kriegsgefangenpolitik", 800-801. Žr. taip pat Merridale, ***Ivans War***, 28; ir Braithwaite, ***Moscow***, 165.

42 Berkhoff, ***Harvest***, 94-96; Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 845-857. Bendrą vaizdą apie elgesį su karo belaisviais padės susidaryti puiki Keegano studija ***Face of Battle***, 49-51.

43 Polian, „Violence", 121. Datnerio vertinimu 200 000-250 000; žr. ***Zbrodnie***, 379.

44 Overmans, „Kriegsgefangenpolitik", 805; Gerlach, ***Krieg***, 24.

45 Apie „draugus" žr. Dugas, ***Vycherknutye***, 30.

46 Apie pavaldumo grandinę žr. Streim, ***Behandlung***, 7. Citata: Pohl, ***Herrschelt***, 219; taip pat Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 801. Žr. taip pat: Overmans, „Kriegsgefangenpolitik", 808. Apie kanibalizmą žr. Shumejko, „Atanasyan", 174; ir Hartmann, „Massenvernichtung", 124.

47 Apie maisto porcijų sumažinimą žr. Megargee, ***Annihilation***, 119. Apie „gryną pragarą žr. ***Ich werde*** es ***nie vergessen***, 178. Apie Minską žr. ***Verbrechen der Vermacht***, 227-229; Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 768, 856; Gerlach, ***Krieg***, 51; Pollan, „Violence", 121; Overmans, „Kriegsgefangenpolitik", 807; ir Beluga, ***Prestupleniya***, 199. Apie Babruiską žr. Pohl, Herrschaft, 224. Apie Gomelį žr. Pohl, ***Herrschaft***, 224; ir Dugas, ***Sovetskie Voennoplennye***, 125. Apie Mogiliavą žr. Pohl, ***Herrschaft***, 224-225. Apie Molodečno žr. Gerlach, ***Krieg***, 34; ir Magargee, ***Annihilation***, 90; taip pat Bartov, ***Hitlers Army***, 79.

48 Apie Kirovogradą žr. ***Verbrechen der Vermacht***, 239-244. Apie Chorolą žr. Pohl, ***Herrschaft***, 226. Apie Stalino žr. Pohl, ***Herrschaft***, 227; ir Datner, ***Zbrodnie***, 404.

49 Motyka, „Tragedia jeńców", 2-6; Kopówka, ***Stalag 366***, 47. Apie 45 690 žmones, kurie mirė Generalinės gubernijos stovyklose, žr. Dugas, ***Sovetskie Voennoplennye***, 131. Plg. Młynarczyk, ***Judenmord***, 245 (250 000-570 000).

50 Apie šiltų drabužių trūkumą žr. Bartov, ***Eastern Front***, 112. Apie šiuos tris sovietų kareivius žr. Dugas, ***Sovetskie Voennoplennye***, 125.

51 ***Ich werde es nie vergessen***, 113.

52 Apie civilius, kurie bandė atnešti maisto į stovyklas, žr. Berkhoff, ***Harvest***, 95, 101; ir Overmans, „Kriegsgefangenpolitik", 808. Apie Kremenčiuką žr. Pohl, ***Herrschaft***, 226.

53 Plg. ***Verbrechen der Vermacht***, 188.

54 Apie ketinimus išžudyti sovietų elitą žr. Kay, ***Exploitation***, 104. Apie Hitlerj 1941 m. kovą žr. Streim, ***Behandlung***, 36. Šio elgesio vadovo tekstą rasite: ***Verbrechen der Vermacht***, 53-55.

55 Apie šiuos 2252 sušaudymus žr. Römer. ***Kommissarbefehl***, 581.

56 Apie 1941 m. liepos 2 d. žr. ***Verbrechen der Vermacht***, 63; Kay, ***Exploitation***, 105; ir Kershaw, ***Fateful Choices***, 453. Apie ***Einsatzgruppen*** duotus nurodymus ir jų vykdymą žr. Datner, ***Zbrodnie***, 153; Streim, ***Behandlung***, 69,99; ir Berkhoff, ***Harvest***, 94. Apie 1941 m. spalį žr. Streit, „German Army", 7.

57 Pohl, ***Herrschaft***, 204 (153 ir 235 p. rasite vertinimus apie penkiasdešimt ir šimtą tūkstančių sušaudytų belaisvių). Overmano vertinimu, buvo sušaudyta šimtas tūkstančių belaisvių; žr. „Kriegsgefangenpolitik", 815. Arado vertinimu, kaip žydai buvo sušaudyti aštuoniasdešimt tūkstančių karo belaisvių; žr. ***Soviet Union***, 281. Citata (gydytojo): Darner, ***Zbrodnie***, 234. Apie mediciną kaip nacifikuotą profesiją žr. Hilberg, ***Perpetrators***, 66.

58 Streim, ***Behandlung***, 102-106.

59 Minimalistinis vertinimas pateiktas: Streim, ***Behandlung***, 244: bent 2,4 milijono. 3-3,3 milijono vertinimus rasite: Pohl, ***Herrschaft***, 210; Overmans, „Kriegsgefangenpolitik", 811, 825; Dugas, ***Sovetskie Voennoplennye***, 185; ir Hartmann, „Massenverruchtung", 97. Maksimalistinį vertinimą rasite: Sokolov, „How to Calculate", 452: 3,9 milijono. Apie kovinę dvasią žr. ***Verbrechen der Vermacht***, 204.

60 Apie 1941m. lapkričio 7 d. žr. Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 817. Plg. Gerlach ir Werth, „State Violence", 164. Žr. taip pat Streim, ***Behandlung***, 99-102, 234. Apie keturis šimtus tūkstančių belaisvių, kurie iš stovyklų buvo nusiųsti dirbti į Vokietiją ir mirė, žr. Pohl, ***Herrschaft***, 215. Citata (Johanneso Gutschmidto): Hartmann, „Massenverruchtung", 158; panašus Rosenbergo vertinimas pateiktas: Klee, „Gott mit uns", 142.

61 Belgium: Kay, ***Exploitation***, 121.

62 Apie Goebbelsą žr. Evans, ***Third Reich at War***, 248. Plg. Kay, ***Exploitation***, 109; Longerich, ***Unwritten Order***, 55, 60; Browning, ***Origins***; Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 747; Gerlach, ***Krieg***, 178; Arad, ***Reinhard***, 14; ir Aly, ***Architects***, 160.

63 Apie žudymo dujomis bandymus žr. Overmans, „Kriegsgefangenpolitik", 814; Longerich, ***Unwritten Order***, 82; Longerich, ***Himmler***, 567; Datner, ***Zbrodnie***, 208,428; ***Verbrechen***, 281; Mazower, ***Hitlers Empire***, 383; Browning, ***Origins***, 357; ir Klee, „Gott mit uns", 136.

64 Apie užverbuotų belaisvių skaičių žr. Pohl, ***Herrschaft***, 181. Žr. taip pat Black, „Handlanger", 313-317; ir Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 207-208.

6 SKYRIUS. GALUTINIS SPRENDIMAS

1 Brauningas ir Gerlachas diskutavo, ar Hitleris tokį sprendimą priėmė vasarą / rudenį ar 1941 m. gruodį. Šiame skyriuje aš teigiu, kad žydų šaudymas buvo penktoji Galutinio sprendimo versija ir pirmoji, kuri pasirodė esanti perspektyvi. Mintis, kad žydus iš Europos galima pašalinti juos nužudant, Himmlerio ir Hitlerio galvose veikiausiai užgimė ne vėliau kaip rugpjūtį. Visai galimas daiktas, kad jiedu aptarė tai atvirai, nors tai ir nebuvo būtina. Reinhardas Koselleckas (***Futures Past***, 222) cituoja Hitlerį, kuris savo ruožtu citavo (pats to nežinodamas, manau) Dostojevskio ***Nusikaltimą ir bausmę***, kad žmogus visai nebūtinai turi pripažinti, net pats sau, turįs planų, kad jų turėtų. Mano požiūriu, 1941 m. gruodis yra svarbesnė data, kadangi tai buvo laikas, kai kiti Hitlerio bendražygiai suvokė, kad Galutinis sprendimas numato masiškai išžudyti visus žydus, o ne nužudyti tik dalį jų, o kitus deportuoti.

2 Tačiau Tooze studijoje ***Wages*** of ***Destruction*** pateikia gerokai peržiūrėtą Speero vaidmens vertinimą. Šis klausimas savo klasikine forma buvo iškeltas: Milward, ***German Economy***, 6-7 ir kitur.

Citata: Longerich, ***Himmler***, 561. Plačių debatų dėl „institucionalizmo" ir „funkcionalizmo" čia neįmanoma pristatyti. Ši diskusija prasidėjo anksčiau negu buvo suprasta lemiama Rytų fronto įtaka holokaustui. Kaip ir kai kurie kiti mokslininkai, aš teigiu, kad Galutinį sprendimą masinių žudynių forma padarė įsivaizduojamą ir įmanomą signalų iš viršaus (pavyzdžiui, Hitlerio Himmleriui, Himmlerio Bachui), iš apačios (pavyzdžiui, ***Einsatzgruppe*** Himmleriui, Himmlerio Hitleriui) ir net abiem kryptimis (santykiai tarp Jeckelno ir Himmlerio) derinys. Masinės žudynės Galutinio sprendimo būdu tapo Rytų fronte, kur pagrindinis metodas buvo sušaudymai.

3 Citata: Mazower, ***Hitlers Empire***, 368. Apie Vanzė žr. Gerlach, „Wannsee"; ir Longerich, ***Unwritten Order***, 95. Žr. taip pat: Roseman, ***Villa***. Ryšys tarp Hitlerio ir Rosenbergo civilinės administracijos nagrinėjamas: Lower, „Nazi Civilian Rulers", 222-223.

4 ***Einsatzgruppe A, B, C, D*** sudarė atitinkamai: 990 žmonių, 655 žmonių, 700 žmonių, 600 žmonių. Žr. MacLean, ***Field Men***, 13. Apie „skaičiai... per maži" žr. Browning, „Nazi Decision", 473. Apie Tvarkos policijos svarbą Pohl, „Schauplatz", 152. Žuvusiųjų skaičius paimtas iš: Brandon, „First Wave". ***Einsatzgruppen*** iki 1941 m. pabaigos nužudė bent 457 436 žydus.

5 Longerichas studijoje ***Himmler*** apie tai rašo kiek kitokiais žodžiais, bet aš manau, kad ši interpretacija atitinka joje pateiktus teiginius. Plg. Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 115; ir Lück, „Partisanbekämpfung", 229.

6 Citata: Wasser, „Raumplannung", 51. Žr. taip pat: Mazower, ***Hitlers Empire***, 378 ir kitur; ir Steinberg, „Civil Administration", 647.

7 Į Stalino atimtas Rumunijos žemes įsiveržė Rumunijos, o ne Vokietijos kariuomenė. Jai įkandin sekė ***Einsatzgruppe D***; žr. Angrick, ***Besatzungspolitik.***

8 Žr. Snyder, ***Reconstruction.***

9 Duomenys apie ištremtų žmonių skaičių pateikti: Angrick, ***Riga***, 46. Įskaičiavus ir į karo tarnybą paimtus žmones, šis skaičius išauga iki 34 000.

10 MacQueen, „White Terror", 97; Angrick, ***Riga***, 59. Į šį dviejų šimtų tūkstančių žydų skaičių aš įtraukiau ir Vilniaus bei aplinkinių vietovių, prijungtų prie Lietuvos, žydus.

11 Arad, ***Soviet Union***, 144, 147; MacQueen, „White Terror", 99-100; Angrick, ***Riga***, 60.

12 Tomkiewicz, ***Ponary***, 191-197.

13 Ibid., 203.

14 Angrick, ***Riga***, 66-76. Žr. taip pat: Arad, ***Soviet Union***, 148.

15 Weiss-Wendt, ***Estonians***, 39, 40, 45, 90, 94-105.

16 Šis skaičius (9817) pateiktas: ***Verbrechen***, 93. Žr. taip pat: Wnuk, ***Za pierwszego Sowieta***, 371 (11 000-12 000); ir Hryciuk, „Victims", 183 (9400).

17 Apie antižydišką politiką tarpukario laikais žr. Polonsky, ***Politics***; ir Mendelsohn, ***Jews.***

18 Apie Balstogę žr. Matthäus, „Controlled Escalation", 223; ir ***Verbrechen der Vermacht***, 593. Spektoras („Żydzi wołyńscy", 575) Volynėje suskaičiavo trisdešimt aštuonis pogromus, o studijos ***Wokół Jedwabnego*** autoriai ir redaktoriai - apie trisdešimt Balstogės regione.

19 Apie bendrą nužudytų žydų skaičių (19 655) žr. Brandon, „First Wave". Apie „šimtus žydų... bėgančių gatve" žr. ***Verbrechen der Vermacht***, 99. Apie kalinių tautybę žr. Himka, „Ethnicity", 8.

20 Mintis apie dvigubą kolaboravimą kaip biografinį apsivalymą iškelta: Gross, ***Neighbors.*** Dvigubo kolaboravimo Estijoje, Ukrainoje ir Baltarusijoje pavyzdžių rasite: Weiss-Wendt, ***Estonians***, 115-119; ***Dubno: sefer zikeron***, 698-701; Rein, „Local Collaborators", 394; Brakei, ***Unter Rotem Stern***, 304; Musial, ***Mythos***, 266; ir Mironowicz, ***Białoruś***, 160. Žr. taip pat: Snyder, „West Volhynian Jews". Vertėtų atlikti sistemingą tyrimą apie dvigubą kolaboravimą.

21 Tai daugiausia, kiek aš galėčiau pritarti Arendt argumentui apie susvetimėjimą. Arendt šalininkas Janas Grossas savo studijoje ***Revolution from Abroad*** apie pirmąją sovietų okupaciją iškelia panašų argumentą apie smurto privatizavimą. Bet paskui, studijoje

Neighbors and Fear apie dviejų okupacijų padarinius, jis pasislenka nuo sociologijos link etikos, tarytum lenkai turėjo atsiminti, kada vokiečių okupacija prisidėjo prie sovietų okupacijos ar sovietų okupacija prie vokiečių okupacijos. Mano požiūriu, logiškas veiksmas būtų laikytis Arendt argumento, bet tvirtinant, kad istorinį vaidmenį, kurį Arendt paskyrė modernybei, atlieka abiejų „totalitarinių" valdžių persiklojimas. Grossas laikosi kiek kitokios nuomonės (nors jis priartėja prie tokio požiūrio kai kuriose ***Upioma dekada*** ir ***Neighbors and Fear*** vietose). Tačiau aš manau, kad tokia išvada išplaukia iš visų jo okupacijos studijų, jeigu skaitome jas kaip žmonių elgesio (o ne lenkų etikos) studijas. Šis argumentavimas bus pratęstas išvadose.

22 Westermann, „Ideological Soldiers", 46 (30 proc. ir 66 proc.).

23 Plg. Browing, „Nazi Decision", 476.

24 Longerich, ***Himmler***, 551; Kay, ***Exploitation***, 106. Apie Umaną žr. USHMM-SBU 4/1747/19-20.

25 Matthäus, „Controlled Escalation", 225; Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 555; Kershaw, ***Fateful Choices***, 456, 458. Cüppersas studijoje ***Wegbereiter*** įrodinėja, kad masinių žudynių pradžioje ***Waffen-SS*** atliko lemiamą vaidmenį.

26 Kay, ***Exploitation***, 107; Browning, „Nazi Decision", 474. Pohlas pastebi, kad pirmiausia stiprinimo buvo imtasi Ukrainoje; žr. ***Herrschaft***, 152. Jis nurodo, jog rugpjūčio pradžioje ***Einsatzgruppe C*** suprato, kad moteris ir vaikus taip pat reikia žudyti; žr. „Schauplatz", 140.

27 Mallmann, ***Einsatzgruppen***, 97.

28 Pohl, „Schauplatz", 142; Kruglov, „Jewish Losses", 274-275; ***Verbrechen der Vermacht***, 135.

29 Kruglov, „Jewish Losses", 275.

30 Ruß, „Massaker", 494, 503, 505; Berkhoff, „Records", 294; Pohl, „Schauplatz", 147.

31 Berkhoff, ***Harvest***, 65-67, 65; FVA 3267.

32 Darmštato liudijimas, 1968 m. balandžio 29 d., IfZ(M), Gd 01.54/78/1762.

33 Ruß, „Massaker", 486; Berkhoff, ***Harvest***, 68. Apie Sarą žr. Ehrenburg, ***Black Book***, Borodyansky-Knysho liudijimas. Apie vertybes žr. Dean, „Jewish Property", 86. Apie „jau kruvinus" žmones žr. „Stenogramma", 1946 m. balandžio 24 d., TsDAVO, 166/3/245/118. Apie kaulus, pelenus ir smėlį žr. Klee, ***Gott mit uns***, 136.

34 Darmštato liudijimas, 1968 m. balandžio 29 d., IfZ(M), Gd 01.54/78/1764-1765; Berkhoff, „Records", 304.

35 Prusin, „SiPo/SD", 7-9; Rubenstein, ***Unknown***, 57. Romanowsky išreiškė mintį apie oficialių priešų rotaciją studijoje „Nazi Occupation", 240.

36 Rubenstein, ***Unknown***, 54, 57, 61; Prusin, „SiPo/SD", 7-9.

37 Apie Charkovą žr. Pohl, „Schauplatz", 148; ir ***Verbrechen der Vermacht***, 179. Apie Kijevą žr. Prusin, „SiPo/SD", 10.

38 Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 544, 567. Nebe 1944 m. dalyvavo pasipriešinimo Hitleriui organizacijoje.

39 Megargee, ***Annihilation***, 99.

40 Citata ir skaičiai iš: Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 588, 585; Žr. taip pat Ingrao, „Violence", 231.

41 Apie „kraujo jūrą" žr. Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 182. Apie „turi būti sunaikinti" žr. ***Verbrechen***, 138.

42 Tai aptarėme ankstesniame skyriuje.

43 Sovietų paaiškinimas buvo klasikinis. Pirmiausia NKVD „nustatė", kad Vokietija turi šimtus šnipų tarp Pavolgio vokiečių. Paskui NKVD pareiškė, kad kalti visi gyventojai, nes nė vienas Pavolgio vokietis nepranešė apie šį šnipinėjimą atitinkamoms valdžios institucijoms. Ypač rafinuotas NKVD triukas buvo tas, kad ji panaudojo vokiečių namuose laikytas svastikas kaip jų kolaboravimo su naciais įrodymą. Iš tiesų sovietai patys išdalijo tas svastikas 1939 m., kai Maskva ir Berlynas buvo sąjungininkai ir buvo tikimasi draugiško Hitlerio vizito. 1942 m. pabaigoje sovietai perkėlė maždaug devynis šimtus tūkstančių vokiečių, didžiąją Sovietų Sąjungos gyventojų vokiečių dalį. Sovietai ištrėmė apytiksliai aštuoniasdešimt devynis tūkstančius suomių, daugumą jų į Sibirą. Apie Staliną žr. Pollan, ***Against Their Will***, 134. Apie Hitlerį žr. Longerich, ***Unwritten Order***, 75; Gerlach, ***Krieg***, 96; Gerlach, „Wannsee", 763; Pinkus, „Deportation", 456-458; Mazower, ***Hitlers Empire***. 370; ir Friedländer, ***Extermination***, 239, 263-264.

44 Citata: Lukacs, ***Last European War***, 154; Žr. taip pat Friedländer, ***Extermination***, 268.

45 Angrick, ***Riga***, 133-150.

46 Apie Chelmną kalbėsime 8 skyriuje. Šį ryšį atskleidė Kershaw, ***Fateful Choices***, 462; žr. taip pat: Kershaw, ***Hitler***, 66. Mazoweris pabrėžia ypatingą Vartelando reikšmę studijoje ***Hitlers Empire***, pavyzdžiui, 191 p. Kalbėdamas apie ten vykdytas žydų žudynes, į aukų skaičių aš neįtraukiu tų žydų, kurie buvo nužudyti įgyvendinant „eutanazijos" programą.

47 Apie Himmlerį ir Globocniką plačiau kalbėsime 8 skyriuje.

48 Megargee, ***Annihilation***, 115.

49 Grįsdami savo argumentus periferiniu požiūriu ir žvelgdami į Berlyną iš Baltarusijos ir Ukrainos, Gerlachas ir Pohlas pabrėžia, kad žydų išnaikinimą smarkiai lėmė maisto išteklių problema. Aly ir Heimas, remdamiesi prieškarinio planavimo logika, pateikia savotišką neigiamą holokausto paaiškinimą: ateities projektuose į žydus jau buvo žiūrima kaip į žalingus žmones - nenaudingus tuo laiku svarbiausių pirmo būtinumo produktų vartotojus. Žinoma, kai pradėjo karą su Sovietų Sąjunga, Hitleris suprato, kad ten galima gauti maisto išteklių ir šiam, ir būsimiems karams. Be abejo, „Alkio planas", realios vermachto aprūpinimo problemos ir suvokiama būtinybė patenkinti Vokietijos civilių

poreikius tikrai smarkiai lėmė veiksmus Rytų fronte. Susidurdami su problemomis dėl maisto karininkai buvo labiau linkę remti žydų žudymą. Karui tęsiantis, ekonominiai argumentai apie žydų darbo jėgą atrėmė ekonominius argumentus apie žydų suvartojamą maistą. Aš sutinku, kad maistas atliko daug didesnį vaidmenį procese, negu galėtų pasirodyti skaitant apie holokaustą literatūrą anglų kalbą. Bet nemanau, kad maistas (ar bet kokie kiti ekonominiai sumetimai) gali paaiškinti, kodėl Hitleris nutarė vykdyti tokią politiką, apie kurią jis pranešė 1941 m. gruodį, ir kodėl pasirinko kaip tik tokį laiką. Tai buvo neatidėliotinų problemų, kylančių iš nepavykusio kolonijinio karo, ideologinė išraiška ir politinis sprendimas. Taip pat tai buvo pasirinkimas.

50 Citata: Edele, „States", 374.

51 Apie sausio 3 d. Hitlerio susitikimą su Japonijos ambasadoriumi žr. Hauner, ***Axis Strategy***, 384. Žr. taip pat: Lukacs, ***Last European War***, 143.

52 Krebs, „Japan", 547-554.

53 Vokiečių propaganda kalbėjo apie tai visiškai atvirai; žr. Herf, ***Jewish Enemy***, 100,128. Pig. Gerlach, „Wannsee". Dabar mokslininkai pabrėžia Himmlerio įtaką gruodžio sprendimams, ir tokį požiūrį daugiausia įtvirtino Gerlacho darbas ir išleistos Witte ir Longericho studijos: žr. Witte, ***Dienstkalender***, ir Longerich, ***Himmler***. Himmleris buvo pagrindinis politikos, už kurią buvo atsakingas Hitleris, vykdytojas.

54 Cituojama ir aptariama, pavyzdžiui: Longerich, ***Unwritten Order***, 95; Gerlach, ***Krieg***, 123; Gerlach, „Wannsee", 783,790; Kershaw, ***Fateful Choices***, 466; Tooze, ***Wages of Destruction***, 504; ir Mazower, ***Hitler's Empire***, 376. Kaip nurodo Friedländeris viename įtikinamame pasaže, tai buvo tik vienas iš daugelio tokių pareiškimų; žr. ***Extermination***, 281.

55 Apie Hitlerį („bendras frontas") žr. Herf, ***Jewish Enemy***, 132. Apie Goebbelsą žr. Pohl, ***Verfolgung***, 82.

56 Madajczyk, „Generalplan Ost", 17; Mazower, ***Hitlers Empire***, 198.

57 Plg. Browning, „Nazi Decision"; ir Gerlach, „Wannsee". Žr. taip pat: Kershaw, ***Fateful Choices***, 433.

58 Žr. Kroener, „Frozen Blitzkrieg", 140, 148.

59 Citatą ir interpretavimą rasite: Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 582.

60 Apie Serbiją žr. Manoschek, ***Serbien***, 79, 107, 186-197; ir Evans, ***Third Reich at War***, 237, 259. Pagal šią koncepciją, kaltė už žydų mirtį gulė ne ant vokiečių sąžinės. Jungtinės Valstijos yra žydų valstybė, samprotavo naciai, vadinasi, jos vadovai turėjo suprasti, kad Hitleris laiko Europos žydus gyvus kaip įkaitus. Jeigu Jungtinės Valstijos stojo į karą, vadinasi, už šitų įkaitų mirtį atsakingas Vašingtonas. Žinoma, Jungtinėse Valstijose iš tikrųjų niekas taip nemanė, ir amerikiečių įstojimas į karą su Europos ar Amerikos žydais turėjo mažai

ką bendra - arba iš viso nieko bendra. Žr. Longerich, ***Unwritten Order***, 55; Friedländer, ***Extermination***, 265, 281; Arad, ***Soviet Union***, 139; ir Gerlach, „Wannsee".

61 Tai, kad buvo manoma, jog toks maskavimasis būtinas, yra iškalbingas ženklas, nes jis atskleidžia nacių prielaidą, kad dar kas nors gali perskaityti jų dokumentus, o taip galėjo atsitikti, tik jeigu jie pralaimėtų karą. Stalinistai ir pats Stalinas visiškai nesirūpino nieko maskuoti rašydami, pasirašydami ir registruodami tiesioginius nurodymus nužudyti daugybę žmonių.

62 Birn, „Anti-Partisan Warfare", 289.

63 Skaičius žr. Brandon, „The First Wave".

64 Deletant, „Transnistria", 157-165; Pohl, ***Verfolgung***, 78-79; Hilberg, ***Destruction*** (vol. I), 810.

65 Deletant, „Transnistria", 172; Pohl, ***Verfolgung***, 79. Žr. taip pat: Case, ***Between States.***

66 Pohl, „Schauplatz", 153, 162. Dujų kameras aptarsime 8 skyriuje.

67 Pohlas suskaičiavo, kad 1942 m. liepą Ukrainos reichskomisariate buvo trisdešimt septyni tūkstančiai pagalbiniai policininkai; žr. „Hilfskräfte", 210.

68 Išsamesnį pasakojimą apie šias Voluinės bendruomenes rasite: Spector, ***Volhynian Jews, ir*** Snyder, „West Volhynian Jews", 77-84. Galicijos žydų likimas, aptartas 8 skyriuje, buvo kitoks; žr. Pohl, ***Ostgalizien***, ir Sandkühler, ***Galizien.***

69 Aradas studijoje ***Soviet Union*** 521 ir 524 p. nurodo, kad SSRS aneksuotose žemėse buvo nužudyta 1 561 000-1 628 000 žydų, o prieškario Sovietų Sąjungos teritorijoje - 946 000-996 000 žydų. Žr. taip pat Snyder, „West Volhynian Jews", 85-89.

70 Grynberg, ***Życie***, 602; Spektor, „Żydzi wołyńscy", 477; Snyder, „West Volhynian Jews", 91-96; Pohl, „Schauplatz", 158-162.

71 Apie Judenrato derybas žr. 1942 m. gegužės 8 ir 10 d. laiškus, DAR 2211/10=USHMM RG-31.017M-2. Žr. taip pat: Grynberg, ***Życie***, 588; Spektor, „Żydzi wołyńscy", 477; ir Snyder, „West Volhynian Jews", 91-96.

72 ŻIH 301/1982; ŻIH 301/5657; ***Sefer Lutsk***, „Calendar of Pain, Resistance and Destruction"; Grynberg, ***Życie***, 584-586, citata 586 p.

73 Spektor, „Żydzi wołyńscy", 477; Snyder, „West Volhynian Jews", 91-96. Apie „nenaudingus valgytojus" žr. Grynberg, ***Życie***, 577. Apie Kovelio Didžiąją sinagogą ir citatas kitoje pastraipoje žr. ŻIH/1644. Šiuos užrašus užrašė Hanochas Hammeris. Sovietai naudojo sinagogą grūdams saugoti.

7 SKYRIUS. HOLOKAUSTAS IR KERŠTAS

1 Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 374; Szybieka, ***Historia***, 337. Plg. Edele, „States", 348, 361. Apie liepos 19 d. geto įsakymą žr. ***Verbrechen***, 80.

2 Apie pirmąsias žudymo akcijas žr. Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 506, 549, 639; Matthäus, „Reibungslos", 260; Longerich, ***Vernichtung***, 370 (apie moterų žudynes); Epstein, ***Minsk***, 81; ir Ehrenburg, ***Black Book***, 116. Apie lapkričio 7-9 d. žudynes žr. Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 506, 509, 624; Smolar, ***Ghetto***, 41; Ehrenburg, ***Black Book***, 118; ir Rubenstein, ***Unknown***, 237-238, 245, 251. Kitos simbolinės žudynės: vokiečiai surengė žudynes 1942 m. vasario 23 d. (Raudonosios armijos dieną) ir šaudė žydes moteris 1942 m. kovo 8 d. (Tarptautinę moters dieną).

3 Apie žadėtą paradą žr. Braithwaite, ***Moscow*, 252.**

4 Smilovitsky, „Antisemitism", 207-208; Braithwaite, ***Moscow*, 262.**

5 Žr. Brandenberger, ***National Bolshevism***, 118-119.

6 Citata: Brandenberger, ***National Bolshevism***, 119.

7 Citata: Projektgruppe, „Existiert", 90.

8 Apie nuo žuvusių ar į nelaisvę paimtų kareivių nuaunamus batus žr. ***Ich werde es nie vergessen***, 66, 188; ir Merridale, ***Ivans War***, 138.

9 Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 768; Epstein, ***Minsk***, 22; Smolar, ***Ghetto***, 15; Projektgruppe, „Existiert", 221.

10 Apie specialiai žydams skirtus pažeminimus žr. Rubenstein, ***Unknown***, 256; taip pat Ehrenburg, ***Black Book***, 125. Apie Eberlą žr. Grabner, ***Eberl***, 66. Apie šį filmą žr. Longerich, ***Himmler***, 552.

11 Apie „grožio konkursą" žr. Ehrenburg, ***Black Book***, 132; ir Smolar, ***Ghetto*, 22.** Apie tą 1941 m. rudens vakarą žr. Smolar, ***Ghetto***, 46. Citata: Rubenstein, ***Unknown***, 244. Gretimoje Koldyčevo koncentracijos stovykloje sargybiniai nuolatos prievartavo ir žudė moteris; žr. Chiari, ***Alltag***, 192.

12 Epstein, ***Minsk***, 42 ir kitur. Apie sovietų dokumentus žr. Chiari, ***Alltag***, 249.

13 Epstein, ***Minsk***, 130.

14 Projektgruppe, „Existiert", 228. Išsamiau apie Smolaro biografiją žr. „Ankieta", 1949 m. rugpjūčio 10 d., AAN, teczka osobowa 5344.

15 Cholawsky, „Judenrat", 117-120; Chiari, ***Alltag***, 240; Smolar, ***Ghetto***, 19.

16 Apie pavojaus signalus žr. Smolar, ***Ghetto***, 62. Apie žydų policininkus žr. Epstein, ***Minsk***, 125. Apie pirštines ir kojines žr. Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 680. Apie vedlius žr. Smolar, ***Ghetto***, 95; ir Projektgruppe, „Existiert", 164. Apie kamuolį žr. Epstein, ***Minsk***, 215.

17 Brakei, „Versorgung", 400-401.

18 Apie lėšas žr. Epstein, ***Minsk***, 96, 194.

19 Klein, „Zwischen", 89. Žr. taip pat: Hull, ***Absolute Destruction;*** Anderson, „Incident"; ir Lagrou, „Cuerre Honorable".

20 Apie Franzą Halderį ir jo fantazijas apie branduolinį ginklą žr. Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 558. Apie Himmlerį ir trisdešimt milijonų slavų žr. Sawicki, ***Zburzenie***, 284. Citata: Lück, „Partisanbekämpfung", 228.

21 Citatos: Birn, „Anti-Partisan Warfare", 286; ***Verbrechen***, 469. Žr. taip pat: Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 566.

22 Szybieka, ***Historia***, 34S; Mironowicz, ***Białoruś***, 158; Lück, „Partisanbekämpfung", 232; Klein, „Zwischen", 90.

23 Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 680, 686.

24 Citata: Matthäus, „Reibungslos", 261.

25 Smolar, ***Ghetto***, 72; Cholawsky, „Judenrat", 125. Apie šį skaičių (3412) žr. Matthäus, „Reibungslos", 262. Apie Lipskį žr. Projektgruppe, „Existiert", 158.

26 Cholawsky, „Judenrat" 123; Epstein, ***Minsk***, 133. Apie Heydrichą žr. Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 694. Apie kailinius žr. Browning, ***Origins***, 300.

27 Apie cituojamą skaičių žr. Smolar, ***Ghetto***, 98. Citata: Ehrenburg, ***Black Book***, 189. Žr. taip pat: Cholawsky, „Judenrat", 126; ir Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 704.

28 Apie dujų furgonus žr. Cerlach, ***Kalkulierte Morde***, 1075; ir Rubenstein, ***Unknown***, 245, 248, 266-267. Apie „sielų žudytojus" žr. Projektgruppe, „Existiert", 162.

29 Rubenstein, ***Unknown***, 246. Žr. taip: pat Ehrenburg, ***Black Book***, 132.

30 Smolar, ***Ghetto***, 158; Projektgruppe, „Existiert", 231; Brakei, „Versorgung", 400-401. Apie moteris ir vaikus žr. Smilovitsky, „Antisemitism", 218.

31 Apie Zoriną žr. Slepyan, ***Guerillas***, 209; ir Epstein, ***Minsk***, 24. Apie reidą žr. Ehrenburg, ***Black Book***, 135. Apie Rufeiseną žr. Matthäus, „Reibungslos", 254.

32 Tee, ***Defiance***, 80, 82,145,185, citata 80 p.; Slepyan, ***Guerillas***, 210; Musial, „Sowjetische", 185, 201-202.

33 Apie 23 000 partizanų ir „partizanų respublikas" žr. Lück, „Partisanbekämpfung", 231. Apie civilius žr. Brakei, ***Unter Rotem Stern***, 290, 304; Szybieka, ***Historia***, 349; Slepyan, ***Guerillas***, 81; ir Mironowicz, ***Białoruś***, 160. Apie lokomotyvus žr. Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 868.

34 Musial, ***Mythos***, 189, 202; Lück, „Partisanbekämpfung", 238; Ingrao, ***Chasseurs***, 131; ***Verbrechen***, 495.

35 Slepyan, ***Guerillas***, 17, 42.

36 Kravecas ir Gerasimova cituojami: Projektgruppe, „Existiert", 47,126. Apie žodžio „kekšė" kaip įprastinio kreipinio vartojimą žr. Chiari, ***Alltag***, 256. Apie slėpynių žaidimą žr. Projektgruppe, „Existiert", 164.

37 Apie rugpjūčio 18 d. žr. Lück, „Partisanbekämpfung", 232; ir Westermann, „Ideological Soldiers", 57. Apie „specialias priemones" žr. Musial, ***Mythos***, 145. Apie nurodymus kaimiečius naikinti „kaip žydus" žr. Lück, „Partisanbekämpfung", 239.

38 Westermann, „Ideological Soldiers", 53, 54, 60; Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 705, 919.

39 Apie skaičiavimą, kad Baltarusijoje 1942 m. buvo nužudyti 208 089 žydai, žr. Brandon, „The Holocaust in 1942". Į šį skaičių neįeina žydai, nužudyti Balstogės regione, kuris 1939-1941 m. buvo BSSR dalis, bet po karo į jos sudėtį nebeįėjo.

40 Apie Gottbergą žr. Klein, „Massenmörder", 95-99. Apie Bachą ir cituojamus skaičius žr. Lück, „Partisanbekämpfung", 233, 239.

41 Stang, „Dirlewanger", 66-70; Ingrao, ***Chasseurs***, 20-21, skaičius („bent trisdešimt tūkstančių civilių") 26, 132 p.; Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 958; Maclean, ***Hunters***, 28, 133.

42 Apie žudymo kvotas žr. Gerlach, ***Kalkulierte Monje***, 890. Apie operaciją „Pelkių karštligė" žr. Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 911-913,930; Benz, ***Einsstz***, 239; Matthäus, „Reibungslos", 267; ir Ingrao, ***Chasseurs***, 34. Apie Jeckelną žr. Brakei, ***Unter Rotem Stern***, 295. Apie Hornungą žr. Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 946; ir Klein, „Massenmörder", 100.

43 Brakei, ***Unter Rotem Stern***, 304; Smilovitsky, „Antisemitism", 220. Apie prieškario komunistus žr. Rein, „Local Collaborators", 394.

44 Apie aštuonis šimtus policininkų ir sukarintų būrių kovotojus žr. Musial, ***Mythos***, 266. Apie dvylika tūkstančių tarnybą vokiečiams metusių žmonių žr. Mironowicz, ***Białoruś***, 160. Žr. taip pat; Slepyan, ***Guerillas***, 209.

45 Szybieka, ***Historia***, 345, 352; Mironowicz, ***Białoruś***, 159.

46 Apie 1942 m. spalį žr. Nolte, „Partisan War", 274.

47 Klein, „Zwischen", 100.

48 Apie operaciją „Cottbus" žr. Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 948; Pohl, ***Herrschaft***, 293; Musial, ***Mythos***, 195; ir ***Verbrechen***, 492. Apie kiaules žr. Lück, „Partisanbekämpfung", 241.

49 Apie operaciją „Hermannas" žr. Musial, ***Mythos***, 212; ir Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 907.

50 Apie 127 lenkų sušaudymą žr. Musial, ***Mythos***, 210. Žr. taip pat: Jasiewicz, ***Zagłada***, 264-265.

51 Brakei, ***Unter Rotem Stern***. 317; Gogun, ***Stalinskie komandos***, 144.

52 Shephard, „Wild East", 174; Angrick, ***Einsetzgruppe D***, 680-689. Citata: Lück, „Partisanbekämpfung", 242.

53 Birn, „Anti-Partisan Warfare", 291; žr. taip pat: Klein, „Zwischen", 96.

54 Dallin, ***Brigade***, 8-58.

55 Chiari, ***Alltag***, 138; Szybieka, ***Historia***, 346; Mironowicz, ***Białoruś***, 148, 155.

56 Szybieka, ***Historia***, 346.

57 Musial, „Sowjetische", 183.

58 Apie cituojamus skaičius („penkiolika tūkstančių" ir „devyniasdešimt dviejų") žr. Ingrao, ***Chasseurs***, 36. Apie 5295 vietovių skaičių žr. Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 943. Apie raportą, kad buvo nušautas 10 431 partizanas, žr. Klee, ***Gott mit uns***, 55. Apie dienoraštį žr. Lück, „Partisanbekämpfung", 239. Žr. taip pat: Matthäus, „Reibungslos", 268.

59 Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 1158.

60 Apie 17 431 žmogaus nužudymą kaltinant išvavyste žr. Musial, ***Mythos***, 261. Apie klasinius priešus žr. Jasiewicz, ***Zagłada***, 264-265.

61 Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 1160. Chiari vertinimu, iki karo pabaigos buvo nužudyta arba perkelta 276 000 lenkų; žr. ***Alltag***, 306.

62 Apie krematoriumą žr. Gerlach, „Mogilev", 68. Apie Asgardą žr. Gerlach, ***Kalkulierte Morde***, 425.

63 Arad, ***Reinhard***, 136-137.

8 SKYRIUS. NACIŲ MIRTIES FABRIKAI

1 Plg. du fundamentalius to paties istoriko veikalus: Arad, ***Reinhard***, ir Arad, ***Soviet Union***.

2 Citata: Wasser, ***Raumplannung***, 61, 77. Apie ypatingą Liublino statusą žr. Arad, ***Reinhard***, 14; Musial, „Przypadek", 24; ir Dwork, ***Auschwitz***, 290. Apie šį bandymą įgyvendinti generalinį planą „Rytai", vadinamą „Zamostės akcija", žr. Autuchiewicz, „Stan", 71; Aly, ***Architects***, 275; ir Tooze, ***Wages of Destruction***, 468. Apie cituojamą datą (1941 m. spalio 13 d.) žr. Pohl, „Znaczenie", 45.

3 Browning, ***Origins***, 419; Rieger, ***Globocnik***, 60.

4 Apie žmogiškųjų išteklių trūkumą žr. Musial, „Przypadek", 31. Apie tai, kam vokiečiai teikė pirmenybę, žr. Black, „Handlanger", 315.

5 Browning, ***Origins***, 419; Black, „Handlanger", 320.

6 Evans, ***Third Reich at War***, 84-90.

7 Citata: Gerlach, „Wannsee", 782. Žr. taip pat: Rieß, „Wirth", 244; Pohl, „Znaczenie", 45; ir Poprzeczny, ***Globocnik***, 163. Apie Wirtho vaidmenį žr. Black, „Prosty", 105; ir Schemer, „Probleme", 270, 276. „Eutanazijos" programa buvo tęsiama daugiau dėmesio skiriant slaptumui, vietoj dujų naudojant mirtinas injekcijas ir per dideles dozes vaistų. Per kitus metus buvo nužudyta dar dešimtys tūkstančių vokiečių.

8 Kershaw, ***Final Solution***, 71; Mazower, ***Hitlers Empire***, 191 ir kitur.

9 Citata: Kershaw, ***Final Solution***, 66. Žr. taip pat: Mallmann, „Rozwiązać", 85-95; Horwitz, ***Ghettostadt***, 154; ir Friedländer, ***Origins***, 314-318. Apie Langę žr. Friedländer, ***Origins***, 286; ir Kershaw, ***Final Solution***, 71.

10 Pasak Arado, už projektavimą buvo atsakingas Wirthas; žr. **Reinhard**, 24.

11 Žr. Pohl, **Ostgalizien**; ir Sandkühler, **Galizien**.

12 Arad, **Reinhard**, 44, 56; Młynarczyk, **Judenmord**, 252,257. Apie kovo 14 d. žr. Rieger, **Globocnik**, 108. Apie 1600 žydų, kurie neturėjo darbo dokumentų, žr. Poprzeczny, **Globocnik, 226**.

13 Młynarczyk, **Judenmord**, 260.

14 Apie dienos kvotas ir bendresnius dalykus žr. Młynarczyk, **Judenmord**, 260; ir Pohl, **Verfolgung**, 94.

15 Apie 434 508 aukų skaičių žr. Witte, „New Document", 472. Pohlo duomenimis, išgyveno trys asmenys; žr. **Verfolgung**, 95. Apie Wirthą žr. Black, „Prosty", 104. 1942 m. rugpjūtį Belžecui vadovavo Gottliebas Heringas.

16 Apie Krokuvą žr. Grynberg, **Życie**, 3; Pohl, **Verfolgung**, 89; ir Hecht, **Memories, 66**.

17 Pohl, **Verfolgung**, 95.

18 Apie balandžio 17 d. žr. Pohl, „Znaczenie", 49. Apie birželio 1 d. žr. „Obóz zagłady", 134.

19 Grabner, **Eberl**, 70, 74.

20 Apie Franką žr. Arad, **Reinhard**, 46; Berenstein, „Praca", 87; ir Kershaw, **Final Solution**. 106. Apie Travnikų vyrus žr. Młynarczyk, „Akcja", 55.

21 Citata: Longerich, **Himmler**, 588.

22 Friedländer, **Extermination**, 349.

23 Gerlach, „Wannsee", 791. Žr. taip pat: Pohl, „Znaczenie", 49.

24 Tooze, **Wages of Destruction**, 365, 549.

25 Gutman, **Resistance**, 198. Plg. Aly, **Architects**, 211.

26 Citata: Witte, „New Document", 477.

27 Arad, **Reinhard**, 61; Młynarczyk, „Akcja", 55; Urynowicz, „Zagłada", 108; Friedländer, **Extermination**, 428; Hilburg, „Ghetto", 108. Apie pažadėtą duoną ir marmeladą žr. Berenstein, „Praca", 142. Citata: F VA 2327.

28 Engelking, **Getto**, 661-665; Gutman, **Resistance**, 142.

29 Urynowicz, „Zagłada", 108-109; Trunk, **Judenrat**, 507.

30 Urynowicz, „Zagłada", 109-111. Žr. taip pat: Gutman, **Resistance**, 142.

31 Apie Korczaką žr. Kassow, **History**, 268; ir Friedlander, **Extermination**, 429. Citata: Engelking, **Getto**, 676.

32 Cituojamus skaičius rasite: Friedlander, **Extermination**, 230. Didesni skaičiai pateikiami: Drozdowski, „History", 192 (315 000); ir Bartoszewski, **Warszawski pierścień**, 195 (310 322).

33 „Treblinka", 174. Apie užmokestį „natūra" žr. Trunk, **Judenrat**, 512.

34 Apie prakaitą žr. Arad, **Reinhard**, 64. Apie laukus ir miškus žr. Wdowinski, **Saved**, 69.

35 Apie Wiernika žr. Kopówka, ***Treblinka***, 28.

36 Arad, ***Reinhard***, 81; Młynarczyk, „Treblinka", 266; „Obóz zagłady", 141; Krolikowski, „Budowalern", 49.

37 Apie rugpjūčio 22 d. žr. Evans, ***Third Reich at War***, 290. Apie rugpjūčio 23 d. žr. Młynarczyk, „Treblinka", 262. Apie rugpjūčio 24 d. žr. Wiernik, ***Year***, 8. Apie rugpjūčio 25 d. žr. Krzepicki, „Treblinka", 98. Apie rugpjūčio 26 d. žr. Shoah 02694, FVA. Stanglo citata (rugpjūčio 21 d.): Sereny, ***Darkness***, 157.

38 Arad, ***Reinhard***, 87.

39 Wdowinski, ***Saved***, 78; Arad, ***Reinhard***, 65.

40 Stanglo citata: Arad, ***Reinhard***, 186.

41 Apie Franzą žr. Arad, ***Reinhard***, 189; Kopówka, ***Treblinka***, 32; Clazar, ***Falle***, 118; ir „Treblinka", 194.

42 Apie Lenkijos vyriausybę žr. Libionka, „ZWZ-AK", 36-53. Apie svarstytą puolimą žr. Libionka, „Polska konspiracja", 482. Apie atvirukus žr. Hilberg, „Judenrat", 34. Apie pašto tarnybą žr. Sakowska, ***Ludzie***, 312.

43 Apie „gydyklą" žr. „Obóz zagłady", 137; Clazar, ***Falle***, 51; Arad, ***Reinhard***, 122; ir Młynarczyk, „Treblinka", 267. Apie „stotį" žr. „Obóz zagłady", 137; Arad, ***Reinhard***, 123; ir Willenberg, ***Revolt***, 96. Apie orkestrą žr. „Treblinka", 40; ir „Treblinka", 193. Apie jidiš žr. Krzepicki, „Treblinka", 89.

44 „Treblinka", 178: Arad, ***Reinhard***, 37; Młynarczyk, „Treblinka", 269. Apie prievartavimus žr. Willenberg, ***Revolt***, 105.

45 Arad, ***Reinhard***, 108; Młynarczyk, „Treblinka", 267; Willenberg, ***Revolt***, 65.

46 Arad, ***Reinhard***, 119; Młynarczyk, „Treblinka", 259, 269.

47 Kopówka, ***Treblinka***, 34; Młynarczyk, „Treblinka", 263, 269. Apie „metamorfozes" žr. Rajchman, ***Le dernier Juif***, 88.

48 Rajgrodzki, „W obozie zagłady", 107. Arad, ***Reinhard***, 174. Apie besišildančius vokiečius žr. Wiernik, ***Year***, 29. Apie nuogas moteris šaltyje žr. Rajchman, ***Le dernier Juif, 96.***

49 Apie „Vis tiek nebeprireiks" žr. Rajchman, ***Le dernier Juif*** 33. Apie „apsikabinusius" drabužių ryšulėlius ir Ruth Dorfmann žr. Willenberg, ***Revolt***, 56, 65.

50 Apie vietos ekonomiką žr. Willenberg, ***Revolt***, 30; ir Rusiniak, ***Obóz*, 26.** Apie „Europą" žr. Rusiniak, ***Obóz***, 27.

51 Friedlander, ***Extermination***, 598. Apie Stalingradą žr. Rajgrodzki, „W obozie zagłady", 109.

52 Apie demontavimą žr. Arad, ***Reinhard***, 373. Apie operaciją „Derliaus šventė" (***Erntefest***) žr. Arad, ***Reinhard***, 366. Maždaug 15 000 Balstogės žydų buvo sušaudyti; žr. Bender, „Białystok", 25.

53 Duomenų apie Treblinkoje nužudytų žmonių skaičių šaltiniai yra: Witte, „New Document", 472, kur pateikiami 1942 m. vokiečių duomenys (perimti britų žvalgybos), kad buvo nužudyti 713 555 žmonės; ir Młynarczyk, „Treblinka", 281, kur pateikiami skaičiavimai, kad 1943 m. buvo nužudyti 67 308 žmonės. Vertinimą, kiek buvo nužudyta Radomo žydų, rasite: Młynarczyk, ***Judenmord***, 275. Wiernikas teigia, kad buvo du sąstatai su (neapipjaustytais) lenkais; žr. ***Year***, 35. „Obóz zagłady" 1946 m. pradžioje paskelbtame pranešime nurodytas 731 600 aukų skaičius ir pateikiama daug pradinės informacijos.

54 Rusiniak, ***Obóz***, 20.

55 Kamenec, „Holocaust", 200-201; Kamenec, „Deportation", 116,123, skaičius 130 p.

56 Hilberg, ***Destruction*** (vol. III), 939, 951; Browning, ***Origins***, 421.

57 Plg. Brandon, „Holocaust in 1942"; Dwork, ***Auschwitz***, 326.

58 Pohl, ***Verfolgung***, 107; Hilberg, ***Destruction*** (vol. III), 959; Stark, ***Hungarian Jews***, 30; Długoborski, „Żydzi", 147, 481.

59 Nors mes gana tiksliai žinome, kiek žmonių buvo nužudyta šitose infrastruktūrose, tiksliai nustatyti, kiek tarp jų buvo Lenkijos žydų, yra sudėtinga. Nors Treblinka, Sobiboras ir Belžecas pirmiausia buvo Lenkijos žydų žudymo centrai Generalinėje gubernijoje, šiose trijose vietose buvo žudomi ir kiti žmonės, ypač 1943 m.: Čekoslovakijos žydai, Vokietijos žydai, Olandijos žydai, Prancūzijos žydai, taip pat lenkai ir romai.

60 Apie romus žr. Pohl, ***Verfolgung***, 113-116; Evans, ***Third Reich at War***, 72-73, 531-535; ir Klein, „Gottberg", 99.

61 Apie „nuostabaus dainingumo dovaną" žr. Glazar, 57. Apie muziką kaip „maištą" žr. Rajgrodzki, „W obozie zagłady", 109. Apie „ei male rachamim" žr. Arad, ***Reinhard***, 216.

9 SKYRIUS. PASIPRIEŠINIMAS IR SUDEGINIMAS

1 Lück, „Partisanbekämpfung" 246; Załoga, ***Bagration***, 27,28,43, 56.

2 Załoga, ***Bagration***, 7, 69, 71. Amerikiečiai buvo Italijoje nuo 1943 m.

3 Grossman, ***Road***, 27. Žr. taip pat: Furet, ***Passe***, 536; ir Gerard, ***Bones***, 187-189. Grosmanas veikiausiai nesuprato, kad masinių žudynių ženklai buvo matomi todėl, kad vietos gyventojai lenkai ieškojo vertybių. Jis negalėjo parašyti, kad Treblinkos sargybiniai buvo Sovietų Sąjungos piliečiai.

4 Engelking, ***Żydzi***, 260. Žr. taip pat: Miłosz, ***Legends;*** ir Snyder, „Wartime Lies".

5 Tokarzewski-Karaszewicz, „U podstaw tworzenia Armii Krajowej", 124-157.

6 Apie kovą dėl Lenkijos kaip demokratinės respublikos atkūrimą žr. Libionka, „ZWZ-AK , 19, 23, 34. Apie NKVD žr. Engelking, ***Żydzi***, 147.

7 Libionka, „ZWZ-AK", 24.

8 Wdowinski, ***Saved***, 78; Arens, ***Jewish Military***, 205.

9 Wdowinski, ***Saved***, 79, 82; Libionka, „Pomnik", 110; Libionka, „Deconstructing", 4; Libionka, „Apokryfy", 166.

10 Apie „Agudas Israel" žr. Bacon, ***Politics of Tradition***.

11 Žydų kovinės organizacijos formavimosi istorija yra sudėtinga. Žr. Sakowska, ***Ludzie***, 322-325; ir Zuckerman, ***Surplus***.

12 Apie šią gelbėjimo organizaciją žr. Bartoszewski, ***Warszawski pierścień***, 16; ir Libionka, „ZWZ-AK", 27, 33, 36, 39, 56.

13 Libionka, „ZWZ-AK", 60, 71.

14 Bartoszewski, ***Ten jest***, 32; Sakowska, ***Ludzie***, 321, citata (Mareko Lichtenbaumo) 326 p.

15 Gutman, ***Resistance***, 198.

16 Engelking, ***Warsaw Ghetto***, 763; Kopka, ***Warschau***, 33-34.

17 Apie ginklų slaptavietes žr. Libionka, „ZWZ-AK", 69; ir 482 Moczarski, ***Rozmowy***, 232. Apie antisemitinę mažumą žr. Engelking, ***Żydzi***, 193 ir kitur.

18 Citata (Himmlerio): Kopka, ***Warschau***, 36.

19 Szapiro, ***Wojna***, 9; Milton, ***Stroop;*** Libionka, „Polska konspiracja", 472.

20 Citata (Gustawa Jarecka): Kassow, ***History***, 183.

21 Engelking, ***Warsaw Ghetto***, 774; Engelking, ***Getto warszawskie***, 733; Gutman, ***Resistance***, 201.

22 Szapiro, ***Wojna;*** taip pat Libionka, „ZWZ-AK", 82.

23 Citatos: Zuckerman, ***Surplus***, 357; Szapiro, ***Wojna***, 35.

24 Apie šias vėliavas žr. Milton, ***Stroop***. Citata: Moczarski, ***Rozmowy***, 200.

25 Šis Edelmano liudijimas yra: „Proces Stroopa Tom 1", SWMW-874, IVk 222/51, dabar IPN.

26 Moczarski, ***Rozmowy***, 252, citata 253 p.

27 Engelking, ***Warsaw Ghetto***, 794.

28 Puławski, ***W obliczu***, 412,420-421,446. Apie popiežių žr. Libionka, „Głową w mur".

29 Citata: Engelking, ***Warsaw Ghetto***, 795. Apie šiuos vienuolika bandymų padėti žydams žr. Engelking, ***Getto warszawskie***, 745; ir Libionka, „ZWZ-AK", 79. Apie sovietų propagandą žr. Redlich, ***Propaganda***, 49.

30 Apie Wilnerj žr. Sakowska, Ludzie, 326.

31 Citata: Engelking, ***Getto warszawskie***, 750; Gutman, ***Resistance***, 247; Marrus, „Jewish Resistance", 98; Friedlander, ***Extermination***, 598.

32 Apie cituojamus skaičius žr. Bartoszewski, ***Warszawski pierścień***, 256. Apie 1943 m. birželio 1 d. žr. Kopka, ***Warschau***, 39.

33 Žr. Zimmerman, „Attitüde", 120; ir Libionka, „ZWZ-AK", 119-123.

34 Bartoszewski, ***Warszawski pierścień***, 242.

35 Madajczyk, „Generalplan", 15; Rutherford, ***Prelude***, 218; Aly, ***Architects***. 275; Ahonen, ***People***, 39.

36 Apie 1943 m. kovą žr. Borodziej, ***Uprising***, 41. Apie žydų išnaikinimą kaip motyvą žr. Puławski, ***W obliczu***, 442. Apie 6214 partizaninio pasipriešinimo atvejų žr. BA-MA. RH 53-23 (WiG), 66.

37 Apie 1943 m. spalio 13 d. žr. Bartoszewski, ***Warszawski pierścień***, 286. Apie pleistrą ir žemę žr. Kopka, ***Warschau***, 58-59.

38 Bartoszewski, ***Warszawski pierścień***, 331, 348, 376, 378, 385, skaičius 427 p.

39 Kopka, ***Warschau***, 40.

40 Ibid., 46, 53, 75.

41 Citata: Kopka, ***Warschau***, 69.

42 Kopka, ***Warschau***, 60.

43 Apie sąsajas su operacija „Bagrationas" žr. Zaloga, ***Bagration***, 82.

44 Sąjungininkai aptarė busimųjų Lenkijos sienų klausimą 1943 m. lapkričio 28 d.-gruodžio 3 d. Teherano konferencijoje; žr. Ciechanowski, ***Powstanie***, 121.

45 ***Operatsia „Seim"***, 5 ir kitur.

46 Apie Bielskio partizanų būrį žr. Libionka, „ZWZ-AK", 112. Įvairialypių požiūrių į Bielskį rasite: Snyder, „Caught Between".

47 Apie 1944 m. liepos 22 d. žr. Borodziej, ***Uprising***, 64.

48 Apie pašalinimą ir ginklus žr. Borodziej, ***Uprising***, 61.

49 Atmosfera yra perteikta ir mūšiai aprašyti: Davies, ***Rising '44***. Apie faktą, kad daugiau nebuvo užimta jokių svarbių objektų, žr. Borodziej, ***Uprising***, 75.

50 Engelking, ***Żydzi***, Apie Zylberbergą žr. 91 p. ir toliau; apie Nacionalines ginkluotąsias pajėgas 62, 86,143 p.

51 Apie Aronsoną žr. Engelking, ***Żydzi***, 61, apie Nacionalines ginkluotąsias pajėgas 62, 86, 143; ir Kopka, ***Warschau***, 42, 106, 110, „nepaisydami" citata 101 p.

52 Krannhals, ***Warschauer Aufstand***, 124.

53 Ibid., 124-127.

54 Wroniszewski, ***Ochota***, 567, 568, 627, 628, 632, 654, 694; Dallin, ***Kaminsky***, 79-82. Apie Marie Curie institutą žr. Hanson, ***Civilian Population***, 90. Citatos: Mierecki, ***Varshavskoe***, 642 („Masinės egzekucijos"); Dallin, ***Kaminsky***, 81 („jie išprievartavo..."); Mierecki, ***Varshavskoe***, 803 („plėšikauti...").

55 Madaczyk, ***Ludność***, 61.

56 Apie Himmlerio įsakymus žr. Sawicki, ***Zburzenie***, 32, 35; ir Krannhals, ***Warschauer Aufstand***, 420, Apie gyvus skydus (ir kitus žiaurumus) žr. Stang, „Dirlewanger", 71; Serwański, ***Życie***, 64; Mierecki, ***Varshavskoe***, 547,-751; ir Maclean, ***Hunters***, 182. Žr. taip pat:

Ingrao, ***Chasseurs***, 180. Apie vertinimą, kad buvo nužudyta keturiasdešimt tūkstančių civilių, žr. Hanson, ***Civilian Population***, 90; ir Borodziej, ***Uprising***, 81. Ingrao teigia, kad vien Dirlewangerio būrys per vieną dieną sušaudė 12 500 žmonių; žr. ***Chasseurs***, 53.

57 Apie šias tris ligonines žr. Hanson, ***Civilian Population***, 88; ir MacLean, ***Hunters***, 182. Apie masinius prievartavimus ir žudynes žr. Ingrao, ***Chasseurs***, 134,150.

58 Apie gamyklą, kur buvo sušaudyta du tūkstančiai žmonių, žr. Mierecki, ***Varshavskoe***, 547. Citata: Hanson, ***Civilian Population***, 88.

59 Borodziej, ***Uprising***, 81.

60 Klimaszewski, ***Verbrennungskommando***, 25-26, 53, 69, 70. Apie šiuos žydų darbininkus žr. Engelking, ***Żydzi***, 210. Žr. taip pat Białoszewski, ***Pamiętnik***, 28.

61 Citata: Borodziej, ***Uprising***, 91. Žr. taip pat: Ciechanowski, ***Powstanie***, 138,145,175,196, 205.

62 Citatos: Borodziej, ***Uprising***, 94.

63 Citata: Borodziej, ***Uprising***, 94. Žr. taip pat: Davies, ***Rising '44***.

64 Apie Himmlerį žr. Borodziej, ***Uprising***, 79, 141; Mierecki, ***Varshavskoe***, 807; Krannhals, ***Warschauer Aufstand***, 329 (ir geto patirtis); ir Ingrao, ***Chasseurs***, 182.

65 Apie Bachą ir vermachtą žr. Sawicki, ***Zburzenie***, 284; ir Krannhals, ***Warschauer Aufstand***, 330-331. Apie šią paskutinę biblioteką žr. Borodziej, ***Uprising***, 141.

66 Vertinimai: Ingrao, ***Les chasseurs*** (200 000); Borodziej, ***Uprising***, 130 (185 000); Pohl, ***Verfolgung***, 121 (170 000); Krannhals, ***Warschauer Aufstand***, 124 (166 000).

67 Apie Landau and Ringelblumą žr. Bartoszewski, ***Warszawski pierścień***, 385. Konkrečiai apie Ringelblumą žr. Engelking, ***Warsaw Ghetto***. 671; žr. taip pat: Kassow, ***History***.

68 Vertinimus apie besislapsčiusių žmonių skaičius rasite: Paulson, ***Secret City***, 198.

69 Strzelecki, ***Deportacje***, 25, 35-37; Dlugoborski, „Żydzi", 147; Löw, ***Juden***, 455, 466, 471. Apie Bradfischą ir traukinius žr. 472, 476 p.

70 Kopka, ***Warschau***, 51,116.

71 Strzelecki,***Deportacja***, 111.

10 SKYRIUS. ETNINIAI VALYMAI

1 Apie vokiečių precedentų svarbą žr. Brandes, ***Weg***, 58,105,199 ir toliau; taip pat Ahonen, ***After the Expulsion***, 15-25.

2 Apie karo metu lenkų ir čekų planuotas deportacijas, paprastai ne tokias radikalias, kokios jos faktiškai buvo, žr. Brandes, ***Weg***, 57, 61,117, 134, 141,160, 222, 376 ir toliau.

3 Citata: Borodziej, ***Niemcy***, 61. Lenkų kalboje yra skirtumas tarp ***narodowy*** ir ***narodowościowy***.

4 Mikolajczyko citata: Nitschke, ***Wysiedlenie***, 41; žr. Naimark, ***Fires***, 124. Apie Rooseveltą žr. Brandes, ***Weg***, 258. Apie Hooverį žr. Kersten, „Forced", 78. Apie Churchillį žr. Frank, ***Expelling***, 74. Apie sukilimą žr. Borodziej, ***Niemcy***, 109.

5 Žr. Brandes, ***Weg***, 267-272.

6 Frank, ***Expelling***, 89.

7 Apie Vengriją žr. Ungvary, ***Schlacht***, 411-432; ir Naimark, ***Russians***, 70. Apie Lenkiją žr. Curp, ***Clean Sweep***, 51. Citata iš Jugoslavijos komunistų pokalbio su Stalinu: Naimark, ***Russians***, 71.

8 Apie žaginimų paplitimą ankstesnės okupacijos laikais žr. Gross, ***Revolution***, 40; ir Shumuk, ***Perezhyte***, 17. Verta paskaityti aukų apmąstymus: Anonyma, ***Eine Frau***, 61.

9 Citata: Salomini, ***L'Union***, 123; taip pat 62,115-116,120,177. Apie šiuos šauktinius ***inter alia*** kalbama ***Vertreibung***, 26.

10 ***Vertreibung***, 33. Šie klausimai puikiai aptarti Naimarko ***Russians***, 70-74. Apie Grassą žr. ***Beim Heuten***, 321.

11 Apie šias motinos laidotuves žr. ***Vertreibung***, 197.

12 Apie šiuos 520 000 vokiečių žr. Urban, ***Verlust***, 517. Apie šiuos 40 000 lenkų žr. Zvvolski, „Deportacje", 49. Gurianovo vertinimu, 39 000-48 000; žr. „Obzor", 205. Iš Sovietų Baltarusijos, atrodo, buvo deportuota dar daugiau lenkų; žr. Szybieka, ***Historia***, 362. Apie šiuos Vengrijos civilius žr. Ungvary, ***Schlacht***, 411-432. Apie šias šachtas žr. Nitschke, ***Wysiedlenie***, 71. Apie 287 000 vokiečių, išsivarytų priverstiniams darbams ir 517-ąjį lagerį žr. Wheatcroft, „Scale", 1345.

13 Apie šiuos 185 000 vokiečių civilių žr. Urban, ***Verlust***, 117. Apie šiuos 363 000 karo belaisvių vokiečių žr. Overmans, ***Verluste***, 286; Wheatcrofto skaičiavimais, jų buvo 356 687; žr. „Scale", 1353. Dešimtys tūkstančių italų, vengrų ir rumunų kareivių irgi žuvo po pasidavimo Raudonajai armijai. Schlemmerio vertinimu, nelaisvėje žuvo 60 000 karo belaisvių italų; žr. ***Italianer***, 74. O karo belaisvių vengrų, Starko vertinimu, žuvo 200 000 (tai neįtikimai didelis skaičius); žr. ***Human Losses***, 33. Žr. taip pat: Bless, „Vom Opfer", 365.

14 Apie psichologines evakuacijos problemos ištakas žr. Nitschke, ***Wysiedlenie***, 48. Citata: Hillgruber, ***Germany***, 96. Žr. taip pat: Steinberg, „Third Reich", 648; ir Arendt, ***In der Gegenwert***, 26-29.

15 Apie šiuos gauleiterius ir laivus žr. Nitschke, ***Wysiedlenie***, 52-60.

16 Apie Jahntz žr. ***Vertreibung***, 227. Citata: Grass, ***Beim Häuten***, 170.

17 Nitschke, ***Wysiedlenie***, 135; Jankowiak, „Cleansing", 88-92. Ahoneno vertinimu, grįžo 1,25 milijono pabėgėlių; žr. ***People***, 87.

18 Stanek, ***Odsuń***, 55-58. Žr. taip pat: Naimark, ***Fires***, 115-117; Glassheim, „Mechanics", 206-207; ir Ahonen, ***People***, 81. Bendros Čekijos ir Vokietijos komisijos duomenimis,

mirties atvejų skaičius siekė nuo 19 000 iki 30 000; žr. ***Community***, 33. Maždaug 160 000 vokiečių iš Čekoslovakijos žuvo kovodami vermachte. Apie Grassą žr. jo ***Beim Häuten***, 186.

19 Citata: Nitschke, ***Wysiedlenie***, 136; taip pat Borodziej, ***Niemcy***, 144. Apie šį 1,2 milijono žmonių perkėlimą žr. Jankowiak, ***Wysiedlenie***, 93, taip pat 100. Borodziejaus vertinimas: 300 000-400 000 (***Niemcy***, 67); Curpas pateikia 350 000 skaičių (***Clean Sweep***, 53). Žr. taip pat: Jankowiak, „Cleansing", 89-92.

20 Apie Potsdamą žr. Brandes, ***Weg***, 404, 458, 470; ir Naimark, ***Fires***, 111.

21 Citata: Naimark, ***Fires***, 109. Apie Aleksandrą Zawadzkį, Silezijos valdytoją, žr. Urban, ***Verlust***, 115; ir Nitschke, ***Wysiedlenie***, 144. Apie Olštyną žr. Nitschke, ***Wysiedlenie***, 158.

22 Apie Visuomenės saugumą žr. Borodziej, ***Niemcy***, 80. Citata: Stankowski, ***Obozy***, 261.

23 Apie 6488 vokiečius, kurie mirė Lambinovicių stovykloje, žr. Stankowski, ***Obozy***, 280. Urbano (***Verlust***, 129) vertinimu, iš dviejų šimtų tūkstančių vokiečių, laikytų lenkų stovyklose, šešiasdešimt tūkstančių mirė; pastarasis skaičius atrodo didelis, paskirsčius jį atskiroms stovykloms. Stankowskio manymu, žuvusiųjų skaičius siekė nuo 27 847 iki 60 000; žr. ***Obozy***, 281. Apie Gęborskį ir Cedrowskį žr. Stankowski, ***Obozy***, 255-256. Apie 1945 m. spalio 4 d. nužudytus keturiasdešimt belaisvių žr. Borodziej, ***Niemcy***, 87.

24 Apie prekinius traukinius žr. Nitschke, ***Wysiedlenie***, 154.

25 Apie apiplėšimus žr. Urban, ***Verlust***, 123; ir Borodziej, ***Niemcy***, 109. Nitschke (***Wysiedlenie***, 161) vertinimu, tuo metu sieną kirto 594 000 vokiečių; Ahonenas (***People***, 93) pateikia 600 000 skaičių.

26 Apie šį lapkričio planą žr. Ahonen, ***People***, 93. Cituojamus skaičius rasite: Nitschke, ***Wysiedlenie***, 182, 230. Plg. su Jankowiako vertinimu, kad 1946 ir 1947 m. iš viso buvo perkelti 2 189 286 žmonės (įskaitant tik tuos, kurie buvo vežami registruotomis transporto priemonėmis); žr. ***Wysiedlenie***, 501. Transporto priemonėse, kurios vežė vokiečius į britų sektorių, mirusių žmonių skaičius pateiktas: Frank, ***Expelling***, 258-259; ir Ahonen, ***People***, 141.

27 Kalbant apie keturis šimtus tūkstančių vokiečių, kurie mirė, originalų vertinimą rasite: ***Vertreibung***, 40-41; šiam vertinimui pritaria Nitschke (***Wysiedlenie***, 231) ir Borodziej (***Niemcy***, 11); jį aptarė ir netiesiogiai patvirtino Overmansas („Personelle Verluste", 52, 59,60); perdėjimų kritika pateikta: Haar, „Entstehensgeschichte", 262-270. Ahoneno vertinimu, mirusiųjų skaičius siekia šešis šimtus tūkstančių; žr. ***People***, 140.

28 Skirtumas tarp sąmoningo žudymo politikos ir kitų mirtį nešančios politikos formų aptartas Įvade ir Išvadose.

29 Šios geoetinės problemos gerai aptartos Simonso studijoje ***Eastern Europe***.

30 Apie ryšį tarp karo ir komunistų atėjimo į valdžią apskritai žr. Abrams, „Second World War"; Gross, „Social Consequences"; ir Simons, ***Eastern Europe***.

31 Apie valstybės sekretorių Jamesą Byrnesą ir JAV pozicijos keitimąsi skaitykite Ahonen, ***After the Expulsion***, 26-27. Žr. taip pat: Borodziej, ***Niemcy***, 70.

32 Citata: Brandes, ***Weg***, 437. Žr. taip pat: Kersten, „Forced", 81; Sobór-Świderska, ***Berman***, 202; ir Torańska, ***Oni***, 273.

33 Žr. Snyder, ***Reconstruction***.

34 Dokumentinių patvirtinimų apie UPA planus ir veiksmus lenkų atžvilgiu galite rasti: TsDAVO 3833/1186/6a; 487 3833/11131113-14; 383311186/19-20; ir 3933/3/1160. Susijusios medžiagos rasite: DAR 30/1/16=USHMM RG-31.017M-1; DAR 3011115=USHMM RG-31.017M-1; ir DAR 30/1/4=USHMM RG-31.017M-1. Šios OUN-B ir UPA karo laikų deklaracijos atitinka pokario kvotų duomenis (žr. GARF, R-9478/1/398) ir išgyvenusių lenkų prisiminimus (pavyzdžiui, apie 1943 m. liepos 12-13 d. žudynes žr. OKAW, 11/737, 11/1144,11/2099,11/2650,11/953, ir 11/775), taip pat išgyvenusių žydų prisiminimus (pavyzdžiui, ŻIH 301/2519; ir Adini, ***Dubno: sefer zikeron***, 717-718). Fundamentali studija dabar yra Motyka, ***Ukraińska partyzantka***. Žr. taip pat: Il'iushyn, ***OUN-UPA***, ir Armstrong, ***Ukrainian Nationalism***. Aš siekiau paaiškinti šį konfliktą savo „Causes", ***Reconstruction***, „Life and Death" ir ***Sketches***.

35 Apie 780 000 lenkų, išvežtų į komunistinę Lenkiją, žr. Slivka, ***Deportatsii***, 25. Apie 483 099 žmones, išsiųstus iš komunistinės Lenkijos į Sovietų Ukrainą, žr. Cariewskaja, ***Teczka specjalna***, 544. Apie tuos šimtą tūkstančių žydų žr. Szajnok, ***Polska a Izrael***, 40. Operacijos „Vysla" aptarimą rasite: Snyder, ***Reconstruction***; ir Snyder, „To Resolve".

36 Apie 182 543 ukrainiečius, ištremtus iš Sovietų Ukrainos į gulagą, žr. Weiner, „Nature", 1137. Apie šiuos 148 079 Raudonosios armijos veteranus žr. Polian, „Violence", 129. Žr. taip pat: Applebaum, ***Gulag***, 463.

37 Išsamiau apie šių 140 660 žmonių prievartinį perkėlimą žr. Snyder, ***Reconstruction***; arba Snyder, „To Resolve".

38 Snyder, ***Reconstruction***; ir Snyder, „To Resolve"; Motyka, ***Ukraińska partyzantka***, 535. Žr. taip pat: Burds, „Agentura".

39 Polian, ***Against Their Will***, 166-168. Vykdant operaciją „Pietūs", 1949 m. liepos 5-osios naktį iš Sovietų Sąjungos aneksuotų Rumunijos teritorijų buvo ištremti 35 796 žmonės.

40 Polian, ***Against Their Will***, 134.

41 Žr. Polian, ***Against Their Will***, 134-155, kur rasite visus cituojamus skaičius. Žr. taip pat: Naimark, ***Fires***, 96; Lieberman, ***Terrible Fate***, 206-207; ir Burleigh, ***Third Reich***, 749.

42 Apie aštuonis milijonus žmonių, kurie buvo sugrąžinti į Sovietų Sąjungą, žr. Polian, „Violence", 127. Apie dvylika milijonų ukrainiečių, baltarusių ir lenkų skaitykite Gerlacho

Kalkulierte Morde (1160), kur jis nagrinėja šiuos klausimus išsamiai ir pateikia vertinimą, kad vien Baltarusijoje buvo perkelta trys milijonai žmonių.

43 Weineris („Nature", 1137) pastebi, kad, sovietų ataskaitų duomenimis, nuo 1944 m. vasario iki 1946 m. gegužės jie nužudė 110 825 žmones kaip ukrainiečių nacionalistus. NKVD vertinimu, per trėmimus ir netrukus po ištrėmimo (iki 1948 m.) mirė 144 705 čečėnai, ingušai, balkarai ir karačajai; žr. Lieberman, ***Terrible Fate***, 207.

44 Išgyvenusieji badą mini tai savo atsiminimuose. Žr. Potichnij, „1946-1947 Famine", 185.

45 Žr. Mastny, ***Cold War***, 30. Apie Ždanovo širdies priepuolį žr. Sebag Montefiore, ***Court***, 506.

11 SKYRIUS. STALINISTŲ ANTISEMITIZMAS

1 Apie šį nužudymą žr. Rubenstein, ***Pogrom***, 1. Apie Canavą žr. Mavrogordato, „Lowlands", 527; ir Smilovitsky, „Antisemitism", 207.

2 Apie ***Juodąją Sovietų Sąjungos žydų knygą*** žr. Kostyrchenko, ***Shadows***, 68. Apie žvaigždes žr. Weiner, „Nature", 1150; ir Weiner, ***Making Sense***, 382. Apie grūdų saugykla paverstą sinagogą žr. ŽIH/1644. Apie pelenus iš Babij Jaro žr. Rubenstein, ***Pogrom***, 38. Žr. taip pat: Veidlinger, ***Yiddish Theater*, 211.**

3 Rubenstein, ***Pogrom***, 35.

4 Apie Krymą žr. Redlich, ***War***, 267; ir Redlich, ***Propaganda***, 57. Žr. taip pat: Lustiger, ***Stalin***, 155,192; Luks, „Brüche", 28; ir Veidlinger, „Soviet Jewry", 9-10.

5 Apie valstybės paslaptį žr. Lustiger, ***Stalin***, 108. Apie apdovanojimus už narsą žr. Weiner, „Nature", 1151; ir Lustiger, ***Stalin***, 138.

6 Šie skaičiai buvo aptarti ankstyvesniuose skyriuose ir dar bus aptarti Išvadose. SSRS žuvusių žydų klausimu žr. Arad, ***Soviet Union***, 521 ir 524. Filimoshinas („Ob itogakh", 124) pateikia 1,8 milijono civilių, sąmoningai nužudytų per vokiečių okupaciją, vertinimą; aš prie šio skaičiaus pridėčiau apytiksliai milijoną numarintų badu karo belaisvių ir maždaug keturis šimtus tūkstančių neįskaičiuotų Leningrado apsiausties aukų. Taigi, mano manymu, jeigu skaičiuosime ir civilius, ir karo belaisvius, labai apytikriai tarp nužudytų civilių ir karo belaisvių buvo 2,6 milijono žydų ir 3,2 milijono Sovietų gyventojų. Jei karo belaisvius skaičiuosime kaip karo nuostolius, tai žydų bus daugiau negu rusų.

7 Franklin D. Roosevelt, Winston Churchill ir Josif Stalin, „Maskvos konferencijoje priimta deklaracija dėl žiaurumų", 1943 m. spalio 30 d. Tai buvo Maskvos deklaracijos dalis.

8 Apie „tautos sūnus" žr. Arad, ***Soviet Union***, 539, Apie Chruščiovą žr. Salomini, ***L'Union***, 242; ir Weiner, ***Making Sense***, 351.

9 Gilų įvadą į pokario Sovietų Sąjungos kultūrą rasite: Kozlov, „Soviet Literary Audiences"; ir Kozlov, „Historical Turn".

10 Apie septynis tūkstančius žydų, kuriems buvo leista išvykti iš Lenkijos į Izraelį, žr. Szajnok, ***Polska a Izrael***, 49. Apie Koestlerį žr. Kostyrchenko, ***Shadows***, 102.

11 Apie Roš ha-Šaną ir šią sinagogą žr. Veidlinger, „Soviet Jewry", 13-16; ir Szajnok, ***Polska a Izrael***, 159. Apie Žemčiužiną žr. Rubenstein, ***Pogrom***, 46. Apie Gorbman, žr. Luks, „Brüche", 34. Apie politikos pasikeitimą apskritai žr. Szajnok, ***Polska a Izrael***, 40, 82, 106, 111-116.

12 Apie šį ***Pravdos*** straipsnį žr. Kostyrchenko, ***Shadows***, 152. Apie žydų skaičiaus aukštuose partijos postuose sumažėjimą (nuo trisdešimties iki keturių procentų 1945-1952 m.) žr. Kostyrchenko, ***Gosudarstvennyi antisemitizm***, 352.

13 Apie Žydų antifašistinio komiteto panaikinimą žr. Kostyrchenko, ***Shadows***, 104. Citatą apie traukinį rasite: Der Nister, ***Family Mashber***, 71. Apie šį MGB pranešimą žr. Kostyrchenko, ***Gosudarstvennyi antisemitizm***, 327.

14 Molotovo citata: Gorlizki, ***Cold Peace***, 76. Žr. taip pat: Redlich, ***War***, 149.

15 Redlich, ***War***, 152; Rubenstein, ***Pogrom***, 55-60.

16 Apie šiuos šimtą tūkstančių žydų iš Sovietų Sąjungos žr. Szajnok, ***Polska a Izrael***, 40.

17 Tą patį galima pasakyti apie daugelį pokario režimų, įskaitant Čekoslovakiją, Rumuniją ir Vengriją.

18 Banac, ***With Stalin Against Tito***, 117-142; Kramer, ***Konsolidierung***, 81-84. Žr. taip pat: Gaddis, ***United States***.

19 Apie Gomułką ir Bermaną žr. Sobór-Świderska, ***Berman***, 219, 229, 240; Paczkowski, ***Trzy twarze***, 109; ir Torańska, ***Oni***, 295-296.

20 Apie šį Stalino ir Gomułkos pokalbį žr. Naimark, „Gomułka and Stalin", 244. Citata: Sobór-Świderska, ***Berman***, 258.

21 Smolaro citatą ir bendros informacijos šiuo klausimu rasite: Shore, „Język", 56.

22 Shore, „Język", 60. Nepaisant to, buvo lenkų ir žydų istorikų, kurie pokario metais atliko daug vertingų tyrimų apie holokaustą, ir kai kurie iš jų buvo labai naudingi rašant šią studiją.

23 Tai buvo dalis šūkio, išspaudinto ant vieno iš labiausiai pritrenkiančių propagandinių plakatų, kurio autorius - dailininkas Włodzimierzas Zakrzewskis.

24 Žr. Torańska, ***Oni***, 241, 248.

25 Gniazdowski, „Ustalić liczbę", 100-104 ir toliau.

26 Apie šį Sovietų Sąjungos ambasadorių žr. Sobór-Świderska, ***Berman***, 202; ir Paczkowski, ***Trzy twarze***, 114. Apie tai, kokia dalis aukšto rango Valstybės saugumo ministerijos pareigūnų buvo žydai jų pačių pareiškimu arba pagal kilmę, žr. Eisler, „1968", 41.

27 ***Proces z vedenim***, 9 ir toliau; Lukes, „New Evidence", 171.

28 Torańska, ***Oni***, 322-323.

29 Žr. Shore, „Children".

30 Šio fakto priežasčių (kodėl Lenkijos komunistų partijoje nebuvo surengtas kruvinas valymas) ***inter alia*** rasite: Luks, „Brüche", 47. Vienas Lenkijos komunistų lyderis akivaizdžiai nužudė kitą; tai irgi galėjo paskatinti atsargumą.

31 Paczkowski, ***Trzy twarze***, 103.

32 Tačiau Sovietų Sąjunga prisijungė Kurilų salas.

33 Weinberg, ***World at Arms***, 81.

34 Citata: Sebag Montefiore, ***Court***, 536.

35 Service, ***Stalin***, 554. Apie Vidurinę Aziją žr. Brown, ***Rise and Fall***, 324.

36 Kramer, „Konsolidierung", 86-90.

37 Skirtumo tarp šeštojo ir ketvirtojo dešimtmečio analizę rasite: Zubok, ***Empire***, 77. Žr. taip pat: Gorlizki, ***Cold Peace***, 97.

38 Apie Ščerbakovą žr. Brandenberger, ***National Bolshevism***, 119 ir toliau; Kuromiya, „Jews", 523, 525; ir Zubok, ***Empire***, 7.

39 Apie šį Pergalės dienos paradą žr. Brandenberger, „Last Crime", 193. Apie Etingerį žr. Brent, ***Plot***, 11. Žr. taip pat: Lustiger, ***Stalin***, 213. Dėl gydytojų teroro Stalinas, kaip teigiama, pradėjo baimintis ketvirtajame dešimtmetyje; žr. Prystaiko, ***Sprava***, 49.

40 Apie Karpai žr. Brent, ***Plot***, 296.

41 Lukes, „New Evidence", 165.

42 Ibid., 178-180; Lustiger, ***Stalin***, 264.

43 Citata ir proporcija (kad vienuolika iš keturiolikos kaltinamųjų buvo žydų kilmės asmenys) pateikta: ***Proces z vedenim***, 44-47. Apie demaskavimus žr. Margolius Kovály, ***Cruel Star***, 139.

44 Apie Slänsky prisipažinimą žr. ***Proces*** z ***vedenim***, 66, 70, 72. Apie mirties bausmės vykdymą ir budelį žr. Lukes, „New Evidence", 160, 185. Apie Margoliusą žr. Margolius Kovály, ***Cruel Star***, 141.

45 Apie Lenkiją žr. Paczkowski, ***Trzy twarze***, 162.

46 Citata: Brent, ***Plot***, 250.

47 Kostyrchenko, ***Shadows***, 264; Brent, ***Plot***, 267. Apie šį šokį žr. Service, ***Stalin***, 580.

48 Apie Michoelsą Lyro vaidmenyje žr. Veidlinger, ***Yiddish Theater***.

49 Apie „visi žydai..." žr. Rubenstein, ***Pogrom***, 62. Apie „jų tautą išgelbėjo...", žr. Brown, ***Rise and Fall***, 220.

50 Citatos: Kostyrchenko, ***Shadows***, 290. Žr. taip pat: Lustiger, ***Stalin***, 250.

51 Apie Karpai žr. Kostyrchenko, ***Gosudarstvennyi antisemitizm***, 466; ir Brent, ***Plot***, 296.

52 Apie rašymą ir redagavimą žr. Kostyrchenko, ***Gosudarstvennyi antisemitizm***, 470-478.

Apie Grosmaną žr. Brandenberger, „Last Crime", 196. Žr. taip pat Luks, „Brüche", 47, Grosmano citata: ***Life and Fate***, 398.

53 Apie Erenburgą žr. Brandenberger, „Last Crime", 197.

54 Apie šiuos gandus žr. Brandenberger, „Last Crime", 202. Apie gydytojų skaičių žr. Luks, „Brüche", 42.

55 Khlevniuk, „Stalin as dictator", 110,118. Apie Stalino nesirodymą fabrikuose, kolūkiuose ir vyriausybės įstaigose po Antrojo pasaulinio karo žr. Service, ***Stalin***, 539.

56 Apie Stalino saugumo vadovus žr. Brent, ***Plot***, 258.

57 Lapkričio 13 d. Stalinas įsakė juos mušti; žr. Brent, ***Plot***, 224. Apie šį procesą žr. Lustiger, ***Stalin***, 250.

58 Išsamiau apie 1968 m. „antisionistinę kampaniją" žr. Stoia, ***Kampania antysyjonistyczna***; ir Paczkowski, ***Pół wieku***.

59 Rozenbaum, „March Events", 68.

60 Apie ankstesnę sovietų praktiką žr. Szajnok, ***Polska a Izrael***, 160.

61 Stoia, „Hate Campaign", 19, 31. Apie „penktąją koloną" žr. Rozenbaum, „1968", 70.

62 Stoia, „Hate Campaign", 20.

63 Apie 2591 suimtą žmogų žr. Stoia, „Hate Campaign", 17. Apie Gdansko geležinkelio stotį žr. Eisler, „1968", 60.

64 Žr. Judt, ***Postwar***, 422-483; ir Simons, ***Eastern Europe***.

65 Brown, ***Rise and Fall***, 396.

IŠVADOS. ŽMONIŠKUMAS

1 Pig. Moyn, „In the Aftermath". Interpretacijos čia kyla iš skyriuose dokumentuotų argumentų; todėl anotacija ribota.

2 Vokiečių stovyklose mirė maždaug milijonas žmonių (o kiti - mirties fabrikuose, šaudymo ir marinimo badu vietose). Žr. Orth, ***System***.

3 Pig. Keegan, ***Face of Battle***, 55; ir Gerlach and Werth, „State Violence", 133.

4 Dauguma kitų bado aukų mirė Kazachstane. Mirusius iš bado Ukrainoje aš skaičiuoju kaip sąmoningos žudymo politikos aukas, o mirusius iš bado Kazachstane - kaip politikos, kurios padarinius galima buvo prognozuoti, aukas. Ateities tyrimai gali pakeisti politikos sąmoningumo vertinimą.

5 Ši ir toliau pateikiama citata paimta iš Roberto Chandlerio 2010 m. ***Viskas teka*** vertimo, kuris man rašant šią studiją dar neišleistas. Žr. taip pat: ***Life and Fate***, 29.

6 Žemės ir žudynių moralinės ekonomijos klausimui skirta studija: Kieman, ***Blood and Soil***.

7 Mao Kinija aplenkė Hitlerio Vokietiją, surengusi 1958-1960 m. badą, per kurį mirė maždaug trisdešimt milijonų žmonių.

8 „Kariaujančių pusių bendrininkavimo" klausimu žr. Furet, ***Fascism and Communism***, 2. Plg. Edele, „States", 348. Hitlerio citata: Lück, „Partisanbekämpfung", 228.

9 Todorov, ***Mėmoire du mal***, 90.

10 Milgram, „Behavior Study", vis dar verta perskaityti.

11 Kołakowski, ***Main Currents***, 43.

12 Apie tarptautinį stebėjimą žr. Power, ***Problem.***

13 Fest, ***Das Gesicht***, 108,162.

14 Kaip pastebi Haroldas Jamesas, prievartinės modernizacijos teorijos grynai ekonomine kalba skamba labai neįtikinamai; žr. ***Europe Reborn***, 26. Buber-Neumann citata: ***Under Two Dictators***, 35.

15 Didžiausias vokiečių nusikaltimas Sovietų Rusijoje buvo sąmoningas Leningrado marinimas badu, dėl kurio mirė maždaug milijonas žmonių. Sovietų Rusijoje vokiečiai nužudė palyginti nedaug žydų, maždaug šešiasdešimt tūkstančių. Taip pat dulaguose ir stalaguose jie nužudė bent milijoną karo belaisvių, kilusių iš Sovietų Rusijos. Sovietų Sąjungos ir Rusijos vertinimuose šie žmonės paprastai skaičiuojami kaip žuvę kariškiai; kadangi aš juos skaičiuoju kaip sąmoningos žudymo politikos aukas, tai padidinu 1,8 milijono vertinimą, pateiktą Filimošino „Ob itogakh", 124. Manau, kad rusų pateikiamas Leningrado apsiausties aukų vertinimas yra sumažintas keturiais šimtais tūkstančių, taigi aš prie jo pridedu šį skaičių. Jeigu Borisas Sokolovas teisus, ir žuvusių sovietų kariškių skaičius kur kas didesnis negu tradiciniai vertinimai, tada dauguma žmonių didesniuose vertinimuose buvo kareiviai. Jeigu teisūs Ellmanas ir Maksudovas, ir sovietų karo nuostoliai iš tiesų mažesni, tada dauguma šitų žmonių buvo civiliai: dažnai civiliai ne vokiečių okupuotose teritorijose. Žr. Sokolov, „How to Calculate", 451-457; ir Ellman, „Soviet Deaths", 674-680.

16 Apie 516 841 gulago kalinio mirtį žr. Zernskov, „Smertnost'", 176. Apie keturis milijonus Sovietų Sąjungos piliečių gulage (įskaitant specialiąsias gyvenvietes), žr. Khlevniuk, ***Gulag***, 307.

17 Brandono ir Lower vertinimu, per karą Sovietų Ukraina iš viso neteko 5,5-7 milijonų gyventojų.

18 Įvadą į atminimo kultūrą rasite: Goujon, „Memorial".

19 Čia ir kitose Išvadų vietose aptariami skaičiai yra dokumentuoti skyriuose.

20 Janion, ***Do Europy.*** Apie Bermaną žr. Gniazdowski, „Ustalić liczbę".

RODYKLĖ

Timothy Snyder (Timotis Snaideris, g. 1969 m.) studijavo istoriją Oksforde, šiuo metu yra Jeilio universiteto profesorius, tyrimo sritys – Rytų Europos ir holokausto istorija. Jo darbai buvo daugelį kartų premijuoti, 2003 m. jam buvo suteikta George'o Louiso Beero vardo Amerikos istorikų asociacijos premija.

Studijoje „Kruvinos žemės“ Timothy Snyderis pasakoja tris neatsiejamai susipynusias istorijas: apie Stalino terorą, Hitlerio holokaustą ir ne žydų tautybės žmonių bei karo belaisvių marinimą badu „kruvinose žemėse“. Žemės nuo Vidurio Lenkijos iki Vakarų Rusijos – Ukraina, Baltarusija ir Baltijos šalys – tapo siaubingų įvykių arena, neregėto istorijoje masinio smurto teritorija. Šiuose kraštuose nuo 1933-iųjų iki 1945-ųjų buvo nužudyta keturiolika milijonų ten gyvenusių žmonių. Bet nė vienas jų nebuvo veikiančios armijos kareivis. Dauguma jų buvo moterys, vaikai ir senoliai, nė vienas neturėjo ginklo; iš daugelio buvo atimtas visas turtas, įskaitant drabužius. Ir visi jie tapo ne tiesioginėmis karo, bet tikslingai žudančios Stalino ir Hitlerio politikos aukomis.

Kruvinos žemės plytėjo ten, kur gyveno dauguma Europos žydų, kur susikirto Hitlerio ir Stalino imperiniai planai ir kur savo pajėgas telkė Sovietų Sąjungos NKVD ir Vokietijos SS. Todėl ir dauguma žudymo vietų buvo kruvinose žemėse. Dažnai manoma, kad baisiausi dalykai XX a. dėjosi koncentracijos stovyklose, tačiau dauguma nacionalsocializmo ir stalinizmo aukų mirė ne jose – jie žuvo bado regionuose ir žudymo laukuose.

Po Antrojo pasaulinio karo milijonai atimtų gyvybių „dingo“ už geležinės uždangos ir tikrasis žudynių mastas bei reikšmė gerokai sumenko. „Kruvinos žemės“ atveria kraupius įvykius, nepagražintus ir be nutylėjimų; į Europos atmintį sugrįžta dingę patys baisiausi jos puslapiai ir didžiausia moderniosios istorijos tragedija.

URM
LIETUVOS RESPUBLIKOS
UŽSIENIO REIKALŲ
MINISTERIJA

ISBN 978-9986-16-850-8
9 789986 168508
TYTO ALBA
www.tytoalba.lt